Universiteit
Leiden
The Netherlands

De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum

Nagel, A.H.M.

Citation
Nagel, A. H. M. (2020, January 29). *De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/83482

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/83482

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/83482 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Nagel, A.H.M.
Title: De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum
Issue Date: 2020-01-29

De psychochiroloog Julius Spier

en de handleeskunde in het interbellum

Alexandra Nagel

De psychochiroloog Julius Spier

en de handleeskunde in het interbellum

ISBN 978 90 361 0599 6

Druk Haveka BV, Alblasserdam

De psychochiroloog Julius Spier

en de handleeskunde in het interbellum

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 29 januari 2020
klokke 15:00 uur

door

Alexandra Helena Maria Nagel
geboren te Eindhoven
in 1961.

Promotor Prof. em. dr. J.L.F. Gerding
Copromotor Dr. M.J.A. van den Brandt, Radboud Universiteit

Promotiecommissie

Prof. dr. A. van der Braak, Vrije Universiteit Amsterdam
Prof. dr. W.J. Hanegraaff, Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. P.J.A. Nissen, Radboud Universiteit
Prof. dr. R.D.N. van Riessen
Dr. G. Siertsema, Vrije Universiteit Amsterdam
Prof. em. dr. K.D.A. Smelik, Universiteit Gent

Dit werk is opdragen aan drie vrouwen
die onlosmakelijk verbonden zijn aan Julius Spier:

Ruth Busse-Spier
Dicky van de Heuvel-de Jonge
en
Hertha Grove-Levi.

WOORD VOORAF

In 2006 en 2007 schreef ik een viertal artikelen over vier verschillende Joden die buitengewone gaven zouden hebben gehad. Naar aanleiding hiervan vroeg de toenmalige directeur van het Parapsychologisch Instituut in Utrecht, Hans Gerding, mij of ik me al eens had verdiept in de handlezer Julius Spier. Spier was namelijk ook een Jood en aan hem zijn eveneens bijzondere kwaliteiten toegedicht. Mijn antwoord was nee. Nee, ik had me niet in Julius Spier verdiept, ik wist niets van hem. Nieuwsgierig geworden ging ik wel op zoek. Om te beginnen bij Etty Hillesum, want zij vormde mijn eerste ingang naar deze man.

In betrekkelijk korte tijd had ik meer en andersoortige informatie over Spier boven water dan hetgeen ik over hem aantrof bij de studies over Hillesum. Op zich was dat niet vreemd. Mijn aandacht ging uit naar Spier, niet naar Hillesum. Na een publicatie in 2008 hierover in *Het Tijdschrift voor Parapsychologie en Bewustzijnsonderzoek*, bleef ik informatie verzamelen. Ik leerde mensen kennen die Spier nog persoonlijk hadden gekend. Er kwamen verhalen, foto's, krantenknipsels en brieven tevoorschijn. En een dik pakket handafdrukken en -analyseverslagen. Een heel bijzonder moment was de ontdekking dat in dit pakket het verslag en de handafdrukken van Etty Hillesum zaten. Het werd steeds duidelijker: Julius Spier was zeer zeker een onderzoek waard.

In oktober 2011 zijn de eerste gesprekken gevoerd om een proefschrift aan de handlezer Spier te wijden. Dat het werk er nu ligt, is mede dankzij het zorgvuldig en kritisch meelezen van mijn twee begeleiders, Hans Gerding en Ria van den Brandt. Beiden hebben enorm veel uren in het project gestoken, veel meer dan ik mocht verwachten. Het onderzoeksonderwerp was dan ook lastig. Er bestaat geen academisch discours over handlezen, wel over esoterie, Carl Gustav Jung (leraar en inspirator van Spier) en Etty Hillesum. We bevonden ons min of meer op onontgonnen terrein. Ondanks alle hobbels onderweg, heerste er tijdens de begeleidingsbijeenkomsten bijna altijd een sfeer van blije verrassing en opwinding over wat in de tussentijd weer boven water was gekomen.

Zonder Hans en Ria had ik dit proefschrift niet tot stand kunnen brengen. Maar ik had dit werk ook niet kunnen voltooien zonder de belangstelling en support van vriendinnen en vrienden, mijn broer en schoonzus, collega's en andere dierbaren. Met name wil ik hier noemen Judith Koelemeijer, voor het redigeren van de tekst, Christa Stevens, voor het printklaar maken van de tekst, Stichting De Zaaier, voor een financiële bijdrage, en natuurlijk mijn paranimfen: Esther Leake-Schellekens, Klaran Visscher en in spirit, Mieke Rehbach. Aan allen mijn oprechte dank!

Alexandra Nagel

INHOUDSOPGAVE[1]

Woord vooraf 2

INLEIDING

1 Achter de S. van Etty Hillesum gaat de handlezer Julius Spier schuil 11
1.1 Julius Spier speelt een cruciale rol in de dagboeken van Etty Hillesum 11
1.2 Zowel Spier als het handlezen zijn belast met een negatief imago 14
1.3 Een intrigerende en omstreden figuur als Spier vraagt om een nadere beschouwing 17

2 Het huidige beeld van Julius Spier is ambigu 20
2.1 Hillesum: "Hij was net weer zo'n doorvoede Romeinse keizer" 20
2.2 Het contact met Spier heeft Spierclub-leden verrijkt 26
2.3 Voor de uitgave van Hillesums volledige werk zijn mensen geïnterviewd over Spier 29
2.3.1 "Spier was een oude, wat griezelige man waar vrouwen omheen zwermden" 30
2.3.2 "Het was wonderbaarlijk wat hij in je handen zag" 31
2.3.3 "De gesprekken met Spier hebben wel geholpen" 32
2.4 Getuigenissen zijn net levend weefsel 34
2.4.1 Herinneringen aan Spier blijken veranderlijk 35
2.4.2 De getuigenis van Leonie Snatager is beïnvloed door oorlogstrauma's 36

I EEN HANDLEZER MET CHARISMA

3 Spier gebruikt de handanalyse als richtsnoer voor persoonlijke groei 43
3.1 Het handanalyseverslag van Hillesum is een goed voorbeeld van Spiers handleeskundige methode 43
3.1.1 Object van 3 februari 1941 is een zevenentwintigjarig *Mädchen* 44
3.1.2 Het protocol (handanalyseverslag) is geschreven als een leerdocument 47
3.2 Spier verbindt elementen uit de psychologie aan de handleeskunde 47
3.2.1 Elk onderdeel van de hand heeft betekenis 47
handrug, grootte van de hand en consistentie
de duim en vingers
de bergen
hoofdlijnen en nevenlijnen
overige handkenmerken
3.2.2 In de handen ziet Spier het pad voor persoonlijke ontwikkeling 55
het statisch principe versus het dynamisch principe
imago, ouderbinding, oppositie, verdringing
3.3 Een handleessessie met een proefpersoon vertoont vaste kenmerken 59
3.3.1 De handen worden vanuit drie posities bestudeerd 59

[1] Om de grote hoeveelheid verschillend bronmateriaal op een betekenisvolle manier te kunnen ordenen, heb ik in een vroeg stadium besloten te werken met het 'boxplan' concept. Het boxplan werkt met beweringen die in een logische volgorde worden gezet en zo het raamwerk van de tekst, oftewel de inhoudsopgave, genereren.

3.3.2 Handen moeten intuïtief worden geschouwd 61
3.3.3 Spier maakt bij het handlezen ook gebruik van zijn paranormale vermogen 62
3.4 Het protocol van Hillesum is een persoonlijkheidsschets opgebouwd uit tachtig fragmenten 65
3.4.1 Het verslag reflecteert de werkwijze van Spier en zijn leerlingen 66
3.4.2 Descripties en interpretaties in het protocol zijn slechts ten dele navolgbaar 67
3.4.3 Hillesum bezit de “Neigung zur Entwicklung” 68
3.5 De handanalyse loopt als een rode draad door Hillesums dagboeken 70
3.6 Het protocol van Hillesum is de proloog op haar dagboeken 74

4 Rondom Spier en handlezen zijn onverklaarde fenomenen gerapporteerd 76
4.1 Handlezen is een complex verschijnsel 76
4.1.1 Het verband tussen een handkenmerk en de daaraan toegekende betekenis is vaak onbekend 77
4.1.2 Een handleessessie wordt gekenmerkt door verschillende aspecten 79
verbale communicatie
intuïtie
paranormale waarneming
cryptomnesie
‘cold reading’
Barnum-statements
rapport
4.2 Spier is een soort goeroe 88
4.2.1 Spier bezit charisma 89
4.2.2 Spier claimt over ‘magnetische krachten’ te beschikken 93
4.2.3 Het kundalini-perspectief: heeft Spier ‘spirituele energie’ overgedragen op zijn leerlingen? 97

II LEVENSLOOP: VAN METAALHANDEL NAAR HANDLEESKUNDE

5 Frankfurt am Main, 1887-1928: Spier is zoekende 103
5.1 Spiers droom om operazanger te worden valt niet te verwezenlijken 103
5.2 Spier zoekt werk dat hem voldoening geeft 108
5.2.1 Uit onvrede met zijn baan begint Spier een eigen uitgeverij 108
5.2.2 Tijdens zijn leeranalyse bij Carl Gustav Jung vindt Spier zijn roeping 111

6 Berlijn, 1929-1938: Spier zet psychochirologie op de kaart 114
6.1 Als psychochiroloog wil Spier zich onderscheiden van chiromanten 114
6.1.1 Spier vestigt geen aandacht op zijn paranormale vermogen 115
6.1.2 Spiers uitleg van de psychochirologie verschilt van de ‘*Neugeist*-uitleg’ 117
6.2 Spiers methode vindt aansluiting bij de medische wereld 119
6.2.1 De arts August Heisler springt voor Spier in de bres 121
6.2.2 Spier zou sneller een (psychologische) diagnose kunnen stellen dan artsen 122
6.2.3 Spier heeft indirect banden met het Jung Gesellschaft in Berlijn 123
6.3 Spier helpt mensen graag, ook buiten zijn praktijk 123
6.3.1 Ondanks een pijnlijke scheiding is Spier mild voor zijn ex-vrouw 124

6.3.2 Spier maakt het voor Vilma Fichtmüller mogelijk om zangeres te worden 125
6.3.3 Spier steunt zijn kinderen in hun poging een *Ariernachweis* te bemachtigen 127
6.4 Vanwege de '*Juden*-hetze' probeert Spier naar het buitenland uit te wijken 128

7 Amsterdam, 1939-1942: Werk en privé raken verstrengeld 131
7.1 Zelfs met een goed netwerk lukt het niet om *Kinderhände* uitgegeven te krijgen 131
7.2 Spier is oprecht in zijn liefde voor zijn voormalige leerling Hertha Levi 133
7.2.1 Spier tracht Levi naar Nederland te halen als assistente bij zijn werk 134
7.2.2 Spier informeert Levi over een nieuwe leerling, Henny Tideman 135
7.2.3 Spier wil tegenover Levi een zuiver geweten hebben 136
7.3 De Spierclub ontstaat onder druk van de oorlog 139
7.3.1 Vijf leerlingen vormen de Spierclub in enge zin 141
7.3.2 De Spierclub in brede zin is een losse groep vrienden en vooral vriendinnen 143
7.4 Voorbeelden illustreren de informele opleidingswijze van Spier 145
7.4.1 Liesl Levie is ooit Object geweest in Berlijn en heeft altijd met Spier 'geduzt' 145
7.4.2 Spier is een vaderfiguur voor Dicky de Jonge 148
7.4.3 Etty Hillesum is hard op weg een goede assistente voor Spier te worden 150
7.4.4 Spier gaat akkoord om zelf een keer Object te zijn 154
7.5 Spier zou een argeloos en kinderlijk vertrouwen in mensen hebben gehad 155

III HANDLEESKUNDE: VAN CHIROMANTIE NAAR PSYCHOCHIROLOGIE

8 Het handlezen kent een lange geschiedenis 159
8.1 De chiromantie is van oorsprong een divinatietechniek 161
8.2 Het oudste bewaard gebleven chiromantisch traktaat is rond 1160 geschreven 168
8.3 Het eerste boek over chiromantie is rond 1480 samengesteld 170
8.4 De chiromantische verhandeling uit 1522 van Indagine is invloedrijk 171
8.5 *Ludicrum chiromanticum* (1661): een schat aan handleeskundig amusement 174
8.6 In 1843 voert kapitein D'Arpentigny de term chirognomonie in 177
8.7 Adolphe Desbarrolles introduceert de karakterschets op basis van een handanalyse 179
8.8 Rond 1900 wordt het handlezen een zelfstandige discipline 182
8.8.1 De opkomst van occulte bewegingen genereert belangstelling voor de handleeskunde 183
8.8.2 In 1889 is de Cheirological Society of Great Britain opgericht 186
8.8.3 In Parijs wordt wetenschappelijk onderzoek naar handlezen verricht 188
Nicolas Vaschide's studie over de 'psychologie van de hand'
Alfred Binets experiment met Madame Fraya
8.9 Chiromantie en chirognomie worden onderdeel van de chirologie (dan wel chirosofie) 191

9 Handen fascineren het Duitsland van het interbellum 194
9.1 Diverse academici verrichten chirologisch georiënteerd onderzoek 194
9.2 Een keur aan publicaties legt de principes van het handlezen uit 197
9.3 Enkele handlezers in Berlijn hebben een goede reputatie 205
9.3.1 Max von Kreusch geeft een praktische wending aan de handleeskunde 205
9.3.2 Professor Ketty lift mee op de glorie van zijn grootmoeder 207
9.3.3 Margret Naval levert het script voor de film *Wer bist Du?* 208

9.3.4 Marianne Raschig vergaart een imposante collectie handafdrukken 210
9.3.5 Madame Sylvia leest de handen van Albert Einstein 211
9.4 Sommige handlezers zijn beschuldigd van bedrieglijke praktijken 213
9.4.1 Johann Ciocki is in een rechtszaak vrijgesproken 213
9.4.2 Else Günther-Geffers krijgt faam als gevolg van een rechtszaak 214
9.4.3 Erik Jan Hanussen bewijst zijn kunnen tijdens een rechtszaak 216
9.4.4 Laila Terfren wordt door de politie gezocht 218
9.4.5 Josef Ranald fabriceert handafdrukken van Mussolini en Hitler 219
9.5 En er is de chirosoof Ernst Issberner-Haldane 220
9.5.1 Issberner-Haldane is in 1925 de bekendste handlezer van Berlijn 220
9.5.2 Issberner-Haldane is een overtuigd ariosoof 224
9.5.3 Issberner-Haldane is uitermate kritisch ten aanzien van Spier 227
9.6 Julius Spier treedt in Berlijn autonoom op 231
9.7 Onder het naziregime belanden handlezers in ideologisch gevaarlijk vaarwater 234

10 Handlezen is in Nederland vooral een praktijk van waarzeggers 236
10.1 Handlezen wordt met name beoefend ter vermaak 236
10.2 Madame de Thèbes en Madame Fraya geven de chiromantie enig aanzien 242
10.3 Een bont gezelschap adverteert als handlijnkundige 244
10.4 Het serieuze handlezen komt in Nederland pas in de jaren dertig op 246
10.5 Met name in Den Haag is er belangstelling voor het handlezen 249
10.5.1 Madame Sylvia blijkt geen 'huis-of-tuinwaarzegster' te zijn 251
10.5.2 Miek Janssen en W.H. Holsboer gaan via *Het Vaderland* in debat 253
10.5.3 Handlezen wordt opgenomen in het lezingenprogramma van het Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie 255
10.6 Julius Spier plaatst het handlezen in een nieuw daglicht 256
10.7 Voor zijn boek-in-wording verzamelt Philip Meerloo handafdrukken van bekende landgenoten 261

IV SPIERS HANDLEESKUNDIGE NALATENSCHAP

11 Spier heeft meer leerlingen gehad dan wordt verondersteld 269
11.1 Ongeveer veertig cursisten van Spier zijn met naam en toenaam bekend 269
11.2 Tien van Spiers leerlingen brengen de handleeskunde verder de wereld in 272
11.2.1 Elsbeth Ackermann is mede-auteur van *Mysterium Mensch: Eine Einführung in der Psychologie auf Grund der Hand* (1938) 272
11.2.2 Charlotte Wolff verricht handleeskundig onderzoek in Parijs en Londen 274
11.2.3 Julie Neumann en Katya Klopfer boeken met handlezen succes in Tel Aviv 278
11.2.4 In Rome is in het denken van Ernst Bernhard de leer van Spier een verbindend element 280
11.2.5 Margaret Mamlok haalt als chirologe in New York geld op voor de oorlog 282
11.2.6 Kate Marcus praktiseert de handleeskunde in Los Angeles 284
11.2.7 Annamarie Mommsen voert een psychochirologische praktijk in Berlijn 286
11.2.8 Phyllis Jaarsma uit Amsterdam analyseert handen op het geschilderde doek 287
11.2.9 Madame Freudenberg spreekt over "La chirologie d'après Julius Spier" 290
11.3 Hertha Levi voegt bij de herdruk van Spiers boek een appendix met eigen materiaal toe 291

11.4 Een paar Spierclub-vrienden geven het handlezen voor zichzelf gestalte 293
11.4.1 Adri Holm en Dicky de Jonge continueren het gezamenlijk handlezen 294
11.4.2 Liesl Levie en Mimi Götte-de Vries lezen na de oorlog enige tijd handen 294
11.4.3 Johanna Smelik herziet haar mening over Spier en handlezen 296
11.4.4 Henny Neitzel-Tideman wil 'S.' recht doen en schrijft een essay over hem 297

12 De handleeskunde na 1945 bevat sporen van Spier 300
12.1 Hugo Debrunner bouwt voort op het werk van Spier en Wolff 300
12.2 Enkele leerlingen van Spier hebben zelf een leerling 302
12.3 Voor handlezers is de relatie Spier-Jung relevant 305
12.3.1 Jungs voorwoord in *The hands of children* legt gewicht in de schaal 305
12.3.2 Spier is interessant vanwege de invloed van Jung 308
12.4 Mede door Spier is het handlezen een 'psychologische grenswetenschap' geworden 309

SLOTWOORD

13 Het beeld van Spier is toe aan herziening 315
13.1 Spier is een getalenteerde handlezer met naïeve karaktertrekken die mogelijk onder voorkennis gebukt is gegaan 315
13.2 Spier is een handlezer van zijn tijd 319
13.2.1 Als oude waarzegpraktijk maakt het handlezen deel uit van het 'occulte' Duitsland 319
13.2.2 Vooruitstrevende handlezers varen mee op het wetenschappelijk discours 320
13.3 De oorlogsomstandigheden hebben ertoe bijgedragen dat Spier een spiritueel leraar is geworden 321

Bijlagen
1. Handafdrukken en -analyseverslagen uit de school van Julius Spier 324
2. Het protocol van Etty Hillesum herschreven en vertaald 335
3. Het protocol van Julius Spier 346
4. Vijftig handlezers in Nederland 1900-1945 350
5. Overzicht van bewaarde cursusaantekeningen psychochirologie 386
6. Beeldkatern 387

Gebruikte bronnen en literatuur 403
Summary 439
Register van persoonsnamen 446
Curriculum Vitae 462

INLEIDING

1 Achter de S. van Etty Hillesum gaat de handlezer Julius Spier schuil

Dit proefschrift gaat over de Duitse handlezer Julius Spier (1887–1942). Hij is tegenwoordig vooral bekend als een belangrijk persoon in het leven van de Joodse dagboekschrijfster Etty Hillesum (1914–1943). Terwijl er in de maatschappij over zowel Spier als zijn professie sterk kritische opvattingen leven, is de feitelijke kennis over hem en het beroep dat hij beoefende beperkt. Het onderhavig onderzoek brengt hier verandering in.

Mijn zoektocht naar Spier – en naar de mensen met wie hij verkeerde, zijn leerlingen, handlezende tijdgenoten en voorgangers – heeft zeer divers en nieuw historisch feitenmateriaal aan de oppervlakte gebracht. Aan de hand hiervan kan een veelzijdiger en genuanceerder beeld van de persoon en de handlezer Julius Spier worden gegeven dan tot nu toe mogelijk was. Bovendien werpt dit onderzoek nieuw licht op het handlezen als verschijnsel in de westerse samenleving. Binnen het eeuwenoude domein van de handleeskunde blijkt Spier zelfs een vernieuwer te zijn geweest.

In dit inleidende hoofdstuk wordt Julius Spier geïntroduceerd als de invloedrijke handlezende psychotherapeut in het leven van Etty Hillesum (§ 1.1). Daarna wordt uitgelegd op welke wijzen Spier en het handlezen met een negatief imago zijn belast (§ 1.2) en hoe hij in de volgende hoofdstukken als handlezer in ogenschouw zal worden genomen (§ 1.3).

1.1 Julius Spier speelt een cruciale rol in de dagboeken van Etty Hillesum

Sinds de verschijning van *Het verstoorde leven* (1981) is de naam Julius Spier nauw verbonden aan die van Etty Hillesum.[1] *Het verstoorde leven* is de eerste uitgave van een selectie van Hillesums dagboekaantekeningen, geschreven tijdens de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog. Zij bevindt zich dan voornamelijk in Amsterdam, de stad waar ze in 1932 is gaan studeren. De aantekeningen weerspiegelen Hillesums innerlijk leven en maken de lezer deelgenoot van het intieme, immer veranderende, weidse landschap van haar gemoed tegen het decor van een steeds grimmiger wordende wereld.

Op het moment dat Hillesum met haar dagboek begint, is zij zevenentwintig jaar en meester in de rechten. Ze heeft geen werk in de lijn van haar opleiding. Ze is aan een tweede studie begonnen, Slavische talen, en geeft Russische les. In ruil voor kost en inwoning verricht ze huishoudelijke taken voor een vijfendertig jaar oudere weduwnaar, met wie ze tevens een verhouding heeft. In tegenstelling tot veel andere Joodse egodocumenten uit de Tweede Wereldoorlog staat in de dagboeken van Hillesum niet de Jodenvervolging centraal, maar een proces van innerlijke transformatie. Neurotisch, intelligent, belezen en begiftigd met een scherp observatievermogen en schrijverstalent, geeft Hillesum zichzelf op unieke wijze bloot

[1] Etty Hillesum, *Het verstoorde leven: Dagboek van Etty Hillesum*, (Jan Geurt Gaarlandt, samenstelling, inleiding), Haarlem: De Haan, 1981.

op het papier. Zo ook in het volgende fragment, waarin zij getuigt van de liefde voor het leven en ze zich als schrijfster te kort voelt schieten om haar gevoelens uit te drukken:

> Zie je, ik lijd nog steeds aan hetzelfde, ik kan er niet toe besluiten op de houden met schrijven: ik zou dan nog op het laatste moment de éne verlossende formule voor alles willen vinden. Voor alles, wat er in me is, voor dat overvolle en overrijke levensgevoel zou ik dan dat ene woord willen vinden, waarmee ik alles zou kunnen zeggen. Waarom heb je me niet tot een dichter gemaakt, mijn God? Je hebt me wel tot een dichter gemaakt en ik zal geduldig wachten tot de woorden in me gegroeid zijn, die kunnen getuigen van alles waarvan ik meen, dat ik moet getuigen, mijn God: dat het goed en mooi is in jouw wereld te leven, ondanks alles, wat wij mensen, elkaar aandoen.[2]

Of neem de passage waarin zij over haar kennismaking met kamp Westerbork vertelt:

> In de zomer kwam ik er voor het eerst. Tot op dat ogenblik wist ik van Drenthe alleen, dat er veel hunnebedden waren, meer niet. En nu vond ik daar plotseling een houten barakkendorp, ingevat tussen hei en hemel, met een verschrikkelijk geel lupinenveld in het midden en prikkeldraad er rondomheen. En mensenlevens vond je daar voor het oprapen.[3]

Hillesum heeft met haar werk mondiaal bekendheid verworven. Inmiddels zijn achttien vertalingen van *Het verstoorde leven* verschenen en is de volledige en wetenschappelijk verantwoorde uitgave van haar nagelaten geschriften in 2012 voor de zesde maal gedrukt.[4] *Het Werk* bevat de transcriptie van tien cahiers (Hillesums dagboeken), aangevuld met opgedoken brieven van, naar en over Etty Hillesum. Deze correspondentie loopt tot het moment dat zij op transport naar Polen moet en binnen enkele maanden de dood vindt. Hillesums dagboek en brieven hebben velen geraakt. En nog steeds worden mensen uit allerlei segmenten van de samenleving door haar werk geïnspireerd.

Een cruciale persoon in het leven van Hillesum is Julius Spier. Hij komt in de dagboeken naar voren als haar handlezende psychotherapeut, leermeester, vriend en geliefde. Wanneer de twee elkaar leren kennen is Spier, een Jood, vierenvijftig jaar. Om te ontsnappen aan het naziregime heeft hij zich begin 1939 legaal in Amsterdam gevestigd. Spier beoefent psychochirologie. Hij leest de handen van mensen en verwoordt zijn observaties in psychologisch-handleeskundige taal. Hillesum en Spier ontmoeten elkaar voor het eerst tijdens de cursusbijeenkomst psychochirologie waarin zij als proefpersoon fungeert. Onder de indruk van de handanalyse, bezoekt Hillesum een paar dagen later een lezing van Spier en maakt een

---

[2] Etty Hillesum, *Het Werk, 1941-1943*, (Klaas A.D. Smelik, redactie, voorwoord; Gideon Lodders & Rob Tempelaars, tekstverzorging), Amsterdam: Balans, 2012 (zesde, herziene uitgave), 545 (15 september 1942).

[3] Hillesum, *Het Werk*, 617 (december 1942). Binnen het kader van een functie bij de Joodsche Raad verbleef Hillesum van 30 juli 1942 tot 14 augustus 1942 voor de eerste keer in het kamp op de Drentse hei.

[4] Voor een overzicht van alle uitgaven en vertalingen van Hillesums dagboeken en brieven zie Klaas A.D. Smelik, Meins G.S. Coetsier & Jurjen Wiersma (redactie), *The ethics and religious philosophy of Etty Hillesum: Proceedings of the Etty Hillesum conference at Ghent University, January 2014*, Leiden / Boston: Brill, 2017, 315-320. De integrale uitgave van Hillesums werk is in het Engels, Italiaans en Frans vertaald.

afspraak voor een privéconsult. Zaterdag 8 maart 1941, de dag nadat zij een privésessie met Spier heeft gehad, schrijft ze de "Lieber Herr S.!" twee brieven.[5] De eerste is zoekgeraakt of vernietigd, de tweede schrijft ze over en is de openingspagina geworden in het schrift waar ze volgende dag haar dagboek mee begint. Dit dagboekschrijven houdt ze regelmatig bij tot en met 13 oktober 1942. Nadien schrijft ze nog steeds in een cahier, maar hiervan is niets bewaard gebleven.

Het succes van *Het verstoorde leven* heeft tot gevolg gehad dat er uiteenlopend onderzoek naar Etty Hillesum is verricht.[6] In deze studies wordt Julius Spier altijd erkend als degene die Hillesum op het pad van persoonlijke groei heeft gebracht. Zij werd zich door het contact met Spier bijvoorbeeld meer en meer bewust van het complexe gezin waarin ze als oudste van drie kinderen is opgegroeid. De persoonlijke groei lijkt zich ook te uiten in de wijze waarop haar aanvankelijk vooral zinnelijke liefde voor Spier transformeert naar een liefde voor de gehele mensheid, inclusief de onderdrukkers die haar naar de ondergang leiden. Verder neemt ze vastberaden het besluit om naar Westerbork te gaan. Ze wil niet onderduiken, ze wilde bewust 'het lot van haar volk delen'. Begin juni 1943 arriveert ze voor de vierde keer, vrijwillig, in het kamp. Haar ouders en jongste broer komen, gedwongen, twee weken later aan. Op 5 juli 1943 vervalt Hillesums beschermde status als medewerker van de Joodsche Raad, hetgeen betekent dat ze niet meer terug kan naar Amsterdam. Op 7 september 1943 is het gezin Hillesum samen met honderden anderen op transport gezet naar Auschwitz.

In de artikelen en boeken over Hillesum is over Spier meestal weinig meer te vinden dan de verwijzing naar hem als belangrijk persoon in haar leven.[7] Daarbij worden alsmaar dezelfde

---

[5] Hillesum, *Het Werk*, 3 (8 maart 1941).

[6] Voor een overzicht van alle studies naar Etty Hillesum zie Smelik, Coetsier & Wiersma, *The ethics and religious philosophy of Etty Hillesum*, 320-365.

[7] Naast mijn eigen publicaties over Julius Spier hebben enkele auteurs Spier of de relatie Hillesum-Spier onder de loep genomen: Johannes Bendien, 'Zelfverwerkelijking', in: Jan Geurt Gaarlandt (redactie), *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn': Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum*, Amsterdam: Balans, 1989, 160-185, 162-167; Elizabeth Liebert, 'The thinking heart: Developmental dynamics in Etty Hillesum's diaries', *Pastoral Psychology* 43(6), 1995, 393-409; Denise de Costa, *Anne Frank & Etty Hillesum: Spiritualiteit schrijverschap seksualiteit*, Amsterdam: Balans, 1996, (meerdere passages); Susan Baur, *Het intieme uur: Liefde en seks in de psychotherapie*, (Carola Kloos, vertaling), Amsterdam: Anthos, 1997, 76-89; Ton Jorna, *En mijn verrukte ogen lezen maar: Aard en betekenis van het fenomeen inspiratiebron op basis van de nagelaten geschriften van Etty Hillesum*, Heerde: Langhout & De Vries, 2000, 42-47; Frederick Franck, 'True to herself, true to her way', *Commonweal* (7 september), 1984, 471-475; Christina Moormann, 'Over synchroniciteit en de handleeskunde van Julius Spier', *Prana* 29(6), 2004, 44-49; Alexandra Pleshoyano, *Etty Hillesum: L'amour comme 'seule solution'*, Berlin: LIT, 2007, (meerdere passages); *Id.*, 'Etty Hillesum: Love calls for spiritual discernment', *Religious Studies and Theology* 28(2), 2009, 241-268; *Id.*, 'Etty Hillesum and Julius Spier: A "Spierituality" on the fringe of religious borders', in: Klaas A.D. Smelik, Ria van den Brandt & Meins G.S. Coetsier (redactie), *Spirituality in the writings of Etty Hillesum: Proceedings of the Etty Hillesum conference at Ghent University, November 2008*, Leiden / Boston: Brill, 2010, 43-75; Patrick Woodhouse, 'The roots of the chaos and the process of change in Etty Hillesum', in: Smelik, Van den Brandt & Coetsier, *Spirituality in the writings of Etty Hillesum*, 31-42; Meins G.S. Coetsier, *Etty Hillesum and the spiritual search: An analysis of the diaries and letters 1941-1943 in the light of Martin Buber, Emmanuel Levinas and Dietrich Bonhoeffer*, (dissertatie), Gent: Universiteit Gent, Faculteit Letteren & Wijsbegeerte, 2011, 37-39, 80-83; Ton Jorna & Julika Marijn, *Altijd Etty: Etty Hillesum, inspiratiebron voor een rijk*

gegevens over hem vermeld. De bronnen hiervoor zijn hoofdzakelijk de aantekeningen van Hillesum zelf en de data over Spier die de redacteur aan het voorwoord en notenapparaat van *Het Werk* heeft toegevoegd.

Dit gebrek aan belangstelling voor Julius Spier is opmerkelijk. Ten eerste zouden er zonder Spier geen nagelaten geschriften van Etty Hillesum zijn geweest. De psychochiroloog heeft Hillesum aangespoord pen en papier ter hand te nemen. Dagboekschrijven is een instrument dat hij vaak aan cliënten adviseerde. In het geval van Hillesum wist hij zeker dat zij een talent voor schrijven had.[8] Ten tweede laten de dagboeken zien dat hij een grote invloed had op Hillesums beschouwingen, groter dan vaak in eerste instantie wordt aangenomen.[9] Ten derde bracht Hillesum letterlijk veel tijd met Spier door. Zij bezocht zijn cursusbijeenkomsten, werd aan het eind van de zomer van 1941 zijn secretaresse en raakte nauw betrokken bij de 'Spier-club', de hechte vriendenkring rond Spier.

1.2 Zowel Spier als het handlezen zijn belast met een negatief imago

De geringe belangstelling voor Julius Spier is deels gelieerd aan Spiers professie. De kunst van het handlezen wordt sinds lang tot de pseudowetenschappen gerekend. Menigeen schuift daarom de leer over de vorm van de handen en vingers, de structuur van de huid, het lijnenpatroon en de verhogingen in de binnenhand op voorhand als onbetrouwbaar en bedroggevoelig terzijde. Dit vage, over het algemeen negatieve beeld van de handleeskunde zal veel lezers van het dagboek van Etty Hillesum hebben beïnvloed: de kwaliteiten van Julius Spier als alternatieve psychotherapeut zijn niet zelden met scepsis bekeken.

Hier komt een tweede negatief waardeoordeel bij. Spier had de gewoonte om een cliënt die bij hem in therapie was gekomen, te testen op diens lichamelijke en emotionele gesteldheid. Dit deed hij door die persoon uit te dagen tot een fysiek robbertje worstelen, door hem *ringen* genoemd. Met Hillesum mondde het tweede partijtje *ringen* uit in een erotisch geladen samenzijn.[10] Ondanks Spiers intentie trouw te blijven aan zijn naar Engeland gevluchte verloofde, Hertha Levi,[11] kwam het uiteindelijk tot een verhouding tussen Spier en Hillesum. Volgens hedendaagse normen getuigt het van onverantwoord, verwerpelijk gedrag wanneer een

---

innerlijk leven, Utrecht: Ten Have, 2014, (meerdere passages); Maria Clara Lucchetti Bingemer, 'The journey of Etty Hillesum from eros to agape', in: Smelik, Coetsier & Wiersma, *The ethics and religious philosophy of Etty Hillesum*, 68-89, 73-76.

[8] Hillesum, *Het Werk*, 3 (8 maart 1941): "Und ich möchte später Schriftstellerin werden, jawohl!"; *Ibidem*, 78 (5 augustus 1941): "Hij [Spier] zei ook een keer: Sie sind ja die geborene Schriftstellerin."

[9] Siemy Dijkhuis, die jarenlang leesgroepen over het werk van Etty Hillesum verzorgde, onderkende de grote invloed van Spier op Hillesum. Zij stelde om die reden een cursusdocument op, *Levenslessen van Julius Spier*, Deventer, [2010], (16 pp.) (archief AN). Voor andere verwijzingen zie noot 7.

[10] Hillesum, *Het Werk*, 7 (9 maart 1941), 35 (19 maart 1941), 48 (24 maart 1941).

[11] Hertha Levi heeft haar voornaam op een bepaald moment gewijzigd in Herta (zonder h). Aangezien zij in de context van Julius Spier en Etty Hillesum bekend is als Hertha (met h), heb ik in het hierna volgende consequent gekozen voor de spelling met h, behalve daar waar haar naam in de bronnen zonder h is gespeld.

psychotherapeut een seksueel spanningsveld binnen de therapie laat ontstaan. Een psychotherapeut zou er allereerst moeten zijn voor de hulpzoekende en nooit mogen toegeven aan zijn eigen verlangens. Zo bezien ontstond al snel de overtuiging dat Spier als psychotherapeut op gewiekste wijze misbruik maakte van zijn neurotische, vrouwelijke cliënten.

Het negatieve beeld van de handleeskunde werkt mogelijk ook op een andere manier door. Julius Spier was een leerling van Carl Gustav Jung. Maar binnen de wereld van de Jungiaanse psychologie is hij nauwelijks bekend.[12] Voornamelijk het feit dat Jung het voorwoord schreef voor Spiers postuum verschenen boek, *The hands of children* (1944), is geregistreerd, niet dat de psychologie van Jung via Spier een weerslag heeft gevonden in de handleeskunde. Dit kan het gevolg zijn van het slechte imago van de handleeskunde en bijvoorbeeld het feit dat Spier geen universitaire opleiding heeft genoten. Ook is het mogelijk dat het in vergetelheid raken van Spier en zijn psychochirologie samenhangt met de kritiek waaraan Jung binnen de academische wereld blootstaat.

De kritiek op Jung is het gevolg van het 'mystieke obscurantisme' van zijn analytische psychologie.[13] Tegelijkertijd heeft dit obscurantisme ervoor gezorgd dat hij in de jaren zestig door de tegencultuur is omarmd. Jung is, Wouter Hanegraaff legt het overtuigend uit, een moderne esotericus, "who represents a crucial link between traditional (i.e., pre-occultist) esoteric worldviews and the New Age movement".[14] Jung verdiepte zich in de astrologie, alchemie,

---

[12] Spier is hooguit genoemd door bijvoorbeeld John Boe, Thomas Kirsch en Giovanni Sorge (John Boe, 'In the palm of my hand', in: John Boe, *Life itself: Messiness is next to goddessness and other essays*, Wilmette, IL: Chiron Publications, 1994, 37-45, 41, 44; Thomas B. Kirsch, *The Jungians: A comparative and historical perspective*, London: Routlegde, 2000, 92, 179; *Id.*, *A Jungian life: A memoir,* Cheyenne, WY: Fisher King Press, 2014, 15; Giovanni Sorge, 'Jungs Präsidentschaft in der internationalen allgemeinen ärztlichen Gesellschaft für Psychotherapie: Neue Erkenntnisse', *Analytische Psychologie* 43(2), 2012, 153-181, 177). Verder zijn er verschillende artikelen over de invloed van Jung op het leven van Hillesum waarin het verband met Spier wordt gelegd, zie met name Gustav Dreifuss, 'Individuation under extreme conditions', *The San Francisco Jung Institute Library Journal* 10(4), 1992, 59-64; Janny van der Molen, '"Ik word alweer naar Jung getrokken": Goed en kwaad in het werk van Etty Hillesum en Carl Gustav Jung', in: Ria van den Brandt & Klaas A.D. Smelik (redactie), *Etty Hillesum in context* (Etty Hillesum Studies 2), Assen: Van Gorcum, 2007, 36-49; Tjeu van den Berk, *In de ban van Jung: Nederlanders ontdekken de analytische psychologie*, Zoetermeer: Meinema, 2014, 241-274; Janny van der Molen, 'Bespreking van en gedachten bij Tjeu van den Berk, "In de ban van Jung"', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum weer thuis in Middelburg* (Etty Hillesum Studies 7), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2015, 199-209; Tjeu van den Berk, '"Das Erlebnis ist das einzig Wirkliche": Etty Hillesum en Carl Gustav Jung', in: Ria van den Brandt & Peter Nissen (redactie), *Veel mooie woorden: Etty Hillesum en haar boekje 'Levenskunst'*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2017, 223-228.

[13] Sonu Shamdasani, 'Introduction: Jung's journey to the East', in: C.G. Jung, *The psychology of kundalini yoga: Notes of the seminar given in 1932 by C.G. Jung*, (Sonu Shamdasani, redactie, voorwoord), Princeton: Princeton University Press, 1996, xvii-xxxviii, xviii.

[14] Wouter J. Hanegraaff, *New Age religion and western culture: Esotericism in the mirror of secular thought*, New York: State University Press of New York Press, 1998, 497. Vergelijk Marcel Hulspas & Jan Willem Nienhuys, *Tussen waarheid & waanzin: Een encyclopedie der pseudo-wetenschappen*, Breda: De Geus, 2002, 208-213; Christine Maillard, 'Jung, Carl Gustav', in: Wouter J. Hanegraaff (redactie), *Dictionary of gnosis & western esotericism*, Leiden / Boston: Brill, 2005, 648-653; Bruce W. Scotton, 'The contribution of C.G. Jung to transpersonal psychiatry', in: Bruce W. Scotton, Allan B. Chinen & John R. Battista, *Textbook of transpersonal psychiatry and psychology*, New York: Basic Books, 1996, 39-51.

ufo's, de I Ching en schreef een theorie over synchroniciteit. Hij maakte reizen naar Afrika en Azië, en liet zich inspireren door de religieuze en spirituele tradities aldaar. Jungs zo ontstane oeuvre is uiterst vruchtbaar gebleken voor stromingen binnen de New Age beweging. Er zijn tegenwoordig Jungiaans georiënteerde interpretaties van het werken met astrologie, tarot, mythologie en dromen. Veel New Age georiënteerde Jungianen, en 'New Agers' geïnspireerd door Jung, verwijzen met groot respect naar de meester en zijn werk, zonder zich te verdiepen in de wijze waarop Jung precies over een en ander schreef. Men gebruikt Jungs gedachtegoed als een verzameling cultureel bronmateriaal, waaruit steeds naar eigen inzicht en behoefte inspiratie en concepten kunnen worden geput.[15]

Jungs mystiek obscurantisme – en de uiteenlopende interpretaties van zijn werk door zijn navolgers en bewonderaars – hebben de acceptatie van Jung in de academische wereld problematisch gemaakt. Het kan daarom goed zijn dat Jungs voorwoord in *The hands of children* het imago van Spier en het handlezen in deze kringen eerder heeft geschaad dan goed gedaan.

De geringe belangstelling voor de handleeskunde dient nog in een bredere context te worden begrepen. Anders dan de astrologie en fysiognomie, respectievelijk de 'grote broer' en 'zus' van de chiromantie – een oude term voor handleeskunde – is het handlezen binnen de academische wereld weinig bestudeerd. Het is, bij wijze van spreken, een 'onderbedeeld kindje'. Behalve wetenschappelijke studies naar specifieke handleeskundige boeken, zijn er lemma's over handlezen geschreven voor academische naslagwerken en zijn enkele inventarisaties samengesteld van de in de loop der eeuwen verschenen publicaties over handleeskunde. Er is echter nooit een wetenschappelijke studie gepubliceerd over handlezen als verschijnsel in de westerse samenleving. Ook zijn in de diverse studies naar occulte en spirituele stromingen in Duitsland, in de periode waarin Spier actief was, de verwijzingen naar het handlezen opvallend spaarzaam.[16] Om meer zicht op de persoon van Julius Spier en zijn beroep te

---

[15] Olav Hammer, 'Jungism', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 653-655, 655.

[16] De referenties naar academische publicaties over handlezen zijn genoemd in de inleidende alinea bij hoofdstuk 8, noten 6-9. De verwijzingen naar het handlezen in de studies over occulte en spirituele stromingen in Duitsland zijn: Nicholas Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism: The ariosophists of Austria and Germany 1890-1935*, Wellingborough: The Aquarian Press, 1985, 165-167 (handlezen genoemd in verband met Ernst Issberner-Haldane); Hans Thomas Hakl, *Eranos: An alternative intellectual history of the twentieth century*, (Christopher McIntosh, vertaling), Montreal / Kingston: McGill-Queen's University Press, 2012, 149 (de opmerking dat de vrouw van Erich Neumann "practiced palm reading and possessed a large collection of palm prints for purposes of comparison"), 158 (verwijzing naar Gershom Scholem die over chiromantie had geschreven en iets wist over de levenslijn in zijn eigen hand); Eric Kurlander, *Hitler's monsters: A supernatural history of the Third Reich*, New Haven / London: Yale University Press, 2017, 23 (handlezen genoemd als "border science" en in samenhang met de "prominent border scientist" Ernst Issberner-Haldane), 90 (vermelding van twee artikelen over handlezen in *Die andere Welt*, het blad uitgegeven door Erik Jan Hanussen; een van deze artikelen is geschreven door Issberner-Haldane); Peter Staudenmaier, *Between occultism and Nazism: Anthroposophy and the politics of race in the Fascist Era*, Leiden / Boston: Brill, 2014, 239-240 (Ernst Issberner-Haldane besproken als ariosoof, dat hij een handlezer was, is niet vermeld); *Id*., 'Esoteric alternatives in Imperial Germany: Science, spirit, and the modern occult revival', in: Monica Black & Eric Kurlander, *Revisiting the 'Nazi occult': Histories, realities, legacies*, Rochester / New York: Camden House, 2015, 23-41, 28 (handlezen genoemd als occult interessegebied); Corinna Treitel, *A science for the soul: Occultism and the genesis of the German modern*, Baltimore / London: The Johns Hopkins University Press, 2004, 59 (handlezen vermeld in tabel 3.1), 69 (handlezen vermeld in tabel 3.3), 101 (de

krijgen, is het zodoende noodzakelijk aandacht te schenken aan de toenmalige context van de handleeskunde en in grote lijnen de geschiedenis van de handleeskunde te ontsluiten.

1.3 Een intrigerende en omstreden figuur als Spier vraagt om een nadere beschouwing

Julius Spier is, zoals gezegd, een betekenisvolle man in het leven van Etty Hillesum. Als gevolg van de negatieve stereotyperingen ten aanzien van zijn persoon als alternatieve psychotherapeut én ten aanzien van het handlezen in het algemeen, is in de secundaire literatuur over Hillesum weinig aandacht aan hem besteed. De kernvraag van dit proefschrift luidt daarom: welk beeld van Julius Spier ontstaat er wanneer hij, mede in het licht van nieuwe biografische gegevens, als handlezer in de context van zijn tijd wordt gezien?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden wordt allereerst, in hoofdstuk 2, ingegaan op de beeldvorming van Julius Spier die hem ten deel is gevallen na de publicatie van *Het verstoorde leven*. Dit beeld blijkt ambigu en is, om redenen die hierboven zijn uitgelegd, beperkt.

In de daaropvolgende hoofdstukken wordt met behulp van vier deelvragen een vollediger en historisch nauwkeuriger beeld ontvouwd van Julius Spier en zijn positie binnen de handleeskundige traditie. Deze deelvragen, die erop zijn gericht om hem vanuit verschillende invalshoeken te belichten, luiden: 1. Op welke wijze werkte Julius Spier als handlezer? 2. Wat voor biografisch beeld komt uit de nieuwe bronnen over hem naar voren? 3. Wat is de positie van Spier in de handleeskundige traditie en in welke verhouding staat hij in relatie tot handlezers van zijn tijd? 4. Welke sporen heeft Spier binnen de handleeskunde nagelaten? Aan de hand van uiteenlopend onderzoeksmateriaal worden antwoorden op de vier deelvragen gegeven. Deze werkwijze maakt het mogelijk om de psychochiroloog Julius Spier vanuit vier perspectieven historisch-biografisch in kaart te brengen.

De hoofdstukken 3 en 4 beantwoorden de eerste deelvraag en vormen zo de eerste invalshoek onder de kop ‘Een psychochiroloog met charisma’. In hoofdstuk 3 wordt de werkwijze van Julius Spier uitgelegd zoals hij deze overdroeg aan zijn leerlingen in Amsterdam. Met behulp van het analyseverslag dat is gemaakt toen Etty Hillesum als proefpersoon naar hem toekwam, wordt deze werkwijze uiteengezet. Net als alle andere bewaard gebleven verslagen van Spiers Amsterdamse leerlingen is het een in ‘psychochirologische’ taal geschreven document. Het vereist inzicht in de denkwijze van Spier en het gebruik van zijn nomenclatuur om de inhoud van deze tekst te kunnen doorgronden. Eenmaal ontrafeld blijkt dat Spier een zeer

---

opmerking dat handlezen op een flyer stond genoemd), 206-207 (verwijzing naar de handlezer Karl Höcker), 228 (verwijzing naar een boek van Ernst Issberner-Haldane), 320 noot 57 (verwijzing naar de pedagoog Alfons Simons die een lezing gaf over handleeskunde); Heather Wolffram, *The stepchildren of science: Psychical research and parapsychology in Germany, c. 1870-1939*, Amsterdam / New York: Rodopi, 2009 (handlezen nergens genoemd); Helmut Zander, *Anthroposophie in Deutschland: Theosophische Weltanschauung und gesellschaftliche Praxis, 1884-1945*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 1502 (chiromantie samen met grafologie één keer genoemd).

treffende, psychologische schets van Hillesum heeft gegeven en thema's aanstipte die als rode draden door haar dagboek zijn gaan lopen. Tegelijkertijd komt met de beschrijving van de methode Spier de complexiteit van het handlezen aan het licht. Om meer zicht te krijgen op de verschillende elementen die tijdens een handleesconsult meespelen, gaat hoofdstuk 4 in op begrippen als intuïtie, helderziendheid en 'magnetische gave', vermogens die aan Spier zijn toegeschreven.

Hoofdstukken 5, 6 en 7 geven een antwoord op de tweede deelvraag**.** Deze invalshoek beschrijft de levensloop van Julius Spier. Uit het dagboek van Hillesum kan worden afgeleid dat drie thema's in Spiers leven centraal staan: muziek, werk en de liefde. Een vierde thema betreft Spiers persoonlijke ontwikkeling. Daarin heeft Carl Gustav Jung een belangrijke rol vervuld, want het was op advies van Jung dat Spier zich in Berlijn als psychochiroloog vestigde. Als onderliggende, sturende factor in Spiers leven dient de Duitse zuiveringspolitiek en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog te worden onderkend. De politieke omstandigheden belemmerden de mogelijkheden voor Spier om zijn handleesmethode op grote schaal te ontwikkelen.

Verdeeld over drie perioden komen deze thema's en de historische context in wisselende samenhang aan de orde. Ten eerste zijn er de jaren in Frankfurt am Main (1887-1928), waarin Spier opgroeit en de wens koestert om operazanger te worden (hoofdstuk 5). Dan volgen de jaren in Berlijn (1929-1938), waarin Spier, totdat Hitler de macht grijpt, zich profileert als psychochiroloog (hoofdstuk 6). Tenslotte zijn er de drieënhalf jaar in Amsterdam (1939-1942), waarin hij van talloze mensen de handen leest, een kleine, trouwe kring van leerlingen om zich heen verzamelt en begin februari 1941 Etty Hillesum in zijn leven verschijnt (hoofdstuk 7).

De hoofdstukken 8, 9 en 10 gaan in op de derde deelvraag**.** Ze schetsen de handleeskundige traditie en de omgeving waarin Spier leefde. Om Spiers psychochirologie in de tijd te kunnen plaatsen wordt eerst in vogelvlucht de geschiedenis van de handleeskunde weergegeven (hoofdstuk 8). Vervolgens wordt ingegaan op het handleeskundig milieu waar Spier deel van uitmaakt in Duitsland (hoofdstuk 9) en in Nederland (hoofdstuk 10). In Duitsland vindt in de jaren twintig een opmars van het handlezen plaats. Meerdere handlezers proberen het als een 'wetenschappelijke' methode over het voetlicht te brengen. In minder sterke mate volgt Nederland deze trend in de jaren dertig. Zowel in Duitsland als Nederland onderscheidt Spier zich van zijn handlezende tijdgenoten.

Op de vierde deelvraag – de sporen van Spiers nalatenschap **–** wordt in de hoofdstukken 11 en 12 ingegaan. Verspreid over de wereld zijn meerdere leerlingen van Spier met het handlezen doorgegaan. Enkelen hebben er zelfs een goede reputatie mee opgebouwd (hoofdstuk 11). Verder blijkt dat de naam van Spier doorleeft in de wereld van de handleeskunde. Dit is niet alleen het gevolg van het voorwoord dat Carl Gustav Jung voor Spiers boek heeft geschreven, maar beslist ook van de vernieuwing die in de handleeskundige traditie heeft plaatsgevonden en waarvan Spier een exponent is (hoofdstuk 12).

Aan de hand van de verschillende deelvragen (invalshoeken) wordt duidelijk dat Julius Spier het duiden van handen aan de analytische psychologie van zijn tijd verbond en het inzette als een methode om mensen te helpen bij hun zelfverwerkelijking. Op basis van een handanalyse probeerde Spier mensen, populair gezegd, 'in hun eigen kracht te zetten'. Verschillende van zijn leerlingen hebben deze lijn voortgezet, hoewel elk op een eigen manier.

Ook wordt duidelijk dat de handleeskunde veel facetten kent. Door de tijd heen heeft het zelfs tegengestelde vormen aangenomen: van een bedroggevoelige waarzegpraktijk, beoefent ter vermaak, tot een serieuze methode gelieerd aan de geneeskunde. Berlijn kent in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw verschillende handlezers met een zekere reputatie, die lang niet allemaal op dezelfde wijze handen lazen. Sommigen claimden een helderziende gave. Anderen hadden mogelijk zo'n gave, maar vestigden daar, wellicht vanuit strategische overwegingen, geen aandacht op. Weer anderen pasten eenvoudig encyclopedische weetjes toe.

Julius Spier kreeg naam doordat hij een zeer getalenteerde handlezer was. Op velen maakte hij een sympathieke indruk. Dat hij onder meer over aanbevelingsbrieven van Jung beschikte, droeg bij aan zijn faam. Het voorspellen van de toekomst, van oudsher sterk verbonden aan het handlezen, wees Spier categorisch af. Toch bestaat het vermoeden dat hij meer dan eens via de handen gebeurtenissen heeft voorzien.

De intentie van dit proefschrift is om een uitgebreider antwoord te kunnen formuleren op de vraag wie er achter de figuur S. in de dagboeken van Etty Hillesum schuilgaat. Het nieuwe beeld dat van Julius Spier verschijnt (hoofdstuk 13), is veel omvattender en rijker geschakeerd dan het beeld dat van hem na de publicatie van *Het verstoorde leven* is ontstaan (hoofdstuk 2). Feitelijk is hiermee een project voltooid dat een vriendin van Spier in 1985 begon onder de titel *Wie was de 'S.' van Etty?*[17] En er is voldaan aan de wens van Hertha Levi, die ooit aangaf dat "a lot needs to be put right about Spier, his character and his work".[18]

[17] Henny Neitzel-Tideman schreef een essay onder die titel, zie § 11.4.4.

[18] Brief van Herta Grove-Levi aan Henny Neitzel-Tideman, 5 maart 1984 (archief Denise de Costa); geciteerd in § 11.3.

2 Het huidige beeld van Julius Spier is ambigu

De publicatie van *Het verstoorde leven* in 1981 was zo'n succes, dat er al snel twee nieuwe uitgaven volgden: *Het denkende hart van de barak: Brieven van Etty Hillesum* (1982) en *In duizend zoete armen: Nieuwe dagboekaantekeningen van Etty Hillesum* (1984). Deze boeken – en de uitzending van een tv-documentaire in dezelfde periode[1] – hebben Etty Hillesum bij wijze van spreken weer tot leven gewekt. En met haar de vele mensen die deel uitmaken van haar bestaan. Zo is ook Julius Spier, door Hillesum consequent 'S.' genoemd, opnieuw in beeld verschenen. Hij is niet alleen therapeut, leraar handleeskunde en muziekminnende vriend van Hillesum; voor anderen in de 'Spierclub' vervult hij deze rollen eveneens.

Door in dit hoofdstuk weer te geven wat er als gevolg van de publicatie van Hillesums schrijven over Julius Spier aan de oppervlakte is gekomen, wordt de stelling toegelicht dat de hedendaagse receptie van Julius Spier sterk is beïnvloed door Hillesums dagboeken. Het huidige beeld van Spier is vrij negatief (§ 2.1), wat sommige mensen die Spier persoonlijk hebben gekend vervelend en pijnlijk vinden (§ 2.2). Een iets genuanceerder beeld van Spier is wel voorhanden (§ 2.3), maar grotendeels gebaseerd op herinneringen die in de loop van de tijd zijn veranderd (§ 2.4). Hiermee is dit hoofdstuk de opmaat naar de volgende hoofdstukken waarin Spier als handlezer tegen de achtergrond van zijn tijd wordt beschouwd.

2.1 Hillesum: "Hij was weer net zo'n doorvoede Romeinse keizer"

Aanvankelijk zijn de reacties op de verschijning van Julius Spier in Hillesums schrijven vrij neutraal. Dit toont zich bijvoorbeeld in een beschouwelijke opmerking van Ben Maandag naar aanleiding van de publicatie van *Het verstoorde leven*. Hillesum heeft eerlijk haar diepste gedachten op papier gezet over haar relatie met Spier, schrijft Maandag, "[z]onder ook maar éénmaal banaal, grof porno-achtig of wat dan ook te worden".[2] De "handkundige" Spier had de gave om "aan handen het leven te doorvorsen", een gave die "verbluffend en fascinerend schijnt te zijn geweest".[3]

Een vergelijkbare opmerking van een andere journalist is dat Etty Hillesum "een intense maar ook wel wonderlijke verhouding [had] met de astro-chiroloog [sic] Julius

---

[1] Jaap Walvis & Almar Tjepkema, *Het verstoorde leven*, (dvd), Hilversum: Beeld en Geluid, 1984. De documentaire is voor het eerst uitgezonden op 2 mei 1984 en stond op het programma ter gelegenheid van de officiële opening op 1 oktober 2015 van het Etty Hillesum Onderzoekscentrum (EHOC) in Middelburg.

[2] Ben Maandag, 'Etty Hillesum: "Men zou een pleister op vele wonden willen zijn"', *Het Vrije Volk*, 10 oktober 1981.

[3] *Ibidem*; Maandag citeerde hier Jan Geurt Gaarlandt.

Spier"; ze onderhield een "bizarre verhouding met deze geniale man".[4] Ook de Amsterdamse rechtsgeleerde en schrijver Abel Herzberg verwijst in positieve zin naar Spier. Herzberg heeft hem weleens ontmoet en Spier is bij hem thuis geweest. Hij kent Spier als "een bijzonder indrukwekkende man", "een zeer ernstig man", die op "zeer veel mensen, eigenlijk op iedereen die hij ontmoette, een sterke indruk maakte".[5] Spier is "van huis uit koopman" en hoort "ten tijde van de Weimarrepubliek en de eerste dagen van het Derde Rijk van Adolf Hitler" bij de Joodse intelligentsia; Spier is een vriendin in Londen "jarenlang trouw gebleven" en heeft, "zoals hij zelf vertelde, kuis geleefd".[6]

Tegenover deze neutrale, naar de positieve kant neigende interpretaties, staan de kritische oordelen. Die komen vooral naar voren nadat Spier in *In duizend zoete armen* is geportretteerd als een gezette vijftiger die met jonge vrouwen aan het worstelen sloeg. Daarbij oogt de 'Spierclub', de vriendenkring rond Spier, als een broeierige kliek rondom een goeroe-achtige man. Een recensent van *In duizend zoete armen*, Gerrit Jan Zwier, formuleert het als volgt:

> Ze is in therapie bij de uit Duitsland gevluchte joodse 'psychochiroloog' (een chiroloog is een handlijnkundige) Julius Spier. Een man die een leertijd bij Carl Jung heeft doorgebracht en door zijn, vooral vrouwelijke cliënten, een 'magische persoonlijkheid' wordt genoemd. Binnen het kader van Spiers therapie wordt niet alleen aandacht aan hand en hoofd besteed, maar wordt het hele lichaam bij de gang van zaken betrokken – er vinden namelijk regelmatig worstelpartijen tussen therapeut en patiënt plaats, wat gezien moet worden in het licht van Spiers stelling dat de scheidslijn tussen geest en lichaam moet worden opgeheven. Vandaar dat er in de 'Spier-club' nogal wat erotische draden lopen tussen leermeester en leerlingen. Etty dweept met hem en laaft zich aan zijn wijsheden en levensregels. Ziehier zijn portret, één van de vele, maar ook één van de mooiste: 'Hij was weer net zo'n doorvoede Romeinse keizer, zoals hij daar achterover leunde in de grote leuningstoel. Nero moet er zo in z'n huiselijkste momenten uitgezien hebben. Z'n zware buik was een heerlijk oord voor mijn slaperig hoofd. En de zware, expressieve kop, zo levenswarm en agressief en goedmoedig en wellustig, alles tegelijk. En over dat alles heen ligt altijd weer, als een overkapping, die olympische rust.'[7]

---

[4] I. Sitniakowsky, 'Grote interesse voor oorlogsdagboek van de joods-Nederlandse Etty Hillesum', *De Telegraaf*, 16 oktober 1981. Vergelijk Johan Diepstraten, *De Stem*, 11 januari 1982: "Uitgebreid verhaalt Etty Hillesum over haar verhouding met de Duitse handlijnkundige Julius Spier, bij wie zij in therapie is. Een amusante, charmante charlatan moet hij zijn geweest, voor wie de vrouwen in katzwijm lagen."

[5] Anoniem, 'Amor fati: Wim Ramaker in gesprek met Abel Herzberg', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 11-15, 12. Abel J. Herzberg (1893–1989) vertelde dit in het NCRV tv-programma Hier en Nu op 3 oktober 1981.

[6] *Ibidem*.

[7] Gerrit Jan Zwier, 'In Gods armen', *Leeuwarder Courant*, 6 juli 1984. De geciteerde passages staan in Hillesum, *Het Werk*, 6 (9 maart 1941), 27 (16 maart 1941), 387 (23 mei 1942). Eerder is Spier al omschreven als "een wat kleffe man van middelbare leeftijd die als therapeut vieze spelletjes doet met zijn cliënten" (Anoniem, 'Julius Spier en de onzin waarin je moet geloven', *Trouw*, 28 maart 1983).

Volgens deze beschrijving van Hillesum bezat Spier een lichaam als een 'doorvoede keizer Nero' en een gezicht vol tegenstrijdige uitdrukkingen. Maar bovenal straalde hij rust uit. Een andere recensent, Anton Brand, merkt op hoe vreemd het is dat Hillesum er niet in slaagde om een sympathiek beeld van haar grote liefde neer te zetten. Brand kritiseert Spier én Hillesum. Spier omdat hij zich niet gedroeg zoals een therapeut zich behoort te gedragen en Hillesum omdat zij naïef was en verblind door de liefde:

> Wat de invloed van Spier op het denken van Etty Hillesum is geweest, is een vraag die maar in die wetenschappelijke uitgave van het verzameld werk aan de orde moet komen; ik wil hier alleen signaleren hoe vreemd ik het vind dat Etty Hillesum er in haar aantekeningen geen moment in slaagt een sympathiek beeld van haar leermeester en geliefde te geven. Spier, door Hillesum geportretteerd, is een mooiprater en een opportunist – en Etty blijft naïef en idolaat. 'Ik zou voor hem toch altijd dezelfde blijven, ook als dat man-en-vrouw niet zo'n succes zou zijn, hij neemt dat alles niet zo zwaar en legt daar ook het accent niet'. Je vraagt je af: wie draait wie een rad voor ogen?
>
> 'Als je nog langer ziek blijft', zegt Spier op zeker moment, 'kun je niet mijn secretaresse blijven en ook niet mijn vriendin'. En Etty reageert: 'Met dat "vriendin" was het net of ik een heel kostbare decoratie kreeg'. Ze gaat er aan voorbij dat Spiers opmerking wreed is, en dat zeker een psycholoog zich wel tweemaal had mogen bedenken voordat hij zoiets zegt.
>
> En: 'Hij was weer net zo'n doorvoede Romeinse keizer, zoals hij daar achterover leunde in de grote leuningstoel. Nero moet er zo in z'n huiselijkste momenten uitgezien hebben'.
>
> Liefde maakt blind, ja, en misschien wel bovenal een liefde die in zulke moeilijke omstandigheden moest worden beleefd.[8]

Ook in de periode dat het dagboek is geschreven, zijn er al mensen die Hillesums fascinatie voor Spier niet begrijpen. Een van hen is Swiep van Wermeskerken. Zij kent Spier vanuit Berlijn, waar ze rond 1935 naartoe is gegaan en tot en met januari 1939 heeft gewerkt. Wanneer ze tijdens de oorlog bij Hillesum Russische les gaat volgen, raakt ze met Hillesum bevriend.

In het begin van de jaren tachtig roert Van Wermeskerken zich publiekelijk. Ze geeft te kennen niet onder de indruk te zijn geweest van Julius Spier. Vanwege zijn "soort hocus-pokus" heeft ze hem niet serieus genomen.[9] Ze omschrijft hem als "een

---

[8] Anton Brand, 'Etty Hillesum-biografie roept pijnlijke vragen op', *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 juni 1984. De geciteerde passages staan in Hillesum, *Het Werk*, 341 (5 april 1942). Vergelijk Lisette Lewin, 'Er lijkt een cultus te ontstaan rond Etty Hillesum met griezelige kanten', *De Volkskrant*, 8 juni 1984.

[9] Jaap Walvis, 'Etty Hillesum hield dagboeken bij om later roman te schrijven', *Oog in 't zeil* 1(4), 1984, 2-6, 5. Vergelijk Ben Kroon & Corine Spoor, '"Ze was iemand die alles gaf en alles nam, dat hoorde bij haar warmte"', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 25-40, 34-35 (eerder verschenen in *De Tijd*, 27 november 1981); Jan Willem Regenhardt, *Mischa's spel: En de ondergang van de familie Hillesum*, Amsterdam: Balans, 2012, 152-153. Alida Gerrigje (Swiep) van Wermeskerken (Tiel, 18 april 1907 – Amsterdam, 30 december 1992) is door Hillesum voor het eerst genoemd op 29 maart 1942 (Hillesum, *Het Werk*, 322).

flierefluiter", "een grote man met een onsmakelijk figuur en een nog onsmakelijker gezicht", wiens charme in zijn babbel lag.[10]

> [Spier] kon praten, daar was geen speld tussen te krijgen. Hij praatte ze het platte vlak in, niet te geloven. En ze trapten erin ook, vooral Etty. Etty was meer dan gek op hem… dat was bijna niet normaal meer, dat was gewoon ziekelijk, zo weg als ze van die man was. Niet te geloven! En dan die filosofieën van die man, dat Etty daar intrapte en daar in meeging, terwijl ze zelf al honderd keer betere gedachten over alles had. Ik begreep er niets van, en als ik dat dan vergeleek met de man die ze had, deze toch zeer goed geconserveerde en aangenaam uitziende meneer Wegerif… dan dacht ik: Nou, hoe kan je met zo'n dweil in godsnaam het bed ingaan, dat is mij een raadsel.[11]

Van Wermeskerken kwam indertijd al openlijk voor haar mening uit. Ze deelde haar kritiek zelfs meermaals met Spier. Hij accepteerde het en maakte er geen punt van. Van Wermeskerken zegt ook vaak met Spier te hebben gelachen, want ondanks haar kritiek vond ze hem een gezellige gesprekspartner.

De 'goed geconserveerde en aangenaam uitziende meneer Wegerif' naar wie Van Wermeskerken verwijst, is Han Wegerif, de oudere weduwnaar met wie Hillesum een relatie had. Niet iedereen was hiervan op de hoogte, maar Van Wermeskerken wel. Zij weet eveneens dat Wegerif accountant was en dat Spier zijn geld verdiende met 'handkunde'. Gevraagd hiernaar vertelt ze erover en stapt in haar antwoord naadloos over naar haar perceptie van Hillesums adoratie voor Spier:

> En Spier die leefde van de zittingen die hij hield. Tja, hoe ging dat? Hij had zo'n hele krans van mensen en dan hield hij voordrachten en ik heb ook het idee dat ze daarvoor betaalden. In hoofdzaak waren dat vrouwen. Mannen waren niet zo dol op hem. Zo'n zitting was eigenlijk best gezellig, hij troonde in een zetel, zo'n dikke, grote en die meiden… ha, ha… die zaten, werkelijk waar, op de grond in een krans om hem heen. (…) Etty ook… aan zijn voeten… net een goeroe, het was niet gewoon. En dan vertelde hij over de handkunde en over het leven en over Hertha, zijn grote liefde in Londen, onbereikbaar (…).[12]

Over het feit dat Hillesum twee minnaars tegelijk had – en soms nog wel een derde – heeft Van Wermeskerken geen mening. Wel heeft ze een oordeel over het motief waarom Hillesum meerdere minnaars had en meent ze dat dit Hillesum geen goed

---

[10] *Ibidem*.

[11] *Ibidem*.

[12] Walvis, 'Etty Hillesum hield dagboeken bij', 5-6.

deed.[13] Tevens geeft ze aan dat het haar te ver gaat om Spier een oplichter te noemen.[14]

Meerderen hebben moeite met de psychochiroloog uit Hillesums dagboeken. De Joodse publiciste Henriëtte Boas uit haar kritiek op hem in het kielzog van haar kritiek op Hillesum. Boas meent dat Hillesum verontwaardigd had moeten weglopen zodra de "chiroloog-psycholoog" "bij zijn behandeling tot seksuele handtastelijkheden" overging.[15] Karel van 't Reve stelt min of meer hetzelfde. Hij oordeelt: "Dat bakvisachtige [van Etty Hillesum] wordt nog bevorderd door haar verhouding met 'S.', een Duitse bankdirecteur [sic] die op latere leeftijd handlezer-psychiater-diepzinnig prater is geworden, en die Etty via een wolk van diepzinnige praatjes, die zij allemaal gelooft, in zijn bed weet te krijgen."[16] De literatuurwetenschapster Solange Leibovici typeert Spier als "een Duitse ex-bankier [sic], ex-zanger, bekeerde jood, wilde psychoanalyticus en jungiaanse handlezer die met een antenne op zijn hoofd zijn vrouwelijke patienten met hun diepste geheimen confronteert, waarna hij met hen op het tapijt ligt te rollebollen".[17] Recensent Hans Warren acht Hillesums "dwepen met de twijfelachtige figuur Spier" verbazingwekkend, want Spier was een "specialist in de niet bepaald edele handleeskunde, een charlatan, een handig verleider van vele vrouwen".[18] Of zie de betrekkelijk recente karakterisering van de filosoof Jeroen Kuiper:

---

[13] Jan Willem Regenhardt (JWR) in gesprek met Swiep van Wermeskerken; Ria van den Brandt, '"Is dat alleen maar die maandelijkse buik?" De cyclische spiritualiteit van Etty Hillesum', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum 1914-2014* (Etty Hillesum Studies 6), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2014, 59-70, 64 noot 29. Alle volgende verwijzingen 'JWR in gesprek met …' in dit proefschrift betreffen de verwijzingen naar de interviewverslagen van Jan Willem Regenhardt gemaakt in 1984-1985. Het overzicht van de gebruikte verslagen staat achterin bij de bronvermelding onder het kopje 'Teksten en studiemateriaal over Julius Spier'.

[14] Kroon & Spoor, 'Ze was iemand die alles gaf en alles nam', 34.

[15] Henriëtte Boas, 'Meer egocentrisme dan heiligheid', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn*', 44-47, 45; (oorspronkelijk verschenen in *NRC Handelsblad*, 12 januari 1982). In twee eerdere artikelen liet Henriëtt Boas (1911–2001) zich ontvallen dat Spier getrouwd was met "a non-Jewish actress [sic]" van wie hij in 1935 was gescheiden "after the introduction of the Nuremberg Laws" [sic] en dat Hillesums "geheel absorberende liefdesrelatie" met Spier ontstond op zíjn initiatief (Henriette Boas, 'Diary of love in the shadows', *The Jerusalem Post*, 31 december 1981; *Id*., 'In joodse en niet-joodse spiegel: Het dagboek van Etty Hillesum 1941-1943', *Hakehilla,* december 1981, 28-32, 29).

[16] Karel van 't Reve, 'Het korte leven van Etty', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 41-43, 42; (oorspronkelijk verschenen in *NRC Handelsblad*, 9 januari 1982). De informatie dat Spier bankdirecteur zou zijn geweest, is niet afkomstig van Karel van 't Reve (1921–1999) maar van Spiers dochter. Zij meende indertijd dat haar vader "Direktor" bij de "Bank Bersontheimer [sic]" was geweest (brief Ruth Busse-Spier aan Jan Geurt Gaarlandt, 23 juni 1981; archief Uitgeverij Balans).

[17] Hans Warren, 'Volledig beeld Etty Hillesum', *Leidsch Dagblad*, 3 december 1986.

[18] Solange Leibovici, 'De belle juive', *De Groene Amsterdammer* 124(3), 2000, 20-21. De 'antenne' op Spier zijn hoofd was een onderdeel van zijn gehoorapparaat (Hillesum, *Het Werk*, 221 (31 december 1941), 592 (6 februari 1942)).

> [Spier] treedt op als haar 'wilde analyst' (Freud), dat wil zeggen: hij is geen arts, vraagt een minimale vergoeding en houdt zich niet aan freudiaanse dogma's (sessies van één uur). Hij gaat bovendien amo[u]reuze relaties aan met zijn voornamelijk (louter?) vrouwelijke analysanten. Het handlijnlezen lijkt vooral een overtuigingstruuk (*convincer*) om de overdracht (*transference*), zoals het in de psychoanalyse heet, op te wekken.[19]

Zonder zich in Spier of diens werkwijze te hebben verdiept, vermoedt Kuiper dat het handlezen, dat hij hand*lijn*lezen noemt, door Spier als een handigheid is aangewend om iets gedaan te krijgen van zijn cliënten. Op dezelfde eenzijdig geverifieerde wijze, namelijk louter op grond van Hillesums schrijven, gaat hij ervan uit dat voornamelijk vrouwen hun handen door Spier hebben laten lezen.

De kritiek van Boas op Hillesum en Leibovici's analyse van Hillesum zijn door anderen genuanceerd dan wel gepareerd.[20] Dit is ook gebeurd met de 'heiligverklaring' waar Hillesum onder te lijden heeft (gehad) en welke in verschillende beschouwingen naar voren is gekomen.[21] Deze essays gaan in op de beeldvorming van Etty Hillesum; de beeldvorming van Spier is vrijwel onopgemerkt gebleven.[22]

Het beeld dat lezers zich vormen van de psychochiroloog is echter niet in alle gevallen negatief. De eerder aangehaalde journalist Ben Maandag gaat er in elk geval niet in mee. Hij bekent dat het lezen van *In duizend zoete armen* hem het gênante gevoel geeft "mee te kijken in een leven, dat geheel alleen aan Etty en haar relaties toebehoort", maar hij is ervan overtuigd dat men zelden zo'n ongewone verhouding als tussen Hillesum en Spier aantreft, die tegelijkertijd "zo zuiver" is.[23] Patrick Woodhouse begrijpt niet wat Spiers "attachment to the rather bizarre practice of psychochirology" is, maar ziet hem wel als "an immensely gifted person as well as a remarkably spiritual man", die Hillesum hielp haar eigen waarheid te vinden.[24] Opvallend is ook de zienswijze van Susan Baur in haar studie over intieme relaties tussen therapeut en cliënt. Na een onaantrekkelijk beeld van Spiers fysieke verschijning te

---

[19] Jeroen Kuiper, *Etty Hillesum: Het verstoorde leven*, 23 mei 2012, URL http://www.jeroenkuiper.info/recensies/etty-hillesum-het-verstoorde-leven, (geraadpleegd op 13 oktober 2018).

[20] Zie onder meer Ria van den Brandt, 'Etty Hillesum en haar "katholieke vereerders": Pleidooi voor een meer kritische benadering van een bijzonder document', in: Ria van den Brandt & Klaas A.D. Smelik (redactie), *Etty Hillesum in facetten* [Etty Hillesum Studies 1], Budel: Damon, 2003, 57-75, 57-58; Pauline Micheels, *De waarheidszoekster Henriette Boas: Een leven voor de Joodse zaak*, Meppel: Boom, 2016, 227-231; Klaas A.D. Smelik, 'Was Etty tweede Jessica?', *Trouw*, 19 januari 1984; *Id*., 'De houding van Etty Hillesum tegenover de vervolging van haar volk', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum in relatie* (Etty Hillesum Studies 5), Gent: Academia Press, 2013, 17-42.

[21] Van den Brandt, 'Etty Hillesum en haar "katholieke vereerders"', 58-75.

[22] Alexandra Nagel, 'Julius Spier, chiromanticus of chiroloog?', *Tijdschrift voor Parapsychologie en Bewustzijnsonderzoek* 75(2), 2008, 19-24, 19. Het enige artikel dat daarvoor alleen aan Spier is gewijd is Moormann, 'Over synchroniciteit en de handleeskunde van Julius Spier', 44-49.

[23] Ben Maandag, 'Gelukkige maanden van Etty Hillesum', *Het Vrije Volk*, 12 mei 1984.

[24] Woodhouse, 'The roots of the chaos and the process of change in Etty Hillesum', 37.

hebben geschetst[25] en te hebben uitgelegd dat Spier en Hillesum in een ongelijke liefdesstrijd waren verwikkeld, concludeert ze dat de twee weliswaar een vreemde, maar tevens ontroerende relatie hadden. Volgens Baur, die haar analyse baseert op de Engelse vertaling van Hillesums werk, is Spier in de periode dat Hillesum en hij elkaar kennen, veranderd "van een rokkenjager en ongetwijfeld een ongevoelige, egocentrische, immorele therapeut in een toegewijde partner en steunpilaar van Hillesum".[26] Anders geformuleerd, Spier begint met Hillesum "onder zijn lichaam te verpletteren", maar eindigt haar te omvatten "zoals een diamant wordt omvat door de zetting".[27]

2.2 Het contact met Spier heeft Spierclub-leden verrijkt

In al het tumult rondom Etty Hillesum hebben sommigen wél oog voor wat er als gevolg van de publicatie van *Het verstoorde leven* gebeurt met de beeldvorming van Julius Spier. Dit zijn Spiers vroegere vrienden uit Amsterdam die elkaar weer vinden. Ter voorbereiding van de verschijning van het boek heeft de uitgeverij mensen benaderd die Etty Hillesum en bijgevolg Julius Spier persoonlijk hebben gekend. Als gevolg van het overlijden van Spier, het ombrengen van de familie Hillesum, de oorlog en de nasleep hiervan, zijn de onderlinge contacten rondom Spier verwaterd. Op enkele individuele vriendschappen na is de grote vrienden- en kennissenkring uiteengevallen. Totdat dus bijna vier decennia later de nog in leven zijnde en in de dagboeken voorkomende personen naar aanleiding van de publicatie van *Het verstoorde leven* elkaar weer traceren. Een aantal treft elkaar op 1 oktober 1981 in de Spiegelzaal van het Concertgebouw tijdens de officiële presentatie van het boek. Over en weer worden de banden van vroeger aangehaald. Hierdoor herrijst de 'Spierclub', met dien verstande dat ditmaal niet Spier maar Hillesum centraal staat: háár schrijven heeft het licht gezien en de reünie bewerkstelligd.

Een spil in deze ontwikkelingen is Johanna Smelik, de weinig in de dagboeken voorkomende vriendin van Hillesum die geen deel uitmaakt van de oorspronkelijke vriendengroep rond Spier. Gemotiveerd door het succes van *Het verstoorde leven* zet Smelik zich in de jaren tachtig in voor de totstandkoming van de Etty Hillesum Stichting.[28]

---

[25] Baur, *Het intieme uur*, 77: "Spiers fysieke verschijning was ronduit vreemd. Hij schijnt een enorm zware man te zijn geweest, met een lichaam als een stier, met daarbovenop een grote, verweerde kop, bedekt met al dun wordend warrig grijs haar. Zijn gezicht, met zware kaken, werd gedomineerd door een ver uitstekende onderlip, die trilde als hij emotioneel werd. Met zijn reusachtige handen, waarmee hij door de lucht peddelde als hij zong, deed hij Hillesum denken aan 'een lelijke oeroude kobold' of aan een heel landschap, grauw, ruw en winters; dan weer leek hij op 'een goedmoedige, koekjesetende zware oom'." Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 51 (25 maart 1941), 309 (22 maart 1942).

[26] Baur, *Het intieme uur*, 88.

[27] *Ibidem*.

[28] De in oktober 1983 opgerichte Etty Hillesum Stichting beheert de financiële kant met betrekking tot de publicaties van de nagelaten geschriften van Etty Hillesum. Deze stichting is opgericht door Klaas

Vanuit dat belang onderhoudt zij contact met de vrienden en vriendinnen van Hillesum.

De andere spil in het vernieuwen van de relaties is Henny Tideman, in de dagboeken Tide genoemd en sinds 1953 Henny Neitzel-Tideman. In tegenstelling tot Johanna Smelik figureert zij wel regelmatig in Hillesums werk. Begaan en trouw als Neitzel-Tideman is, belt en correspondeert zij met menigeen. Bij An Wolterbeek gaat ze op bezoek en stelt vast: "leeft nog maar weet niets meer"; Wiep Boasson-Poelstra "zat in een rolstoel, ze was erg ziek, kon niet meer schrijven".[29] Adri Holm is er niet meer. Zij is in 1970 van een trapje gevallen en aan de gevolgen daarvan overleden. Van de uit het oog verloren Liesl Levie – zij overleeft Bergen-Belsen en is in 1955 naar de kibboets Ga'led verhuisd – verkrijgt Neitzel-Tideman opnieuw Levie's adres, waarna ze haar tweemaal in Israël bezoekt. Op haar beurt correspondeert Liesl Levie met Hanneke en Pieter Starreveld en gaat zij, wanneer zij in Nederland is, naar Swiep van Wermeskerken toe, met wie zij direct na de oorlog de vriendschap van voor de oorlog heeft voortgezet. Wanneer het binnen het reisschema past, brengt Levie ook de Starrevelds en Neitzel-Tideman een bezoek.

Vanzelfsprekend draait het gesprek in de uitwisselingen tussen de 'leden' van de vernieuwde Spierclub om Etty Hillesum en Julius Spier. Levie bekent dat zij jaren na haar terugkeer uit Bergen-Belsen van "een van onze Spierkring (ik weet niet meer, wie het was)" een pakje heeft gekregen waarvan men zei "dat zijn brieven van Etty, uit het Kamp Westerbork gesmokkeld", maar deze lange tijd niet durfde te lezen.[30] Nadat Neitzel-Tideman in 1984 post heeft ontvangen van Spiers verloofde, informeert zij via een doorslagbrief "de nog in leven zijnde 'Spierclub'" over hoe het voor Hertha Levi is om met Hillesums dagboeken geconfronteerd te worden.[31] En zodra Gera Bienewitz-Bongers in de zomer van 1989 het nieuws bereikt dat de "Lieve beste trouwe Tide!" terminaal ziek is, blikt zij terug op hun gezamenlijke geschiedenis. Tussen de in staccato opgehaalde herinneringen staat: "ontmoeting in Amsterdam – [o]orlogstijd – de Spierkreis – weer veel muziek, ook gezelligheid en later grote zorgen en verdriet bij

---

A.D. Smelik en Jan Geurt Gaarlandt en dient niet te worden verward met het in 1996 opgerichte Etty Hillesum Centrum in Deventer, of het in 2006 opgerichte Etty Hillesum Onderzoekscentrum (EHOC). Het centrum in Deventer heeft als doelstelling een bijdrage te leveren aan bewust en respectvol samenleven en gebruikt als inspiratiebronnen onder andere het gedachtegoed van Etty Hillesum. Het EHOC, in 2015 verhuisd van Gent naar Middelburg, is, zoals de naam aangeeft, gefocust op onderzoek met betrekking tot Etty Hillesum (Klaas A.D. Smelik, 'Waarom een Etty Hillesums Onderzoekscentrum in Gent?', in: Ria van den Brandt & Klaas A.D. Smelik (redactie), *Etty Hillesum in discours* (Etty Hillesum Studies 3), Gent: Academia Press, 2011, 145-148).

[29] JWR in gesprek met Henny Neitzel-Tideman.

[30] Brief van Liesl Levie aan Hanneke Starreveld, 13 oktober 1981 (archief Denise de Costa). Het is onbekend welke brieven in dit pakketje zaten.

[31] Alexandra Nagel, 'Herta Levi, de onzichtbare figuur in de dagboeken van Etty Hillesum', in: Smelik et al., *Etty Hillesum weer thuis in Middelburg* , 93-106, 95 noot 7, 100-104. Neitzel-Tideman stuurde de doorslagbrief aan Liesl Levie, Gera Bienewitz-Bongers, Dicky van de Heuvel-de Jonge, Grete Wendelgelst-Blankenstein, Johanna Smelik en Hanneke en Pieter Starreveld.

het afscheid van onze gezamenlijke vriend J.S. [Julius Spier]".[32] Ook Liesl Levie reflecteert voor zichzelf op de eerste oorlogsjaren. Voor haar zijn de drie "Spierjaren" een "gecomprimeerd, rijk en verrijkend tijdperk" geweest.[33]

Nauwgezet houden de vrienden van de nieuw leven ingeblazen Spierclub de berichtgeving over Hillesum en Spier bij. Men brengt elkaar op de hoogte van nieuws. Zo deelt Bienewitz-Bongers met Neitzel-Tideman "dat men in Duitsland zei, dat hij een 'charlatan' was…".[34] Van Hertha Levi ontvangt Neitzel-Tideman een vergelijkbaar bericht uit Amerika waar een recensent van de Engelse vertaling van *Het verstoorde leven* stelt: "No doubt Spier was a womanizer and a charlatan."[35]

Met name Neitzel-Tideman, Bienewitz-Bongers en Starreveld-Stolte, maar ook Liesl Levie en Johanna Smelik storen zich aan de negatieve beeldvorming van Julius Spier. Ze zetten zich in om dit te corrigeren. Levie geeft bijvoorbeeld te kennen: "Ik vind eigenlijk dat Spier in Etty's boeken tekort komt, want hij wordt afgeschilderd als charlatan."[36] Starreveld-Stolte en Smelik reageren middels ingezonden brieven naar het tijdschrift dat de uitlatingen van Van Wermeskerken publiceert. Daar de berichtgeving van Van Wermeskerken over Spier "zo onwaar – perfide – cynisch en vol venijn" is, wil Hanneke Starreveld erop wijzen dat Spier "het vak van psychochiroloog, als wetenschapper, uitoefende" en dat diens "toewijding, eenvoud en grote mensenliefde" in de oorlogsjaren "een weldaad" waren voor degenen die hem van dichtbij leerden kennen.[37] Smelik neemt het voor Spier op door te stellen dat men "geen epigoon van Jung" behoeft te zijn om te begrijpen dat Jung geen inleiding zou schrijven "in een boek met hocuspocus van een charlatan".[38]

---

[32] Uit de brief van Gera Bienewitz-Bongers aan Henny Neitzel-Tideman, 13 augustus 1989 (archief Pim en Pia Tideman).

[33] Brief van Liesl Levie aan Hanneke Starreveld, 13 oktober 1981 (archief Denise de Costa).

[34] Brief van Henny Neitzel-Tideman aan Hanneke en Pieter Starreveld-Stolte, 14 maart 1984 (archief Denise de Costa). Zie ook een passage uit de brief van Gera Bienewitz-Bongers aan Jan Geurt Gaarlandt, 4 mei 1984 (archief Uitgeverij Balans): "Tide deed me uitvoerig verslag – en stuurde een krantenbericht, (I. Sitriakolosky) [sic, Sitniakowsky, zie noot 4] (…) Die zijn meestal voor de echte ouwe vrinden van Spier pijnlik om te lezen. Als ik wist bij welke krant deze meneer I.S. behoort, dan zou ik hem een gepeperde brief sturen. Hij mocht wensen dat hij de wijsheid, de goedheid, de mensenliefde had, of slechts een deel ervan…. Etty is nog nooit zo 'misunderstood' gewezen [sic, geweest] als sedert de uitgave van haar boeken. Etty's twee minnaars!!!! Ze had er [alles bij elkaar] wel 20 of zeker 12! Maar wat gaat dat het grote publiek aan??"

[35] Terrence Des Pres, 'Eros, God and Auschwitz', *The New York Times*, 29 januari 1984; vertaald door Francine van den Bergh als 'Eros, God en Auschwitz', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 68-73.

[36] JWR in gesprek met Liesl Levie.

[37] Hanneke Starreveld-Stolte, 'Julius Spier', *Oog in 't zeil* 1(5), 1984, 21. Vergelijk de opname van Tineke Metz & Lex Rutgers, *Hanneke Starreveld vertelt over Etty Hillesum*, (videoband), 1998 (archief Etty Hillesum Centrum Deventer).

[38] Johanna Smelik, 'Open brief aan mevrouw Van Wermeskerken', *Oog in 't zeil* 1(5), 1984, 20-21, 20. Vergelijk opname van Tineke Metz, *Johanna Smelik vertelt over Etty Hillesum*, (videoband), 2004 (archief Etty Hillesum Centrum Deventer).

Voor het grote publiek dat alleen *Het verstoorde leven* heeft gelezen, hebben deze rectificaties op het beeld van Spier weinig invloed gehad. De uitwisselingen binnen de vernieuwde Spierclub zijn vriendschappelijk en vooral informeel van aard. Positieve geluiden uit hun hoek over Spier zijn voornamelijk binnen de eigen kring gebleven.

2.3 Voor de uitgave van Hillesums volledige werk zijn mensen geïnterviewd over Spier

Het ophalen van herinneringen aan de jaren waarin Hillesum haar dagboeken schrijft, is geïntensiveerd door de integrale, wetenschappelijke uitgave van Hillesums dagboeken en brieven, *Etty – De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943* (1986). Binnen het kader van dit project voert de historicus Jan Willem Regenhardt ruim zeventig gesprekken met nog in leven zijnde betrokkenen. Hun recollecties heeft hij in 1984-1985 in verslagen vastgelegd.[39] Een groot gedeelte hiervan is gebruikt voor de achtergrondinformatie, met name het notenapparaat, behorende bij volledige editie van Hillesums werk.

Zo is er de enigszins gecorrigeerde opmerking van Swiep van Wermeskerken betreffende haar harde mening over Julius Spier. Van Wermeskerken liet Regenhardt weten dat ze zich ergerde aan het feit dat Hillesum haar in haar dagboeken verkeerd heeft aangehaald. “En dat gladde jongenshoofd”, schrijft Hillesum, heeft “Dag Bubi” tegen Spier gezegd en “*Du* bist doch eigentlich ein Biest”.[40] Volgens Van Wermeskerken werd er door de anderen zo enorm tegen Spier opgekeken dat ze hem, om hem te plagen, “Bubi” heeft genoemd en heeft gezegd: “*Sie* sind [doch] eigentlich ein Schwein.”[41] De noot in *Etty* citeert Van Wermeskerken als volgt:

> Ik vond Spier vreselijk, ik hem hem nooit *au sérieux* genomen. Hij heeft dat geweten en geaccepteerd. Ik vond hem een intellectuele fliere fluiter en dat heb ik hem meer dan eens gezegd. ‘Sie sind doch eigentlich ein Biest’, zei ik dan en niet *Du* zoals Etty abusievelijk schrijft (…). Ik heb die man nooit met *Du* aangesproken.[42]

Sie of *Du* maakt in het Duits een groot verschil. Van Wermeskerken heeft nooit op zo’n vriendschappelijke, vertrouwelijke voet met Spier gestaan dat zij met hem heeft ‘geduzt’. Het feit dat zij hem altijd met u heeft aangesproken en niet met jij en jou,

[39] De interviews zijn gemaakt in opdracht van de Etty Hillesum Stichting en liggen in het archief van het EHOC. Voor een opsomming van de mensen die Regenhardt gesproken heeft zie Regenhardt, *Mischa’s spel*, 285; zie noot 13.

[40] Hillesum, *Het Werk*, 322 (29 maart 1942); cursivering AN.

[41] JWR in gesprek met Swiep van Wermeskerken; cursivering AN.

[42] Hillesum, *Het Werk*, 760 noot 322.

betekent dat Van Wermeskerken ondanks haar kritiek ook respect toonde voor de handlezer.

De andere reacties die Regenhardt te horen krijgt zodra het onderwerp Julius Spier ter sprake komt, variëren van zeer sceptisch tot zeer positief. In de volgende paragrafen volgt een compilatie, te beginnen met de meest kritische.

2.3.1 *"Spier was een oude, wat griezelige man waar vrouwen omheen zwermden"*

Tussen de uitspraken over Julius Spier bevinden zich die van mensen die Spier niet persoonlijk hebben gekend. Zij geven Regenhardt eveneens hun persoonlijke, gekleurde mening. Voor de psychiater en psychoanalyticus Jaap Spanjaard was Spier "toch ook een rare vent" die "met zijn handlijnkunde" in bepaalde "dreven" zat, wat hij toelicht met: "Nou goed, Berlijn was heel gek in die tijd; je had in die tijd veel van dit soort halve mystici."[43]

Werner Stertzenbach heeft Spier evenmin ontmoet. Hij heeft Hillesum in kamp Westerbork meegemaakt. Stertzenbach zat in 1933 in Duitsland gevangen en nam deel aan het verzet. Samen met anderen hielp hij in Westerbork mensen om het kamp uit te komen en onder te duiken. Dit groepje wilde ook Etty Hillesum helpen, maar zij vertelde hen dat ze "godsdienstig" was, niet "religieus in de zin van christelijk of joods", maar bepaalde ideeën die zij van Spier had overgenomen:

> Waarschijnlijk heeft haar vriend haar gek gemaakt met allerlei mogelijke dingen, die Spier. Daar zat ze zo in verwikkeld. Wij zeiden: 'Wij moeten tegen dit fascisme vechten, met alle middelen, tot het uiterste. Ook met wapengeweld.' Daar wou ze helemaal niets van weten. Steeds zei ze maar: 'Ik moet helpen.' Daar kwam je niet doorheen. Het was een soort roes, zoiets ja. Ieder mens is natuurlijk beïnvloedbaar en ik vermoed dat deze Etty Hillesum in een andere omgeving met andere mensen die niet zo schwärmerisch waren en die niet van die onduidelijke godsdienstige ideeën hadden, toch een andere richting was uitgegaan.[44]

Dat Hillesum haar religieuze ideeën bij Spier heeft opgedaan, berust op een vermoeden van Stertzenbach.

Een volgende informant die Regenhardt spreekt, heeft Julius Spier wel persoonlijk ontmoet. Op aanraden van Hillesum heeft Hes Hijmans een therapeutisch gesprek gehad met Spier. Hijmans vertelt daar een verschrikkelijke schok aan overgehouden te hebben. Spier was "een griezelige man" die haar fysiek had aangevallen; het was een

---

[43] JWR in gesprek met Jaap Spanjaard. Jacob (Jaap) Spanjaard (1913–1985) was indertijd arts in het Apeldoornsche Bos waar Mischa Hillesum werd behandeld (Hillesum, *Het Werk*, 810 noot 706; Regenhardt, *Mischa's spel*, 122-131).

[44] JWR in gesprek met Werner Stertzenbach (1909–2003); Hillesum, *Het Werk*, 788 noot 613.

"afschuwelijke, misschien wel traumatische ervaring geweest".[45] Ongetwijfeld betreft de 'fysieke aanval' Hijmans' herinnering aan het partijtje *ringen* met Spier.

2.3.2 *"Het was wonderbaarlijk wat hij in je handen zag"*

De econoom en kunstschilder Frans van Steenhoven die Regenhardt interviewt, is een vriend van Hillesum. Hij kent Hillesum uit hun beider studententijd. Van Steenhoven is voor zijn migraines door Hillesum op Spier geattendeerd. Misschien zou hij baat hebben bij Spiers behandeling? Van Steenhoven herinnert zich dat hij aan de ene kant niet onder de indruk was. Spier was voor hem gewoon een oude man, om wie een paar meiden zwermden die allemaal een beetje "schwärmerisch, überschwänglich" waren, wat hem niet bepaald aansprak.[46] Aan de andere kant maakte Spier wel degelijk indruk, omdat hij kon bogen op een staat van dienst en met Jung had samengewerkt. Van Steenhoven stond wel open voor de handleeskunde en achtte het gegeven dat de hand van ieder mens in zijn totaliteit uniek is "op zichzelf een geldig uitgangspunt".[47] Maar hetgeen Spier hem vertelde naar aanleiding van zijn handen, vond hij zo veelduidig dat hij er weinig mee kon aanvangen, behalve de raad om zijn bloed te laten onderzoeken, aangezien de kleur onder zijn nagels niet goed was. Uit de test bleek een mineralentekort. Verder vertelt Van Steenhoven, die zijn woorden lijkt te zoeken:

> [I]k weet dat ik van die man het gevoel had dat hij inderdaad iets, iets… Ik weet dat ik associaties heb gehad met [Gustav] Meyrink, een Joodse schrijver uit de twintiger jaren die romans schreef met een soort kabbalistiek, oost-Joodse mystiek naar de zwarte kunst toe, bijv. *Das grüne Gesicht.* Die Spier had zo'n bepaalde manier… Hij was een heel warme man, waarvan ik het gevoel had dat hij zich in een gedachtewereld bewoog die naar chassidische dingen neigde. Iets dergelijks, ik wist dat ook niet zo precies. Ik was, zeker in die tijd, veel meer iemand voor wie alles cerebraal moest.
>
> (…) Ik vond het wel een boeiende man hoor. Maar het is niet zo dat ik een persoonlijke Aha-Erlebnis van hem heb ondergaan. Hij was bankier geweest [sic], had met Jung gewerkt, had dit gedaan, dat gedaan, dus als jongeman was ik wel geëpateerd van hem. En het gaat veel te ver om hem een charlatanfiguur te noemen.[48]

Hillesums jeugdvriendin Lenie Wolff, direct na de oorlog getrouwd en Lenie Valkhoff-Wolff geworden, vertelt aan Regenhardt, net als Van Wermeskerken en Van Steenhoven, dat zij Spier een oude, onaantrekkelijke, grofgebouwde man vond. Sterker nog:

---

[45] JWR in gesprek met Hes Hijmans; Hillesum, *Het Werk*, 749 noot 208.

[46] JWR in gesprek met Frans van Steenhoven (1914–2005); Hillesum, *Het Werk*, 725 noot 42, 729 noot 64. Vergelijk Regenhardt, *Mischa's spel*, 151-152.

[47] *Ibidem*.

[48] *Ibidem*, geredigeerd door AN.

"Ik kan niet precies zeggen waarom, maar ik vond het een engerd."[49] Valkhoff-Wolff en haar dan nog toekomstige echtgenoot, Jo Valkhoff, moesten evenmin iets hebben van de enigszins "geëxalteerde kring vrouwen" rondom Spier.[50] Maar, bekent zij eerlijk, ze was een keer proefpersoon geweest en was stomverbaasd hoeveel Spier over haar wist, nota bene door de achterkant van haar handen (de buitenhand) te bestuderen. Het "grappige" was dat haar moeder helemaal niet voorkwam in haar hand, haalt Valkhoff-Wolff op, terwijl het van haar vader, "die inderdaad zeer dominant was", scheen over te lopen.[51]

Nog iemand op wie de handleessessie indruk maakte, is Clara van Mesdag, een leerling Russisch van Hillesum. Zij herinnert zich dat de analyse een serieuze aangelegenheid was en niets met waarzeggerij van doen had. Spier zelf vond ze boeiend en een beetje griezelig, zonder dat ze wist uit te leggen waarom. Van Mesdag:

> [Spier] kende mij helemaal niet maar het was wonderbaarlijk wat hij in je handen zag. Het klopte. Ik heb vaak later gedacht: 'Dat heeft Spier toen tegen mij gezegd.' Ik herinner me dat hij een keer zei: 'Uw energie is veel groter dan uw lichaam hebben kunt [sic, kan], u heeft de neiging om veel te veel hooi op uw vork te nemen.' Daar kwam het op neer, hij zei het met andere woorden.[52]

2.3.3 *"De gesprekken met Spier hebben wel geholpen"*

Opvallend is dat de indruk van Spier positiever is bij diegenen die therapeutische gesprekken met hem hebben gevoerd, of hem op een andere manier beter hebben leren kennen. Een van deze personen is Annette (Netty) van der Hof. Zij heeft Spier voor het eerst meegemaakt tijdens de week (of twee weken) waarin hij bij de familie van Gera Bongers in Wageningen logeerde.[53] Anno 1985 acht Van der Hof de handleeskunde wonderbaarlijk. Spier had haar handen bekeken en geconcludeerd dat ze aardig vastzat. Daarop had ze gedacht "vlieg op met die praatjes, met die psychologische dingen",

---

[49] JWR in gesprek met Lenie Valkhoff-Wolff.

[50] *Ibidem*.

[51] *Ibidem*. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 64 (23 maart 1941): "Toen ik haar [Lenie Wolff] trachtte te charteren als object voor S. en een verhaal begon over een mijnheer, die in handen deed, zei ze opeens: Je bedoelt toch niet mijnheer S.? Ja waarachtig, ken je die soms? Nee, zegt ze, maar ik heb wel veel van hem gehoord, een vriendin van me is eens bij hem geweest en toen heeft hij uit haar handrug gelezen, dat fruit haar beter vóór, dan na het eten bekomt. En dat was nog wáár ook."

[52] JWR in gesprek met Clara van Mesdag.

[53] Gera Bongers had Spier "voor een korte vakantie" in Wageningen uitgenodigd (Hillesum, *Het Werk*, 731 noot 83). Aan het begin van de zomer was Spiers plan vanaf 12 augustus ongeveer twee weken in Wageningen te zijn (brief van Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, 1 juni 1941; archief Paulien Bom-Bos). Die plannen zijn gewijzigd. Spier verbleef in elk geval vanaf 7 tot 13 of 14 augustus 1941 in Wageningen.

want dat “begon toen eigenlijk allemaal te werken: praten, Jung, Adler, afijn de hele santekraam, dat speelde allemaal verschrikkelijk”.[54]

De constatering van Spier over het vastzitten was op zichzelf niet vreemd. Van der Hof is op jonge leeftijd wees geworden en heeft haar jeugd grotendeels alleen doorgebracht. Pas door de vriendschap met Gera Bongers, met wie ze in Zetten de opleiding voor onderwijzeres volgde, kwam er verandering in haar situatie. Welnu, de eerste reactie op Spiers analyse was dus: “Wat moet ik ermee?” en “Man, bemoei je met jezelf!”[55] Maar Spier was met haar gaan wandelen en al wandelend had hij vragen gesteld over haar verleden, heel voorzichtig, zeker niet bot. Van der Hof had nog nooit op deze manier over zichzelf verteld en raakte van ‘het gevis’ overstuur. Drie dagen aan een stuk had ze gehuild. De ouders en kinderen Bongers zagen het aan en wisten zich er geen raad mee. Spier adviseerde alleen ‘laat maar huilen’. En inderdaad, de tranen verminderden. Later verhuisde de lerares van Vlissingen naar Amsterdam. Ze maakte kennis met de kring rond Spier en voerde gesprekjes met hem.

Hoewel Van der Hof kritiek heeft op het geëxalteerde gehalte van het groepje rond de psychochiroloog (“Dat vond ik niet gezond”) en reserves heeft ten aanzien van het handlezen (“het gevaar ervan”, vermoedelijk ingegeven door de eigen ervaring van het overstuur raken), realiseert ze zich dat hetgeen Spier deed “echt werk” was en dat het praten haar goed heeft gedaan.[56] Wanneer ze een nachtmerrie had (“in die tijd was het natuurlijk helemaal een gekkenhuis”), vertelde ze hierover tijdens een sessie.[57] “Nou en?” had Spier dan gevraagd.[58] Dit ervoer ze als positief, want Spier schreef niets voor, zei niet dat iets zus-of-zo was of dit-en-dat betekende. Hij vroeg haar slechts wat ze er zelf van dacht, hoe iets zou kunnen zijn, of wat het zou kunnen betekenen. “Van die rake vragen.”[59]

Zo’n serie privégesprekken gaf Spier soms cadeau, bijvoorbeeld aan zijn vaste begeleider op de muziekmiddagen en -avonden, Evaristos Glassner. In die gesprekken is, net zoals bij Annette van der Hof, onder andere ingegaan op dromen. Ook volgens Glassner ging Spier zeer voorzichtig te werk. Hij herinnert zich de sessies als “iets heel bijzonders” en “uitstekend”.[60] Het hielp, al kon hij niet zeggen in welk opzicht. Het blijvende gevoel is dat de gesprekken hem in het algemeen hebben geholpen.

Een andere persoon die goede herinneringen aan Spier heeft, is Hans Werner Nethe, de oudste van de twee opgroeiende zoons van het gezin bij wie Spier inwoonde. Nethe memoreert “erg veel fijne muzikale avonden” met Spier, “boeken over

---

[54] JWR in gesprek met Annette van der Hof.

[55] *Ibidem*. Annette C. van der Hof (1913–2000) was enig kind en verloor als negenjarige een maand na elkaar eerst haar vader en toen haar moeder aan de Spaanse griep. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 770 noot 450.

[56] *Ibidem*.

[57] *Ibidem*.

[58] *Ibidem*.

[59] *Ibidem*.

[60] JWR in gesprek met Evaristos Glassner. Vergelijk Regenhardt, *Mischa’s spel*, 138.

chirologie, meestal in stencilvorm" die Spier liet zien, het speciale contact dat zijn moeder met de Spier had doordat zij "heel erg geïnteresseerd was in psychologische toestanden" en de keer dat hij zelf proefpersoon is geweest.[61] Veel van hetgeen Spier hem uitlegde, heeft hij onthouden. Hij heeft zich zelfs iets van de handleeskunde eigen gemaakt. Wanneer Nethe nieuw personeel aanneemt, stelt hij soms de 'consistentie' van de hand van de sollicitant vast om een idee te krijgen van hoe karaktersterk of -zwak iemand is (afb. 5). Hij doet dit "heel globaal natuurlijk, want je kunt nooit, en dat is ook een waarheid die hij [Spier] verklaard heeft, een enkele eigenschap bij iemand eruit nemen en daaruit alles concluderen".[62]

Samenvattend: de herinneringen aan en meningen over Julius Spier, zoals geregistreerd door Jan Willem Regenhardt, lopen uiteen van louter negatief via 'kritisch doch met een positief element' tot oprecht positief. De negatieve beelden hebben zowel betrekking op Spiers uiterlijk, dat als onaantrekkelijk is ervaren, als zijn gedrag. Er zwermden jongedames rondom Spier en hij leek zich de aandacht te laten welgevallen. Dit betekent echter niet dat degenen die hem persoonlijk hebben gekend, niet onder de indruk waren van zijn kwaliteiten als handlezer en therapeut.

2.4 Getuigenissen zijn net levend weefsel

Veel van de door Regenhardt achterhaalde informatie over Spier is, zoals eerder gezegd, verwerkt in de voetnoten van de wetenschappelijke uitgave van Hillesums nagelaten geschriften. Toch dienen sommige van deze gegevens met een zekere voorzichtigheid te worden overgenomen als zijnde 'waar'. Want 'waar' is vaak een betrekkelijk begrip. Liesl Levie-Wolfsky vertelde bijvoorbeeld aan Regenhardt dat zij Spier fysiek absoluut niet aantrekkelijk vond. Dit lijkt in tegenspraak met de herinnering van Levie's oudste dochter, die meent dat haar moeder indertijd wel degelijk verliefd was op de psychochiroloog.[63]

Niet alleen bestaat er vaak een verschil in waarneming tussen twee of meer mensen met betrekking tot eenzelfde gebeurtenis, herinneringen kunnen in de loop der tijd ook veranderen. Het verleden wordt nu eenmaal, aldus emeritus hoogleraar

[61] JWR in gesprek met Hans Werner Nethe.

[62] *Ibidem*.

[63] JWR in gesprek met Liesl Levie: "De dag voordat hij [Spier] stierf was ik bij hem en de dag daarvoor had ik hem rozen gebracht. Hij zei tegen me: 'Kijk, die rozen heb ik van Liesl gehad'. Uit hoe hij het zei kon ik opmaken dat hij me heel graag mocht en mijn man ook. Er was dus helemaal geen erotisch aantrekkingskracht… hoewel Hagar [Renate] me later verteld heeft: 'Ik weet nog hoe verliefd je op Spier was'." Wellicht is Levie na de oorlog onder invloed van haar vriendschap met de kritische Van Wermeskerken veranderd in haar beleving van Julius Spier.

Selma Leydesdorff, "voortdurend herschreven en opnieuw geïnterpreteerd".[64] Individuele herinneringen kunnen immer worden bijgesteld, hetgeen vaak leidt tot een herinterpretatie van gebeurtenissen die zich ooit hebben voorgedaan. Het geheugen is zodoende "geen passief depot van feiten", citeert Leydesdorff instemmend de *oral historian* Alessandro Portelli, "maar een creatief proces van de creatie van betekenissen".[65]

2.4.1 *Herinneringen aan Spier blijken veranderlijk*

Dit 'veranderen van herinneringen' en het 'bijstellen van een interpretatie' speelt ook met betrekking tot de verhalen over Julius Spier. Zo blijkt dat Hes Hijmans' herinneringen aan haar vriendschap met Etty Hillesum en haar therapeutische sessie met Julius Spier in 1985 duidelijk verschillen van haar herinneringen in 2009. Beide keren voegde Hijmans bovendien details toe die volgens haarzelf op het moment van vertellen wáár waren, maar die feitelijk niet het geval konden zijn.[66] Van Henny Neitzel-Tideman is vastgesteld dat zij in de jaren tachtig in de volle overtuiging leefde nooit een vriendin van Hillesum te zijn geweest – wel van Spier –, terwijl uit bronnen naar voren komt dat zij toch een periode van oprechte vriendschap met Hillesum heeft beleefd.[67]

Vermoedelijk is er in de herinneringen van Annette van der Hof iets vergelijkbaars gebeurd. Hillesum liet zich in mei 1942 ontvallen dat het "meisje van 't Hoff [sic]" "al haar gevoelens" met Spier beleeft en zich steeds weer moest losmaken van hem.[68] Dit wekt de indruk dat Van der Hof zich indertijd veel sterker aan Spier heeft gehecht dan is weergegeven in het gesprek met Regenhardt.

Een voorbeeld over het bijstellen van perceptie speelt in het interview met Frans van Steenhoven. Regenhardt heeft aan Van Steenhoven een passage voorgelegd uit Hillesums dagboek die op Van Steenhoven betrekking heeft:

> S. [Spier] over Frans: Der Mensch steht nicht zu sich selber. Er ist gespalten und lebt auch diese Zerspaltenheit. Ein sehr schwieriger Fall. Er hat kein Zentrum.[69]

---

[64] Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden: Geschiedenis op basis van verhalen*, Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 2004, 1.

[65] Leydesdorff, *De mensen en de woorden*, 12.

[66] JWR in gesprek met Hester Hijmans (1915–2010); Alexandra Nagel, 'Een drieluik van Hes Hijmans', in: Smelik, *Etty Hillesum in Relatie*, 205-217, 214-217.

[67] Alexandra Nagel, 'Wanneer schreven Henny Tideman en Etty Hillesum in *Levenskunst*? Een reconstructie', in: Ria van den Brandt & Peter Nissen (redactie), *Veel mooie woorden: Etty Hillesum en het boekje 'Levenskunst'*, Hilversum: Verloren, 2017, 147-158.

[68] Brief van Leonie Snatager aan Julius Spier, 13 mei 1942 (archief Bernard Penney).

[69] Hillesum, *Het Werk*, 64 (13 juni 1941).

Hierop reageerde Van Steenhoven:

> 'Er hat kein Zentrum', dat weet ik niet. Misschien had ik er twee, want ik heb me dus tegelijkertijd ingeschreven voor economie en voor de Kunstnijverheidsschool, nu de Rietveldacademie, en mijn leven lang heb ik geschilderd en me in leven gehouden met economie. Daar zit een grote spanning tussen. Ik heb niet zo de behoefte om over mezelf te praten, maar later ben ik wel in analyse gegaan omdat ik het gevoel had dat ik op twee paarden reed en dat het soms moeilijk was om niet uit te scheuren. Dus ergens zag Spier dat wel.[70]

Van Steenhoven lijkt zich pas door Regenhardts vraag te realiseren dat Spier in 1941 iets van hem heeft waargenomen dat voor hemzelf naderhand concreet is geworden, namelijk toen hij last kreeg van de spanning tussen zijn artistieke kant en zijn werk als econoom. Feitelijk herziet Van Steenhoven tijdens het interview zijn mening over zijn consult met Spier. Ongetwijfeld heeft hij na zijn sessie met Spier in 1941 diens uitspraak 'hij heeft geen centrum' bij de categorie 'te veelzijdig' ingeschaard.

2.4.2 *De getuigenis van Leonie Snatager is beïnvloed door oorlogstrauma's*

Volgens Leydesdorff is het met name voor getraumatiseerde mensen kenmerkend "dat ze de neiging hebben om hun verhalen steeds weer te veranderen".[71] Dit aspect dient in verband met verhalen over Julius Spier zeker voor ogen te worden gehouden wanneer deze zijn verteld door Shoah-overlevenden. Zo heeft Lenie Valkhoff-Wolff door de oorlog emotioneel zware wonden opgelopen, aldus Connie Valkhoff, Lenie's jongste dochter. Lenie Wolff dook juni 1942 onder. Haar ouders en jongere broer deden dit niet en overleefden de kampen niet. Pas op latere leeftijd is Valkhoff-Wolff over deze gebeurtenissen gaan nadenken; pas toen kwamen 'dingen van de oorlog' eruit. "Het lezen van *Het verstoorde leven* maakte mijn moeder boos", weet Connie Valkhoff, "ze heeft zich altijd schuldig gevoeld en gaf Julius Spier de schuld van Etty's meegaan naar Westerbork".[72] Het is dus goed mogelijk dat Valkhoff-Wolffs herinneringen aan Etty Hillesum en Julius Spier, zoals vastgelegd door Regenhardt, een momentopname zijn en dat zij Regenhardt andere antwoorden zou hebben gegeven indien hij haar een paar jaar eerder of later zou hebben geïnterviewd.

Het door Leydesdorf genoemde 'trauma-verschijnsel' komt ook sterk tot uitdrukking in de geregistreerde uitspraken en herinneringen van en over Leonie Snatager, in

---

[70] JWR in gesprek met Frans van Steenhoven.

[71] Leydesdorff, *De mensen en de woorden*, 110.

[72] Telefoongesprek van AN met Connie Valkhoff, 4 september 2015. In het interview met Jan Willem Regenhardt gaf Hélène Ida (Lenie) Wolff (1915–2003), kort na de bevrijding getrouwd met Johan Valkhoff (1897–1975), aan dat ze in verband met de oorlog kampte met schuldgevoelens.

oktober 1952 getrouwd en Leonie Penney-Snatager geworden. Haar uitlatingen over Spier zijn verspreid over een periode van ruim zeventig jaar.

Snatager is een nabije vriendin van Etty Hillesum. Zij besloot in februari 1942 bij Spier in therapie te gaan. De sessies waren belangrijk en hielden Snatager erg bezig. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een brief aan een vriendin, waarin Snatager in haar eigen woorden herhaalt wat Spier in haar eerste privésessie met hem heeft uitgelegd.[73] Een maand later klinkt het:

> En nu is er opeens in je leven een man gekomen [Spier], die het allemaal zoo doodgewoon vindt wat er in je is, zoo vanzelfsprekend. Die je vertelt dat je heelemaal niet gek bent, die je vertelt dat je veel waardevols in je hebt zitten en die je helpt om dat zelf te gaan leven. Voor het eerst kom je nu bij iemand, die je volkomen, van alle kanten, opvangt.[74]

Op 9 juli 1942 laat Spier aan Snatager weten met plezier te kunnen vaststellen dat Snatager in verhoudingsgewijs korte tijd veel bewuster is geworden.[75] Diezelfde maand zoekt en krijgt Hillesum een aanstelling bij de Joodsche Raad. In tegenstelling tot Hillesum, die onderduik weigert en het 'lot van haar volk' wil delen, besluit Snatager medio augustus 1942, kort nadat ze haar Polen-oproep heeft ontvangen, om wel onder te duiken.[76] Het principe dat wat voor de een klopt, voor een ander niet hoeft te kloppen, begrijpt Snatager indertijd goed. Want begin februari 1943 schrijft zij in het dagboek dat zij op haar onderduikadres bijhoudt: "over de wijze waarop je leeft, daar moet je zèlf over beslissen: dat kan een ander niet", aansluitend gevolgd door "Dat Ettie bv. bij de J.R. [Joodsche Raad] werkt, kan voor hààr volkomen juist, goed en harmonisch zijn, en voor een ànder iets heel verkeerds".[77]

Meer dan veertig jaar later, tijdens het interview met Jan Willem Regenhardt, is Leonie Penney-Snatager ambivalent over de rol die Spier in haar leven heeft gespeeld. Enerzijds vertelt ze Regenhardt: "Spier betekende dat Jüdische Schicksal en erg bezig zijn met Onze Lieve Heer en heiligheid enz. enz."[78] Anderzijds is het: "Dat ik [naar kamp

---

[73] Leonie Snatager, '[Brief aan Dinie Glaser, 20 april 1942]', in: Nagel, 'Leonie Snatager en het Joodse vraagstuk', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum in weerwil van het Joodse vraagstuk* (Etty Hillesum Studies 8), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2016, 71-78, 75-78.

[74] Dagboekaantekeningen van Leonie Snatager gericht aan en gestuurd naar Julius Spier, 25 mei 1942 (archief Bernard Penney). De passage volgt op een ontboezeming over Snatagers pijnlijke jeugd.

[75] Alexandra Nagel, 'Vriendschap en therapie: Verstrengelde relaties tussen Julius Spier, Leonie Snatager en Etty Hillesum', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum en het pad naar zelfverwerkelijking* (Etty Hillesum Studies 9), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2017, 183-209, 188.

[76] Brief van Leonie Snatager aan Henny Tideman, 30 september 1942 (archief EHOC, Middelburg).

[77] Uit dagboekschrift 5 van Leonie Snatager (archief Bernard Penney). Op zich is dit een wonderlijke zin: Snatager heeft óók bij de Joodsche Raad gewerkt, als docente economie (zie de afbeelding in Nagel, 'Vriendschap en therapie', 202). Met die aanstelling was zij in augustus 1942 gevrijwaard van meldingsplicht.

[78] JWR in gesprek met Leonie Penney-Snatager. Vergelijk met de (incomplete) brief van Leonie Penney-Snatager aan Johanna Smelik, 5 maart 1985 (EHOC-archief, Middelburg).

Westerbork] zou gaan en dat Jüdische Schicksal zou ondergaan had wat mij betreft niets met Spier te maken."[79] Tussen deze uitersten ligt een derde, ten opzichte van Spier enigszins in het midden liggende uitspraak: "Etty, en Spier meen ik ook, was allemaal met onze Lieve Heer en dat was zo heilig en dat leidde tot dat Jüdische Schicksal." [80] En een vierde: "Spier maakte een grote indruk op me, hij was een imposante man."[81] Anno 1985 lijkt Penney-Snatager eigenlijk niet te weten in welke positie ze Spier moet plaatsen. Haar herinneringen tijdens het gesprek met Regenhardt betreffen 'heiligheid' en het Joodse lot. Spier las indertijd veel in de Bijbel en onder zijn invloed is Hillesum dit eveneens gaan doen. De denigrerende toon ten aanzien van deze religiositeit – wat uit het woord 'heiligheid' spreekt –, valt echter niet terug te vinden in Snatagers aantekeningen uit 1942-1943.

Vervolgens schetst Penney-Snatager tijdens een lezing over haar oorlogservaringen opnieuw een ander beeld van Spier. In deze voordracht voor het Holocaust Memorial Museum te Washington in 1995 hebben het 'onze Lieve Heer', 'heiligheid' en het daaraan gekoppelde Joodse lot waarover ze Regenhardt vertelt, plaatsgemaakt voor de mededeling dat Spier psychologie in het leven van Hillesum en haarzelf introduceerde. "Ichhaftigkeit" heeft als meest onwenselijk gedrag de plaats ingenomen van "petty bourgeois behavior".[82] Penney-Snatager begrijpt Spiers van Jung overgenomen begrip *Ichhaftigkeit* als iets dat iemand door zelf-analyse en innerlijke groei kan overstijgen.[83] Hierdoor kan iemand uiteindelijk de innerlijke kracht bereiken en het hoofd bieden aan elke uitdaging. "Well, it did not work for me", laat ze haar toehoorders weten.[84] Zij liet Hillesum en Spier achter zich: zij is niet naar Westerbork gegaan, zij heeft voor de onderduik gekozen.

Een tweede lezing van de inmiddels hoogbejaarde Leonie Penney-Snatager, verzorgd in 2012, bevat slechts één verwijzing naar Hillesum en geen enkele naar Spier:

> In Amsterdam, I had a very good, idealistic friend: Etty Hillesum. You may have heard of her: she wrote a world famous book, translated in many languages. Her philosophy was that she wanted to share in the centuries' old Jewish FATE, and not run away from it. And I was going to follow her example.[85]

---

[79] *Ibidem*.

[80] *Ibidem*.

[81] *Ibidem*.

[82] Leonie Penney-Snatager, *Etty Hillesum: An evening of Dutch reminiscences*, (typoscript van de lezing), US Holocaust Memorial Museum, Washington DC, 18 mei 1995, URL http://www.leoniepenney.org (geraadpleegd op 5 november 2018).

[83] *Ibidem*.

[84] *Ibidem*. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 437 (15 juni 1942).

[85] Leonie Penney-Snatager, *Memories of a holocaust survivor in the Netherlands*, (typoscript van de lezing), Riderwood in Silver Spring, Maryland, 8 september 2012, URL http://www.leoniepenney.org (geraadpleegd op 5 november 2018).

Wat opvalt in dit fragment is de kritiek op Hillesum. Vanuit idealisme zou Hillesum, heel gevaarlijk, Snatager bijna hebben meegetrokken in het Joodse noodlot – wat waarschijnlijk haar vernietiging zou hebben betekend. Er is afstand ontstaan tussen de oorlogsjaren en Penney-Snatagers beleving hiervan. Tegelijkertijd koketteert ze enigszins met Etty Hillesums postume beroemdheid.

En dan, in de zomer van 2013, kort voor haar overlijden, spreekt Leonie Penney-Snatager met haar jongste zoon over Spier en Hillesum. "She really looked up to them", realiseert Bernard Penney zich naderhand.[86] Hij moet niet onderschatten hoe belangrijk beiden voor haar zijn geweest. Dat het decennia geleden is dat zijn moeder Hillesum en Spier voor het laatst zag en sprak, heeft geen afbreuk gedaan aan haar gevoelens voor hen.

Bernard Penney beschouwt zijn moeder als een complexe vrouw. Het is niet ondenkbaar dat Leonie Penney-Snatager heeft geworsteld met het feit dat zij de oorlog heeft overleefd terwijl talloze familieleden en vrienden zijn omgebracht. Ook al heeft ze zich tot verschillende typen toehoorders gericht – de interviewer Regenhardt, een groot publiek, haar zoon – haar uitspraken over Julius Spier en Etty Hillesum zullen door innerlijke strijd zijn gekleurd en als gevolg van het verwerken van haar verleden aan verandering onderhevig zijn geweest.

Hillesums nagelaten geschriften, geschreven in 1941-1943, zagen pas in de jaren tachtig integraal het licht. Veertig jaar na Spiers overlijden zijn lezers zich op basis van Hillesums werk en de annotaties over Spier in de volledige editie een beeld van hem gaan vormen. Die additionele informatie over Spier is veelal afkomstig van herinneringen van mensen die Spier persoonlijk hebben gekend. Als zulke beelden al niet zijn gekleurd door een persoonlijke ontwikkeling, dan zijn ze dat wel door de toenmalige en nog steeds actuele, algemeen heersende opinie over de wijze waarop een psychotherapeut geacht wordt zich te gedragen. Bovendien is het beeld van Spier, zoals in de inleiding naar voren is gebracht (§ 1.2) en uit sommige bovenstaande fragmenten blijkt, gekleurd door de diverse meningen over handlezen. Een en ander heeft tot gevolg dat de opvattingen over Julius Spier sterk uiteenlopen. Elisabeth Liebert formuleert het kort maar krachtig: "Julius Spier evokes ambiguous reactions[.]"[87]

---

[86] Email Bernard Penney aan AN, 25 juli 2013. Leonie Snatager (Den Haag, 29 maart 1918 – Greenbelt, MD, 22 juli 2013), zelf enig kind, werd moeder van drie kinderen.

[87] Liebert, 'The thinking heart', 403: "Julius Spier evokes ambiguous reactions from Etty's readers and reviewers. Feminists rage against him for drawing and holding around him a tight group of female disciples who almost worshipped the ground he walked on. Therapists cringe at his sexual activity with a person who was first his therapy client and then his secretary. Religious persons, Christians at least, are confused by the suffusion of the erotic and the spiritual in the relationship between Etty and Spier, conditioned as they are to celibate models of holiness." Vergelijk Ria van den Brandt, *Steeds een ander uitzicht: Een inleiding in het denken en leven van Etty Hillesum*, Heeswijk: Berne Media, 2015, 14: "De publieke reacties op *Het verstoorde leven* zijn divers en heftig."

I

EEN HANDLEZER MET CHARISMA

3 Spier gebruikt de handanalyse als richtsnoer voor persoonlijke groei

Zodra zich in Amsterdam een groepje leerlingen psychochirologie heeft gevormd, wordt het de gewoonte om systematisch verslag te leggen van de handanalyse van degene die als proefpersoon naar de cursus is gekomen. Een van de cursisten maakt tijdens de les aantekeningen en werkt deze naderhand uit. Zo'n verslag noemen Spier en zijn leerlingen consequent een protocol (het Duitse *Protokol* betekent notulen, verslag); de proefpersoon heet steevast Object.[1]

Een aantal van zulke protocollen heeft Dicky de Jonge – sinds haar huwelijk Dicky van de Heuvel-de Jonge – bewaard, soms in combinatie met bijbehorende handafdrukken. In een aantal gevallen zijn alleen de handafdrukken bewaard. De verzameling van De Jonge, aangevuld met elders opgedoken verslagen en handafdrukken, bestaat uit iets meer dan honderd dossiers (Bijlage 1, tabel 1 en 2). Dit unieke materiaal biedt inzicht in de wijze waarop Spier werkte. Met behulp van het protocol dat is gemaakt toen Etty Hillesum Julius Spier voor de eerste keer bezocht, wordt in dit hoofdstuk uitgelegd wat Spier zoal aan en uit een paar handen wist af te leiden en hoe hij zijn werkwijze overdroeg aan zijn leerlingen in Amsterdam.

Om te beginnen worden de afdruk van Hillesums handen en het verslag van de sessie zonder correcties of noten gepresenteerd (§ 3.1). Daarna volgt een introductie van de basisbeginselen van Spiers handleesmethode en zijn psychochirologische nomenclatuur (§ 3.2). Vervolgens wordt ingegaan op de structuur van het verslag. Daar lag een vaste werkprocedure aan ten grondslag (§ 3.3). Op basis van de verkregen inzichten wint het protocol aan zeggingskracht. Het is zelfs mogelijk om het te herschrijven met weglating van de handleeskundige terminologie (§ 3.4). Tot slot zijn er verbanden gelegd tussen het verslag van Hillesums handanalyse en haar dagboeken (§ 3.5). De conclusie luidt dat dit verslag gezien kan worden als de proloog op die dagboeken (§ 3.6).

3.1 Het handanalyseverslag van Hillesum is een goed voorbeeld van Spiers handleeskundige methode

Het handanalyseverslag van Etty Hillesum dat door Dicky van de Heuvel-de Jonge is bewaard, bestaat uit een afdruk van Hillesums handen (afb. 1) en drie velletjes doorslagpapier bedrukt met letters afkomstig van paars gekleurd carbonpapier (afb. 2). Deze tekst is de uitwerking van de aantekeningen die de notulist, Adri Holm, maakte van de bijeenkomst op maandag 3 februari 1941. Het behoorde tot Holms taak om voor een veelvoud van het verslag te zorgen

[1] In de protocollen staat 'Objekt', of afgekort 'Obj.', normaliter zonder lidwoord geschreven. Het woord wordt gebruikt zoals patiënt en cliënt zonder lidwoord in medische dossiers worden gebruikt: 'Patiënt/cliënt heeft…'. Correct uit het Duits vertaald, wordt Objekt object. Vanwege de helderheid is echter gekozen voor de vertaling Object. In dit proefschrift is Object steeds synoniem van *Versuchsperson* en proefpersoon.

opdat alle bij de sessie aanwezige cursisten een exemplaar zouden krijgen.[2] Indien gewenst kreeg de *Versuchsperson* eveneens een kopie.

Tijdens mijn onderzoek naar Julius Spier ontdekte ik een tweede kopie van Hillesums protocol.[3] Dit document bevond zich tussen papieren die de uitgever Jan Geurt Gaarlandt eind jaren tachtig in een mapje opborg en pas in december 2012 opnieuw bekeek. Totdat ik het enkelvoudige velletje doorslagpapier – dat aan beide kanten is bedrukt met de zwarte inkt van typemachinelint – onder ogen kreeg, is het door niemand herkend als het handanalyseverslag van Etty Hillesum. De lay-out van dit typoscript verschilt met het typoscript dat door Adri Holm direct na de sessie is gemaakt. Er zijn bijvoorbeeld andere inspringingen (tabs). Ook zijn er kleine verschillen tussen de typefouten. Handafdrukken ontbreken. Juist om die laatste reden beschouw ik de kopie uit de 'Gaarlandt-map' als een latere versie en de door Van de Heuvel-de Jonge bewaarde kopie als de oorspronkelijke uitwerking.

Hieronder volgt de zo letterlijk mogelijke weergave van deze basistekst.[4] De handgeschreven aantekeningen van Dicky de Jonge bij de handafdrukken zijn als *Zusatz* toegevoegd.

3.1.1 *Object van 3 februari 1941 is een zevenentwintigjarig* Mädchen

Mädchen 27 Jahre.

Enorm verschiedene Hände: Eltern sehr verschieden.Rechte Hand:übernervös, übererregbar, sehr sensibel, verkehrt immer in groszer Anspannung.Alle Finger verschieden. Die Hand ist so kompliziert, dasz sie sich auf beide Eltern beziehen musz. Musikalische Hand.Viele Begabungen, aber auf keinem Gebiet etwas fertig geschafft.Ungeheure Unruhe. Rechts ist der Handrücken ausgeprägter, kräftiger wie der kleine linke Handrücken. Der linke Handrücken hat etwas bestimmtes, praktisches in der Haltung. An den etwas müdenAüsdruck der Finger in beiden Händen sieht man eine Passivität die die Aktivität immer wieder durchkreutzt. Die Finger haben gefühl für Rhytmus. Im Seelischen ist die Linke weniger ausgeglichen wie im Handrücken, im Praktischen.Die Linke ist eine geistig betonte Hand; die Finger sind ausdrucksvoll, sensibel, aber etwas steif im Ausdruck, nicht geschickt.Die etwas knochigen Finger xxxxxxxxxx welche Ausdruck haben deuten auf Leidenschaft und ausgesprochene Konzentriertheit.
Rechts kräftiger Handrücken: Vater sehr gesund und körperlich stark, aber unerhörtt nervös.
Linke Daumen: Vitalität. Objekt nützt sie aber nicht aus. Finger eng zusammen gehalten: gehemmt, gewisse Ängstlichkeit. Dadurch immer wieder nachlassen aus mangelndem Selbstvertrauen.

---

[2] Het is onduidelijk wie er naast Julius Spier, Adri Holm en Dicky de Jonge bij de sessie van Etty Hillesum aanwezig waren. Het is ook onzeker of de sessie op een ochtend of een avond plaatsvond. Hillesum had het eerst over een "Maandag*ochtend*, nu al een aantal weken geleden", maar schreef later: "Ich war doch auch noch einen Abend als Objekt in Deinem Montag*abend*kurs" (Hillesum, *Het Werk*, 5 (9 maart 1941); 588 (begin augustus 1941); cursief AN). Vermoedelijk is de maandagavond correct. De Jonge stond overdag gewoonlijk voor de klas en zou 's ochtends dus niet aanwezig hebben kunnen zijn.

[3] Document 584N15174-2/3, archief Joods Historisch Museum, Amsterdam.

[4] Marita Mathijsen, *Naar de letter: Handboek editiewetenschap*, Assen: Van Gorcum, 1997, 47, 149-150.

Merkur: anregbar, anlehnungsbedürftig, leicht irritiert und scheu.
Merkur steht ab und nach Innen.Dort ist der Übergang am Schlechtesten.
Starrer Daumen: Eigensinn; ziemlich stark auf gewisse innere Gefühlsvorstellungen fixiert.
Gerechtigkeitssinn. (Obj. hat zuerst Jura studiert, dies geht aber gar nicht aus der Hand hervor.)
Sie hätte,wenn sie frei von Hemmungen wäre, viel Sinn für Kinder (Obere Venus).Daumen: Selbständigkeit als Kompensation für innere Unsicherheit.
Linke Hand im Fall:Gerechtigkeitsgefühl. Alle Finger zum Denken hingerichtet.Das Gefühl wird vom Denken unterbrochen. Obj. ist zunächst ganz impulsiv, dann setzt das Denken so kritisch ein, dasz es das ursprüngliche Gefühl zurückdringt.Dies hängt mit den anerworbenen Hemmungen zusammen. Im Fall erscheint die Hand viel konzentrierter wie in der Haltung: innerlich viel selbständiger und frei er ~~wie in der Haltung,~~ als sie es nach Aussen lebt. Die übersensibele Reaktionsfähigkeit in den Fingern, die äusserlich so übermässig gelockert, so wechselnd in der Haltung sind, zeigt, dasz die Aussenwelt sie mehr anstrengt, aufregt, als entspannt. Introversion ist für Obj. sehr wichtig.
Farbe: p artiell erregbar, leichter Wechsel von Aktivität und Passivität. Plötzlich einsetzende Lust zu Passivität. Sie musz sich bewuszt passiv machen, aber nicht als Reaktion der zu angespannten Aktivität in einer plötzlichen Passivität hineinfallen.
Konsistenz: Hart.
Daumen rechts: hartnäckig, eigensinnig, unausgeglichen in der Energie.
Daumen links: auch unausgeglichen , eigensinnig. Der Daumen ist der ausgeglichentste Finger der Linken.
Links: Jupiter: gute Beobachtungsgabe, konisch, gute Sinneswahrnehmungen und
Fähigkeit zu guter Anpassung.
Saturn: zu lang:Die erregbare Tendenz wird plötzlich vom Denken abgeschnitten. Sat. ist logisch. Überkompensierte Denkfunktion, weil Bewusztheit des Gefühls zu gering ist.Sie überläszt sich zu wenig kontinüierlich ihrem Gefühl.
Apoll: unten etwas dick, nervöses Herz.Gefühl neigt von Natur zum Unbewuszten.Untere Glied ist kurz: dispositionsmässiger geringer Bewusztseinseinschlag im Gefühl. Als Kompensation für zu vieles Denken lässt sie sich im unbewuszten Gefühl zurückfallen. Man kann diese schwache Funktion verbessern,
[II] indem man sie bewuszter macht.
Merkur: enorm tief angesetzt.Gut lang, quadratisch, kann sich gut in schriftlich ausdrücken.Dieser Finger ist gar nicht unbewuszt, ist ausdrucksvoll, weiblich, lebendig.Weil tiefangesetzt, spielt Fantassie eine grosze Rolle.Merkur ist unten starr, oben lebendig:erotisc sehr anregbar, sexuell problematischer. körperliche Abwehr gegen den Mann; seelische und körperliche Angezogenheit.
Rechte Aussenhand: Alle Finger etwas geknotet.
Jup.stark geknotet, abstehend:Vater Einzelgänger, das Philosophische ist sehr auf sich gerichtet. Saturn hat im Denken etwas Eigenwilliges, festhaltend an gewisse Vorstellungen. Quadratisch, aber ganz am Schlusz läuft er davon: Mutter denkt logisch aber ganz zuletzt läszt sie eine bizarre Wendung in ihr~~em~~ Denken hineingehen,
Der Merkur ist viel unbewuszter wie Links.
Die Nägel sind etwas über halblang: Rachen, Nase.Gute Farbe.
weisze Flecke: etwas Verstopfung.
Seelisch ist sehr viel verstopft, es ist der seelische Stoffwechsel verstopft.Auch Rachen und Nase sind verstopft, sowie auch die viele Kopfschmerzen durch Verstopfung verusachtxx werden.

Kleiner Handrücken: Obj. tut nichts für ihren Körper.
Berge: R.Jup. Apoll-Merk.OBVenus, Venus, Mars, Luna.
L. Venus, Jup. Luna. ObVenus, Ap-Merk. Sat.Mars.
Innenhand Rechts : Vorgeburtslinie wird zur Milieul. LL einer der Eltern zart in Jugend. Abfallende L von der LL. Vorbeugungslinie. Luna braucht viel Wechsel im Leben. Es fällt mehr zu Luna hinab, als hinaussteigt. Es fällt alles in Fantasie hinab; Fantasie ist bewegter als sie sich ausgibt.(M) KL depressiv(V und M) und aggressiv.
HL: warmherzig,≠groszzügigkeit des Gefühls. Mutter ehrgeizig. Starke Kritik und Fantasie in der Hand. Vater Wissenschaftler, Mutt gefühlsbetonter. LLange Schl. Mutter sehr (zu) aktiv.
Aufstiegsl. mit viel Unterbrechungen.
Belebter Affekttraum: Mutter sehr affektiv, unbeherrscht, erregbar.
Imag. IntL. MagenDarml.: (M)
Bindung an Mutter ist negativ, an Vater positiv.
Die Begabungen~~en~~ sind infolge der Zerrissenheit nicht gelebt worden. Mutter kann gut formulieren(Imag Intl). Aus Opp. zur M. tut Obj. es nicht, obgleich sie es kann.
Erlebnisl mit 15 J auf Mars.
Linke Innenhand: Enorm milieugebunden. Schl von Aussen. Die Milieugebundenheit hört äusserlich mit 25 Jahren auf.
KL: sehr bewegliche intuitive Intelligenz. Intl:Künstlerische Begabung. Spaltung in Schl: studiert und führt Haushalt zum Erwerb.
HL: warmherzig und starkes Anerkennungsbedürfnis, Ehrgeiz.
Linie vom Mars auf Apoll: braucht Reibung:Hat oft weiblich~~r~~e männer in dem sinne,dasz sie in geistiger Anregung die Aktivere ist
Erfolgslinie mit Wechsel, wie rechts.
Affektraum belebt und Venusgùrtel.
LL zart im Anfang: Ehrgeiz aus überkompensation.
Milieulinie hat die von Aussen kommende Schl. gehalten.
[III] 17- 18 J.:schiefgegangenes Erlebnis.
21 Jahren Erlebnis. Pause bis 25J. Dann met 26- 27 J. erlebnis welches in Verbindung steht mit dem von 25 J.
Fantasie , Intuition: Schreibbegabung!
MagenDarml.
Zu genaues Denken. Der Respekt fürs rationale Denken und Wissen geht aus der Milieubindung hervor. Auf sachlich-objektivem Gebiet hemmt sie ihr Gefühl durch das Rationale,und zwar durch den unbewuszten Respekt vor dem Rationalen.Kompensatorisch ist dagegen das subjektive Gefühlsgebiet mit diesen gehemmten Gefûhlsinhalten überladen und daher oft unbeherrscht.(Affektraum belebt und Venusgürtel).
Es ist eine Divergenz aber keine Spaltung da, weil die Möglichkeit zur Harmonie besteht. Ihr Ehrgeiz zeigt sich darin, dasz sie aus der Bindun an den Vater ihre Intelligenz zu rational benutzt, statt sie flieszen zu lassen.(V sehr rational). Eltern haben in einer Beziehung schlecht auf einander gewirkt, sie haben sich nicht positiv beeinfluszt.
Mutter Russin, unrational,intuitiv; Vater rational. Bei den Eltern ist alles unbewuszt geblieben.
Links: Durch zu grosze Extraversion entstehen Stauungen in Fantasie (Luna zu überfüllt),in Kopfschmerzen, im Magen. Obj. braucht aber Reibubung mit Aussenwelt (Linie von Mars auf Apoll). Hier einen Ausgleich zu suchen ist die Aufgabe der Entwicklung.

[*Zusatz*]
Fräulein 27 j
Sch.L von Aussen: Tendenz selbständig zu sein.
Unterbrechungen in der Sch.L: Neigung zur Entwicklung.
Erlebnisl. ±30 j
KL. Depressiv und agressiv.
Viele auf Luna hinabfallende Linien.

3.1.2 *Het protocol (handanalyseverslag) is geschreven als een leerdocument*

Bovenstaande tekst is op het eerste gezicht een wonderlijke, rommelige compilatie van begrijpelijke en bijna onbegrijpelijke zinnen. Gekleurd door een specifiek handleeskundige zienswijze en het daarmee gepaard gaande vocabulaire, is een deel van de veelal korte, als beweringen geformuleerde zinnen moeilijk toegankelijk. “Merkur: enorm tief angesetzt”, “Vorgeburtslinie wird zur Milieulinie”, “Abfallende Linie von der Lebenslinie” en “Luna braucht viel Wechsel im Leben” lezen voor een niet-handlezer als cryptische omschrijvingen. De meer toegankelijke fragmenten zijn die waar het om biografische gegevens of navolgbare waarnemingen of constateringen gaat. Voorbeelden hiervan zijn “Objekt hat zuerst Jura studiert”, “Mutter Russin”, “Vater Wissenschaftler”, “Rachen und Nase sind verstopft”, “Alle Finger etwas geknotet” en “Viele Begabungen, aber auf keinem Gebiet etwas fertig geschafft”. Deze laatste bewering, en vergelijkbare beweringen zoals “Auf sachlich-objektivem Gebiet hemmt sie ihr Gefühl” en “Durch zu grosze Extraversion entstehen Stauungen in Fantasie”, laten iets zien van Spiers dieptepsychologische aanpak. Het handlezen staat bij Spier ten dienste van een bewustwordingsproces van Object. Met dit voor ogen is het verslag te lezen als een verkennende analyse van Hillesums persoonlijkheid.

Tegelijkertijd is het verslag te lezen als het resultaat van een oefening in handlezen. Samen met de aanwezige leerlingen boog Spier zich in het kader van een les psychochirologie over de handen van Hillesum. Het protocol was bedoeld als een leerdocument voor eigen gebruik binnen de leerlingengroep, waarbij het in combinatie met de handafdrukken als een soort naslagwerk kon fungeren.[5]

3.2 Spier verbindt elementen uit de psychologie aan de handleeskunde

De taal van de handleeskunde is zowel descriptief als interpretatief. Descriptief zijn de termen en formuleringen die de verschillende onderdelen van de hand en verschijningsvormen benoemen. Interpretatief zijn de termen en formuleringen die een betekenis aan de handonderdelen toekennen. Ervaren handlezers zijn gespecialiseerd in het benoemen van handonderdelen en het identificeren van specifieke kenmerken. Het lezen van een paar handen leidt zo

[5] Email van Dicky van de Heuvel-de Jonge aan AN, 20 november 2017.

tot het toekennen van karaktereigenschappen, aangeboren talenten, (aanleg voor) kwalen en dergelijke aan de eigenaar van datzelfde paar handen.

Wat de handleeskundige taal van Spier nieuw en anders maakt in vergelijking tot de indertijd gangbare handleeskundige taal, is zijn 'psychologisering' hiervan. Spier verbindt bijvoorbeeld het bewuste en het onbewuste aan de hand en claimt dat de omgeving waarin iemand is opgegroeid in de hand kan worden teruggezien. Ook iemands (geestelijke) ontwikkelingsmogelijkheden zouden erin besloten liggen. Met name dit laatste, het kunnen vaststellen van iemands ontwikkelingsmogelijkheden op grond van diens handen, maakt dat Spiers vernieuwing van de handleeskunde niet zomaar een psychologisering is. Spier beschouwt en gebruikt handen als diagnostisch materiaal voor een bewustwordingsproces. Deze opvatting weerspiegelt zich in Spiers beslissing om zich nadrukkelijk te distantiëren van het traditioneel aan handlezen verbonden toekomst voorspellen. Uitspraken over wat voor iemand in het verschiet zou liggen, zouden namelijk iemands wil kunnen ondermijnen om het traject van persoonlijke ontwikkeling en zelfverwerkelijking aan te gaan.[6] Men zou dan niet leven conform Spiers motto 'worden wie je bent'; men zou niet kunnen uitgroeien tot wie men in wezen is.

Hieronder volgt in meer detail Spiers uitleg van de hand, zoals deze is geformuleerd in zijn boek *Worden wie je bent: Inleiding tot de handleeskunde* (1982). Dit is de Nederlandse vertaling van Spiers postuum verschenen *The hands of children: An introduction to psycho-chirology* (1944).[7]

3.2.1 *Elk onderdeel van de hand heeft betekenis*

Voor een handlezer bestaat een hand uit een handpalm, vier vingers en een duim. Via de pols is de hand verbonden aan de onderarm. Er is een linker- en rechterhand, een binnenkant (handpalm) en buitenkant (handrug). De vingers zijn opgebouwd uit kootjes. Het bovenste kootje heeft aan de buitenkant een nagel en het onderste kootje maakt de verbinding met de handpalm en handrug. De handpalm en vingers hebben lijnen; de handpalm heeft ook verhogingen, die meestal 'bergen', 'kussentjes' of 'heuvels' worden genoemd. Iedere hand heeft

[6] Julius Spier, 'Warum ich nicht wahrsage', *Heilkunst der Gegenwart: Homöopathische Rundschau* 4(4), 1933, 55-56.

[7] Julius Spier, *The hands of children: An introduction to psycho-chirology*, (Herta R. Levi, voorwoord, redactie; Carl Gustav Jung, voorwoord; Victor Grove, vertaling; [F.W.W. Wolfgang, illustraties]), London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, 1944 (1955, 1972, 1973, 1983, 1999 en 2014, herdrukken) is in het Nederlands vertaald als: *Worden wie je bent: Inleiding tot de handleeskunde*, (Jan Geurt Gaarlandt, voorwoord; Carl G. Jung, voorwoord; F.W.W. Simons, tekeningen), Haarlem: De Haan, 1982 (1984, herdruk). Op meerdere punten wijkt de Engelse uitgave af van de Nederlandse. Deze verschillen zijn in het hierna volgende niet benoemd. Het zou goed zijn om in een vervolgstudie daar wel aandacht aan te schenken en dan het originele Duitse manuscript *Kinderhände* (1939) erbij te betrekken. Er bestaan drie kopieën van dit manuscript. Een exemplaar is in bezit van het Joods Historisch Museum in Amsterdam, de andere twee zijn in bezit van respectievelijk Marita Keilson-Lauritz en mijzelf. De kopie van Marita Keilson was oorspronkelijk van Gertrud A.P.R. Keilson-Manz (1901–1969), een grafologe en de eerste vrouw van Hans A. Keilson (1909–2011) (persoonlijke communicatie met Marita Keilson, 1 juli 2016). Mijn exemplaar heb ik gekregen van Teresa Staeger, een goede vriendin Ruth Busse-Spier.

een eigen kleur. Sommige handen zijn behaard. Een hand is een hand, maar wanneer men erop gaat letten, vallen de uiteenlopende vormen op. Handen zijn even verschillend en uniek als gezichten en mensen zelf.

Het systeem van de handleeskunde begint eenvoudig, maar groeit allengs uit tot een gecompliceerd geheel van encyclopedisch aandoende weetjes. Julius Spier begint zijn algemene uitleg over de hand met de beschrijving van vijf handtypen.

Handtypen, handrug, grootte van de hand en consistentie

Van de vijf elementaire grondvormen die Spier in zijn boek onderscheidt, zouden er drie het meeste voorkomen. Dit zijn de conische, rechthoekige en spatelvormige handen; de weinig voorkomende zijn de filosofische en de primitieve handen (afb. 4). Bijna geen enkele hand komt in zuivere vorm voor, zodat er eigenlijk altijd sprake is van een mengvorm.

De conische hand loopt in bovenwaartse richting smaller toe. De rechthoekige hand is aan de onderkant even breed als aan de bovenkant en de spatelvormige hand is aan de bovenkant breder dan aan de onderkant. De filosofische hand kenmerkt zich door knokkels op de middelste en bovenste gewrichtjes van de vingers en door vingers die geneigd zijn naar binnen te buigen. De primitieve hand heeft een grote handrug, korte vingers en een duim die eindigt ter hoogte van de inzet van de wijsvinger.

De grondvorm van de hand laat zien tot welk menstype iemand behoort. Iemand met conische handen is een intellectueel actief mens, iemand die houdt van kunst. Maar diezelfde mens is volgens Spier "weinig doortastend, raakt snel vermoeid en werkt niet geconcentreerd".[8] Iemand met een rechthoekige hand laat zich door het denken leiden, is praktisch, betrouwbaar, "zonder al te veel fantasie op het reële en bewijsbare" ingesteld en staat "skeptisch en afwerend tegenover alles wat nieuw is en niet direct toegankelijk voor zijn rationele ervaringswereld".[9] Spatelvormige handen zijn van actief-creatieve mensen met eigen ideeën die ze gestalte willen geven en waarvoor ze weerklank in de omgeving willen vinden.[10] Mensen met een sterk naar binnen gerichte natuur en grote belangstelling voor het "religieuze, filosofische en wereldbeschouwelijke" hebben filosofische handen; mensen met "geringe verstandelijke en geestelijke ontwikkelingsmogelijkheden" zouden primitieve handen hebben.[11]

In Spiers optiek geeft de handrug informatie over de "praktische vermogens van de mens, zijn nuchtere verstand en zijn verhouding tot de werkelijkheid".[12] De vingers 'stralen' het intellect, de geest en fantasie uit. Wanneer de handrug en de vingers in verhouding even lang zijn, is er sprake van evenwicht tussen "het reële, het praktische, het materiële, het gebondene" en het "geestelijke, het verstandelijke, het naar ontwikkeling strevende en het gevoelsmatige".[13] De handen moeten ook in verhouding tot de rest van het lichaam worden

[8] Spier, *Worden wie je bent*, 28.

[9] *Ibidem*.

[10] Spier, *Worden wie je bent*, 29.

[11] Spier, *Worden wie je bent*, 29-30.

[12] Spier, *Worden wie je bent*, 30.

[13] *Ibidem*.

beschouwd. Als een groot persoon kleine handen heeft “is er sprake van te weinig spankracht van de persoonlijkheid”, hetgeen kan leiden “tot verstrooidheid, tot ongeremdheden en tot slechte concentratie”.[14]

In algemene zin duiden, aldus Spier, grote handen met lange vingers op een “opvallend sterk gevoelsleven” en zijn zulke handen “bij uitstek geschikt” voor precisiewerk.[15] Kleine handen zijn van mensen die zich “meer door het verstand dan door het gevoel laten leiden” en die in het werk “het detail verwaarlozen ten gunste van het grote geheel”.[16]

De consistentie van de hand wordt bepaald door met een soort greep de spanning te voelen van de ontspannen hand. Spier pakte ter bepaling van de consistentie met zijn duim en wijsvinger op een specifieke plek de handrug van Object vast en stelde de hardheid ervan vast (afb. 5). Halfzachte en halfharde consistenties hoeven bij de analyse niet verder te worden betrokken, de zachte en harde consistenties wel. Het handtype bepaalt of de consistentie als gunstig of ongunstig moet worden geïnterpreteerd. Een harde consistentie duidt erop dat iemand in zijn aard “weinig beïnvloedbaar, koppig, taai en onbuigzaam is”.[17] Echter, een harde consistentie is positief voor iemand met een conische hand omdat het tegenwicht biedt voor de meegaande aard van de mens met de conische hand. Een harde consistentie geldt als ongunstig voor iemand met een rechthoekige hand, aangezien de rechthoekige hand duidt op een nuchtere, rationele instelling. Deze aard is dan als het ware in sterke, verharde vorm aanwezig. Een weke consistentie bij een rechthoekige hand laat zien dat er openheid en beweeglijkheid in het denken is. Er zal dan geen starheid en onverzettelijkheid in het karakter liggen.

<u>De duim en vingers</u>

In de psychochirologie van Julius Spier zijn de vingers en de duim representanten van iemands psychische en fysieke gesteldheid. De duim en wijsvinger corresponderen met het deel van de persoonlijkheid dat verbonden is met de buitenwereld. De ringvinger en pink corresponderen met de binnenwereld. De middelvinger neemt een tussenpositie in. De binnenwereld is verbonden met het onbewuste, de buitenwereld met het bewustzijn.

De duim weerspiegelt levenskracht, vitaliteit en fysieke kracht. De wijze waarop iemand zich in de wereld manifesteert en omgaat met indrukken uit die wereld, valt volgens Spier af te lezen aan de vorm van de duim als geheel, de stand van de duim ten opzichte van de rest van de hand, de twee duimkootjes en de buigkracht van de duim.

De wijsvinger, *jupiter* genaamd, wijst bij wijze van spreken letterlijk naar de wereld.[18] De vorm en andere kenmerken van deze vinger laten zien hoe iemand de wereld rondom observeert, hoe de zintuiglijke waarneming functioneert (reuk, smaak, tastzin, gevoel voor kleur),

[14] *Ibidem*.

[15] Spier, *Worden wie je bent*, 31.

[16] *Ibidem*.

[17] Spier, *Worden wie je bent*, 32.

[18] In de nomenclatuur van handleeskunde zijn nog voor het eind van de veertiende eeuw de vingers vernoemd naar planeten. Over de samenhang tussen de handleeskunde en astrologie, zie § 8.4.

hoe het is gesteld met de aanpassingsvaardigheid en of er sprake is van geldingsdrang. Van de organen zijn de maag, lever (gal) en alvleesklier met de wijsvinger verbonden.

De tegenhangers van de duim en de wijsvinger zijn de ringvinger, *apollo*, en de pink, *mercurius*. De ringvinger verschaft informatie over het hart, een deel van het onbewuste en het "geestelijk creatief vermogen, de intuïtie en de kunstzinnige begaafdheid of de artistieke belangstelling".[19] Behalve op de vorm moet ook op de 'levendigheid' – een begrip dat niet door Spier is uitgelegd – van de vingers worden gelet. De stand van de pink ten opzichte van de andere vingers, de grootte, de vorm en de uitdrukking ('levendigheid') weerspiegelen iemands meest persoonlijke en intieme deel, namelijk het gevoel met betrekking tot partnerschap en seksualiteit. Maar ook de mate van muzikaliteit, taalvaardigheid, spreekvaardigheid en stemgebruik kunnen aan de pink worden afgelezen, evenals de ontvankelijkheid voor aandoeningen aan de voortplantingsorganen, blaas en nieren.

De middelvinger, *saturnus*, zorgt voor het evenwicht tussen het bewustzijn en het onbewuste. Qua functie bemiddelt deze vinger tussen het deel van de persoonlijkheid dat naar buiten en op de wereld is gericht en het deel dat op de binnenwereld van het gevoel is gericht. De lengte van de vinger laat zien of iemand beide terreinen overziet (lange middelvinger), of juist niet (korte middelvinger). De vorm van de middelvinger in combinatie met andere aspecten toont of iemand logisch nadenkt (normale lengte en rechthoekige vorm), of dat het denken onontwikkeld is (kromme vinger met weinig expressie). Van de organen zijn de darmen aan de middelvinger gekoppeld.

<u>De bergen</u>

In de handpalm zijn in principe altijd twee grote bergen te vinden, namelijk een direct naast de duim en een daar recht tegenover, aan de rand van de hand onder de pink. De verhoging bij de duim wordt de *venusberg* genoemd, de andere de *maanberg*. Vlak onder de vingers aan de bovenrand van de palm liggen kleine bergen. Zij dragen dezelfde namen als de vingers: de *jupiterberg* ligt onder *jupiter* (wijsvinger), de *saturnusberg* ligt onder *saturnus* (middelvinger), de *apolloberg* ligt onder *apollo* (ringvinger) en de *mercuriusberg* ligt onder *mercurius* (pink). Zie afbeelding 7b, waar ook de ligging van de *neptunus*-, *mars*- en *bovenvenusberg* zijn aangegeven. Over deze bergen in algemene zin merkt Spier op:

> De bergen laten zien hoe de functies die aan de vingers kunnen worden herkend, actief in de psyche tot uitdrukking komen. Zij vormen als het ware een krachtenreservoir en vormen de bevestiging van eigenschappen en begaafdheden die ook reeds aan de vingers en later aan de lijnen kunnen worden onderkend. Daarbij berust [rust] het zwaartepunt en de al dan niet uitgesproken aard van deze eigenschappen en begaafdheden op het actieve karakter dat die bergen uitstralen.[20]

[19] Spier, *Worden wie je bent*, 47.

[20] Spier, *Worden wie je bent*, 94. Uit Spiers manuscript *Kinderhände* (archief AN): "Die Berge sind Erhebungen unterhalb der verschiedenen Finger. Sie zeigen an, wie sich die Funktionen, die an den Fingern zu erkennen sind, innerhalb der Psyche aktiv äussern. Sie sind gleichsam ein Kraftreservoir und stellen Bestätigungen von Eigenschaften und Begabungen dar, die auch schon an den Fingern und später an den Linien zu erkennen sind, wobei der Schwerpunkt und die Betonung auf dem aktiven Charakter ihrer Erscheinungen ruhen."

Met uitzondering van de maan- en venusberg moeten de bergen, aldus Spier, worden beschouwd als een aanvulling op of bevestiging van wat aan de handvorm is waargenomen. Bergen met normale grootte werken in positieve zin, te grote bergen in negatieve zin. Zogenaamde 'lege' bergen, dat zijn bergen waarop niets te vinden is – er loopt bijvoorbeeld geen lijntje overheen –, duiden op een opgestapelde, vastgelopen kracht die niet 'levendig' kan worden gemaakt.

Alle bergen bestrijken een eigen psychologisch gebied. Bij Spier is de maanberg gekoppeld aan het onbewuste en een goed ontwikkelde jupiterberg duidt vaak op het succesvol zijn in het ontplooien van activiteiten in de wereld. Bergen kunnen ook in elkaar overgaan en in specifieke combinaties voorkomen. Alle combinaties vallen te duiden.

Hoofdlijnen en nevenlijnen

Behalve door de bergen wordt de handpalm gekenmerkt door het lijnenpatroon. Vier van deze lijnen zijn essentieel. Dit zijn de levenslijn, lotslijn, hoofd- en hartlijn (afb. 7a). Zij vormen volgens Spier het fundament van de persoonlijkheid.

Normaliter zijn bij de geboorte de levenslijn, hoofd- en hartlijn al aanwezig. De lotslijn begint zich vanaf de geboorte te ontwikkelen en kan zich, aldus Spier, tot het twintigste jaar doorontwikkelen. De overige lijnen zijn nevenlijnen. De een wordt geboren met veel nevenlijnen, de ander heeft er weinig tot geen. Tijdens het leven ontstaan en verdwijnen nevenlijnen. De vier hoofdlijnen verdwijnen nooit, ofschoon die wel kunnen veranderen.

Volgens Spier ontspringt de *levenslijn* onderaan de pols in de venusberg. Deze lijn eindigt met een boog aan de zijkant tussen de wijsvinger en duim. (De lijn loopt dan net onder, of valt voor een stukje samen met de verderop beschreven eerste dwarslijn.) Net als de duim toont de levenslijn de levenskracht en fysieke kracht van de persoon. Indrukken die iemand met zich meedraagt als gevolg van ziekte, ongelukken of het overlijden van een dierbare, vinden hier hun neerslag. Een goede levenslijn is, aldus Spier, "niet te breed, niet te diep en verloopt met niet al te veel onderbrekingen, bij voorkeur als een gesloten lijn, die zich duidelijk en scherp aftekent en a.h.w. afgerond verloopt".[21]

Om vast te kunnen stellen op welke leeftijd zich een ingrijpende gebeurtenis heeft voorgedaan in het leven van de persoon – een gebeurtenis die zich toont in de levenslijn –, wordt de levenslijn in tweeën gedeeld. Het onderste deel beslaat dan de eerste twintig jaar. De bovenste helft wordt opnieuw gehalveerd, waarbij het onderste deel de periode twintig tot dertig jaar bestrijkt. Het kwart dat over is, wordt opnieuw in tweeën gedeeld en laat de volgende tien jaar zien. Zo kan na iedere deling het bovenste deel opnieuw worden gehalveerd waarbij de onderste helft voor het volgende tijdvak van tien jaar telt (afb. 6).

De tweede sterk in het oog springende lijn, de *lotslijn*, loopt vanuit de handwortel, meestal náást de levenslijn, naar de middelvinger. Deze lijn vertegenwoordigt volgens Spier "de mate van het vermogen van de mens zijn innerlijke leven af te stemmen op de eisen van de omgeving en beroep"; het laat zien hoe iemand "zich opstelt tegenover de ervaringen, indrukken

[21] Spier, *Worden wie je bent*, 111.

en gebeurtenissen van zijn leven" en op welke wijze die persoon zich "met zijn bestaande aanleg aan de gebeurtenissen van het leven aanpast".[22] Wanneer de lotslijn dicht tegen de levenslijn aanligt, of uit de levenslijn ontspruit, kan dit duiden op een late ontwikkeling, of op een strenge jeugd die tot verdrukking heeft geleid. Het kan ook duiden op sterke geremdheid en/of een eenvoudig te verstoren gevoel van eigenwaarde.

De derde belangrijke lijn, de *hoofdlijn* (in het Duits *Kopflinie*), is de lijn die onder de wijsvinger begint en dwars over de palm tot onder de ringvinger of pink doorloopt. Deze lijn onthult iets over iemands intellectuele vermogens en zenuwstelsel. Een goede hoofdlijn is "licht golvend en gewelfd" en loopt meestal dun af onder de ringvinger.[23] Eindigt de lijn op die plek na een lichte daling, "dan duidt dit op een speelse intelligentie, op intuïtief denken met een neiging tot het artistieke".[24] Zogeheten eilandjes in de lijn duiden op verwonding aan het hoofd, trauma of zenuwaandoeningen.

De *hartlijn*, de tweede dwarslijn, ligt boven de hoofdlijn en begint onder de pink. Vergeleken met de hoofdlijn loopt de hartlijn in tegengestelde richting om ergens tussen de wijs- en middelvinger te eindigen. Het onbewuste gevoelsleven en gemoed is met deze lijn verbonden, "alsmede de voorbeschiktheid voor organische en nerveuze aandoeningen van het hart en van inwendige secretie".[25] Indien de hartlijn met een lichte boog tussen de wijs- en middelvinger afloopt, is er sprake van een warmhartig, genereus en empathisch persoon. Loopt de lijn in de jupiterberg, dan is er sprake van eerzucht. Dit doet overigens niet per definitie afbreuk aan hartelijkheid en goedmoedigheid.

Zowel op de hoofdlijn als op de hartlijn kan een tijdsrekening worden uitgezet met behulp van loodlijntjes getrokken vanuit de vingers (afb. 6).

Kleine lijntjes die de ruimte tussen de twee dwarslijnen vullen, laten zien dat er uitwisseling is tussen enerzijds indrukken van de buitenwereld en het innerlijke gevoelsleven, en anderzijds tussen gevoel en verstand. Zijn er geen tussenliggende lijntjes dan reageren verstand en gevoel op gescheiden manieren op gebeurtenissen in de buitenwereld.

De meest voorkomende nevenlijn is volgens Spier de *intuïtielijn*, die het invoelend vermogen aangeeft en die herkenbaar is aan de richting waarheen de lijn loopt, namelijk naar de ringvinger. Er vallen vijf typen te onderscheiden:
- de *productieve intuïtielijn* ontspringt uit de levenslijn en duidt op een beeldend en vormgevend vermogen.
- de *reproducerende* of *geëxtraverteerde intuïtielijn* ontspringt uit de lotslijn en duidt op het door ervaring voortvloeiende vermogen tot aanvoeling.
- de *intuïtielijn ontspringend uit de marsberg* duidt op intuïtie ontstaan uit oppositie.
- de *praktische* of *technische intuïtielijn* eindigt ergens tussen de ringvinger en de pink.
- de *denkbeeldige* of *imaginaire intuïtielijn* begint op in de maanberg. Over deze lijn legde Spier uit dat het de intuïtie is, die uit het collectieve onbewuste, of de fantasie, naar voren komt. Zij

[22] Spier, *Worden wie je bent*, 115.
[23] Spier, *Worden wie je bent*, 127.
[24] Spier, *Worden wie je bent*, 123.
[25] Spier, *Worden wie je bent*, 127.

ziet de verschijningsvormen niet in haar reële werkelijkheid, zoals het geval is bij de 'productieve intuïtie', maar in een subjectieve werkelijkheid, of in een werkelijkheid waarin mogelijkheden voor innerlijke ontwikkelingen zijn. Deze intuïtielijn zou vaak worden aangetroffen bij helderzienden, kunstschilders en sprookjesvertellers.[26]

Van de overige nevenlijnen beschrijft Spier onder meer:

- de *gordel van venus*, of *venusgordel*, de lijn die van de pink naar de wijsvinger of jupiterberg loopt. Deze informeert "over de eerzucht en geldingsdrang die bij de geslachtsdrift een rol spelen".[27]
- de *maag- en darmlijn*, die soms uit de lotslijn maar meestal uit de levenslijn ontspringt en tot aan de rand van de pink loopt. Via de kleur en het verloop geeft de lijn informatie prijs over (de aanleg voor) maag- en darmziekten, en nier- en galproblemen.
- *ervaringslijnen*, deze beginnen in de venusberg en eindigen op een willekeurige plek in de palm. Afhankelijk van waar de lijn begint en eindigt heeft de lijn betrekking op een ervaring met een partner, familielid, of ziekte die een positief of negatief verloop heeft gehad.
- de *prenatale* of *voorgeboortelijn*, die ontspringt uit de venusberg, doorsnijdt de levenslijn en loopt dan vrij weg of gaat op in de lotslijn. Is er zo'n lijn, dan heeft de moeder tijdens de zwangerschap meestal iets beleefd dat zo sterk was dat het van invloed is geweest op de ontwikkeling van de psyche van het kind.[28]
- de *milieulijn*, die tussen de lotslijn en levenslijn ligt en parallel loopt aan de lotslijn maar eerder eindigt. De persoon heeft zich in dat geval als gevolg van belemmeringen uit de omgeving, zoals een strenge opvoeding, niet vrij kunnen ontplooien.

<u>Overige handkenmerken</u>

De vorm en kleur van de nagels geven informatie over de gezondheid. Halflange nagels bijvoorbeeld, die "eerder breed dan smal toelopend" zijn, wijzen volgens Spier op "aanleg voor aandoeningen van de keelholte en van de keeltonsillen"; "smal toelopend" duiden ze op neusaandoeningen.[29]

Invloeden die iemand uit zijn jeugd met zich meedraagt zijn te zien in de *Milieuraum*. Dit is het gebiedje dat vanaf de pols gezien tussen de levenslijn en lotslijn ligt. Wanneer deze ruimte gevuld is met lijntjes duidt dit op sterke invloeden vanuit de omgeving, zoals strenge ouders. *Vierkanten* geven aan dat er ergens belemmeringen zijn (waar dat is, is afhankelijk van de plek

---

[26] Spier, *Worden wie je bent*, 131-132. Uit Spiers manuscript *Kinderhände*: "Es ist die Intuition, die aus dem Kollektieven-Unbewussten, aus der Phantasie kommt. Sie sieht die Erscheinungen nicht wie die produktive Intuition, in ihrer realen Wirklichtkeit, sondern nur in der irrealen Wirklichkeit und in den Möglichkeiten der inneren Entwicklung. Man findet dieses Intuitionslinie in der Hauptsache bei Hellseher, die ja immer über die Wirklichkeit hinaussehen, bei Malern, die ja auch nicht die fotoähnliche Realität malen, sondern die innere Wirklichkeit, wie sie sie sehen, un bei guten Märchen- und Geschichternerzählern, bei denen die Gestaltung aus der Phantasie ja eine grosse Rolle spielt."

[27] Spier, *Worden wie je bent*, 157.

[28] Spier, *Worden wie je bent*, 121-122. Vergelijk met het cursusstencil van Julius Spier, *Methode der Handanalyse*, Amsterdam, [1942], (19 pp.), 13 (archief AN).

[29] Spier, *Worden wie je bent*, 71.

waar ze liggen); *eilanden* tonen storingen; een *driehoek* laat zien dat iemand op een bepaald vlak inzicht heeft verworven.[30]

3.2.2 *In de handen ziet Spier het pad voor persoonlijke ontwikkeling*

Het aantal handelementen en de verschillende vorm die ieder element kan hebben, is schier eindeloos. Elk detail heeft betekenis en elk detail moet in samenhang met andere details worden gezien. Iedere betekenistoekenning is in beginsel eenvoudig: wanneer een duim deze bepaalde vorm heeft, betekent het dit. Of: wanneer de hoofdlijn recht loopt, betekent het dat. Het kunnen zien van een samenhang tussen de verschillende betekenistoekenningen, resulteert vaak in een enorme nuancering. Het maakt Spiers handleeskunde tegelijkertijd bijzonder ingewikkeld. Want hoe zie je welke onderdelen met elkaar in verbinding staan en dus als een soort cluster geduid dienen te worden? Bovendien kan de combinatie van een bepaalde duim en hoofdlijn iets anders betekenen dan een simpele optelsom. 'Dit plus dat' is niet per definitie 'zus', maar kan ook 'zo' zijn. Toch verschilt Spier met deze moeilijkheidsgraad niet per se van andere handlezers. Datgene wat hem onderscheidt van zijn handleeskundige voorgangers en tijdgenoten, is – zoals aangegeven – de integratie van zijn expliciet dieptepsychologische zienswijze in de handleeskunde.

Spier ontwikkelt zijn methode door het bestuderen van duizenden handen in samenhang met de theorieën van Sigmund Freud, Alfred Adler en Carl Gustav Jung. Bepaalde regelmatigheden en patronen die hij in handen waarneemt, verbindt hij aan zijn dieptepsychologische inzichten – en omgekeerd. Zoals uit de beschrijving van de verschillende handonderdelen naar voren komt, relateert de methode van Spier de duim, wijsvinger, levenslijn, hoofdlijn en venusberg aan het bewustzijn. Het onbewuste is gekoppeld aan de ringvinger, pink, hartlijn en maanberg.

Verder introduceert Spier voor de handleeskunde nieuwe begrippen. Tot zijn psychochirologische theorie behoren ook zijn uiteenzettingen over het statisch en dynamisch principe, over biologische en psychologische factoren, milieu-invloeden, ouders en voorouders, potentiële mogelijkheden en belemmeringen. "Mijn methode", stelt hij aan het begin van zijn boek,

> onderscheidt zich van alle tot nu toe bekende methoden in zoverre dat ik niet van het statische alleen uitga, maar van het statische én van het dynamische en dan nog hoofdzakelijk van het laatste.
>
> Ik acht het van belang ook de voorouders bij de analyse van de hand te betrekken en dan zowel in biologisch als psychologisch opzicht.
>
> De menselijke ziel is geen onwrikbaar gegeven maar is permanent in beweging. In zijn aanleg heeft de mens elementen die, afhankelijk van de invloed van zijn omgeving, opvoeding en andere factoren, bewust en onbewust ondersteund en ontwikkeld dan wel geremd of onderdrukt kunnen worden. Het is de taak van de chiroloog vast te stellen welke aanleg er aan de persoonlijkheid ten

[30] Spier, *Worden wie je bent*, 160, 162.

> grondslag ligt en in hoeverre deze door bovengenoemde invloeden en door andere hiermee in strijd zijnde krachten, in zijn ontplooiing wordt gehinderd.[31]

De bovenstaande passage bevat de kern van de handleesmethode van Spier. Zijn bedoeling is om niet "uitsluitend te interpreteren en vast te stellen hoe de mens met zijn daadwerkelijke aspecten in elkaar zit", maar om op de mogelijkheden te wijzen die iemand heeft, oftewel, om aan te geven "wat hij zou kunnen zijn en waartoe zijn innerlijke wezen geneigd is".[32] Volgens Spier is de mens doorlopend in ontwikkeling. Ieder mens wordt geboren met een eigen, unieke aanleg, maar is daarbij biologisch gebonden aan de (voor)ouders en is psychologisch gebonden aan de opvoeding die hij van hen, de ouders of andere opvoeders, heeft genoten. Tijdens de kinderjaren en jeugd ontstaan zogenaamde milieu-invloeden. Wanneer deze 'erfenis' remmend op de ontwikkeling van de persoonlijke aanleg heeft gewerkt, is het belangrijk om na te gaan op welk gebied de belemmeringen liggen.

Het statisch principe versus het dynamisch principe

Het statisch principe versus het dynamisch principe is een tegenstelling die Spier op twee manieren in zijn methode hanteert. Ten eerste liggen deze principes besloten in de buitenhand (handrug) en de binnenhand (handpalm), ten tweede in de rechter- en de linkerhandpalm. De buitenhand als spiegel van de persoonlijkheid laat in beginsel het "verstandelijk-geestelijke niveau" zien dat verankerd ligt in de persoon.[33] Dit is de 'overgeërfde aanleg', het 'biologische omhulsel' dat in wezen niet veranderbaar is, dus statisch. De handpalmen tonen de inwerking van de buitenwereld (milieu-invloeden) en de wijze waarop iemand omgaat met die milieu-invloeden. De binnenhanden getuigen volgens Spier van bewuste en onbewuste reacties en zijn derhalve dynamisch.

De rechterhandpalm is door Spier als de 'statische' hand bestempeld, omdat de ervaring hem heeft geleerd dat er sporadisch grote wijzigingen in het rechterhandbeeld optreden. Ook kan hij de ouders en soms voorouders met de rechterhandpalm verbinden. Vandaar dat hij deze hand eveneens de 'voorouderhand' noemt. In de linkerhandpalm ziet Spier wel vaak veranderingen optreden. Dit wordt de 'dynamische' hand, die de persoon zelf vertegenwoordigt.

Indien de linker- en rechterhand veel van elkaar verschillen, impliceert dit volgens Spier dat de ouders veel van elkaar verschillen. Waarom dit zo is, heeft hij niet kunnen uitleggen. Spier gaat er vanuit dat het lijnenpatroon in de handpalmen in direct verband staat met het zenuwstelsel. Hij kan hooguit getuigen van datgene wat hij door de jaren als wetmatigheden heeft leren kennen. (Een arts weet ook niet waarom het hart links van het midden zit. Toch zal dit de arts niet verhinderen om een goede arts te kunnen zijn, pareert Spier in *Worden wie je bent* op voorhand eventuele kritiek op zijn leerstellingen.[34])

---

[31] Spier, *Worden wie je bent*, 17; geredigeerd door AN.

[32] *Ibidem*.

[33] Spier, *Worden wie je bent*, 26.

[34] Spier, *Worden wie je bent*, 107-108.

Het statisch principe is in de methode Spier een erfenis die kan worden onderverdeeld in een biologische en psychologische erfenis. Zijn er veel lijnen in beide handen gelijk, dan is er sprake van overerving van eigenschappen (biologische erfenis). Zijn er veel lijnen verschillend, dan is er sprake van een psychologische erfenis. De psychologische erfenis is ontstaan door de zo genoemde milieu-invloeden. Deze invloeden liggen vaak in het onbewuste. Het dynamisch principe drukt de mogelijkheden van de persoon uit om met zijn erfenis om te gaan. Het toont de mate waarin iemand in staat is (geweest) om belemmeringen en beperkingen om te buigen, opdat de aangeboren aanleg tot ontplooiing kan komen.

Tijdens een handanalyse moet worden uitgezocht welke delen van de erfenis biologisch zijn bepaald, en dus 'vastliggen', en welke delen psychologisch (dynamisch) van aard zijn. Aan de hand hiervan kan worden vastgesteld in welke sfeer de belemmeringen liggen en hoe de persoon aan zichzelf kan werken om zich hiervan te bevrijden. Volgens Spiers inzichten geldt bijvoorbeeld dat wanneer iemand lang de invloed van een depressieve vader heeft ondergaan, die persoon ervan overtuigd kan zijn geraakt eveneens depressief van aard te zijn. Deze overtuiging is pas gerechtvaardigd wanneer de depressieve invloed van de vader, af te lezen aan de hoofdlijn van de rechterhand, ook in de linkerhand te vinden is. In dat geval is de erfenis biologisch: de aanleg ligt vast. Verschilt de lijn die depressiviteit toont in de rechterhand met de lijn in de linkerhand, dan is de invloed van de vader psychologisch. In dat geval kan iemand via bewustwording van de (onbewuste) milieu-invloeden van de vader die specifieke overtuiging kwijtraken en worden verlost van zijn depressiviteit.[35]

Wanneer er sprake is van een biologische samenhang, ligt de erfenis van de voorouders in iemand verankerd. Volgens Spier is er dan weinig geestelijke ontwikkeling mogelijk.[36]

De aanleg van de mens is, aldus Spier, tot de opkomst van de psychoanalyse van Freud, Adler en Jung, altijd als een statische aangelegenheid opgevat. Dit geldt ook voor de handleeskunde.[37] Ofschoon handlezers veranderingen waarnemen in handkenmerken, gaan zij er bij

---

[35] Een praktijkvoorbeeld dat Spier aan een journalist vertelde (Anoniem, 'De hand, de spiegel der ziel', *Het Vaderland*, 7 oktober 1934): "Na afloop van mijn voordracht stel ik de aanwezigen in de gelegenheid me vragen te stellen. Onder mijn gehoor bevond zich een dame, die een zeer nerveuzen indruk maakte. Ze vertelde me, dat ze altijd angst had. Of ik haar daarvan kon genezen. Ik bekeek haar handen en zag in de rechterhand (de ouderhand), dat beide ouders krankzinnig waren geworden. Doch in haar linkerhand, waarin de eigenschappen van het individu zelve zijn vastgelegd, was geen spoor van aanleg tot krankzinnigheid. Ik zei 't haar (ik wist totaal niets van de vrouw af, ze was een volkomen vreemde voor me), ze ademde verlicht op, was geheel van haar angst genezen."

[36] Spier, *Worden wie je bent*, 83.

[37] Spier, *Worden wie je bent*, 81. Vergelijk Julius Spier, 'Psychochirologie, eine neue Therapie', *Ärztliche Rundschau* 40(24), 1930, 339-340, 339; [*Id*.], 'Handlijnkunde', in: T.P. Sevensma (redactie), *Het nieuwe zoek-licht: Nederlandse encyclopaedie voor allen* (deel 3), Arnhem: Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, 1940, 235: "Maar terwijl tot voor kort alle [handlees]methoden van de statische, dus vaststaande karaktereigenschappen uitgingen en hun verklaringen in hoofdzaak gebeurtenissen betroffen, heeft de Duitse onderzoeker Julius Spier een methode opgebouwd, waarin met de moderne psychologische inzichten van Freud, Adler en Jung rekening wordt gehouden en die niet meer alleen van het statische uitgaat, maar voornamelijk van hetgeen ervaren, doorleefd kan worden."

de handanalyse niet vanuit dat die kenmerken door bewustwording zouden kunnen veranderen, laat staan dat iemand bij wijze van spreken zijn lot zou kunnen beïnvloeden.

Typerend voor de methode van Spier is dat in zijn analyse, zoals in de vorige paragraaf is uiteengezet, alle in de hand waar te nemen elementen worden meegenomen. Daarbij wordt nagegaan op welke wijze iemand erfelijk is belast en wordt gezocht naar iemands vrije speelruimte. Spiers doel is om de mens die zijn hulp vroeg, te leiden naar ontplooiing op een levensweg die paste bij diens aangeboren mogelijkheden.

Imago, ouderbinding, oppositie, verdringing

Bij de uitleg van zijn ideeën geeft Spier aan gebruik te hebben gemaakt van het werk van Jung. Alhoewel geen enkele psychologische theorie, ook niet die van Jung, "op de realiteit van de hand" kan worden overgebracht, simpelweg omdat de "veelheid aan menselijke problemen en kenmerken zoals die in de hand tot uitdrukking komen" te complex is om zich in een systeem te laten vangen, heeft Spier niettemin, zo vindt hij zelf, psychologische begrippen en mechanismen zinvol aan de handen kunnen verbinden.[38] Hij introduceert bijvoorbeeld behalve het statisch versus het dynamisch principe, ook het *imago* (subjectief beeld) in de handleeskunde. Het beeld van de ouder(s) dat in iemands rechterhand naar voren komt, geeft geen objectief beeld van de ouder(s), maar toont het imago, oftewel het beeld dat iemand van de vader en/of moeder heeft. Kinderen met dezelfde ouders kunnen ieder een ander imago van de ouder(s) hebben.

Het via de handen uitspraken doen over iemands mogelijke toekomstige partner – van oudsher karakteristiek voor het handlezen – benadert Spier eveneens vanuit een psychologische optiek. Aan de handen kan volgens hem worden gezien of iemand een positieve of negatieve binding met (een van) de ouders heeft. Een sterk positieve vaderbinding zal bij een vrouw leiden naar het (onbewust) zoeken van een partner die op de vader lijkt, terwijl een sterk negatieve moederbinding bij een man zal leiden naar een homoseksuele relatie. Verder meent hij dat onverwerkte gebeurtenissen uit het verleden aan verdringingsmechanismen kunnen zijn gekoppeld. Ook beweert hij dat werkelijke of geveinsde zelfstandigheid, en werkelijke of geveinsde afhankelijkheid in en aan de handen kan worden gezien.

Aangezien er voor een goede handanalyse veel psychologisch inzicht nodig is, acht Spier het noodzakelijk dat zijn leerlingen zelf een psychologisch ontwikkelingsproces doorlopen. Ook ziet hij graag dat ze voor de cursus proefpersonen meebrengen die de potentie hebben om zich persoonlijk te ontwikkelen. Zie bijvoorbeeld dit fragment uit het analyseverslag van een ongehuwde man van negenendertig jaar, die behept zou zijn met een "fantastische" moeder- en vaderbinding:

> Nachdem Obj. verschwunden ist, wird kurz referiert, was für ein Mann [er] ist: Furchtbar verwöhnt und infantil. 'Ich bin der ausgeglicheneste Mensch.'—das sagen nur die Menschen, die es nicht sind.
>
> Die Finger, die Oben ganz flach und platt sind, zeigen eben einen geistig ganz platten Menschen, ganz ungeistig, trotz der ziemlichen Länge der Finger.

[38] Spier, *Worden wie je bent*, 21.

> Das Gefühl ist wohl da, aber völlig primitiv und unentwickelt durch die fantastische Mutterbindung und durch Vater bindung[.] Daß man mit diesem Obj. nicht tiefenpsychologisch arbeiten konnte, merkte man an Folgendes:
> Er konnte nichts über die Eltern sagen,
> wollte nur alles Positive zugeben
> durch die infantile Haltung.
> Wenn man ein Obj[.] in den Kurs bringt, sollte man dies beachten.[39]

De betreffende man kwam op 19 mei 1942 naar de cursus, vier maanden voordat Spier zou overlijden. Spier is in die periode strenger ten aanzien van de meegebrachte proefpersonen. Hij geeft Leonie Snatager een reprimande nadat een vriendin van haar Object is geweest: "Es kommt hinzu, dass Sie uns den Fall Gl. als ganz besonders interessant vorstellten und wir infolgedessen etwas gespannt waren und entsprechend gelangweilt als er es nun für uns als Lehrfall wirklich ganz und gar nicht war."[40]

3.3 Een handleessessie met een proefpersoon vertoont vaste kenmerken

3.3.1 *De handen worden vanuit drie posities bestudeerd*

De lessen die Spier organiseert om zijn leerlingen vertrouwd te maken met de praktijk van het handlezen, verlopen volgens een vast stramien. Iedere sessie waarin de groep onder zijn leiding een handanalyse uitvoert, begint met het maken van afdrukken van de handen van de proefpersoon. Op een glasplaat wordt zwarte plakkaatverf uit een tube geknepen. Met behulp van een rubberrol wordt de verf eerst gelijkmatig over de plaat verdeeld en dan met de roller op de handen aangebracht (handpalm en vingers) (afb. 10a). Daarna drukt Object de zwartgeverfde handen af op boterhampapier. Tijdens de cursusbijeenkomsten is de taak van het maken van de handenafdruk in principe toebedeeld aan degene die Object heeft meegebracht. Die leerling zorgt er ook voor dat alle aanwezigen een afdruk krijgen.

Vervolgens schikken de pupillen, Spier en Object zich aan een ronde tafel opdat iedereen alles even goed kan zien. Vanaf medio september 1940 kan de plek van samenkomst bij Spier in de Courbetstraat 27^{III} zijn, maar daar is de ruimte beperkt. Dus vinden de lessen net als voorheen (vóór Spiers verhuizing naar de Courbetstraat) regelmatig plaats in het huis van zijn zus Alice Krijn-Spier. Daar is plaats voor wel twintig personen. Later maakt de groep eveneens gebruik van de ovalen tafel in het appartement van Liesl Levie en haar man aan de Watteaustraat 3^{III}.

Spiers aanpak vraagt om anonimiteit. Om die reden noemen ze iedere *Versuchsperson* Object. In het ideale geval kent niemand deze persoon, zodat van voorkennis geen sprake kan

---

[39] Bijlage 1, tabel 1, nr. 51.

[40] Brief van Julius Spier aan Leonie Snatager, 17 juni 1942 (archief EHOC, Middelburg). De betreffende proefpersoon is Dinie Glaser, zie Bijlage 1 noot 9; Nagel, 'Vriendschap en therapie', 191-192.

zijn. Op de protocollen en vellen vetvrij papier noteert men gewoonlijk alleen het geslacht (man/vrouw), de huwelijkse staat (getrouwd/ongetrouwd) en de leeftijd van Object. Soms wordt de datum van de bijeenkomst vastgelegd.

Het werkelijke handlezen vangt aan op het moment dat Spier Object verzoekt de handen in de eerste van drie handhoudingen te plaatsen: de ellebogen op tafel, de handen losjes omhoog gericht en zodanig gedraaid dat Object zelf de palmen kan zien. Aan de leerlingen vraagt Spier wat zij opmerken. Hoe de vorm van de handen te beschrijven? Zijn ze groot of klein? Op welke wijze worden de vingers gehouden? Strak, verkrampt, ontspannen, of naar binnen gekeerd? Valt er iets op ten aanzien van de lengte van de vingers? Wat is de vorm van de vingers? Hoe staan de vingers ten opzichte van elkaar? Er moet goed op de duim worden gelet. Is die stijf of flexibel? Zit hij hoog of laag aan de palm? Welke vorm heeft hij? Welke hoek maakt de duim met de wijsvinger? Is er verschil tussen de linker- en rechterhand?

Nadat deze indrukken van de handen zijn geregistreerd en besproken, wordt Object verzocht de handen in de tweede handpositie te plaatsen. Voor deze houding, de 'val' genaamd, moeten de handen op de tafel worden gelegd, de palmen ontspannen doch vlak op het tafelblad. De vraag luidt hoe de handen liggen. Verhouden de vingers zich op dezelfde manier tot elkaar als in de eerste positie? Worden de handen stilgehouden, of zijn ze steeds in beweging? Valt een bepaald vingerkootje op? Zo ja, waardoor? Hoe is de huidstructuur? Hard, week, stevig? Welke kleur hebben de handen? Hoe zien de nagels eruit? Zijn er maantjes zichtbaar? En opnieuw klinkt de vraag: is er verschil tussen de linker- en rechterhand? Ergens tijdens deze fase wordt ook de consistentie van de hand bepaald (afb. 6).

Pas bij de derde handhouding komt de binnenkant van de handen aan bod. Voor dit gedeelte van de analyse moet Object de handrug op tafel leggen opdat het lijnenpatroon en de verhogingen in de palm (de bergen) kunnen worden bestudeerd. De handlezers-in-opleiding beginnen altijd met de rechterhand, daarna volgt de linker. De handafdrukken worden erbij gehaald en wederom zijn er vragen. Welke lijnen zijn er te onderscheiden? Hoe is het verloop van elke lijn? In welke bergen ontspringen of eindigen lijnen? Wanneer specifieke tekentjes opvallen, worden deze benoemd: een vierkantje, sterretje, eilandje, raster. Uit enkele lijnen weten de psychochiroloog en zijn leerlingen af te leiden op welke leeftijd belangrijke gebeurtenissen hebben plaatsgevonden in het leven van Object.

Gedurende de drie kwartier à een uur dat ze met iemand bezig zijn, stelt Spier af en toe een vraag aan de proefpersoon. Dit om het waargenomene nauwkeuriger te kunnen duiden. Spier kan bijvoorbeeld, wanneer hij iets opmaakt uit de handen dat betrekking heeft op de ouders, niet zien of het om de vader, de moeder of beiden gaat. Het antwoord op de vraag maakt voor hem duidelijk hoe iets precies zit, waardoor hij adequater met de analyse door kan gaan.[41]

De gevolgde drietrapsprocedure is letterlijk in alle protocollen terug te zien. Alle complete verslagen vangen aan met opmerkingen over de algemene eerste indrukken van de handen en werken dan systematisch de buitenkant van de handen, de vorm van de duimen en vingers

[41] Spier, *Worden wie je bent*, 86-87.

en de binnenkant met het lijnenpatroon af. Van enkele handanalyseverslagen zijn zowel de direct genoteerde handgeschreven aantekeningen bewaard als het uitgetypte verslag. Tussen beide versies zit nauwelijks verschil; de notulist veranderde hooguit een paar woorden.

Van het vele dat gedurende een sessie voorbijkwam, noteert Dicky de Jonge dikwijls een paar opmerkingen op het vel met de afdruk van een paar handen. Vermoedelijk maakten andere leerlingen eveneens zulke aantekeningen en registreerden zij, net zoals De Jonge, vooral de waarnemingen die volgens Spier essentieel waren, of die zijzelf belangrijk achtten.

Alle verslagen eindigen enigszins abrupt. Soms bevat een protocol een summiere samenvatting, of een beeld dat dominant naar voren is gekomen. Soms eindigt het met de vaststelling van het beroep van Object, alsof daarin de talenten besloten liggen waarmee de persoon tot volle ontplooiing zou kunnen komen. Af en toe is een nawoord geschreven. In zulke gevallen hebben de leerlingen en Spier de handanalyse geëvalueerd nadat Object is vertrokken. Ook kwam het voor dat de proefpersoon naderhand zelf nog iets vertelde dat belangrijk genoeg was om toe te voegen aan het verslag.[42]

3.3.2 *Handen moeten intuïtief worden geschouwd*

Behalve het systematisch schouwen van de handen, leert Spier zijn leerlingen tijdens de lessen psychochirologie om de handen "grondig" en "*met de eigen intuïtie*" te bekijken; ze moeten leren zich te "*verdiepen in de totale indruk* van de handen".[43] Dit alles teneinde "de diepere betekenis van de handen" te begrijpen.[44] Met klem benadrukt Spier dat het handlezen niet uit boeken kan worden geleerd. Het is nutteloos om alle bijzondere kenmerken die hij beschrijft uit het hoofd te leren en deze vervolgens als vaste, snelle regels toe te passen. Even sterk benadrukt hij dat een teken of verschijningsvorm nooit op zichzelf mag worden beoordeeld, maar altijd in samenhang met andere kenmerken moet worden geduid. Met andere woorden, het is uit den boze om op grond van één element "een algemene conclusie met betrekking tot de persoonlijkheid" te trekken.[45] Het intuïtieve kijken helpt hierbij en is vaak zelfs noodzakelijk.

Uit ervaring weet Spier dat intuïtief kijken door veel oefenen ontwikkeld kan worden. Dat deze manier van schouwen aanvankelijk moeilijk is, zou berusten op het feit dat mensen "zo aan het rationele kijken en denken" gewend zijn geraakt dat zij hebben verleerd "hoe zij onbevangen kunnen kijken, zónder erbij na te denken en zonder welbewust aan details te blijven hangen".[46] Twee fragmenten uit de analyseverslagen illustreren deze visie.

---

[42] Bijlage 1, tabel 1, nrs. 41 en 51.

[43] Spier, *Worden wie je bent*, 25; cursivering AN.

[44] *Ibidem*.

[45] Spier, *Worden wie je bent*, 24.

[46] Spier, *Worden wie je bent*, 25.

In het protocol van de sessie van 17 november 1941 noteert Etty Hillesum dat Object, een man, die een "geschickten, feinen Humor" heeft, welke hij "am richtigen Platz" inzet.[47] De beschrijving van de humor is gebaseerd op kenmerken van de duim en de uitdrukking en vorm van de vingers in het algemeen. De pink, mercurius, duidt op onderhandelingstalent. De combinatie van de twee maakt dat Spier ziet dat Object zijn humor praktisch aanwendt. De van detail naar detail kijkende leerlingen zien dit niet, maar Spier registreert de samenhang onmiddellijk:

> Spier sieht sich alle Finger an und kombiniert sofort; die Schüler sehen aber meistens nur einen Finger. Man soll aber nichts Einzelnes für sich nehmen, sondern alles was man sieht, gleich einordnen.
> Merkur nun zeigt Verhandlungstalent; dies in Kombination mit dem Humor: Obj. wendet seinen Humor geschickt an.[48]

In het protocol van 4 juli 1942, waar humor eveneens aan de orde is, wordt een vergelijkbare situatie en uitleg geschetst door Dicky de Jonge:

> Obj. hat eine Art grimmigen Humor, denn die Finger sind quadratisch geknotet und gewunden.
> Er hat auch Gefühl für Rhythmus.
> Eine Schülerin, fast verzweifelt: 'Aber woran sehen Sie das?'
> Chirologe [Spier]: 'Man muss sich eben in eine Hand hinein leben, das kann man nicht in den ersten Moment sehen.'[49]

De informatie over diverse leerlingen wekt de indruk dat minstens een aantal het intuïtieve kijken inderdaad hebben ontwikkeld. Meerdere leerlingen zijn bij machte om uit de oneindige diversiteit aan handvormen en lijnpatronen datgene te filteren wat tot een betekenisvolle handanalyse kan leiden (zie § 6.4.1, § 11.2.2-8).

3.3.3 *Spier maakt bij het handlezen ook gebruik van zijn paranormale vermogen*

Het goed observeren en elementen onmiddellijk kunnen combineren, gaat bij Julius Spier volgens meerdere getuigenissen nog een stap verder. Spier zou paranormaal begaafd zijn. Pieter Starreveld – zijn handen zijn in april 1942 gelezen en hij vertelt ruim veertig jaar na dato erover – meent dat het Spier bij het handlezen niet om de vorm van de handen en vingers, of het precieze verloop van de lijnen zou zijn gegaan. Nee, Spier had de hand nodig om intuïtief contact met iemand te kunnen maken. Via de hand kwam als het ware een verbinding tot stand die vergelijkbaar is met een stekker die in het stopcontact wordt gestoken. Starreveld acht het ongelofelijk wat Spier wist. "Het klopte allemaal", zelfs wanneer Spier "soms op de verkeerde

[47] Bijlage 1, tabel 1, nr. 27.
[48] *Ibidem*.
[49] Bijlage 1, tabel 1, nr. 58.

weg was" corrigeerde hij zichzelf.[50] "[Hij] overwoog het een en ander en zei dan: 'Nee, dat kan niet, dat zit zo, dafür sind ihre Hände zu kompliziert, dat moet toch dat en dat zijn'."[51] Stap voor stap werkte Spier de verschillende handhoudingen af, ondertussen hardop denkend, net zo lang tot hij een zeker inzicht had verkregen. In de ogen van Starreveld moet Spier wel mediamiek zijn geweest en over een mate van helderziendheid hebben beschikt. Kennelijk is Starreveld zo onder de indruk dat hij de mogelijkheid van een verklaring zonder een hypothese over Spiers paranormale vermogen niet overweegt. Een alternatieve verklaring is echter wel voorhanden (zie § 4.1.2).

De psychoanalytica Marie Louise von Franz, medewerkster van Carl Jung, komt tot een vergelijkbare conclusie. Zij verwerkte haar ervaring met Spier in een studie over divinatie en synchroniciteit. Spier had haar handafdrukken gemaakt. Ze had niet gewild dat hij iets over haar toekomst zou zeggen; Spier had zich van haar in zijn uitspraken moeten beperken tot het verleden. De psychochiroloog, zo schrijft ze,

> gaf dat [verleden] uiterst nauwkeurig weer; hij zag zelfs een operatie die ik twee jaar daarvoor ondergaan had – hij sprak niet van het een of andere ongeluk, nee, uitdrukkelijk van operatie. Fantastisch was die man. Ik raakte geïnteresseerd, dronk een kop koffie met hem en probeerde hem uit te horen over zijn precieze methode. Uiteindelijk bekende hij. Hij was een waarzegger en wanneer iemand zijn kamer binnenkwam voor een konsult, wist hij meteen alles over die persoon; hij wist het gewoon, alleen hij wist niet wat hij wist en daarom had hij die hele procedure van het afdrukken van de lijnen in de handpalm nodig – daarmee kon hij al die kennis naar boven halen. Hij kon langs deze weg zijn onbewuste kennis projekteren op die lijnen en zijn kliënt de gewenste inlichtingen verstrekken; die lijnen hadden dus de funktie van bewustzijnskatalysator van wat hij al wist. Hij dreef echt op wat Jung noemde de absolute kennis van het onbewuste, waarvan o.a. dromen het bestaan aantonen.[52]

In de laatste paar zinnen van bovenstaand citaat dwingt Von Franz haar ervaring met Spier naar een theoretisch concept over de wijze waarop paranormaal begaafde personen informatie verkrijgen. In andere bewoordingen zegt ze eigenlijk hetzelfde als Pieter Starreveld. Spier was volgens haar een waarzegger, die de hand als een katalysator nodig had om zich bewust te worden van wat hij onbewust al over die persoon wist. Ook hier geldt dat een alternatieve verklaring voorhanden is (zie § 4.1.2).

Menigeen die Spier aan het werk heeft gezien, acht het bijzonder hoeveel hij uit handen wist op te maken. Men vergelijkt zijn sterk intuïtieve vermogen met het talent van de indertijd alom bekende, en als helderziende bekend staande handschriftdeskundige Rafael Schermann

---

[50] JWR in gesprek met Pieter Starreveld; Bijlage 1, tabel 1, nr. 48.

[51] *Ibidem*; citaat geredigeerd door AN.

[52] Marie-Louise von Franz, *Over voorspellen en synchroniciteit: De psychologie van het betekenisvolle toeval*, (Piet Hein Geurink, vertaling), Amsterdam: Schors, 1984, 46-47. Vergelijk Moormann, 'Over synchroniciteit en de handleeskunde van Julius Spier', 45-46; Nagel, 'Julius Spier, chiromanticus of chiroloog?', 21-22. De tekst van Von Franz is gebaseerd op een lezing die zij in 1969 hield voor het Jung Instituut te Zürich. Behalve over het verleden had Spier Marie-Louise von Franz (1915–1998) veel over haar karakter verteld.

(§ 6.1.2).[53] Enkele leerlingen in Amsterdam zagen de bevestiging, zo meenden zij, voor Spiers buitengewone aanleg toen zij zíjn handen mochten lezen (Bijlage 3). In de palm van Spiers rechterhand ontwaarden ze een imaginaire lijn en een technische intuïtielijn. In de linkerhandpalm valt op de handafdruk behalve een *sterke* imaginaire intuïtielijn, een sterke *mediale* lijn te zien, een lijn lopend van de neptunusberg naar de maanberg, die staat voor helderziende en 'magnetische' vermogens. Bovendien loopt er een verbindingslijntje tussen de imaginaire intuïtielijn en de lotslijn, wat binnen Spiers leer impliceert dat hij zijn intuïtie aanwendde in zijn beroep. Overigens zijn de woorden 'intuïtie' en 'magnetische gave' in de protocollen meer dan eens gebruikt. Onder magnetische gave wordt de helende kracht verstaan die iemand, in bezit van dit vermogen, kan uitstralen (zie § 4.2.1). Dit uitstralen zou vaak via de handen gebeuren. Uit verschillende protocollen blijkt dat Spier vrouwen met handkenmerken die wijzen op een 'magnetische gave' geschikt acht voor het beroep van verpleegster.

Spier was zich bewust van zijn invoelend vermogen. "Bij mij gaat een sterke intuïtieve gave tot combineeren samen met een langs wetenschappelijken weg verkregen kennis", legde hij in 1934 aan een journalist uit.[54] Met de via 'wetenschappelijke weg verkregen kennis' bedoelt hij in feite vooral zijn empirisch opgebouwde kennis: de correspondenties die hij heeft gezien tussen hand- en persoonskenmerken. Niettemin geeft Spier aan dat de psychochirologie strikt genomen geen wetenschap is en dat hij het evenmin een wetenschap wilde laten zijn. Het vak dat Spier beoefende, berust enerzijds op een "samenspel van nauwkeurig aantoonbare en meetbare verschijnselen" en anderzijds op ervaring en intuïtie om de grote diversiteit aan handkenmerken te kunnen duiden.[55]

Vermoedelijk overkwam het Spier regelmatig dat hij via 'invoeling' indrukken kreeg over wat iemand te wachten stond. Maar zodra hij iets van iemands toekomst wist, hield hij in principe zijn mond. Dit kon echter niet voorkomen dat hem af en toe voorspellende uitspraken ontglipten. In het geval van Hillesums studiegenoot Aimé van Santen merkte hij bijvoorbeeld op dat Van Santen nog door "viele Schwierigkeiten und Krisen" heen zou moeten en "manchen Sturm" zou beleven.[56] Binnen de familie is het bekend dat Spier in de handen van zijn neef Jacques Krijn heeft gezien dat "het geen lang leven zou worden", wat inderdaad klopt.[57]

---

[53] Degenen die Spiers sterke intuïtie noemden zijn onder meer Carl G. Jung in zijn aanbevelingsbrief voor Spier d.d. 31 augustus 1940 (dossier D001522, Joods Historisch Museum, Amsterdam) en in zijn voorwoord voor Spiers boek (Spier, *Worden wie je bent*, 12); Manfred Georg, 'Ein Schermann der Handlesekunst', *Tempo Berlin* en *Züricher Zeitung*, [1929]; Hans Ratonek, 'Hände Sprechen: Besuch bei einem berühmten Psychochirologen', *Neue Freie Presse* (Wenen), 4 maart 1934; Charlotte Wolff, *Hindsight*, London: Quartet Books, 1980, 109 (geciteerd in § 11.2.2). Volgens Hanneke Starreveld had Spier toegang tot "andere gebieden", waardoor hij "als hij uit de handen vertelde" "een totaliteit van iemand" ontving en "iemand feilloos kon richten" (JWR in gesprek met Hanneke Starreveld-Stolte).

[54] Anoniem, 'De hand, spiegel der ziel: Julius Spier leest de lijnen van het noodlot', *De Telegraaf*, 24 februari 1934.

[55] Spier, *Worden wie je bent*, 106.

[56] Bijlage 1, tabel 1, nr. 35.

[57] JWR in gesprek met Herman Krijn. Jacques Krijn (1921–1942) was met studiegenoten eind mei of begin juni 1941 gaan roeien op de Amstel en opgepakt omdat het hem als Jood verboden was aan zulke openbare activiteiten deel te nemen.

Spiers dochter vertelde dat haar vader wist dat hijzelf niet erg oud zou worden.[58] Ook heeft hij haar gezegd toen ze achttien jaar was, dat ze zou trouwen en kinderen zou krijgen.[59]

Spier verbood zijn leerlingen ten strengste uitspraken over de toekomst te doen. Vandaar dat in het protocol van een tweeëntwintigjarige vrouw staat: "[V]an 14-18 jaar moeilijke tijd. ± 30 heeft de Schicksalslijn nog eens een verandering (*mag niet gezegd worden*)."[60] Het verbod moest voorkomen dat een voorspelling een zichzelf vervullende profetie zou worden. Of zoals Dicky van de Heuvel-de Jonge het uitlegt:

> Bepaalde dingen mocht je helemaal niet zeggen. Als je zou zien dat iemand op zijn veertigste iets vreselijks zou overkomen, dat kan je zien, je kan het aantal jaren eenvoudigweg aan de levenslijn aflezen. Dus je kan op enkele jaren nauwkeurig zeggen 'dan en dan gaat er iets heel ingrijpends gebeuren' en je kunt ook zien of het negatief afloopt. Maar als die persoon nog niet die leeftijd heeft[,] dan mag je dat helemaal niet zeggen. Want als iemand erg te beïnvloeden is en je zegt 'op je veertigste kom je onder tram', dan komt hij op zijn veertigste van angst gegarandeerd onder de tram. Dit is een beetje simpel voorbeeld maar daar draait het om.[61]

Nogmaals, het is immer Spiers intentie iemand een weg naar zelfverwerkelijking te tonen. Deze boodschap, of deze ethiek, probeerde hij aan zijn leerlingen over te dragen. Door iemand inzicht te bieden in de eigen psyche, de aangeboren sterke en zwakke kanten, de belemmeringen en remmingen, kon diegene namelijk inzicht krijgen in de eigen situatie en zouden de mogelijkheden van persoonlijke groei worden gestimuleerd. Object kreeg, als de sessie goed verliep, handvatten aangereikt om iets van het lot in eigen handen te nemen.

3.4 Het protocol van Hillesum is een persoonlijkheidsschets opgebouwd uit tachtig fragmenten

Met bovenstaande achtergrondinformatie in gedachten, kan het protocol van Etty Hillesum opnieuw worden bekeken. De structuur en de inhoud ervan blijken dan aan betekenis te hebben gewonnen. Er is zelfs een herschrijving van het protocol mogelijk waarin alle handleeskundige termen zoals mercurius, maanheuvel en levenslijn zijn geschrapt. Zo'n herschrijving zonder jargon resulteert in een beter leesbare en begrijpelijkere persoonlijkheidsschets van Object Hillesum.

---

[58] Persoonlijk gesprek Ruth Busse-Spier met AN, 26 september 2009.

[59] Ruth Busse-Spier, *Erinnerungen*, (ongepubliceerd, getypt manuscript), 1998/2012 (twee jaartallen: de herinneringen zijn in twee delen opgeschreven), (74 pp.), 15 (archief AN): "Er hat es mir schon als 18jährige aus der Hand gelesen: 'Deine stärkste Begabung ist die pädagogische und du wirst heiraten und Kinder kriegen' sagte er. Er bestand auf Gesangstunden, sah mich immer als Sängerin. Ich aber wollte nur Schauspielerin werden! Er hat Recht behalten."

[60] Bijlage 1, tabel 1, nr. 62; cursivering AN.

[61] JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge. Vergelijk Liesl Levie, § 7.4.1; Spier, 'Warum ich nicht wahrsage', 55-56.

3.4.1 *Het verslag reflecteert de werkwijze van Spier en zijn leerlingen*

Wie de moeite neemt om het handanalyseverslag uit § 3.1.1 te herlezen, zal de stapsgewijze werkwijze van Spier en zijn leerlingen in het protocol weerspiegeld zien. Feitelijk is het verslag opgebouwd uit tachtig fragmenten plus vijf – de vijf zinnen die Dicky de Jonge bij de handafdrukken schreef (Bijlage 2). Deze fragmenten zijn als het ware de antwoorden op de vragen die bij ieder van de drie handposities zijn gesteld.

Zo vangt het verslag aan met de beschrijving van de algemene indruk van Hillesums handen op het moment dat zij haar ellebogen op de tafel heeft geplant en haar handen richting het plafond wijzen. In deze positie wordt iets over de duim en de pink opgemerkt. Zowel de duim als de pink zijn opnieuw beschreven bij de tweede handpositie toen de handpalmen vlak op de tafel lagen. De opsomming van de lijnen in de handpalmen hoort bij de derde handhouding en komt dus pas verderop in het verslag aan de orde. Ook al lijken de herhalingen over de duim, de pink en de rationele vader overbodig – en versterken zulke herhalingen de indruk dat het protocol van Etty Hillesum een rommelige tekst is –, het geheel is het gevolg van de volgens vast stramien genoteerde opmerkingen die over Hillesums handen zijn gemaakt.

Dat Spier en zijn leerlingen tijdens de analyse af en toe een vraag aan Hillesum stelden, komt in het protocol eveneens tot uitdrukking. Zo hadden ze iets gezien dat met rechtvaardigheid verband houdt. Letterlijk staat in het protocol achter het woord *Gerechtigkeitssinn* dat Object “zuerst Jura studiert” heeft, maar dat de rechtenstudie niet uit de handen naar voren komt. Met andere woorden, om het waargenomen rechtvaardigheidsgevoel beter te kunnen duiden zal aan Hillesum een vraag zijn gesteld, waarop zij bijvoorbeeld heeft geantwoord dat zij was afgestudeerd in de rechten. Hetzelfde geldt voor de duiding van de lotslijn. In die lijn zagen Spier en de andere aanwezigen een splijting optreden: “Spaltung in Schicksalslinie”.[62] In het verslag wordt deze observatie onmiddellijk uitgelegd als “studiert und führt Haushalt zum Erwerb”.[63] Het is onwaarschijnlijk dat zulk een precisie uit de handen voortkwam; de verklaring voor de tweespalt in de lotslijn moet wederom in samenspraak met Object zijn vastgesteld.

Door Hillesum tijdens de sessie vragen te stellen, verkregen Spier en zijn leerlingen informatie die hen hielp bij het duiden van de handen. Hillesum was dus geen volledig anonieme persoon (meer), maar iemand die inlichtingen verschafte en bijdroeg aan de duiding van haar eigen handen. Hoewel Spier wilde dat zijn leerlingen een proefpersoon blanco tegemoet traden en zo ‘objectief’ mogelijk ‘ontleedden’ via de handen, pakte dit in de praktijk vaak anders uit. Kennelijk werd het bieden van zelfinzicht tijdens de sessies belangrijker geacht dan het hanteren van een zuiver wetenschappelijke handleeskundige methode. Overigens zijn er meerdere factoren die een handlezing beïnvloeden. Daardoor is een handlezing uitsluitend gebaseerd op handkenmerken in de gebruikelijke zin feitelijk onmogelijk (zie § 4.1.2).

---

[62] Bijlage 2, nr. 61.

[63] *Ibidem*.

3.4.2 *Descripties en interpretaties in het protocol zijn slechts ten dele navolgbaar*

Behalve de gevolgde werkprocedure valt in het protocol Spiers ervaring als psychochiroloog op: descripties en interpretaties van Hillesums handen en persoonlijkheid wisselen elkaar niet alleen af, ze lopen soms vloeiend in elkaar over. Aan dit duidingsproces kunnen wat betreft de navolgbaarheid drie aspecten worden onderscheiden.

Het eerste betreft de (on)navolgbaarheid van de descripties. Slechts een gedeelte van de beschrijvingen van Hillesums handen is verifieerbaar. Alle opgesomde lijnen – vijftien in totaal[64] – en de lange middelvinger zijn bijvoorbeeld goed te herkennen op de handafdrukken (afb. 1). Beschrijvingen zoals "Finger eng zusammen gehalten" en "Merkur steht (…) nach innen" corresponderen met de nagelaten fotobeelden van Hillesums handen (afb. 3).[65] De descripties "Die etwas knochigen Finger", "Starrer Daumen", "Saturn: zu lang", "Apoll: unten etwas dick", "Weiße Flecke" en "Kleiner Handrücken" zijn op een andere manier navolgbaar.[66] Ook wanneer men geen foto's of handafdrukken van Hillesum ter beschikking heeft, is het mogelijk om aan de hand van deze beschrijving een voorstelling te maken. Hillesum heeft wat knokige vingers, haar duim is stijf, haar middelvinger (te) lang, het onderste kootje van haar ringvinger is verdikt, haar nagels hebben witte vlekjes en de rug van haar handen is klein. Niet navolgbaar en lastiger voorstelbaar zijn beschrijvingen als "Musikalische Hand" en "[d]ie Finger haben Gefühl für Rhythmus".[67] Ongetwijfeld zijn deze descripties op observaties van Spier gebaseerd, maar iemand zonder psychochirologische kennis kan zich moeilijk een voorstelling maken van een muzikale hand en vingers die gevoel voor ritme hebben.

Het tweede aspect betreft de koppeling in het verslag tussen de descripties en interpretaties. Bij ruim de helft van de vijfentachtig fragmenten wordt de beschrijving gevolgd door een betekenistoekenning: "Finger eng zusammen gehalten: gehemmt, gewisse Ängstlichkeit", "Kleiner Handrücken: Objekt tut nichts für ihren Körper", "Herzlinie: warmherzig, Großzügigkeit des Gefühls", "Kopflinie: sehr bewegliche intuitive Intelligenz".[68] Voor de benoeming van nevenlijnen geldt meestal dat de interpretatie in de benoeming (descriptie) van de lijn besloten ligt. Het "Vorgeburtslinie wird zur Milieulinie" betekent dat de belasting die Object tijdens de zwangerschap van de moeder meekreeg (prenatale lijn) zich voortzette als een 'milieubelasting', een belasting die Object door de opvoeding ontwikkelde (milieulijn).[69]

Net als meerdere descripties in het verslag onnavolgbaar zijn, zijn enkele interpretaties dat. De 'kleine handrug', bijvoorbeeld, betekent volgens het protocol dat Hillesum 'niets voor haar lichaam' zou doen. Die samenhang blijkt echter niet uit Spiers leerboek. De handrug geeft volgens Spier informatie over iemands "praktische vermogens" en "nuchtere verstand" en de

[64] Naast de vier hoofdlijnen worden in het protocol genoemd: de voorgeboortelijn, milieulijn, een van de levenslijn afvallende lijn, preventielijn, succeslijn, imaginaire intuïtielijn, ervaringslijnen, de gordel van venus, maag- en darmlijn, een lijn van de marsberg naar de apolloberg en op de maanberg afvallende lijntjes.

[65] Bijlage 2, nrs. 15 en 16.

[66] Bijlage 2, nrs. 12, 17, 30, 31, 39 en 41.

[67] Bijlage 2, nrs. 4 en 9.

[68] Bijlage 2, nrs. 15, 43, 49 en 59.

[69] Bijlage 2, nr. 43.

wijze waarop die persoon zich tot de werkelijkheid verhoudt.[70] Of een kleine handrug echter altíjd op (te) weinig zorg voor het eigen lichaam duidt, of dat deze koppeling specifiek op Hillesum van toepassing is, mogelijk in combinatie met andere waarnemingen, valt niet uit Spiers boek noch uit het protocol af te leiden.

Het derde aspect dat opgemerkt moet worden, is dat Hillesums gehele verschijningsvorm en haar gedrag onvervreemdbaar bij de analyse zijn inbegrepen. Beschrijvingen dan wel interpretaties als nervositeit, gevoeligheid, onrust, geremdheid en een verstopte neus zijn uit meer afgeleid dan alleen de handen. Al dit 'meer' hangt samen met het duidingsproces als geheel en dit geheel is grotendeels onnavolgbaar (zie § 4.1.2).

Eenmaal ontdaan van zijn handleeskundige claims en nomenclatuur, biedt het protocol een uniek psychologisch portret van Hillesums persoonlijkheid. De volgende paragraaf geeft een vertaalde en geredigeerde herschrijving weer.

3.4.3 *Hillesum bezit de "Neigung zur Entwicklung"*[71]

De *Versuchsperson* van 3 februari 1941 is een jonge, ongetrouwde vrouw van zevenentwintig jaar. Zij studeert en ter verwerving van een inkomen zorgt zij voor iemands huishouden.

Object is enorm onrustig, zeer prikkelbaar, zeer gevoelig, snel geïrriteerd en verkeert voortdurend in grote spanning. Ze is koppig en ambitieus. Tegelijkertijd is ze verlegen en heeft ze behoefte aan erkenning. Ze is kunstzinnig aangelegd, kan goed schrijven (*Schreibbegabung!*), heeft een beweeglijke, intuïtieve intelligentie, bezit rechtvaardigheidsgevoel, een goed observatievermogen, goed werkende zintuigen, kan zich aanpassen en is gevoelsmatig gul en warmhartig. Ondanks de vele talenten heeft Object op geen enkel gebied iets bereikt. Haar denken heeft iets eigenzinnigs, iets vasthoudends aan bepaalde innerlijke ideeën en gevoelens. Haar energie is niet uitgebalanceerd.

Object heeft een zwak gestel. Ze heeft last van een verstopte neus, problemen met de keel, maagpijn en veel hoofdpijn. Vanuit een onbewust gevoel probeert ze wel preventieve maatregelen te nemen.

Op seksueel gebied is Object *sehr anregbar*, zelfs zo sterk dat het waarschijnlijk problematisch ligt. Ze heeft verschillende relaties gehad en is ontvankelijk voor vrouwelijke mannen in die zin dat zij in *geistiger Anregung* de actievere is.

---

[70] Spier, *Worden wie je bent*, 30. In de protocollen noch oude cursusaantekeningen is iets vergelijkbaars aangetroffen.

[71] De inhoud van deze en de volgende twee paragrafen is gepresenteerd op 10 september 2018 tijdens de derde internationale Etty Hillesum conferentie in Middelburg (Alexandra Nagel, 'Etty Hillesum's hand-analysis, the prologue to her diaries', in: Klaas A.D. Smelik et al., *The lasting significance of Etty Hillesum's writings: Proceedings of the Third International Etty Hillesum Conference at Middelburg, September 2018*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019, 281-291).

De oorzaak van de problemen van Object is in grote lijnen tweeërlei, namelijk haar aanleg (biologische oorzaak) en het milieu waarin zij is opgegroeid (psychologische oorzaak). Van nature heeft Object een sterke denkkracht en is zij op het geestelijke gericht. Daarentegen is zij zich van haar gevoelens weinig bewust. Haar gevoel neigt van nature tot onbewustheid. Deze tendensen heeft Object van haar ouders geërfd. Haar ouders zijn heel verschillend. De vader, gezond en fysiek sterk, maar ook ongekend nerveus en een *Einzelgänger*, is een wetenschapper en zeer rationeel. De moeder, Russin, is een gevoelsmens. Zij is zeer affectief, snel geprikkeld, (te) actief, ambitieus, onbeheerst. Zij heeft aanleg voor maag- en darmproblemen. Ook is de moeder intuïtief en kan zij goed formuleren. Echter, in haar denken staat de moeder op het laatst een bizarre wending toe (*Mutter denkt logisch aber ganz zuletzt läszt sie eine bizarre Wendung in ihr Denken hineingehen*). In hun onderlinge betrekking hebben de ouders elkaar niet positief beïnvloed. Zij zijn nogal onbewust gebleven.

Tijdens de zwangerschap is Object psychisch belast geraakt door bepaalde belevenissen van de moeder. Deze belasting heeft zich bij Object voortgezet in haar jeugd. Voorts speelt dat de binding van Object met haar moeder negatief is en met haar vader positief. De filosofische inslag van Object en het respect dat zij voor het denken heeft, wordt versterkt door de positieve binding aan haar vader. Van nature is Object impulsief, extravert en zij kan, evenals haar moeder, goed formuleren. Maar uit oppositie tegen haar moeder doet zij dit niet. Als gevolg van het onbewust sterke respect voor het denken (de positieve vaderbinding) remt Object in het dagelijks leven haar gevoel te veel. Bij opkomende authentieke gevoelens zet het denken dan zo kritisch in, dat het deze gevoelens terugdringt. Het gevoel wordt steeds onderbroken door het denken en raakt, ongemerkt, overladen. Er daalt (onbewust) meer in het gevoelsgebied neer dan eruit opstijgt. Met als gevolg dat de buitenwereld Object niet meer ontspant. Zij raakt overprikkeld en kan abrupt en onbeheerst overschakelen van activiteit naar passiviteit. Ter compensatie van het vele denken laat Object zich in het onbewuste gevoel terugvallen.

Op zielsniveau is hierdoor veel verstopt geraakt. Dit is de oorzaak van de neus- en keelproblemen, de maagklachten en vele hoofdpijnen. Hier komt bij dat Object haar lichaam verwaarloost.

Als gevolg van de verscheurdheid tussen de ouders en een gebrek aan zelfvertrouwen heeft Object haar talenten niet ontwikkeld. Toch is zij innerlijk veel zelfstandiger dan zij naar buiten toe toont.

Duidelijk is ook dat Object de *Neigung zur Entwicklung* bezit. De sleutel tot haar ontwikkeling ligt in het zich bewust worden van (onbewuste) gevoelens. Object moet derhalve leren zich regelmatig bewust passief te maken en introversie niet alleen te laten plaatsvinden als reactie op te sterke activiteit. Door bewustwording kan zij leren haar intelligentie te laten stromen (in plaats van deze louter rationeel te gebruiken) en kan zij haar zwakke gevoelsleven verbeteren. De mogelijkheid voor harmonie bestaat.

Object heeft wrijving nodig met de buitenwereld. De opdracht die in haar ontwikkelingsproces besloten ligt, is om hierin een evenwicht te zoeken. Wanneer Object verlost is van remmingen, heeft zij veel gevoel voor kinderen.

Belangrijke gebeurtenissen die in de hand te zien zijn, vonden plaats toen Object zeventien à achttien, eenentwintig, vijfentwintig en zes- à zevenentwintig jaar oud was. [Voorspelling genoteerd bij de handafdrukken (*Zusatz*):] Rond het dertigste levensjaar zal zich een belangrijke gebeurtenis of ervaring voordoen.

Deze laatste zinsnede is, nu Hillesums levensloop bekend is, een opmerkelijke voorspelling, want die belangrijke gebeurtenis kan worden gezien als betrekking hebbend op Hillesums deportatie naar en overlijden in Auschwitz.

3.5 De handanalyse loopt als een rode draad door Hillesums dagboeken

Ter gelegenheid van de eerste 'verjaardag' van de vriendschap tussen Julius Spier en Etty Hillesum, oftewel Hillesums eerste 'spirituele' verjaardag, herhalen Hillesum, Spier en Adri Holm de handleesprocedure van 3 februari 1941. Drie dagen nadat het ritueel opnieuw is doorlopen, brengt Hillesum per brief verslag uit aan Spierclub-vriendin Gera Bongers:

> En toen weer dat ceremonieel van zwarte inkt en boterhammenpapier, waarbij ik me natuurlijk weer even onhandig en verbaasd toonde. En toen: Halten Sie die Hände jetzt mal ganz locker en daarop volgde er een hoogst belangwekkende analyse van anderhalf uur, waarbij Spier zelf tot twee nieuwe ontdekkingen en formuleringen kwam, maar dat is te ingewikkeld om op te schrijven, dat vertel ik je mondeling bij gelegenheid. Een paar grappige dingen: m'n linker duim is niet meer ondynamisch, de Schicksalslinie is krachtiger geworden en begint nu langzamerhand te wijken voor de 'Berufslinie' en al die heibeltjes uit m'n 'Milieuraum' zijn verdwenen. We hebben de nieuwe afdruk naast die van verleden jaar gelegd en het was werkelijk spannend die veranderingen in het landschap waar te nemen. Het was een dolpleizierige zitting, zich bewegende tussen kinderlijke uitgelatenheid en wetenschappelijke ernst. Het ene ogenblik deden we net of we elkaar voor het eerst zagen en een volgend moment zaten we gemeenschappelijke herinneringen van het laatste jaar op te halen. Het is zo merkwaardig allemaal, ik schreef die dag o.a. aan Adri ongeveer het volgende: ik kwam daar verleden jaar zo toevallig en sensatiebelust die twee kleine kamertjes binnenwandelen en dat ene uur daar doorgebracht, het werd de eerste aanloop tot een jaar, dat uit zou groeien tot het rijkste en vruchtbaarste, dat ik tot nu beleefd heb.[72]

Waarschijnlijk vindt Hillesum het meer dan grappig om te weten dat haar linkerduim niet meer 'ondynamisch', dus niet meer stijf is, dat de lotslijn krachtiger is geworden en de 'heibeltjes' (kleine lijntjes) uit de milieuruimte zijn verdwenen. (Waar Spier de beroepslijn precies situeert is overigens onbekend. In zijn boek noch in de cursusaantekeningen is de term aangetroffen.) Het bevestigt voor Hillesum dat zij het in het voorgaande jaar op de goede wijze hard aan zichzelf heeft gewerkt en dat de inzet vruchten heeft afgeworpen. De veranderingen zijn letterlijk zichtbaar in het landschap van haar hand.

[72] Hillesum, *Het Werk*, 593 (6 februari 1942).

Reeds vanaf het begin van Hillesums dagboek is het duidelijk dat de allereerste handleessessie met Spier diepe indruk op haar heeft gemaakt. Dit komt tot uitdrukking in meerdere passages, die aansluiten bij datgene wat tijdens die handanalyse ter sprake is gekomen. Zo heeft Hillesum ruim een maand na de memorabele eerste handanalyse een privéconsult met Spier gehad. Deze sessie riep chaotische, wanhopige emoties in haar op. Die gevoelens waren zo sterk dat ze zich op de fiets terug naar huis graag door een auto had willen laten overrijden. "Ach ja, ich werde auch wohl verrückt sein sowie meine ganze Familie, ein Gedanke, den ich immer bekomme, wenn ich mich irgendwo verzweifelt fühle", laat ze Spier de volgende dag in een brief weten.[73] Deze zin wordt direct gevolgd door: "Aber jetzt weiß ich schon wieder, *daß ich das nicht bin*, nur daß ich noch sehr viel an mir selber arbeiten muß."[74] Tijdens het consult op vrijdag 7 maart 1941 zal Spier Hillesum hebben verteld dat er verschil zit tussen haar rechter- en linkerhand en dat haar *verrückt sein* zich toont in haar rechter- maar niet in haar linkerhandpalm. Waarschijnlijk was zijn belofte dat ze, mits ze aan zichzelf werkte, "ein erwachsener und hundertprozentiger Mensch" kon worden.[75]

De volgende dag, zondag 9 maart 1941, begint Hillesum met haar dagboek. "Daar zat ik nou, met m'n 'seelische Verstopfung'", schrijft ze.[76] Nog geen twee weken later, vol van de seksuele spanningen die Spier in haar teweegbrengt, refereert ze aan een uitspraak in het protocol: "Ik dacht toen wel zoiets van: Ja ventje, jij moet toch drommels goed weten, hoe *erotisch anregbar* ik ben, dat heb je me zelf verteld".[77] Op maandag 4 augustus 1941 benijdt Hillesum Spier omdat "het sexuele probleem" bij hem helemaal zou zijn opgelost; het zou zijn *eingeordnet* in zijn "hele persoonlijkheid" en een "ondergeschikte rol" spelen.[78] Pas begin april 1942 meent Hillesum dat "het sexuele en erotische" ook bij haar "langzamerhand zo 'eingeordnet'" is, dat het "een zeer ondergeschikte rol" speelt.[79]

Gaandeweg het jaar denkt Hillesum ook na over de bergen in haar handpalm. "Jupiter is bij mij gelukkig toch niet het grootste" noteert ze in oktober 1941, nadat ze heeft gezien dat de apollo-mercuriusberg groter is dan de jupiterberg.[80] "Beide houden elkaar in evenwicht", legt ze uit, terwijl ze eigenlijk wil dat "die Jupiter" helemaal zou verdwijnen.[81] Er staat niet meer dan een opsomming van de bergen in het protocol, maar waarschijnlijk houden de verhogingen onder de wijsvinger en de ringvinger/pink verband met de venusgordel, een lijn die op het zinnelijke betrekking heeft en in het protocol summier is aangestipt.[82]

---

[73] Hillesum, *Het Werk*, 3 (8 maart 1941).

[74] *Ibidem*; cursivering AN.

[75] *Ibidem*.

[76] Hillesum, *Het Werk*, 6 (9 maart 1941).

[77] Hillesum, *Het Werk*, 47 (24 maart 1941); cursivering AN.

[78] Hillesum, *Het Werk*, 74 (4 augustus 1941).

[79] Hillesum, *Het Werk*, 332 (2 april 1942).

[80] Hillesum, *Het Werk*, 144 (22 oktober 1941).

[81] *Ibidem*.

[82] Spier, *Worden wie je bent*, 157: "De verbinding tussen Jupiter en Mercurius toont aan dat het persoonlijkheidsgevoel, de eerzucht (Jupiter), zijn bevrediging zoek in een bijzondere accentuering van de seksuele functie door zoveel mogelijk geslachtspartners te begeren, meestal als compensatie voor een groot

Een ander thema dat aan het protocol is gelieerd, is Hillesums familie. Op het moment van de handleessessie op 3 februari 1941 is Hillesum een volwassen vrouw, die het ouderlijk huis te Deventer in 1932 heeft verlaten om in de hoofdstad te gaan studeren. In maart 1937 heeft ze bij de accountant en weduwnaar Han Wegerif een kamer betrokken op de Gabriel Metsustraat 6 in Amsterdam.[83] Twee jaar later, in 1939, heeft ze de rechtenstudie afgerond en is ze begonnen aan de studie Slavistiek. Anno 1941 staat Hillesum officieel op eigen benen, maar innerlijk is zij nog altijd gebonden aan haar ouderlijk milieu. Hillesums reflectie op haar familie maakt intrinsiek deel uit van het bewustwordingsproces en de spirituele groei die zij vanaf haar kennismaking met Spier doormaakt.[84]

De familie Hillesum is psychisch zwaar belast door de tegengestelde karakters van de ouders, het vluchtverleden van Riva Hillesum-Bernstein en de zorgen over met name de jongste van de drie kinderen, de geniale Mischa Hillesum.[85] "Ansprüche an die Eltern" schrijft Hillesum een paar dagen nadat zij met dagboekschrijven is begonnen, "[m]en moet de ouders zien als mensen met een eigen, afgerond Schicksal".[86] Op vrijdag 21 november 1941 vertrouwt ze het papier toe: "[I]k heb een oppositie tegen m'n moeder, die is nog steeds niet in elkaar gezakt, en daarom doe ik die dingen, die ik in haar verafschuw, precies zo."[87] Een week later volgt: "'Ogge nebbisj', deze lijfspreuk mijns vaders is eigenlijk de domper op m'n hele jeugd geweest, maar natuurlijk alleen daarom, omdat er in mij een stuk 'ogge nebbisj'-levensbeschouwing zit, dat toch echt overwonnen moet worden."[88] *Ogge nebbish* of *achenebbisj* is Jiddisch voor meelijwekkend, door ongeluk achtervolgd, sjofel. De drie uitspraken resoneren met het protocol, als kleine getuigenissen van wat door de handanalyse in werking is gezet. Daar kan een vierde beschouwelijk fragment aan worden toegevoegd:

> Vele mensen zijn tè vastgelegd, te gefixeerd in hun voorstellingen en leggen daardoor in hun opvoeding hun kinderen ook weer vast. Daardoor tè weinig bewegingsvrijheid. Bij ons was het juist omgekeerd. Het lijkt me, dat mijn ouders overweldigd zijn geweest en het steeds meer zijn, onder de eindeloze gecompliceerdheid van dit leven en dat ze nooit een keus hebben kunnen doen. Aan hun kinderen een te grote bewegingsvrijheid gelaten, ze konden nergens een houvast geven, omdat ze zelf nooit een houvast gevonden hebben en ze konden nooit tot onze vorming bijdragen omdat

---

minderwaardigheidsgevoel. Hier wordt dus de actieve behoefte aan macht in extraverte zin op het seksuele vlak overgebracht." Vergelijk Spier, *Methode der Handanalyse*, 18.

[83] De boekhouder en accountant Hendrik J. (Han) Wegerif (1879–1946) trouwde in 1904 met zijn achternicht Willemina J. Wegerif (1875–1936) en kreeg met haar vier kinderen.

[84] Hillesums persoonlijke ontwikkeling is mooi verwerkt in de samenvatting van de dagboekschriften en brieven van Denise de Costa, *Anne Frank & Etty Hillesum: Spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit*, Amsterdam: Balans, 1996, 180-227, en in de thematische behandeling van Hillesums werk in Van den Brandt, *Steeds een ander uitzicht*, 21 en verder. De chaotische gezinssituatie van de familie Hillesum is mooi weergegeven door Woodhouse, 'The roots of the chaos and the process of change in Etty Hillesum', 31-42.

[85] Over Jacob (Jaap) Hillesum (1916–1945) en met name Michael (Mischa) Hillesum (1920–1944) zie Regenhardt, *Mischa's spel*, 12 en verder.

[86] Hillesum, *Het Werk*, 13 (12 maart 1941).

[87] Hillesum, *Het Werk*, 154 (21 november 1941).

[88] Hillesum, *Het Werk*, 170 (29 november 1941).

> ze zelf nooit een vorm hebben kunnen vinden. En steeds opnieuw en steeds duidelijker zie ik onze taak: hun arme, rondzwervende, niet tot vorm en rust gekomen talenten, in ons de gelegenheid te geven uit te groeien en te rijpen en hun vorm te vinden.
>
> Als reactie op hun ongevormdheid, waarin geen wijdheid is, maar slordigheid en onzekerheid; slechts beheer 'zogezegd', misschien soms, hoewel de laatste tijd niet meer zo, krampachtig streven naar éénheid is die, die alle tegendelen, en irrationele momenten in zich besloten houdt, anders is het weer een krampachtig en een vastgelegdheid, die het leven geweld aan doet.[89]

In dit citaat zet Hillesum de gezinssituatie waarin zij en haar broers zijn grootgebracht af tegen die van anonieme anderen. Het is evident dat zij meer heeft gezien en gehoord, mede door de verhalen van de mensen die ze inmiddels via de handleescursus de revue heeft zien passeren. Daardoor heeft ze vergelijkingsmateriaal en leert ze van een afstand over haar ouders te reflecteren. Ze krijgt begrip voor de 'milieu-invloeden' waaraan zij en haar broers hebben blootgestaan.

Een vergelijkbaar thema in de dagboeken dat met het protocol kan worden verbonden, betreft de regelmatig terugkerende notities over lichamelijke ongemakken. Na de handanalyse en de therapeutische sessies met Spier is Hillesum met haar klachten aan de slag gegaan. Ze is fysiek niet sterk, heeft vaak last van hoofdpijn en zware vermoeidheid, maar ontdekt gaandeweg dat op zijn minst een deel van haar klachten een psychische oorzaak heeft:

> Vroeger heb ik gemeend, dat die lichamelijke onprettige toestanden, zoals hoofdpijn, maagpijn, rheumatische verschijnselen, ook alleen maar lichamelijk waren, maar ik kan nu aan mezelf constateren dat ze in hoofdzaak psychisch bedingt zijn. Lichaam en ziel zijn heel sterk één bij mij. Zodra er iets stokt in de ziel, zit het ook in het lichaam. Daarom is hygiëne v.d. ziel zo verschrikkelijk belangrijk voor me. Het is de winst van het laatste halve jaar, dat ik dat heel bewust weet en ik zal de schuld ook nooit meer aan m'n lichaam kunnen geven.[90]

> Ik begin ook langzamerhand iets van m'n jeugd te begrijpen, van die steeds weer wekenlange hoofdpijnen en dofheid, een verzakt zijn in de chaos.[91]

> Ja, het is waar, ik heb nu hoofdpijn en maagpijn, maar ik word daar niet meer door beheerst, zoals vroeger.[92]

> Vroeger heb ik altijd voor anderen verheimelijkt als ik me lichamelijk ver boven m'n krachten inspande, ik wilde niet tot last zijn, ik wandelde mee, ik fuifde mee, ik ging ook laat naar bed, ik deed alles mee. En zat hier ook niet een stukje eerzucht? Bang zijn, dat anderen je niet meer zo aardig zouden vinden en geprikkeld zouden worden en je zouden laten vallen als het gewicht van je

[89] Hillesum, *Het Werk*, 207-208 (22 december 1941).
[90] Hillesum, *Het Werk*, 128 (5 oktober 1941).
[91] Hillesum, *Het Werk*, 217 (29 december 1941).
[92] Hillesum, *Het Werk*, 263 (22 februari 1942).

> vermoeide lichaam aan hun ontspanningen hing? Hier wortelde ook één van m'n minderwaardigheidscomplexen.[93]

Ook het mechanisme dat Spier vaststelde tijdens de analyse, te weten Hillesums abrupte overschakeling van activiteit naar passiviteit als gevolg van een overvol geraakt, onbewust gevoelsleven, is in de dagboeken terug te vinden. "Ik mag nu een tijdlang geen prikkels van buiten opnemen, maar moet vanbinnen de sluizen openzetten om weer het evenwicht te krijgen", schrijft ze op zondagmorgen 5 oktober 1941.[94] Een half jaar later klinkt het: "Op gezette tijden – maar met steeds grotere tussenpozen, komt dat bij me terug: een verschrikkelijk sterke behoefte me af te zonderen en tijdenlang helemaal alleen te zijn."[95] De avond ervoor heeft ze zich "schandelijk onbeheerst gedragen door in een hoekje te gaan zitten lezen".[96] Ze hadden cursus, maar Hillesum heeft zich tijdens de handanalyse van een jongeman onverwacht afgezonderd.[97] Spier is woest op haar geworden. Naderhand vermoedt Hillesum dat ze in de voorafgaande periode "te 'geëxtraverteerd' geleefd" heeft en dat dit zich heeft gewroken op haar "toch eigenlijk meer tot introversie geneigde natuur".[98]

Een laatste draad die door Hillesums persoonlijk leven loopt en die aan het protocol kan worden verbonden, is de opmerking *Object tut nichts für ihren Körper*. Die uitspraak hangt samen met de geconstateerde geestelijke en lichamelijke verstoppingen, maar gaat nog een stapje verder. Onder invloed van Spier is Hillesum gymnastiekoefeningen gaan doen en schoner en netter geworden. Volgens Liesl Levie was Etty Hillesum een vreselijke *Schlamper*, een ontzettend onverzorgd persoon, niet gekleed in behoorlijke jurken maar in 'zakken' en haar voeten gestoken in slechte schoenen. Van Spier leerde Hillesum ook "dat men iedere dag onder de douche gaat en de nagels doet".[99]

3.6 Het protocol van Hillesum is de proloog op haar dagboeken

Het handlezen is voor Spier een tweede natuur geworden. Zijn ervaring en talent stellen hem in staat om in een kort tijdsbestek iemand op grond van diens handen treffend te doorgronden. Tenminste, zo blijkt uit de opmerkelijk rake psychologische portrettering die Spier van Etty Hillesum heeft gegeven. 'Raak' omdat het beeld dat van haar in het protocol naar voren komt (§ 3.1.1, § 3.4.3, Bijlage 2) resoneert met de indrukken die door het lezen van de dagboekaantekeningen en brieven worden opgeroepen – en die door onder anderen Denise de

---

[93] Hillesum, *Het Werk*, 492 (4 juli 1942).
[94] Hillesum, *Het Werk*, 127 (5 oktober 1941).
[95] Hillesum, *Het Werk*, 351 (22 april 1942).
[96] Hillesum, *Het Werk*, 351-352 (22 april 1942).
[97] Bijlage 1, tabel 1, nr. 47.
[98] Hillesum, *Het Werk*, 353 (22 april 1942).
[99] JWR in gesprek met Liesl Levie.

Costa, Ria van den Brandt en Patrick Woodhouse in hun studies naar Hillesum even 'raak' zijn verwoord.[100]

Of de handanalyses van de andere analysanten net zo treffend zijn als die van Etty Hillesum, kan niet worden gezegd. Van de circa zeventig bewaarde protocollen is het tot op heden slechts in twee gevallen mogelijk geweest het verslag tot op zekere hoogte in samenhang met de betreffende persoon te kunnen bestuderen.[101] Het feit dat in het geval van Hillesum ook de doorwerking van de handanalyse kan worden vastgesteld, is het unieke gevolg van haar literaire nalatenschap.

Uit het protocol blijkt dat Spier Hillesum attendeerde op haar van nature onbewuste gevoelsleven ("Gefühl neigt von Natur zum Unbewussten") en een perspectief op zelfontwikkeling bood.[102] Hillesums gemoed zou gemakkelijk overvol raken, zeker wanneer ze een periode te extravert had geleefd. De onbewuste gevoelens zochten zich dan een uitweg, wat resulteerde in mentale en fysieke klachten ("Durch zu große Extraversion entstehen Stauungen in Fantasie (Luna zu überfüllt), in Kopfschmerzen, im Magen").[103] De remedie hiertegen zou zijn dat Hillesum zich regelmatig in haar gevoelsleven moest leren begeven.

Naar eigen zeggen heeft Hillesum dit advies ter harte genomen en er baat bij gehad. Het dagboekschrijven hielp haar daarbij. Het werd een manier om zich in haar gevoelens te verdiepen en zich bewust te worden van hetgeen binnenin haar leefde. Tegelijkertijd was het schrijven het middel om haar aangeboren schrijftalent te ontwikkelen. Met andere woorden, Julius Spier heeft op 3 februari 1941 Hillesums 'neiging tot ontwikkeling' in gang gezet en thema's aangereikt die deel van haar ontwikkeling zijn geworden. Het protocol van Object *Mädchen, 27 Jahr* kan in die zin worden beschouwd als de proloog op Hillesums nagelaten geschriften.

[100] Zie de verwijzingen in noot 84.

[101] Bijlage 1, tabel 1, nrs. 20 en 35.

[102] Bijlage 2, nr. 31.

[103] Bijlage 2, nr. 79.

4 Rondom Spier en handlezen zijn onverklaarde fenomenen gerapporteerd

In het voorgaande hoofdstuk is naar voren gekomen dat Julius Spier een sterke intuïtie en zelfs een mediamieke, paranormale gave zijn toegedicht. Zelf was Spier overtuigd deze vermogens te bezitten. Daarnaast zou hij 'uitstraling' hebben gehad in de vorm van charisma en een 'magnetische gave'. Etty Hillesum was hiermee vertrouwd. Ze noemde Spiers grote handen "warmtegeleiders" en noteerde: "Misschien kunnen zijn magnetiserende handen dat onzekere duizelige gevoel, dat door m'n hele lichaam gaat, doen verdwijnen."[1] Ook citeerde ze Käthe Hamburger die had gezegd dat er "zo een fluïdum" van Spier uitging "zodra hij je een hand geeft".[2] Het woord charisma heeft Hillesum nooit in de mond genomen, maar dat Spier aantrekkingskracht had op haar en andere vrouwen, wist ze maar al te goed. In dat verband sprak ze over zijn "magische persoonlijkheid" en zijn "harem".[3] Pas later, na de verschijning van *Het verstoorde leven* (1981), zijn mensen Spier als "een soort goeroe" gaan beschouwen.[4]

Het is de combinatie van Spiers ongewone beroep als handlezend psychotherapeut, zijn bijzondere vermogens én zijn aantrekkingskracht op vrouwen die hem in de ogen van velen tot een charlatan hebben gemaakt. Diezelfde combinatie maakt het lastig om een goed beeld van Spiers werk en persoonlijkheid te krijgen, want de aan hem toegedichte bijzondere vermogens zijn net als handlezen voor velen op voorhand verdacht. Op grond van een nadere beschouwing van het handlezen (§ 4.1), een korte bespreking van Spier als goeroe, zijn 'magnetische gave' en de mogelijke samenhang met wat 'kundalini' wordt genoemd (§ 4.2), worden niettemin perspectieven ontvouwd die een houvast kunnen bieden voor de beeldvorming met betrekking tot het handlezen en Spier.

4.1 Handlezen is een complex verschijnsel

Voor Julius Spier stond het buiten kijf dat hij in staat was via de hand betekenisvolle inzichten over iemand te verkrijgen, net zoals andere handlezers uit het verleden hiervan overtuigd waren en hedendaagse handlezers dit zijn. Zo'n overtuiging is gewoonlijk het gevolg van persoonlijke ervaringen die zijn gevoed door bevestigende reacties van degenen wiens handen zijn gelezen. Toch heeft het handlezen, het is in de inleiding gesteld (§ 1.2), sinds lang een slechte

[1] Hillesum, *Het Werk*, 371 (29 april 1942). Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 450 (19 juni 1942), 461 (23 juni 1942).

[2] Hillesum, *Het Werk*, 353 (22 april 1942). Käthe A.J. Hamburger-Klindt (1901–1985) had Spier in Den Haag ontmoet. Zij was een vriendin van Leonie Snatager en kwam uit Altona, de stad waar Hertha Levi was geboren en getogen.

[3] Hillesum, *Het Werk*, 6 (9 maart 1941), 27 (16 maart 1941), 68 (17 juni 1941), 178 (6 december 1941), 221 (31 december 1941).

[4] JWR interview met Frans van Steenhoven: "Ik was wars van dat goeroegedoe. Dat voelde ik wel. Er waren nog een paar van die meiden om hem heen en daar was hij dan een soort goeroe voor en dat vond ik allemaal niks."

naam, ook in wetenschappelijke kringen.[5] De oorzaak van dit negatieve imago is voor een deel het gevolg van de wijze waarop het handlezen in de loop van de geschiedenis in de samenleving gestalte heeft gekregen (zie § 8.1). Voor een ander deel ligt de oorzaak in de complexiteit van het verschijnsel op zich. Dit heeft enerzijds betrekking op de relatie tussen handkenmerken en de daaraan toegekende betekenissen en anderzijds op het duidingsproces van de handanalyse.

4.1.1 *Het verband tussen een handkenmerk en de daaraan toegekende betekenis is vaak onbekend*

Over de wijze waarop handkenmerken (vormen, lijnen en tekens in de handpalm) zijn gekoppeld aan organen, persoonlijkheid, aanleg, gebeurtenissen (*Erlebnisse*, *life events*) en dergelijke is veel onduidelijk. Meestal worden in handleeskundige boeken handkenmerken en hun betekenissen zonder enig argument gepresenteerd als vaststaande feiten. Volgens de methode van Spier geeft bijvoorbeeld de maag- en darmlijn onder meer informatie over (de aanleg voor) maag- en darmziekten en laat de pink iets over taalbegaafdheid zien. Spiers methode biedt geen enkele verklaring voor deze relaties anders dan het vermoeden dat het zenuwstelsel de verbindende schakel is.[6] Hoe de maag- en darmlijn en de pink fysiologisch gezien aan

---

[5] De slechte naam van het handlezen blijkt onder meer uit de defensieve opstelling van serieuze handlezers, zie hoofdstuk 8 (de openingsalinea), § 8.5.1, § 12.3.1. Het blijkt ook uit bijvoorbeeld de reactie op de oprichting van een opleiding voor waarzegsters (§ 8.9 noot 125), de kritische reactie op een artikel van de gelauwerde hoogleraar Lionel S. Penrose (1898–1972) over lijnen in de hand (L.S. Penrose, 'Fingerprints and palmistry', *The Lancet* 301(7814), 1973, 1239-1242; J. Verbov, 'I don't fancy cheiromancy', *Journal of the Royal Society of Medicine* (84), 1991, 60) en een bespreking van het werk van de handlezeres Charlotte Wolff. "Wolff's [hand] readings are, in drawing upon such gossip-sketched portraits of her sitters' personalities, acts of sycophancy", begint Abbie Garrington haar alinea over Wolff en legt dan uit: "While her analyses maintain the aura of a scientific experiment – and we have no cause to suppose that Wolff herself, a qualified physician, saw her work as anything but a scientific endeavour – she manipulates the social situation of the reading to allow her subjects to use their hand as a flattering mirror, finding there a reflection of that which they would most like to see. In order to support the illusion that it is in the hand that the personality is explained, rather than that the personality is assessed and mapped onto the palm, Wolff makes use of a variety of tactics: systematic analysis (her works are filled with diagrams and terminological appendices), the implied transferability of procedures (in her claims that her books are educative and expository, and her methods available for appropriation), the use of a scientific nomenclature (albeit adulterated by mythological and astrological terminology – Apollo, Mars), claimed support from more established branches of learning (Wolff's introductions often being liberally sprinkled with the names of physiologists, psychiatrists and psychoanalysts), the explicit rejection of other more overtly superstitious practices (palmistry, crystal reading, futurology), and statements of sponsorship and support on the part of her publishers and of her friends" (Abbie Garrington, *Haptic modernism: Touch and the tactile in modernist writing*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013, 117). Uit dit fragment blijkt dat Garrington zich heeft verdiept in Wolffs boeken, maar niet in het handlezen zelf noch in de omstandigheden waaronder Wolffs werk tot stand is gekomen (vergelijk § 11.2.2).

[6] Spier, *Worden wie je bent*, 108: "Echter, op grond van mijn ervaring meen ik te mogen aannemen dat de vorming van de lijnen rechtstreeks verband houdt met het centrale en het vegetatieve zenuwstelsel."

respectievelijk de maag en darmen, en taalbegaafdheid zouden zijn verbonden, is dus raadselachtig, 'magisch'. Vanwege het min of meer magisch denken dat aan het handlezen ten grondslag ligt, is menig leek geneigd de handleeskunde af te doen als kwakzalverij.[7]

Toch kan niet alles in de betekenisleer van de handen als kwakzalverij worden afgedaan. Door de tijd heen hebben medici diverse handkenmerken gecorreleerd aan ziektebeelden. *Atlas van de hand* (2007) van Jesse van Lieshout & Marco Ritt geeft bijvoorbeeld een overzicht van de meest voorkomende aandoeningen aan de hand en de ingrepen die kunnen worden uitgevoerd ter verbetering. Met het oog op diagnostiek en het vaststellen van relaties tussen handkenmerken en ziektebeelden zijn er studies verricht naar handlijnen (handplooien), handvormen, vingerafdrukken en nagels.[8] Ook op het vlak van de samenhang tussen hand- en persoonlijkheidskenmerken is onderzoek gedaan en zouden er correlaties zijn vastgesteld.[9]

Onafhankelijk van veranderingen die het gevolg zijn van ziekten, verwondingen of beroep, veranderen handkenmerken in de loop der tijd. Met toenemende ouderdom wordt de

---

[7] Pete Greasley, 'Is evaluating complementary and alternative medicine equivalent to evaluating the absurd?', *Evaluation & the Health Professions* 33(2), 2010, 127-139, 127, 129.

[8] Zie bijvoorbeeld artikelen als Talma Brill & Saul Stier, 'Hand parameter differences between psychiatric patients and normal controls: A preliminary evaluation', *Israel Journal of Psychiatry* 36(2), 1999, 105-114; Yoav Domany et al., 'Clinical utility of biomarkers of the hand in the diagnosis of schizophrenia', *Psychiatry Research* 260, 2018, 105-110; Adolph Friedemann, 'Handbau und Psychose', *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten* 82(4), 1928, 339-499; H. Kahn-Koopman, 'Dermatoglyfen en erfelijke afwijkingen', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 116(47), 1972, 2141-2146; Willemijn H. van der Laan et al., '"Reumatoïde artritis" bij een Surinaamse man: lepra', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 153, 2009, URL https://www.ntvg.nl/artikelen/'reumatoïde-artritis'-bij-een-surinaamse-man-lepra/volledig (geraadpleegd op 16 juli 2018); Nidhi Madan, Arun Rathnam & Neeti Bajaj, 'Palmistry: A tool for dental caries prediction!', *Indian Journal of Dental Research* 22(2), 2011, 213-218; R.A. Mees, 'De nagelband bij Polyneuritis arsenicosa', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 80, 1936, 312-314; Margaret A. Menser & S.G. Purvis-Smith, 'Dermatoglyphic defects in children with leukæmia', *The Lancet* 293(7605), 1969, 1076-1078; M. Schwarz & P. Haußmann, 'Handfurchen und Anatomie: Der Handabdruck von 166 Patienten mit operiertem Karpaltunnelsyndrom', *Anthropologischer Anzeiger* 45(4), 1987, 377-384; Eyal Zvi Shamir et al., 'Do biometric parameters of the hand differentiate schizophrenia from other psychiatric disorders? A comparative evaluation using three mental health modules', *Psychiatry Research* 210(3), 2013, 716-720; Cathy A. Stevens et al., 'Development of human palmar and digital flexion creases', *The Journal of Pediatrics* 113(1), 1988, 128-132; A. Vonk Noordegraaf et al., '"Handlezen" als diagnosticum', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 148(2), 2004, 53-56.
Handlezers refereren aan dit type wetenschappelijke publicaties en gebruiken de informatie eruit. Een en ander gaat vaak onder de noemer 'medische handleeskunde'. Zie bijvoorbeeld Nathaniel Altman, *Palmistry: The universal guide*, New York / London: Sterling, 2009, 127-184.

[9] Een pionier op het gebied van wetenschappelijk onderzoek naar hand- en persoonlijkheidskenmerken is Charlotte Wolff (zie noot 5). Wolff publiceerde onder meer 'Character and mentality as related to hand markings', *The British Journal of Medical Psychology* 18, 1941, 364-382, en *The hand in psychological diagnosis*, London: Methuen, 1951. Van recenter datum zijn onder andere: Natalie L. Dinsdale, Adam R. Reddon & Peter L. Hurd, 'Sex differences in the relationship between aggressiveness and the strength of handedness in humans', *Laterality* 16(4), 2011, 385-400; John T. Manning, *Digit ratio: A pointer to fertility, behavior, and health*, New Brunswick / New Jersey / London: Rutgers University Press, 2002; Baris Özener, Peter L. Hurd & Izzet Duyar, 'Inbreeding is associated with lower 2D: 4D digit ratio', *American Journal of Human Biology* 26(2), 2014, 183-188; M. Peters et al., 'Sex-specific finger-length patterns linked to behavioral variables: Consistency across various human populations', *Perceptual and Motor Skills* 94(1), 2002, 171-181.

huidstructuur van de handen minder elastisch en dunner, er ontstaan levervlekken, aders komen meer aan de oppervlakte te liggen.[10] Ofschoon handafdrukken uniek zijn – en in moderne technieken worden aangewend ter identificatie[11] – wijzigt met de jaren het lijnenpatroon in de palm zich enigszins. Meestal neemt het aantal kleine lijntjes toe, maar er kunnen er ook verdwijnen of van vorm veranderen. Veel handlezers hebben zulke veranderingen waargenomen. Julius Spier meende in een aantal gevallen te kunnen concluderen dat een wijziging in het handlijnenpatroon van een cliënt het gevolg was van belangrijke psychische processen die de betreffende cliënt had doorlopen.[12] Toch blijft het een feit dat van de meeste verbanden tussen handkenmerken en betekenissen de onderliggende fysiologische processen onverklaard zijn.

4.1.2 *Een handleessessie wordt gekenmerkt door verschillende aspecten*

Doordat elke hand uniek is en talloze kenmerken bevat, is de lijst van handkenmerken en hun betekenissen in de praktijk altijd ontoereikend. Een handlezer moet steeds kiezen welke kenmerken hij bij de duiding betrekt en hij moet beslissingen nemen ten aanzien van betekenistoekenningen (§ 3.2.2). Voor de beginnende handlezer zijn duidingen veelal gebaseerd op datgene wat hij heeft geleerd. Doorgaans zijn dit de encyclopedische weetjes waar handleesboeken vol van staan en waarvan Spiers methode een indruk geeft (§ 3.2.1). Een geoefend handlezer als Spier herkent handbeelden en -kenmerken gemakkelijk met als gevolg dat de overgang van het waarnemen naar het duiden vloeiend verloopt; zó vloeiend soms dat het lijkt of

---

[10] Een pionier op het gebied van onderzoek naar veranderingen in handkenmerken is Hugo Debrunner met publicaties als 'Ein Handabdruck von C.G. Jung', *Der Psychologe* 2(7/8), 1950, 256-263 (zie § 12.1) en 'Altersbedingte Handlinienänderungen beim männlichen Geschlecht', *Der Psychologe* 4(7/8), 1952, 283-290. Zie verder bijvoorbeeld R.S. Bali, *Anthropology of crease morphogenesis: A scientific analysis*, New Delhi: Concept Publishing Company, 1994, 105-123; Jocelyn L. Bowden & Penelope A. McNulty, 'Age-related changes in cutaneous sensation in the healthy human hand', *Age (Dordr)* 35(4), 2013, 1077-1089; Ingo M. Debrunner, 'Zur Morphologie der menschlichen Daumenfurche', *Zeitschrift für menschliche Vererbungs- und Konstitutionslehre* 33, 1955, 131-150; R.G. Jakubietz et al., 'The ageing hand: A study to evaluate the chronological ageing process of the hand', *Journal of Plastic, Reconstructive & Aesthetic Surgery* 61(6), 2008, 681-686.

[11] Zie onder meer Zhenhua Guo et al., 'Palmprint verification using binary orientation co-occurrence vector', *Pattern Recognition Letters* 30(13), 2009, 1219-1227.

[12] Een voorbeeld geeft Georg Schwarz, 'Die Spiegel der Seele', *Das Magazin* (6)67, 1930, 4545-4548, 4548: "Eines Tages kommt eine Dame zu Herrn Spier, deren Hand er sechs Wochen früher sah, wobei die Linien Zeichen einer schweren Bedrückung zeigten, die jetzt plötzlich verschwunden waren. Es wirdt diagnostiziert: 'Mit Ihnen muß eine schwere seelische Wandlung vorgegangen sein. Der Mensch, der Sie bisher ablehnte, hat sich zu Ihnen bekannt.' Absolut richtig, denn die verschwundenen Linien waren der Ausdruck für die Liquidation einer unglücklichen Liebe. Die Dame wurde von dem Manne ihre Herzens geheiratet[.]" Vergelijk met Etty Hillesum, over de veranderingen die zich na een jaar contact met Spier in het 'landschap van haar hand' hadden voorgedaan (Hillesum, *Het Werk*, 593 (6 februari 1942); geciteerd in § 3.5). Zie ook Spier, *Worden wie je bent*, 62-63, over de vormverandering van een wijsvinger van een vrouw die in psychotherapie was gegaan; W.H.C. Tenhaeff, 'Chiromantie: Kanttekeningen naar aanleiding van een ontmoeting', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 41(5-6), 1973, 116-127, 120, en § 11.2.3 noot 57.

waarneming en duiding door elkaar lopen. Wanneer een handlezer op een bepaald 'duidingsspoor' zit, kan hij kenmerken bij de duiding betrekken ter versterking van diezelfde duiding. Het is zelfs mogelijk dat er tijdens het duidingsproces een moment komt waarop iemands handkenmerken er nauwelijks of niet meer toe doen; de handlezer zit dan in een *flow* en lijkt de duiding 'uit de lucht te plukken'.

Wanneer een handlezer – of bijvoorbeeld een iriscopist, gelaatdeskundige, auralezer, paragnost – frappant juiste uitspraken doet tijdens een consult, kan het lijken dat er helderziende, heldervoelende of anderszins paranormale indrukken in het spel zijn. Er zouden zich dus anomale (onregelmatige) verschijnselen voordoen. Het werkveld waarin wetenschappelijk onderzoek wordt verricht naar zulke verschijnselen, is de parapsychologie.[13] Dit onderzoeksgebied is aan het eind van de negentiende eeuw ontstaan.[14] Tegenwoordig richt men zich in de parapsychologie op experimenten onder gecontroleerde omstandigheden in een laboratorium en op de studie van claims van spontane paranormale verschijnselen (psi-verschijnselen) in het dagelijks leven, zoals voorspellende dromen, telepathie, bijna-dood-ervaringen en opmerkelijke gebeurtenissen die zich voordoen bij een bezoek aan bijvoorbeeld een hypnotiseur of *healer*. Zulk onderzoek heeft 'buitenzintuiglijke waarneming' als bestaand fenomeen aannemelijk gemaakt.[15] Daarbij maakt men onderscheid tussen telepathie ("*seeming* communication between minds without using the usual sensory modalities"), helderziendheid ("*seeming* direct perception of information about a situation or object without an apparent human 'sender' and without accessing the usual sensory modalities") en bewuste precognitie

[13] In de ogen van veel academici vallen paranormale vermogens en psi-verschijnselen niet te bewijzen. De parapsychologie, die (claims van) anomale verschijnselen onderzoekt, wordt daarom vaak als een controversieel werkterrein beschouwd (Etzel Cardeña, 'The experimental evidence for parapsychological phenomena: A review', *American Psychologist* 73(5), 2018, 663-677, 663; James C. Carpenter, *First sight: ESP and parapsychology in everyday life*, Lanham, MD / Boulder / New York / Toronto / Plymouth, UK: Rowman & Littlefield, 2012, x-xii; Ingrid Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde: Geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie*, Amsterdam: Boom, 2017, 9-19; Andreas Sommer, 'Psychical research in the history and philosophy of science: An introduction and review', *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 48, 2014, 38-45). Dit neemt niet weg dat in de tijd van Julius Spier de experimenten op het gebied van paranormale waarnemingen door met name Joseph B. Rhine (1895–1980) aan Duke University in de Verenigde Staten positieve resultaten lieten zien die door velen, waaronder Jung, zijn geaccepteerd (Sommer, 'Psychichal research in the history and philosophy of science', 41; Roderick Main, *Encountering Jung: Jung on synchronicity and the paranormal*, Princeton: Princeton University Press, 1997, 15-16). Vrij recent zijn paranormale verschijnselen serieus genomen in een studie uitgegeven door de American Psychological Association (Imants Barušs & Julia Mossbridge, *Transcendent mind: Rethinking the science of consciousness*, Washington: American Psychological Association, 2017).

[14] Egil Asprem, 'The Society of Psychical Research', in: Christopher Partridge (redactie), *The occult world*, Oxon / New York: Routledge, 2015, 266-274; Cardeña, 'The experimental evidence for parapsychological phenomena', 663-664; Hulspas & Nienhuys, *Tussen waarheid & waanzin*, 311, 371-372; Sommer, 'Psychical research in the history and philosophy of science', 39. Voor de ontwikkeling van dit onderzoeksgebied in Nederland zie Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde*, 27 en verder.

[15] Etzel Cardeña, John Palmer & David Marcusson-Clavertz, *Parapsychology: A handbook for the 21st century*, Jefferson, NC: McFarland & Company, 2015; Cardeña, 'The experimental evidence for parapsychological phenomena', 663-677.

("the process of consciously identifying future events that seem unpredictable").[16] Al deze drie vormen van buitenzintuigelijke waarneming zouden zich in principe bij een handlezing kunnen manifesteren.

Het gaat mij in het onderhavige onderzoek niet om een uitputtende analyse van de door Julius Spier en andere handlezers geclaimde of aan hen toegeschreven paranormale vermogens. De opzet is om mede met behulp van inzichten uit het parapsychologisch onderzoek naar spontane gevallen van psi meer inzicht te verkrijgen in het handlezen. Er gebeurt tijdens een handanalyse veel meer dan in de handleeskunde zelf wordt gesuggereerd. De indruk bestaat dat alle informatie die een handlezer over een persoon verkrijgt afleidbaar is uit de handen van die persoon. Het protocol van Etty Hillesum laat echter zien dat er tijdens de analyse andere informatiebronnen zijn aangeboord dan alleen Hillesums handen. Behalve verbale communicatie, het aanwenden van intuïtie en paranormale waarneming – drie aspecten die in de bespreking van Hillesums protocol naar voren zijn gebracht (§ 3.3.2-3) –, kunnen in een handleessessie minstens nog vier aspecten worden onderscheiden die eveneens als informatiebron fungeren of op een andere manier van invloed kunnen zijn op de analyse. Dit zijn cryptomnesie, *cold reading*, Barnum-statements en 'rapport'. Alle zeven hier genoemde aspecten worden kort besproken.

Verbale communicatie

Zoals zojuist aangegeven blijkt uit het protocol van Hillesum dat Spier en zij tijdens de sessie met elkaar hebben gepraat. Spier moet Hillesum vragen hebben gesteld, want haar antwoorden zijn in de duiding terug te vinden. Denk aan de splijting van de lotslijn en de daaraan gekoppelde betekenis: "[Object] studeert en voert huishouding ter verwerving van een inkomen."[17] Hier is eenvoudigweg informatie gegeven die niet uit de handen viel op te maken, maar die uit verbale communicatie is voortgekomen.

Spier was open over de reden van het stellen van vragen tijdens een handleessessie. Hij kon bijvoorbeeld aan bepaalde lijnen zien of er bij iemand sprake was van een negatieve ouderbinding, maar kon dan niet zien of dit gold voor de vader, de moeder of beiden. Hij stelde dan een vraag. Antwoorden op zulke vragen hielpen Spier bij het duidingsproces; het maakte zijn analyse preciezer en betekenisvoller.

Praten met de cliënt en zeker vragen stellen tijdens een *reading* is een vorm van informatievergaring. Niet alle handlezers zijn open over zulke informatievergaring en niet alle cliënten beseffen dat ze, door te praten, de duiding van hun handen beïnvloeden.

Intuïtie

Bij het duiden van handen is, aldus Spier, naast ervaring 'de intuïtie' erg belangrijk. Intuïtie zou het mogelijk maken om te midden van een veelheid aan enkelvoudige tekens – en dus evenzoveel betekenissen – samenhangen te zien (zie § 3.3.2). Ongetwijfeld is Spiers mening

[16] Barušs & Mossbridge, *Transcendent mind*, 29, 30, 65.

[17] Zie § 3.4.1; Bijlage 2, nr. 61.

gebaseerd op eigen ervaring en op de visie Carl Gustav Jung, in wiens denken de intuïtie een belangrijk thema is.[18]

Maar wat is intuïtie precies? Het is een eeuwenoude term, waar de laatste decennia zowel filosofen als psychologen, neurowetenschappers, pedagogen, taalwetenschappers, antropologen, religiewetenschappers, managementdeskundigen, economen en sporters zich over hebben gebogen. De door hen geproduceerde wetenschappelijke literatuur is divers, specialistisch en allerminst eenduidig.[19]

Intuïtie komt van het Latijnse *intuitus* (het kijken naar, blik, gezicht) en *in tuēri* (van binnenuit kijken, innerlijk zien). Van Dale definieert intuïtie als een door onmiddellijke innerlijke aanschouwing verkregen voorstelling en een directe, niet op begripsdenken en redenering berustende overtuiging van de waarheid. In eenvoudige termen kan worden gesteld dat tegenwoordig menigeen intuïtie opvat als de eerste helft van deze Van Dale-definiëring: een door onmiddellijke innerlijke aanschouwing verkregen voorstelling. Zo bezien is intuïtie een rechtstreekse ingeving waaraan geen bewust denkproces vooraf is gegaan. Een arts kan bijvoorbeeld soms op grond van zijn 'klinische blik' al zien wat er aan de hand is, nog voordat de patiënt heeft gesproken. Intuïtie is dan samengebalde ervaringskennis die op het juiste moment in het bewustzijn verschijnt en het mogelijk maakt om complexe situaties op het werk, of in het verkeer, snel te doorschouwen. Daardoor kunnen spoorslags beslissingen worden genomen en kan handelend worden opgetreden.[20] Bij deze opvatting van intuïtie is er sprake van automatische, onbewuste hersenactiviteit: geheugeninhouden worden razendsnel aangewend met een plotselinge ingeving tot gevolg.

Toegepast op het handlezen betekent dit dat een geoefend handlezer, die duizenden handen heeft gelezen en verbanden tussen handkenmerken en duiding in oneindig veel variaties de revue heeft zien passeren, een enorme databank aan handleeskundige gegevens in zijn geheugen heeft opgeslagen. Elke nieuwe duiding die als een 'intuïtieve ingeving' in het bewustzijn van zo'n handlezer verschijnt, kan worden gezien als het resultaat van handleeskundige ervaring en vakkennis. Op deze wijze bezien functioneert intuïtie bij het handlezen zoals het in complexe situaties functioneert, of zoals bij de arts die op grond van alleen een blik een diagnose weet te stellen.

---

[18] Nathalie Pilard, 'C.G. Jung and intuition: From the mindscape of the paranormal to the heart of psychology', *Journal of Analytical Psychology* 63(1), 2018, 65-84.

[19] Een kleine greep uit de zeer gevarieerde literatuur over intuïtie: Michael R. DePaul & William Ramsey (redactie), *Rethinking intuition: The psychology of intuition and its role in philosophical inquiry*, Lanham / Boulder / New York / Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 1998; Gerard P. Hodgkinson, Janice Langan-Fox & Eugene Sadler-Smith, 'Intuition: A fundamental bridging construct in the behavioral sciences', *British Journal of Psychology* 99(1), 2008, 1-27; Steven Horst, 'Notions of intuition in the cognitive science of religion', *The Monist* 96(2), 2013, 377-398; Galang Lufityanto, Chris Donkin & Joel Pearson, 'Measuring intuition: Nonconscious emotional information boosts decision accuracy and confidence', *Psychological Science* 27(5), 2016, 622-634; Jennifer Nado, 'Why intuition?', *Philosophy and Phenomenological Research*' 89(1), 2014, 15-41; Lisa M. Osbeck & Barbara S. Held (redactie), *Rational intuition: Philosophical roots, scientific investigation*, New York: Cambridge University Press, 2014; Pilard, 'C.G. Jung and intuition', 65-84.

[20] De hier gehanteerde omschrijving van intuïtie ligt in de lijn van "Miller and Ireland (2005)" en "Reber (1989)" (Hodgkinson, Langan-Fox & Sadler-Smith, 'Intuition', 5, 6).

Spier had een enigszins vergelijkbaar begrip van intuïtie. Zoals gezegd achtte hij de intuïtie noodzakelijk voor het goed kunnen duiden van de handen. Hij was ervan overtuigd dat de intuïtie kon worden getraind: door veel handen te lezen zouden handlezers in spe zichzelf trainen in het 'geclusterd' duiden van handkenmerken. Opmerkelijk is wel dat Spier aanwijzingen voor intuïtie in de handen lokaliseerde. Hij noemde de ringvinger soms de "intuïtievinger" en onderscheidde maar liefst vijf verschillende intuïtielijnen die de "reacties van de ziel en van het onbewuste" zouden tonen.[21] Verder was Spier van mening dat de intuïtie, indien bewust gemaakt, "inwerking op de totale psyche" zou hebben en het "algehele gevoel van eigenwaarde van de persoonlijkheid" positief zou beïnvloeden.[22]

Paranormale waarneming

Gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw heeft het begrip intuïtie vaak paranormale en esoterische connotaties. Dit hangt nauw samen met de tijdgeest en het toenmalige debat over paranormale verschijnselen.[23] Mede vanwege deze historische verbintenis is het zinvol om bij het handlezen, naast de intuitie zoals hierboven beschreven, ook (mogelijk) paranormale waarneming te onderscheiden.

Een van technieken om met behulp van paranormale waarnemingen informatie over iemand te verkrijgen, wordt psychometrie genoemd. Bij de beoefening van psychometrie nemen paragnosten en mediums een voorwerp, handschrift of foto van de betreffende persoon (die kan zijn overleden) in de hand. Via 'invoeling' komt een stroom aan beelden of gevoelens op gang over degene van wie het voorwerp is, of op wie het betrekking heeft. Een hand kan ook als zo'n object fungeren. Een handlezeres die dit bewust deed, was Else Günther-Geffers (§ 9.4.2). Zij stemde via de hand van een cliënt bij wijze van spreken rechtstreeks af op een 'veld' waar de informatie lag, waarbij alle handkenmerken en de daaraan toegekende betekenissen niet meer relevant waren.[24] Günther-Geffers is om die reden een totaal ander type

[21] Zie § 3.2.1; Spier, *Worden wie je bent*, 134, 133.

[22] Spier, *Worden wie je bent*, 133, 134.

[23] Zie onder meer Asprem, 'The Society of Psychical Research'; Sommer, 'Psychical research in the history and philosophy of science'; Treitel, *A science for the soul*; Wolffram, *The stepchildren of science*.

[24] Opmerkelijk in verband met de hand als inductor is de uitspraak van Wilhelm H.C. (Willy) Tenhaeff (1894–1981) over Madame Fraya (Marie Valentine Dencausse; Villeneuve-de-Marsan, 21 mei 1871 – Parijs, 16 februari 1954) (zie § 8.8.3, § 10.2). Volgens Tenhaeff had Madame Fraya's studie van de handleeskunde de voorwaarden gecreëerd waardoor haar "paragnostische vermogens" waren gaan functioneren: "Mevr. Fraya, een zeer bekende Fransche helderziende, kwam tot de ontdekking van haar 'helderziendheid' nadat zij aan handlijnkunde was gaan doen. Zij was toen omstreeks 25 jaar oud, en haar omstandigheden waren van dien aard, dat zij naar een middel van levensonderhoud moest omzien. Zij ontmoette een schrijver die haar den raad gaf zich met de chiromantie te gaan bezighouden – een intelligente vrouw zou daar zeker een bestaan in kunnen vinden. Mevr. Fraya kocht een boek over handlijnkunde en begon er, zonder veel belangstelling voor deze kunst, in te lezen. Zij bekeek de handen van vrienden en bekenden met het doel na te gaan of de beweringen, welke in dit boek stonden, met de werkelijkheid overeenstemden. Ze was nog maar heel kort met de 'studie' bezig en allen – zijzelf incluis – stonden verbaasd over dingen die zij zeide. Zij onthulde allerlei intimiteiten uit het leven van personen die zij niet of nauwelijks kende. Al spoedig bleek haar, dat zij haar kennis van de handlijnkunde in het geheel niet noodig had, maar haar kennis op paranormale wijze verkreeg. Zij bleek 'helderziend' te zijn. Waarschijnlijk zou

handlezer dan Spier, die wel degelijk iemands handen bestudeerde en wel degelijk (mede) op grond daarvan iemand analyseerde.

Wat betreft de psychometrie ontwikkelt de Nederlandse parapsycholoog Willy Tenhaeff het inzicht dat het object dat de ziener in de hand nam, voor die ziener als een *inductor* fungeert, als datgene wat de stroom van beelden of gevoelens op gang brengt.[25] Tenhaeff is ook van mening dat de inductor ondergeschikt is aan het 'invoelingsproces'. Het object zou zelfs overbodig zijn. Hij weet echter dat psychometristen en handlezers daar zelf anders over denken. Zij zijn ervan overtuigd, aldus Tenhaeff, een voorwerp, een handschrift, een kopje met koffiedik, een ei, een hand, kaarten of ander medium nodig te hebben om op buitenzintuigelijke wijze toegang te krijgen tot informatie over de ander. Spier was deze overtuiging eveneens toegedaan. Hij noemde als alternatief voor de hand de voet, of iemands handschrift. Hij had dus iets tastbaars nodig om iemand te kunnen 'lezen'.[26]

Net als de intuïtie lokaliseert Spier aanwijzingen voor een paranormaal vermogen in de hand. Zo onderkent hij een mediale lijn en verbond hij de denkbeeldige of imaginaire intuïtielijn aan helderziendheid. Verder zou de neptunusberg "als het ware op het zesde zintuig [wijzen], dat in helderziendheid, voorgevoelens en telepathische of magnetische krachten tot uiting kan komen".[27]

Cryptomnesie

Volgens Marie Louise von Franz, die in 1934 als negentienjarige medewerker wordt van Jung, is Spier een waarzegger, iemand met een 'zesde zintuig'. Als 'bewijs' voert ze aan dat Spier via haar handen zou hebben gezien dat zij twee jaar vóór het moment van de handanalyse een operatie heeft ondergaan.

In plaats van een paranormale waarneming, zoals Von Franz meent, kan Spiers uitspraak een geval van cryptomnesie zijn geweest. Cryptomnesie (Grieks, *kruptos*, verborgen, en *mimnèskein*, zich herinneren) betekent letterlijk verborgen geheugen.[28] De verschijning in het bewustzijn van beelden die ooit zijn gezien, gehoord of gelezen, maar vervolgens zijn vergeten en daarom niet als een eigen herinnering worden herkend, wordt cryptomnesie genoemd.

---

zij nimmer tot deze erkenning zijn gekomen, indien zij niet was begonnen met de 'studie' der handlijnkunde op te nemen. Deze 'studie' bracht haar er (ongewild) toe, voorwaarden te scheppen waaronder haar paragnostische vermogens konden functionneeren" (W.H.C. Tenhaeff, 'Beschouwingen over mediums en mediumschap', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 8, 1935-1936, 1-29, 13-14; vergelijk Owen Davies, *A supernatural war: Magic, divination, and faith during the First World War*, Oxford: Oxford University Press, 2018, 27-28).

[25] W.H.C. Tenhaeff, 'Paragnosie en "Einfuehlen"', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 5, 1932-1933, 192-294, 213-219.

[26] Von Franz, *Over voorspellen en synchroniciteit*, 46-47 (geciteerd in § 3.3.3); JWR in gesprek met Liesl Levie.

[27] Spier, *Worden wie je bent*, 102. Vergelijk Bijlage 3, noot 2 en 5. Hugo Debrunner heeft onderzoek verricht naar hand- en voetlijnen om te zien of hij verbanden konden leggen met mediumschap (P.R. [Peter Ringger], 'Die mediale Begabung im Furchenbild der Hand', *Neue Wissenschaft* 3(13), 1953, 409-410; Hugo Debrunner, 'Spiritismus und Animismus im Spiegel der Hand', *Neue Wissenschaft* 5(11/12), 1955, 346-355).

[28] Hulspas & Nienhuys, *Tussen waarheid & waanzin*, 91; C. Neil Macrae, Galen V. Bodenhausen & Guglielmo Calvini, 'Contexts of cryptomnesia: May the source be with you', *Social Cognition* 17(3), 1999, 273-297.

Jung gebruikt de term in zijn proefschrift ter verklaring van de ingevingen van mediums bij spiritistische seances en publiceert hier in 1905 een artikel over.[29]

In het geval van Spiers handanalyse van Von Franz is het mogelijk dat Spier, die deel uitmaakt van het netwerk rondom Jung, op een of andere manier over Von Franz' operatie had gehoord en dit onbewust in zijn geheugen had opgeslagen om dit tijdens de analyse in haar handen terug te lezen. Spiers "twee nieuwe ontdekkingen en formuleringen" gedaan tijdens Hillesums handleessessie ter viering van haar eerste spirituele verjaardag kunnen eveneens het gevolg van cryptomnesie zijn geweest.[30] Spier had immers Hillesum een jaar lang van dichtbij meegemaakt en had waarschijnlijk veel meer van haar gezien dan hij zich tot aan de handlezing op 3 februari 1942 gewaar was.

Of cryptomnesie inderdaad heeft plaatsgevonden bij Spiers handanalyse van Von Franz, Hillesum en vergelijkbare gevallen, valt uiteraard niet te achterhalen. Daarom kan cryptomnesie als verklaring voor Spiers uitspraken in die sessies niet worden uitgesloten.

Cold reading

Dat een handlezer tijdens een handanalyse van meer informatiebronnen gebruik maakt dan van een paar handen, beseffen twee psychologen uit het begin van de twintigste eeuw: Nicolas Vaschide (1874–1907) en Alfred Binet (1857–1911). Om die reden laten zij bij beider opzet van experimenten voor handlezers de proefpersonen hun handen door gaten in een zeil steken. Zo is, naar de maatstaf van die dagen, voorkomen dat deze handlezers informatie konden afleiden uit de fysieke verschijning van en interactie met de proefpersonen (§ 8.8.3).

Het verkrijgen van informatie uit iemands uiterlijk en gedrag staat bekend als *cold reading*. *Cold reading* is het verzamelbegrip voor de technieken die *readers* (on)bewust gebruiken om de indruk te wekken dat ze veel van hun cliënten weten. Het goed kunnen interpreteren van lichaamstaal is zo'n techniek. Ogen (oogopslag, grootte van de pupillen, blik) verraden allerlei, net als handgebaren, reacties (instemmende, afkeurende, verraste, twijfelende oh's en ah's, hoofdbewegingen, gezichtsuitdrukkingen), de wijze van staan, lopen en zitten. Vanzelfsprekend vertellen ook kleding, make-up, haardracht, sieraden, stem en de manier van praten van alles over een cliënt.[31] De uit *cold reading* verkregen informatie wordt door handlezers al dan niet bewust meegenomen in de lezing en duiding van de handen.

Eerder is aangegeven dat Pieter Starreveld onder de indruk was van Julius Spier en beschreef hoe Spier tijdens de analyse zichzelf steeds, hardop pratend, verbeterde. Het kwam Starreveld voor dat Spier hem paranormaal aan het lezen was (§ 3.3.3). Tegenwoordig zou een parapsycholoog zeggen dat Spier bezig was om via *cold reading* Starreveld tot (subtiele)

---

[29] C.G. Jung, *The collected works of C.G. Jung: Psychiatric studies* (deel 1; Bollingen Series XX), (Gerhard Adler, redactie; R.F. C. Hull, vertaling), Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975, 95-106.

[30] Hillesum, *Het Werk*, 593 (6 februari 1942), geciteerd in § 3.5.

[31] Hulspas & Nienhuys, *Tussen waarheid & waanzin*, 79-80; Ray Hyman, '"Cold reading": How to convince strangers that you know all about them' in: Ray Hyman, *The elusive quarry: A scientific appraisal of psychical research*, Buffalo, NY: Prometheus Books, 1989, 402-419; Lynn Kelly, *How to fake a palm reading*, Smithonian Channel, 4 december 2014, URL https://www.youtube.com/watch?v=bOOsBcWETac (geraadpleegd op 26 april 2018).

reacties te prikkelen met de bedoeling zo informatie uit hem los te krijgen. Hiermee is Spiers mogelijke toegang tot informatie langs paranormale weg niet weerlegd, maar ligt er wel een alternatieve verklaring naast.

Belangrijk om te beseffen is dat *cold reading* in reguliere therapievormen altijd aan de orde is en intuïtie niet uitsluit. In iedere situatie waarin een therapeut en cliënt zich in elkaars aanwezigheid bevinden, kan de therapeut nu eenmaal niet om zijn waarneming van allerlei (kleine en grote) aanwijzingen heen. Vaak gaat het lezen van iemands lichaamstaal automatisch en staat dit bij een therapeut niet los van een getraind intuïtief vermogen.

Barnum-statements

Een zesde aspect dat zich kan voordoen tijdens het consult met een *reader*, is de gebruikmaking van zo genoemde Barnum-statements. Dit type uitspraken is vernoemd naar de Amerikaanse showman en circusuitbater Phineas Taylor Barnum (1810–1891). Uit ervaring wist Barnum dat mensen moeiteloos voor de gek kunnen worden gehouden. Barnum-statements zijn algemene beweringen die de indruk wekken dat er iets betekenisvols wordt gezegd, terwijl dit feitelijk niet het geval is. De uitspraken zijn in wezen vaag en soms vleiend, of bevatten twee kanten zodat ze bijna altijd kloppen. Een voorbeeld is: u bent veel gevoeliger dan de meeste mensen in uw omgeving weten. Of: over het algemeen bent u positief ingesteld, maar soms heeft u last van depressiviteit.[32]

In academisch onderzoek naar de methodes van therapeuten en *readers* ontdekte men dat dit type uitspraken vooral wordt gebruikt bij het aanspreken van de cliënt. Barnum-statements kunnen worden ingezet om het vertrouwen van een cliënt te wekken en suggereren dat de *reader* iets specifieks heeft waargenomen. Ze winnen aan kracht wanneer de cliënt de *reader* als betrouwbaar ziet, of sterke verwachtingen heeft over de sessie. De cliënt is dan geneigd om de Barnum-statements als persoonlijke informatie op te vatten. Hij voelt zich 'gezien' en is zich er niet van bewust dat hij zelf betekenis in de uitspraken projecteert.

Of Spier zich bediende van Barnum-statements is niet duidelijk. De opmerking "Enorm verschiedene Hände: Eltern sehr verschieden" in het protocol van Hillesum oogt als een Barnum-statement, maar klopt met de feiten.[33] Hillesums linkerhand verschilde van de rechter, en haar vader verschilde qua karakter sterk van haar moeder. Wel staat vast dat Spier bij ieder handleesconsult naar een openingszin zocht die indruk zou maken op de cliënt. Hij deed dit om het vertrouwen van de cliënt te winnen opdat de cliënt open zou gaan staan voor de informatie die hij over zichzelf te horen zou krijgen tijdens de *reading*.[34]

---

[32] D.H. Dickson & I.W. Kelly, 'The "Barnum effect", in personality assessment: A review of the literature', *Psychological Reports* 57, 1985, 367-382, 367; vergelijk Ray Hyman, 'The psychic reading', in: Hyman, *The elusive quarry*, 424-436.

[33] Bijlage 2, nr. 1.

[34] Julius van Arkel, 'Psycho-chirologi[e]: Een nieuwe wetenschap', *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 23 oktober 1930); vergelijk § 7.4.1.

Rapport

Voor het welslagen van een sessie doet uiteraard ook de relatie ertoe die een waarzegger, paragnost, therapeut of handlezer met zijn cliënt heeft. In dit verband is het relevant om te wijzen op wat 'rapport' wordt genoemd. Met rapport, van het Franse *en rapport* (betrekking), wordt een speciale betrokkenheid en afstemming bedoeld. Het is een vruchtbare wederkerigheid in de verhouding die mensen met elkaar kunnen hebben wanneer ze bijvoorbeeld in een therapeut-cliënt relatie tot elkaar staan.[35]

In de achttiende, negentiende en begin twintigste eeuw was rapport een bekend en belangrijk begrip om bepaalde, soms paranormale, verschijnselen te benoemen die men bij behandelingen met 'magnetische kracht', bij hypnose, spiritistische seances en beginnende psychotherapievormen tegenkwam. Ook hedendaagse onderzoekers en therapeuten hebben vastgesteld dat mensen, ondanks soms grote verschillen in levensstijl en persoonlijkheid, zo'n sterk vertrouwen in elkaar kunnen hebben dat er een opmerkelijke gevoeligheid voor elkaar ontstaat.[36]

Om rapport te creëren kunnen Barnum-statements worden ingezet. Spiers zoeken naar een openingszin om indruk op de cliënt te maken, kan uitgelegd worden als een aanzet om rapport te bewerkstelligen. De aan Spier toegeschreven uitstraling kan eveneens in verband worden gebracht met rapport. Verder is het in deze context zinvol om de vraag te stellen op welke wijze Spiers uitstraling wellicht samenhangt met de in de volgende paragraaf aan bod komende magnetische krachten en kundalini (§ 4.2.2-3).

Bovenstaande uiteenzetting over de verschillende facetten die bij een handleesanalyse te onderscheiden zijn, laat iets zien van de complexiteit van het handlezen.[37] Om te beginnen is er de informatie die wordt verkregen uit de geclaimde correspondentie tussen handkenmerken en organen, persoonlijkheidskenmerken en betekenisvolle gebeurtenissen in iemands leven. Die claim kan op enkele punten worden onderbouwd met resultaten van wetenschappelijk onderzoek, maar is bij benadering niet voldoende om de vergaande uitspraken van handlezers een wetenschappelijke basis te geven. Ten tweede is er de informatieverwerving en -verwerking tijdens een handanalyse. Handlezen lijkt, associërend gezegd, een *Gestalt* waarbij

---

[35] Henri F. Ellenberger, *The discovery of the unconscious*, New York: Basic Books, 1970, 152-158; Carl Gustav Jung, *The practice of psychotherapy* (Collected Works, 16), (Herbert Read, Michael Fordham & Gerhard Adler, redactie; R.F.C. Hull, vertaling), London / New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 1966, 177-178 [§ 366]; Joost Vijselaar, *De magnetische geest: Het dierlijk magnetisme 1770-1830*, Amsterdam: SUN, 2001, 67, 74-79.

[36] Carpenter, *First sight*; Jan Ehrenwald, *New dimensions of deep analysis*, New York: Arno Press, 1975 (herdruk van de 1954-uitgave); *Id*., *The ESP experience: A psychiatric validation*, New York: Basic Books, 1978; Berthold E. Schwarz, *Parent-child telepathy: Five hundred and five possible episodes in a family*, New York: Garrett Publications, 1971; *Id*., *Psychic-nexus: Psychic phenomena in psychiatry and everyday life*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1980.

[37] Dat meerdere facetten een rol spelen bij een handanalyse, is bijna honderd jaar geleden ook al opgemerkt door Albert baron von Schrenck-Notzing (1862–1929). Zie zijn essay *Handlesekunst und Wissenschaft* (Okkulte Welt 20), (Dr. S. [Victor Schweizer], nawoord), Pfullingen in Württ: Johannes Baum Verlag, 1931, 16, 19, 22, 27-30, 32, 33. Op de betreffende pagina's noemt Von Schrenck-Notzing, soms met andere woorden, intuïtie, een paranormaal vermogen, *cold reading*, Barnum-statements en rapport.

verschillende aspecten een rol spelen, zoals communicatie, intuïtie, mogelijke paranormale waarnemingen, cryptomnesie, *cold reading*, Barnum-statements en rapport. Deze aspecten staan met elkaar in verband en verklaren wel iets, maar leggen het geheel van het handlezen niet volledig bloot.

Gezien de grotendeels onverklaarde intra-somatische correlaties (de samenhang binnen het lichaam tussen handkenmerken en de daaraan gekoppelde organen en persoonlijkheidskenmerken), het mogelijk gebruik van paranormale vermogens en de complexiteit van externe variabelen, is het handlezen op de keper beschouwd een mysterieuze aangelegenheid, een *black box*. Begrijpelijkerwijs plaatsen sceptici, waaronder de medeoprichter van de Committee for Skeptical Inquiry Ray Hyman, het handlezen daarom in de hoek van de kwakzalverij.[38] Want zoals cryptomnesie, *cold reading* en Barnum-statements illustreren, berusten treffende uitspraken gedaan tijdens handanalysen niet noodzakelijkerwijs op handkenmerken en/of paranormale vermogens.

Aan de andere kant geldt dat het verklaren van frappante uitspraken binnen deze reguliere kaders niet laat zien dat die uitspraken ook daadwerkelijk binnen deze reguliere kaders tot stand zijn gekomen. Cryptomnesie, *cold reading* en het aanwenden van Barnum-statements sluiten de mogelijkheid van het lezen van handkenmerken en/of een paranormale interactie niet uit. Handlezen en paranormale fenomenen zijn, zoals eerder is gesteld, in de academische wereld problematisch en nemen om die reden in die wereld een randpositie in. Vermoedelijk zijn mede daardoor correlaties tussen handkenmerken en persoonlijkheid wetenschappelijk nauwelijks onderzocht en is het onderzoek naar paranormale informatieverwerving amper geïntegreerd in de hedendaagse reguliere psychologie.

Al met al is het verhelderend om bij een handleessessie de hierboven genoemde aspecten te onderscheiden, maar is de vraag wat handlezen nu eigenlijk is vooralsnog niet geheel beantwoord.

4.2 Spier is een soort goeroe

Het huidige beeld van Julius Spier is ambigu, zo luidt de conclusie aan het eind van hoofdstuk 2. Spier wordt onder meer voorgesteld als een goeroe-achtige man om wie vrouwen heen zwermden. Hij zou deze vrouwen, zoals Swiep van Wermeskerken het formuleerde, het ‘platte

[38] Ray Hyman (g. 1928) vertelt nog altijd met plezier hoe hij om wat bij te verdienen als student optrad als mentalist en handlezer. Met het handlezen had hij zoveel succes dat hij overtuigd was geraakt dat er waarheid school in de handleeskunde. Dit bleef zo tot de keer dat hij bij wijze van experiment een cliënt precies het tegenovergestelde vertelde van hetgeen hij op grond van zijn handleeskundige kennis geneigd was te doen. Na afloop vertelde deze cliënt hem dat hij met de *reading* de spijker op de kop had geslagen. Wat er ook gebeurt tijdens een handlezing, concludeerde de stomverbaasde Hyman op dat moment, “it has nothing to do with the lines in the hand” (Jim Underdown, *Skeptic toolbox interview with James Alcock, Lindsay Beyerstein and Ray Hyman*, Eugene, OR, 11 augustus 2012, URL https://www.youtube.com/watch?v=PUdZ48inJ1g (deel 1) en https://www.youtube.com/watch?v=cY4gdx-rPQY (deel 2), geraadpleegd op 15 december 2017).

vlak' in hebben gepraat.[39] Toch lijkt dat onwaarschijnlijk. Vermoedelijk heeft Spier vanaf het moment dat hij in 1939 een relatie aanging met Hertha Levi lange tijd celibatair geleefd. Abel Herzberg geeft bijvoorbeeld aan van Spier zelf te hebben vernomen dat hij zijn vriendin in Engeland zeker twee jaar trouw is gebleven.[40] Ook is er na het wereldwijde succes van Hillesums dagboeken, bijna veertig jaar na Spiers (en Hillesums) overlijden, ruim de tijd geweest om gevoelige of pijnlijke informatie over Spier naar buiten te brengen. Dit is niet gebeurd: tot op heden zijn er geen 'MeToo-verhalen' over de psychochiroloog uit Berlijn in de openbaarheid gekomen, hetgeen niet wegneemt dat zulke verhalen er wel kunnen zijn geweest.[41] Tegelijkertijd is het óók waar dat Spier met een aantal van zijn cliënten het *ringen* (worstelen) beoefende, dat hij vrouwen geregeld liefkozend aanraakte en omarmde – ook buiten de therapeutische setting –, dat hij zich veel vrijheden veroorloofde met Hillesum en de relatie met haar intiem liet worden, en Hertha Levi hiervan niet op de hoogte heeft gebracht.

Hoe dan het zo plastisch geschetste beeld van Spier als goeroe te interpreteren?

4.2.1 *Spier bezit charisma*

Allereerst is er de vraag: wat is een goeroe eigenlijk? Volgens de Van Dale is een goeroe een godsdienstonderwijzer, leermeester, gezaghebbende, leider. In zijn studie *Goeroes en charisma: Het riskante pad van leraar en leerling* (2006) formuleert André van der Braak, die zelf jarenlang volgeling was van de inmiddels omstreden Andrew Cohen, het specifieker. Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw is een goeroe in het Westen een soort leermeester die claimt "een rechtstreeks contact met een hogere of 'eigenlijke' werkelijkheid" te hebben.[42] Daardoor

---

[39] Walvis, 'Etty Hillesum hield dagboeken bij', 5 (zie citaat in § 2.1). Het is moeilijk om de getuigenis van Van Wermeskerken op waarde te schatten. Zij was anno 1942 al kritisch op Spier. Dit blijkt uit een notitie van Hillesum, waaruit eveneens blijkt dat Spier een psychologische verklaring had voor Van Wermeskerkens kijk op hem: "[Spier] zei o.a.: Im Grunde sind solche Menschen dòch verdorben. En wel hierom, omdat ze het zwaartepunt op het sexuele leggen en dat als middelpunt v.h. leven zien en onder die gezichtshoek ook hun medemensen beoordelen. En hij heeft gelijk, dat men dat een zekere verdorvenheid kan noemen. Ik begrijp nu ook, dat zo een vrouw er toe komt tegen iemand als S. te zeggen: Hallo Bubi, Du bist doch eigentlich ein Biest. Dat ìs hij ook, vanuit haar gezichtshoek gezien, waar alle verdere horizonnen verdekt zijn en het centrum alleen maar die ongelukkige phallus is" (Hillesum, *Het Werk*, 334 (3 april 1942)).

[40] Abel J. Herzberg, 'Esther Hillesum: In memoriam', *Literama*, 26 mei 1982: "Na de oorlog hoopt hij [Julius Spier] met haar [Hertha Levi] te trouwen en inmiddels zal hij haar trouw blijven in volledige zin. Dat is hij trouwens al een tweetal jaren geweest." Vergelijk Anoniem, 'Amor fati', 12: "Hij is haar jarenlang trouw gebleven, hij heeft jarenlang, zoals hij zelf vertelde, kuis geleefd."

[41] MeToo, of #MeToo, is sinds oktober 2017 het sociale media begrip waarmee iemand aangeeft met seksuele intimidatie of aanranding geconfronteerd te zijn geweest.

[42] André van der Braak, *Goeroes en charisma: Het riskante pad van leraar en leerling*, Haarlem: Altamira-Becht, 2006, 15. In Nederland heeft het begrip goeroe bekendheid gekregen door nieuwe religieuze bewegingen zoals de Transcendente Meditatie van Maharishi Mahesh Yogi (1918–2008), de Hare Krishna van A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada (1896–1977) en de beweging rondom Bhagwan Shree Rajneesh (Osho, 1931–1990) (Jan van der Lans, *Volgelingen van een goeroe: Hedendaagse religieuze bewegingen in Nederland*, Baarn: Ambo, 1981).

beschikt deze leraar over “een innerlijke of geopenbaarde waarheid”, welke hij kan “overdragen op zijn leerlingen”.[43]

Er zijn uiteenlopende academische studies verricht naar goeroes en naar charisma.[44] Veel hiervan voert terug naar *Wirtschaft und Gesellschaft* (tussen 1921 en 1922 in vier delen en onder afzonderlijke titels gepubliceerd), waarin Max Weber (1864–1920) het begrip ‘charismatisch leiderschap’ onderzoekt. Een charismatisch leider zou iemand zijn die zich vanwege zijn uitzonderlijke, bovennatuurlijke kwaliteiten of krachten (charisma) onderscheidt van zijn medemens en als gevolg van diezelfde kwaliteiten door mensen betrekkelijk gemakkelijk als een (spiritueel) leider wordt geaccepteerd. Echter, Webers wisselende behandeling van charisma heeft, zeker in samenhang met de receptiegeschiedenis van zijn werk, bijgedragen aan verschillende, soms tegenstrijdige interpretaties van charisma.[45]

In *Goeroes en charisma* stelt Van der Braak dat elke goeroe minstens twee eigenschappen heeft. Ten eerste verkondigt een goeroe een “revolutionaire heilsboodschap” waarmee hij zich “tegen de gevestigde traditie” keert, ten tweede trekt hij “een schare van leerlingen aan die zich aan hem overgeven vanwege zijn charisma”.[46] Charisma wordt, aldus Van der Braak, op verschillende manieren gebruikt en uitgelegd. Tegenwoordig bedoelt men er gewoonlijk een persoon met een “bijzondere uitstraling” mee, zonder dat deze uitstraling zich verder laat definiëren.[47] Volgens de essentialistische interpretatie van charisma is het charisma van een goeroe verbonden aan diens unieke, ondefinieerbare (mystieke, mysterieuze) eigenschappen. Daarentegen ziet een constructivistische interpretatie het charisma van een goeroe als iets dat het gevolg is van projecties van de volgelingen op de goeroe en de interactie tussen de goeroe en zijn volgelingen.[48]

Julius Spier had volgens verschillende getuigenissen ontegenzeglijk charisma. Hij leek iets uit te stralen; men voelde zijn aanwezigheid en ervoer hem als een inspirerend persoon. Daarbij was er ook sprake van adoratie door vrouwen zoals Adri Holm, Henny Tideman, Gera Bongers en Etty Hillesum. Zij nodigden anderen uit om kennis te maken met Spier en stelden voor dat zij ook hun handen door hem zouden laten analyseren. Spiers relatie met hen liet genoeg ruimte voor ieders eigen projecties op en dromerijen met betrekking tot de leermeester.

---

[43] *Ibidem*.

[44] Zie onder meer David Aberbach, *Charisma in politics, religion and the media: Private trauma, public ideals*, Houndsmill / London: MacMillan, 1996; Lorne L. Dawson, *Comprehending cults: The sociology of new religious movements*, Oxford / New York: Oxford University Press, 2006; Weston La Barre, *Culture in context*, Durham, N.C.: Duke University Press, 1980, 37-92, 269-275; Len Oakes, *Prophetic charisma: Psychology of revolutionary religious personalities*, (Sara Hamilton-Byrne, voorwoord), New York: Syracuse University Press, 1997; Anthony Storr, *Feet of clay: Saints, sinners, and madmen*, New York: Simon & Schuster, 1997.

[45] Zie bijvoorbeeld Roy Wallis, ‘Charisma and explanation’, in: Eileen Barker, James A. Beckford & Karel Dobbelaere (redactie), *Secularization, rationalism and sectarianism: Essays in honour of Bryan R. Wilson*, Oxford: Clarendon Press, 1993, 167-179.

[46] Van der Braak, *Goeroes en charisma*, 16.

[47] Van der Braak, *Goeroes en charisma*, 26.

[48] Van der Braak, *Goeroes en charisma*, 27.

Rond een spiritueel leider formeert zich vaak een exclusieve groep, waarin soms dwingende regels en sterke machtsstructuren spelen. Sinds de jaren zeventig zijn in relatie tot goeroes allerlei excessen naar buiten gebracht. Deze uitwassen – variërend van de zelfmoord van bijna duizend volgelingen van de Amerikaan Jim Jones, leider van de Peoples Temple, tot de mishandeling van een vrouw door de Nederlandse sekteleider Razob – zijn, aldus Van der Braak, het gevolg van ongezonde relaties van charismatische leermeesters met hun leerlingen.[49]

Rondom Spier heeft zich eveneens een groep gevormd, de Spierclub. Binnen deze groep was Spier een vriend en een leermeester die kennelijk innerlijke waarheid ervoer en inspirerend was, maar geen absolute waarheid claimde.[50] Evenmin was hij een autoritaire figuur die op manipulatieve wijze mensen naar zijn hand zette.

De laatste twee jaar van zijn leven raakte Spiers denken doordrongen van een sterk christelijke component. Toch bracht hij niet bepaald een revolutionaire heilsboodschap. Er waren indertijd allerlei religieuze, esoterische stromingen in Duitsland (en Nederland) waar Spier bekend mee was of over gehoord zal hebben, zoals de Oxfordbeweging, de Theosofische Vereniging, de Christengemeenschap, *Neugeist* (New Thought), Christian Science en de Mazdaznan-beweging.[51] Met zijn denken past Spier in deze religieuze tijdsgeest. Wat het handlezen betreft keerde hij zich tegen de gangbare opvattingen en praktijken en ontwikkelde hij de psychochirologie. Door middel van zijn handleeskundige, psychologische kennis en levenswijsheid hielp hij mensen en spoorde hen aan tot zelfontplooiing, voor zover dit binnen hun bereik lag. Ondanks de vernieuwing die Spier de handleeskunde bracht, was hier geen sprake van een revolutionaire heilsboodschap.

Van der Braak bespreekt in zijn studie het scenario van uiteindelijk slechts één nastrevenswaardige goeroe-volgeling (spiritueel leraar-leerling) relatie. Dit is de relatie waarin de “uitwisseling van eros”, anders gezegd “wederzijds vertrouwen of zelfs liefde”, centraal staat en waarbij in het meest gunstige geval de spiritueel leermeester de leerling “tot zijn eigen niveau” optilt en ernaar streeft “om door de leerling overtroffen te worden”.[52] Deze omschrijving lijkt op Spier van toepassing. Als psychochiroloog achtte Spier liefde essentieel. “Man kann keinen gestörten Menschen ohne Liebe heilen”, meende hij en verweet psychoanalytici “gebrek aan

---

[49] Van der Braak, *Goeroes en charisma*, 53-60; Aleid Schilder, *Spiritueel misbruik: De gevaren van goeroes, paragnosten en sekten*, Baarn: Ten Have, 2009, 102-109.

[50] Zie § 7.3-4. Vergelijk JWR in gesprek met Ruth Busse-Spier: “Als ik het [dagboek van Etty Hillesum] lees denk ik: ja dat is hem, dat is mijn vader. Zij schildert hem zoals hij was. Wat ik wel een beetje betreur is dat hij zo nu en dan overkomt als een soort goeroe. Maar hij was geen goeroe, geen man die boven alles troonde, die zei ‘kom tot mij’.”

[51] Voor zulke beweging in Duitsland zie bijvoorbeeld Corinna Treitel, *Science for the soul* (2004). Voor Nederland zie S. Hofstra, ‘De nieuwere religieuze bewegingen in ons land’, *Mensch en Maatschappij* 3(7), 1927, 519-543, en zie de bronnen waaruit Etty Hillesum en Henny Tideman citeerden, die sterk christelijk van aard waren en met name bij Hillesum “een absolute vorm van geweldloosheid” droegen (Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 133).

[52] Van der Braak, *Goeroes en charisma*, 145.

liefde voor de mens".[53] Dat het traject van een psychoanalyse mensen jarenlang iedere dag een uur kostte, vond hij erg. Het zou hen "ongeschikt voor de samenleving" maken.[54] Zelf bood Spier degene die voor therapie bij hem kwam een gevoel van acceptatie en perspectief, waardoor de hulpzoekende kon ontspannen en op zichzelf kon leren reflecteren. De dagboeken van Etty Hillesum en de aantekeningen van Leonie Snatager getuigen van het persoonlijke groeiproces dat hierdoor op gang kwam.[55]

Als gevolg van haar opvoeding, zo besefte Snatager, was zijzelf een moeilijk persoon in de omgang geworden. Spier was de eerste bij wie ze zich op haar gemak voelde. Doordat hij haar in haar beleving onvoorwaardelijk nam zoals zij was en haar het vertrouwen schonk dat zij in wezen goed was, had hij een enorm bevrijdende, helende invloed op haar.

Ook Adri Holm onderging een verandering als gevolg van het contact met Spier. Snatager was hiervan op de hoogte. Tot Snatagers verrassing behield Spier oprecht interesse voor Holm. "Hij heeft haar toch heelemaal gevormd, kent haar waarschijnlijk beter dan zij zichzelf kent", schreef ze, maar evengoed "staat hij daar vol werkelijke belangstelling naar haar te luisteren".[56] Achteraf begreep ze hoe dit kwam. Spier had Holms "belemmeringen" kunnen wegnemen, maar wist net zo min als Holm hoe zij zonder haar belemmeringen zou zijn; wie Holm werkelijk was, was voor Spier "even nieuw, onbegrijpelijk, als voor Adri zelf".[57]

Met andere woorden, Spier was een charismatische, handlezende, spiritueel georiënteerde psychotherapeut die zoekenden een tijdlang op hun levenspad begeleidde. "Spier will ratsuchenden Menschen den Sinn des Lebens aufzeigen", legde de journalist Hans Ratonek al in 1931 uit,

> er will sie mit ihrer schicksalhaften Bestimmung versöhnen. Nicht Ereignisse kündet er, nur Erlebnisse, nicht die Zukunft, sondern Vergangenes und Gegenwärtiges sagt er an. Er will praktische Lebenskunde in förderndem, erziehlichem Sinne treiben.[58]

Spier leerde mensen te aanvaarden wat buiten hun eigen invloedssfeer lag en stimuleerde hen te veranderen wat te veranderen viel. Jonge vrouwen à la Hillesum, Snatager, Holm,

---

[53] Hillesum, *Het Werk*, 154 (21 november 1941). Vergelijk Storr, *Feet of clay*, 86: "Whereas Freud kept his patients at a distance by putting them on a couch and sitting behind them, Jung preferred to sit face-to-face with his patients and relate to them in a human, more ordinary fashion." Storr beschouwt Jung als een man met goeroeachtige kenmerken (Storr, *Feet of clay*, 83-105).

[54] *Ibidem*.

[55] Kopieën van een klein gedeelte van de dagboek/therapieaantekeningen van Leonie Snatager zijn in 2008 aan het EHOC geschonken (Nagel, 'Vriendschap en therapie', 208-209). De volledig bewaarde serie aantekeningen is pas in 2016 beschikbaar geworden voor Judith Koelemeijer in verband met de biografie over Etty Hillesum waar zij aan werkt (archief Bernard Penney). Het gedeelte dat betrekking heeft op de briefwisseling met Spier heb ik kunnen inzien.

[56] Brief (beter: dagboekaantekeningen) van Leonie Snatager aan Julius Spier, 3 juni 1942 (archief Bernard Penney).

[57] *Ibidem*.

[58] Hans Ratonek, 'Hände Sprechen: Besuch bei einem berühmten Psychochirologen', *Neue Freie Presse* (Wenen), 4 maart 1931.

Tideman, Bongers en De Jonge laafden zich aan Spiers levenslust en levenswijsheid. Om die reden verkeerden ze graag in zijn nabijheid.

4.2.2 *Spier claimt over 'magnetische krachten' te beschikken*

Uit meerdere getuigenissen blijkt dat Spiers charisma samenhing met de aan hem toegeschreven sterke intuïtie en zijn mediamieke vermogen. Spier maakte vaak de indruk iemand geheel te doorzien en zou via de bestudering van iemands handen in staat zijn geweest om een psychisch vormende gebeurtenis uit het leven van die persoon te achterhalen. Daarnaast hebben meerderen Spiers uitstraling aan den lijve ondervonden. Zo vertelt Dicky van de Heuvel-de Jonge in antwoord op de vraag van Jan Willem Regenhardt of zij Spiers aantrekkingskracht heeft ervaren:

> Nou het was eigenlijk meer (…) iets wat van hem uitging. Golven die van hem uitgingen om een ander warmte te geven. Aantrekkingskracht is naar je toe trekken. (…) Dat was het niet. Het was meer uitstralen dan aantrekken.[59]

Ook al sprak Spier publiekelijk nauwelijks over zijn paranormale vermogen, hij was zich terdege bewust van wat hij als zijn magnetiserende, helende gave beschouwde. "Ich bin sehr mit meinem Gedanken bei Ihnen und hoffe, das Sie es gestern, dem ersten Tag nach dem Eingriff schon gespürt haben" schreef hij aan een vriendin in Berlijn nadat zij een, vermoedelijk medische, ingreep had ondergaan.[60] "Sie wissen doch, dass meine magnetischen Kräfte jede Entfernung überbrücken?" volgde er achteraan en: "Ich sende sie Ihnen jetzt am laufenden Band zu!"[61] Aan Leonie Snatager liet hij begin juli 1942 weten, toen de therapie per post verliep: "Es tut mir leid, dass Sie bei dieser Art der Arbeit nichts oder wenig von meinem Fluidum, meiner Wärme, merken."[62] Jaren eerder had hij iets dergelijks geschreven aan Jet Rümke-Everts, een vriendin die hij in 1934 had leren kennen en erg graag mocht. Na ontvangst van een brief van Rümke-Everts die hem raakte, liet Spier haar weten in haar nabijheid te willen zijn. Hij had haar stil in zijn armen willen nemen, schreef hij, om de kracht, die hij zich bij haar gewaar was, in haar te laten stromen ("und du von meinem Kraft, die ich so spüre, wenn ich bei dir bin, einströmen zu lassen").[63]

De uitdrukkingen 'magnetische kracht', 'fluïdium' en 'kracht laten stromen' doen denken aan de leer van het dierlijk magnetisme van Franz Anton Mesmer (1734–1815). In 1778 bracht

---

[59] JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge.

[60] Brief van Julius Spier aan Annamarie Mommsen, 23 maart 1939 (archief Ruth Busse-Spier).

[61] *Ibidem*.

[62] Brief van Julius Spier aan Leonie Snatager, 4 juli 1942 (archief EHOC, Middelburg). Vergelijk § 7.4.3.

[63] Brief van Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, 26 oktober 1935 (archief Paulien Bom-Bos). Jet Rümke-Everts had op 9 oktober 1934 een consult gehad met Spier. Deze ontmoeting groeide uit tot een vriendschap, waarin Rümke-Everts Spier af en toe hielp bij de organisatie van consulten of een cursus (JWR in gesprek met Jet Rümke-Everts; Bijlage 1, tabel 2).

deze Duitse arts Parijs in de ban van zijn nieuwe heilmethode, waarna het 'mesmerisme' zich over Frankrijk, Duitsland, Nederland, Engeland en Amerika verspreidde.[64]

Mesmer ontwikkelde zijn leer in de tijd van de ontdekkingen over het elektromagnetisme. Alles in Mesmers universum was doordrongen van een onzichtbaar 'dierlijk magnetisch fluidum'. Ziekten zouden het gevolg zijn van obstakels in het lichaam, waardoor dit magnetisch fluïdum niet meer vrijuit door het lichaam kon stromen. Om weer gezond te worden, moesten die obstakels dus worden weggenomen; de balans moest worden hersteld. Vanuit deze gedachte praktiseerde Mesmer verschillende heilmethoden. Het principe bestond eruit dat een persoon (zoals Mesmer zelf), of een speciale, grote houten tobbe (een *baquet*) opgeladen werd met magnetisch fluïdum. In zo'n tobbe lagen sterke magneten, glasscherven, zwavel, stukjes ijzer en flessen met water. Aan de tobbe waren ijzeren staven bevestigd. Door middel van strijkbewegingen zou Mesmer de inhoud van de *baquet* hebben opgeladen met magnetisch fluïdum. De veronderstelling was dat het surplus aan fluïdum uit hemzelf, of uit de tobbe (via een ijzeren staaf die de zieke moest aangrijpen), zou overstromen naar de zieke. Dit toegestroomde fluïdum zou het fluïdum in de zieke in beweging brengen, waarna de natuurlijke balans in diens lichaam zich zou herstellen. De meest wonderlijke taferelen vonden als gevolg van Mesmers behandelingen plaats. Mensen vielen flauw, kregen een stuipaanval, werden warm, gingen braken of raakten in een somnambule toestand.

Ondanks de kritiek op Mesmers theorie en het niet wetenschappelijk kunnen detecteren van het fluïdum, vond de heilpraktijk van Mesmer in de samenleving zijn weg. In het begin van de negentiende eeuw werd er aan vijftien Duitse universiteiten onderwijs gegeven over het dierlijk magnetisme.[65] Artsen en niet-artsen begonnen te werken met somnambules, mensen die een 'magnetische slaap' waren gebracht en vanuit die toestand op vragen antwoorden konden geven en waarvan is gemeld dat zij soms paranormale indrukken kregen. Vanuit het mesmerisme werd onder andere hypnose herontdekt en medisch toegepast. Freud en later Jung volgden hierover colleges in Parijs. Tegen de tijd dat Julius Spier zijn praktijk begon, waren magnetisme, fluïdum en helende krachten onder brede lagen van de bevolking bekend. Ook Hillesum kende deze begrippen.[66]

Hillesum vond Spier fysiek vaak niet aantrekkelijk. Via hun beider lichamen uitdrukking geven aan wat ze voor elkaar voelden, lukte wat haar betreft lang niet altijd. Daardoor was ze bijna "altijd treurig" wanneer zij en Spier elkaar "weer eens genaderd" waren.[67] Spiers handen waren echter een ander verhaal. Veel van haar lichamelijke klachten verdwenen onder zijn

[64] Ellenberger, *The discovery of the unconscious*, 57-69; Hanegraaff, *New Age religion and western culture*, 430-435; Hulspas & Nienhuys, *Tussen waarheid & waanzin*, 264-265; Bertrand Meheust, 'Animal magnetism / Mesmerism', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 75-82; Vijselaar, *De magnetische geest*, 21 en verder.

[65] Vijselaar, *De magnetische geest*, 177.

[66] Hillesum, *Het Werk*, 190 (14 december 1941), 332 (2 april 1942), 353 (22 april 1942), 371 (29 april 1942), 450 (19 juni 1942), 461 (23 juni 1942). Vergelijk Ria van den Brandt, '"… eine magnetische Kraft…": Etty Hillesum en Charles Alexander Eastman', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 299-303, 301.

[67] Hillesum, *Het Werk*, 361 (25 april 1942).

aanrakingen, zoals op dinsdag 28 april 1942 gebeurde. Vanwege een aanhoudend raar gevoel in haar buik en de ervaring dat Spiers handen een heilzame werking op haar hadden, kan het zijn dat Hillesum met haar lichamelijk klacht naar Spier is toegegaan. Spier legde in elk geval die middag zijn warme hand op haar blote buik. 's Avonds aan de telefoon vertelde ze hem: "Ist das nicht schön eigentlich, ich fühle mich krank, die ganze Woche schon, körperlich krank, aber sobald ich bei Dir bin oder mit Dir rede, bin ich vollkommen gesund und fühle mich gesund."[68]

De volgende dag schreef Hillesum over dezelfde gebeurtenis. Aansluitend gaf ze aan dat ze zich "zo raar en zo duizelig" voelde, maar daarachter "gesammelte Kraft" ervoer; ze was "van onderen zo zwaar en gespannen" maar in haar hoofd "zo licht".[69] Waren Hillesums gevoelens een gevolg van de 'energie' die Spier de middag ervoor op haar had overgedragen? Had hij met zijn 'helende' handen iets in haar teweeggebracht wat doorwerkte? Hillesum registreerde meer vergelijkbare ervaringen. Zo noteerde ze in december 1941 dat de "hele warmte van zijn [Spiers] wezen" haar een hele dag had omvat.[70] En in juni 1942 gaf ze aan dat Spiers handen "voortdurende warmtegeleiders van tederheid" waren, niet van het lichaam "maar van de ziel".[71]

Hillesums ervaringen staan niet op zichzelf. Leonie Snatager werd in het contact met Spier eveneens bepaalde gevoelens gewaar. Dit blijkt uit haar aantekeningen over de wekelijkse sessie van maandag 12 mei 1942. Ze hadden geworsteld, waarna zij tegen Spier aan was gaan liggen en hij was gaan praten. Plotseling had Snatager begrepen wat er feitelijk gebeurde. Spier was een man die haar, zoals zij het noemde, "bevruchtte":

> Dat wat in hemzelf zit, giet hij in die vorm dat ik het op kan nemen, dat het op mij past. En ik sta er met mijn geheele wezen voor open. Maar mijn geheele wezen zijn niet alleen mijn ooren, die woorden opvangen, nee, mijn heele wezen is ook mijn heele lichaam, dat heelemaal ingesteld kan zijn op een stom, woordeloos, in zich opnemen van kracht, van vormgevende kracht.[72]

Niet alles hoefde met woorden gezegd te worden, begreep Snatager op dat moment. Ze had zich gevoeld "als een wezen met duizenden zuignapjes" dat gulzig alle toegevloeide kracht in zich opnam.[73] Vanuit een groot reservoir verdeelde deze energie zich in haarzelf en kon het de vorm aannemen van innerlijke stabiliteit.

---

[68] Hillesum, *Het Werk*, 370 (29 april 1942).

[69] Hillesum, *Het Werk*, 371 (29 april 1942). Eerder die week klaagde Hillesum over haar buik en weet ze haar "merkwaardige gedrag" van de avond ervoor aan haar op handen zijnde menstruatie (Hillesum, *Het Werk*, 355 (22 april 1942)). Hillesum had een driewekelijkse cyclus. Vooral de week voorafgaand aan het vloeien had ze sterk last van lichamelijke ongemakken en stemmingswisselingen. Normaliter was ze een week later weer in haar gewone doen (Van den Brandt, 'Is dat alleen maar die maandelijkse buik?', 62-67).

[70] Hillesum, *Het Werk*, 181 (11 december 1941).

[71] Hillesum, *Het Werk*, 466 (23 juni 1942).

[72] Brief van Leonie Snatager aan Julius Spier, 13 mei 1942 (archief Bernard Penney).

[73] *Ibidem*.

Hoe deze ervaring van overdracht van een ongedefinieerde kracht te duiden? Is er een overeenkomst met datgene wat Hillesum gewaar werd toen haar klachten verdwenen op die laatste woensdagmiddag van april 1942? Of met de keer in december 1941 toen Spiers warmte haar een dag lang had omvat? En zijn dergelijke ervaringen van Hillesum en Snatager vergelijkbaar met de ervaringen van discipelen in het contact met hun goeroe?

In *Goeroes en charisma* vertelt André van der Braak dat op het moment dat hij "volmondig 'ja' zei" tegen Andrew Cohen, hij de ervaring had letterlijk één te worden met Cohen:

> Hoewel er geen homo-erotische component in het spel was, kan ik deze ervaring toch alleen maar stamelend overbrengen via begrippen van de romantische liefde. Wanneer ik in zijn ogen keek, verdronk ik in een poel van liefde en goedheid. Mijn lichaam voelde elektrisch aan en mijn gedachten stopten totaal. De tijd schrompelde ineen tot een allesomvattend nu.[74]

Van der Braak vergelijkt deze ervaring met een blijvende verliefdheid, maar wijdt er verder niet over uit. Toch lijkt hij in het tweede deel van zijn boek erop terug te komen, wanneer hij een parallel trekt met de wijsgeer Socrates (ca. 470-390 v. Chr.). Van der Braak beschouwt Socrates als een goeroe en vertelt in dit verband over een knappe, jonge mannelijke leerling die vol liefde is voor de oude, fysiek onaantrekkelijke Socrates. Zelf heeft de Griekse wijsgeer de aantrekkingskracht tussen een leraar en leerling vergeleken met een magnetisch krachtenveld. Wanneer een magnetische steen (de bron) een voorwerp (leraar) aantrekt, gaat dit voorwerp ook weer andere voorwerpen aantrekken (leerlingen). Volgens Socrates is het niet de leraar die "de ziel van de leerling" aantrekt, maar "de god" (de magnetische kracht die door de gehele werkelijkheid stroomt) die via de leraar aan de ziel van leerlingen trekt.[75] Zowel de leraar als de leerling zouden in dit proces worden "getransformeerd door eros".[76] En Eros, zo heeft Socrates van de zieneres en priesteres Diotima begrepen, is een *daimon*, een schepsel tussen goddelijkheid en sterfelijkheid in, die toegang biedt tot het goddelijke. Als bemiddelaar tussen de goden en mensen zou eros zich meestal als seksueel verlangen voordoen. In wezen is eros een verlangen "om blijvend gelukkig te zijn", oftewel "een verlangen naar onsterfelijkheid".[77]

Deze door Van der Braak geschetste goeroe-discipel relatie laat zien dat Socrates in een tijd leefde waarin er niet vreemd werd opgekeken wanneer een jongeling van zijn liefde getuigde

---

[74] Van der Braak, *Goeroes en charisma*, 49-50. Vergelijk de ervaring van Hugh Milne (g. 1948), lange tijd een volgeling van Bhagwan Shree Rajneesh, zoals geciteerd door Oakes, *Prophetic charisma*, 17: "Many people have asked me how a sensible, independent person could be mesmerised by someone like Bhagwan. The answer, as many sanyasis would agree, is that once you had been affected by his energy and experienced the sensation of being touched by it, you knew there was nothing like it, no bliss to compare with it. Once you had experienced it, you had to go back for more, to try and regain that feeling of harmony and being at one with the universe. It is similar to a drug-induced high, except that there is no artificial chemical at work. Bhagwan's touch could be just as addictive as the strongest drug."

[75] Van der Braak, *Goeroes en charisma*, 115.

[76] *Ibidem*.

[77] Van der Braak, *Goeroes en charisma*, 99, 100.

voor zijn fysiek onaantrekkelijke leraar en waarin eros als een soort wezen wordt opgevat tussen god en mens in. Vanwege de grote culturele verschillen tussen Griekenland ca. 450 v. Chr. versus Frankrijk eind achttiende eeuw is het evenwel lastig om te veronderstellen dat Socrates' magnetisme hetzelfde is als Mesmers dierlijk magnetisch fluïdum. Vanwege even grote cultuurverschillen tussen Socrates' tijd en Nederland in het begin van de Tweede Wereldoorlog, is het een vraag of Snatagers 'zuignapjeservaring' met Spier wel vergelijkbaar is met het zich op elkaar afstemmen van de 'magnetische krachten' tussen Socrates en zijn leerlingen. Oftewel, hadden Socrates' leerlingen 'energie-ervaringen' zoals Hillesum en Snatager die in het contact met Spier ervoeren? Kan het zijn dat Socrates' mannelijke leerling op een vergelijkbare manier was vervuld van liefde voor Socrates als Van der Braak was voor Cohen? Het is niet evident dat het soort energie- en liefdeservaringen van Hillesum, Snatager en Van der Braak parallel lopen met die van Socrates' leerlingen.

Door aan de hand van de studie van Van der Braak naar goeroes en bijzondere ervaringen te kijken – en van daaruit naar Spier en zijn leerlingen –, doemt er een interessante thematiek op. Echter, deze thematiek vereist onderzoek dat de kaders van dit proefschrift, helaas, overschrijdt.

4.2.3 *Het kundalini-perspectief: heeft Spier 'spirituele energie' overgedragen op zijn leerlingen?*

Diverse psychologische, sociologische en aan religie gerelateerde studies over charisma en goeroes hebben buitengewone ervaringen zeker benoemd en soms nadrukkelijk meegenomen in hun uiteenzettingen. Doorgaans worden zulke ervaringen besproken vanuit vooronderstellingen die een grensoverschrijdende (paranormale) component uitsluiten.[78] Een uitzondering hierop vormt het werkveld van de transpersoonlijke psychologie.[79] Binnen dit veld maken onderzoekers soms gebruik van begrippen als *shaktipat* en *kundalini*, begrippen die verbonden zijn aan specifieke Indiase tradities en waarbij grensoverschrijdende ervaringen zijn gerapporteerd. Shaktipat (Sanskriet, *shakti*, energie, en *pat*, neerdalen) staat voor het overdragen van 'spirituele energie' van de goeroe op de leerling om zo de in de leerling

[78] Zie onder meer Aberbach, *Charisma in politics, religion and the media*; Oakes, *Prophetic charisma*; Storr, *Feet of clay*. In de constructivistische visie op charisma van de antropoloog Weston La Barre wordt de verklaring voor "allegedly supernatural elements" gezocht in biologische, sociologische en psychologische factoren. "Charisma, that supernatural animal magnetism that seems to stream compellingly from the sacred vatic personage or religious innovator, is really a quite secular circumstance psychologically", aldus La Barre. "The compelling force comes not from the great man as he voices new supernatural Truth: he speaks only to the powerful anticommonsensical fantasy already present in the unconscious wish of each communicant" (La Barre, *Culture in context*, 52). Het 'magische' aspect van charisma koppelt La Barre aan sjamanen en primitieve culturen (La Barre, *Culture in context*, 51 en verder; vergelijk Oakes, *Prophetic charisma*, 26-29).

[79] Hanegraaff, *New Age religion and western culture*, 50-52.

sluimerende spirituele energie te activeren.[80] Zo'n energie-overdracht kan een intens spiritueel transformatieproces op gang brengen. Kundalini (Sanskriet, *kunda*, koord of spiraal) komt uit de Indiase kundalini-yogatraditie. Volgens de beschrijvingen ligt de 'kundalini-energie' als een slang opgerold onderaan in de stuit. Eenmaal 'gewekt' zoekt deze energie zich via de ruggengraat een weg naar boven, naar de kruin.

De ervaringswereld van de kundalini kan erotisch zijn gekleurd, zonder dat hierbij sprake hoeft te zijn van lichamelijk contact. Het kan iemands seksualiteit sterk intensiveren, maar kan ook tot een (tijdelijk) celibatair leven leiden met mystiek gekleurde, spiritueel-erotische ervaringen. De ontwaking van deze persoonlijkheid-transformerende energie kan spontaan gebeuren of bewust zijn opgewekt. En het kan gepaard gaan met intens verwarrende en grensoverschrijdende belevenissen.[81]

Jung was met kundalini bekend. Nadat yoga en de chakra's begin oktober 1932 tijdens een seminar van de Psychologische Club in Zürich op het programma hadden gestaan, gaf Jung aansluitend vier lezingen waarin hij een psychologische interpretatie van kundalini-yoga presenteerde.[82] Volgens Sonu Shamdasani bood kundalini-yoga Jung "a model of something that was almost completely lacking in Western psychology", namelijk een ontwikkelingsmodel van hoger bewustzijn.[83] Jung zag kundalini als een autonome kracht die uit het onbewuste opstijgt en verwant is aan de kern van zijn psychologie: het proces van individuatie, het 'worden wie je bent'.

Beschouwd vanuit dit kundalini-perspectief zou men kunnen denken dat Spier een spiritueel ontwakingsproces op gang heeft gebracht bij Hillesum en Snatager. Het worstelen (*ringen*) en aanwenden van magnetische kracht zouden verband kunnen houden met *shaktipat*. Voorzichtigheid is bij zo'n gedachtegang wel geboden. Het oproepen van spirituele ervaringen door middel van energie-overdracht is een onontgonnen terrein, ook binnen de transpersoonlijke

---

[80] Yogi Amrith Desai, 'Kundalini yoga through shaktipat', en Paul Zweig, 'Shaktipat', in: John White (redactie), *Kundalini, evolution and enlightenment*, St. Paul, MN: Paragon House, 1979, 69-75, 172-183.

[81] Over kundalini zie onder meer Bonnie Greenwell, *Koendalini en transformatie*, (Rudi Jansma, vertaling), Deventer: Ankh-Hermes, 1993; Richard House, '"Psychopathology", "psychosis" and the kundalini: Post-modern perspectives on unusual subjective experience', in: Isabel Clarke (redactie), *Psychosis and spirituality: Consolidating the new paradigm*, Chichester, West Sussex: Wiley InterScience, 2010, 89-97; Peter Kampschuur & Ad van Beckhoven, *Spiritualiteit en energie: De kundalini-kwestie*, Rotterdam: Synthese, 2009; Penny L. Kelly, *The evolving human: A true story of awakened kundalini*, San Jose / New York: Authors Choice Press, 2001; Olga Louchakova & Arielle S. Warner, 'Via kundalini: Psychosomatic excursions in transpersonal psychology', *The Humanistic Psychologist* 31(2-3), 2003, 115-158; Lee Sannella, *The kundalini experience: Psychosis or transcendence?*, Lower Lake, CA: Integral Publishing, 1992; Steve Taylor, 'Energy and awakening: A psycho-sexual interpretation of kundalini awakening', *The Journal of Transpersonal Psychology* 47(2), 2015, 219-241; White, *Kundalini, evolution and enlightenment*. Interessant vanuit een andere optiek, namelijk in verband met de vraag hoe de 'oosterse' kundalini naar het westen is gekomen, is het essay over de 'goeroe' en magiër Aleister Crowley (Edward Alexander Crowley, 1875–1947) van Gordan Djurdjevic, 'The Great Beast as a tantric hero: The role of yoga and tantra in Aleister Crowley's magick', in: Henrik Bogdan & Martin P. Starr (redactie), *Aleister Crowley and western esotericism*, Oxford: Oxford University Press, 2012, 107-140.

[82] Jung, *The psychology of kundalini yoga*, 3 en verder.

[83] Shamdasani, 'Introduction: Jung's journey to the East', xxiv. Vergelijk Greenwell, *Koendalini en transformatie*, 191-193.

psychologie.[84] Overigens is het onbekend of Spier via Jung of anderszins van het verschijnsel op de hoogte was.[85] In elk geval werpt het perspectief van de kundalini op een nieuwe, aanvullende manier licht op de relatie van Julius Spier met respectievelijk Etty Hillesum en Leonie Snatager.[86]

Samenvattend kan worden gesteld dat het gevonden materiaal over Spier uitnodigt om in de queeste naar hem en zijn psychochirologie bevindingen van parapsychologen, hun critici en andere wetenschappers mee te nemen. In het verlengde hiervan zijn studies over charisma en kundalini naar voren gekomen. Dit geheel kan de begripsvorming rond alles wat in de volgende hoofdstukken over Spiers werk en persoonlijkheid wordt gepresenteerd vanuit meerdere perspectieven verhelderen.

---

[84] De hoogleraar religiestudies Ann Taves merkt dit onontgonnen terrein op in een bespreking van *Roads of excess, palaces of wisdom: Eroticism & reflexivity in the study of mysticism* (2001) en twee andere studies van Jeffrey J. Kripal. Het probleem van Kripals werk is, aldus Taves, dat het startpunt van zijn onderzoek een persoonlijke, buitengewone ervaring is, die plaatsvond in een Aziatische, religieuze context. Daardoor beschikt Kripal over een andere denkwijze en bijbehorende terminologie. Begrippen als "*shaktipat*, *siddhis*, and *kundalini*", zo geeft Taves aan, zijn onder westers opgeleide academici grotendeels onbekend (Ann Taves, 'The power of the paranormal (and extraordinary)', *History of Religions* 53(2), 2013, 205-211, 208).

[85] In Nederland is kundalini genoemd in *Het leven van Ramakrishna* (1929) van Romain Rolland (1866–1944) en is het als onderwerp ooit opgenomen in een theosofisch lezingenprogramma (Henri Borel, 'Een Hindo-heilige der negentiende eeuw', *Het Vaderland*, 20 juli 1930; Anoniem, 'Lezingen Theosophische Wereld-Universiteit', *Haagsche Courant*, 13 oktober 1932). Verder verscheen een Nederlandse vertaling van de kundalini-verhandeling van George S. Arundale (1878–1945): G.S. Arundale, *Kundalini: Een occulte ervaring*, (M.J. de Bosch Kemper, vertaling), Amsterdam: Theosophische Uitgeversmaatschappij, 1938. Mensen hadden waarschijnlijk moeite met het onderwerp. Een recensent liet bijvoorbeeld weten dat hij niets van het boekje had begrepen en het alleen uit respect voor Arundale had uitgelezen (Anoniem, 'Kundalini: Een occulte ervaring door G.S. Arundale', *Het Vaderland*, 23 november 1938). Volgens een andere recensent zou kundalini "geen enkel geestelijk aspect" bevatten en diende het nergens anders toe "dan om het sexueel conflict van den auteur aan de kaak te stellen" (v. S., 'G.S. Arundale. Kundaline [sic]', *Urania* 33(5/6), 1939, 128).

[86] Volgens Richard House en Olga Louchakova & Arielle Warner kan onwetendheid over kundalini ertoe leiden dat bepaalde ziekteverschijnselen verkeerd worden gediagnostiseerd (House, '"Psychopathology", "psychosis" and the kundalini', 90-91; Louchakova & Warner, 'Via kundalini', 141). Als voorbeeld kan Carl Gustav Jung gelden. Anthony Storr suggereerde dat de periode van Jungs "creative illness" ofwel "mid-life crisis", een periode die in 1913 na Jungs breuk met Freud aanving, gepaard ging met verschijnselen die erop duiden dat Jung schizofrenie had kunnen ontwikkelen (Storr, *Feet of clay*, 90-91). Indertijd vermoedde Jung zelf hetzelfde (Pilard, 'C.G. Jung and intuition', 76, 80). Bezien vanuit het kundalini-perspectief duiden diezelfde verschijnselen erop dat bij Jung de kundalini was ontwaakt.

II

LEVENSLOOP:
VAN METAALHANDEL NAAR HANDLEESKUNDE

5 Frankfurt am Main, 1887-1928: Spier is zoekende

In de dagboeken van Etty Hillesum is Julius Spier niet alleen een handlezer en therapeut, maar ook een man met een grote passie voor muziek. Zijn leven lang heeft Spier gezongen. Niet iedereen in Amsterdam kon zijn stem waarderen. “Als een oude, knoestige eik zou kunnen zingen, dan zou hij zo zingen als S.”, noteert Hillesum uit de mond van Gera Bongers, “[m]aar laat ie maar, dat is goed voor hem, dat scheelt weer heel wat ‘Ring’partijtjes”.[1] Hillesums vader heeft een milder oordeel. Op een zondagmiddag heeft hij met genoegen naar Spier geluisterd. “Het doet er eigenlijk niet zoveel toe of je stem wat mooier of minder mooi is”, zegt hij naderhand tegen zijn dochter, “de hoofdzaak is dat hij met geest en begrip zingt”.[2]

Aanvankelijk staat Spiers leven in het teken van de muziek. Jarenlang koestert hij de droom om operazanger te worden. Als gevolg van een gehoorbeschadiging moet hij deze wens opgeven (§ 5.1). In een periode waarin hij op zoek is naar andere mogelijkheden die hem vervulling kunnen geven, besluit Spier een leeranalyse bij Carl Gustav Jung te gaan volgen. Pas dan wordt hem duidelijk dat handlezen zijn roeping is (§ 5.2).

5.1 Spiers droom om operazanger te worden valt niet te verwezenlijken

Julius Philipp Spier wordt op 25 april 1887 geboren in een Joods gezin in Frankfurt am Main (afb. 8). Zijn ouders zijn volle neef en nicht van elkaar. Vanwege die verwantschap moet het paar een vastgesteld bedrag betalen aan de stad; zo verkrijgen ze toestemming voor hun huwelijk.[3] Vader Rudolph Spier is een fabrikant van leren portefeuilles. Vermoedelijk heeft hij eind jaren zeventig van de negentiende eeuw zijn bedrijf van de hand gedaan en is hij gaan beleggen in onroerend goed. Dit blijkt geen goede beslissing. De oudste zoon in het gezin Spier, Ludwig Spier, ontvangt het nieuws over de slechte financiële positie van zijn ouders van een jongere broer van zijn vader. Deze oom, ook Julius Spier geheten, is op jonge leeftijd naar Engeland vertrokken en is uiteindelijk in de handel van Japans en Chinees antiek beland. Op kosten van oom Julius heeft Ludwig een klein jaar in Londen mogen verblijven om de taal te leren. Een paar jaar na diens verblijf in Engeland geeft oom Julius Ludwig te verstaan dat hij voor zijn eigen onderhoud dient te gaan zorgen aangezien vader Rudolph Spier “nicht nur nichts sondern sogar weniger als nichts” meer bezit.[4] Tot die tijd heeft het gezin in welstand

[1] Hillesum, *Het Werk*, 64-65 (13 juni 1941).

[2] Hillesum, *Het Werk*, 243 (19 januari 1942).

[3] Rudolph Spier (Frankfurt am Main, 22 september 1834 – Frankfurt am Main, 7 december 1904) en Bertha Spier (Frankfurt am Main, 18 februari 1851 – Frankfurt am Main, 1917) trouwden op 17 mei 1871.

[4] Ludwig Spier, *Lebenserinnerungen*, (Ruth Busse-Spier, redactie), ongepubliceerde memoires [ca. 1932 / ca. 2000], (45 pp.), 36 (archief Ruth Busse-Spier; archief Alexandra Nagel). Oom Julius Spier (1848–1923) was als zestienjarige zijn geluk in Engeland gaan beproeven. In 1909 werd hij manager van de firma S.M. Franck & Company om vervolgens een vermogend man te worden. Zijn nalatenschap ging onder andere naar de kinderen van

geleefd. Er waren dienstmeisjes en de zomervakanties werden doorgebracht in Bad Homburg. Ludwig had een min en een privéleraar.

Moeder Bertha Spier is ruim zestien jaar jonger dan haar man. Háár moeder woont bij de familie in.[5] Een zus van Rudolph Spier, dus een nicht van Bertha, woont met haar man en twee dochters eveneens in. Zij zijn gehuisvest op de derde verdieping van een in 1866 gebouwd pand aan de Lange Straße 51 in Frankfurt am Main, dat later is omgenummerd naar 63 en nu niet meer bestaat.[6]

Zoon Julius is als zesde kind door zijn moeder eigenlijk niet meer gewenst. Misschien zou het verschil hebben gemaakt wanneer hij een meisje was geweest. Julius is de vijfde zoon. Na hem zijn er in het gezin nog wel meisjes geboren, twee zelfs. De eerste, Klasin, overlijdt vlak voor haar tweede verjaardag. De andere, Alice, wordt Julius' lievelingszus.

Of het gezin Spier-Spier een hecht, harmonisch, warm gezin is, is onzeker. In elk geval is moeder Spier, aldus Ludwig, regelmatig uitermate onrechtvaardig tegenover zijn jongste broer. Geleidelijk aan groeit Ludwigs innerlijke verontwaardiging hierover zo sterk dat hij het op een dag opneemt voor Julius en een heftige scène schopt met hun moeder. Vanaf dat moment verbetert de relatie tussen Bertha Spier en zoon Julius enigszins. De band normaliseert pas echt als Julius als zestienjarige difterie krijgt en Bertha Spier de volledige zorg voor hem op zich neemt. Om besmettingsgevaar te voorkomen is er een kamer in het huis geïsoleerd. De zieke en zijn moeder zijn dag en nacht bij elkaar. Alleen 's avonds, als ze zich heeft gewassen en ontsmet, komt Bertha Spier een poosje bij de anderen van het gezin aan tafel zitten. Helaas betaalt Julius wel een prijs voor het herstel van deze ziekte en de verbetering van de relatie met zijn moeder: hij loopt een blijvende gehoorbeschadiging op.

Ondanks zijn hardhorendheid blijft de jongste zoon in het gezin Spier een fervent muziekliefhebber. Zoals bij veel Joodse families in Frankfurt am Main neemt muziek in het gezinsleven een belangrijke plaats in. Broer Gustav speelt bijvoorbeeld piano. Zus Alice zingt in een koor dat in 1917 voor een Mahlerfestival door J. Willem Mengelberg in Amsterdam is uitgenodigd.[7] Broer Ludwig komt geruime tijd veel over de vloer bij zijn vriend en buurjongen, de musicus Bernhard Sekles.[8] Julius' beste vriend is de pianist en dirigent Lill-Erik Hafgren,

---

Rudolph en Bertha Spier onder de voorwaarde dat het kapitaal in Amsterdam zou worden beheerd (Hillesum, *Het Werk*, 768 noot 431).

[5] De grootmoeder van moederszijde van de kinderen Spier was Charlotta Spier-Hecht (1827–1906).

[6] Spier, *Lebenserinnerungen*, 5; kopie van de gezinskaart van Rudolph Spier in Frankfurt am Main (ontvangen 24 september 2011 van Sigrid Kämpfer, Institut für Stadtgeschichte, Frankfurt am Main).

[7] JWR in gesprek met Herman Krijn.

[8] Spier, *Lebenserinnerungen*, 17-18, 23-25, 35. De componist, dirigent, pianist en muziekpedagoog Bernhard Sekles was een van de leidende Duitse musici in de eerste decennia van de twintigste eeuw (Joachim Tschiedel, *Bernhard Sekles, 1872-1934: Leben und Werk des Frankfurter Komponisten und Pädagogen*, Schneverdingen: Karl Dieter Wagner, 2005).

geboren in Stockholm en grotendeels opgegroeid in Frankfurt am Main.[9] Diens zus is de indertijd bekende Wagner-zangeres Lilly Waag-Hafgren.[10]

Als gevolg van zijn beperkte gehoor is Julius Spier, die net als zijn jongste zus in een koor heeft gezeten, zeer slecht gaan zingen.[11] Toch blijft hij dit graag doen. Tijdens een vrolijke nieuwjaarsnacht galmt hij dus uit volle borst alle liederen mee. Op die feestelijke avond is de vader van Lill-Erik en Lilly Hafgren ook aanwezig. Hafgren senior, een voormalig operazanger en theaterdirecteur, heeft uit liefhebberij een eigen theorie over stemvorming ontwikkeld. Na goed luisteren concludeert Johan Erik Hafgren dat Julius Spier slechts drie tonen voortbrengt, nota bene louter valse. "Prachtig", reageert Hafgren senior verheugd, "so Einen wie Sie, suche ich mir schon lange, um nämlich zu beweisen, dass jeder Mensch eine Stimme hat, sie muss nur herausgeholt werden".[12] Of de vals zingende jongeman belangstelling heeft om les bij hem te nemen? Het zou hem geen *Pfennig* kosten! Ludwig Spier registreert deze anekdote in zijn memoires. Zijn jongste broer is geraakt door het aanbod en gaat "mit derselben Leidenschaft, mit der er alles was er tat, betrieb" naar de zanglessen toe.[13] Het onderricht van vader Hafgren pakt positief uit. Julius leert opnieuw zingen.

Via zijn vriendenkring komt Julius rond 1914 in contact met anderen die hem verder helpen. Onder hen bevindt zich de levenslustige pianiste Maria Proelss, door vrienden Bobi genoemd. Nadat haar beide ouders kort na elkaar zijn overleden, is Proelss rond 1911 van Stuttgart naar Frankfurt am Main verhuisd. Het is haar geboortestad en haar moeder kwam er vandaan.[14] Mogelijk houdt het besluit om naar Frankfurt am Main terug te keren (mede)

---

[9] Lill-Erik Gustaf Hafgren (1881–1959) studeerde tussen 1892–1901 onder meer aan het Raff-conservatorium, waar hij later een aanstelling kreeg als pianoleraar. Van 1909 tot 1914 en van 1924 tot 1944 was Hafgren in Neustadt an der Haardt (in 1935 veranderd in Neustadt an der Weinstraße) directeur van het conservatorium aldaar en leider van de Liedertafel en muziekvereniging. In de tussenliggende periode woonde en werkte hij in Berlijn en Göteborg. Hafgren was getrouwd met Henriette Grossman (1886–1940) en Helga Wennerlund (1897–1985). Met de eerste kreeg hij een zoon en een dochter (en met een derde vrouw een buitenechtelijke dochter). Ruth Busse-Spier herinnerde zich dat de familie Hafgren tot de vriendenkring van haar ouders behoorde. Hafgrens belangrijkste werk is de opera *Die Gänsemagd* (1938) (Adolf Himmele, 'Lill Erik Hafgren: Mensch und Werk', *Zeitschrift für Musik* 107(2), 1940, 81-82; Artur Reinhard, 'Der Musiker Lill Erik Hafgren: Ein Porträt aus dem Pfälzer Musikleben', *Pfalz und Pfälzer* 2(2), 1951, 6).

[10] Lilly Johanna Maria Hafgren (1884–1965) studeerde piano aan het Raff-conservatorium. In 1907 werd ze door Siegfried Wagner (1869–1930) ontdekt als zangeres, waarna ze een jaar later haar debuut in Bayreuth maakte als Freia in *Das Rheingold* (1869) en een veel gevraagde operazangeres werd (J.B. Steane, 'Hafgren [Hafgren-Waag, Hafgren-Dinkela], Lilly', in: Laura W. Macy (redactie), *The Grove book of opera singers*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 212-213).

[11] Wolfgang Spier, *Dabei fällt mir ein…: Lebensgeschichten*, Berlin: Henschel, 2004, 13.

[12] Spier, *Lebenserinnerungen*, 42; bewerking citaat AN. Over Johan Erik Hafgren (1834–1913) zie Johannes Svanberg, *Sceniska konstnärer 1866-1888*, Stockholm: Nordisk Familjebok, 1918, 21-22.

[13] Spier, *Lebenserinnerungen*, 42.

[14] Maria Anna Proelss (1890–1962) was de jongste dochter van de schrijver, vertaler, journalist en literatuurhistoricus Johannes Moritz Proelss (1853–1911) en Anna Creizenach (1859–1911). Proelss' grootvader van moederszijde was de Dante- en Goethe-kenner Theodor Creizenach (1818–1877), die net als zijn vader, Michael Creizenach (1789–1842), lid was van de vrijmetselaarsloge Zur aufgehenden Morgenröthe. In 1854 bekeerde Theodor Creizenach zich tot het protestantse geloof. Maria Proelss was tevens een nicht van de kunstschilder Friedrich

verband met het bloeiende muzikale milieu in de stad. Het oude, rond de eeuwwisseling hard groeiende handelscentrum heeft na de oprichting in 1878 van het Hochschen Konservatorium en vijf jaar later het Raffschen Konservatorium, een sterke muziekontwikkeling doorgemaakt.[15] Johan Erik Hafgren heeft om die reden zijn twee kinderen naar Frankfurt am Main gestuurd. Later invloedrijke musici als Bernard Sekles en Paul Hindemith genieten aan het Hochschen Konservatorium hun opleiding.

Binnen dit muzikale Frankfurtse milieu zoekt Julius Spier zijn weg. Geruime tijd voelt hij zich sterk aangetrokken tot de vrijdenkende Maria Proelss. Op 4 juli 1915 laat hij de door hem "Hochverehrte Lehrerin!" weten zangles te gaan nemen bij een sopraan.[16] Tijdens een kennismakingsles heeft deze zangeres geconstateerd dat Spiers tong "so schwer & unbeweglich ist, wie ein Klotz".[17] Uitgedaagd dit euvel te overwinnen, oefent Julius Spier trouw.

Een jaar later probeert hij op aanraden van zijn oorarts een 'elektrische kuur' in de hoop dat zijn gehoor hierdoor zal verbeteren. En inderdaad, hij heeft er baat bij. Bijzonder is dat Lilly Hafgren het verschil opmerkt zonder van de kuur op de hoogte te zijn. Na een ontmoeting vertelt ze Julius Spier dat gesprekken met hem voor haar altijd lastig waren, omdat ze dan zo hard moest praten. Ditmaal heeft ze daar geen last van gehad.[18]

Vanaf dat moment droomt Julius Spier ervan om operazanger te worden. Dit wordt nog sterker zodra Lill-Erik Hafgren zich vol vertrouwen uitlaat over Julius' zangtalent. Enigszins beduusd en tegelijkertijd extatisch schrijft hij direct een brief naar Maria Proelss, met wie hij inmiddels een verhouding heeft. Een fragment uit deze brief is illustratief voor Spiers temperament. Bovendien getuigt het van zijn open karakter, zijn enthousiasme en droom om professioneel zanger te worden:

> ... rein Chaos von widerstreitendsten [sic] Empfindungen balgt sich in meiner Seele. Ich bin wütend auf Dich, muss Dich furchtbar verbauen, wenn Du da bist, habe mich losgemacht von Dir, lache Dich aus, verlasse Dich, hab Dich lieb, muss schrecklich über dich & mich lachen, möchte Dich vor Wut, Liebe & Leidenschaft erdrosseln und am Ende liege ich Dir doch zu Füssen & danke Dir aus tiefster Seele & überströmendem Herzen für das, was Du an mir im vergangenen Jahre getan hast, dass Du mir künstlerisch vorwärts geholfen hast. Du weisst ja nicht, was inzwischen für mich Bedeutungsvolles vorgegangen ist! Lill glaubt ganz & gar an die Notwendigkeit meiner Künstler, bez.w.

Anton Otto (Fritze) Prölss (1855–1934), die van Wolfgang Spier een kinderportret schilderde. Gestimuleerd door Otto Dix (1891–1969), met wie Proelss bevriend raakte, stapte zij in de jaren veertig van pianospelen over naar schilderen (Anne Andresen, 'Hanni und Bobi', in: Marie-Luise Bott, Volker Bauermeister & Helmut Bischoff (redactie), *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder: Katalogbuch zur Gedenkausstellung städtische Galerie Freiburg*, Freiburg: Städtische Galerie, 1992, 39-45, 43; Alissa Walser, 'Die Höri, Kolonie der Dichter, Zuflucht der Maler, Winkel für Träumer', *Merian* 48(7), 1995, 60-65, 64, 65).

[15] Albert Richard Mohr, *Musikleben in Frankfurt am Main: Ein Beitrag zur Musikgeschichte vom 11. Bis zum 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Waldemar Kramer, 1976, 305-312.

[16] Brief van Julius Spier aan Maria Proelss, 4 juli 1915 (archief Ruth Busse-Spier). Van de sopraan en zanglerares Alice Baehr (g. 1878) is nauwelijks iets bekend. Zij was Joods en had vermoedelijk een jongere zus, de pianiste en muzieklerares Lucie Baehr (g. 1875).

[17] *Ibidem*.

[18] Brief van Julius Spier aan Maria Proelss, 4 juli 1916 (archief Ruth Busse-Spier).

> Sängerlaufbahn, ja er hat das stärkste persönliche Interesse daran, dass ich Berufsänger werde & ist völlig von einer aussergewöhnlichen Zukunft überzeugt, mehr als ich selbst. Und das habe ich Dir zu verdanken. Du warst der erste Mensch, der voll & ganz an mich geglaubt hat & der mit unerschütterlicher Geduld, Ausdauersliebe mir musikalisch & künstlerisch so vorwärts geholfen hat, wie noch keiner & so kann ich wirklich sagen, dass nur durch Dich ich das erreicht habe, was jetzt da ist, denn Du hast Kräfte & Talente in mir ausgelöst & entwickelt, die ungelöst & unwirksam in mir schlummerten & erst durch Dich sind sie wach geworden & haben nun Lill endlich ganz überzeugt. Dafür werde ich Dir ewig dankbar bleiben.[19]

De grote dank van Spier aan *Liebe!* voor hetgeen zij aan krachten en talenten in hem naar boven heeft gehaald, wordt in alle toonaarden bezongen, nog minstens drie kantjes lang. Volhardend oefent hij verder. Totdat er een punt komt waarop hij moet vaststellen dat zijn gehoor te beschadigd is om beroepszanger te worden. Hoe lang het traject heeft geduurd eer Spier tot dit inzicht komt, en of een bepaalde ervaring hem ertoe heeft gebracht om zijn droom om operazanger te worden op te geven, is onbekend.

Vermoedelijk loopt in het begin van 1917 de liefdesbetrekking tussen Spier en Maria Proelss stuk, maar de relatie herstelt en blijft beiden zeer dierbaar. Volgens Ludwig Spier is zijn jongste broer “immer beschäftigt, stets in Eile” en heeft hij behalve vrienden “vor allem eine Menge Freundinnen”.[20] Een aantal van die vriendinnen zou trouw aan hem zijn, anderen zouden hem uitbuiten. Via de vriendschap met Maria Proelss leert Spier ook de zussen Hedel en Hanni Rocco kennen.[21] De ouders Proelss en Rocco waren goed bevriend en Maria Proelss was in haar jeugd bij de familie Rocco kind aan huis. Vandaar dat het een voor de hand liggende beslissing is dat Hanni Rocco, wanneer zij naar Frankfurt am Main verhuist om haar vioolstudie voort te zetten, bij Maria Proelss intrekt.[22] Vanzelfsprekend komt Hedel Rocco in Frankfurt am Main bij haar jongste zus Hanni en jeugdvriendin Bobi op bezoek. Hedel Rocco is kinderverpleegster. Daarnaast speelt ze verdienstelijk piano en zingt ze. Julius Spier wordt verliefd op haar, alhoewel zij nooit zijn grote liefde zou worden. Het stel trouwt in november 1917. Vijf maanden later wordt dochter Ruth geboren, bijna tweeënhalf jaar later gevolgd door zoon Wolfgang (afb. 9).[23]

---

[19] Brief van Julius Spier aan Maria Proelss, 11 augustus 1916 (archief Ruth Busse-Spier).

[20] Spier, *Lebenserinnerungen*, 40.

[21] Hedwig Else Emmeline (Hedel) Rocco (Stuttgart, 14 november 1891 – Berlijn, 22 juli 1946) en Johanne (Hanni) Rocco (1896–1990) waren twee van de zes (of zeven) kinderen van de uitgever en schrijver Charles (Carl) Rocco (1854–1921) en kleindochters van de succesvolle dansleraar F. Wilhelm Rocco (1819–1897) uit Halle an der Saale (Ralf Jacob, ‘Der Tanzgeschichte ein Gesicht gegeben: Der Porträtgemälde von Marie Louise und Friedrich Wilhelm Rocco – eine bedeutende Schenkung für der Stadtarchiv Halle’, in: Ralf Jacob et al. (redactie), *Jahrbuch für hallische Stadtgeschichte 2013*, Halle Saale: Verlag Janos Stekovics, 2013, 68-85, 84-85).

[22] Maria Proelss en Hanni Rocco zijn vervolgens de rest van hun leven bij elkaar gebleven. Volgens Ruth Busse-Spier, die na het overlijden van Proelss veel met ‘tante Hanni’ optrok, was er een innige vriendschap tussen de twee vrouwen en konden ze niet buiten elkaar, maar zou van een typisch lesbische relatie geen sprake zijn geweest (persoonlijk gesprek van AN met Ruth Busse-Spier, november 2013).

[23] Wolfgang Rudolf Spier (Frankfurt am Main, 27 september 1920 – Berlijn, 18 maart 2011) was zeer actief in de Duitse theaterwereld. Als de *König des Boulevardtheaters* stond hij tot kort voor zijn overlijden op de planken.

5.2 Spier zoekt werk dat hem voldoening geeft

Bij zijn huwelijk en bij de aangifte van zijn kinderen staat Julius Spier geregistreerd als koopman. Hij verdient goed bij de gerenommeerde metaalhandelsfirma Beer, Sondheimer & Co. Binnen de Duitse metaalsector is dit bedrijf, opgericht in 1870 in Frankfurt am Main, een van de drie toonaangevende metaalhandelsbedrijven. De twee andere grote firma's zijn Metallgesellschaft, eveneens gevestigd in Frankfurt am Main, en Aron Hirsch & Sohn uit Halberstadt. Beer, Sondheimer & Co is oorspronkelijk in dezelfde straat gevestigd als waar de familie Spier woont.[24] Na afronding van de *Volksschule* en een stagejaar is Julius Spier er op 1 april 1902 aan de slag gegaan. In de loop van vijfentwintig jaar klimt hij van jonge leerling gestaag op via (vervangend) hoofd van de zinkafdeling naar personeelschef van driehonderd man. Als vlot lerende, multi-inzetbare kracht verzorgt hij afwisselend de volledige boekhouding voor een bepaalde afdeling, voert hij zelfstandig correspondentie, lost hij complexe problemen op en wordt hij een tijd lang als vertegenwoordiger afgevaardigd naar aandeelhoudersvergaderingen in Berlijn. Daar profileert hij zich als een buitengewoon capabele onderhandelaar. Zijn goed ontwikkelde sociale vaardigheden zorgen er bovendien voor dat hij bij ondergeschikten even geliefd is als bij zijn gelijken en meerderen.[25]

Ondanks het succes en de positieve waardering van het volgens streng orthodox-joodse principes geleide bedrijf – men houdt zich strikt aan de sabbat en andere religieuze voorschriften en feestdagen –, schenkt dit werk Spier nooit de voldoening die hij zoekt. Vervulling vindt hij wel in het zingen, maar juist zanger worden is een onhaalbare droom gebleken.

5.2.1 *Uit onvrede met zijn baan begint Spier een eigen uitgeverij*

In Frankfurt am Main woont het jonge gezin Spier dicht in de buurt van Maria Proelss en Hanni Rocco. De vriendinnen verkeren in een sociaal milieu waarin Spier zich thuis voelt en dat sterk verschilt van de wereld van de metaalhandel. De uitgebreide, muziekminnende vrienden- en kennissenkring van Proelss en Rocco breidt zich uit wanneer Proelss in september 1925 met de Kammermusikgemeinde des Bühnenvolksbundes opricht. In drie jaar tijd emancipeert dit gezelschap tot de Frankfurter Kammermusikgemeinde. Een muziekgezelschap dat, zoals Theodor Adorno het formuleert, "ein nach Programm und Interpretationsstil vom offiziellen

---

Ruth Johanna Bertha Spier (Frankfurt am Main, 26 april 1918 – Berlijn, 10 januari 2018) ging ook de bühne op, zij zong. Middenin de oorlog trouwde ze met de arts Hans J.H.W. Busse (1917–2009).

[24] Beer, Sondheimer & Co ging aan de gevolgen van de beurskrach op Wall Street in 1929 ten onder en werd in 1930 geliquideerd (S.M. Auerbach, 'Jews in the German metal trade', *Leo Baeck Institute Yearbook* 10(1), 1965, 188-203; Ludwig Rosenthal, *Der Hanauer Rabbiner Mosche Tobias ('Raw Mosche Tuvje') Sondheimer (1755–1830) und seine Nachfahren in der ehemaligen Frankfurter Metallfirma von Weltruf Beer, Sondheimer & Co*, Hanau: J.G. Kittsteiner, 1975, 29-34; Benjamin W. de Vries, *Of mettle and metal: From court Jews to worldwide industrialists,* Amsterdam: NEHA, 2000, 123-132).

[25] Getuigschrift (*Zeugnis*) van Beer, Sondheimer & Co voor Julius Spier, 30 september 1927 (dossier D005122, archief Joods Historisch Museum, Amsterdam).

Musikleben durchaus abweichende Institution [war]".[26] Het in formatie wisselende gezelschap speelt doorgaans oude en moderne werken van minder bekende componisten. Aan de uitvoeringen gaat soms een voordracht vooraf. Na afloop is er steevast gelegenheid voor discussie tussen de musici en het publiek. Met deze opzet rebelleert het gezelschap tegen de strak gestructureerde wijze van spelen die tijdens de voorafgaande decennia opgang heeft gemaakt en de Frankfurtse muziekwereld domineert.[27] Tegen weinig of geen vergoeding leveren mensen als Emanuel Feuermann, Paul Hindemith en Clemens Krauss een bijdrage.[28] Onder de kritische toehoorders bevinden zich Theodor Adorno, Walter Benjamin[29] en Bernhard Diebold.[30]

Of Julius Spier de kring rond de Frankfurter Kammermusikgemeinde persoonlijk kent – en dus ook Feuermann, Hindemith, Krauss, Adorno, Benjamin en de vele andere musici en schrijvers – is onzeker, al lijkt het aannemelijk dat hij met verschillende van hen contact heeft gehad, zij het misschien oppervlakkig. De journalist en schrijver Bernhard Diebold leert Spier echter zeker kennen.

Hedel Spier-Rocco, die de veelzijdige begaafdheid van haar echtgenoot op waarde kan schatten, stimuleert Spier ander werk te zoeken. Dit vindt hij in hetzelfde vak als waarin zijn schoonvader en de vader van Maria Proelss werkzaam waren: de uitgeverswereld. Op 14 april 1925 is Iris-Verlag in het bedrijvenregister van Frankfurt am Main bijgeschreven. Voor de dagelijkse bedrijfsvoering van de uitgeverij voor "schöne Literatur und Kunst" is een bedrijfsleider aangesteld.[31]

Iris-Verlag ontstaat mede als gevolg van Spiers vriendschap met Reinhold Zickel, die in dezelfde muzikale kringen verkeert als hij. Zickel is een veteraan, die tijdens de Eerste

---

[26] Theodor W. Adorno, 'Maria Proelss', in: Bott, Bauermeister & Bischoff, *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder*, 56-57 (herdruk van de 'In memoriam', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27 september 1962). Theodor W. Adorno (1903–1969) was zijn leven lang bevriend Hanni Rocco en Maria Proelss.

[27] Voor Proelss ging het om het spelen vanuit gevoel. Wat haar voor ogen stond, noemde zij "mit Vorliebe 'fluidieren'" (Adorno, 'Maria Proelss', 56). Proelss' optreden in Amsterdam op 25 april 1932 werd in de kranten afgekraakt. De combinatie van "slordig spel en betweterige visie" zorgde ervoor dat het concert "tamelijk wel een fiasco" was (C.H., 'Maria Proelss', *Algemeen Handelsblad*, 26 april 1932; Ld, 'Piano-recital Maria Proelss', *De Telegraaf*, 26 april 1932).

[28] Op het programma van de Frankfurtermusikgemeinde stonden onder andere het Berner-strijkkwartet (onder leiding van Alphonse Brun (1888–1963)), het Amar-kwartet (onder leiding van Paul Hindemith (1895–1963)), de cellist Emanuel Feuermann (1902–1942), de sopraan Felicie Hüni-Mihacsek (1891–1976) en de dirigenten Lill-Erik Hafgren (1881–1959), Frederik Goldbeck (1902–1981), Clemens Krauss (1893–1954) en Edwin Fischer (1886–1960) (email van Leopold Proelss aan AN, 8 augustus 2015).

[29] Marie-Luise Bott, 'Nachlaßverwaltung eigener Art', in: Bott, Bauermeister & Bischoff, *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder*, 29-34, 30, 31; Lotte Paepcke, 'Die pure Kunst: Weg über ein Seil', in: Bott, Bauermeister & Bischoff, *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder*, 9-10, 9.

[30] Paepcke, 'Die pure Kunst', 9; Christoph Meckel, 'Salut und Chapeau', in: Bott, Bauermeister & Bischoff, *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder*, 14. Bernhard Diebold (Bernhard Ludwig Dreifus, 1886–1945) was van 1917 tot 1935 redacteur en theatercriticus bij de *Frankfurter Zeitung*.

[31] Alexandra Nagel, 'Uitgever Julius Spier en Iris-Verlag', *De Boekenwereld* 28(4), 2012, 237-251, 238.

Wereldoorlog zijn linkerhand heeft verloren.[32] Hij is goed bevriend met Diebold en onderhoudt een bijzondere vriendschappelijke leraar-leerling relatie met Adorno.[33] Alhoewel Zickel het schrijverschap ambieert, is hij bij gebrek aan financiële middelen docent geworden op het Kaiser Wilhelms Gymnasium in Frankfurt am Main. Met Iris-Verlag creëert Spier een podium voor Zickel om zijn droom te helpen verwezenlijken. Iris-Verlag geeft in totaal drie titels van de leraar/schrijver uit.[34] Voor een heruitgave van Angelus Silesius' *Heilige Seelenlust* (1926) schrijft Zickel het nawoord.

Andere personen van wie de kleine uitgeverij werk publiceert, zijn de illustere dichter Jakob Haringer (1898–1948), de kunsthistoricus en latere museumdirecteur Georg Swarzenski (1876–1957), de populaire, katholieke novellist en schrijver Werner Bergengruen (1892–1964), de Baltische schrijver en dichter Siegfried von Vegesack (1888–1974), de Hongaarse schrijver Dezsö Kosztolányi (1885–1936) en de indertijd in Nederland woonachtige journalist en veelschrijver Friedrich M. Huebner (1886–1964). De kunstenaar Alfred Kubin, getrouwd met een schoonzus van Ludwig Spier, maakt de tekeningen voor een nieuwe uitgave van Voltaire's *Candide*, dat wel staat aangekondigd maar nooit verschijnt.[35]

Vermoedelijk hangt dit laatste samen met de grote veranderingen die zich in 1927 bij Iris-Verlag voltrekken. Er komt dat jaar een nieuwe bedrijfsleider en Spier neemt op 30 september vrijwillig afscheid van Beer, Sondheimer & Co om zich volledig aan het uitgeversvak te gaan wijden.[36] Eind maart 1928 vertrekt hij met vrouw en kinderen naar hun zomerhuis 'Bergnest' in Auerbach. De uitgeverij verhuist naar Heidelberg, waar bedrijfsleider nummer drie aan de slag gaat. Een jaar later gooit Spier het roer nogmaals om, ditmaal definitief. Iris-Verlag wordt geliquideerd en het gezin vertrekt naar Berlijn. Proelss en Rocco hebben zich daar ondertussen al gevestigd, evenals Zickel en zijn gezin. Ruim voor het einde van het jaar geeft Bernhard Diebold via de *Frankfurter Zeitung* en *Das Illustrierte Blatt* ruchtbaarheid aan het feit dat Julius

---

[32] Reinhold Zickel (1885–1953) behoorde tot de oorlogsverminkten van wie Spier alleen de gespaarde hand heeft kunnen lezen (Spier, 'Psychochirologie, eine neue Therapie', 340; *Id*., 'Hände sprechen', *Der Querschnitt* 11(10), 1931, 687-690, 690; *Id*., *Worden wie je bent*, 82).

[33] Horst Stemmler, 'Rückblicke auf eine Freundschaft: Theodor W. Adorno und sein Lehrer Reinhold Zickel', in: Stefan Müller-Doohm (redactie), *Adorno-Portraits: Erinnerungen von Zeitgenossen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2007, 175-210. In 1958 publiceerde Adorno een artikel waarin hij dank betuigde aan zijn voormalige leraar Zickel. Twee jaar later las Adorno Zickels nazistische roman *Strom* (1940). Toen knapte er iets. Adorno liet testamentair vastleggen dat onder geen enkele voorwaarde zijn essay over Zickel mocht worden herdrukt. Al eerder, in 1933, was het om andere, onbekende redenen tot een breuk gekomen tussen Zickel en Diebold. Of de vriendschap tussen Zickel en Spier is stukgelopen is onbekend. Ruth Busse herinnerde zich alleen dat haar ouders bevriend waren met de familie Zickel, ook nog in Berlijn, waar de Zickels in 1926 naartoe verhuisden. Het gastenboek 'Bergnest' van Julius en Hedel Spier bevat een gedicht van Zickel, gedateerd 26 april 1925 (Nagel, 'Uitgever Julius Spier en Iris-Verlag', 241-242; het gastenboek bevindt zich in het archief van Ruth Busse-Spier).

[34] Bij Iris-Verlag verschenen van Reinhold Zickel de novellen *Das Lirileirapodragü* (1925) en *Die Schwarzmühle* (1925) en het toneelstuk *König Stahl* (1926).

[35] Nagel, 'Uitgever Julius Spier en Iris-Verlag', 244.

[36] Volgens het getuigschrift (noot 25) liet de firma Spier niet graag gaan.

Spier middels de handleeskunde in Berlijn een nieuwe, intrigerende, serieuze vorm van wetenschap beoefent, de psychochirologie.[37]

5.2.2 *Tijdens zijn leeranalyse bij Carl Gustav Jung vindt Spier zijn roeping*[38]

Binnen de kring waar Julius en Hedel Spier deel van uitmaken, vaart men mee op de stroom van de *Lebensreform* en staat men open voor nieuwe, alternatieve of kritische bewegingen. Dit komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de laat-expressionistische werken die Iris-Verlag van Zickel en andere auteurs uitgeeft. De voorkeur voor vegetarisch voedsel is een ander voorbeeld, net als de belangstelling van Hanni Rocco en Walter Benjamin voor grafologie (handschriftkunde).[39] Wanneer de kinderen ziek zijn, neigt Hedel Spier ernaar om natuurgeneeskundige middelen in te zetten. Zij interesseert zich verder voor astrologie, antroposofie en psychologie. Voor astrologie en psychologie heeft Julius Spier eveneens belangstelling. Met zulke interesses komt men in die tijd onvermijdelijk in aanraking met het werk van Carl Gustav Jung. Zo ook Oscar Schmitz, de zwager van Julius' broer Ludwig Spier. Schmitz is na het lezen van Jungs *Psychologische Typen* (1921) een bewonderaar en de meest enthousiaste promotor van Jung in Duitsland geworden. Er verschijnen regelmatig stukken van hem over Jungiaanse psychologie in kranten en tijdschriften.[40]

Rond 1926 beginnen Julius en Hedel Spier aan een leeranalyse bij Jung in Zürich. Dit traject dient niet te worden verward met een *Heilanalyse*. In een leeranalyse doorloopt een toekomstige psychoanalyticus in het kader van de opleiding een psychoanalytisch traject als analysant (degene die de psychoanalyse ondergaat) om aan den lijve zo'n analyse te ervaren. Bij een *Heilanalyse* ondergaat iemand uit eigen (heils)overwegingen de psychoanalyse. Hoe strikt het onderscheid indertijd werd gehanteerd is niet bekend. Wel is bekend dat de leeranalyse was verdeeld in blokken van een maand en dat Julius en Hedel 's zomers de kinderen dan onderbrachten in een kinderkolonie in het Zwarte Woud. Alles bij elkaar zal het scholingstraject een half jaar in beslag hebben genomen.

---

[37] Bernhard Diebold, 'Blick in die Hand', *Frankfurter Zeitung*, 25 augustus 1929; *Id*., 'Das Gesicht der Hand: Die Handlesekunst – eine ernste Wissenschaft', *Das Illustrierte Blatt* (17)42, 1929, 1195-1196, 1200. Spier is Diebold voor de publicaties altijd erkentelijk gebleven (Spier, *The hands of children*, 167).

[38] Fragmenten uit deze paragraaf en §§ 6.2, 6.4, 7.1-2, 11.2.1-7, 11.3 en 12.1-3 zijn samengevoegd tot het artikel 'Jung, Julius Spier, and Palmistry' dat in het *Jung Journal* zal verschijnen.

[39] Walter B.S. Benjamin (1892–1940) leerde de grafologie kennen van zijn in 1916 overleden favoriete tante Friederike Joseephi (Howard Eiland & Michael W. Jennings, *Walter Benjamin: A critical life*, Cambridge: The Belknap Press, 2014, 29). Wanneer Hanni Rocco met de handschriftkunde kennismaakte, is onzeker. Zij beoefende het om inkomsten te hebben in Berlijn en later in Freiburg (Paepcke, 'Die pure Kunst', 10).

[40] Jay Sherry, *Carl Gustav Jung: Avant-garde conservative*, (dissertatie), Department of Educational Science and Psychology at the Freie Universität Berlin, 2008, 66. Oscar A.H. Schmitz (1873–1931) publiceerde onder meer *Geist der Astrologie* (1922), *Psychoanalyse und Yoga* (1923) en *Märchen aus dem Unbewussten* (1932). Schmitz was goed bevriend met zijn zwager Alfred Kubin (1877–1959) (Sherry, *Carl Gustav Jung*, 42).

Het motief van Hedel Spier om aan de leeranalyse te beginnen is volgens Ruth Busse "omdat het huwelijk moeilijk was".[41] (Opmerkelijk is dat een *heils*motief Hedel Spier ertoe zou hebben laten besluiten om aan een *leer*analyse te beginnen.) Maar zij onderbreekt de scholing en pakt de draad nooit meer op. Mogelijk speelt bij Julius Spier de onvrede over zijn werk bij de metaalfirma en/of perikelen bij Iris-Verlag. Achteraf gezien is de uitgeverij een tussenfase en een financiële aderlating voor hem geweest. Het kan ook zijn dat Spier via een leeranalyse verdieping zocht voor zijn eigen levensweg.

Ongeacht Spiers motivatie om aan het Jungiaanse traject te beginnen, in Zürich is zijn fascinatie om handen te lezen aan de orde gekomen. Hij beoefent het handlezen dan al twintig jaar intensief.[42] Uit zijn brieven aan Maria Proelss valt dit niet af te leiden – daarin wordt het handlezen nooit genoemd en komt de muziek als drijvende kracht naar voren –, maar Ludwig Spier weet te vertellen dat zijn broer Julius altijd aan bekenden vraagt of zij hem hun handen willen laten zien.

Bij toeval hoorde Julius Spier voor het eerst over handlezen in een kleine badplaats, waar hij in 1905 in het Kurhaus een lezing bijwoonde van een zenuwarts uit Berlijn. Deze man sprak over *Deutungswissenschaft* en ging in op de mogelijkheden die het handschrift en de handen zouden bieden om een diagnose te kunnen stellen. Zeer geïnteresseerd in het laatste liet Spier zich de beginselen van het handlezen door deze arts uitleggen en bracht hem "schon nach wenigen Tagen seinen erstaunten Lehrmeister einige geglückte Analysen".[43] Geheel op eigen kracht heeft Spier zich vervolgens de kunst van het handlezen eigengemaakt, slechts gebruikmakend van een boek om de basisprincipes onder de knie te krijgen.[44]

Als amateurhandlezer bekijkt Spier in de loop der jaren duizenden handen en slaat deze bijna fotografisch in zijn geheugen op. Gaandeweg ontwikkelt hij de gewoonte om tijdens het schouwen de eigenaar van een paar handen diens levensloop te laten vertellen. Van elk persoonlijk verhaal probeert hij dan de 'centrale gebeurtenis' vast te stellen en deze te relateren aan het lijnenpatroon in de hand. Vele handen verder lukt het hem om in omgekeerde richting te werken: uit de lijnformaties in de handpalm weet hij, zo claimt hij, de meest belangrijke gebeurtenis in iemands leven af te leiden. Naast het bestuderen van de handen verdiept Spier zich in de psychologie van Freud, Adler en met name Jung. Zo ontdekt hij verbanden tussen

---

[41] JWR in gesprek met Ruth Busse-Spier.

[42] Zodra hij zich in Berlijn had gevestigd, claimde Spier drieëntwintig jaar lang "gearbeitet, geschaut, gesucht, [und] verglichen" te hebben voordat hij met zijn handleeservaringen naar buiten durfde te treden. Aan een journalist vertelde hij "dag en nacht" aan het handlezen te hebben besteed en de "tijdverspilling" te betreuren waartoe zijn beroep hem had gedwongen (Spier, 'Psychochirologie, eine neue Therapie', 340; Julius van Arkel, 'Psycho-chirologi[e]: Een nieuwe wetenschap', *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 23 oktober 1930).

[43] Spier, *Lebenserinnerungen*, 41. Vergelijk Berthold Ahrendt, *Altonaer Nachrichten*, 17 maart 1934; Vera Bern, 'Unenthüllte Rätselwelten: Psycho-Chirologie – eine neue Wissenschaft', *Hamburgischer Correspondent*, 5 oktober 1930; Hans Ratonek, 'Hände Sprechen: Besuch bei einem berühmten Psychochirologen', *Neue Freie Presse* (Wenen), 4 maart 1931; Spier, 'Psychochirologie, eine neue Therapie', 339.

[44] JWR in gesprek met Annamarie Mommsen: "[I]n Engeland was er een standaardwerk en dat had Spier ook. Dat was van Cheiro." Ruth Busse-Spier bezat een exemplaar van *Cheiro's language of the hand* dat van haar vader zou zijn geweest. Maar het is onzeker of Spier de beginselen uit dit Engelstalige boek leerde. Het is aannemelijker dat hij een Duits werk heeft bestudeerd.

handen, “das innere seelisch-geistige Erleben der Menschen” en “überstandenen Krankheiten oder noch vorhandenen Krankheitserscheinungen”.[45] Anders gezegd, op grond van talloze eigen waarnemingen zou Spier samenhangen hebben gezien tussen de verschijningsvorm van iemands handen en de psychische en fysieke gesteldheid van die persoon.

Pas in 1927 durft hij met deze autonoom ontwikkelde manier van werken naar buiten te treden. In een gesprek met Jung moet hij het handlezen, wat tot dan toe louter een liefhebberij is geweest, naar voren hebben gebracht. Mogelijk onderwerpt Spier Jung aan een handanalyse tijdens zijn leeranalyse bij Jung, of doet hij dit later. In 1930 zijn er in elk geval afdrukken van Jungs handen gemaakt, vermoedelijk door of in samenwerking met een Zwitserse leerling van Spier.[46] Voor de psychiater in Zürich is Spiers talent om via de handen betekenisvolle informatie over iemand te verkrijgen ongetwijfeld fascinerend. Jung zet zich voor Spier in en opent deuren voor hem.

Een van deze deuren is die van de Burghölzli-kliniek. Onder leiding van de directeur van de kliniek, dr. Hans-Wolfgang Maier, bedenken enkele artsen experimenten om Spiers talent te testen.[47] Zo hebben ze gipsafdrukken van kinderhanden voor hem neergelegd, waarbij Spier uit de eerste “Verblödung” afleest, uit de tweede “Geistesschwäche” en uit de derde “schwere kriminelle Veranlagung”.[48] Daarop wordt het experiment Spier onaangenaam en vraagt hij waar het materiaal vandaan komt. De handafdrukken blijken afkomstig van bewoners uit een tehuis voor psychopathische jongens.

Voor een ander experiment hebben Maier en de zijnen een groep van dertig patiënten uit de Burghölzli-kliniek geselecteerd. De opdracht luidt om op basis van handlijnen een diagnose van deze geesteszieken te stellen. Al snel blijkt dat de helft van de diagnosen waar Spier op uitkomt, overeenstemt met de diagnosen van de psychiaters. De andere helft wijkt af. Op zich is deze uitkomst betekenisvol, maar de klapper zou nog volgen. De artsen onderzoeken de patiënten van wie Spiers diagnose afwijkt opnieuw. Hun conclusie is dan dat Spier het bij het rechte eind had. Spier zou dus van alle dertig patiënten via de handen ieders ziektebeeld hebben herkend![49]

Aangezien de bronnen voor zowel het experiment met de gipsafdrukken als het experiment met de dertig patiënten in de Burghölzli-kliniek, slechts enkele krantenartikelen zijn, dienen beide verhalen met terughoudendheid te worden bezien. Niettemin zullen de uitslagen van de proeven Jung er mede toe hebben gebracht om Spier te adviseren zich professioneel op het handlezen toe te gaan leggen.

---

[45] Spier, ‘Psychochirologie, eine neue Therapie’, 339.

[46] Zie § 11.1 noot 18; vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 718 noot 5.

[47] In het nawoord van zijn boek is Spier de directeur van de kliniek, de psychiater Hans-Wolfgang Maier (1882–1945) erkentelijk voor de kans die hij hem had gegeven om ervaring op te doen in de Burghölzli-kliniek (Spier, *The hands of children*, 167).

[48] Manfred Georg, ‘Ein Schermann der Handlesekunst’, *Tempo Berlin* en *Züricher Zeitung*, [najaar 1929].

[49] Anoniem, ‘De hand, spiegel der ziel: Julius Spier leest de lijnen van het noodlot’, *De Telegraaf*, 24 februari 1934.

6 Berlijn, 1929-1938: Spier zet psychochirologie op de kaart

Zodra de beslissing is gevallen om een praktijk als handlezer op te zetten, weet Julius Spier welke stappen hij moet zetten. Op naar Berlijn, de stad waar mogelijkheden liggen voor het nieuwe beroep dat hij voor ogen heeft en waar mensen wonen die zich met Jung en diens psychologie bezighouden. Rond februari 1929 verhuist het gezin Spier naar een huis in de nieuwbouwwijk Eichkamp. Praktijkruimte wordt gerealiseerd aan de Bayerischen Platz 2. Eenmaal gevestigd gaat Spier voortvarend aan de slag om belangstelling te genereren voor de wijze van handlezen die hij heeft ontwikkeld en verder wil ontwikkelen (§ 6.1). Geïnspireerd door zijn ervaringen in Zwitserland, richt hij zich niet alleen op het geven van consulten aan privépersonen, maar ook op het geven van cursussen (§ 6.2). Met zijn werk gaat het hem voor de wind. Totdat Hitler in 1933 aan de macht komt en Joden meedogenloos uit het maatschappelijke leven worden verdreven. Ook in de persoonlijke sfeer zijn er moeilijkheden: er is veel huwelijksstrijd. Ondanks deze tegenslagen blijft Spier aan het werk en mensen helpen (§ 6.3), daarbij gesteund door dierbare vrienden en Carl Gustav Jung (§ 6.4).

6.1 Als psychochiroloog wil Spier zich onderscheiden van chiromanten

Na het advies om in Berlijn van het handlezen zijn beroep te maken, helpt Jung Spier verder op weg. Om naamsbekendheid te genereren in zijn nieuwe woonplaats introduceert hij Spier bij de salonière Edith Andreae-Rathenau.[1] Zij is een uitstekende ingang om aan het Berlijnse publiek voorgesteld te worden. Als de intelligente vrouw van een succesvolle bankier en zus van de bekende industrieel, politicus en schrijver Walther Rathenau – die in 1922 door extreem rechtse nationalisten is vermoord –, behoort Edith Andreae tot de intellectuele bovenlaag van Berlijn.[2] Zij interesseert zich niet alleen voor literatuur en kunst, maar ook voor esoterische onderwerpen.[3] Deze brede belangstelling, met inbegrip van de handleeskunde, moet in de familie hebben gezeten. In de uitgebreide bibliotheek van Walther Rathenau en zijn

[1] Petra Wilhelmy, *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)*, Berlin: Walter de Gruyter, 1989, 367, 585-586. Edith Rathenau (1883–1951) was de zus van de industrieel, politicus en schrijver Walther Rathenau (1867–1922). Zij was in 1902 getrouwd met Franz Friedrich (Fritz) Andreae (1873–1950), die een verre nazaat was van de auteur van *Chymische Hochzeit Christiani Rosenkreutz* (1616), Johann Valentin Andreae (1586–1654).

[2] Tot de vrienden van het echtpaar Andreae worden gerekend Melchior Lechter (1865–1937), Max Liebermann (1847–1935), Thomas Mann (1875–1955) en zijn vrouw Katia H. Mann-Pringsheim (1883–1980), Gustav Meyrink (1868–1932), Max Reinhardt (1873–1943), Rainer Maria Rilke (1875–1926), Rabindranath Tagore (1861–1941) en Hans Hasso von Veltheim (1885–1956). Edith Andreae-Rathenau was geruime tijd lid van de Theosofische Vereniging en kende zodoende ook Annie Besant (1847–1933), Charles Leadbeater (1854–1934) en Jiddu Krishnamurti (1895–1986) (Ursula von Mangoldt, *Auf der Schwelle zwischen gestern und morgen: Begegnungen und Erlebnisse*, Weilheim: Otto Wilhelm Barth Verlag, 1963, 67-130; Wilhelmy, *Der Berliner Salon*, 586).

[3] Edith Andreae-Rathenau, *Selbstverwerklichung: Der Pfad der Furcht-Befreiung* (Neugeist-Bücher 44), (G. von Schulze-Gaevernitz, voorwoord), Pfullingen in Württenberg: Johannes Baum, 1931.

ouders namen de boeken over occultisme en chiromantie een grote plaats in.[4] Huize Andreae is dan ook dé plek voor Spier om in Berlijn een lezing te geven.

Decennia na dato herinnert een van de vier dochters Andreae, Ursula von Mangoldt, zich dat Julius Spier in het huis van haar ouders over zijn werk is komen vertellen. Volgens Von Mangoldt – die later zelf een invloedrijke handlezeres is geworden[5] – was Spier indertijd de beste handlezer van Berlijn. Vol verbazing heeft ze naar de uitleg over zijn geheel autonoom ontwikkelde manier van werken geluisterd: de psychochirologie. Het is een methode waarin zijn "große mediale Begabung" een belangrijke rol speelt.[6]

Direct na de voordracht in de villa van de familie Andreae in Grunewald brengt een krant verslag uit van Spiers lezing. "Jetzt ist in Berlin ein Chirologe (Handleser), namens S p i e r, aufgetaucht", meldt het *Tempo Berlin*, "der Empfehlungsschreiben bedeutendster zeitgenössischer Wissenschaftler mit sich führt, und den nach einer Sitzung im Hause der Schwester Walter Rathenaus, der Frau Geheimrat Andreae, ein Referent mit einem gewissen Recht als einen 'Schermann der Handlesekunst' bezeichnete".[7] De zegswijze 'een Schermann van de handleeskunst' is een verwijzing naar de Pools-Weense handschriftdeskundige Rafael Schermann.[8] De vergelijking is treffend. Schermann laat menigeen versteld staan door wat hij uit handschriften weet op te maken, precies zoals Spier mensen sterk verrast door hen via het lezen van handen persoonlijke informatie te verstrekken.

6.1.1 *Spier vestigt geen aandacht op zijn paranormale vermogen*

Rafael Schermann wordt beschouwd als een helderziend grafoloog. Wanneer hij een handgeschreven tekst voor zich zag, lichtte die voor zijn innerlijk oog op, zo vertelde hij. Het schrift toonde hem dan beelden uit het leven van de schrijver van het schrift. Schermann was ervan

---

[4] Anoniem, 'Die Bibliothek Walther Rathenau: Ein geistiges Vermächtnis', *Berliner Tageblatt*, 5 oktober 1928; *Id*., 'De bibliotheek van Walter Rathenau', *Het Volk*, 5 oktober 1928. Van deze collectie is geen catalogus bewaard.

[5] Tussen 1932 en 1984 zette Ursula von Mangoldt twaalf titels over handlezen op haar naam.

[6] Von Mangoldt, *Auf der Schwelle zwischen gestern und morgen*, 146.

[7] Manfred Georg, 'Ein Schermann der Handlesekunst', *Tempo Berlin* en *Züricher Zeitung*, [najaar 1929]. Vergelijk Schwarz, 'Die Spiegel der Seele', 4548. De spelling 'S p i e r' (met spaties tussen de letters) is overgenomen van het origineel. Overal waar in dit proefschrift woorden op die manier zijn geciteerd, is dit naar de oorspronkelijke schrijfwijze.

N.B. De journalist, schrijver, vertaler Manfred Georg (Manfred Georg Cohn, 1893–1965) verliet Duitsland in 1933. Via omwegen arriveerde hij in New York, waar hij in 1939 hoofdredacteur werd van *Aufbau*, het blad voor Duitse emigranten in de VS (vergelijk Margaret Mamlok-Stern § 11.2.5 noot 67, Kate Marcus § 11.2.6 noot 80).

[8] Rafael Schermann (1879–1945) was meermaals in het nieuws. Zie onder meer Sindbad, 'Meine seltsamen Erlebnisse mit Rafael Schermann', *Zentralblatt für Okkultismus*, 13(6), 1919, 250-253; Anoniem, 'Een grafologisch wonder', *De Telegraaf*, 2 november 1923; Franz Hans von Schönthan, 'Graphologe und Hellseher: Das Phänomen Schermann', *Der Querschnitt* 7(3), 1927, 167-174; Rafael Schermann, 'Der Graphologe prüft einen Richterspruch: Eine Ehe-Analyse', *Uhu* 4(5), 1928, 50-53; *Id*., 'Eignen Sie sich zum Ehe? Ihre Handschrift gibt Auskunft!', *Scherl's Magazin* 6(4), 1930, 361-364; Arthur Zucker, 'Wat het handschrift verraadt: Rafael Schermann', *De Telegraaf*, 21 december 1930; W. Coops, 'Wondergraphologie', *Grensgebieden* 1(5), 1934, 72-74.

overtuigd dat ergens in de toekomst de wetenschap zijn talent zou kunnen verklaren. Volgens hem gebeurde er iets in zijn bewustzijn bij het zien van een handgeschreven tekst, waardoor er beelden voor zijn geestesoog verschenen. Dit 'iets' verbond hij aan intuïtie en "das Erfassen der ganzen Seele des Menschen".[9] Vandaar dat hij, ter onderscheiding van de 'gewone' grafologie, de term *psycho*grafologie introduceerde. Schermann beschouwde zichzelf als een psychografoloog.

Schermanns opvatting over de psychografologie verschilt met die van Spier voor wat betreft de psychochirologie. Al rapporteren beiden, aldus de bronnen, helderziendheid – Spier krijgt via het schouwen van handen filmachtige beelden uit het leven van de eigenaar van die handen op het netvlies van zijn innerlijk oog[10] –, toch bedoelt Spier met het woord 'psycho' iets anders. Voor hem is 'psycho' een verwijzing naar psychotherapie. Bernhard Diebold en een andere journalist, Rolf Reißmann, leggen het in hun artikelen over Julius Spier uit:

> Der Chiromant is heute Psychologe. Julius Spier ist Psychoanalytiker, der – auf Freudscher und namentlich Jungscher Basis – seine D i a g n o s e statt aus dem Traum und den Reflexen des Unterbewußtseins aus der Physiognomie der Hand gewinnt. Der Zweck ist nicht Weissagung, sondern psychische Therapie. Daher der neue Titel: P s y c h o – C h i r o l o g e.[11]

> Für Spier wird die Handlesekunst das zentrale Hilfsmittel für die psychologische Durchforschung des Menschen zu psychotherapeutischen Zwecken, Psychologie und Chirologie verschwistern sich bei ihm.[12]

In plaats van via het handlezen aan *Weissagung* (waarzeggen) te doen, brengt Spier het handlezen dus als 'psychische therapie', een vorm van psychoanalyse die de weg naar de eigen ontplooiing zou wijzen. Dit is vernieuwend. Spier gaat hiermee voorbij aan de mysterieuze kant van het handlezen. Uitgezonderd zichtbare aandoeningen aan de handen (kalk- en schimmelnagels, de vergroeiing van vingergewrichtjes, huidaandoeningen, trommelstokvingers) en beroepen die handen vormen (de zwarte handen van de tuinman en de automonteur, de lenige van de pianist, de eeltige vingertoppen van de naaister), is het tenslotte raadselachtig hoe informatie over iemands lichamelijke, emotionele en psychische gesteldheid in de handen besloten kan liggen (§ 4.1.1).

Ook gaat Spier niet in op de door hemzelf erkende en door anderen aan hem toegedichte buitengewone (mediamieke) gave. Hij legt slechts uit geen chiromantie te beoefenen maar chirologie of, specifieker, psychochirologie. Chiro*mantie* is volgens hem de oude, mantische

---

[9] Rafael Schermann, *Die Schrift lügt nicht! Erlebnisse*, Berlin: Brücken-Verlag, 1929, 28. Vergelijk Alexandra Nagel, 'Rafael Schermann, psychografoloog, getest en bediscussieerd door parapsychologen', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 73(2), 2006, 8-13, 11.

[10] Anoniem, 'De hand, spiegel der ziel', *De Telegraaf*, 24 februari 1934: "[Spier:] Het beschouwen van de handen wekt mij tot een visueel contact op." Vergelijk Von Franz, *Over voorspellen en synchroniciteit*, 46-47 (geciteerd in § 3.3.3).

[11] Bernhard Diebold, 'Blick in die Hand', *Frankfurter Zeitung*, 25 augustus 1929.

[12] Rolf Reißmann, 'Fahrplan des Schicksals: Die Hand und ihre Linien', *Der Tag* (Berlijn), 12 november 1929.

(voorspellende) wijze van handlezen, voornamelijk gebaseerd op het duiden van (vaak enkele) tekens en lijnen in de handpalm. Chiro*logie* zou de empirisch-wetenschappelijke vorm van het handlezen zijn, die ooit aan een paar Duitse universiteiten is onderwezen (zie § 8.5).

Op deze manier ontstaat er een wonderlijke discrepantie tussen wat Spier niet zo openlijk en nadrukkelijk als Schermann zegt, maar wel steevast doet: gebruikmaken van zijn intuïtieve en paranormale (helderziende) indrukken (§ 3.3.3, § 4.1.2). Tegelijkertijd geeft hij met zijn onderscheid tussen chiromantie en chirologie een enigszins vertekend beeld van de handleeskundige geschiedenis (§ 8.9).

6.1.2 *Spiers uitleg van de psychochirologie verschilt van de '*Neugeist-*uitleg'*

Interessant is dat het door Spier geïntroduceerde begrip later is geduid in de lijn van Schermann. Degene die dit doet, is de redacteur en uitgever Victor Schweizer, die in 1931 zorgt voor de herdruk van *Handlesekunst und Wissenschaft* (1920) van Albert Freiherr von Schrenck-Notzing. Aan dit werk van de gerenommeerde arts, hypnotiseur en parapsycholoog voegt Schweizer een naschrift toe, waarin hij de psychochirologie onderscheidt van de chiromantie. Von Schrenck-Notzing zag dit verschil, aldus Schweizer, maar heeft het niet scherp genoeg verwoord.

In de betreffende verhandeling refereert Von Schrenck-Notzing aan zijn vriendschap met Nicolas Vaschide. Vaschide heeft in Parijs onder meer onderzoek verricht naar en met de helderziende handlezeres Madame Fraya (zie § 8.8.2). Via Vaschide heeft Von Schrenck-Notzing met deze chiromancièn ne kennis kunnen maken. Na een korte blik op de linkerhand van de baron schetste Madame Fraya diens karakter en deed ze een voorspelling die op "ein Produkt lebhafter Einbildungskraft" had geleken.[13] Maar, zo moet Von Schrenck-Notzing veel later toegeven, de voorspelling dat hij na zijn vijftigste een belangrijk boek op het gebied van het occultisme zou publiceren, is uitgekomen. In 1914 is Von Schrenck-Notzings *Materialisations-Phänomene* verschenen. Hij is dan eenenvijftig. Deze uitgekomen voorspelling heeft hem tot het inzicht gebracht dat er naast zogeheten "chiromantischen psychophysiologisch begründeten Beobachtungen" ook sprake moet zijn van "h e l l s e h e r i s c h e I n t u i t i o n".[14]

Welnu, in het nawoord bij de herdruk van de *Handlesekunst und Wissenschaft* legt Schweizer de chiromantie uit als een techniek die iemand uit een boek over handlezen kan leren. De psychochirologie vat hij op als een kunst die "nur durch bestimmte Methoden, wie Neugeist sie lehrt, e r w e c k t u n d e n t w i c k e l t" kan worden.[15] Dan volgt:

> Die P s y c h o c h i r o l o g i e oder Chirognosie ist die eigentliche Vollendung der Chiromantie. C h i r o m a n t i e – das ist die ä u ß e r e mechanisch-schematische Art der Deutung und Weissagung

[13] Von Schrenck-Notzing, *Handlesekunst und Wissenschaft*, 32.

[14] Von Schrenck-Notzing, *Handlesekunst und Wissenschaft*, 33.

[15] Dr. S., 'Nachwort der Schriftleitung', in: Von Schrenck-Notzing, *Handlesekunst und Wissenschaft*, 33-36, 33. Dr. S. is Victor Schweizer (1872–1935), indertijd de uitgever van Johannes Baum Verlag.

> aus den verschiedenen Elementen der Hand – aus Linien, Figuren, Bergen, Fingern, Nägeln usw. –; die P s y c h o c h i r o l o g i e dagegen ist die Kunst der i n n e r e n, seelischen Einfühlung d u r c h d i e H a n d in Persönlichkeit und Schicksal ihres Trägers. Die Psychochirologie ist also keine Technik, sondern eine M e t h o d e i n t u i t i v – h e l l s e h e r i s c h e r E r u i e r u n g p s y c h i s c h e r u n d s c h i c k s a l s m ä ß i g e r G e g e b e n h e i t e n d u r c h d a s M e d i u m d e r H a n d. (…)
>
> Im übrichen bleibt die Psychochirologie n i c h t, wie zumeist die Chiromantie, bei der bloßen A u s l e g u n g der einzelnen Elemente stehen, vielmehr ist sie zugleich Psychologie und P s y c h o t h e r a p i e, die sich nicht auf oft unsichere Divination verläßt, sondern auf psychischer Analyse und Durchschau gründet und zugleich den Weg zur S y n t h e s e erkennt und weist.[16]

Zonder dat in het nawoord naar Julius Spier wordt verwezen, is het duidelijk dat het stuk kenmerken van Spier draagt. Dit blijkt uit de opmerking aan het eind van het geciteerde fragment dat psychochirologen zich niet tot de duiding van een enkel handkenmerk beperken en het handlezen verbinden aan psychotherapie en -analyse.

Net als Spier presenteert Schweizer de psychochirologie dus als een aan de psychologie gelieerd vakgebied. Maar in tegenstelling tot Spier haalt hij het handlezen niet nadrukkelijk uit de sfeer van toekomst voorspellen (‘de psychochirologie is de kunst van invoeling via de hand van de persoonlijkheid en *het lot* van drager van die hand’). En anders dan Spier, die de paranormale component min of meer verzwijgt, komen Schweizer en Von Schrenck-Notzing openlijk uit voor het bestaan van paranormale vermogens en beschouwen ze deze als iets dat bij de ontwikkelingsweg van de mens hoort.

Von Schrenck-Notzing en Schweizer zijn *Neugeist*-aanhangers. *Neugeist* is een spirituele levensfilosofie, opgekomen in de tweede helft van de negentiende eeuw en verwant aan *New Thought* in de Verenigde Staten. Vandaar dat zij intuïtie, helderziendheid en invoelingsvermogen expliciet betrekken bij de ‘hogere’ vorm van handlezen: de psychochirologie. Vanuit diezelfde positie meent Schweizer dat de chiromantie uit een boek kan worden geleerd en dat er dan geen paranormale vermogens aangewend worden. Historisch bezien is dit laatste een ongewone aanname. Een wezenlijk element in het denken over mantische praktijken, waartoe de chiromantie behoort, is dat er bij goddelijke inspiratie juist demonische krachten – oftewel hogere dan wel paranormale vermogens – in het spel zouden zijn (zie § 8.1). Hieruit blijkt dat het beeld van het handlezen bij Von Schrenck-Notzing en diens redacteur een typisch *Neugeist*-construct is van de geschiedenis: handlezen zou in de tijd zijn geëvolueerd van chiromantie naar chirologie en psychochirologie. Deze visie deelt Spier beslist niet.

Spier heeft zich, vermoedelijk door zijn scholing bij Jung en mogelijk om strategische redenen, niet in het debat over helderziendheid en andere psi-vermogens willen mengen. Eigenlijk heeft Spier nooit een heldere definitie van de psychochirologie gegeven. Hij herhaalt slechts keer op keer dat de psychochirologie niet gericht is op het voorspellen van de toekomst, dat doen chiromanten. Consequent verwijst hij vervolgens naar geleerden zoals Aristoteles, Paracelsus, Savonarola, Lavater en Carl Gustav Carus. Zij hadden volgens hem het handlezen

[16] Dr. S., ‘Nachwort der Schriftleitung’, 34.

beoefend als 'zuivere' chirologie (zie de inleiding bij hoofdstuk 8). Hieruit blijkt dat Spier, anders dan Von Schrenck-Notzing en Victor Schweizer, chiromantie en chirologie steeds naast elkaar ziet in de geschiedenis, of in mengvormen. Spiers uitgangspunt is de chirologie. Dit is zijn opstap naar een uiteenzetting over zijn eigen methode, waarmee hij aansluit bij de dieptepsychologie van Jung en afstand neemt van het debat over paranormale vermogens.

6.2 Spiers methode vindt aansluiting bij de medische wereld

Vanaf het prille begin loopt Spiers praktijk goed. Het succes van de experimenten in de Burghölzli-kliniek heeft de aandacht op hem gevestigd en stelt hem in de gelegenheid in Zürich medici te onderrichten over zijn methode van handlezen. In Berlijn stromen mensen via mond-tot-mondreclame voor consulten naar hem toe. Verspreid door het land, worden in grote steden lezingen voor hem georganiseerd. Bij voldoende belangstelling verzorgt hij een inleidende cursus. Dit succes heeft tot gevolg dat er af en toe stukken over Spier in de krant verschijnen,[17] dat een enkele keer iets over hem in een populair tijdschrift staat,[18] dat hij een keer op radio

[17] Naast de artikelen van Bernhard Diebold (noot 11), Manfred Georg (noot 7) en Rolf Reißmann (noot 12) zijn als (verwijzingen naar) Duitstalige krantenartikelen bekend: y., 'Chirologie und Psychotherapie', *Vossische Zeitung* (Berlijn), [1929]; Martha Maria Gehrke, '[onbekend]', *Neue Badische Landeszeitung*, *Neue Stuttgarter Tagblatt*, *Königsberger Zeitung*, [ca. 1930]; dr. H.W., 'Der Charakter in der Hand: Gespräch mit Julius Spier', *Badeblatt und amtliche Fremdenliste der Stadt Baden-Baden*, 3 februari 1930; Vera Bern, 'Unenthüllte Rätselwelten: Psycho-Chirologie – eine neue Wissenschaft', *Hamburgischer Correspondent*, 5 oktober 1930; K.F. Keim, 'Die Hände als objektieve Lebensurkunde', *Stuttgarter Neues Tagblatt*, 7 oktober 1930; ot, 'Intuitives Schauen', *Frankfurter Zeitung*, 23 oktober [ca. 1930]; Alfred Gradenwitz, '[onbekend]', *Reklams Universum*, [ca. 1930]; Hans Ratonek, 'Hände Sprechen: Besuch bei einem berühmten Psychochirologen', *Neue Freie Presse* (Wenen), 4 maart 1931; Lutz Weltmann, '[onbekend]', *8-Uhr Abendblatt Berlin*, [ca. 1932]; Dr. F., 'Chirologie, die ärztliche Handlesekunst', *Die Stunde* (Wenen), 20 mei 1933; Berthold Ahrendt, 'Zeig' mir deine Hand und ich werde dir sagen, wer du bist: Chiromantie und Chirologie – Chirologe als Arzt un Künstler', *Illustrierter Sonntags-Kurier Altonaer Nachrichten*, 17 maart 1934. Uit een aantal berichten over Spiers "Vorträgen mit Lichtbilder" zijn fragmenten overgenomen in een foldertje gemaakt in opdracht van de "Süddeutschland, Rheinland-Westfalen Konzert-Direktion", Hermann Koch. Dit drukwerk was gemaakt ter promotie van Spiers verblijf in Frankfurt am Main (archief Ruth Busse-Spier). Een vergelijkbaar foldertje liet Spier later zelf drukken (archief Paulien Bom-Bos). Ook bezat Spier *Sonderabdruck*-en van de artikelen van Keim en Reißman (archief Joods Historisch Museum; archief Ruth Busse-Spier; archief Paulien Bom-Bos).

[18] Diebold, 'Das Gesicht der Hand', 1195-1196, 1200; Schwarz, 'Die Spiegel der Seele', 4548; Spier, 'Hände sprechen', 687-690. Zie ook Georg Schwarz, 'Was deine Hand erzählt', in: *Bibliothek der Unterhaltung und des Wissens* (deel 9), Stuttgart / Berlin / Leipzig / Wien: Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1931, 157-166.

Bern te horen is,[19] en dat beroemde mensen zoals de componist Eugen d'Albert[20] en de fysicus Albert Einstein[21] hem hun handen tonen.

Naar verluidt beginnen medici Spiers methode in hun eigen praktijk te gebruiken.[22] De natuurgeneeskundig georiënteerde artsen Heinz Bottenberg en August G. Heisler publiceren over de psychochirologie in respectievelijk het maandelijkse blad *Biologische Heilkunst*[23] en het tweewekelijkse blad *Ärztliche Rundschau*.[24] Zelf levert Spier eveneens een bijdrage aan *Ärztliche Rundschau* – het gaat aan het stuk van Heisler vooraf – en aan *Heilkunst der Gegenwart*, een maandelijkse periodiek uitgegeven door de Höomopathischer Zentralverlag te Berlijn.[25] Verder zou de eerste hoogleraar psychohygiëne Heinrich Meng bereid zijn informatie te verstrekken over Spiers werk en de verspreiding van de psychochirologie in Duitsland en Zwitserland. Uit een brief van Spier:

> Herr Dr. Heinrich Meng, der mich und meine Taetigkeit von Deutschland her kennt, ist, wie er mir schreiben liess, gern bereit ueber meine Arbeit und deren Verbreitung Auskuenfte zu geben. Ich moechte dazu noch bemerken, dass ich in den Jahren 1927-29 ueber ein Jahr staen[dig] in Zuerich gearbeitet habe und seit dem in jedem Jahr 1-2 Monate zu Erteilung von Konsultationen und Abhaltung von Lehrkursen nach der Schweiz kam. Ich habe daher auch in der Schweiz einen grossen Kreis, sowohl von Konsultenten als auch von Schuelern.[26]

Meng heeft belangstelling voor homeopathie en natuurgeneeskunde en is in 1929 medeoprichter van het Psychoanalytisch Instituut in Frankfurt am Main. Vier jaar na de oprichting van het instituut emigreert Meng naar Bazel, waar hij nog eens vier jaar later een lectoraat

---

[19] Programma-aankondiging voor de uitzending uit Bern voor dinsdag 13 januari 1931 in *Radio Wien*, 9 januari 1931: "* 19:30: Julius Spier, Berlin: Die Hand, ein Spiegel der Seele. * 20:10: (…)."

[20] Schwarz, 'Die Spiegel der Seele', 4548; Spier, *Worden wie je bent*, 171. De componist Eugène F.C. d'Albert (1864–1932) maakte in Frankfurt am Main en Berlijn deel uit van de muzikale vriendenkring van Maria Proelss en Hanni Rocco (Busse-Spier, *Erinnerungen*, 5, 6). Vergelijk Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, Dresden: Wolfgang Jess Verlag, 1931, 55, afb. 1.

[21] Spier, 'Hände sprechen', 688. Albert Einstein (1879–1955) hoorde bij de kennissenkring van Edith Andreae-Rathenau en heeft meermaals zijn handen laten lezen (Alexandra Nagel, 'Bracht het medium Naatje Akkeringa-Kromme Albert Einstein van zijn stuk?', *Tijdschrift voor Parapsychologie & Bewustzijnsonderzoek* 82(3-4), 2015, 28-32; *Id*., *The hands of Albert Einstein: Einstein's involvement with hand-readers and a Dutch psychic*, ongepubliceerd essay, 2017, (34 pp.)).

[22] Heinz Bottenberg, 'Die Chirologie in der ärztlichen Praxis', *Biologische Heilkunst* 14(18), 1933, 273-279, 274: "Schon eine sehr große Anzahl von Aerzten hat er [Spier] in seiner Methode unterwiesen. Ich selbst kenne viele, die sie täglich in der Praxis anwenden."

[23] *Ibidem*. Heinz Bottenberg (1901–1950) vestigde zich in 1926 in Frankfurt am Main. Zijn naam raakte sterk verbonden aan de natuurgeneeskunde, onder andere door *Was essen?* [1931] en *Die Blutegelbehandlung* (1935) (A. Hoff, 'Gedenktage: Heinz Bottenberg †', *Hippokrates* 21(21), 1950, 646).

[24] August Heisler, 'Chirologie (Julius Spier), eine wertvolle Methode der seelischen Tiefenforschung', *Ärztliche Rundschau* 40(24), 1930, 340-341. August Gustav Heisler (1881–1953) was mede-uitgever van *Ärztliche Rundschau*.

[25] Spier, 'Psychochirologie, eine neue Therapie', 339-340; *Id*., 'Warum ich nicht wahrsage', 55-56.

[26] Brief van Julius Spier aan de Firma Schwabe te Bazel, 8 mei 1940 (signatuur Den Haag LM: VLS, 915, archief Literatuurmuseum, Den Haag).

psychohygiëne (geestelijke gezondheidszorg) krijgt.[27] Medepleitbezorger van het eerste uur voor de psychohygiëne is de eerder genoemde directeur van de Burghölzli-kliniek, Hans-Wolfgang Maier.

6.2.1 *De arts August Heisler springt voor Spier in de bres*

De bijdrage van August Heisler over Julius Spier in *Ärztliche Rundschau* is in feite een pleidooi om de psychochirologie op zijn merites te beoordelen. De tekst is een reactie op een voorval dat heeft plaatsgevonden tijdens het tweede Internationale Congres voor Kindergeneeskunde in augustus 1930 te Stockholm. Tijdens dit congres is Heisler, zo geeft hij aan, voor Spier in de bres gesprongen. Het is niet duidelijk of Spier ook in Stockholm aanwezig was en er misschien een voordracht heeft gegeven, of dat hij en zijn psychochirologie slechts onderwerp van debat zijn geweest. Wel komt uit het artikel naar voren dat het merendeel van de deelnemers ertoe neigde het werk van Spier weg te wuiven: Spier is niet voor vol aangezien, omdat hij geen medische opleiding heeft genoten. Heisler vindt dit een kwalijke gang van zaken.[28]

Voor Heisler, plattelandsdokter en sanatoriumarts in het Zwarte Woud, zijn Spiers inzichten omtrent patiënten – soms nota bene diagnoses die door artsen zijn gemist – reden genoeg om de psychochirologie binnen het medisch vakgebied een serieuze kans te geven. Men dient in een uitzonderlijk geval toch de innerlijke verplichting te voelen “die Methode weiter zu prüfen und die Möglichkeit einer solch raschen Tiefenschau nutzbar [zu] machen zum Heile unserer Kranken”?[29] Deze positieve houding ten opzichte van Spier wil niet zeggen dat Heisler kritiekloos is. De psychochiroloog heeft zijn manier van werken in de optiek van Heisler tot dan toe niet wetenschappelijk genoeg doorgezet, want hij gebruikt nog steeds voor een deel “der Nomenklatur einer mittelalterlichen Chiromantie”.[30]

Waarschijnlijk hebben Spier en Heisler elkaar via de uitgebreide kring van leerlingen en sympathisanten van Jung leren kennen. Heisler is in 1910 in het ruim honderd kilometer ten noorden van Zürich gelegen Königsfeld im Schwarzwald neergestreken. Als een sterk voorstander van therapieën waarbij aandacht is voor zowel lichaam, geest als ziel, is Heisler goed bekend met de psychologie van Jung. Ook hebben Heisler en zijn vrouw een grote liefde voor muziek. Dit zullen voldoende redenen voor de mannen zijn geweest om na een ontmoeting met elkaar in gesprek te blijven en een vriendschappelijk contact te onderhouden. Ruth Busse

---

[27] Elisabeth Zimmermann, *Heinrich Meng (1887-1972): Psychohygiëne und Pädagogik*, (dissertatie), Zürich: Zentralstelle der Studentenschaft, 1994, 28 en verder, 52-53.

[28] In de naderhand gepubliceerde samenvattingen van de voordrachten gehouden op het congres te Stockholm staat een bijdrage van Heisler over een appeldieet-tegen-diarree. Over Spier of psychochirologie is in de bundel niets te vinden (August Heisler, ‘Rohe Apfeltage bei Durchfällen im Kindesalter und bei Erwachsenen’, *Acta Paediatrica* 11, 1930, 379-380).

[29] Heisler, ‘Chirologie (Julius Spier)’, 341.

[30] Heisler, ‘Chirologie (Julius Spier)’, 340.

herinnert zich dat zij en haar broer Wolfgang drie zomers lang zijn ondergebracht in Heislers kinderkolonie in het Zwarte Woud, toen hun ouders voor de *Lehranalyse* in Zürich waren.[31]

Met steun van zijn vriend en plaatsgenoot Albert Schweizer heeft Heisler in 1924 in Königsfeld de stichting Geistige Nothilfe opgericht. Het doel van deze stichting is om het culturele leven in de regio nieuwe impulsen te geven door middel van concerten, theatervoorstellingen, voordrachten en vergelijkbare activiteiten. Mogelijk heeft Heisler, rond de verschijning van hun beider artikelen in *Ärztliche Rundschau*, Spier namens de stichting uitgenodigd om in Königsfeld een lezing over psychochirologie te verzorgen.

6.2.2 *Spier zou sneller een (psychologische) diagnose kunnen stellen dan artsen*

In meerdere lezingen legt Spier aan zijn toehoorders uit dat de psychochirologie niet alleen waardevol kan zijn voor psychiaters, psychologen, pedagogen en beroepskeuzeadviseurs, maar ook voor criminologen.[32] Het noemen hiervan hangt samen met een gebeurtenis die Spier meer dan eens vertelt om het belang van zijn nieuwe methode van handlezen te illustreren. Deze gebeurtenis heeft plaatsgevonden in het najaar van 1929, toen Spier werd geraadpleegd in verband met een gecompliceerde rechtszaak in Winterthür. De autoriteiten waren niet bij machte vast te stellen of de beklaagde jarenlang een psychische ziekte simuleerde of werkelijk een geesteszieke was. Binnen een kwartier heeft Spier gezien dat de man om wie het ging over een zeldzaam helder en logisch verstand beschikte – en dus volledig toerekeningsvatbaar was voor het gepleegde strafbare feit. Naar aanleiding van deze snelle diagnose merkt de directeur van de Burghölzli-kliniek op dat specialisten doorgaans pas na zes weken van intensieve observatie zo'n conclusie kunnen trekken.[33] Met zo'n referentie op zak is het niet vreemd dat Spier als getuige-deskundige bij het gerechtshof van Berlijn betrokken raakt.[34]

---

[31] Persoonlijk gesprek van AN met Ruth Busse-Spier, mei 2016.

[32] Uit het fragment dat van de journaliste Martha Maria Gehrke (1904–1986) in twee foldertjes is overgenomen (zie noot 17): "Hier erschließt sich eine Fülle neuer Möglichkeiten für Psychiater so gut wie für Pädagogen, für Kriminalisten wie für Berufsberater (…)."

[33] Rolf Reißmann, 'Fahrplan des Schicksals: Die Hand und ihre Linien', *Der Tag* (Berlijn), 12 november 1929. Vergelijk Julius van Arkel, 'Psycho-chirologi[e]: Een nieuwe wetenschap', *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 23 oktober 1930; Anoniem, 'De hand, spiegel der ziel', *De Telegraaf*, 24 februari 1934.

[34] Kroon & Spoor, '"Ze was iemand die alles gaf en alles nam"', 32; Vilma Fichtmüller, *Erinnerungen*, Karlsruhe-Durlach: Heinz W. Holler Verlag, 2003, 44. Over het inzetten tijdens van helderzienden voor het opsporen van criminelen zie bijvoorbeeld Wolffram, *The stepchildren of science*, 233-253; *Id*., 'The criminological construction of female mediumship in early twentieth-century Germany', *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural* 5(2), 2017, 337-359.

6.2.3 *Spier heeft indirect banden met het Jung Gesellschaft in Berlijn*

Ook de grafoloog Hans Jacoby is getuige-deskundige bij de rechtbank.[35] Spier en Jacoby werken meermaals samen en staan op goede voet met elkaar. Beiden maken deel uit van de groep volgelingen van Jung in Berlijn, maar zijn nooit als lid van het in 1931 opgerichte Jung Gesellschaft Berlin geregistreerd.[36] Hetzelfde geldt voor vier leerlingen van Spier: Julie Neumann-Blumenfeld, Kate Marcus, Ernst Bernhard en Margarethe Mamlok-Stern. Zij zullen zich binnen de Jungiaanse kring in Berlijn hebben bewogen; de namen van de eerste drie zijn tenslotte later intrinsiek aan de Jungiaanse psychologie verbonden geraakt (§ 11.2.3-4, § 11.2.6). De zwager van een vijfde leerling van Spier is jarenlang bevriend met Jung (§ 11.2.3 noot 50).

In hoeverre Spier op weg is om het psychologisch handlezen als een volwaardige, medische en/of psychologische kunde geaccepteerd te krijgen, valt niet te zeggen. De handleeskunde hoort sinds lang bij de pseudowetenschappen en komt door Spier, niet opgeleid als arts, in een nieuw licht te staan. Maar om werkelijk een verschil te kunnen maken is een langere adem nodig dan hij heeft gekregen. Na het aanvankelijke enthousiasme zijn er in de jaren dertig geen Duitse publicaties meer aangetroffen over de psychochirologie. Spiers naam, en daarmee de beroepscategorie “Psycho-Chirologen”, verdwijnt uit het *Branchen Fernsprechbuch (Handels-, Gewerbe- und Berufsverzeichnis) für Groß- Berlin und Umgegend*.

6.3 Spier helpt mensen graag, ook buiten zijn praktijk

“[W]ie können wir diesem Menschen helfen[?]”, vraagt Spier op de dag dat Etty Hillesum haar handen voor het eerst laat analyseren.[37] Het is een standaardvraag. Spier leert zijn leerlingen om te kijken en te zoeken naar ingangen waarmee ze iemand kunnen bijstaan.

De neiging, of behoefte, om mensen te willen helpen is sterk in Spier. Met Iris-Verlag gaf hij de droom van Reinhold Zickel gestalte, voor een zwager kocht hij ooit een benzinestation opdat die er een bestaan mee zou kunnen opbouwen. Maar net zomin als Zickel door Iris-

---

[35] Hans Josef Jacoby (1906–1945) maakte deel uit van het grafologisch milieu in Berlijn en was een van de eerste volgelingen van Jung in Berlijn. Hij schreef boeken en artikelen over grafologie en was vicevoorzitter van het Deutsche Graphologische Studiengesellschaft. Het secretariaat van dit gezelschap en de rijk gevulde grafologisch-psychologische vakbibliotheek waren bij hem thuis ondergebracht (zie onder meer [Marie Simon, Heinrich Lewy & Hans Jacoby], ‘Drei Handschriften – dreifach gedeutet’, *Das Leben*, 10(2), 1932, 42-47; Marianne Jacoby, ‘Memories of Hans Jacoby’, *The Graphologist* 10(2), 1992, 45-58; Alexandra Nagel, ‘The friendship between Hans Jacoby and Julius Spier: Or Jung’s connection with graphology and chirology’, *The Graphologist* 27(4), 2009, 73-80).

[36] Regine Lockot, *Erinneren und Durcharbeiten: Zur Geschichte der Psychoanalyse und Psychotherapie im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1985, 51. Medeoprichter van het C.G. Jung Gesellschaft in Berlijn, James I. Kirsch (1901–1989), arriveerde in 1935 in Londen, waar hij en zijn vrouw bevriend raakten met Hans en Marianne Jacoby (Thomas B. Kirsch, *The Jungians: A comparative and historical perspective*, London: Routlegde, 2000, 93).

[37] Hillesum, *Het Werk*, 5 (9 maart 1941).

Verlag een naam als schrijver kreeg, leidde de hulp aan de zwager tot succes. De "Tankstelle" was "in Kürze Pleite".[38] Mede door zulke 'missers' zal Spier hebben geleerd dat werkelijk helpen iets anders verlangde dan een financiële impuls. Zijn persoonlijke ervaringen, en de invloed van Jung in combinatie met zijn werk als psychochiroloog, zullen hem hebben geleerd naar mensen te kijken als zelfstandige personen, met eigenschappen en kwaliteiten die sterker bepalend zijn dan leeftijd, sekse, geloof, nationaliteit, politieke ideologie of de mate van bezit. Zijn hulp aan anderen krijgt hierdoor een ander karakter.

6.3.1 *Ondanks een pijnlijke scheiding is Spier mild voor zijn ex-vrouw*

De persoon door wie Spier zelf vergaande psychologische inzichten krijgt, is tegelijkertijd degene die hem, na zijn moeder, geestelijk door de mangel haalt, te weten zijn vrouw, Hedel Spier-Rocco. Zijn Joodse afstamming speelt daarbij een rol.

Julius Spier is een geassimileerde Jood. In tegenstelling tot zijn broer Arthur, die in 1902 naar Engeland vertrok, daar met een niet-Joodse trouwde en dit jaren voor de familie in Berlijn verzweeg, zijn er geen verhalen rondom Julius Spiers huwelijk met de vermoedelijk christelijk opgevoede Hedel Rocco. Evenmin bestaan er zulke verhalen over de andere broers die met niet-Joodse vrouwen zijn gehuwd. Zoon Wolfgang Spier herinnert zich zijn ouders niet als religieus, wel als 'anders'. 'Anders' in die zin dat ze hem en zijn zus protestants lieten dopen toen hij vijf en zijn zus Ruth zeven jaar oud was. Daarnaast was het beroep van zijn vader ongewoon. Wanneer op school gevraagd werd "Beruf des Vaters?" volgde op het antwoord "Psycho-Chirologe" immer een verbaasde reactie als: wát zeg je? Hoe spel je dat?[39]

Pas rond de scheiding, die op 9 maart 1935 officieel is bekrachtigd, wordt Spiers Joodse achtergrond op een heel pijnlijke manier een thema in zijn persoonlijk leven. Zoals gezegd is het huwelijk met Hedel Rocco niet gemakkelijk. Uit familieverhalen komt Spier naar voren als een opgewekte, geliefde, vrolijke man met een grote aantrekkingskracht op vrouwen. Hij geeft hen aandacht, is aantrekkelijk en 'aanrakerig'. Dit betekent niet dat fysiek contact te pas en te onpas in vrijages uitmondt. Volgens Ruth Busse-Spier heeft haar vader wel veel vriendinnen, maar uiteindelijk slechts een handvol serieuze verhoudingen gehad. Een daarvan is met Vilma Fichtmüller. Spier leert haar in 1932 kennen en wordt "wahnsinnig" verliefd op haar.[40] Deze relatie is uiteindelijk het motief voor de scheiding. Scheiden is niet de wens van Spier. De relatie met Fichtmüller is, aldus Busse-Spier, voor haar vader geen reden om het huwelijk met de moeder van zijn kinderen te ontbinden. De diepere oorzaak die aan de breuk ten

[38] Busse-Spier, *Erinnerungen*, 4.

[39] Spier, *Dabei fällt mir ein…*, 16.

[40] Gesprek van AN met Ruth Busse-Spier, 23 en 26 september 2009. In 1932 sprak Spier ook viermaal een uur met de fotografe Hedwig Marie (Hedda) Hammer (1908–1991). Na de laatste ontmoeting had zij Spier een paar naaktfoto's van zichzelf gestuurd "nauwelijks erotisch bedoeld en één grote jubel, dat ze zo 'gelöst' en 'gelockert' was". Hedel Spier-Rocco las deze brief. "Het gaf een duw in de richting van de echtscheiding. Kort daarna 'Brünhilde', de 'anima-figuur', das Nacktkulturmädchen [Vilma Fichtmüller]" (Hillesum, *Het Werk*, 214 (29 december 1941), 723-724 noot 26).

grondslag ligt, is waarschijnlijk dat Spier een andere moraal over huwelijkstrouw heeft dan zijn vrouw en dat hij minder van haar houdt dan zij van hem. Daar bovenop komen Hedel Spier-Rocco's bijzonder jaloerse gevoelens ten aanzien van de andere vrouwen in het leven van haar man, onder wie haar zus Hanni. Spier biedt zijn vrouw luxe en comfort, mooie kleren, twee dienstmeisjes, een kindermeisje, veel reizen, maar kan haar niet de trouw bieden die zij verlangt. Omgekeerd kan zij haar man niet de ruimte geven, die hij blijkbaar nodig heeft. Of, om in de lijn van Ruth Busse te spreken, Hedel Spier-Rocco wil haar echtgenoot voor zichzelf hebben, maar eist daarmee iets onmogelijks. Want Julius Spier is een charismatische persoonlijkheid, zo iemand kan niet op één persoon zijn gericht.[41] De grote verschillen in karakter en behoeften leiden tot enorme ruzies tussen Julius en Hedel Spier-Rocco.

Alle strijd ten spijt laat Spier zijn ex-vrouw goed bemiddeld achter. "[A]llerdings habe ich fast alles, was ich besass, abgetreten", bericht hij Jet Rümke-Everts hierover.[42] Ook de kinderen blijft hij steunen en helpen waar hij kan. Het is voor hen, Ruth en Wolfgang Spier, des te pijnlijker dat hun moeder een antisemitische wereldbeschouwing begint aan te hangen. Mogelijk vindt ze er genoegdoening in om Spier te beschimpen dat hij een Jood is. Ze trekt dit door naar de kinderen die ze te verstaan geeft geen volwaardige, "richtigen Deutschen" te zijn, "sondern nur Mischlinge".[43]

Zodra Spier zelf begrip heeft gekregen voor het gedrag en de aard van zijn (voormalige) echtgenote, houdt hij zijn zoon en dochter voor dat ze de uitlatingen van hun moeder niet te zwaar moeten opvatten. Steeds weer legt hij hen uit dat zij gekrenkt is. Vanuit haar perspectief gezien kan ze niet anders. Het is haar aard dat ze doet zoals ze doet, ze kan er weinig aan doen en is er niet per definitie een slechte moeder door. Hiermee neemt Spier het tegenover de kinderen voor hun moeder op.[44]

6.3.2 *Spier maakt het voor Vilma Fichtmüller mogelijk om zangeres te worden*

Ook in de relatie met Vilma Fichtmüller komt Spiers drang om een ander ter wille te zijn tot uitdrukking. Spier en Fichtmüller zien elkaar voor het eerst in Berlijn op een kunstenaarsbal. Enige tijd later komt het toevallig tot een nieuwe ontmoeting op de Bayerischen Platz. Er is herkenning, zonder dat beiden onmiddellijk weten waarvan of waardoor. Spier loopt een eindje met de jonge vrouw op, raakt geïnteresseerd en nodigt haar uit voor een consult. Het

---

[41] Vergelijk Busse-Spier, *Erinnerungen*, 10: "[Meine Mutter] war eifersüchtig auf die vielen Freunde, die er hatte, obwohl sie die vielen interessanten Menschen, die bei uns ein- und ausgingen auch genoss. Sie wurde von meinem Vater verwöhnt, wollte ihn aber für sich haben, was aber bei einem so großherzigen und charismatischen Menschen unmöglich war. Daran zerbrach dann auch die Ehe in Berlin."

[42] Brief van Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, 23 november 1935 (archief Paulien Bom-Bos).

[43] Spier, *Dabei fällt mir ein…*, 20. Vergelijk Busse-Spier, *Erinnerungen*, 10, 14, 17.

[44] JWR in gesprek met Ruth Busse-Spier. Vergelijk Busse-Spier, *Erinnerungen,* 10: "Wir haben diese Zeit dank meines Vaters verhältnismäßig gut überstanden. Er [unser Vater] hätte tief verletzt sein können, erklärte uns aber so gut es ging, aus welchen Motiven heraus sie so handelte. Ihre tiefe Enttäuschung, dass die Ehe gescheitert und dass sie verlassen worden war, überdeckte all ihre Vernunft."

was verbazingwekkend, aldus Fichtmüller, wat hij uit haar handen te weten kwam. Spier ontwaarde een voorgeboortelijn, die bij navraag bij haar moeder naar een ingrijpend familieverhaal verwijst dat zij niet eerder hoorde.[45] Ongetwijfeld heeft Spier ook Fichtmüllers talent voor zingen gezien. Vervolgens heeft hij er alles aan gedaan dit tot wasdom te brengen.

Uit Fichtmüllers memoires komt geen intieme relatie met Spier naar voren. Fichtmüller geeft wel aan altijd oudere mannen aantrekkelijk te hebben gevonden en dat Spier een belangrijk persoon was in haar leven. Zij is hem altijd dankbaar gebleven voor zijn support. De 'vader van de bekende toneelspeler Wolfgang Spier' – Fichtmüller publiceert haar biografie in 2003, als Wolfgang Spier in Duitsland zeer bekend is en Julius Spier vergeten – wilde haar werkelijk leren kennen. Als vanzelfsprekend hoorde bij de kennismaking Fichtmüllers familie, bestaande uit haar moeder en één broer. Zodra Spier begreep dat de financiële omstandigheden lastig waren, gaf hij Fichtmüller geen geld, dat zou beledigend zijn geweest, maar een maandkaart voor de tram en een abonnement op het vegetarische restaurant op de Bayerische Platz dat hij ook zelf graag frequenteerde.[46] Door de indirecte financiële steun werd Fichtmüller in de gelegenheid gesteld zich te wijden aan haar zangstudie. Verder nam Spier zijn muze mee naar haar eerste opera, *Die Walküre* van Wagner, en bracht hij haar in aanraking met (het werk van) verschillende mensen. Bij naam en toenaam noemt Fichtmüller Albert Schweitzer,[47] Erna Berger,[48] Hermann Schelling[49] en Carl Gustav Jung. Julius Spier "war ein Schüler von C.G. Jung", licht ze bij de laatste toe, "[u]nd durch ihn lernte ich auch diesen berühmten Psychologen kennen, war in seinem Haus am Zürichsee eingeladen, aber noch viel zu jung, um die Größe dieses Mannes zu erfassen".[50]

---

[45] Fichtmüller, *Erinnerungen*, 44: "[Spier] machte mich auf eine ausgeprägte Vorgeburtslinie aufmerksam. Als ich meiner Mutter dies erzählte, sagte sie, dass da etwas Wahres daran sein könnte. Meine Großmutter wurde in der Nähe Braunschweigs geboren. Ein Welfensohn war Maler und lernte bei dem bekannten Maler Stobwasser (…). [D]ieser Welfe heiratete eine Bürgerliche und fiel in Ungnade, er nahm den Namen Ungnade an, und meine Mutter ist eine geborene Ungnade."

[46] Fichtmüller, *Erinnerungen*, 45. Volgens Ruth Busse heeft haar vader ook de zangopleiding van Vilma Fichtmüller (1910–2008) betaald. Wolfgang Spier had herinneringen aan een skivakantie waar zij ook mee was (persoonlijke gesprekken van AN met Wolfgang Spier en Ruth Busse-Spier).

[47] Spier had Fichtmüller boeken uit de wereldliteratuur cadeau gegeven en haar voor het eerst de naam van Albert Schweitzer (1875–1965) genoemd. Fichtmüller is daardoor Schweitzer gaan lezen. De indrukken waren zo sterk, "dass sie mich nie mehr verließen, bis ich endlich diesem wunderbaren Menschen [Albert Schweitzer] begegnete, mit dem mich dann eine tiefe Freundschaft verband. Das danke ich Julius Spier" (Fichtmüller, *Erinnerungen*, 45-46).

[48] Fichtmüller, *Erinnerungen*, 46: "Dann wurde ich von Julius Spier in den Salon einer einstmals bekannten Sängerin eingeführt. (…) Erna Berger, Anny Konetzni, Maria Ivogün mit ihrem Gatten [Michael] Raucheisen und viele andere Künstler." Aansluitend beschrijft Fichtmüller een anekdote waarin Erna Berger (1900–1990) figureert.

[49] Fichtmüller, *Erinnerungen*, 47: "Julius Spier stellte mich dem Organisten Hermann Schelling vor und bat ihn, mich anzuhören."

[50] Fichtmüller, *Erinnerungen*, 44.

Rond de jaarwisseling 1934-1935 krijgt Fichtmüller een contract in Karlsruhe aangeboden. Als vanzelf verandert na verloop van tijd de relatie tussen Spier en de jonge zangeres in een vriendschappelijke relatie.[51]

6.3.3 *Spier steunt zijn kinderen in hun poging om een* Ariernachweis *te bemachtigen*

Het derde voorbeeld van Spiers drang om te helpen bevat twee aspecten. Het eerste aspect betreft zijn kinderen, voor wie hij het beste wil en daardoor bereid is op een bijzondere manier afstand van ze te doen. Het tweede sluit aan bij Spiers gewoonte om naar mensen als ménsen te kijken. Hij benadert bijvoorbeeld mannen en vrouwen met nazisympathieën niet als vijanden, maar als individuen met een eigen verhaal.[52]

Tegen de zomer van 1938 is het innerlijke gevoel van Spier om zijn kinderen te willen beschermen tegen het nationaalsocialistische bewind zo groot dat hij zijn zorgen ter sprake brengt bij een vrouw die voor consulten bij hem komt. De echtgenoot van deze vrouw, een "Leiter des Reichstheaterkammers", is Spier zeer dankbaar voor de genezing van zijn eega.[53] (Mede vanwege diens hoogachting kan Spier lange tijd redelijk ongemoeid doorwerken in Berlijn.) Spier vertelt haar dat zijn dochter zangeres is en het theater in wil, maar dat dit niet kan doordat Ruth vanwege hem half-Joods is. De oplossing, weet de vrouw te vertellen, zou een *Ariernachweis* zijn. Met zo'n bewijs zou Ruth Spier zonder problemen bij een theater toegelaten kunnen worden. Om aan een dergelijk papier te kunnen komen moet alleen worden aangetoond dat Julius Spier niet de biologische vader is.

Binnen de kortste keren ligt er een lumineus plan op tafel. Het speelt Hedel Rocco's antisemitische sentimenten zelfs in de kaart. Aangezien zij uiteindelijk ook het beste voor de kinderen wil, werkt ze volop mee.

Ruth Spier is vijf maanden na het huwelijk van Julius en Hedel Spier-Rocco geboren en Hedel bezit nog liefdesbrieven van een oude vlam, een toneelspeler. Hoewel de relatie met deze toneelspeler zuiver platonisch was, schrijft zij aan de Reichsstelle für Sippenforschung dat zij niet weet of haar dochter het kind is van haar voormalige, Joodse echtgenoot, of van de in 1929 overleden toneelspeler. De ambtenaar gelooft het verhaal. En zo stappen Julius Spier, Hedel Rocco en de kinderen enkele weken later in een auto en reist het gezin naar het Rassenbiologische Institut der Hansischen Universität Hamburg. Onder het mom dat Hedel tijdens het huwelijk vreemd is gegaan met de oude geliefde, wordt Wolfgang ook getest om vast te kunnen stellen of hij eveneens door de toneelspeler is verwekt. Van alle vier wordt bloed afgenomen. Van alle zijden worden ze gefotografeerd, alles wordt gemeten. "Das Ergebnis war verblüffend", blijft Wolfgang Spier zich altijd herinneren, "[d]ie Rassenforscher stellten fest,

---

[51] In maart 1941 vertelde Spier aan Etty Hillesum dat hij correspondeerde met een vroegere vriendin, "een beeldschone zangeres" (Hillesum, *Het Werk*, 26 (16 maart 1941)).

[52] Nagel, 'Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel', 85-87.

[53] Busse-Spier, *Erinnerungen*, 11. De "Leiter des Reichstheaterkammers" zou de heer Abrel (?) zijn geweest (gesprek van AN met Ruth Busse-Spier, 23 en 26 september 2009).

dass meine Schwester nicht von meinen Vater ist, ich aber doch".[54] Ruth Busse onthoudt de gebeurtenis vooral als een vrolijk dagje uit. Vroeger, thuis in Frankfurt am Main en Auerbach en de eerste jaren in Berlijn, hebben ze met het gezin altijd veel muziek gemaakt. Tijdens de reis naar Hamburg hebben ze in de auto gezongen, plezier gemaakt en volop gelachen, onder meer omdat het voor het oog zo duidelijk is dat Ruth en Wolfgang broer en zus zijn en op hun vader lijken.

De uitslag van het onderzoek is voor Ruth Spier trouwens gunstig. Zij kan na ontvangst van het papier de bühne op en in 1943 ongehinderd met een ariër trouwen. Wolfgang Spier heeft tot 1944 bij een bank in Berlijn gewerkt, waar half-Joden een aanstelling mogen hebben. Daarna lukt het hem om steeds op andere adressen te verblijven, zodat hij nooit het bevel heeft gekregen om zich te moeten melden bij de Organisation Todt (een bouwmaatschappij voor het 'Nieuwe Duitsland').

6.4 Vanwege de '*Juden*-hetze' probeert Spier naar het buitenland uit te wijken

Zoals uit bovenstaande blijkt, wordt Spier net als alle andere Duitse Joden door de opmars van Hitler en het nationaalsocialisme met zijn Joodse identiteit geconfronteerd en in zijn werkende bestaan bedreigd. Vanaf 1934 zoekt hij intensief naar mogelijkheden om met zijn werk de grens over te kunnen. Wanneer de spanningen hem te groot worden, wendt hij zich in eerste instantie voor raad en steun tot dierbare vrienden, zoals Maria Proelss en Hanni Rocco. Dit gebeurt bijvoorbeeld eind april 1934, na een bezoek aan Nederland, wanneer hij hen in "volkommen Verzweiflung" op de hoogte brengt van de situatie tussen Hedel en hemzelf.[55] In een brief aan een Nederlandse vriendin, Jet Rümke-Everts, uit Spier ook zijn zorgen. "Ik kreeg een zeer ongelukkige brief van Spier, hij heeft bij de Juden-hetze nog zooveel andere misère", bericht Jet Rümke aan een zus.[56] Hij heeft haar gevraagd "of er in R'dam nog iets te doen zou zijn", want "ich möchte so gerne mal heraus".[57] In diezelfde periode zoekt Spier toenadering tot Rümke-Everts. Mogelijk doet hij dit om de leegte te vullen die Vilma Fichtmüller achterlaat doordat zij het druk heeft gekregen met werk en voor haar carrière naar Karlsruhe gaat verhuizen.[58]

Een antwoord op de toenemende repressie in Duitsland vindt Spier in de muziek. Ook hierbij nemen de twee vriendinnen Proelss en Rocco een belangrijke plek in. Zoals ze eerder in Frankfurt am Main kamermuziekbijeenkomsten organiseerden, doen ze dit in Berlijn. Het *Berufsverbot* voor Proelss, wier moeder Joodse was, weerhoudt de dames er niet van te stoppen

---

[54] Spier, *Dabei fällt mir ein…*, 26. Vergelijk Busse-Spier, *Erinnerungen*, 11. Zie ook de kopie van Wolfgang Spiers *Abstammungsbescheid* (Spier, *Dabei fällt mir ein…*, 24-25).

[55] Brief van Julius Spier aan Maria Proelss en Hanni Rocco, 2 mei 1934 (dossier D001522, Joods Historisch Museum, Amsterdam).

[56] Brief van Jet Rümke-Everts aan Lien Bos-Everts, 9 oktober 1935 (archief Philip Rümke).

[57] *Ibidem*.

[58] Meerdere brieven van Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, gedateerd tussen 22 november 1934 en mei 1941 (archief Paulien Bom-Bos).

met spelen, noch om andere Joodse musici uit te nodigen. Spier, "den beide Freundinnen als Liedersänger hochschätzten", zong tijdens zulke verboden bijeenkomsten en men "spürte, was es für ihn bedeutete, auftreten zu können vor einem Publikum, das in dieser Ausnahmesituation aufgeschlossener und begeisterungsfähiger war, als unter normalen Umständen", vertelt een nicht van Maria Proelss desgevraagd.[59]

Dat Spier in deze periode onder grote druk staat, blijkt mede uit het feit dat hij – wanneer hij twee kamers aan de Asschaffenburgerstraße 20 huurt –, psychoanalyse ondergaat bij een analyticus in Berlijn. De precieze motivatie achter deze beslissing van Spier is onbekend. Het kan verband houden met zijn scheiding, met zijn therapeutisch werk (een goede psychotherapeut moet zelf een analyse hebben ondergaan), maar ook met de toenemende Jodenhaat en de opeenvolgende verordeningen die Joden het leven steeds meer onmogelijk maken. Op 15 september 1935 worden de rassenwetten van Neurenberg ingevoerd. Verschillende van Spiers Joodse leerlingen, vrienden en bekenden zijn dan al uit Berlijn weggetrokken, waardoor datgene wat hij aan het opbouwen is bij wijze van spreken onder zijn handen aan het afbrokkelen is. Charlotte Wolff, Julie Neumann en Katya Klopfer zijn in 1933 vertrokken. Ernst Bernhard reist in het najaar van 1935 naar Zwitserland en heeft daar analysesessies met Jung. Hans Jacoby trekt in juli 1935 de stoute schoenen aan om Jung te schrijven, waarna Jung in het najaar tijd voor hem inruimt voor consulten en dit in mei en juni 1936 nogmaals doet.[60]

Spier benadert Jung eveneens, meerdere malen zelfs. Het succes in Zürich eind jaren twintig heeft ertoe geleid dat hij ieder jaar minstens eenmaal, vaak tweemaal, voor een maand naar Zwitserland reist om er lezingen en consulten te geven, cursusbijeenkomsten te verzorgen en contact te onderhouden met zijn leerlingen aldaar. Wanneer hij de noodzaak voelt tot een persoonlijk gesprek met Jung, maakt hij een afspraak met de psychiater.[61] Of hij schrijft een brief. Dit doet hij bijvoorbeeld op 10 oktober 1935, de maand dat Ernst Bernhard naar Zwitserland vertrekt en een kleine maand nadat de Neurenbergse wetten van kracht zijn gegaan:

> Sehr verehrter Herr Doktor!
> Sie haben mir in einer der wichtigsten Perioden meines Lebens so sehr geholfen, indem Sie mich zu der Umstellung auf meine jetzige, meiner Begabung und meinem Wesen nach einzig richtige Arbeit ermutigten, dass ich es wage, auch heute noch einmal mit einer Bitte zu Ihnen zu kommen: (…).[62]

Wat in de rest van het schrijven volgt, is Spiers verzoek voor een aanbevelingsbrief. De omstandigheden om in Berlijn te werken worden steeds lastiger. Uitwijken naar Zwitserland is

---

[59] Andresen, 'Hanni und Bobi', 41.

[60] Brieven van Hans Jacoby aan Carl G. Jung, 9 juli 1935, 18 januari 1936 en 8 maart 1936 (documenten Hs 1056:3542, 4495 en 3542a, archief ETH, Zürich).

[61] Het staat vast dat Spier op vrijdag 26 mei 1933 met Jung een afspraak had, zie de afspraakbevestiging van Carl G. Jung aan Julius Spier, 20 mei 1933 (document Hs 1056:2652, archief ETH, Zürich). Of Vilma Fichtmüller bij deze ontmoeting aanwezig was is onbekend; zij gaf niet aan wanneer zij met Spier Jung in Küsnacht bezocht (Fichtmüller, *Erinnerungen*, 44).

[62] Brief van Julius Spier aan Carl G. Jung, 10 oktober 1935 (document Hs 1065:3670, archief ETH, Zürich).

onmogelijk, maar misschien ligt er een mogelijkheid in Engeland? Een week later zendt Jung via zijn secretaresse het adres van zijn vriend dr. Peter Baynes in West Byfleet, Surrey, tezamen met de gevraagde aanbevelingsbrief.[63] De gewenste oversteek naar Londen lukt echter niet. Het jaar daarop verzoekt Spier Jung in een andere kwestie om een aanbeveling.[64] Wederom reageert Jung direct en welwillend,[65] net zoals hij drie jaar later doet als Spier, vol van zijn manuscript over psychochirologie, vraagt of Jung er een voorwoord voor zou willen schrijven.[66] En nog weer een jaar later, wanneer hij probeert naar Amerika uit te wijken.[67] Steeds opnieuw laat Jung zien het volste vertrouwen in de handleeskundige praktijk van Julius Spier te hebben. En elke keer is Spier daar erg blij mee en dankbaar voor.

Samenvattend: nadat Spier op aanraden van C.G. Jung van zijn hobby zijn beroep heeft gemaakt, gaat het hem voor de wind. In 1929 zet hij de psychochirologie op de kaart. Hij onttrekt zich aan een ingewikkelde academische discussie door zijn paranormale talent niet te etaleren, door chiromantie voor te stellen als een ondeugdelijke waarzegmethode en psychochirologie te introduceren als een nieuwe methode van handlezen. Met zijn praktijk, waarin zelfinzicht en persoonlijkheidsontwikkeling centraal staan, zoekt Spier aansluiting bij de psychoanalyse. Hij geeft lezingen en cursussen binnen en buiten Berlijn, krijgt medewerking van bepaalde medici, heeft meerdere leerlingen met een medische achtergrond, werkt mee aan kleinschalig onderzoek naar handlezen, wordt geconsulteerd door de rechtbank, wordt bezocht door journalisten en heeft aan cliënten geen gebrek. Men kent Spier als een begaafde handlezer en als een innemende, behulpzame, muzikale man met een grote vrienden- en vriendinnenkring. Maar er zijn ook problemen. Spiers huwelijk loopt stuk en als gevolg van het nationaalsocialistische beleid wordt hij, net als alle andere Joden in Duitsland, steeds ingrijpender belemmerd in de mogelijkheden om zijn beroep uit te oefenen en aan het algemeen maatschappelijke leven deel te nemen.

---

[63] De brief van Carl G. Jung aan Julius Spier, 17 oktober 1935 (documenten Hs 1065:4175 en 4176, archief ETH, Zürich) bevat het adres van dr. Helton Godwin (Peter) Baynes (1882–1943).

[64] Briefje van Julius Spier aan Carl G. Jung, 2 juli 1936 (document Hs 1056:4768, archief ETH, Zürich).

[65] In het aanbevelingsbriefje van Carl G. Jung aan Julius Spier, 4 juli 1936 gaf Jung aan Spier sinds lang als een "massgebender Chirologe" te kennen, diens werk hoog aan te slaan, psychologisch zeer waardevol te vinden en dat hij geen enkele ander in Zwitserland kende die een concurrent van Spier zou zijn (document Hs 1056:5230, archief ETH, Zürich).

[66] Brief van Carl G. Jung aan Julius Spier, 23 november 1939; brief van Spier aan Jung, 28 november 1939 (documenten Hs 1056:8705 en 8225, archief ETH, Zürich).

[67] Aanbevelingsbrief van Carl G. Jung voor Julius Spier, 31 augustus 1940 (dossier D001522, archief Joods Historisch Museum, Amsterdam); brief van Spier aan Jung, 2 oktober 1940 (document Hs 1056:9098, archief ETH, Zürich). Jung hielp ook andere Joden met zulke brieven (Sorge, 'Jungs Präsidentschaft in der Internationalen Allgemeinen Ärztlichen Gesellschaft für Psychotherapie', 177).

7 Amsterdam, 1939-1942: Werk en privé raken verstrengeld

Kristallnacht, de nacht van 9 op 10 november 1938, maakt Spier definitief duidelijk dat zijn geboorteland voor Joden niet meer veilig is. Hij betaalt een groot bedrag aan de Duitse staat voor een zogenoemd *Reichsfluchtsteuer* en mag legaal met een grote container naar Nederland verhuizen. Zijn zus Alice Krijn-Spier maakt een kamer voor hem vrij in de fraaie woning aan het Muzenplein 1 te Amsterdam, waar zij met haar gezin woont.[1] Spier voelt zich meer dan welkom, maar ook bezwaard. Na het bezoek van zijn twee kinderen (deels in Zandvoort doorgebracht), verhuist hij in juli 1939 naar de Scheldestraat 139[I]. Na verloop van een paar maanden is ook daar de woonsituatie niet meer optimaal.[2] Via gemeenschappelijke kennissen komt hij in contact met de familie Nethe. In hun woning aan de Courbetstraat 27[III], waar hij vanaf medio september 1940 staat ingeschreven, leert hij Etty Hillesum kennen.[3]

Gedurende de drieënhalf jaar die de psychochiroloog in Nederland woont, raken zijn werk en privéleven meer met elkaar verstrengeld dan ooit in Frankfurt am Main en Berlijn het geval is geweest. Niet meer omringd door een schare vertrouwde vrienden en bekenden, ziet Spier zich gedwongen een nieuw sociaal netwerk op te bouwen. In betrekkelijk korte tijd lukt het hem een kennissen- en vriendenkring om zich heen te verzamelen, waarin met name de handleeskunde (§ 7.1, § 7.3.1, § 7.4) en muziek (§ 7.3.2) centraal staan en velen van zijn liefde voor Hertha Levi op de hoogte zijn (§ 7.2). Zijn Nederlandse vrienden en vriendinnen nemen na zijn heengaan bedroefd maar dankbaar afscheid van een geliefd man (§ 7.5).

7.1 Zelfs met een goed netwerk lukt het niet om *Kinderhände* uitgegeven te krijgen

Direct na aankomst in Amsterdam heeft Spier eindelijk de rust om dagelijks een paar uur te besteden aan het boek dat hij al lang wil schrijven. Het moet een inleiding worden tot de psychochirologie. Zijn leerlingen zitten er al jaren op te wachten. Op maandag 27 februari 1939 begint hij te schrijven en binnen de kortste keren ligt er een manuscript. Begin juni neemt Spier contact op met Johan van Tricht van Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, een bekende uit de Iris-Verlag periode. Anderhalve maand later kan hij de uitgever berichten dat Jungs secretaresse het manuscript gunstig heeft beoordeeld.[4] Zij is ervan overtuigd dat Jung

---

[1] Volgens Ruth Busse was haar vader in januari 1939 naar Nederland gegaan (JWR in gesprek met Ruth Busse-Spier). Vanaf 8 maart 1939 stond Spier ingeschreven als woonachtig bij zijn zus en zwager Krijn-Spier. Vermoedelijk kwam hij ergens eind februari 1939 aan, zie noot 56.

[2] Alexandra Nagel, 'Scheldestraat 139-I, Amsterdam', in: Frits Rijksbaron, Esther Shaya & Gert Jan de Vries (redactie), *Joodse Huizen 4: Verhalen over vooroorlogse bewoners*, Amsterdam: Gibbon, 2018, 141-147.

[3] Op 13 september 1940 werd Julius Spier ingeschreven op het adres van de familie Nethe. Dit uit Duitsland gevluchte gezin bestond uit Erich Nethe (1893–1969), Maria Anna Nethe-Reiss (1898–1975) en hun zoons Hans Werner Nethe (1924–2003) en Erwin Nethe (1930–1980).

[4] Brief van Johan van Tricht aan Julius Spier, 8 juni 1939, en van Spier aan Van Tricht, 27 juli 1939 (signatuur VLS/MM1898L-005339, archief Literatuurmuseum, Den Haag; alle volgende verwijzingen naar

een voorwoord zal willen schrijven. Allengs worden tekeningen gemaakt om de nodige beschrijvingen van handvormen te illustreren.[5] Een lang, slepend proces volgt.

Op 15 augustus 1939 reist Spier voor een maand naar Engeland. Hij ontmoet er zijn voormalige leerling Hertha Levi tot wie hij zich sterk aangetrokken zal gaan voelen.[6] Levi heeft in Berlijn een opleiding tot pianolerares gevolgd en in mei 1938 de gelegenheid gekregen om naar Manchester uit te wijken. Mogelijk is het boek-in-wording de aanleiding voor Spiers oversteek naar Engeland. Of er speelt een combinatie van factoren: het manuscript (dat hij Levi misschien persoonlijk wil overhandigen), zijn verliefdheid op Levi (indien die voorafgaand aan het bezoek is ontvlamd), zijn broer Arthur (die begin juli 1939 zijn zoon heeft verloren[7]) en het aanhalen van contacten met naar Londen uitgeweken bekenden. Vast staat dat Spier tijdens zijn verblijf zijn goede bekende van de rechtbank in Berlijn bezoekt, de grafoloog Hans Jacoby. Na zijn tweede bezoek aan Jung in Zürich, in de zomer van 1936, is Jacoby naar Londen getrokken en daar getrouwd met de Joodse, eveneens gevluchte, Marianne Goldschmidt. Net als diverse andere uit Berlijn afkomstige Joden maken de Jacoby's deel uit van de Jungiaanse kring in Londen.

Vlak voordat beide mannen elkaar spreken, heeft Jacoby in de Britse hoofdstad een boek over grafologie gepubliceerd, *Analysis of handwriting* (1939). Zoals Spier Jungiaans psychologische elementen incorporeert in het analyseren van handen, doet Jacoby dat in zijn analyse van handschriften. Twee jaar eerder heeft Jung Jacoby's werk aanbevolen bij zijn vaste uitgever Rascher Verlag.[8] Spier en Jacoby moeten hun persoonlijke ervaringen met het schrijven en de zoektocht naar een uitgever hebben besproken, want via beider bemiddeling leggen kort daarna Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij en George Allen & Unwin met elkaar contact in verband met Spiers manuscript. Ook Rascher Verlag raakt hierbij betrokken, de uitgeverij waar Jung Spiers werk heeft aanbevolen.[9] Alle inspanningen ten spijt – met inbegrip

---

correspondentiestukken tussen Spier en Van Tricht dragen hetzelfde signatuurnummer); Nagel, 'Uitgever Julius Spier en Iris-Verlag', 240, 246. Spier en Van Tricht raakten bevriend (brief van Henny Tideman aan Johan van Tricht, 6 oktober 1942; signatuur VLS/MM1989L-005362, archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[5] De tekenaar F. Wolfgang W. Simon (1906–1979) kwam in 1935 vanuit Berlijn naar Amsterdam. In meerdere correspondentiestukken komen de illustraties ter sprake, onder andere in een brief van Spier aan Van Tricht, 25 november 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Deze brieven gaan over betalingen en het versturen en zoekraken van materiaal. Simon zal Spier goed hebben gekend: hij maakte een post mortem tekening van Spiers gezicht en handen (objectnummers F004422 en F004423, Joods Historisch Museum, Amsterdam; archief Paulien Bom-Bos).

[6] Over Hertha R. Grove-Levi (Altona, 8 augustus 1916 – Newtown, PA, 24 januari 2014) zie Nagel, 'Herta Levi', 93-106.

[7] Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 6 november 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Een paar maanden later, op 1 november 1939, zou Arthur Spier zelf komen te overlijden. Om die reden probeerde Spier opnieuw een bezoekersvergunning voor Engeland te verkrijgen. Dit verzoek werd afgewezen. De zoon van Arthur M. Spier, was Norman Arthur Spier (1908–1939).

[8] Paul Bishop, 'On the history of analytical psychology: C.G. Jung and the Rascher Verlag', *Seminar* 34(4), 1998, 364-387, 367.

[9] Brief van Carl G. Jung aan Julius Spier, 23 november 1939; brief van Spier aan Jung, 28 november 1939 (documenten Hs 1056:8705 en 8225, archief ETH, Zürich).

van de welwillendheid van Vera barones von der Heydt[10] –, lukt het niet om *Kinderhände* uitgegeven te krijgen. In juli 1940 kan Van Tricht eindelijk berichten waarom. Het is voor emigranten, lees Joodse emigranten, in Nederland onmogelijk geworden om boeken te publiceren.[11]

Hetzelfde probleem speelde voor Jacoby al in 1937 in Zwitserland. Aangezien er destijds in Duitsland een verbod werd verwacht "von allen, auch im Auslande erschienen, Büchern von Juden" stelde Rascher Verlag aan Jung de vraag of hij wist of Jacoby "Nichtarier" was.[12] Natuurlijk is Herr Jacoby geen ariër, had Jung dezelfde dag aan de uitgeverij laten weten en te kennen gegeven het te zullen betreuren indien Rascher Verlag om die reden het werk van Jacoby zou afwijzen. Maar Rascher Verlag, onvermurwbaar, besloot Jacoby's manuscript niet uit te geven en neemt drie jaar later hetzelfde besluit inzake Spier. Teleurgesteld laat Spier het project liggen, totdat hij in februari of maart 1942, de oorlog is twee jaar in volle gang, in gesprek raakt met de uitgever F.G. Kroonder.[13] Alhoewel er afspraken met Kroonder zijn gemaakt en Spier betalingen aan hem heeft gedaan, is het tijdens Spiers leven nooit tot een uitgave van zijn manuscript gekomen.

7.2 Spier is oprecht in zijn liefde voor zijn voormalige leerling Hertha Levi

Julius Spiers weerzien in Engeland met de drieëntwintigjarige Hertha Levi heeft gevoelens tussen de twee aangewakkerd van wel laten ontvlammen. Het verlangen om in elkaars nabijheid te zijn, neemt hevige vormen aan. Ze schrijven elkaar bijna dagelijks. De verzending van de brieven verloopt omslachtig via Zwitserland. Tot beider verdriet zorgt een haperende postverbinding voor onregelmatigheden in de stroom van bestellingen. Met uitzondering van twee

[10] Brief van Allen & Unwin aan Spier, 10 april 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag): "Sie werden durch Fr. Herta Levy [sic] erfahren haben, dass sich diese durch Vermittlung einer gemeinsamen Bekannte, Baronin v.d. Heydt, an mich gewandt hat, um Sie in der Verfassung Ihres Vertrages mit Rascher zu beraten." Vera von der Heydt-von Schurabach (1899–1996) had Jung in 1922 leren kennen. Na haar scheiding in 1927 was zij naar Berlijn teruggekeerd en zes jaar later naar Londen verhuisd (John Skinner, 'Obituary: Baroness Vera von der Heydt', *Independent*, 22 november 1996, URL https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-baroness-vera-von-der-heydt-1353602.html, geraadpleegd op 22 september 2018). Mogelijk had Spier haar voor het eerst in Zandvoort ontmoet, tijdens een zomervakantie met zijn gezin terwijl zij nog getrouwd was met Eduard baron von der Heydt (1882–1964) en in een grote villa in Zandvoort woonde. Maar het kan ook zijn dat Spier en de barones elkaar in Zwitserland of Berlijn hebben leren kennen, of via haar neef, de psychoanalyticus en kunstverzamelaar Werner Münsterberger (1913–2011). Zie de brief van Spier aan Van Tricht, 7 juni 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag); Hillesum, *Het Werk*, 154 (21 november 1941), 409 (4 juni 1942).

[11] Brief van Johan van Tricht aan Julius Spier, 31 juli 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[12] Bishop, 'On the history of analytical psychology', 368. Zie verder de brieven van Hans Jacoby aan Carl G. Jung, 16 januari 1937, aan Marie-Jeanne Schmid (de secretaresse van Jung), 16 april 1937 en van Schmid aan Jacoby, 21 april 1937 (documenten Hs 1056:5590, 5593 en 6185, archief ETH, Zürich).

[13] Hillesum, *Het Werk*, 317 (28 maart 1942), 760 noot 317; brief van Henriëtte M. Tideman aan Johan van Tricht, 9 mei 1943 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Van Tricht schreef Fernando G. Kroonder (1912–1993) jaren later, toen Rascher Verlag opnieuw belangstelling toonde om *Kinderhände* te publiceren (zie § 12.1 noot 6).

complete en twee incomplete brieven is helaas niets van deze correspondentie bewaard gebleven. Wel zijn deze vier bewaarde documenten, geschreven door Spier, uitermate informatief.[14]

7.2.1 *Spier tracht Levi naar Nederland te halen als assistente bij zijn werk*

Zo blijkt uit de eerste brief dat Spier vrij snel na zijn terugkeer in Nederland Levi heeft gevraagd om met de handschoen met hem te trouwen. De hoop is dat zij op deze manier toestemming zal krijgen om naar Nederland te komen en dat ze zich samen, later, in Londen kunnen vestigen. In dit schrijven van 29 september 1939 somt Spier aanvankelijk alle redenen op die hij kan bedenken waarom een huwelijksverbintenis géén goed besluit is. Bijvoorbeeld het grote leeftijdsverschil. Vervolgens weerlegt hij een voor een de door hemzelf opgeworpen argumenten om niet te trouwen. Gezien de oorlogssituatie lijkt een huwelijk de beste oplossing. Spier legt ook uit dat hij Levi niet permanent aan zich wil binden. Zodra de omstandigheden weer beter zijn, moet ze vrij haar weg kunnen gaan:

> Und sieh, ich habe mir alle Einwände dagegen überlegt! Wichtig ist natürlich, zu wissen, ob wir uns die evtl. spätere Niederlassung in London erschweren, oder gar unmöglich machen durch die Heirat; das musst du [sic] dich erkundigen. Und ebenso müssen wir uns darüber klar sein, dass Du durch die Heirat jetzt, die durch die Umstände notwendig wird, nicht für immer an mich gebunden sein darfst, des grossen Altersunterschieden wegen, sondern Du musst die Möglichkeit haben, wieder allein zu leben, wenn der Krieg einmal zu Ende ist und es dann in Deinem Interesse liegen wird, Deine Zukunft nicht festgelegt zu haben; diese Voraussetzung ist für mich selbstverständlich. Dagegen könnte man einwenden: Ja, durch die Heirat wird die Bindung ja nur noch stärker, aber glaubst du vielleicht, sie wird geringer, wenn wir jetzt so weiter leben, wie bisher, getrennt, voller Sehnsucht, einsam und nur an einander denkend! Ich glaube, sie wird dadurch nur stärker! (...) Andererseits würden wir wahrscheinlich beide, alles, was noch kommen kann, viel besser ertragen, wenn wir zusammen sind, als wenn wir getrennt bleiben. Wir wissen ja beide, wie die Sorge um den Anderen, das tägliche warten auf Nachricht, zermürbt.[15]

Verliefd en overtuigd door Spiers overredingskracht gaat Hertha Levi op het aanzoek in. Echter, op het moment dat ze in de ambassade is om de laatste handtekening te zetten, is haar

[14] De brieven van Spier aan Levi zijn gedateerd 29 september 1939 (incompleet), 31 januari 1940, 18 februari 1940 (incompleet) en 21 april 1940 (vergelijk Nagel, 'Herta Levi', 105-106). Deze eerste brief schreef Spier vanuit de woning van Fri Heil-Verver (zie noot 58). Voor de derde brief gebruikte hij postpapier van Hotel des Deux Villes gelegen aan het Buitenhof in Den Haag. (Spier was 16-20 januari 1935 in hetzelfde hotel voor consulten bereikbaar, zie zijn advertentie in *Het Vaderland*, 15 januari 1935; vergelijk § 10.6.) In deze brief verwees Spier naar een cursus die hij in Den Haag zou geven en een ontmoeting met een cursiste. Verder blijkt uit de brief dat Hertha Levi hem met een schrijven van haarzelf diep had geraakt.

[15] Brief van Spier aan Levi, 29 september 1939 (archief Michael Freyhan).

arm als verlamd. Ze is niet in staat om te tekenen en zo vindt het voorgenomen huwelijk op het laatste moment geen doorgang.[16]

Wanneer deze gebeurtenis plaatsvindt en Levi onverrichter zaken naar huis terugkeert, is onbekend. Mogelijk is het in oktober 1939 en probeert Spier daarna Levi als zijn assistente naar Nederland te halen, maar het kan ook zijn dat de trouwplannen parallel lopen met de aanvraag die Spier voor Levi's overkomst heeft ingediend. "[Ich habe] mein Antrag gestellt", schrijft hij in november 1939 aan een vriendin, wier naam onbekend is en over wie in de volgende paragraaf meer naar voren komt, "um eine ehemalige Schülerin von mir als Hilfe für meine Arbeit und für einen dann einzurichtenden Haushalt hierher zu bekommen".[17] Van Tricht verleent hulp bij de aanvraag. Spier bedankt hem voor zijn "freundlichen Bemühungen in der Sache Herta Levi".[18] Deze poging mislukt eveneens. Spiers 'verre verloofde' verlaat Engeland uiteindelijk pas in 1954. Het besef dat ze van elkaar gescheiden zullen zijn zolang de oorlog duurt, moet voor zowel Spier als Levi een groot verdriet zijn geweest.

7.2.2 *Spier informeert Levi over een nieuwe leerling, Henny Tideman*

In de derde bewaard gebleven brief schetst Spier zijn eerste ontmoeting met een van de vriendinnen die hem in Amsterdam erg na komt te staan: Henny Tideman.[19] Het treffen heeft plaatsgevonden vlak na Spiers terugkeer uit Londen, toen hij "immerzu traurig" was en om zijn zinnen te verzetten naar een Balinese dansvoorstelling in Haarlem is toegegaan:

> Auf dem Rückweg in der Tram sass ich einer Dame gegenüber, die ich sehr sympathisch fand. Als sie ein broschiertes Buch mit den Fingern aufreissen wöllte, was ich einfach nicht sehen kann, bot ich ihr wortlos mein Messer an; wir sprachen kein Wort mit einander; ich sah mir aber Ihre Hände an und dachte, die wird singen. An der Endstation stiegen wir als Einzige aus und da fragte ich sie, wo wir eigentlich seien, da ich diese Tram nicht kannte. Wir sprachen dann etwa auf der Strasse 2 Minuten zusammen und ich fragte sie, ob sie singe. Auf die Frage, wieso ich das meine sagte ich ihr, dass ich ihre Hände angesehen habe. Darauf sagte sie, sie kenne auch einen Graphologen. Wen? Hans Jacoby. Auf meinen Bericht, dass ich den gerade im London gesprochen hätte, ging sie etwas aus ihrer Reserve heraus und sagte mir, dass seine Frau die Tochter ihrer Stiefmutter, einer Jüdin, (sie ist rein christlich) sei! Dann sagte ich, da müssten wir uns doch mal kennen lernen und da gab sie mir etwas zögernd ihre Adresse. Ich rief sie aber erst etwas 4 Wochen später an und danach kam sie zur Konsult. Und wurde Schülerin, sehr eifrig, und begabt. Dabei mit einer sehr schönen

[16] Nagel, 'Herta Levi', 104-105. Levi had iets vergelijkbaars eerder meegemaakt. Op de middelbare school was zij een keer niet bij machte geweest om na een bevel de *Heil Hitler*-groet uit te voeren. Ter voorkoming van problemen had Levi's vader haar na dit incident direct van school gehaald (Nagel, 'Herta Levi', 97).

[17] Brief van Spier aan Levi, 21 april 1940 (archief Michael Freyhan).

[18] Spier aan Van Tricht, 11 november 1939; vergelijk de brieven van Van Tricht aan Spier, 21 november 1939, en 25 november 1939, (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[19] Over Henriëtte Maria Tideman (Soerabaia, 7 januari 1907 – Zeist, 6 november 1989) zie Alexandra Nagel, 'Henny Tideman en de wijsheden van Julius Spier en anderen', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 159-167, 160-162.

> Stimme behaftet, solid musikalisch und eine ganz reiner, unverdorbener, aufs Wesentliche gerichteter[,] religiöser Mensch. Sie hat sich auch mit meiner Schwester angefreundet, und ist hier im Hause allseits beliebt.[20]

Exact dezelfde anekdote beschrijft Henny Tideman in 1985-1986 uitgebreid vanuit haar perspectief (zie § 11.4.4). Als een door God gestuurd toeval reisden Julius Spier en zij met de laatste tram van dinsdag 26 september 1939 van Haarlem naar Amsterdam. Spier had tegenover haar gezeten, waardoor hij gedurende de rit ruim de gelegenheid had om haar handen te observeren. Ze stapten als laatsten bij de eindhalte uit. De onbekende medereiziger had de weg gevraagd en een praatje geïnitieerd. Hij zei haar dat zij goed kon zingen maar dat ze geen zangeres was, dat had hij aan haar handen gezien. Volhardend had Spier de conversatie met de terughoudende Tideman gaande gehouden. Tot beider verrassing bleken ze toen iemand gemeenschappelijk te kennen: Hans Jacoby, Spiers voormalige collega bij de rechtbank in Berlijn en Tidemans 'stiefzwager'! Eenmaal thuis had Tideman, de oudste dochter van theosofische ouders en lerares pedagogiek aan de 2e Amsterdamsche Christelijke Nijverheidsschool voor Meisjes, onmiddellijk naar haar stiefzus Marianne Jacoby-Goldschmidt geschreven. Per omgaande was er bericht terug, waarna Tideman het contact met de vreemde Duitser durfde aan te gaan. Spier las haar handen en vroeg of zij iets voor hem wilde zingen. Toen hem dat beviel, vroeg hij of zij vriendschap met hem wilde sluiten, 'zonder seks' want hij had een verloofde in Londen.

Uit de beschrijvingen van deze kennismaking komt naar voren dat het handlezen voor Spier een tweede natuur is geworden en dat muziek nog steeds van essentieel belang is in zijn leven. Hij zoekt zijn contacten erop uit en gebruikt waarschijnlijk vaak zijn talent om te zien of hij op een betekenisvolle manier met iemand een vriendschappelijke verbintenis kan aangaan. Over andere nieuwe, in Amsterdam aangegane contacten volgt hierna meer. Eerst terug naar Spiers relatie met Hertha Levi.

7.2.3 *Spier wil tegenover Levi een zuiver geweten hebben*

De vierde bewaarde brief beschrijft de wandeling die Spier op de vroege zondagmorgen van 21 april 1940 maakte in een kleine villawijk, een half uur reizen van Amsterdam. In gedachten en hart heeft hij zijn "geliebtes Leben, Du!" de stille, fleurige wandeling laten meebeleven:

> [Ich] bin durch die Sonntagsstillen Strassen gewandelt [sic] an blinkenden Gärten vorher: mit Blumen in leuchtenden Farben, tiefgrünen Rasen, blühenden Bäumen und Sträuchern, spielenden Kindern, ruhenden Menschen in Gartenstühlen oder auf weit offenen Veranden! Dann weiter in die ringsum liegenden jungen und zum Teil alten, stillen Wäldern, deren Bäume sich mit jungem Grün bedecken, – und überall, überall, in jedem Hauch, in jedem Strahlen warst du mit mir, in mir, neben

[20] Brief Spier aan Levi, 31 januari 1940 (archief Michael Freyhan). Marianne Jacoby-Goldschmidt (1908–2005) was de dochter van de tweede vrouw van de vader van Henny Tideman.

> mir! Alles hast du miterlebt, und alles mitgenossen! Viele Gedanken gingen mir durch Gehirn und Herz, und lange, lange hab ich zu dir gesprochen als ich diese blühenden Garten, die ruhenden Menschen, den tiefblauen Himmel und die weiten, geheimnisvoll leuchtenden Wälder sah, dieses einzige Bild des tiefsten Friedens[.][21]

Bij het zien van dat diepvredige beeld, wordt Spier, doordat elders in de wereld de vernietigende krachten van de oorlog zijn ontketend, plotseling bevangen door een "heiliger Schauer" en "tiefe Trauer".[22] De enige remedie tegen het opgelaaide kwaad, zo wordt hij zich gewaar, is een sterk hart, een reine ziel en een schoon geweten. Daarop heeft Spier naar de heldere, grote ("grossen"), vredige hemel gekeken en gebeden:

> [L]ass mich rein werden, nur alle guten Kräfte in der Stunde der Gefahr gegenwärtig zu haben. Und ich sah in mich, prüfte mich auf Herz und Nieren, sah in die äussersten Ecken meiner Seele und meiner Gedanken, wo noch ein Rest von Unklarheit oder Unreinheit sitzen konnte[.][23]

Op dat moment dacht Spier aan een vriendin in een sanatorium met wie hij gemiddeld eens in de drie weken correspondeert. Het verlangen naar een zuiver hart en geweten ten aanzien van Hertha Levi maakt dat hij Levi nu over het bestaan van deze vriendin op de hoogte brengt. Hij schrijft zijn geliefde dat hij in november 1939 aan deze zieke vriendin heeft laten weten dat hij een aanvraag heeft ingediend om haar, Levi, naar Nederland te kunnen halen, opdat zij hem bij zijn werk zal kunnen helpen. De kurende vriendin heeft op haar eigen, eerlijke wijze gereageerd "ob ich dabei auch bedächte, dass ich diese Hülfe dann unter Umständen später nicht mehr loswerden könnte".[24] Onlangs vroeg ze "wieviel Herzen ich hier schon gebrochen hätte und wie oft ich eingeladen wäre".[25] Spiers antwoord luidde dat hij in Amsterdam een zeer teruggetrokken, arbeidzaam leven leidt, weinig wordt uitgenodigd en een dagelijkse correspondentie voert met de vriendin voor wie hij de aanvraag heeft ingediend.

De vriendin in het sanatorium, zo weet Spier, hangt "in unverminderter Liebe und Treue" aan hem.[26] Het merkwaardige is nu dat zijn gevoelens voor haar op geen enkele wijze zijn veranderd en niet in conflict zijn met zijn gevoelens voor Hertha Levi. Het laatste jaar dat hij in Berlijn was, had hij de zieke bijna iedere zondag gezien. In tegenstelling tot de meeste van zijn andere vriendinnen was zij bezorgd om hem geweest. Het samenzijn met haar had hij na een week "voll Spannungen von [nach] mich begehrender Erotik der vielen Frauen in B. [Berlin]" als een reinigend bad ervaren.[27] Hij heeft haar lief, bekent hij, maar

---

[21] Brief van Julius Spier aan Hertha Levi, 21 april 1940 (archief Michael Freyhan).

[22] *Ibidem*. Vergelijkbare natuurbelevingen van Etty Hillesum heeft Piet Schrijver in verband gebracht met *Innere Immigration*, "een zich geestelijk verwijderen van de actuele sociaal-politieke (wan)toestanden" (Piet Schrijver, 'Etty Hillesum in joodse contexten', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in facetten*, 37-55, 40, 42).

[23] *Ibidem*.

[24] *Ibidem*.

[25] *Ibidem*.

[26] *Ibidem*.

[27] *Ibidem*.

> es war und ist in unserer Beziehung nichts von der Leidenschaftlichkeit, von der Gelöstheit und dem Kennen der letzten Dinge wie zwischen Dir und mir, und natürlich kann sie nicht den Anteil an meiner Arbeit nehmen, wie du, obwohl sie ernsthaft, ehrlich und hingegeben daran interessiert ist. Obwohl sie ungemein sicher und schönhaft in all ihrer Äusserungen ist, weiss ich, dass ich in ihrem Leben einen Wendepunkt bedeute, dass ich ihr Licht, Freude, Glück und Glauben in ihr bis dahin ganz freudeloses Dasein gebracht habe.[28]

Na deze biecht is er nog iets wat Spier van het hart moet. De sanatoriumvriendin heeft hem herinnerd aan een Oostenrijkse vrouw met wie hij met Pasen 1937 vier dagen in de bergen doorbracht. Die dagen, de enige die hij ooit met deze vrouw samen was, waren de mooiste dagen in haar leven.

Tegen het eind van het lange epistel legt Spier uit dat hij Hertha over de vriendin in het sanatorium al veel eerder wilde schrijven. De drang om werkelijk de pen ter hand te nemen, heeft hij nog niet zo sterk ervaren als op deze dag van de mooie wandeling. Hij heeft het gevoel dat zijn *Geliebtes* in Engeland de hele dag heeft meebeleefd, dat zij iets heeft bespeurd van zijn diepe gevoelens en erdoor is geroerd. De ontboezeming eindigt met de opmerking dat er tussen de vele vreselijke Nederlandse woorden één mooi woord is: blij. "[I]k ben blij, das heisst: ich bin mehr als glücklich. Also: ik ben blij, dass du da bist und dass ich dich spüre und in mir habe und dass du der Inspirator bist meiner besten Gedanken!"[29] Is getekend, "Dein Mann".[30]

Uit deze brief komt Spier naar voren als een gepassioneerde, emotionele man. Een 'vrouwenman', die ergens ijdel laat weten hoeveel indruk hij op vrouwen heeft gemaakt. De diepe ontroering, die in de eerder geciteerde brief aan Maria Proelss tot uitdrukking kwam (§ 5.1.1), valt opnieuw waar te nemen in dit schrijven aan Hertha Levi. Later zou Etty Hillesum vergelijkbaar sterke gevoelens in hem losmaken.[31] Mogelijk hebben de ingrijpende gevolgen van het nazibewind de turbulentie van Spiers gevoelsleven versterkt.

Wat verder opvalt, is dat Spier in de brief bijna spelenderwijs de door hem intuïtief gevoelde nabijheid van Hertha Levi vermeldt. Ook opmerkelijk is een diep ethisch en religieus besef. Spier was zich sterk bewust van de oorlog op het moment dat hij door de schoonheid van het voorjaar werd overmand en zijn hart overliep van liefde voor de onbereikbare, jonge vriendin in Engeland. Hij bad. Hij bad, opdat hij een steentje kon bijdragen om het kwaad in de wereld te verminderen. Was deze drang om te bidden ontstaan onder invloed van de ontluikende vriendschap met de christelijke Henny Tideman, de "ganz reiner, unverdorbener,

---

[28] *Ibidem*.

[29] *Ibidem*.

[30] *Ibidem*.

[31] In respons op een brief van Hillesum schreef Spier aan Hillesum op 12 augustus 1941: "Ihr Brief streichelt mich und regt mich zu vielerlei an (…) Ich freue mich so sehr mit Ihren Briefen und je länger, je lieber!" (Ria van den Brandt & Alexandra Nagel, '"Driemaal ja en duizend keer nee!" Julius Spier schrijft aan Etty Hillesum', in: Smelik et al., *Etty Hillesum 1914-2014*, 93-103, 102). Een klein jaar later klonken Spiers woorden aan Hillesum intenser: "Ich habe mich schlimm an Sie gewöhnt", "*Du*, es ist mir schwer ums Herz" en "*Liebes*, ich will weiter beten!" (Hillesum, *Het Werk*, 506 (7 juli 1942), 521 (15 juli 1942), cursivering AN).

aufs Wesentliche gerichteter[,] religiöser Mensch"?[32] Versterkte de oorlog een meer religieuze zienswijze bij Spier? Een zienswijze die een jaar later zou doorwerken op Etty Hillesum en in cursusaantekeningen zijn weerslag zou vinden?

7.3 De Spierclub ontstaat onder druk van de oorlog

Vanaf het moment dat Spier in Nederland is, gaat hij te werk op de wijze die hij gewend is. Hij geeft talloze privéconsulten en trekt leerlingen aan voor wie hij binnen de kortste keren wekelijkse cursusbijeenkomsten organiseert. Sommige contacten vraagt hij om hulp. In samenspraak met Spier stuurt Van Tricht bijvoorbeeld brieven naar de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort, de Rotterdamse Kunstkring en de Amsterdamse Psychologische Kring om daar belangstelling te wekken voor een lezing of cursus psychochirologie.[33] Het mag niet baten. Bij geen van de drie krijgt Spier voet aan de grond. In Amersfoort is de school in beslag genomen voor militair gebruik en kan men voorlopig geen cursussen geven. Niettemin hoopt de directeur "zur Zeit von den Mitteilungen Gebrauch machen zu können".[34]

Ook het samen muziek maken in zijn vrije tijd zet Spier voort als voorheen. De mooie vleugel van Leo en Alice Krijn wordt veelvuldig gebruikt. Nadat Spier Etty Hillesum heeft leren kennen en via haar Han Wegerif, komt zijn uit Duitsland meegenomen vleugel, een Bechstein, in het pand aan de Gabriel Metsustraat 6 te staan en wordt dat een adres om regelmatig samen met anderen te musiceren. Etty Hillesums jongste broer, de virtuoze pianist Mischa Hillesum, verschijnt in beeld. Spier bezoek de huisconcerten die de pianolerares Mien Kuijper-Canté voor Mischa organiseert.[35] Verder wordt er regelmatig gemusiceerd bij de familie Nethe, waar een piano in de woonkamer staat, af en toe bij Henny Tideman, die een kleine piano bezit, en bij Grete Wendelgelst.[36]

Spiers vaste begeleider op de muziekbijeenkomsten is de organist en pianist Evaristos Glassner, wiens vader Joods is. Glassner is een paar maanden eerder dan Spier naar Amsterdam gevlucht. Van achterblijvers in Berlijn, vermoedelijk zijn moeder, heeft hij begrepen dat Spier,

---

[32] Uit het citaat behorend bij noot 20.

[33] Brieven van Johan van Tricht aan Julius Spier, 5 en 18 oktober 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[34] *Ibidem*. Directeur van de school was prof. dr. A. Carl Mennicke (1887–1959). Voordat Mennicke in 1933 uit Duitsland vluchtte, genoot hij bekendheid als leider van de Hochschule für Politik in Berlijn en vanaf 1930 als hoogleraar Sociale pedagogiek in Frankfurt am Main. Na de oorlog keerde hij naar Frankfurt am Main terug, alwaar hij aan de universiteit in zijn ambt werd hersteld.

[35] Wilhelmina J.A. (Mien) Kuijper-Canté (1898–1957) (Hillesum, *Het Werk*, 739 noot 146, 745 noot 187; Regenhardt, *Mischa's spel*, 75-79, 133 en verder). Spier gaf Mischa Hillesum in december 1941 werk cadeau van Max Reger (1873–1916), de componist voor wie Maria Proelss zich jarenlang inzette (Adorno, 'Maria Proelss', 56; C.H., 'Maria Proelss', *Algemeen Handelsblad*, 26 april 1932; Regenhardt, *Mischa's spel*, 138).

[36] Hillesum, *Het Werk*, 725 noot 44. De Duitse Margarethe (Grete) Blankenstein (1899–1985) was in februari 1939 in Keulen een vluchthuwelijk aangegaan met de weduwnaar Bart A.J. Wendelgelst (1878–1970) (Hillesum, *Het Werk*, 799 noot 650). Zij organiseerde muziekmiddagen bij haar thuis aan de Hectorstraat 31[I] en kwam vaak in gezelschap van Evaristos E. Glassner (1912–1988) naar andere muziekbijeenkomsten toe. Zij zong of speelde zelf niet.

die hij oppervlakkig kent uit de kring rond Maria Proelss en Hanni Rocco, naar Nederland zou komen. Nadat Glassner Spier op het Muzenplein heeft opgezocht, wordt hij een trouw bezoeker van de informele, muzikale ontmoetingen. Behalve Spier begeleidt Glassner vaak de zang van Henny Tideman en Adri Holm.[37]

Holm is via het handlezen bij de muziekmiddagen betrokken geraakt. Zij is de dochter van een medicinale dropfabrikant uit Zeist en lid van de Evangelische Broedergemeente (Hernhutters). Ze heeft een opleiding gevolgd aan het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs, de voorloper van de Gerrit Rietveld Academie, en is weefster.[38] Om zich artistieker te leren uiten, heeft Spier haar aangemoedigd te gaan zingen. Haar leven lang heeft Holm last van een extreem droge, schilferige huid, maar de behandeling van Spier zorgt ervoor dat ze een tijdlang van deze kwaal is verlost.[39] Onder de indruk van het handlezen begint Holm aan de cursus psychochirologie. Doordat haar Duits goed is – een gevolg van haar religieuze opvoeding – en ze van huis uit financieel onafhankelijk is, kan Holm gemakkelijk tijd vrijmaken om secretaressewerk voor Spier te verrichten. Net als Tideman wordt ze een goede vriendin van Spier.

Een andere persoon die vanuit de handleespraktijk de muzikale kring binnenrolt, is An Wolterbeek. Zij heeft als *Versuchsperson* met Spier kennisgemaakt en voert vervolgens een aantal therapeutische gesprekken met hem, waarna het contact vriendschappelijk wordt.[40] Wolterbeek speelt verdienstelijk viool. Voor haar werk zwaait ze de scepter in het kindersanatorium Lyndenstyn te Beetsterzwaag, in Friesland. Eind oktober 1941 brengt Spier haar daar een bezoek en op uitnodiging van Wolterbeek reist hij begin maart 1942 samen met Glassner en Tideman voor een 'tournee' naar het noorden af. De drie hebben een speciaal programma opgesteld voor de zieke kinderen en het personeel. Ondanks de bittere kou lijkt de onderneming op een kleine vakantie (afb. 11).

Glassner en Tideman, en af en toe Holm en Hillesum, vergezellen Spier ook naar muziek- en handleesbijeenkomsten die georganiseerd worden door Jet Rümke-Everts in Bilthoven.[41] Jet Rümke speelt altviool en in haar woning staat een concertpiano.

---

[37] Hillesum, *Het Werk*, 744 noot 178.

[38] Adriana Joanna Holm (Zeist, 4 april 1910 – Utrecht, 17 maart 1970) was de dochter van de in Marburg gepromoveerde scheikundige Felix H. Holm (1877–overleden na 1969), een van de twee compagnons van Kraepelien & Holm. Een door Adri Holm gebatikt tafelkleed staat afgebeeld in Otto van Tussenbroek, *Gebruiks- en siervoorwerpen in het binnenhuis,* Amsterdam: NV Uitgevers-Maatschappij Kosmos, 1933, 91.

[39] Hillesum, *Het Werk*, 717-718 noot 5.

[40] JWR in gesprek met Evaristos Glassner. Anna Caecilia (An) Wolterbeek (Amsterdam, 13 november 1895 – Utrecht, 18 mei 1989) was directrice van Lyndensteyn. Als gevolg van tegenstrijdige belangen van Lyndensteyn en het Bronovoziekenhuis in Den Haag – het sanatorium was een soort dependance van het ziekenhuis – had Wolterbeek het niet gemakkelijk in Friesland (Jan H.C. Baselmans, *Lyndensteyn*, Beetsterzwaag: Cornelia-Stichting, 1986, 57-59). Vanwege het verschil in geloof had de vriendschap tussen de protestantse Wolterbeek en een katholieke man indertijd niet tot een huwelijk geleid (email Gert Jan van Rhijn aan AN, 28 maart 2012). Wolterbeek bezocht Spier af en toe in Amsterdam (Hillesum, *Het Werk*, 146 (28 oktober 1941), 243 (19 januari 1942)).

[41] Na haar scheiding verhuisde Jet Rümke-Everts in 1936 met haar drie zoons naar Bilthoven, waar ze jarenlang intensief betrokken was bij de Werkplaats van Kees Boeke. Spier mocht Jet Rümke erg graag en heeft haar meerdere keren in Bilthoven bezocht (gesprekken van AN met Ben Rümke en Philip Rümke, respectievelijk 20 maart 2018 en 16 april 2018; Hillesum, *Het Werk*, 459 (21 juni 1942); Bijlage 1, tabel 2, nrs. 20-29).

Zo groeit er langzaam doch gestaag een kring van vrienden en vooral vriendinnen rondom Spier. 'Tante Cor',[42] de achternicht van Henny Tideman in Amsterdam bij wie Tideman een kamer huurt, noemt de groep spottend de 'Spierclub'. Echter, Tideman en de vriendinnen uit de hechte kern wanen zich uitverkorenen en gebruiken de Spierclub als een soort erenaam.

7.3.1 *Vijf leerlingen vormen de Spierclub in enge zin*

De kern van de vriendenkring rond Spier bestaat uit Adri Holm, Henny Tideman, Gera Bongers, Dicky de Jonge en Etty Hillesum. Alle vijf zijn gemotiveerd om de psychochirologie onder de knie te krijgen. Van dit clubje kent Holm Spier als eerste; zij volgt de lessen vanaf oktober 1939. Tideman volgt als cursiste een maand later. Bongers woont in Bloemendaal en is in 1940 door Tideman – de twee kennen elkaar van hun opleiding tot onderwijzeres – als proefpersoon meegekomen naar een les bij de familie Krijn thuis, waarna ze zich onmiddellijk heeft aangemeld voor de cursus.[43] De Jonge is een protégé van Tideman en volgt als nummer vier. Zij komt ook als proefpersoon naar het Muzenplein en bezoekt Spier voor een persoonlijk gesprek. Zodra zij vierhoog op een kamer is gaan wonen, regelt Spier binnen de kortste tijd dat de familie Nethe de rommelkamer op de bovenste verdieping van de woning vrijmaakt om deze aan De Jonge te verhuren. Nog altijd is de inmiddels hoogbejaarde, voormalige onderwijzeres verbaasd en blij dat Spier dit voor haar mogelijk maakte.

Als laatste komt Hillesum bij de kern van de Spierclub. Zij wordt door haar huisgenoot Bernard Meijlink,[44] die een relatie heeft met een zus van Gera Bongers, getipt om als proefpersoon naar een cursusbijeenkomst psychochirologie te gaan. Rond maart 1941 begint Hillesum de lessen te volgen, waarna ze snel opklimt in de leerlingenhiërarchie en aan het eind van de zomer Holm van de bevoorrechte secretaressepositie verdringt. Holm blijft wel analyseverslagen uitwerken. De veranderingen gaan met een zekere strijd gepaard, want onder Spiers vriendinnen, De Jonge uitgesloten, leeft jaloezie omtrent zijn aandacht voor ieder van hen. Volgens Hans Werner, de oudste zoon des huizes van de familie Nethe, keken de dames zeer nauwkeurig naar wie wat deed:

> Het waren soms net kleine kinderen. Als je op school de tas van de leraar mocht dragen, vond je dat heerlijk en waren de anderen jaloers dat jij dat mocht. Soms leek het daarop. Er kwamen vaak ruzies om. Soms heel harde ruzies onderling. Dan werd het weer bijgelegd. Spier 'managede' dat.[45]

---

[42] Hillegonda Cornelia (Cor) Hugenholtz (1871–1967), apothekeres, was de achternicht bij wie Henny Tideman vanaf september 1934 twaalf jaar lang inwoonde. Door een grote hal was Tidemans ruime zit-slaapkamer op het zuiden (en aansluitende badkamer) gescheiden van de rest van de woning. 'Tante Cor' en haar huishoudster hadden zo geen last van Tidemans zangstudie.

[43] Over Gerharda Johanna (Gera) Bongers (Wageningen, 20 januari 1914 – Kaapstad, mei 1994) zie: Hillesum, *Het Werk*, 729-730 noot 64; Van den Brandt & Nagel, '"Driemaal ja en duizend keer nee!"', 95 noot 13.

[44] Hillesum, *Het Werk*, 593-594 (6 februari 1942), 722 noot 20; vergelijk Bijlage 1, nr. 4.

[45] JWR in gesprek met Hans Werner Nethe.

De “graduele verschillen in adoratie” zouden, aldus Hans Werner, zijn geculmineerd in Hillesum.[46] Zij was de meest jaloerse en dominante van het stel. Als zestienjarige was hij getuige van menige ruzie tussen Hillesum en Spier, waarbij het met name draaide om aandacht die Spier te veel aan anderen zou hebben geschonken. Terugdenkend aan die tijd luidt de conclusie van Nethe junior in 1984:

> Etty was dus eerst iemand die behandeld werd en groeide uiteindelijk uit tot, ik zou bijna zeggen, directiesecretaresse. Tot het hoogste wat je in deze wereld [van Spier] kon zijn. Ze stond dan ook bijna niet meer toe dat een ander iets mocht doen. Zij bepaalde wie wat mocht doen. Wat dat betreft stond Spier onder haar.[47]

Toch is er binnen de kleine kring meer aan de hand geweest dan de strijd van de vriendinnen om de aandacht van hun vriend en mentor. Spiers vriendschap met de “onbedorven, op het wezenlijke gerichte, religieuze” Tideman brengt hem ertoe de Bijbel ter hand te nemen en zowel het Oude als Nieuwe Testament te lezen. Rond de jaarwisseling 1940-1941 begint hij in een blanco aantekeningenboekje passages uit de Bijbel over te schrijven en noteert de referenties naar specifieke passages.[48] Alles zonder in het boekje eigen overwegingen toe te voegen. Dit blijft hij doen tot ongeveer mei 1941. Maar ook daarna blijft de Bijbel binnen handbereik. De Jonge ziet hem vaak met het boek zitten. “Daar vond hij altijd wat in te studeren”, weet ze.[49] Een ander invloedrijk boek is Friedrich Rittelmeyers *Briefe über das Johannesevangelium* (1930/1932). Dagelijks leest hij er tweemaal in “wie in der Bibel”, bekent hij,

> und wachse mit jeder Seite mehr in ihn hinein. Es ist mit dem Lesen dieses Buches etwas ungemein Beglückendes in mir wach geworden: die lebendige Liebe zu Gott und das Gefühl, das diese Liebe die vornehmste, umfassendste ist oder werden wird, von der aus erst die wirkliche, geläuterte Menschenliebe aus geht. Mit diesem Gefühl der Liebe zu Gott ist eine grosse Ruhe und eine unendliche Dankbarkeit für jede erfüllte Stunden in mein Herz eingezogen.[50]

Spiers studie van de Bijbel – met veel aandacht voor het evangelie van Mattheus[51] –, Rittelmeyers *Briefe über das Johannesevangelium* en andere christelijke literatuur kleuren op den

---

[46] *Ibidem*.

[47] *Ibidem*.

[48] Alexandra Nagel, ‘Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel – Etty Hillesum volgde hem’, in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in discours*, 77-91, 84.

[49] Gesprek van AN met Dicky van de Heuvel-de Jonge, 15 januari 2010.

[50] Brief van Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, Pinksterzondag 1 juni 1941 (archief Paulien Bom-Bos). Over Friedrich Rittelmeyer (1872–1938) zie Van den Brandt & Nagel, ‘“Driemaal ja en duizend keer nee!”’, 96-97; Door Brouns-Wewerinke, ‘“Je tiefer es ins Innere geht…”: Etty Hillesum en Friedrich Rittelmeyers Johannesevangelie’, in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 245-253.

[51] Nagel, ‘Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel’, 79, 84-85, 87; Ria van den Brandt, ‘“Dit is een tijd om in toepassing te brengen: hebt Uwen vijanden lief”: Enkele notities bij Hillesums vijandsliefde in *Levenskunst*’, in: Klaas A.D. Smelik et al., *Etty Hillesum en de contouren van haar tijd* (Etty Hillesum Studies 10), Oud-Turnhout / ’s-Hertogenbosch: Gompel & Svacina, 2018, 53-67. Vergelijk noot 52.

duur zijn psychologische overwegingen. Dit valt te zien in een serie bewaard gebleven aantekeningen.[52] Het vindt ook zijn weerslag in Hillesums gedachte- en belevingswereld, waarbij aangetekend moet worden dat Tidemans religieuze levenshouding eveneens op Hillesum van invloed is geweest.[53]

Over de rollen van Bongers en Holm binnen de kleine club en over hun relatie met Spier is weinig bekend. Wel is het duidelijk dat Tideman en Holm elkaar vonden in hun platonische vriendschap met Spier en dat Tideman grote moeite had met Hillesums verhouding met hem. Dat Hillesum bij Spier vaak intimiteiten uitlokte, heeft De Jonge meer dan eens gezien. Desondanks was van alle Spierclubvriendinnen "Etty wel degene die hem het meest na stond", meent De Jonge en ze begrijpt waardoor dit kwam: "[Z]e waren beide Joods en begrepen elkaars angsten."[54]

7.3.2 *De Spierclub in brede zin is een losse groep vrienden en vooral vriendinnen*

Als leerlingen van Spier ontmoeten de vijf elkaar op regelmatige basis tijdens de lessen psychochirologie en ook bij de muziekbijeenkomsten waar Spier heengaat. Op die middagen en avonden is, zoals hierboven geschetst, Glassner vaak aanwezig. Al naar gelang het huis waar men elkaar treft, zijn de gastheer, of gastvrouw en zijn of haar partner en anderen van de partij. Trouw viert de kring rond Spier ieders verjaardag.[55] Wanneer er geen verjaardagen zijn, bedenken ze een reden om iets te kunnen vieren, bijvoorbeeld de dag waarop ze elkaar hebben leren kennen, of de dag waarop Spier drie jaar in Nederland woont.[56] Het is bij zulke ontmoetingen de gewoonte dat iedereen iets meebrengt, of op een andere manier bijdraagt om het samenzijn een feestelijk tintje te geven. Naarmate de winkels leger worden en Joden minder is toegestaan, worden zulke samenkomsten waardevoller. Door de gezelligheid en de

---

[52] Van cursusaantekeningen psychochirologie gedateerd "na 1940" staan verschillende verwijzingen naar de Bijbel. Een voorbeeld: "Man kann nur überwinden, was ist! Das Positive wird gesteigert durch das Negative, durch den Kontrast. Gutes-Böses. Gott-Teufel. Luc. 4:1-13. Matth. 4:1-11. Marc. 1:12-13. Versuchung Christi vom Teufel. 'Und Führe uns nicht in Versuchung, sondern erlöse uns von dem Bösen'. Matth. 6:13. Luc. 11:4" (archief Ruth Busse-Spier; Bijlage 5, nr. 13).

[53] Nagel, 'Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel', 87, 89-90; Ria van den Brandt, 'Etty Hillesum en haar boek *Levenskunst*', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 121-133, 128-130.

[54] Email van Dicky van de Heuvel-de Jonge aan AN, 1 juni 2015.

[55] Zie bijvoorbeeld Hillesum, *Het Werk*, 241 (19 januari 1942) (verslag van Hillesums verjaardag), 351 (17 april 1942): "Zondag Adri's verjaardag vieren bij Krijn, 's middags wat musiceren, daar eten en 's avonds wat dansen enz. Volgende Zaterdag S. jarig. Met z'n twaalven eten bij Geiger, dan naar de Levies. Zondagmiddag musiceren hier en eventueel 's avonds eten bij Glassner."

[56] Henny Tideman noteerde 31 december 1942: "We vieren het driejarig zijn van Jul in Holland. Bij mij thuis. Met z'n zevenen. Het is een heerlijke muziekmiddag geweest, met daarna een dinertje" (Nagel, 'Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel', 81 noot 12; vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 261 (22 februari 1942)). De zeven aanwezigen waren Henny Tideman, Julius Spier, Evaristos Glassner, An Wolterbeek, Etty Hillesum en vermoedelijk Adri Holm en Dicky de Jonge of Gera Bongers.

muziek kan men even in een andere sfeer vertoeven, voelt men zich opgetild of losgeweekt van alle spanningen en onzekerheden in de wereld.

De omstandigheden maken het bovendien voor Joden steeds moeilijker om aan het gewone leven deel te nemen. Joden worden als het ware naar elkaar toegeduwd. Zo ontstaat er ook een Spierclub in bredere zin. Bij elk muzikaal treffen waar Spier aanwezig is, wordt zijn aanwezigheid sterk ervaren, zeker door degenen wiens handen hij heeft gelezen en bij wie hij de indruk wekte werkelijk 'dingen' van hem of haar te weten. Tot deze ruimere kring behoren, al zouden zij dit zelf misschien zo niet hebben gezien, Spiers zus en zwager, Alice en Leo Krijn. Holm, Tideman en De Jonge zijn zo vaak op het Muzenplein dat ze na verloop van tijd min of meer tot de vriendenkring van de familie Krijn worden gerekend. Hetzelfde geldt voor Evaristos Glassner.

Spiers schoonzus uit Laren[57] en zijn vriendinnen Jet Rümke en Fri Heil[58] behoren niet tot de 'ruime' Spierclub. Wel An Wolterbeek, Leonie Snatager, Liesl Levie en haar man, Werner Levie, de directeur van de Joodsche Schouwburg. Zodra Hanneke en Pieter Starreveld in april 1942 hun handen door Spier hebben laten lezen en Hillesum voor beiden de verslagen heeft uitgewerkt,[59] komen ook zij naar de muziekmiddagen en raken ze betrokken bij Spier, Hillesum, de Levies en anderen uit de kring.

Aan de ene kant participeren op deze manier steeds meer mensen in de uitgebreide Spierclub. Aan de andere kant vallen er mensen af. Snatager verdwijnt vanaf begin juni 1942 fysiek uit beeld vanwege het reisverbod dat die maand voor Joden van kracht is gegaan. Zij woont in Den Haag en kan niet meer vrijblijvend op en neer naar Amsterdam komen. Ook Alice Krijn-Spier verdwijnt. Zij is op 12 juni 1942 bij het Huis van Bewaring op de Weteringschans gaan informeren naar haar opgepakte zoon en nooit meer thuisgekomen.[60] Voor Julius Spier is haar abrupte verdwijning een enorme klap.

---

[57] De weduwe Virginia E. (Gina) Spier-Tullius (1896–1981) was met haar drie kinderen naar Laren verhuisd. Julius Spier bezocht haar regelmatig en nam meer dan eens Henny Tideman mee.

[58] Hillesum, *Het Werk*, 100 (5 september 1941). Mogelijk kenden Julius Spier en Frida Mary (Fri) Heil-Verver (1892–1983) elkaar vanuit Zürich, waar zij tussen 1924 en 1928 woonde. Spier logeerde bij Fri Heil en haar man toen men hem van 24 tot ca. 28 oktober 1934, 22-29 januari 1935, 6-11 december 1937 en 21-23 maart 1940 in Arnhem kon consulteren (advertenties in de *Arnhemsche Courant*, 23 oktober 1934, 19 januari 1935, 4 december 1937, 16 maart 1940). Eind september 1939 verbleef hij ook bij hen en schreef vanaf dit logeeradres een brief naar Hertha Levi. Pinksteren 1940 zou hij opnieuw gaan, maar "wegen der inzwischen eingetretenen Umstände" – de oorlog was net uitgebroken – had "Frau Heil" de afspraak afgezegd (brief Julius Spier aan Johan van Tricht, 9 mei 1940; archief Literatuurmuseum, Den Haag). Gezien de "van huis tot huis"-groeten die Van Tricht aan Fri Heil stuurde, stonden Van Tricht en Heil op goede voet met elkaar en kan het zijn dat er in Arnhem een sociaal netwerk was waar Spier deel van uitmaakte (brieven van Johan van Tricht aan Fri Heil, 10 juli 1944 en 3 augustus [1944], archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[59] Bijlage 1, nrs. 48 en 49.

[60] Alice Krijn-Spier (Frankfurt am Main, 5 april 1892 – Auschwitz, 24 juli 1942) zou op het politiebureau "de grenzen der beleefdheid" tegenover de "bezettende overheid" hebben overschreden en daarom zijn vastgehouden (Hillesum, *Het Werk*, 431 (13 juni 1942); vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 437 (15 juni 1942); JWR in gesprek met Herman R. Krijn (1924–1992)).

Feitelijk is de Spierclub in enge en brede zin slechts een naam voor de mensen die rondom de handlezer Julius Spier samenkwamen. Later zou de naam refereren aan een periode waar degenen die er getuige van waren geweest met warme en bijzondere gevoelens aan terugdenken – of er juist afwijzend en enigszins neerbuigend over oordelen (§ 2.2).

7.4 Voorbeelden illustreren de informele opleidingswijze van Spier

Menigeen die het werk van Etty Hillesum kent, weet dat zij haar best deed om het handlezen te leren en veel uren besteedde aan het uitwerken van de protocollen. Minder bekend is de wijze waarop zij zich als leerlinge ontwikkelde tot Spiers naaste medewerkster en betrokken raakte bij de therapie van haar vriendin Leonie Snatager. Dat Spier ook Liesl Levie in de handleeskunde inwijdde en Dicky de Jonge geruime tijd protocollen liet uitwerken, is evenmin gemeengoed. Onbekend is verder dat een klein groepje leerlingen hun leermeester als Object onder handen heeft genomen en daarover een verslag schreef. Deze vier voorbeelden laten zien dat Spier zowel leraar als vriend was en in die dubbelrol zijn leerlingen onderwees in de psychochirologie.

7.4.1 *Liesl Levie is ooit Object geweest in Berlijn en heeft altijd met Spier 'geduzt'*

De eerste keer dat Alice (Liesl) Levie-Wolfsky Julius Spier ontmoet, gaat verder terug in de tijd dan Spiers Amsterdamse periode. Rond 1930 volgt de moeder van Liesl's beste vriendin de handleeslessen bij Spier. Op een dag neemt zij Liesl als proefpersoon mee naar de cursus. Spier ziet tijdens die sessie dat de frêle Liesl een buitengewoon sterke intuïtie heeft. Dat Spier dit benoemde, noch de rest van de analyse, maakt indruk op de dan negentienjarige vrouw. Haar interesses liggen elders. Dus denkt Liesl Levie-Wolfsky nooit meer aan de sessie met Spier, tot het moment dat ze in mei 1939, inmiddels getrouwd en moeder van twee dochters, naar Amsterdam zal vluchten. De moeder van dezelfde vriendin vraagt of ze wat "Russisch konfekt" (gekonfijte vruchtjes) voor Spier mag meegeven, "daar hield hij zo van".[61] Wanneer Liesl Levie de lekkernij bij Spier aflevert op het adres van zijn zus, herkent zij hem aanvankelijk niet. Spier daarentegen vraagt zich af of hij misschien ooit haar handen heeft gezien. Zodra hij ze opnieuw bekijkt, ziet hij wat hij de eerste keer ook zag: Liesl Levie bezit een zeer sterke intuïtie. Prompt doet hij haar een moeilijk te weigeren aanbod. "Ik zou u graag als leerling hebben", zegt hij, "u hoeft niets te betalen. Ik ben geïnteresseerd[,] want ik zie dat u begaving hebt".[62] 'Begaving' betekent in dit geval dat Liesl Levie aanleg had om een goede handlezeres te worden.

---

[61] JWR in gesprek met Liesl Levie. Alice (Liesl) Wolfsky (Berlijn, 14 augustus 1910 – Ga'led, 6 januari 1997) was 7 juli 1931 in Berlijn getrouwd met Werner Josef Levie (1903–1945). Zij woonden met hun dochters Renate H. (Hagar) Levie (g. 1932) en Mirjam (Micky) Levie (g. 1937) aan de Watteaustraat 3^{III}, Amsterdam.

[62] *Ibidem*.

Gedurende minstens een jaar, waarschijnlijk zelfs twee jaar – Liesl Levie herinnert zich dit later niet meer nauwkeurig – gaat de jonge, vlot lerende moeder twee à drie keer per week naar Spier. Naast de groepslessen krijgt ze individueel les. Vanaf een bepaald moment begint Spier haar bij zijn werk te betrekken. Ze is aanwezig bij individuele sessies en maakt aantekeningen, die ze uitwerkt en naderhand met Spier bespreekt. Van lieverlee begint ze haar eigen waarnemingen te noteren en neemt ze die mee naar de nabespreking. Door goed naar Spier te kijken, leert ze dat het zinvol is om een handanalyse te beginnen met een sterke uitspraak, met iets dat betrekking heeft op een specifiek voorval in het leven van de cliënt, of met een probleem dat op een bepaalde leeftijd heeft gespeeld. Een trefzekere opmerking wekt meestal het vertrouwen van Object, zodat hij open gaat staan voor de rest van de handlezing (zie de paragraaf over Barnum-statements in § 4.1.2). Levie ontdekt dat zij meestal meer aan de buitenhand van iemand ziet dan aan de lijnen in de palm.

Op den duur verwijst Spier mensen naar haar door. Dit zijn vaak personen van wie Levie de indruk krijgt dat zij voor Spier niet boeiend genoeg zijn en wier 'oninteressante' handen meer tijd en inspanning vergen om ze te interpreteren. Ze plaagt Spier hiermee. Hij neemt het geld, maar zij verricht het werk! Een uitzondering tussen de doorgeschoven cliënten is een vrouw bij wie iets bijzonders aan de hand zou zijn. Ze krijgt de opdracht de analyse volledig zelfstandig uit te voeren. Levie:

> Ik begon en zei eerst wat over de ouders, de herkomst, algemene neigingen en daarna over het beroep. Daarover zei ik: 'U zou een schrijfster kunnen zijn[,] maar u bent geen schrijfster. (…) U heeft heel wat met literatuur te doen maar ik kom er niet uit wat u precies doet.' Zo ging dat een tijd heen en weer. Om een lange geschiedenis kort te maken: zij was de secretaresse van Rilke. Daarom werd ik er niet wijs uit! Ik had gezien dat ze wat met literatuur te maken had maar ook dat ze zelf niet schreef. Dat zie je.[63]

Na afloop van de sessie is Spier trots op zijn pupil: "Ik zei je toch dat dit een interessante analyse [zou zijn.]"[64] Maar hij kritiseert en waarschuwt Liesl Levie ook. Hij zegt dat haar intuïtie 'te goed' is, dat ze er te zeker van is. Als chirologe dient ze de specifieke handleeskundige aspecten te kennen en het theoretische raamwerk daarachter. Zelf associeert Levie haar talent voor het handlezen met ervaringen uit haar jeugd. Als jong meisje had ze een 'bijna pathologische intuïtie': voorspellende dromen en voorgevoelens waren werkelijk uitgekomen.[65]

---

[63] *Ibidem*. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 424 (11 juni 1942): "Ik sprak gisteren iemand, die Rilke meer dan eens had meegemaakt in het sanatorium Valmont. En deze twee woorden uit haar karakteristiek zijn me het sterkst bijgebleven: een somber man, maar heel vriendelijk." Misschien was deze vrouw, wier handen door Liesl Levie waren geanalyseerd, Rilke's laatste secretaresse, de Russische emigrant Génia Tschernoswitow, soms gespeld Schenja of Evgeniia Chernosvitova (1902–1974) (Jean Rudolph de Salis, *Rainer Maria Rilkes Schweizer Jahre: Ein Beitrag zur Biographie von Rilkes Spätzeit*, Frauenfeld: Verlag Huber & Co, 1952, 226-227, 252).

[64] *Ibidem*.

[65] Betty A. Rogers, [*Verslag van gesprekken met Liesl Levie*], ongepubliceerd typoscript, Washington DC, [1993?] (59 pp.), 24: "As a young girl, I had almost pathological intuition: prophetic dreams that then happened. At first mother didn't believe me. Then when I dreamed something, I went to her in the morning, and it happened as I

Alhoewel Spier zijn leerlingen nadrukkelijk verbiedt om uitspraken over de toekomst te doen, bekent Liesl Levie dat zij dit achter zijn rug om toch meermaals heeft gedaan. Vrienden weten dat zij meer in de handen ziet dan zij aanvankelijk vertelt en kunnen erop rekenen dat zij tijdens een feestje loslippiger wordt. Wanneer iemand dan vraagt wat ze heeft gezien, reageert ze eerst afwijzend, om dan naar een andere kamer te lopen. De ander volgt wat later. In het andere vertrek vertelt Levie soms iets waarvan ze meent dat de ander zou helpen om te weten. "Geen voorspellingen alhoewel we heel wat zagen", herinnert Levie zich later nog goed.[66] De toekomst was verboden terrein, "[b]ut you saw the future. Not so long, perhaps ten years[,] not further".[67]

Verder weet ze te vertellen dat Spier van iedereen de handbewegingen kan imiteren en dat zij en haar man altijd met Spier hebben 'geduzt'. Ook herinnert ze zich dat Spier hen op het relationele vlak heeft geholpen. Op zich hadden de Levie's een goed huwelijk, aldus Liesl. Werner en zij konden altijd over alles praten, behalve over bepaalde kwesties, daar kwamen ze niet uit. Beiden waren niet monogaam. In samenhang met de toenemende repressieve maatregelen tegen Joden – Werner Levie was gefrustreerd vanwege het niet kunnen werken zoals hij wilde –, heeft dit tot problemen geleid.

Vermoedelijk heeft Spier iets van de spanningen opgepikt en daarom de theaterdirecteur voor een privégesprek uitgenodigd. Hoewel Liesl Levie ervan overtuigd is dat een therapeutisch gesprek niets voor haar rationeel ingestelde echtgenoot is, geeft Werner Levie aan de uitnodiging gehoor. Enthousiast komt hij van het bezoek thuis, waarna hij nog twee- of driemaal naar Spier is toegegaan. "Werner begon veel meer dingen te begrijpen, ook over mij", is Liesl Levie bijgebleven.[68] Omgekeerd hebben haar gesprekken met Spier ertoe bijgedragen dat zij meer begrip kreeg voor haar man.

7.4.2 *Spier is een vaderfiguur voor Dicky de Jonge*

De relatie die Spier met Dicky de Jonge krijgt, verschilt sterk van de relaties met zijn andere vriendinnen in Nederland. Dit heeft alles te maken de leeftijd van De Jonge en haar persoonlijke omstandigheden.

Dicky de Jonge is wees. Geboren in Rotterdam verloor zij in 1926 als zevenenhalfjarige binnen anderhalve maand eerst haar vader en toen haar moeder. De familie besloot daarop dat haar broertje van bijna vier naar het gezin van een tante in Rotterdam moest – waar het jochie binnen een paar maanden overleed aan de gevolgen van een ongeval – en Dicky naar haar

---

dreamed it. Once I didn't finish my sentence when the telephone rang, telling her about a strange accident. Mother began to worry and wanted to take me to a psychiatrist or doctor."

[66] JWR in gesprek met Liesl Levie.

[67] Rogers, [*Verslag van gesprekken met Liesl Levie*], 25.

[68] JWR in gesprek met Liesl Levie. Hillesum noteerde enkele fragmenten uit het eerste gesprek dat op 12 juni 1942 tussen Spier en Werner Levie had plaatsgevonden. Spier had onder meer opgemerkt: "[E]s wäre doch grotesk und lächerlich und jammervoll, wenn so eine Ehe scheitern würde an dem sexuellen Fragestück" (Hillesum, *Het Werk*, 430 (12 juni 1942); 434 (13 juni 1942)).

bejaarde grootouders in Amsterdam. De Jonge's jeugd was niet leuk. Met name de (seniele) grootmoeder maakte haar het leven moeilijk. Zodra De Jonge kans ziet om het huis uit te gaan, vertrekt ze. In de winter van 1940-1941 verhuist ze naar een koude kamer vierhoog aan de Amstellaan 9.

Overdag staat De Jonge als juf voor de klas van een klein christelijk schooltje in de Jordaan, dat een neef van haar heeft opgezet. In de avonduren studeert ze voor aktes om meer bevoegdheden te halen. Maar als gevolg van de verdrietige eenzame omstandigheden is ze als tweeëntwintigjarige onderwijzeres emotioneel in de knoop geraakt. Ze zoekt steun en komt via een docent onder de vriendelijke vleugels van Henny Tideman, die haar prompt adviseert Julius Spier te consulteren. Van het een komt het ander. De Jonge gaat in behandeling bij Spier, begint lessen psychochirologie te volgen en huurt op Spiers voorspraak vanaf de zomer van 1941 de zolderkamer bij de familie Nethe.

De lessen psychochirologie betaalt De Jonge 'in natura', namelijk door de handanalyseverslagen uit te werken[69] en voor voldoende kopieën te zorgen. Voor de therapiegesprekken vraagt Spier een symbolisch bedrag van een halve gulden per keer. De betaling dient met precies één zilveren halve gulden te geschieden, niet twee kwartjes, vijf dubbeltjes of een combinatie van kleingeld equivalent aan de vereiste som. Het kost moeite om zo'n munt in handen te krijgen. Maar er zit een psychologische redenering achter Spiers eis, weet De Jonge: "Als je namelijk iets voor niets krijgt, waardeer je het veel minder."[70] Ook de psychologische betekenis van het *ringen* begrijpt ze vrij snel. De eerste keer dat ze met Spier worstelt, raakt ze er volledig van overstuur. Juist daardoor beseft ze dat ze bij haar grootouders lichamelijk contact heeft ontbeerd. Het *ringen* ervaart ze zodoende als een zinvol onderdeel van de behandeling, dat niets met erotiek van doen heeft. Evenmin hebben de warmte en hartelijkheid die van Spier uitgaan iets erotisch voor De Jonge. Zo is ook de 'pikante ontmoeting' waarover Etty Hillesum schrijft, in haar beleving onschuldig.[71]

Op woensdag 10 september 1941 was Dicky de Jonge van haar kamer naar beneden gekomen. Het was een beetje donker geweest in Spiers slaapkamer. Hillesum had op bed gelegen; de gordijnen waren dicht. Toen De Jonge hoorde dat Hillesum haar jurk uittrok, had ze spontaan gezegd 'dat doe ik ook'. Beiden hadden op het bed (formaat twijfelaar) gelegen, onderjurken nog aan. Vervolgens was Spier tussen hen in komen liggen. Ze hadden wat met elkaar gepraat, maar niet veel. Anno 2018 vergeleek Dicky van de Heuvel henzelf met zwervers. Alle drie hadden in eenzelfde soort schuitje gezeten. De Jonge was wees, Spier was ver weg van zijn geliefde en familie, en Hillesum was ook ontheemd. Ergens tijdens dat samenzijn, waar ze warmte en genegenheid bij elkaar hadden gevonden, had Spier gesommeerd: "Nu moeten jullie allebei je arm omhoog doen en langzaam laten zakken."[72] De Jonge had haar hand op

[69] Waarschijnlijk heeft De Jonge meer verslagen gemaakt dan nu is vastgesteld, zie Bijlage 1, nrs. 28, 47, 53, 54, 56, 58, 59 en 61.

[70] Persoonlijke gesprekken met Dicky van de Heuvel-de Jonge, verspreid over 2008 tot 2019. Vergelijk JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge; Regenhardt, *Mischa's spel*, 150.

[71] Hillesum, *Het Werk*, 108 (11 september 1941), 110-111, 114 (25 september 1941).

[72] Persoonlijk gesprekken van AN met Dicky van de Heuvel-de Jonge, 15 januari 2010, 3 september 2018.

Spiers hart laten vallen, "maar Etty zocht natuurlijk een lagere plek"![73] Dicky van de Heuvel vertelt het lachend. Er had een licht seksueel geladen sfeer gehangen, maar er was niets gebeurd. Er was niet gezoend, er was zelfs geen enkele kus gegeven, alleen hadden ze elkaar uit pure genegenheid omhelsd. Daarna was Spier opgestaan en hadden Hillesum en De Jonge nog in elkaars armen gelegen. Het beeld van die twee jonge vrouwen had Spier ontroerd.

Voor De Jonge is Spier een soort vaderfiguur geweest.[74] Hij wuifde haar gedag achter het raam als ze de deur uitging, het gordijn een stukje opzijgeschoven. Restjes van een ontbijt of lunch werden op een bordje voor haar apart gezet en wekelijks nam hij haar mee uit eten. Dit soort kleine, hartelijke attenties, het onder de mensen zijn, de muziekbijeenkomsten, plus de gesprekken hielpen De Jonge om vrijer in het leven te gaan staan. Er ging een wereld voor haar open. Ze kwam in aanraking met een milieu vol gezelligheid, discussies en uiteenlopende meningen. Ze genoot en raakte uit haar isolement.[75]

Voor de handleeskunde heeft ze aanleg,[76] maar eigenlijk was ze er nog te jong voor. Het ontbrak haar aan levenservaring én aan tijd om het goed te leren. Vooral het eerste jaar dat De Jonge Spier kent, heeft ze, geïntrigeerd, meer uren gespendeerd aan het uitwerken van de psychochirologische aantekeningen dan aan de studie voor haar opleiding als onderwijzeres – met als gevolg dat ze voor een belangrijk examenonderdeel is gezakt.

7.4.3 *Etty Hillesum is hard op weg een goede assistente voor Spier te worden*[77]

Hillesum maakt voor het eerst kennis met de handleeskunde als zij zich onvoorbereid en sensatiebelust als proefpersoon meldt. Vijf dagen later woont ze de voordracht bij over psychologische handduiding die Spier houdt in het huis van zijn zus ten bate van "noodlijdende

---

[73] *Ibidem*.

[74] Spier was ook een soort vaderfiguur voor Maria Antonetta (Riet) Bongers (1922–2000), een jongere zus van Gera Bongers (JWR in gesprek met Riet Koedam-Bongers; Hillesum, *Het Werk*, 734 noot 104).

[75] Toen Dicky de Jonge begin december 1945 naar de Nederlandse Antillen vertrok, waar ze mei 1953 trouwde, gaven Glassner, Wendelgelst-Blankenstein en Holm haar ter afscheid het boek *Stad van mijn hart* (1946) van Fred Thomas cadeau. Na het vertrek correspondeerde De Jonge jarenlang met Anna Nethe.

[76] Uit meerdere persoonlijke gesprekken met Dicky van de Heuvel-de Jonge bleek één gebeurtenis bijzondere indruk te hebben gemaakt. Op de school waar zij indertijd werkte, was een jongetje uit de klas van een collega van de ene op de andere dag van een lief kind in een duiveltje veranderd. De collega had gevraagd of ze eens naar de handen van het kind kon kijken, misschien zou ze iets zien? En inderdaad, De Jonge registreerde dat er iets hevigs moest hebben plaatsgevonden. Ze ontdekten toen dat het kind samen met zijn broertje in het Burgerweeshuis woonde. Volledig onverwacht was dit broertje onlangs overleden. Dat was de shock die het ventje had opgelopen. Hij had plotseling niks meer, daardoor was hij onhandelbaar geworden. De collega-onderwijzeres besloot toen om extra lief voor het joch te zijn, want dat was het enige waarmee ze hem een beetje zou kunnen helpen. Vergelijk JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge.

[77] In grote lijnen is de inhoud van deze paragraaf gepresenteerd op 15 januari 2014 tijdens de tweede Internationale Etty Hillesum conferentie in Gent. De tekst is vervolgens gepubliceerd: Alexandra Nagel, 'Etty Hillesum, a devoted student of Julius Spier', in: Klaas Smelik, Gerrit Van Oord & Jurjen Wiersma, *Reading Etty Hillesum in context: Writings, life, and influences of a visionary author*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018, 273-284.

kunstenaars".[78] Liesl Levie en andere vrouwen zijn daar eveneens aanwezig. Een maand later heeft Hillesum haar eerste therapeutische sessie met de psychochiroloog achter de rug en doopt ze een blanco schrift tot dagboek. Ergens in diezelfde periode, maart 1941, zal ze begonnen zijn met het bijwonen van Spiers cursus handlezen. De lessen fascineren haar. Net als andere cursisten benadert ze enthousiast vrienden en bekenden met de vraag of ze belangstelling hebben om een keer hun handen te laten analyseren. Onder anderen Leonie Snatager gaat hierop in. Zij laat begin juli 1941 haar handen aan Spier zien.[79]

Een maand later, in augustus 1941, vindt een briefwisseling plaats tussen Spier en Hillesum, wanneer de psychochiroloog een week (of twee) bij de ouders van Gera Bongers in Wageningen logeert en aansluitend enkele dagen naar Arnhem gaat.[80] Vermoedelijk valt in deze periode de beslissing dat Hillesum na de zomer als secretaresse voor Spier te gaan werken. Ze frist haar stenografie op en zet dit voor de eerste keer in tijdens de cursusbijeenkomst van 24 september 1941.[81] Er worden mappen aangeschaft om paperassen in op te bergen. Op de etiketten van mappen schrijft ze 'Beknopte chirologische aantekeningen', 'Patiënten' en 'Literatuur' in het Russisch, omdat ze voor de sceptische buitenwereld niet wil weten zoiets 'geks' te doen als handlezen.[82] Ze betrekt het label 'gek' onmiddellijk op zichzelf. Eigenlijk gaat het niet om het sceptische deel van de buitenwereld, maar om het sceptische deel in haarzelf. Scepticisme vindt ze lafheid, waar ze tegen wil vechten. De chirologie is bovendien "niet zo maar een bizarre liefhebberij", het begint "iets heel ernstigs en wezenlijks" te worden.[83]

Ondanks haar enthousiasme brengen Hillesums wisselende gemoedstoestanden met betrekking tot de handleeskunde op gezette tijden twijfel en sterke weerstand in haarzelf teweeg. Ze vraagt zich dan af waarom ze "met die waanzin begonnen" is; niet de chirologie maar de psychologie zou haar weg zijn.[84] Maar zodra haar weerzin is overgedreven, pakt ze de draad weer op. Zoals de keer dat studiegenoot Aimé van Santen onaangekondigd bij haar op de stoep staat. Hillesum neemt hem onmiddellijk mee naar Spier voor een handanalyse en doet binnen een week het verslag van de sessie naar Van Santen op de post.[85] Tussentijds beschrijft

---

[78] Hillesum, *Het Werk*, 5-6 (9 maart 1941); document F900257, archief Joods Historisch Museum, Amsterdam.

[79] Hillesum, *Het Werk*, 72 (4 juli 1941).

[80] Van den Brandt & Nagel, '"Driemaal ja en duizend keer nee"', 94 en verder; Alexandra Nagel & Denise de Costa, '"Bij jou voor anker gaan": Vijftien brieven van Etty Hillesum aan Julius Spier', in: Smelik et al., *Etty Hillesum 1914-2014*, 105-117, 108-109 (brieven IV-VII).

[81] Bijlage 1, nr. 20; Hillesum, *Het Werk*, 109 (24 september 1941): "En nu naar de cursus. Ben benieuwd naar het object en of ik vlug genoeg mee kan stenographeren" en 116 (29 september 1941): "Ik heb stenographie geleerd om z'n formuleringen op te vangen en te bewaren en te rangschikken." Het stenograferen zou Hillesum al eerder in Deventer hebben geleerd (JWR in gesprek met Johanna Smelik, deel 2).

[82] Hillesum, *Het Werk*, 115-116 (29 september 1941).

[83] Hillesum, *Het Werk*, 115 (29 september 1941).

[84] Hillesum, *Het Werk*, 147 (28 oktober 1941), 161 (24 november 1941), 742 noot 161; Nagel & De Costa, '"Bij jou voor anker gaan"', 109-110. Hillesum had last van sterke gemoedsschommelingen. Deze hingen aantoonbaar samen met haar cyclus, hetgeen tot de hypothese heeft geleid dat Hillesum aan het premenstrueel syndroom moet hebben geleden (Van den Brandt, '"Is dat alleen maar die maandelijkse buik?"', 59-70).

[85] Hillesum, *Het Werk*, 244 (23 januari 1941), 589-592 (25 januari 1942); Bijlage 1, tabel 1, nr. 35.

ze een telefoongesprek dat ze met Spier heeft gevoerd, een fragment dat hun bijzondere band weerspiegelt:

> En toen er over gehad, dat ik eigenlijk een 'Mustervorbild' van zijn methode ben. En ik vertelde, hoe ik steeds meer vormend bij anderen ingrijpen kan en steeds zekerder word. Ik vertelde hoe ik sommige mensen op mijn manier behandelde. Dat ik de 'Mahlersfrau' die dag minstens een uur door de telefoon had toegesproken, dat ik zijn wijsheden verder geef en de 'herrlichste psychologische Sachen hervorbringe'. Hij: Sie sind ein Monstrum. En later: Sie werden noch mal eine richtige Assistentin. Ikke: Nein, keine Assistentin, aber ein Jünger, der Deine Lehre verkündigt. Hij: Aber Sie machen es doch lebendig, in Ihren eigenen Worten, nicht wahr? Und nicht wie die Holm, die mir alles nach sagt. Ik: Ja die Holm, das ist so eine herrliche adorierende Gramophonplatte. Luid geloei aan de overkant: Sagen Sie das nochmal.[86]

De Spierclub is in volle bloei en het contact tussen Spier en zijn pupil heeft, zoals Hillesums weergave van het telefoongesprek laat zien, niet alleen aan intimiteit gewonnen maar ook aan de mogelijkheid dat Hillesum werkelijk zijn assistente zal kunnen worden. Bovendien moet het regelmatig intensief naar handen kijken voor Hillesum een soort automatisme zijn geworden. Er is een anekdote van de keer dat ze in de trein had gezeten en de handen van een jongeman tegenover haar had bestudeerd. "Verzamelt u postzegels?" vroeg ze op een gegeven ogenblik de medepassagier.[87] Ja, warempel, de man verzamelde postzegels!

In februari 1942 neemt Hillesums vriendin Leonie Snatager de beslissing om bij Spier in behandeling te gaan. Snatager heeft altijd tegen de vier jaar oudere Hillesum opgekeken en doet dit ook als zij aan de therapie begint. "[B]ij jou kom ik in de voorhof der tempel en bij S. kom ik dan in het heilige van het heilige zelf", bekent ze aan Hillesum.[88] Liesl Levie, die geen persoonlijke therapie bij Spier volgt, lijkt Hillesum op een vergelijkbare manier te zien. Rond dezelfde tijd dat Snatager besluit bij Spier in therapie te gaan, vergelijkt Liesl Levie Hillesum met "een tussenstation" op haar weg naar Spier en geeft ze niet aan Spier maar aan Hillesum een "stukje biecht".[89] Toch is de relatie tussen Hillesum en Levie gelijkwaardiger dan die tussen Hillesum en Snatager. Begin maart 1942 maakt het formele Frau Levie en Fräulein Hillesum plaats voor het informele Liesl en Etty: de twee zijn vriendinnen geworden en tutoyeren elkaar.

Kort daarna neemt Hillesum met goedkeuring van Spier haar eerste discipel onder de hoede, Hetty, haar leerling Russisch met wie ze ook psychologisch zal gaan werken.[90] Nadien loopt het zo mogelijk nog harder wat betreft de samenwerking en intimiteit tussen Spier en zijn leerling. Hun uitwisseling over iemand kan in een paar luttele zinnen plaatsvinden, zoals blijkt uit een passage over een gebeurtenis eind maart 1942, waarbij Spier heeft gezien dat de journalist José Weil uit Frankfurt am Main filosofische knobbeltjes aan zijn linkerhand heeft:

---

[86] Hillesum, *Het Werk*, 251 (25 januari 1942).

[87] JWR in gesprek met Leonie Penney-Snatager.

[88] Hillesum, *Het Werk*, 270 (27 februari 1941).

[89] *Ibidem*. Er is niets bekend over de inhoud van dit 'stukje biecht' van Liesl Levie.

[90] Bijlage 1, noot 2.

> (Hij [José Weil] komt uit een materialistisch milieu en heeft dat materialistische 'aufs Geistige übertragen' zei S., die a.h.w. in 5 minuten de man tussen z'n handen nam en opbouwde – hij zei ook nog: ja, wenn man so viele Schicksale wie ich täglich durch seine Hände gehen läßt, dann sieht man allmählich ganz klar vor sich, wie man jeden Menschen aufbauen muß, man sieht das Gebäude vor sich, aber die Steine und die Arbeit, dafür muß der Betreffende selber sorgen; en zoals hij daar zat met z'n expressieve, gebarende handen en zei: ja, wenn man soviele Schicksale durch seine Hände gehen läßt –, toen was hij weer even groot) en die Weil irriteerde mij even door z'n koppige intellectuele beterweterij, maar S. zei, toen we buiten waren: So ein armer Kerl![91]

Hillesum registreert haar eigen vooruitgang in de rol van Spiers secretaresse. "We werken samen, ik ben ingewijd in ieder detail van z'n practijk, de stof, die hij onderricht heb ik in m'n hoofd, zodat ik hem onder de cursus met een enkel gebaar aan iets herinneren kan", schrijft ze op zaterdag 4 april 1942.[92] Twee weken later bezoeken Spier en zij de première van de operette *Die Czardasfürstin*. Door beider vriendschap met de Levie's komen ze met meer mensen uit de Joodse theaterwereld in Amsterdam in contact. Net als bij Spier raken bij Hillesum werk en privé verknoopt. Ook haar zelfkritiek komt weer boven:

> Wanneer ik nu niet al te slaperig was om nog balans op te maken van deze dag, dan zou ik over één ding ontevreden zijn: over de manier, waarop ik tegenover Hetty over de 'toneelwereld' gesproken heb. Het is haar waarschijnlijk ontgaan, maar mij hindert het. Daar was toch een nuance bij van: ik, de vrouw, die in die kringen kind aan huis ben en die er zoveel van afweet. En wat vage enormiteiten. Waar niemand iets aan heeft. Wat S. zei vanavond in dat gesprek met de Siameese tweeling Fein en Weyl die na 8 jaar nog steeds 'Sie' tegen elkaar zeggen, was tenminste steekhoudend: De toneelspeler, die z'n hele leven steeds weer tezamenbalt en concentreert in die paar minuten 's avonds op de planken en die daarbuiten dikwijls een innerlijk verkommerd mens is, niet aan zich zelf werkt en 'stecken bleibt'. En nog enige glasheldere dingen meer. Terwijl ik van die vage sensatieverhalen opdiste, zo echt als 'ingewijde' en tegelijkertijd zeer hooghartig m'n afkeuring over die groep mensen en het niveau zo slecht vond.[93]

Het fragment laat zien hoe Hillesum over zichzelf reflecteert – ditmaal in relatie tot haar pupil Hetty E. – en, opnieuw, hoe het voor Spier een tweede natuur is geworden om mensen via de

---

[91] Hillesum, *Het Werk*, 319 (28 maart 1942).

[92] Hillesum, *Het Werk*, 337 (4 april 1942). Ten behoeve van de lessen psychochirologie had Hillesum een samenvatting gemaakt van Spiers manuscript: "En zijn Manuskript verder excerperen voor de cursus van Dinsdag [28 april 1942]" (Hillesum, *Het Werk*, 368 (26 april 1942). Vermoedelijk is dus het cursusstencil *Methode der Handanalyse* door Etty Hillesum geschreven.

[93] Hillesum, *Het Werk*, 412 (4 juni 1942). Fein en Weyl zijn de toneelspeler Walter Feinstein (1903–1984) en de door Hillesum eerdergenoemde journalist (auteur) José Weil (1907–1942). Waarschijnlijk heeft Spier van allebei de handen bestudeerd. Feinstein, vaste speler bij de revue van Rudolf Nelson (Rudolf Lewysohn, 1878–1960), dook niet lang daarna onder en overleefde (Bart Vuijk, 'Wie was de redder van Walter Fein?' en 'Walter Fein dook onder op de Pruimendijk', *Dagblad Kennemerland*, 13 en 23 juli 2015; *Id*., 'Duits hoorspel onderduiker in Beverwijk wordt toneelstuk' en 'De oorlog overleven op zolder', *Dagblad Kennemerland*, 23 februari 2019). Hillesum ontwikkelde een zwak voor Weil en liep in gedachten met hem mee naar het Centraalstation voor zijn vertrek naar kamp Westerbork (Hillesum, *Het Werk*, 504-505 (7 juli 1942), 519, 521 (14 juli 1942)).

handen waar te nemen. Hillesum begrijpt vaak snel wat Spier bedoelt en het veelvuldige, meerzijdige contact biedt hen ruim de gelegenheid en stof (handanalysen) om over mensen uit de gemeenschappelijke vrienden- en familiekring te praten.

In het therapeutisch traject van Leonie Snatager vinden eveneens veranderingen plaats. Als gevolg van het eerdergenoemde reisverbod voor Joden besluiten Spier en Snatager de sessies schriftelijk voort te zetten. Snatager doet daarom iedere week keurig haar brieven, dagboek- en droomaantekeningen naar Spier op de post, terwijl Spier de voor Snatager gereserveerde tijd in zijn agenda besteedt aan het dicteren van een brief als reactie hierop. Als Spiers rechterhand raakt Hillesum nauwer dan voorheen bij de therapie van haar vriendin betrokken. Zij leest alle post die Snatager uit Den Haag verzendt en typt de brieven uit die Spier voor Snatager aan haar dicteert. Spier meent "daβ Etty für diese Arbeit ganz besonders begeistert und auch geeignet" is.[94] Maar Hillesum is méér dan een passief doorgeefluik. Af en toe, of altijd, wanneer er een brief van Spier naar Snatager de deur uitgaat, voegt ze een persoonlijk schrijven toe. In een hiervan laat zij weten:

> Überhaupt: veel van jouw vragen zijn, nog steeds, de mijne en ik heb de antwoorden even hard nodig als jij. En in die uren, dat ik voor jou (maar ook voor mij) bij hem werk, ruk en trek ik aan hem en laat niet eerder van hem af voor ik hem z'n laatste wijsheden ontfutseld heb, en terwijl hij soms al naar een nieuw thema wil overgaan, jengel ik door, dat het vorige nog niet duidelijk genoeg is. En menige rake en afgeronde formulering van hem is te danken aan die hardnekkigheid van mij.[95]

Kennelijk denkt Hillesum mee met Spiers reacties op de post van Snatager en luistert hij naar haar.[96]

Juli 1942 is een turbulente maand. De 'Siamese tweeling' Fein en Weil, en ongetwijfeld anderen die Spier, Hillesum en de Levies kennen, ontvangen een oproep om zich te melden in kamp Westerbork. De druk op Joden wordt opnieuw opgevoerd en de dreiging van deportatie komt nu heel dichtbij. Is het onder deze omstandigheden dat Spier en Hillesum elkaar verder naderen? Ondanks hun nauwe band blijft het erg lang *Sie* en *Ihnen* tussen hen, maar halverwege juli 1942 schrijft Spier zijn assistente een klein berichtje waarin hij haar tutoyeert en *Liebes* noemt.[97] Rond diezelfde tijd neemt Hillesum contact op met de Joodsche Raad en krijgt daar een aanstelling. Hierdoor ontbreekt haar de tijd om voor Spier te blijven werken. Ongetwijfeld heeft hen dat allebei veel gedaan, maar concrete uitspraken hierover zijn, helaas, niet aan ons nagelaten.

---

[94] Brief Julius Spier aan Leonie Snatager, 2 juni 1942 (archief EHOC, Middelburg).

[95] Etty Hillesum geciteerd door Leonie Snatager in haar brief aan Spier, 11 juli 1942 (archief EHOC, Middelburg).

[96] Voor een bespreking van de driehoeksrelatie Spier-Snatager-Hillesum zie Nagel, 'Vriendschap en therapie', 183-209.

[97] Zie noot 31.

7.4.4 *Spier gaat akkoord om zelf een keer Object te zijn*

Twee dagen na Spiers vijfenvijftigste verjaardag, op de laatste maandag van april 1942, analyseert het kleine clubje van zijn meest trouwe leerlingen de handen van hun leermeester. Het verslag en de handafdrukken bevinden zich tussen de bewaarde psychochirologische aantekeningen van Dicky van de Heuvel-de Jonge (Bijlage 1, tabel 1, nr. 50; Bijlage 3). Spier had er eigenlijk niet zo'n zin in, herinnert zij zich, maar ging er toch mee akkoord om "lijdend voorwerp" te zijn.[98] Over de aanwezigen is niets genoteerd. Behalve Dicky de Jonge zaten vrijwel zeker Adri Holm en Henny Tideman rond de tafel, vermoedelijk ook Gera Bongers, Liesl Levie en/of Etty Hillesum, die zo'n gelegenheid vast niet aan zich voorbij wilde laten gaan. De humoristische toon in het verslag doet in eerste instantie vermoeden dat Hillesum de notulist was. Zij heeft echter niets over deze sessie in haar dagboek vermeld, had die middag de handanalyse van Hanneke Starreveld genotuleerd[99] en was op dat moment niet '*al* twee jaar' met de chirologie bezig, zoals het verslag van de leerlingen over Spiers handen laat weten. Bovendien stemt de schrijf- en spellingstijl van het protocol niet overeen met die van Hillesum.

Het groepje bestudeerde Spiers handen volgens de vastgestelde procedure. Doordat ook plagerijen aan het adres van Spier zijn vermeld en Spiers gedrag is beschreven, is het verslag illustratief voor de dubbele rol die hij ten aanzien van hen innam. Spier was voor de Spierclub in enge zin leraar en vriend tegelijk. Als vriend zette hij zijn tegenzin opzij en stemde hij in als proefpersoon te fungeren. Ook als vriend vroeg hij middenin de sessie: "Wer hat gesternabend Schinken hingelegt?"[100] Vervolgens was hij opgestaan om het stukje ham te gaan zoeken. Maar als leraar wilde Spier weten op grond waarvan ze tot een bepaalde uitspraak kwamen. "De handen hebben iets beschermends", merkten de psychochirologen-in-spe op, waarop hij hen heeft gevraagd: "Wo sieht man das?"[101] En hij voorzag hen van data die constateringen bevestigden dan wel aanvulden. Zo zagen ze dat het onderste kootje van de rechterpink verdikt was. Dit fragment wordt in het protocol gevolgd door "M.[oeder] heeft een groot gezwel gehad", met direct daarachter tussen haakjes "[h]eeft 8 kinderen gehad".[102] De mededeling over het aantal kinderen is zeker afkomstig van Spier; of die over het gezwel uit de mond van de leerlingen is gekomen, of in samenspraak met Spier is bepaald, is onzeker. In ieder geval staat vast dat het verdikte kootje vroeg om duiding en dat Spier hen daarbij heeft geholpen.

Opmerkelijk is verder hoe open Spier was tegen zijn leerlingen. Nadat ze hebben vastgesteld dat zich een *Erlebnis* heeft afgespeeld tussen zijn negende en elfde jaar, vertelde hij dat dit aan een dienstmeisje was gerelateerd!

---

[98] Persoonlijk gesprek van AN met Dicky van de Heuvel-de Jonge, 15 januari 2010.

[99] Bijlage 1, tabel 1, nr. 49.

[100] Zie Bijlage 3.

[101] *Ibidem*.

[102] *Ibidem*.

Het ontstaan van de Spierclub en Spiers informele wijze van lesgeven in Amsterdam hangt ten nauwste samen met de in Duitsland ontstane politieke situatie. Als legale Joodse vluchteling moest Spier net als andere Joodse vluchtelingen een nieuw bestaan opbouwen. Al vrij snel werd hij beperkt in zijn mogelijkheden en begonnen werk en privé in elkaar over te lopen. Naarmate de zomer van 1942 naderde, namen de restricties voor Joden toe. Het leven onder de bezetter werd steeds ingewikkelder. Spier zag gemiddeld zes personen per dag met wie hij intensieve gesprekken voerde. De "levensbiechten" die zij hem stuurden, stapelden zich op en eindigden bijna allemaal met een "o, help me toch".[103] Voor hemzelf werd het leven eveneens moeilijker. Spier woonde weliswaar in bij een gezin, maar werd bijvoorbeeld geacht voor zijn eigen maaltijden te zorgen. Als Jood mocht hij niet meer buiten de deur eten. Hij kon nergens heen en werd steeds afhankelijker van anderen.

7.5 Spier zou een argeloos en kinderlijk vertrouwen in mensen hebben gehad

Begin juli 1942 begint Spier te kwakkelen met zijn gezondheid. Voor zover het binnen hun vermogen ligt, zorgen Henny Tideman, Adri Holm, Frau Nethe, Dicky de Jonge, Liesl Levie, Gera Bongers en de Starrevelds voor Spier. Ieder van hen neemt een taak op zich. Maar tegen de longkanker, zoals de diagnose pas laat in het ziekteproces wordt gesteld, valt niet te vechten. Spier overlijdt op 15 september 1942, precies een dag voordat het bevel van de Gestapo arriveert voor transport naar kamp Westerbork. Met wat hulp van Tideman en De Jonge wast Anna Nethe Spier. Samen met de familie Nethe stellen Spiers Amsterdamse vriendinnen de rouwkaart op (afb. 12).

De begrafenis vindt plaats op vrijdag 18 september 1942. Jet Rümke is de dag ervoor gearriveerd en heeft bij Tideman overnacht. In de loop van de ochtend worden losse bloemen en bloemstukken afgeleverd (afb. 13). Het is mooi weer, de zon schijnt. Circa veertig mensen komen naar begraafplaats Zorgvlied aan de Amstel. Hillesum en anderen rijden er in een rijtuig "met zwarte gordijntjes" naartoe.[104] Evaristos Glassner speelt in de aula onder meer een aria van Bach. Zwager Leo Krijn spreekt, Dicky de Jonge leest een stuk uit de Bijbel voor, Tideman zingt en spreekt ook. Ze vertelt dat zijn naaste vrienden gewend waren dat hij in kleine kring ernstige gesprekken voerde. Soms had hij zulke gesprekken individueel gevoerd, onder anderen met Liesl Levie, soms met haar, Tideman, en soms waren ze met zijn drieën geweest. Luchtiger onderwerpen waren bewaard voor de grotere kring. Allen hadden gezien of aan den lijve ervaren hoe Spier mensen inzicht had gegeven om zichzelf beter te kunnen begrijpen; om zoekenden in staat te stellen zich te ontwikkelen tot "stevige, frisse geesten" die "vrij, gezond

[103] Hillesum, *Het Werk*, 431 (13 juni 1942).

[104] Hillesum, *Het Werk*, 551 (17 september 1942).

en in harmonie met zichzelf" in het leven konden staan.[105] Iedereen was hem daarvoor dankbaar.

Toch spreekt Tideman niet alleen lovende woorden tijdens het afscheid in de aula van Zorgvlied. Ze acht het gepast en in de lijn van Spier om ook een kritisch geluid te laten horen. Net als iedereen had Spier "gewone menselijke eigenschappen" bezeten, eigenschappen "die niet altijd in harmonie waren met anderen".[106] Die kant is volgens haar voortgekomen uit Spiers "argeloos en kinderlijk" vertrouwen in mensen, waarbij hij het vanzelfsprekend had gevonden datgene te uiten wat hem bezighield, "zoals een kind zijn moeder álles vertelt".[107] Onmiddellijk voegt ze eraan toe dat het nooit Spiers intentie was geweest om een ander te kwetsen. Tenslotte was hij altijd de eerste geweest om iets weer goed te maken zodra hij had ingezien een fout te hebben gemaakt. "We zullen je missen", eindigt Tideman haar persoonlijke woorden, "[v]ergeten zullen we je niet".[108]

[105] Begrafenisverslag van Henny Tideman aan Hanneke en Pieter Starreveld, 24 september 1942 (archief Denise de Costa; archief Ruth Busse-Spier). Jet Rümke-Everts bracht via een brief d.d. 19 september 1942 van de begrafenis verslag uit aan haar zus Lien Bos-Everts (archief Philip Rümke).

[106] *Ibidem*. Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 547 (15 september 1942): "(...) in kleinigheden kon je [Spier] zo ongeduldig zijn (…)."

[107] *Ibidem*.

[108] *Ibidem*.

III

HANDLEESKUNDE:
VAN CHIROMANTIE NAAR PSYCHOCHIROLOGIE

8 Het handlezen kent een lange geschiedenis

"Van alle wetenschappen die zich bezighouden met de expressie van de mens, wordt er géén wat belang en serieuze aanpak betreft zo stiefmoederlijk behandeld als de chirologie, de leer van de handvorm en van het lijnenspel van de binnenkant der hand", aldus Julius Spier in de openingszin van het tweede hoofdstuk van zijn boek.[1] De uitdrukkingsleer van de handen zou nog steeds lijden "onder het odium van waarzeggerij en kwakzalverij".[2] De oorzaak ligt volgens Spier in de verwarring over het door hem uitgelegde verschil tussen chiromantie en chirologie (§ 6.1.1). Hierdoor zou het grote publiek – medici, leraren, pedagogen en psychologen inbegrepen – niet meer vertrouwd zijn met opvattingen van geleerden die zich in het verleden met de leer van de handen hebben beziggehouden.

In zijn boek besteedt Spier niet meer dan drie zinnen aan de geschiedenis van de handleeskunde:

> Ik noem hier alleen Aristoteles, Savonarola, Lavater in zijn beroemde werk over gelaatkunde, Paracelsus en, het uitvoerigst van allemaal, de arts en filosoof Carl Gustav Carus in zijn 'Symboliek van de menselijke gestalte'. In de jaren 1650-1730 werd aan de Duitse universiteiten van Leipzig en Halle zelfs chirologie gedoceerd. Wie wat meer over de geschiedenis van de chirologie wil weten, wordt verwezen naar het boek van Rudolf Engelhardt *Das Wissen von der Hand*.[3]

Een iets minder grofmazig stukje schrijft hij voor het lemma 'Handlijnkunde' in de Nederlandse encyclopedie *Het nieuwe zoek-licht*:

> De chirologie is afkomstig uit Voor-Azië en Afrika en kwam vandaar naar Griekenland, waar vooral Plato en Aristoteles zich ermede bezighielden. Ook in Rome stond deze leer in aanzien: Plautus, Cicero en Virgilius maken er melding van en volgens sommige berichten had Julius Caesar het er ver in gebracht.
>
> In Duitsland stond de chirologie vooral van het midden der 17de tot het einde der 18de eeuw in hoog aanzien en werd aan verscheidene universiteiten gedoceerd, o.a. in Jena door Prof. Heppner, in Dresden door Prof. Meyens en in Halle door Prof. Adamitzky [sic]. Lavater, de beroemde gelaatkundige, heeft er in zijn boek enige hoofdstukken aan gewijd en de arts en wijsgeer C.G. Carus publiceerde er in 1846 een werk over.
>
> In Frankrijk hebben Kapitein D'Arpentigny en iets later Desbarolles [sic] belangrijke werken over de chirologie het licht doen zien.[4]

---

[1] Spier, *Worden wie je bent*, 16.

[2] *Ibidem*.

[3] Spier, *Worden wie je bent*, 17.

[4] [Spier], 'Handlijnkunde', 235. De verwijzingen naar Plato, Aristoteles, Plautus, Cicero, Virgilius en Julius Caesar berusten op mythes. Professor Heppner is misschien de uit Jena afkomstige auteur van het viermaal herdrukte *Chiromantia harmonika* (1673): Johann Abraham Jacob Höping. Professor Adamitzky is Adam Nietzki of Nietzky (1714–1780), een professor geneeskunde aan de Universiteit Halle. Over hem gaat de anekdote dat zijn

Er is geen academisch standaardwerk voor de geschiedenis van het handlezen aan de hand waarvan deze summiere historische schets kan worden nagetrokken.[5] Wel zijn er inventarisaties van handleeskundige verhandelingen opgesteld[6] en inleidende stukken voor naslagwerken geschreven, uitgebreider dan Spiers bijdrage voor *Het nieuwe zoek-licht*.[7] Ook zijn er studies verricht naar specifieke handleeskundige teksten[8] en naar de wijze waarop handlezen gestalte heeft gekregen in een bepaalde periode dan wel regio.[9] Daarnaast brengt menig

voorspelling over een jongeman bewaarheid was geworden (Johann Georg Theodor Grässe, *Sagenbuch des Preußischen Staats* (deel 1), Berlin: Karl-Maria Guth, 2014, 227-228).

[5] Hetzelfde gemis moet Bart De Laender hebben ervaren toen hij zijn scriptie schreef over het traktaat *Cyromantie van de pape van Hamme* (ca. 1450). Voor de algemene achtergrond van de handleeskunde viel De Laender in belangrijke mate terug op het meest omvangrijke, maar voor het grote publiek geschreven boek over de geschiedenis van de handleeskunde van Fred Gettings, *The book of the hand: An illustrated history of palmistry*, London: Hamlyn, 1965, en het goede doch fragmentarische overzicht *History of hand reading* (1989–1994) van Christopher Jones, URL http://www.johnnyfincham.com/history (Bart De Laender, *Handlezen in de middeleeuwen: Met een teksteditie van de Cyromantie van de pape van Hamme (hs. 697, UB Gent)*, Gent: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2006-2007).

[6] Zie onder meer Annie C. Bogaard, *Bibliografie betreffende de hedendaagse cheirologie (wetenschappelijke handleeskunde)*, (werkstuk), Amsterdam: Bibliotheek- & Documentatieschool, 1969; Andrew Fitzherbert, *The palmist's companion: A history and bibliography of palmistry*, Metuchen, N.J.: Scarecrow Press, 1992; Friedemann, 'Handbau und Psychose', 476-499; Gino Sabattini, *Bibliografia di opere antiche e moderne di chiromanzia e sulla chiromanzia: Con notizie biografiche sui principali autori*, Reggio Emilia: Nironi & Prandi, 1946.

[7] Zie onder meer Fritz Boehm, 'Chiromantie', in: Eduard Hoffmann-Krayer & Hans Bächtold-Stäubli (redactie), *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens* (deel 2), Berlin / Leipzig: Walter de Gruyter & Co, 1929/1930, 37-53; Raymond Buckland, *The fortune-telling book: The encyclopedia of divination and soothsaying*, Detroit: Invisible Ink, 2004, 110-117, 359-363; Thérèse Charmasson, 'Divinatory arts', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 313-319, 317; Gershom Scholem, 'Chiromancy (Palmistry)', in: Fred Skolnik & Michael Berenbaum (redactie), *Encyclopedia Judaica* (deel 4), Farmington Hills, MI / Detroit: Thomson Gale / Macmillan Reference, 2007, 652-654; Hans Sidon, 'Von der Chiromantie zur Chirologie', in: Wilhelm Alt (redactie), *Mächte des Schicksals: Enzyklopädie anthroplogischer Wissenschaften, okkulter Lehren und magischer Künste*, [Wien]: Fürlinger, [1953], 481-520; Lewis Spence, *An encyclopaedia of occultism: A compendium of information on the occult sciences, occult personalities, psychic science, magic, demonology, spiritism, mysticism and metaphysics*, New York: University Books, 1960, 314-315.

[8] Zie onder meer Hardin Craig, *The works of John Metham, including the romance of Amoryus and Cleopes*, London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1916, xix-xxix, 84-117; De Laender, *Handlezen in de middeleeuwen*; Frank Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb zugeschriebenen "Buch von der Hand" im Kontext der Chiromantie des Mittelalters', *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 136(4), 2007, 449-479; Folke Gernert, 'La textualización del saber quiromántico: La lectura de la mano en Lope de Vega', in: Cesc Esteve (redactie), *El texto infinito: Tradición y reescritura en la edad media y el renacimiento*, Salamanca: SEMYR, 2014, 559-575; Roger A. Pack, 'Aristotle's chiromantic principle and its influence', *Transactions of the American Philological Association* 108, 1978, 121-130; *Id.*, 'On the Greek chiromantic fragment', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 103, 1972, 367-380; Gershom Scholem, 'Ein Fragment zur Physiognomik und Chiromantik aus der Tradition der spätantiken jüdischen Esoterik', in: *Lieber Amicorum: Studies in honour of professor dr. C.J. Bleeker* (Studies in the History of Religions 17), Leiden: E.J. Brill, 1969, 175-193.

[9] Zie onder meer Charles Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages: Texts and techniques in the islamic and christian worlds* (Variorum Collected Studies Series CS557), Aldershot / Burlington / Singapore / Sydney: Ashgate, 1996, X 189-195; Carroll Camden, 'Elizabethan chiromancy', *Modern Language Notes* 62(1), 1947, 1-7; Brian P. Copenhaver, 'A show of hands', in: Claire Richter Sherman (redactie), *Writing on hands: Memory and*

handlezer, voornamelijk door middel van *name-dropping* en veelal gekopieerd van anderen, een lange traditie in beeld. Sommigen zijn iets uitgebreider in hun historische weergave, waaronder drie handlezende tijdgenoten van Spier: Georg Lomer, Madame Sylvia en Rudolf Engelhardt, de man wiens boek Spier aanraadt in het bovenstaande drie-zinnen-citaat.[10]

Aan de hand van de getraceerde bronnen en studies – en geleid door de twee tekstfragmenten van Spier – wordt hieronder in vogelvlucht een aantal belangrijke geschriften en personen uit de geschiedenis van de handleeskunde naar voren gebracht (§ 8.2-8). Uit het gepresenteerde materiaal blijkt dat de kunst van het handlezen door de tijd heen wijzigingen heeft ondergaan. Een ingrijpende verandering ontstaat halverwege de negentiende eeuw wanneer een nieuw begrip wordt geïntroduceerd, waarna andere begrippen volgen om de praktijk in zijn geheel, of een facet ervan, te karakteriseren. In grote lijnen verloopt de ontwikkeling van chiromantie via chirognomie naar chirologie en chirosofie. Daarna volgt de psychochirologie (§ 8.9). Eerst wordt echter de cultureel-historische achtergrond van het handlezen geschetst (§ 8.1).

8.1 De chiromantie is van oorsprong een divinatietechniek

De behoefte van de mens aan houvast en kennis over wat hem in het leven te wachten staat, is van alle tijden en alle culturen. Vanuit deze behoefte bestaan er sinds mensenheugenis

---

knowledge in early modern Europe, Carlisle, PA: The Trout Gallery / Dickinson College, 2001, 46-59; Henrique Leitão, 'Entering dangerous ground: Jesuits teaching astrology and chiromancy in Lisbon', in: John W. O'Malley et al. (redactie), *The Jesuits II: Cultures, sciences, and the arts, 1540-1773*, Toronto / Buffalo / London: University of Toronto Press, 2006, 371-389, 381-386; Petra Löffler, 'What hands can tell us: From the "speaking" to the "expressive" hand', (Brigitte Pichon & Dorian Rudnytsky, vertaling), in: Ludwig Jäger, Erika Linz & Irmela Schneider (redactie), *Media, culture, and mediality: New insights into the current state of research*, Bielefeld: Transcript Verlag, 2010, 367-389; Stefano Rapisarda, 'Ring on the little finger: Andreas Capellanus and medieval chiromancy', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 69, 2006, 175-191; Stefano Rapisarda (redactie), *Manuali medievali di chiromanzia*, (Rosa Maria Piccione, vertaling), Roma: Carocci, 2005; Lynn Thorndike, 'Chiromancy in mediaeval Latin manuscripts', *Speculum* 40(4), 1965, 674-706.

[10] Georg Lomer, *Die Sprache der Hand: Ein chirosophisches Lehrbuch*, (Hans M. Buhgter, illustraties), Bad Schmiedeberg: F.E. Baumanns Verlag, 1925, 3-18; Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 11-40; Rudolf Engelhardt, *Das Wissen von der Hand: Handlesekunst als Wissenschaft, Charakter-Analyse und Krankheits-Diagnose aus Form und Linien der Hand*, Memmingen: Uranus-Verlag, 1932, 18-42. Eerder schreef aanmerkelijk uitgebreider dan deze drie de Engelse, veelzijdige geleerde Edward Heron-Allen over de geschiedenis van het handlezen in het voorwoord van zijn vertaling van D'Arpentigny, *La science de la main* (1865) (Edward Heron-Allen, 'Introductory dissertation and argument', and 'Bibliographia Cheirosophica', in: C.S. d'Arpentigny, *The science of the hand: Or the art of recognising the tendencies of the human mind by the observation of the formations of the hands*, (Edward Heron-Allen, vertaling, voorwoord, noten, bijlage; Rosamund Brunel Horsley, illustraties), London: Ward, Lock & Co., 1886, 29-84, 421-431). Van recenter datum zijn de eerder genoemde Gettings, *The book of the hand*; Jones, *History of hand reading*; de Nederlander Chandu, *Handboek der handleeskunde: Moderne chirodiagnostiek*, Deventer: Ankh-Hermes, 1979, 13-23, en de Canadees Edward D. Campbell, *The encyclopedia of palmistry*, London: Robert Hale, 1997, 1-11.

methoden om vat te krijgen op de toekomst. De chiromantie (Grieks, *cheiromanteia* of χειρομαντεία, waarzeggen via de handen) is zo'n methode.

In de westerse cultuur wordt de chiromantie van oorsprong gerekend tot de divinatietechnieken. Divinatie (Latijn, *divinatio*) is volgens de Van Dale het inzicht krijgen in de toekomst, of de ontdekking van het verborgene door een bovennatuurlijke gave. Diviniteit betekent ook goddelijkheid (vergelijk het Engelse *divine*, goddelijk, en *to divine*, waarzeggen). Met het woord divinatie gaat de combinatie goddelijkheid-waarzeggen terug tot de Griekse en Romeinse oudheid. Divinatie is het vermogen om de tekens die de goden aan de mensen geven te herkennen en te interpreteren.

De bekende Romeinse redenaar Marcus Tullius Cicero (106–43 v. Chr.) onderscheidt twee typen divinatie. Bij de natuurlijke divinatie (*divinatio naturalis*) openbaart de boodschap van de goden zich in dromen, of via mensen die in een bepaalde staat van bezetenheid of manie verkeren (Latijn, *furor*; Grieks, *mania*). De technische, opgeroepen of beredeneerde divinatie (*divinatio artificiosa*) vereist kennis en vaardigheid om bijvoorbeeld de beweging van hemellichamen, de ingewanden van offerdieren of de vlucht van vogels te kunnen duiden.[11] Cicero noemt verschillende vormen van divinatie, maar niet het handlezen. Evenmin noemt de aartsbisschop Isidorus van Sevilla (ca. 560–636) het handlezen in zijn *Etymologiae*, een groot werk bestaande uit meerdere delen en geschreven tussen 600 en 625 (n. Chr.). Hierin wijdt Isidorus een hoofdstuk aan mensen die over 'mysterieuze kennis' (*scientia arcana*) zouden beschikken.[12] Voor dit hoofdstuk maakt hij onder andere gebruik van Cicero's *De divinatione* (45 v. Chr.).

In tegenstelling tot Cicero is voor Isidorus van Sevilla alles wat de *divini* (degenen die divinatie beoefenen) aan kennis doorgeven en hetgeen de *magi* doen (degenen die occulte handelingen verrichten) niet goddelijk maar demonisch van aard. Hij stelt dat de *divini* vervuld of vol lijken van god (*quasi Deo pleni*).[13] In werkelijkheid echter zou de verkregen informatie van

[11] Uitgaande van de gangbare opvatting dat intuïtie het resultaat is van leerprocessen (zie § 4.1.2) is het mogelijk om intuïtie aan zowel *divinatio naturalis* als *divinatio artificiosa* te verbinden. De paranormale component (zie ook § 4.1.2) is niet per definitie voorbehouden aan de *divinatio naturalis*; intuïtie kan ook spelen bij het vermogen om de tekens te duiden (*divinatio artificiosa*). Daarnaast geldt dat voor de interpretatie van dromen (*divinatio naturalis*) niet per se intuïtie of een paranormale component nodig is. In de literatuur over divinatie wordt, zoals uit de besprekingen van Amar Annus en Thérèse Charmasson blijkt, anders over intuïtie gedacht en blijft een paranormale component buiten beschouwing. Sinds Plato's *Phaedrus* (ca. 370 v. Chr.) is divinatie, aldus Annus, "divided into intuitive and inductive kinds" (Amar Annus, 'Divination', in: Robert A. Seal & Kocku von Stuckrad (redactie), *Vocabulary for the study of religion* (deel 1), Leiden / Boston: Brill, 2015, 445-450, 445; vergelijk Charmasson, 'Divinatory arts', 313). Vervolgens stelt Annus – net als Charmasson – Cicero's categorie van natuurlijke divinatie gelijk aan intuïtieve divinatie en legt hij technische divinatie uit als iets waar geen intuïtie aan te pas zou komen.

[12] William E. Klingshirn, 'Isidore of Seville's taxonomy of magicians and diviners', *Traditio* 58, 2003, 59-90, 64.

[13] Klingshirn, 'Isidore of Seville's taxonomy', 86 [Isidorus, 'De magis', §14]: "Diviners (*divini*) receive this name from being 'full of God'; for they pretend that they are full of divinity and by some sort of deceptive cunning interpret future events for people." Vergelijk Charmasson, 'Divinatory arts', 314: "He [Isidorus] states first that those who practice divination are called diviners (*divini*), as if they were 'filled with God' (*quasi Deo pleni*); assimilating themselves to divinity, they fraudulently predict the future."

demonen afkomstig zijn. Oftewel, het is de 'bedrieglijke sluwheid' van de demonen die de *divini* en magiërs in staat stellen om toekomstvoorspellingen te doen. Als gevolg van Isidorus van Sevilla's toonzettende *Etymologiae* hebben binnen de kerk, zo lijkt William Klingshirn te stellen, alle divinatietechnieken in beginsel een duivels, en dus verwerpelijk, karakter gekregen.[14]

Dit ligt gedeeltelijk anders voor de astrologie. Volgens de Spaanse aartsbisschop Isidorus is de astrologie de meest 'wetenschappelijke' vorm van divinatie. Daar zou de invloed van demonen het geringst zijn.[15] Hierbij maakt Isidorus van Sevilla onderscheid tussen 'natuurlijke astrologie' (*astrologia naturalis*) en 'bijgelovige astrologie' (*astrologia superstitiosa*). De bijgelovige astrologie houdt zich bezig met het maken van horoscopen en het duiden en voorspellen van iemands karakter en lot, terwijl de natuurlijke astrologie zich op het vlak van de geneeskunde beweegt. Met behulp van deze astrologie kunnen artsen bijvoorbeeld vaststellen wanneer de tijd gunstig is voor behandelingen zoals reiniging, aderlating en het prepareren en toedienen van medicijnen.[16]

De kennis over de hemellichamen ondergaat grote veranderingen wanneer het Westen in de eerste helft van de twaalfde eeuw in aanraking komt met de uit het Arabisch vertaalde kosmologie van Claudius Ptolemaeus (90–168).[17] Volgens een ingewikkelde maar nauwkeurige methode is men in staat de bewegingen van de planeten Mars, Jupiter en Saturnus beter te berekenen. Ook leert men over de krachten van de zeven planeten van de 'Ptolemeïsche kosmos' (Saturnus, Jupiter, Mars, Zon, Venus, Mercurius, Maan), de twaalf constellaties van de zodiak en de beginselen van de astrologie.[18] Tegen het eind van de twaalfde eeuw heeft Ptolomaeus' astrologie in bijna alle kloosters zijn intrede gedaan. Van daaruit vindt de astrologie zijn weg naar andere lagen van de samenleving. Hetzelfde gebeurt met de uit het Arabisch vertaalde teksten van Aristoteles en teksten op het gebied van de alchemie en diverse (herontdekte) vormen van magie en divinatie.[19] Zo komt ook informatie over fysiognomie – en in het verlengde daarvan chiromantie – Europa binnen. Fysiognomie wordt de kunst van

---

[14] Klingshirn, 'Isidore of Seville's taxonomy', 59-61, 82.

[15] Klingshirn, 'Isidore of Seville's taxonomy', 72; Kocku von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München: C.H. Beck, 2007, 188.

[16] Von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie*, 216; Peter J. Forshaw, 'The occult Middle Ages', in: Christopher Partridge (redactie), *The occult world*, London / New York: Routledge, 2015, 34-48, 35; Marian Timmermans, 'Aantekeningen bij enkele astrologische aanwijzingen', in: A.G. Weiler (redactie), *Chronologie, astrologie en gezondheid in een handschrift van een zestiende-eeuwse Haagse non* (Middeleeuwse Studies 4), Nijmegen: Centrum voor Middeleeuwse Studies, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989, 85-101.

[17] In de negende en tiende eeuw zijn allerlei Griekse teksten op het gebied van de occulte wetenschappen (divinatie, astrologie, alchemie en magie) vertaald naar het Arabisch. Twee eeuwen later stroomden deze teksten, veelal in Spanje vertaald naar het Latijn, Europa weer binnen. Voor een uitgebreide uiteenzetting hierover met betrekking tot de astrologie, zie Von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie*, 168 en verder.

[18] Forshaw, 'The occult Middle Ages', 36.

[19] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 189; Charmasson, 'Divinatory arts', 315; Alexander Fidora, 'Divination and scientific prediction: The epistemology of prognostic sciences in medieval Europe', *Early Science and Medicine* 18(6), 2013, 517-535, 519-520; Martin Porter, *Windows of the soul: Physiognomy in European culture 1476-1780*, Oxford: Clarendon Press, 2005, 68.

het lezen van iemands verschijning, met name het gelaat en soms ook de stem, terwijl de chiromantie, als de 'fysiognomie van de hand', leidt tot traktaten die gericht zijn op het duiden van de lijnen en tekens in de handpalmen.[20]

Net als de astrologie worden zowel de fysiognomie als de chiromantie door geleerden bestudeerd. Kwesties waarover zij zich beraden, betreffen onder meer het causale verband tussen lichamelijke verschijningsvormen en iemands karakter, gezondheid en lot.[21] Ook de bron van de via divinatie verkregen kennis wordt besproken. Zijn dit wel demonen? Is het niet God die voor tekenen in de natuur zorgt? In de Bijbel vindt men aanwijzingen die het handlezen zouden legitimeren. Vooral Job 37:7 is vaak aangehaald: "De hand van alle mensen verzegelt Hij, opdat alle mensen die Hij gemaakt heeft, het inzien."[22]

De astroloog, wiskundige en vertaler Michael Scot (ca. 1175 – ca. 1236) noemt rond 1230 de fysiognomie een *scientia naturae*.[23] Met andere woorden en vereenvoudigd gesteld: Michael Scot presenteert de fysiognomie niet als een divinatiemethode maar als een natuurwetenschap. Vanaf de dertiende eeuw worden ook de begrippen *prognosticare* en *prognosticatio* steeds vaker gekozen ter vervanging van *divinare* en *divinatio*.[24] Er wordt dus gesproken in termen van verwachtingen, waarmee een angel uit de heikele kwestie van het toekomst voorspellen is gehaald. Er blijft ruimte voor de vrije wil om het eigen levenspad te beïnvloeden.

Langzaam doch gestaag wint de duidingskennis van de verschijningsvorm van het gezicht en de handen in Europa aan bekendheid. Tegen het eind van de vijftiende eeuw zijn de fysiognomie en chiromantie nauw verbonden geraakt aan de astrologie, de wetenschap die, zoals gezegd, een aparte en inmiddels centrale positie inneemt en deze positie pas tegen het eind van de zeventiende eeuw zal verliezen.[25] De fysiognomie en bijgevolg de chiromantie – die soms de fysiognomie overvleugelt – verkrijgen mede door de connectie met de astrologie eveneens een vooraanstaande plek, maar behouden een enigszins ambigue status, ergens

---

[20] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 3; Charmasson, 'Divinatory arts', 315.

[21] Zie onder meer Ana Avalos, *As above, so below: Astrology and the onquisition in seventeenth-century New Spain*, (dissertatie), Florence: European University Institute Department of History and Civilisation, 2007, 318-319; Charmasson, 'Divinatory arts', 316-317; Forshaw, 'The occult in the Middle Ages', 39-40; Fidora, 'Divination and scientific prediction', 517-535; Wouter J. Hanegraaff, 'The notion of "occult sciences" in the wake of the Enlightenment', in: Monika Neugebauer-Wölk, Renko Geffarth & Markus Meumann (redactie), *Aufklärung und Esoterik: Wege in die Moderne* (Hallesche Beiträg zur Europäischen Aufklärung 50), Berlin / Boston: Walter de Gruyter, 2013, 73-95; Porter, *Windows of the soul*, 68-78; Joseph Ziegler, 'Philosophers and physicians on the scientific validity of Latin physiognomy, 1200-1500', *Early Science and Medicine* 12, 2007, 285-312.

[22] Bijbelvertaling NBG 1951. Vergelijk (in dezelfde Bijbelvertaling) Exodus 13:9: "Het zal u zijn als een teken op uw hand en als een herinnering tussen uw ogen, opdat de wet des Heren in uw mond zij; want met een sterke hand heeft de Heere u uit Egypte geleid"; Job 27:11: "Ik zal u onderrichten aangaande de hand Gods"; Spreuken 3:16: "Lengte van dagen is in haar rechterhand, in haar linkerhand rijkdom en eer"; Jesaja 49:16: "Zie, Ik heb u in mijn handpalmen gegrift."

[23] Ziegler, 'Philosophers and physicians', 287.

[24] Fidora, 'Divination and scientific prediction', 523. Vergelijk Avalos, *As above, so below*, 151-155.

[25] Avalos, *As above, so below*, 50-69; Von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie*, 214 en verder. Astrologie werd indertijd niet als een pseudo- of occulte wetenschap opgevat. Ofschoon er toen, net als tegenwoordig, verschil bestond tussen astrologie en astronomie, werden deze begrippen vaak door elkaar gebruikt.

tussen wetenschap en divinatie, rede en bijgeloof, wettige (*licit*) en onwettige (*illicit*) kennis in.

Deze ambigue status blijft totdat paus Sixtus V (1520–1590) in 1586 alle divinatietechnieken in de ban doet, inclusief de *astrologia superstitiosa*, maar exclusief de *astrologia naturalis*.[26] Niettemin blijven de fysiognomie, chiromantie en andere manieren van waarzeggen tot de belangstellingssfeer van diverse geleerden behoren. Dit is mogelijk door de leer van het gelaat en van de handen los te koppelen van astrologie en divinatie. De Italiaan Giovanni Battista Della Porta (Giambattista della Porta, ca. 1535–1615) zet in zijn veelvuldig herdrukte verhandeling *Humana physiognomonia* (1586) belangrijke stappen op deze weg.[27] Eenmaal verworden tot een 'natuurlijke fysiognomie' en 'natuurlijke chiromantie' worden zij onderdeel van de 'natuurlijke filosofie' en van een geneeskunde die ook niet meer verbonden is aan de astrologie.

Onder invloed van de verlichting verliezen de fysiognomie en chiromantie uiteindelijk hun glans. Toch weet de Zwitser Johann Casper Lavater (1741–1801) aan het eind van de achttiende eeuw de fysiognomie nieuw leven in te blazen. In *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe* (1775–1778) behandelt Lavater in een kort gedeelte de fysiognomie van de handen.[28] Terwijl Thérèse Charmasson meent dat de schrijver, dichter en dominee Lavater hiermee "definitively separated chiromancy from physiognomy", vindt Fred Gettings dat Lavater "sowed the seeds of the new chirosophy", de leer van de handen die in de negentiende eeuw zal opkomen.[29]

Wat Charmasson vervolgens niet, maar Gettings wel meeneemt in de uiteenzetting van de geschiedenis van de handleeskunde, is de invloed van de Roma en Sinti, indertijd bekend als de zigeuners. Deze rondtrekkende gemeenschappen arriveren voor het eerst in Europa in het begin van de vijftiende eeuw.[30] Een van de manieren waarop de donker getinte, exotisch

---

[26] Avalos, *As above, so below*, 76, 81, 319; Manuela Bragagnolo, 'Divination, physiognomy and religion in late renaissance Italy: "Natural physiognomy" (Fisionomia Naturale) by Giovanni Ingegneri (†)', (paper), University of London, 26-28 juni 2014, (11 pp.), URL https://www.academia.edu/7590243/Divination_Physiognomy_and_Religion_in_Late_Renaissance_Italy_Natural_Physiognomy_Fisionomia_Naturale_by_Giovanni_Ingegneri_1600 (geraadpleegd op 8 juli 2017), 1, 5; Charmasson, 'Divinatory arts', 316-317; William Eamon, *Science and the secrets of nature: Books of secrets in medieval and early modern culture*, Princeton: Princeton University Press, 1994, 206; Leitão, 'Entering dangerous ground', 373; Von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie*, 250. Opvallend is dat bij de door paus Sixtus V verboden divinatietechnieken de fysiognomie niet, maar de chiromantie wel expliciet is genoemd: "Alij enim Geomantia, Hydromantia, Aeromantia, Pyromantia, Onomantia, Chyromantia, Necromantia, alijsque sortilegijs & superstitionibus…" (Anoniem, *Constitvtio S.D.N.D. Sixti papæ V. contra exercentes astrologiæ iudiciariæ artem. Et alia quæcunque diuinationum genera, librosque de eis legentes, ac tenentes*, Romæ: Antonij Bladij, 1586, [5]).

[27] Avalos, *As above, so below*, 137, 319, 324-325; Bragagnolo, 'Divination, physiognomy and religion', 5-6; Porter, *Windows of the soul*, 129, 161. Over de kritische geest van Della Porta inzake bijgeloof en magie in zijn tijd, zie Eamon, *Science and the secrets of nature*, 194-233.

[28] Johann Caspar Lavater, *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe* (deel III), Leipzig / Winterthur, 1777, 103-109.

[29] Charmasson, 'Divinatory arts', 317; Gettings, *The book of the hand*, 197.

[30] Aaron C. Taylor, 'A possible early reference to the Gypsies in Spain prior to 1420: Ms. 940 of the Trivulziana Library in Milan, Italy', *Romani Studies* 26(1), 2016, 79-86; Porter, *Windows of the soul*, 136-137.

geklede vrouwen – en soms mannen – geld verdienen, is door mensen de toekomst te voorspellen. Ze doen dit via het lezen van handen. Van de oude Roma en Sinti zijn geen geschriften over het handlezen bekend: zij kennen een orale traditie. Dat is een van de redenen waarom hun handleesmethode het denken van westerse geleerden over chiromantie niet of nauwelijks lijkt te hebben beïnvloed. Wel heeft de komst van de reizende groepen ertoe geleid dat de oorsprong van het handlezen naar een ander land is verschoven. Terwijl eerder Griekenland, Egypte of Babylonië als de bakermat van de handleeskunde wordt beschouwd, is vanaf de negentiende eeuw Noord-India aangewezen als 'land van oorsprong'. India is het land waar de bevolkingsgroepen rond het jaar 1000 zijn weggetrokken.[31] Daarnaast hebben de Roma en Sinti – en dit is voor de handleestraditie in Europa belangrijk – een grote invloed op de beeldvorming van het handlezen.[32] Sinds hun komst in Europa is het handlezen sterk geassocieerd geraakt met bedriegerij.

De Roma en Sinti praktiseren een intuïtieve, invoelende dan wel helderziende vorm van handlezen. In de praktijk complementeren ze deze werkwijze ongetwijfeld met een dosis algemene mensenkennis en geregeld ook met misleiding. Er bestaan allerlei romantische voorstellingen van handlezende donker getinte vrouwen én er zijn tekeningen, schilderijen en wandkleden die tegelijkertijd waarschuwen voor zakkenrollerij. Zulke genrevoorstellingen laten zien hoe een zigeunerin de aandacht vasthoudt van degene van wie ze de handen leest, waardoor deze persoon een gemakkelijke prooi wordt om te beroven.[33] De Franse arts

[31] Aanvankelijk werden de Roma en Sinti als Egyptenaren gezien. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond het vermoeden dat zij van oorsprong uit India kwamen (John Crawfurd, 'On the origin of het Gypsies', *Transactions of the Ethnological Society of London* 3, 1865, 25-36; Gettings, *The book of the hand*, 184-185; Porter, *Windows of the soul*, 136-137; Taylor, 'A possible early reference', 80, 82-83; Leo Wiener, 'Gypsies as fortune-tellers and as blacksmiths', *Journal of the Gypsy Lore Society* 3, 1909, 4-17, 6-7).

[32] De vanzelfsprekendheid van de combinatie zigeuners-handlezers komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het verhaal over de legendarische dokter Faust, over wie werd medegedeeld dat hij de chiromantie van zigeuners had geleerd: "Zu diesem kame noch dieses daß er sich zu denen damaligen umschweissenden Zigeunern fleissig hielte und von ihnen die Chiromantiam, wie man nemlich aus den Händen wahrsagen oder weissagen möge erlernete" (Georg Rudolph Widmann, *Erstes Theil der Warhafftigen Historie von den grewlichen und abschewlichen Sünden und Lastern, auch von vielen wunderbarlichen und seltzamen ebentheuren: So D. Johannes Faustus, ein weitberuffener Schwartzkünstler und Ertzzäuberer durch seine Schwartzkunst biss an seinen erschrecklichen End hat getrieben*, Hamburg: Hermannie Molleri, 1599, 2; vergelijk Porter, *Windows of the soul*, 133). Even vanzelfsprekend beoefende het 'Spaanse heidinnetje' (zigeunerinnetje) in de vertelling van Jacob Cats (1577–1660) het handlezen (Jacob Cats, *Het Spaens heydinnetje*, (H.J. Vieu-Kuik, inleiding en aantekeningen), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1963, 26, 29-30). Cats baseerde dit verhaal over de zigeunervrouw die een tweejarig meisje ontvoerde en opvoedde als haar eigen dochter op Miguel de Cervantes' *La gitanilla* (1613). Vergelijk Ivan Gaskell, 'Transformations of Cervantes's "La gitanilla" in Dutch art', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 45, 1982, 263-270; David A. De Witt, 'A scene from Cervantes in the Stadholder's Collection: Lieven's Gypsy fortune-teller', *Oud-Holland* 113(4), 1999, 181-186.

[33] Zie onder meer schilderijen van Caravaggio (1571–1610) en David Teniers de Jongere (1610–1690) (Porter, *Windows of the soul*, 143-149; Alfred E. Hamill, 'David Teniers and the fortune-teller', *Journal of the Gypsy Lore Society* 29(3-4), 1950, 81-82; Gettings, *The book of the hand*, 156, 184-185, 193; Reinhold Regensburger, 'Gypsy fortune-tellers: As a subject of the Italian baroque painters', *Journal of the Gypsy Lore Society* 45(1-2), 1966, 1-6). Vergelijk Boehm, 'Chiromantie', 52, 53 noot 86; Jones, 'Handreading and the Gipsies', *History of hand reading*, URL http://johnnyfincham.com/history/gipsies.htm (geraadpleegd op 30 april 2018); Ronald Decker, Thierry

Jacques Ferrand registreert in 1623 dat de chiromantie zo besmet is geraakt dat paus Sixtus V wel gedwongen was om in te grijpen:

> Mais cette Chiromance est tellement infectée de superstitio, tromperie, & si ie l'ose dire, de magie, que les Docteurs Canonistes, & depuis peu de temps le Pape Sixte V ont esté contraincts de la condener. Aussi personne ne fait publiquement profession de cet art fallacieux, que les larrons, coquins & vagabons, que nous appellons Bohemiens, Egyptiens, ou Caramaras venus en Europe des l'an 1417 (…).[34]

Deze passage is in 1640 in het Engels vertaald als:

> This art of Chiromancy hath been so strangely infected with superstition, deceit, cheating, and (if I durst say so), with magic also, that the Canonists, and of late years Pope Sixtus Quintus, have been constrained utterly to condemn it; so that now no man professeth publicly this cheating art, but theeves, rogues, and beggarly rascals, which are now everywhere knowne by the name of Bohemians, Egyptians, and Caramaras, who have arrived in Europe since the year 1417 (…).[35]

Nog eens vijfentwintig jaar later klaagt de Engelse arts, astroloog en handlezer Richard Saunders in zijn *Palmistry, the secrets thereof disclosed* (1664; eerste druk in 1663, herdruk in 1676) over *gypsies* en andere ongeletterde, onbeschaamde vrouwen die dagelijks het handlezen, deze 'kostbare wetenschap', schade berokkenen:

> [L]et me warn my Reader of these Sycophants, and Delusive Ignorants, through whose Sides this precious Science is dayly wounded, such spawn of shames, that impudently make profession of Art, not onely in several Countryes, but lurks in Obscure corners, in and about this famous city [London], many illiterated pieces of Non-sense and impudence, of the famale kind, whose Ignorance transcends the Vulgar Gypsies, and Impudence sufficient to out face a whippingpost.[36]

Depaulis & Michael Dummet, *A wicked pack of cards: The origins of the occult tarot*, London: Duckworth, 1996, 228-229; Hans de Waardt, '"Dat sy die vrouwen lieff hebben": Magische middelen om mensen te manipuleren (1500-1800)', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 30(4-5), 1998, 196-214, 206.

[34] Jacques Ferrand, *De la maladie d'amovr, ov melancholie erotique: Discours curieux qui enseigne à cognoistre l'essence, les causes, les signes, & les remedes de ce mal fantastique*, Paris: Denis Moreav, 1623, 134. Dit boek van Jacques Ferrand (1575–ca. 1630) is een vroege psychologische studie naar melancholie.

[35] Ferrand geciteerd uit de vertaling *Erotomania: Or, a treatise discoursing of the essence, causes, symptomes, prognosticks, and cure of love, or erotique melancholy* (1640) in: Edward Heron-Allen, *A manuel of cheirosophy: A complete practical handbook of the twin sciences of cheirognomy and cheiromancy*, (Rosamund Brunel Horsley, illustraties), London: Ward, Lock & Co, 1885, 77.

[36] Gettings, *The book of the hand*, 185. Vergelijk Camden, 'Elizabethan chiromancy', 4; Jones, 'Physiognomie, chirognomie, metoposcopie', *History of hand reading*, URL http://www.johnnyfincham.com/history/saunders.htm (geraadpleegd op 30 april 2018); Porter, *Windows of the soul*, 157. Richard Saunders (1613–1675) was bevriend met de beroemde astroloog en occultist William Lilly (1602–1682), die het voorwoord schreef voor Saunders' *Physiognomie, chiromancie, metoposcopie* (1653). Hij was ook bevriend met de gevierde antiquair en een van de eerste vrijmetselaars, Elias Ashmole (1617–1692), aan wie Saunders zijn *Metoposcopie, the symmetrical proportions and signal moles of the body* (1671) opdroeg.

In de zestiende en zeventiende eeuw devalueert de status van de handleeskunde niet alleen als gevolg van veranderende inzichten ten aanzien van wetenschap, religie en magie, maar ook als gevolg van 'listig waarzeggende vrouwen van laag allooi'. Het handlezen verliest zijn allure. Tegen het einde van de zeventiende eeuw is chiromantie synoniem geworden met het op een bedrieglijke manier waarzeggen via de handen.

8.2 Het oudste bewaard gebleven chiromantisch traktaat is rond 1160 geschreven

Ofschoon de historiografische geschiedschrijving van de chiromantie Aristoteles (384–322 v. C.) opvoert als een van de eerste handlezers, laten de historische bronnen zien dat van hem slechts één zin is nagelaten die op chiromantie betrekking kan hebben. In *Historia animalium* is vastgelegd dat Aristoteles stelde dat lijnen in de handpalm iets over iemands levensduur zeggen. Vertaald in het Engels luidt die zin: "The inner surface of the hand is the palm (...), which is fleshy and divided by lines (...); in long-lived persons by one or two lines, which go right across, in short-lived by two which do not go right across[.]"[37] Middeleeuwse geleerden die zich hierover hebben gebogen, hebben deze cryptische zin 'verbeterd'. Die teksten zijn vervolgens aan Aristoteles toegedicht, waardoor de mythe is ontstaan dat Aristoteles zelf een handlezer was.[38]

Het oudste, werkelijk substantiële bewijs in het Westen dat de chiromantie een gebezigde praktijk was, betreft een traktaat van veel later datum dan het fragment van Aristoteles. Deze in het Latijn geschreven tekst stamt uit de tweede helft van de twaalfde eeuw en is bekend als de 'Notitie over chiromantie'. Dit traktaat maakt deel uit van de *Eadwine Psalter* (een psalmboek) en is rond 1160 in Canterbury geschreven.[39]

De verschijning van deze chiromantische notitie moet gezien worden in samenhang met de indertijd nieuwe, in zwang geraakte divinatietechnieken. De Angelsaksische schrijver en diplomaat Johannes van Salisbury (1120–1180), in 1176 benoemd tot bisschop van Chartres, legt in zijn *Policraticus* (1159) uit dat chiromantici door inspectie van de handen 'verborgen aspecten van de dingen' voorspellen ("Chiromantici sunt qui a manuum inspectione rerum vaticinantur absconditia").[40] In hetzelfde werk schrijft hij dat Thomas Beckett (ca. 1119–1170), aartsdiaken en later aartsbisschop van Canterbury, een chiromant raadpleegde voordat hij ten

---

[37] Pack, 'Aristotle's chiromantic principle', 121; *Id*., 'On the Greek fragment', 367-368.

[38] Copenhaver, 'A show of hands', 47; Craig, *The works of John Metham*, xxiv; Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb', 461.

[39] Folio 282rv van de *Eadwine psalter*, zie Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 190, 192-195; Charles S.F. Burnett, 'The prognostications of the Eadwine psalter', in: Margaret Gibson, T.A. Heslop & Richard W. Pfaff (redactie), *The Eadwine psalter: Text, image, and monastic culture in twelfth-century Canterbury*, London: The Modern Humanities Research Association, 1992, 165-167, 165-166.

[40] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 190; *Id*., 'The prognostications of the Eadwine psalter', 166: "'The *chiromantici* are those who presage the hidden aspects of things from the inspection of hands'. The implication is that, for John, this is a new form of divination which has become fashionable."

strijde trok tegen de bewoners van Noord-Wales.[41] Deze twee opmerkingen zijn in het Westen de bijna oudste verwijzingen naar de handleeskunde. Een derde, nog iets oudere verwijzing is te vinden in *De divisione philosophiae* (ca. 1150) van Dominicus Gundissalinus (ca. 1115–1190), een vertaler van Arabische teksten die zijn opleiding in Chartres genoot.[42] De met de chiromantische tekst in de *Eadwine Psalter* vergelijkbare maar later gedateerde teksten zijn toegeschreven aan Adelard van Bath (ca. 1080–ca. 1152) en Johannes van Sevilla (ca. 1110?–ca. 1160?), eveneens vertalers van Arabische teksten. Of zij de werkelijke auteurs zijn van die teksten, wordt betwist.[43]

In de 'Notitie over Chiromantie' worden drie 'natuurlijke' lijnen beschreven die in de handpalm met elkaar een driehoek vormen. Verschillende vormen van zo'n driehoek hebben volgens de scribent Eadwine, een monnik van de kathedraal van Canterbury, elk een eigen betekenis. Ook zijn diverse tekens geduid. Zie bijvoorbeeld deze vijf uitspraken:

> If the narrow end of the angle is empty, it is a sign of an honourable death [*Si strictum anguli vacuum fuerit, honestae mortis signum est*].[44]

> If three rods are fixed (to each other) by their ends, and one little rod cuts them through the middle — ꝑꝛ — (it signifies) leprosy [*Si .iii. ipsi in capitibus suis afigantur, et una virgula eas per medium findat, ꝑꝛ lepram*].[45]

> If a crease runs from the foot of the first natural line or from another foot, towards the 'cone', he will go on a journey [*Si a pede prime naturalis vel ab alia pede veniente rimula procedens versus conum exierit, peregre ibit*].[46]

> On the index finger a line looking towards its end places the father above the mother; if it passes transversely, it places the mother above the father [*In indice (et invidiam A) linea finem respiciens patrem matri, extransverso transiens matrem patri preponit*].[47]

> If the nail of the thumb is uncurved by nature it indicates a moneyed man [*Unguis pollicis recurvus per naturam nummosum innuit*].[48]

Het traktaat van achtenvijftig regels is een verzameling losse, vermoedelijk snel genoteerde mondelinge uitspraken die veelal betrekking hebben op wat iemand te wachten staat indien

---

[41] Burnett, 'The prognostications of the Eadwine psalter', 166.

[42] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 189 noot 8; Fidora, 'Divination and scientific prediction', 520; Pack, 'On the Greek chiromantic fragment', 369.

[43] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 1-4, 190 noot 14; Charmasson, 'Divinatory arts', 317; Thorndike, 'Chiromancy in mediaeval Latin manuscripts', 674.

[44] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 192 Appendix regel 4.

[45] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 193 Appendix regel 14.

[46] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 193 Appendix regel 16.

[47] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 193 Appendix regel 25.

[48] Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 193-194 Appendix regel 30.

de beschreven tekens in een handpalm vallen te bespeuren. Zulke voorspellingen betreffen beroep, gezondheid, reizen, relaties, nageslacht, voorspoed, tegenslag en de wijze van overlijden. Het manuscript bevat geen illustraties, behalve een paar tekentjes zoals het teken bestaande uit drie kleine verticale streepjes met een dwarsbalkje dat op lepra zou duiden (zie de tweede van de hierboven geciteerde regels). In latere versies van hetzelfde manuscript zijn wel schematische tekeningen van handpalmen opgenomen.

8.3 Het eerste boek over chiromantie is rond 1480 samengesteld

Het aantal verhandelingen over de chiromantie blijft gedurende de middeleeuwen beperkt. Maar na de komst van de Roma in Europa neemt de belangstelling voor het handlezen toe, een ontwikkeling die mede wordt bevorderd door de uitvinding van de boekdrukkunst. Het eerste uitsluitend aan de handleeskunde gewijde boek is *Die Kunst chiromantia* (ca. 1480). Deze curieuze uitgave is een zogenaamd blokboek (een boek waarvan iedere pagina in een blok hout is gesneden) dat drieënveertig schematische afbeeldingen van handen bevat waarin tekst (afwisselend in het Latijn en Duits), lijnen en tekens zijn verwerkt (afb. 14). Op de inleiding van een paar pagina's na is er geen context; systematiek en uitleg ontbreken.

Volgens Frank Fürbeth neemt *Die Kunst chiromantia* een uitzonderlijke positie in binnen zowel de chiromantische middeleeuwse literatuur als binnen de vergelijkbare *Losbücher* (waarzegboeken). Fürbeth vermoedt dat de uitgever en drukker in Augsburg een inschattingsfout heeft gemaakt. Hij zou het boek als een *Losbuch* op de markt hebben gebracht en zich niet hebben gerealiseerd dat de bij elkaar gevoegde afbeeldingen te moeilijke stof vormden voor het gewone volk.[49] De prenten zijn afkomstig van, en bestemd voor geleerden uit die tijd. Met andere woorden, waarschijnlijk heeft de drukker de moeilijkheidsgraad van de afbeeldingen onderschat.

Die Kunst chiromantia is eeuwenlang toegeschreven aan de arts Johannes Hartlieb (ca. 1410–1468). De in München werkzame Hartlieb is de auteur van *Das Puch aller verpotenen Kunst, Ungelaubens und der Zaubrey* (ca. 1456). In dit boek veroordeelt Hartlieb de chiromantie en zes andere 'kunsten' op thomistische gronden.[50] Vanwege *Das Puch aller verpotenen Kunst* zou de drukker uit Augsburg de inleiding hebben voorzien van een afbeelding van Hartlieb. Deze arts was tenslotte een geleerde op het gebied van de divinatie en magie, die *Die Kunst chiromantia* zou kunnen hebben samengesteld en wiens status het blokboek aanzien zou geven. Wat betooglijn betreft, staan *Das Puch aller verpotenen Kunst* en *Die Kunst chiromantia* echter lijnrecht tegenover elkaar. Terwijl *Das Puch aller verpotenen Kunst* de

[49] Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb', 478-479.

[50] Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb', 451. De andere door Hartlieb behandelde *artes magicae* zijn nigromantie (de techniek om de geest van overledenen op te roepen en daarmee te kunnen communiceren), scapulomantie (ook omoplatoscopie genoemd, de techniek van het lezen van schouderbladen) en de divinatietechnieken die samenhangen met de vier elementen: geomantie, hydromantie, aeromantie en pyromantie (Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb', 450).

chiromantie als een verdorven leer uitlegt, presenteert *Die Kunst chiromantia* het als een nobel kennisdomein.

De kwestie of de chiromantie tot de legitieme, natuurlijke *artes magicae* gerekend dient te worden, of tot de door de kerk verboden *artes*, speelt volgens Frank Fürbeth pas vrij laat en voor het eerst in *Das Puch aller verpotenen Kunst* (ca. 1456). Hartlieb heeft de chiromantie vermoedelijk in zijn rij van zeven verboden kunsten opgenomen, omdat hij het handlezen bij een "volck (…) das haißst zygeyner" had leren kennen en vond dat dit volk veel mensen tot ongeloof ("zu vil vngelaubens") bracht.[51]

8.4 De chiromantische verhandeling van Indagine uit 1522 is invloedrijk

In dezelfde eeuw als waarin Hartlieb *Das Puch aller verpotenen Kunst* schrijft, zoeken Italiaanse artsen als Michele Savonarola (1385–1464), auteur van *Speculum phisionomie* (ca. 1445), en Bartolomeus della Rocca (1467–1504), beter bekend als Cocles en auteur van *Chyromantiae ac physionomie Anastasis* (1504), naar een oorzakelijke verklaring voor de tekens van het lichaam en de duiding van diezelfde tekens.[52] Savonarola gaat uit van een relatie tussen lichaam en ziel en verbindt dit aan de leer van de vier temperamenten, dat wil zeggen, de leer over het melancholische, sanguinische, cholerische en flegmatische menstype. Cocles redeneert dat elk natuurlijk object in de wereld, ook het menselijk lichaam, een 'hemelse oorzaak' herbergt.[53] God heeft talloze tekens in de natuur geplaatst, aldus Cocles, maar uitleg bij die tekens ontbreekt. Voor chiromanten en fysiognomen, die kennis hebben verkregen over zulke tekens, zijn diezelfde tekens een 'goddelijk geschenk' en reflecteren ze tevens 'Gods mildheid en beschermende zorg'.[54] De chiromant noch fysiognomist zou voor de tekens betekenissen verzinnen en zo mensen misleiden. Integendeel, zij zouden handelen met behulp van 'goddelijke raad'.[55]

Speculum phisionomie is een belangrijk werk. Savonarola, arts aan het hof D'Este in Ferrara, medicaliseert namelijk de fysiognomie en geeft het een betekenisvolle en bredere toepassing: de fysiognomie zou inzicht geven in de passies en kwaliteiten van mensen.[56] Zulke kennis is

---

[51] Dora Ulm, *Johann Hartliebs Buch aller verbotenen Kunst*, Halle an Saale: Max Niemeyer, 1914, 61: "Es ist ain volck zuïcht vil jn der welt vmd, das haißt zygeyner. das selb volck, weib vnd man, kind vnd auch alt die treiben die kunst gar vast vnd verfüren manig ainfalticlichen menschen vnd pringen vil lüt zu vil vngelaubens." Vergelijk Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb', 451.

[52] Avalos, *As above, so below*, 135; Porter, *Windows of the soul*, 73-74; Ziegler, 'Philosophers and physicians', 286, 309; Gabriella Zuccolin, 'The *Speculum phisionomie* by Michele Savonarola', in: Alessandro Musco et al. (redactie), *Universality of reason: Plurality of philosophies* (XII Congresso Internatiozionale di Filosofia Medievale, Palermo, 17-22 settembre 2007, volume II.2), Palermo: Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, 2012, 873-886, 876.

[53] Ziegler, 'Philosophers and physicians', 310: "Cocles introduced a long defense of the celestial causation behind every natural object in the inferior world, including the human body."

[54] Ziegler, 'Philosophers and physicians', 311.

[55] *Ibidem*.

[56] Zuccolin, 'The *Speculum phisionomie* by Michele Savonarola', 877.

nuttig aan het hof, waar een hertog en zijn hofhouding met allerlei relationele betrekkingen rekening dient te houden.

Cocles' werk is belangrijk voor de ontwikkeling van de chiromantie, omdat Cocles de chiromantie betrouwbaarder acht dan de fysiognomie.[57] Tegelijkertijd zijn de verhandelingen van Savonarola en Cocles voorbodes van een nog invloedrijker en alomvattender werk, te weten *Introdvctiones apotelesmaticæ elegantes, in chyromantiam, physiognomiam, astrologiam naturalem, complexiones hominum, naturas planetarum* (1522) van de Duitse priester en hofastroloog Joannes ab Indagine (Johann Rosenbach von Hagen, 1467–1537).[58] Ab Indagine's boek is het eerste waarin de chiromantie, fysiognomie en astrologie onder één titel bijeen zijn gebracht. Na drie hoofdstukken over respectievelijk de chiromantie, fysiognomie en astrologie, is het vierde hoofdstuk gewijd aan de invloed van de hemellichamen op de gezondheid. Het vijfde behandelt de horoscoop (*astrologia naturalis*) en het zesde, tevens laatste hoofdstuk, gaat in op de vier temperamenten. Ab Indagine's in Straatsburg uitgegeven werk is uit het Latijn vertaald in het Duits, Nederlands, Frans en Engels en is, niet altijd onder dezelfde titel, tot aan het eind van de zeventiende eeuw gedrukt, met name in Engeland en Frankrijk.[59]

Introdvctiones apotelesmaticæ elegantes, in chyromantiam… illustreert hoe het denken over de handen – en iemands verschijning – is doordrongen van de volledige samenhang tussen de mens en het grote geheel van de wereld en het universum. Men ziet verbanden tussen hogere sferen en hemellichamen (macrokosmos) en de mens (microkosmos). Met betrekking tot de handen komt dit letterlijk tot uitdrukking in de benoeming van de vingers en de duim. Waren sinds jaar en dag de namen van de vingers (*digiti*) conform de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla – *index* (wijsvinger), *impudicus* (middelvinger), *anularis* (ringvinger), *minutus digitus* (pink) en *pollex* (duim) –,[60] in de vijftiende eeuw begint dit mede onder invloed van de

[57] Avalos, *As above, so below*, 325.

[58] Zie over Ab Indagine Gettings, *The book of the hand*, 24, 176-177; Jones, 'John ab Indagine, Carthusian prior', *History of hand reading*, URL http://www.johnnyfincham.com/history/indagine.htm (geraadpleegd op 9 oktober 2018); Dietrich Kurze, 'Indagine', in: Historischer Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, *Neue deutsche Biographie* (deel 10), Berlin: Duncker & Humblot, 1974, 168-169; Porter, *Windows of the soul*, 11, 126-127, 156-157.

[59] Bewerkte herdrukken en vertalingen verschenen in: 1523 (*Die Kunst der Chiromantzey*, Straatsburg); 1531, 1534, 1541 (*Chiromantia…*, Straatsburg); 1536 (*Chyromantia Joannis Indaginis: En dit boec leert van drie naturlike consten als phisiognomia, astrologia naturalis, chiromantia*, Utrecht); 1543 (*Chiromantia…*, Keulen); 1543, 1546, 1547 (*Chiromantia: 1. Physiognomia…*, Parijs); 1549, 1571 (*Chiromance et physiognome par le regard des membbres de l'homme…*, Lyon); 1558, 1575, 1598, 1615, 1633 (*Briefe introdvctions, both natvral, pleasant, and delectable vnto the art of chiromancie, or manuel diuination, and phisiognomy*, Londen); 1582 (*Introductiones apotelesmaticae elegantes in chiromantiam, physionomiam, astrologiam naturalem…*, Lyon); 1621, 1638, 1662 (*La chiromance et phisiognome par le regard des membres de l'homme*, Rouen); 1630 (*Introductiones apotelesmaticae in physiognomiam, complexiones hominum, astrologiam naturalem, naturas planetarum*, Straatsburg); 1651, 1656, 1664, 1666, 1676, 1683, 1697 (*The book of palmestry and physiognomy*, Londen); 1673 (*Natürliche Stern-Kunst, oder gründlicher Bericht wie auß Ansehen des Gesicht, der Händ und gantzer Gestalt des Menschen wahr gesagt werden könne*, Straatsburg). Vergelijk Charmasson, 'Divinatory arts', 317; Porter, *Windows of the soul*, 157; Sabattini, *Bibliografia di opere antiche e moderne di chiromanzia e sulla chiromanzia*, 54-59.

[60] Rapisarda, 'Ring on the little finger', 175-177. Vergelijk Brian P. Copenhaver & Claire Richter Sherman, 'The nomenclature of the hand and the planets', in: Sherman, *Writing on hands*, 210-211.

chiromantie te veranderen. Op een afbeelding in Joannes ab Indagine's boek zijn de vingers van een astrologisch symbool voorzien (afb. 15). In de duim staat het teken van Venus, in de wijsvinger dat van Jupiter, in de middelvinger dat van Saturnus, in de ringvinger dat van de Zon en in de pink dat van Mercurius. De benoeming van de vingers en de duim naar de hemellichamen laat zien dat men ervan overtuigd is dat deze handonderdelen corresponderen met het hemellichaam waarnaar ze zijn vernoemd.[61] Niet alleen de *digiti* maar ook de bergen en lijnen zouden met de hemellichamen corresponderen. Zo hangt voor Ab Indagine de Maan samen met de lever- en maaglijn (*epatis et stomachi* in afb. 15). Feitelijk gelooft men dat de aan de hemellichamen toegedichte kwaliteiten tot uitdrukking komen in de handen en dat de handen zelf aangeven hoe precies die kwaliteiten voor iemand spelen. De handonderdelen worden dus ook geacht te corresponderen met organen, karaktereigenschappen en dergelijke.

Dat het waarzeggend handlezen (chiromantie) – niet te verwarren met de intertijd eveneens bekende 'taal van de hand' (chirologie, oftewel gebarentaal)[62] – in het begin van de zestiende eeuw in het dagelijkse leven besproken en beoefend wordt door goed opgeleide mensen, blijkt uit een bijna terloops vermeld voorval. Deze in 1576 vastgelegde anekdote is in 2004 opnieuw verteld door Claudia Brosseder. De welgestelde rechtsgeleerde Willibald Pirckheimer (1470–1530), een goede vriend van Albrecht Dürer (1471–1528) en Erasmus (1466–1536), wandelde met een onbekende man door een tuin in Neurenberg. Twee meisjes waren daar met heilzame bloemen en kruiden bezig. Doordat Pirckheimer wist dat zijn metgezel van geuren hield, had hij hen gevraagd zijn metgezel er wat van te geven. Op dat moment bedacht de man dat hij de handen van de meisjes kon lezen:

> Er [der Begleiter] bat sie um ihre Hände, doch nur ein Mädchen bot bereitwillig Pirckheimers Begleitung die Hand an. Die andere verzog das Gesicht und ging von dannen. Derjenigen, der er aus der Hand las, sagte er, daß sie bald heiraten werde. Ganz erfreut über diese Nachricht sprang das Mädchen davon. Nachdem jedoch Pirckheimer und sein Begleiter den Garten wieder verlassen hatte, und Pirckheimer seinen Begleiter fragte, was dieser nur tatsächlich in der Hand gesehen hatte, wurde der Begleiter sehr betrübt und sagte, daß er gesehen habe, wie das Mädchen om 8. Oktober diesen Jahres sterben werde.[63]

---

[61] De koppeling tussen chiromantie en astrologie is in de loop der tijd ook uitgewerkt naar astrologische handtypen, zie onder meer William G. Benham, *The laws of scientific hand reading: A practical treatise on the art commonly called palmistry*, London: Putnam, 1937 (twaalfde druk); Professor Ketty (§ 9.3.2), Magda (Bijlage 4, nr. 28) en Oliver Brampton-Arrhenius (redactie), *Lexikon des geheimen Wissens: Ein Handbuch für den praktischen Gebrauch*, Wien: Verlagsbuchhandlung Hutter, 1934, 263-277. Else Parker verbond de astrologische typen met de heuvels in de handpalm (Else Parker, *Handboek der handleeskunde*, Amersfoort: P. Dz. Veen, 1936, 56-76). Vermoedelijk komt de astrologisch handtypering bij Giambattista Della Porta vandaan (Avalos, *As above, so below*, 326).

[62] Gettings, *The book of the hand*, 190, 192; Sherman, *Writing on hands*, 191-197. De hand was in de vijftiende en zestiende eeuw ook gerelateerd aan andere 'talen', zoals religieuze symboliek, muziek, (gemoeds)uitdrukkingen, cijfers (rekenen) (Löffler, 'What hands can tell us', 368-369; Sherman, *Writing on hands*, 153-181).

[63] Claudia Brosseder, *Im Bann der Sterne: Caspar Peucer, Philipp Melanchton und andere Wittenberger Astrologen*, Berlin: Academie Verlag, 2004, 237. Zie voor de originele tekst Joachim Camerarius sr., *Commentarius de*

De gebeurtenis verraste Pirckheimer. Het meisje wier hand was gelezen had er zo gezond uitgezien en uitbundig gereageerd en juist zij zou op niet al te lange termijn komen te overlijden? De reden dat Pirckheimer het voorval onthield en erover vertelde, is ongetwijfeld het dramatische element in de gebeurtenis. In plaats van de deerne de harde toekomstvoorspelling te vertellen, verdraaide de metgezel zijn handduiding, opdat zij de in zijn ogen laatste fase van haar leven met een rooskleurige toekomst voor ogen zou kunnen doorbrengen.

De leugen in deze overgeleverde anekdote maakt de chiromant menselijk. Het voorval zelf laat zien dat het handlezen in de samenleving van de zestiende eeuw in het geheel niet ongewoon is en lang niet louter door de rondtrekkende gemeenschappen is beoefend. De schrijver die de anekdote vastlegde, liet weten dat hij veel van zulke "wunderbaren und durchaus zutreffenden Geschichten" in Italië heeft gehoord. Italië, het land waar de Joodse ingenieur, wiskundige, handleeskundige, alchemist, wapen- en kruitfabrikant, magiër en handelaar in luxe goederen Abramo Colorni (ca. 1544–1599) rond 1587 over 'chirofisionomie' schrijft en Pietro della Vecchia (1603–1678) meermaals een handlezer op het schildersdoek verbeeldt.[64]

8.5 *Ludicrum chiromanticum* (1661): een schat aan handleeskundig amusement

In zijn korte geschiedenis van de handleeskunde heeft Julius Spier opmerkelijk genoeg Johannes Hartlieb en Joannes ab Indagine niet opgenomen. Spier richt zich na het noemen van de namen van een paar oude Grieken en Romeinen, en die van Savonarola en Lavater, op de periode tussen 1650–1730/1800, wanneer het handlezen in Duitsland een bloeiperiode doormaakt. Tussen 1595 en 1770 hebben in het Duitse taalgebied ongeveer dertig auteurs in het Latijn of het Duits over chiromantie geschreven. Het discours waartoe deze publicaties behoren, is het sterk door Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim, 1493/4–1541) beïnvloede, medische discours.[65] Het handlezen is dan een populair, aan de fysiognomie

---

generibus divinationum, ac graecis latinisque earum vocabulis, Leipzig: Johann Steinman, 1576, 56-57: "Inprimis autem comiti suo, qui inspectis manibus ipsarum prædicere sciret, quando sponsæ essent futuræ. Tune vnam discessisse, & negasse se esse ostensuram ipsi suam manum. Alteram verò facilem ad hoc se præbuisse. Cuius manu inspecta ab eo, quem diximus comitem tunc Pyrcameri fuisse, ita flosculis acceptis abijsse ambos dicebat. Atq; horto cum suissent egressi, in reliqua deambulatione interrogasse eum, quid animaduertisset in puellæ manu? Tunc illum subtristem respondisse, non duraturam vitam ipsius vltra dies prox. octo."
Vergelijk Von Schrenck-Notzing, *Handlesekunst und Wissenschaft*, 17: "So sagte Philipp Melanchthon, im Jahre 1550 der Frau des Arztes Sebastian Redingerus, welche Katherina Landschuckin genannt wurde, voraus, daß sie nicht das 36. Lebensjahr erreichen werde, was wirklich eintraf, denn Katharina starb im 30, Lebensjahre im Kindbett." Deze voorspelling is ook door anderen geciteerd en voert terug naar de in § 8.5 genoemde artsen Kelner & Summer (in hun verhandeling in *Ludicrum chiromanticum*) en Philip Mey (in het voorwoord van de Franse vertaling van zijn boek).

[64] Brosseder, *Im Bann der Sterne*, 237; Daniel Jütte, *The age of secrecy: Jews, christians, and the economy of secrets, 1400-1800*, (Jeremiah Riemer, vertaling), New Haven / London: Yale University Press, 2015, 5, 141-151; Bernard Aikema, *Pietro della Vecchia and the heritage of the renaissance in Venice*, Firenze: Instituto Universitario Olandese die Storia dell'Arte, 1990, 67, 141-142.

[65] Paracelsus' rijke, complexe oeuvre op het gebied van geneeskunde, divinatie, magie en theologie bevat enkele

gerelateerd werkveld dat op gezette tijden door sommigen als een min of meer zelfstandige discipline wordt behandeld. Het is ook een praktijk die niet altijd serieus wordt genomen als gevolg van, mogelijk een groot aantal, misleidende handlezers. Illustratief hiervoor is Johannes Praetorius' *Ludicrum chiromanticum: Seu thesaurus chiromantiae* (1661). Zoals de titel aangeeft, levert het boek een 'schat aan handleeskundig *amusement*'. De inhoud van de ruim twaalfhonderd bladzijden is samengesteld uit teksten geschreven door Praetorius en anderen, onder wie:

– de filoloog, wiskundige en astroloog verbonden aan de Universiteit Wittenberg, Nikolaus Pompeius (1591–1659);
– de Britse 'hermetisch' geleerde Robert Fludd (1574–1637);
– de arts en hoogleraar fysica, geneeskunde en wiskunde te Marburg, Rudolphus Goclenius (Rudolph Göckel, 1572–1621);
– de artsen Samuel Kelner en Balthasar Summer, (Summer was geboren in Torgau en tussen 1563–1593 werkzaam in Torgau, Lignitz en Neurenberg);
– en de Jezuit en geleerde Caspar Schott (1608–1666).

De bijdrage van de veelzijdig geleerde Johannes Praetorius (Hans Schulze, 1630–1680) uit Leipzig handelt over chiromantie en metoposcopie, de leer van het duiden van de lijnen en wratten op het gezicht, met name het voorhoofd. Praetorius stelt geen vergelijkbaar boek samen voor de fysiognomie, aangezien dat reeds in Italië is gedaan door de eerder genoemde Giovanni Battisa Della Porta.[66]

Tezamen geven de verhandelingen in *Ludicrum Chiromanticum* het academisch chiromantisch discours van een bepaalde tijd en een bepaald milieu weer. Hierin is de chiromantie – let wel, níet chirologie zoals Julius Spier in zijn boek beweert – nauw verbonden aan de metoposcopie. De prent op het schutblad van *Ludicrum chiromanticum* brengt dit duidelijk in beeld. Tegelijkertijd attendeert de afbeelding de lezer op malafide handleespraktijken (afb. 16).

Centraal in de gravure is een aangezicht voorzien van stipjes en lijnen. Dit hoofd is aan beide zijden geflankeerd door een handpalm. De uitdruking 'zo boven, zo beneden', oftewel de correspondentie tussen het hemelse en het aardse, krijgt gestalte door Bijbelteksten boven het aangezicht en het gezegde 'met goddelijke hulp' van de Griekse dichter Pindarus. Op het onderste gedeelte van de gravure zijn mensen afgebeeld. Links staan de mythische Hermes Trismegistus en de geleerde handleeskundigen Joannes ab Indagine en Rudolph Goclenius, rechts volkse figuren op een plein, gegroepeerd rondom een handlezer en zakkenrollers. De

uitspraken met betrekking tot de chiromantie. Vergelijk Udo Benzenhöfer & Urs Leo Gantenbein, 'Paracelsus', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 922-931 (deze tekst schetst de complexiteit van Paracelsus' denken, maar bevat geen verwijzing naar de chiromantie); Gettings, *The book of the hand*, 178-179 (deze tekst schetst Paracelsus incorrect als een chiromant); Jones, 'Theophrastus Bombast von Hohenheim', *History of hand reading*, URL http://www.johnnyfincham.com/history/paracelsus.htm, (geraadpleegd op 20 februari 2018) (deze tekst citeert enkele chiromantische uitspraken van Paracelsus).

[66] Porter, *Windows of the soul*, 129.

lezer wordt gewaarschuwd middels het onderschrift Mattheus 7:15: “Cavete nobis a Pseudo prophetis” (Wacht u voor de valse profeten)...[67]

Vier jaar na de verschijning van *Ludicrum chiromanticum* (1661) breekt de arts Philip Mey een lans voor de chiromantie: hij wil het tij keren waarin het handlezen zich bevindt. Mey – door Spier professor Meyens genoemd – is in Coburg geboren en opgeleid aan de Universiteit Wittenburg. In het voorwoord van de in Den Haag gepubliceerde en in oud-Nederlands geschreven *Chiromantia medica* (1665) laat Mey de lezer weten dat de chiromantie, “dese Edele wetenschap”, tot dan toe “een tijdt lanck verdonckert, ja geheel in een merckelijcke verachtinge ghehouden is geweest”.[68] Kritiek op de handleeskunde zou onder meer te vinden zijn in de lijnen en tekens in de handpalmen die “niet bestandich blijven, en geduerich schijnen als of sy somtijds seer veranderden”.[69] Er zou derhalve geen zekerheid kunnen worden ontleend aan voorspellingen gedaan op basis van de tekenen in de hand. Mey wijdt geen hoofdstuk aan de astrologie en redeneert vanuit het menselijk lichaam. Hij legt uit dat iemand die door een natuurlijke oorzaak of door het leiden van een ongeregeld leven is verzwakt, weer gezond en krachtig kan worden “soo hy by tijts medicamenta gebruyckt en diete houdt”.[70] De ‘ge-eerde’ lezer zal begrijpen dat veranderingen der lijnen en tekenen dan noodzakelijkerwijs wel moeten plaatsvinden. En hij stelt:

> Derhalven dese Chiromantia Medica is niet te achten als een geringe ofte superstitieuse geloovige, want [aangezien] sy niet alleen kranken maer oock gesonden seer dienstich is, den gesonden namentlick hoe dat hy sijn gesontheyt als een edel kleynood, na der liniensaenwijsing onderhouden sal, den krancken hoe sijn verdorven en swack lichaem wederom tot gesontheyt kan gebracht werden.[71]

Mey belooft in een volgend traktaat uit te leggen waarom lijnen in de palm veranderen ten gevolge van geluk en voorspoed. Die belofte heeft hij nooit ingelost.

Volgens Mart van Lieburg zou Mey’s werk een toegift zijn geweest op het fysiognomisch geschrift *Amphitheatrum physiognomiæ medicum* (1660) van Mey’s tijdgenoot, de Haagse arts en alchemist Johann F. Helvetius, aan wie Mey de Nederlandse uitgave onder meer opdraagt.[72] De uiteenzetting kan ook worden gezien als een reactie op *Ludicrum chiromanticum*

---

[67] Bijbelvertaling NBG 1951. Voor een uitgebreidere beschrijving van de gravure, zie Brian P. Copenhaver & Claire Richtman Sherman, ‘A visual guide to chiromancy and metoposcopy’, in: Sherman, *Writing on hands*, 226-228. Vergelijk Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 29-30; Gettings, *The book of the hand*, 180-181.

[68] Philip Mey, *Chiromantia medica: Hier is noch by-gevoeght een tractaet van de phisionomia: als mede een ander van de teeckenen die op de nagelen der vingeren verschijnen*, (Wim den Hartog et al., voorwoord; M.J. van Lieburg, redactie, nawoord), (facsimile, ’sGraven-Hage: Levyn van Dyck, 1665), Franeker: Van Wijnen, 1996, A4 (‘Dedicatie’).

[69] Mey, *Chiromantia medica*, B1-B2 (het hoofdstuk ‘Aen den ghe-eerden Leser’).

[70] Mey, *Chiromantia medica*, B4.

[71] Mey, *Chiromantia medica*, B5.

[72] M.J. van Lieburg, ‘De *Chiromantia medica* (1665) van Philip Mey: Een kennismaking’, nawoord in: Mey, *Chiromantia medica*, [1-10], [3]. Bespot vanwege zijn kleine postuur zou de ‘Al gemist’ (alchemist) Johannes Friedrich

(1661) en een poging om de handleeskunde als een 'natuurlijke chiromantie' te presenteren. Wellicht heeft Mey Richard Saunders' *Palmistry, the secrets thereof disclosed* (1663) gelezen, of erover gehoord, en is hij geïnspireerd door diens presentatie van het handlezen als een "precious Science".[73]

Ondanks de belangstelling voor *Chiromantia medica* – het is vertaald in het Frans en Duits – en nog enkele andere chiromantische verhandelingen, raakt de handleeskunde aan het eind van de achttiende eeuw uit beeld. De chiromantie wordt steeds vaker, om met Spier te spreken, 'stiefmoederlijk' behandeld.

8.6 In 1843 voert kapitein D'Arpentigny de term chirognomonie in

Pas halverwege de negentiende eeuw wint de handleeskunde opnieuw terrein. Dit is het gevolg van de uitgebreide verhandeling van de Franse kapitein Casimir Stanislas d'Arpentigny (1791–1861). D'Arpentigny komt met een nieuwe benadering om naar handen te kijken.

Ooit heeft in Andalucië een zigeunerin de nog jonge militair D'Arpentigny de handen gelezen. D'Arpentigny was niet onder de indruk, maar raakte wel geïntrigeerd en begint zich in het handlezen te verdiepen. Aanvankelijk wakkeren de boeken die hij bestudeert zijn scepsis alleen maar aan. Niettemin vindt hij – wil hij zeker van zijn zaak zijn – dat hij zijn kennis aan de praktijk moet toetsen, en dus begint D'Arpentigny handen te observeren en te vergelijken.

Het toeval wil dat de indertijd in de provincie wonende kapitein bevriend is met een nabij wonende grootgrondbezitter en zijn vrouw. Deze gefortuneerde buurman heeft een sterke voorkeur voor de exacte wetenschappen, zodat voornamelijk rekenaars en ingenieurs tot diens vriendenkring behoren. De vrouw des huizes houdt van kunst, haar vriendenkring bestaat uit artistieke mensen. Het gevolg is dat de echtelieden op verschillende dagen eigen gasten ontvangen. D'Arpentigny, technisch noch artistiek, ontvangt van beiden uitnodigingen. Geleidelijk aan valt hem op, zo vertelt hij, dat de vingers van de vrienden van de buurman, de rekenaars en 'ijzerwerkers', vaak knokig zijn en de vingers van de kunstenaars, de vrienden van de buurvrouw, glad.[74]

Helvetius/Schweitzer (ca. 1630–1709) lood in goud hebben getransmuteerd. Het boek dat Helvetius hierover schreef, *Vitulus aureus…* (1667; vertaald als *Gulden kalf*, 1750), droeg Helvetius onder andere op aan zijn goede vriend en arts Theodorus Ketjes (ca. 1629–1678), aan wie Mey *Chiromantia medica* eveneens opdroeg. Mey stond in Nederland blijkbaar niet op zichzelf, maar had aansluiting bij een bepaalde kring van artsen.

[73] Zie § 8.1, het citaat behorend bij noot 36.

[74] Adolphe Desbarrolles, *Les mystères de la main, révélés et expliqués: Art de connaître la vie, le caractère, les aptitudes et la destinée de chacun d'après la seule inspection des mains*, Paris: Garnier Frères, 1872 (elfde druk), 109: "[D'Arpentigny] reconnut chez les hommes à doigts lisses l'impressionnabilité, la spontanéité, l'intuition, l'inspiration momentanée qui remplace le calcul, le caprice, la faculté de juger à première vue, et conséquemment le goût des arts. Chez les hommes à doigts noueux, au contraire, il trouva la réflexion, l'ordre, l'aptitude aux chiffres, aux sciences exactes, comme la mécanique, l'agriculture, l'architecture, les ponts et chaussées, la navigation, tout ce qui demande enfin l'application de l'intelligence." Vergelijk Richard Beamish, *The psychonomy of the hand, or the hand and index of mental development, according to MM. D'Arpentigny and Desbarrolles*, London: Frederick Pitman, 1865, vi; D'Arpentigny, *The science of the hand*, 8, 15, 17.

Onder de indruk van zijn ontdekking, laat D'Arpentigny zijn scepticisme steeds meer varen. Na nog decennia lang waarnemingen te hebben gedaan, categoriseert hij de vorm van vingers, duimen en handen in hun geheel tot zes typen, een zevende toevoegend voor de gemengde handvorm, die kenmerken vertoont van twee of meerdere door hem gedefinieerde typen. De verworven inzichten legt hij vast in *La chirognomonie* (1843), bij de heruitgave omgedoopt tot *La science de la main* (1856).[75] Sinds die tijd valt de karakterisering van handvormen, na verloop van tijd chirognomie genoemd, niet meer weg te denken uit de handleeskunde.

D'Arpentigny's innovatie betreft de expliciete koppeling van handvorm aan mens- of karaktertype.[76] Bij drie van zijn zes handtypologieën komt deze samenhang direct tot uitdrukking. D'Arpentigny onderscheidt namelijk "les mains élémentaires" (grote palm), "la main en spatule" (spatelvormig), "artistique" (conisch), "utile" (hoekig, vierkantig), "philosophique" (knokig) en "psychique" (spits).[77] Zoals de typering doet vermoeden, heeft een persoon met respectievelijk artistieke, filosofische of psychische handen veelal een artistieke, filosofische of spirituele inborst. De handtypen elementair, hoekig en spatelvormig corresponderen met andere menstypen. Zo eenvoudig als het nu lijkt, is de categorisering niet. In D'Arpentigny's uiteenzetting ontbreekt een heldere structuur. Zijn betoog is breed opgezet, met hoofdstukken over "Catholicisme et protestantisme, lyrisme, mysticisme", "Les mains anglaises", "Les mains anglo-américaines", "Les mains des anciens Romains", "Les mains artistiques au XVIe siècle", "Les mains chinoises" en "Rapide coup-d'œil sur les mains des femmes".[78]

Door de tijd heen is van D'Arpentigny's verhandeling alleen de relatie handvorm en karaktertype in het discours van de handleeskunde opgenomen, de rest is vergeten. Verder is het onzeker of Lavater de kapitein op het spoor van het onderzoek naar de vorm van de handen heeft gezet. D'Arpentigny's verwijzing naar Lavater in *La chirognomonie* (1843) ('wie heeft Lavater en de andere fysiognomen nu niet gelezen?') is onvoldoende om te concluderen dat de populaire studie van de Zwitserse dichter, schrijver en dominee Lavater D'Arpentigny ertoe heeft gebracht om met nieuwe ogen naar de verschijningsvorm van handen te gaan kijken.[79]

---

[75] Le C^{aine} [C.]S. D'Arpentigny, *La chirognomonie ou l'art de reconnaître les tendances de l'intelligence d'après les formes de la main*, Paris: Charles le Clere, 1843. Het boek is herdrukt als *La science de la main ou l'art de reconnaître les tendances de l'intelligence d'après les formes de la main* in Parijs in 1856 bij Coulon-Pineau en in 1865 (met een voorwoord van H. Gourdon de Genouillac) bij E. Dentu.

[76] Beamish, *The psychonomy of the hand*, v. Eerder hadden de invloedrijke filosoof en soefist Al-Ghazali (ca. 1058–1111) en de veelzijdige geleerde Giambattista Della Porta over de vorm van de handen en vingers geschreven (Avalos, *As above, so below*, 325-326; Giov. Battista Della Porta, *Della fisonomia dell'huomo*, Vicenza: Pietro Paolo Tozzi, 1615 (eerste druk in 1586), 100-103 [Libro Secundo]; Thorndike, 'Chiromancy in mediaeval Latin manuscripts', 677-678).

[77] D'Arpentigny, *La chirognomonie*, 12.

[78] D'Arpentigny, *La chirognomonie*, 551-552.

[79] D'Arpentigny, *La chirognomonie*, 6: "[Q]ui n'a lu Lavater et les autres physiognomenistes?"

8.7 Adolphe Desbarrolles introduceert de karakterschets op basis van een handanalyse

Geïnspireerd door de studie van de handvorm, bouwen de Duitse arts en schilder Carl Gustav Carus (1789–1869) en de Franse schilder, schrijver en handlezer Adolphe Desbarrolles (1801–1886) op het werk van de kapitein voort. Carus brengt de zes handtypen terug tot vier, te weten de elementaire, motorische, sensitieve en psychische hand. Zijn essay hierover breidt hij naderhand uit en neemt hij op in zijn allesomvattende studie over de symboliek van de menselijke *Gestalt*.[80] Desbarrolles neemt D'Arpentigny's typering over in *Les mystères de la main* (1859) (afb. 17).[81] In deze uiteenzetting over de handen betrekt Desbarrolles ook gedachtegoed van zijn tijd over de kabbala, getallenleer, mesmerisme, astrologie en fysiognomie. Vanwege zulke uitweidingen wordt *Les mystères de la main* beschouwd als een mystiek (esoterisch) werk en Desbarrolles als een mystieke chiromant.

In tegenstelling tot D'Arpentigny en Carus schrijft Desbarrolles niet alleen over chiromantie, hij beoefent het ook en maakt daar zo'n naam mee dat het tot spot leidt (afb. 18). Na Desbarrolles' overlijden memoreert de pers de in omloop zijnde anekdote dat hij via de handen van Mademoiselle de Bragard zag dat zij iemand zou huwen die méér zou zijn dan een prins of miljonair. Vier jaar na de voorspelling is deze jongedame getrouwd met de veertig jaar oudere diplomaat, weduwnaar en projectontwikkelaar van het Suez-kanaal, Ferdinand de Lesseps.[82]

Een van de vernieuwende aspecten die Desbarrolles toevoegt aan de leer van de handen zijn de persoonsbeschrijvingen gemaakt op basis van zijn "système des mains" en de "signatures astrales".[83] Verschillende van zulke analyses van bekende mensen uit zijn tijd zijn opgenomen in *Les mystères de la main*. Desbarrolles begint deze karakterologische portretten met zijn goede vriend, de schrijver Alexandre Dumas sr. (1802–1870). Elders in het boek zijn op grond van alleen de handen de karakters beschreven van twee andere personen. De eerste is alleraardigst, aangezien er geen portret van hem bestaat: Casimir S. d'Arpentigny. Volgens Desbarrolles heeft de kapitein ongewoon fraaie handen. De lange, spitse vingers ("doigts longs et très-pointus") geven hem een buitengewone elegantie en met het tweede kootje van zijn duim ("seconde phalange du pouce") en gewrichtsknobbeltjes bij de vingers ("nœud philosophique") is het duidelijk dat D'Arpentigny gezegend is met een helder, praktisch verstand.[84]

---

[80] Carl Gustav Carus, *Ueber Grund und Bedeutung der verschiedenen Formen der Hand in verschiedenen Personen: Eine Vorlesung*, Stuttgart: Ad. Becher's Verlag, 1846, 13-17; *Id*., *Symbolik der menschlichen Gestalt: Ein Handbuch zur Menschenkenntniß*, (Theodor Lessing, bewerking), Zwickau: Manualdruck-Ullmann, 1924, 294-326. Carus' *Symbolik der menschlichen Gestalt* verscheen in 1853 en opnieuw, uitgebreid, in 1858.

[81] De naam van Desbarrolles wordt soms, foutief, met één r gespeld. Adolphe Desbarrolles, comte d'Hautencourt (Parijs, 22 augustus 1801 – Parijs, 11 februari 1886) was getrouwd met Clémentine Pasquier (overleden in 1867), ook 'L'initiée parisienne' genoemd.

[82] Gaston Calmette, 'Desbarolles', *Le Figaro*, 13 februari 1886; [*Id*.], 'De dood van (…) Desbarolles', *Java-bode*, 3 april 1886. Het huwelijk van Louise Hélène Autard de Bragard (1848–1909) en Ferdinand M. graaf de Lesseps (1805–1894) werd gezegend met elf kinderen.

[83] Desbarrolles, *Les mystères de la main*, 496.

[84] Desbarrolles, *Les mystères de la main*, 182; D'Arpentigny, *The science of the hand*, 417.

De tweede analyse is bijzonder omdat het, voor zover bekend, de eerste volledige systematische handanalyse en karakterschets betreft. Dit paar handen is van de Franse filosoof en occultist Éliphas Lévi, "un savant d'une érudition immense".[85] Kreeg D'Arpentigny van Desbarrolles de eer de ontdekker te zijn van de principes van de chirognomie, Lévi roemt hij als de auteur van een belangrijk boek over de kabbala.[86] Naast de waarnemingen aan de buitenhand, beschreven onder het titelkopje *Chirognomonie*, berust de analyse van Lévi's handen op waarnemingen met betrekking tot de binnenhand. Deze passage over de lijnen, bergen en tekens in de palm geeft Desbarrolles het kopje *Chiromancie*. Ter verheldering van de beschrijving voegt hij een tekening van Lévi's linker binnenhand toe.

Desbarrolles praktiseert het handlezen ook samen met zijn vrouw. Zo'n duo-sessie is vastgelegd door de broers en schrijvers De Goncourt op de dag dat een van hen een sessie met het paar heeft ondergaan:

> [Parijs, 3 januari 1864]
> In de kleine salon (...) ga ik op een stoel zitten, vlakbij een tafel, tegenover een ongewoon paar. Hij is een man met lang grijs haar. Zijn gezicht is mooi maar vermoeid en zijn scherpe oogopslag is zowel glimlachend, doordringend als liefdevol strelend; het is het gezicht van een kunstenaar en een arts. Naast hem zit, met haar ellebogen leunend op de tafel, een vrouw van onbepaalde leeftijd; met haar mooie, een beetje wilde gelaatstrekken heeft ze iets weg van een zigeunerin. Ze heeft haar haren in een goudkleurig netje gestopt, draagt een jurk die versierd is met kabbalistisch aandoende tekens en ze is overladen met juwelen die lijken op amuletten: waarlijk de outfit van de waarzegster die in de schilderswereld leeft. Dit is de omgeving van de chiromantie, van de Desbarrolles...

---

[85] Desbarrolles, *Les mystères de la main*, 11, 368-373. De verwijzingen naar Lévi in *Les mystères de la main* bleven intact totdat Desbarrolles en Lévi gebrouilleerd raakten. De index van de elfde druk (1872) geeft voor "Constant (Éléphas Lévy)" nog wel verwijzingen naar pagina's 11, 18, 181, 308 en 373, maar met uitzondering van pagina 373 ("Si nou avons cité le livre de M. Constant…") valt op de aangegeven bladzijden de naam Éliphas Lévi (Alphonse Louis Constant, 1810–1875) niet meer te vinden. Vergelijk Paul Chacornac, *Éliphas Lévi, rénovateur de l'occultisme en France*, Paris: Chacornac Frères, 1926, 146, 186-190.

[86] Het bedoelde boek is Lévi's, *Dogme et rituel de la haute magie* (deel 1, *Dogme*, 1854; deel 2, *Rituel*, 1856). Lévi stipte hierin de handleeskunde alleen aan en verwees in de tweede, herziene druk daarbij naar D'Arpentigny en Desbarrolles: "La physionomie du visage et du corps, les rides du front, les lignes de la main, fournissent également aux magistes des indices précieux. La métoposcopie et la chiromancie sont devenues des sciences à part, dont les observations, risquées et purement conjectureales, ont été comparées, discutées, puis réunies en un corps de doctrine par Goglenius [sic], [Jean] Belot, Romphile, Indagine et [Jean] Taisnier. L'ouvrage de ce dernier est le plus considérable et le plus complet: il réunit et commente les observations et les conjectures de tous les autres.
Un observateur moderne, le chevalier d'Arpentigny, a donné à la chiromancie un nouveau degré de certitude par ses remarques sur les analogies qui existent réellement entre les caractères des personnes et la forme, soit totale, soit détaillée, de leurs mains. Cette science nouvelle a été dévoloppée et précisée depuis par un artiste qui est en même temps un littérateur plein d'originalité et de finesse. Le disciple a surpassé le maître, et l'on cite déjà comme un véritable magicien en chiromancie l'aimable et spirituel Desbarrolles, l'un des voyageurs dont aime à s'entourer dans ses romans cosmopolites notre grand conteur Alexandre Dumas" (Éliphas Lévi, *Dogme et rituel de la haute magie* (deel 2), Paris: Germer Baillière, 1861, 324-325).

Ze nemen alletwee je hand, betasten hem, draaien hem om en kijken je recht in de ogen. Iets eigenaardigs gebeurt dan in je: je voelt je ongemakkelijk vanwege het onbekende dat je gaat betreden, en hoe sceptisch je ook staat tegenover het voorspellen van de toekomst, ervaar je toch een lichte angst om hetgeen de toekomst je zal brengen.

En dan, de enscenering is goed. Er is niets overmatig theatraals in, alleen maar een man gekleed in het zwart en met als accessoires slechts twee grote vierkante loepen, die de man en vrouw in hun handen nemen en die soms de fantastische schitteringen van een vergrootglas van Hoffmann-ooghebbers lijken te hebben.

Desbarolles begon me te vertellen wat mijn hand hem vertelde.

Hij spreekt zacht, langzaam en gebruikt korte zinnen die het gezegde stukje bij beetje laten binnenkomen. En terwijl hij dit doet, raadpleegt hij zijn vrouw die hem hier en daar wat influistert: een beetje Saturnus, een beetje Mercurius, bepaalde chiromantische termen... Desbarolles vond dat ik gevoel voor muziek had! Verdorie!... Maar hij herstelde zich toen hij in mij een heel nerveuze vrouwennatuur ontdekte, onderworpen aan frequente zenuwpijnen, waarna hem mijn gevoel voor vorm opviel en een behoorlijk mooie levenslijn.

Tenslotte merkte hij, aan de hand van een ontwikkelde heuvel aan de basis van mijn wijsvinger, mijn grote wens om bekend te worden op. Ik kon het niet nalaten om te zeggen: 'Dat klopt!'[87]

Het door De Goncourt geschetste echtpaar Desbarrolles lijkt theatraal, doch waarachtig te werk zijn gegaan. Theatraal vanwege de kleding van Madame Desbarrolles, waarachtig

[87] Edmond de Goncourt, *Journal des Goncourt: Mémoires de la vie littéraire* (deel 2), Paris: G. Chaprentier, 1887, 174-175, vertaling Christa Stevens en Ria van den Brandt. De originele tekst luidt: "Dans le petit salon (…) je m'assieds sur une chaise, près d'une table, en face d'un couple étrange. C'est un homme à longs cheveux gris, d'une jolie figure fatiguée, l'œil vif, souriant et pénétrant et caressant; une tête d'artiste et de médecin. A ses côtés, le coude sur la table, se tient une femme d'un certain âge, aux beaux traits un peu sauvages, une sorte de médaille de gitana. Elle et coiffée d'un filet couleur feu, elle porte une robe agrémentée de dessins légèrement cabalistiques, et est couverte de bijoux pareils à des amulettes: un costume de nécromancienne vivant dans le monde des peintres. On reconnaît le ménage de la chiromancie, le ménage Desbarolles…

Tous deux vous prennent la main, la tripotent, la retournent, vous plongent le regard dans les yeux. Quelque chose de particulier se passe en vous: on se sent de la gêne comme devant l'inconnu dans lequel on va entrer, et si peu que l'on croie à la bonne aventure, il y a une sorte d'appréhension de se trouver sur la sellette de son avenir.

Et puis la mise en scène est bien faite. Rien de trop théâtral. L'homme en habit noir, et seulement, pour accessoires, deux grandes loupes carrées, que le mari et la femme tiennent en main, et qui semblent, par moments, avoir les lueurs fantastiques des loupes fabriquées par des lunetiers d'[E.T.A.] Hoffmann.

Desbarolles s'est mis à me conter, ce que ma main lui disait.

Il parle doucement, lentement, par petites phrases qui font entrer, à petits coups, la chose dite. Et cela, il le fait en consultant sa femme qui lui souffle par-ci par-là : un peu de *Saturne*, un peu de *Mercure*, des termes de chiromancie… Desbarolles m'a trouvé le sens de la musique! Diable! diable!... Il s'est rattrapé en me découvant une nature de femme très nerveuse, sujette à de fréquentes névralgies, puis le sens de la forme et une assez belle ligne de vie.

En dernier lieu, sur une grosseur développée à la base interne de l'index, il a perçu chez moi, et très développé, le désir de me faire connaïtre. Ce à quoi je n'ai pu m'empêcher de dire: 'C'est vrai!'"

De dagboeken van de broers Edmond L.A.H. de Goncourt (1822–1896) en Jules A.H. de Goncourt (1830–1870) zijn bekend vanwege hun unieke inzage in het sociale en literaire leven in het Parijs van de tweede helft van de negentiende eeuw.

vanwege de werkwijze, die wordt gekarakteriseerd door aarzelingen, het aftasten, en dan de plotselinge zekerheid hoe een bepaalde combinatie van handkenmerken moet worden geïnterpreteerd. Ook de spanning die de sessie bij De Goncourt oproept, komt goed naar voren: de opwinding door de verwachting dat de chiromant bepaalde karaktereigenschappen zou zien en iets van de versluierde toekomst zou laten oplichten. Zou Desbarrolles iets zien wat hijzelf, De Goncourt, nog niet had gezien, of zelfs niet had kunnen bevroeden?

Noemenswaardig in het verslag zijn verder de slotregels. Zonder bruggetje wordt daarin medegedeeld dat het handlezend stel had uitgelegd dat indrukken die de schrijver Prosper Mérimée in zijn jeugd had opgedaan vormend zijn geworden voor Mérimée's karakter:

> Vaak vormt een indruk die in de jeugdjaren is opgedaan de vorm of het karakter van een heel leven. – Mij werd verteld dat Mérimée iemand is die bestaat uit angst voor spot, en dat het uit het volgende voortkomt. Als kind werd hij op een dag uitgescholden en toen hij de kamer uitkwam hoorde hij zijn ouders lachen om het behuilde gezicht dat hun berisping bij hem teweeg had gebracht.
>
> Hij zwoer dat niemand hem ooit nog zou uitlachen, en hij hield zijn woord door emotioneel helemaal op te drogen.[88]

Wát Desbarrolles precies tot het inzicht kan hebben gebracht dat er een verband bestond tussen Mérimée's opvoeding en zijn karakter – en of dit inzicht ergens toe heeft geleid – is helaas onbekend.

8.8 Rond 1900 wordt het handlezen een zelfstandige discipline

De vernieuwingen van D'Arpentigny en Desbarrolles leiden ertoe dat de handleeskunde voor een deel loskomt van het waarzeggen en enigszins herstelt van het gehavende imago. Met de komst van de chirognomie is de handleeskunde veelomvattender en complexer geworden en wordt door beoefenaars alleen de chiromantie nog geassocieerd met waarzeggen. Behalve toekomstgerichte uitspraken bieden handanalyses – met name via de vorm van de handen – iemand inzicht in de eigen aard. Vanuit deze vernieuwing ontwikkelt de handleeskunde zich tot een zelfstandig vakgebied.

---

[88] De Goncourt, *Journal des Goncourt*, 175-176; vertaling Christa Stevens. De originele tekst luidt: "Souvent une impression d'enfance donne le pli, le caractère de tout une vie. —On me racontait que Mérimée est un être uniquement fabriqué de la crainte du ridicule, et que cela vient de ceci. Enfant, un jour on le gronda, et, sorti de la chambre, il entendit ses parent rire de la tête pleutarde qu'il avait faite à la semonce.
Il se jura qu'on ne rirait plus de lui, et il se tint parole, en se séchant à fond."
Prosper Mérimée (1803–1870) was een Franse dramaturg, historicus, archeoloog en schrijver van de novelle *Carmen* (1845).

8.8.1 *De opkomst van occulte bewegingen genereert belangstelling voor de handleeskunde*

De emancipatie van de handleeskunde begint in Londen, waar Desbarrolles in augustus 1865 een openbare lezing verzorgt voor het medische genootschap aldaar.[89] Indien Richard Beamish, een Ierse ingenieur, hiervan op de hoogte en in de gelegenheid is geweest, zal hij beslist naar de voordracht zijn gaan luisteren. Het jaar daarvoor heeft Beamish namelijk de belangrijkste delen uit het werk van D'Arpentigny vertaald en aangevuld met stukken uit Desbarrolles' *Les mystères de la main*. Kort na Desbarrolles' bezoek aan Engeland realiseert Beamish de tweede druk van zijn eigen boek en publiceert hij een artikel over 'de psychonomie van de hand'.[90]

Twintig jaar later komt een vervolg op de nieuwe handtypologie wanneer Edward Heron-Allen de volledige uiteenzetting van D'Arpentigny's vertaalt. *The science of the hand* (1886) is voorzien van een uitgebreide inleiding, literatuurlijst, notenapparaat en een bijlage met Desbarrolles' beschrijving van D'Arpentigny's handen. Eerder heeft Heron-Allen samen met Henry Frith *Cheiromancy, or the science of palmistry* (1883) gepubliceerd. Zelf schrijft Heron-Allen het sterk op D'Arpentigny geënte *A manual of cheirosophy: Preceded by an introductory argument upon the science of cheirosophy* (1885), een paar jaar later gevolgd door *Practical cheirosophy: A synoptical study of the science of the hand* (1891). Onder invloed van deze publicaties en Heron-Allens activiteiten als handlezer raakt Engeland in de ban van het handlezen.[91] Een reis naar de andere kant van de oceaan zorgt ervoor dat Heron-Allen ook de Verenigde Staten "into a kind of fashionable craze" brengt.[92]

De hernieuwde belangstelling voor het handlezen valt samen met de opkomst van genootschappen zoals de Theosophical Society (opgericht in 1875 in New York; de eerste loge in Londen volgde in 1878), de Society for Psychical Research (opgericht in 1882 in Londen)[93] en de Hermetic Order of the Golden Dawn (opgericht in 1887 in Londen). Als divinatiepraktijk lift de handleeskunde mee met de groeiende belangstelling voor occulte, magische, mystieke en

---

[89] Anoniem, 'Le célèbre chiromancien Desbarrolles', *Le Journal amusant*, 5 augustus 1865.

[90] Richard Beamish, 'The psychonomy of the hand', *Anthropological Review* 3(11), 1865, 346-353. Vergelijk Anoniem, 'Chiromancy', *The Spectator*, 14 januari 1865; Peter J. Capuano, 'Handling the perceptual politics of identity in *Great Expectations*', *Dicken's Quarterly* 27(3), 2010, 185-208, 186, 192, 194. Richard Beamish (1798–1873) had een sterke belangstelling voor de fysiognomie, frenologie en aanverwante onderwerpen.

[91] Over Edward Heron-Allen (Londen, 17 december 1861 – Selsey, Sussex, 28 maart 1943) zie de website van The Heron-Allen Society, URL http://www.heronallensociety.co.uk (geraadpleegd op 4 februari 2018). Over de handleesrage zie Anoniem, 'Palmistry and dogberry', *Light: A Journal of Psychical, Occult, and Mystical Research* XV(737), 23 februari 1895 [geregistreerd als een krant], 90: "[W]hat is called 'Palmistry' is a fashionable amusement, and an amusement fast blossoming into a profession. At fancy fairs, bazaars and the like, practisers of Palmistry are the rage, and thousands of half-crowns pass every week during the season."

[92] Joan Navarre, 'Oscar Wilde, Edward Heron-Allen, and the palmistry craze of the 1880s', *English Literature in Transition 1880-1920* 54(2), 2011, 174-184, 174.

[93] De SPR was opgericht met het doel om wetenschappelijk onderzoek te doen naar verschijnselen en ervaringen die onder de noemer occult of paranormaal vallen. Veel internationaal belangrijke filosofen en wetenschappers waren lid van deze organisatie (Asprem, 'The Society for Psychical Research', 266-274; Sommer, 'Psychichal research in the history and philosophy of science', 38-45).

geheime kennis. Aan die eeuwenoude kunst van het handlezen heeft D'Arpentigny nota bene betrekkelijk recent kennis over de handvorm toegevoegd en onder invloed van Éliphas Lévi heeft Desbarrolles de leer van de kabbala erbij betrokken.

Er zijn aantoonbare connecties tussen de genoemde genootschappen en het handlezen. Zo is Edward Heron-Allen een van de eerste leden van de Society for Psychical Research. Oscar Wilde, wiens moeder lid is van de Theosophical Society en wiens vrouw in 1888 toetreedt tot de Hermetic Order of the Golden Dawn, leest zelf geen handen, maar consulteert meermaals een handlezeres.[94] Verder wordt Wilde door Heron-Allen geïnspireerd tot het schrijven van de klassieker *Lord Arthur Savile's crime: A story of cheiromancy* (1887).[95]

In Duitsland brengt met name het blad *Sphinx* het handlezen onder de aandacht van zijn lezers. *Sphinx* is in 1886 gelanceerd door de jurist en theosoof Wilhelm Hübbe-Schleiden. Het vormt een alternatief voor het naar de smaak van Hübbe-Schleiden teveel op het spiritisme gerichte *Psychische Studien*.[96] Direct in de eerste jaargang schenkt Hübbe-Schleiden aandacht aan de handleeskunde. Aan de hand van *Cheirosophy* (1883) van Heron-Allen en Frith legt hij de ontwikkeling uit die de handleeskunde in de voorgaande decennia heeft doorgemaakt. Het gevolg van onderzoek in Frankrijk is dat de chirognomie als een nieuwe wetenschap dient te worden gezien, aldus Hübbe-Schleiden.[97] Vervolgens stapt hij in het artikel over op zijn ontmoeting met een leerling van Desbarrolles. Tot slot is er nog een lange, vertaalde passage van een journalist die Desbarrolles in Parijs heeft bezocht en daarvan in de *The World*, een New Yorkse krant, verslag heeft uitgebracht.

---

[94] Edward Heron-Allen, Mrs. A. Robinson en een Parijse handlezeres lazen Wilde's handen. Het is onzeker of Cheiro ook Wilde's handen heeft gelezen: Cheiro kan dit verhaal uit zijn duim hebben gezogen. Zie Cheiro, *'Cheiro's Memoirs': The reminiscences of a society palmist*, Philadelphia / London: J.B. Lippincott, 1912, 46, 61; A. Robinson, *The graven palm: A manuel of the science of palmistry*, London: Herbert Jenkins, 1924, afb. 8; Wilfred Hugh Chesson, 'A reminiscence of 1898', in: E.H. Mikhail (redactie), *Oscar Wilde: Interviews and Recollections* (deel 2), London / Basingstoke: Macmillan Press, 1979, 374-382, 376; Merlin Holland, *The Wilde album*, London: Fourth Estate, 1997, 127-128; Navarre, 'Oscar Wilde, Edward Heron-Allen', 177-179, 183 noot 19; Neil McKenna, *The secret life of Oscar Wilde*, London: Century, 2003, 393-394, 477; email van Michael Seeney (Oscar Wilde Society) aan AN, 16 mei 2013.

[95] In december 1884 maakte Heron-Allen kennis met Constance M. Wilde-Lloyd (1859–1898) en Oscar F.O.W. Wilde (1854–1900) en raakte hij met hen bevriend (Stanley Weintraub, '"The Hibernian School": Oscar Wilde and Bernard Shaw', *Shaw* 13, 1993, 25-49, 27-28; Navarre, 'Oscar Wilde, Edward Heron-Allen', 174-182; Timothy J. McCann, '"Nocturnes, novels and necromancy": Blanche Roosevelt, Edmund Downey and Edward Heron-Allen', *Opusculum* 19, 2013, 4-22, 11, 14; *Id*., 'Edward Heron-Allen and Constance Wilde: A horoscope and two palm-readings', *The Wildean* 47, 2015, 56-64).

[96] Andreas Sommer, 'Normalizing the supernormal: The Formation of the "Gesellschaft für Psychologische Forschung" ("Society for Psychological Research"), c. 1886-1890', *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 49(1), 2013, 18-44, 20.

[97] [Wilhelm von Hübbe-Schleiden], 'Chiromantik und Chirognomie, alter Glaube und neues Wissen', *Sphinx* 1(6), 1886, 396-402, 399. Wilhelm von Hübbe-Schleiden (1846-1916) schreef meer over chiromantie, zie: Wilhelm von Saintgeorge (pseudoniem van Wilhelm von Hübbe-Schleiden), 'Darwinismus und Chiromantie', *Sphinx* 13(79), 1892, 222-224; Wilhelm von Hübbe-Schleiden, *Indisches Tagebuch 1894/1896*, (Norbert Klatt, redactie), Göttingen: Norbert Klatt Verlag, 2009, 77, 159, 165, 175, 653, 669; Skeptiker, 'Cheirosophie', (Von Hübbe-Schleiden, vertaling), *Sphinx* 10(59), 1890, 314-315.

In maart en oktober 1888 staan opnieuw vergelijkbare, algemeen inleidende artikelen in *Sphinx*. Vanaf januari 1889 wordt een serie van vijf bijdragen gepubliceerd waarin lezers de beginselen van het werkelijke handlezen krijgen uitgelegd.[98] Hierdoor moet de belangstelling voor handleeskunde voldoende zijn geprikkeld, want vlak daarna verschijnt in Berlijn het eerste boek van Gustav W. Gessmann over de handleeskunde, *Katechismus der Handlesekunst* (1889).[99] Uiteindelijk publiceert de militair, museumdirecteur, auteur, occultist en grafoloog Gessmann vijf boeken over het handlezen; in een zesde wijdt hij een gedeelte aan het handlezen.[100] Zo wordt de handleeskunde een praktische methode die in Duitsland bij het occulte gedachtegoed thuishoort.[101]

De invloedrijkste occultist in Frankrijk na Éliphas Lévi is de arts en "Parijsche alchimist", kenner van "alle verborgen geheimen", Gérard Encausse, beter bekend onder zijn schrijversnaam Papus.[102] Papus wordt in 1887 lid van de Société Théosophique in Parijs, maar keert dit gezelschapenkele jaren later de rug toe en raakt toen nauw betrokken bij de oprichting van verschillende loges, waaronder de Ordre Martiniste.[103] Ook initieert Papus de tijdschriften *L'Initation* (1888–1899) en *Le Voile d'Isis* (1890–1898). Het is onbekend of Papus zelf handen

---

[98] W.D. [Wilhelm Daniel], 'Cheirosophie', *Sphinx* 5(27), 1888, 207-209; Adolf von Spreti, 'Chiromantie', *Sphinx* 6(34), 1888, 209-216; William Sydney Peel, 'Chiromantie', *Sphinx* 7(37-39, 42), 1889, 33-35, 96-101, 179-183, 368-372; *Id*., 'Chiromantische Praxis: Ein Beispiel', *Sphinx* 8(43), 1889, 16-23. Er was ook een artikel over de duim: A. v. M., 'Chiromantisches: Der Daumen als Siegel', *Sphinx* 7(40), 1889, 251-252. Op die bijdragen kwam een reactie: H.B., 'Der Daumen und was dazu gehört', *Sphinx* 8(44), 1889, 121-122. Vergelijk Ludwig Krepenhagen, 'Bruno über Chiromantie und Chirognomie', *Sphinx* 8(46), 1889, 232-234; Skeptiker, 'Cheirosophie', 314-315; Von Saintgeorge [Wilhelm von Hübbe-Schleiden], 'Darwinismus und Chiromantie', 222-224.

[99] C. Drn., 'Chiromantie: Ein System der Handlesekunst', *Sphinx* 8(44), 1889, 122-123.

[100] Van Gustav Wilhelm Gessmann (1860–1924) verschenen bij Karl Siegismund in Berlijn de titels *Katechismus der Handlesekunst: Das ist eine kurze übersichtliche Zusammenstellung der von den Chiromanten für die Deutung der Handformen sowie der auf der Handfläche befindlichen Zeichen aufgestellten Lehren* (1889; herdrukken in 1895, 1901, 1907, 1915, 1921), *Katechismus der Handflächenkunde: Nach den besten alten Quellen zusammengestellt und bearbeitet* (1898; herdruk in 1908, 1919, 1922), *Katechismus der Wahrsagekünste mit besonderer Berücksichtigung der Sterndeutekunst, Handlesekunst und Punktierkunst: Eine kulturhistorische Studie* (1892; herdruk in 1905, 1919), *Die Frauenhand und ihre Bedeutung für die Erforschung des weiblichen Charakters: Eine physiognomische Studie* (1894; herdruk in 1910, 1921), *Die Männerhand und ihre Bedeutung für die Erforschung des männlichen Charakters: Eine physiognomische Studie* (1894; herdruk in 1920) en *Die Kinderhand und deren Bedeutung für Erziehung und Berufswahl: Eine physiognomische Studie* (1894; herdruk in 1923).

[101] Zie bijvoorbeeld de opmerking over de publicatie van K.J. Müller, *Aberglaube und Okkultismus in Berlin und der Provinz Brandenburg: Vortrag, geh. in Berlin, Oranienburg und Landsberg a. W.* (1889) in Anoniem, ['Müller, K.J.'], *Neue Metaphysische Rundschau* 3(4, 5), 1900, 148, 178: "Der Vortrag hat in den Kreisen seiner Zuhörer Beifall gefunden, bei seinen Lesern findet er ihn auch. Eine Plauderei über allerlei Aberglauben, über Magnetismus, Hypnotismus, Phrenologie und Chiromantie etc. Den Anhang füllt eine chiromantische Charakteristik, die einen Einblick gewährt, wie derartige Deutungen gefasst werden."

[102] Anoniem, 'Papus †', *De Telegraaf*, 3 november 1916. Een andere pseudoniem van de arts Gérard-Anaclet Vincent Encausse (1865–1916) is Un Initié.

[103] Jean-Pierre Laurant, 'Lévi, Éliphas', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 689-692; Julian Strube, 'Occultist identity formations between theosophy and socialism in *fin-de-sciècle* France', *Numen* 64, 2017, 568-595, 576-581.

leest, maar dat het onderwerp bij zijn oeuvre hoorde staat vast: hij legt meermaals de beginselen van de chiromantie uit.[104]

Degenen die in Papus' tijd in Parijs naam maken met het handlezen zijn Madame de Thèbes en Madame Fraya. Beiden behoren, voor zover getraceerd, niet bij een bepaalde occulte beweging, maar zijn door hun waarzeggersschap en contact met Papus wel de belichamingen van het florerende occulte milieu van Parijs. Allebei dragen bij aan de beeldvorming van de handleeskunde. Daarover hierna meer, eerst terug naar belangrijke handleeskundige ontwikkelingen in Engeland.

8.8.2 *In 1889 is de Cheirological Society of Great Britain opgericht*

Vanzelfsprekend onder invloed van de handleesrage en de opgekomen belangstelling voor occulte praktijken, wordt in 1889 in Londen de Cheirological Society of Great Britain opgericht. De drijvende krachten hierachter zijn Katherine St. Hill[105] en Ina Oxenford.[106] Dit genootschap, eind jaren twintig van de twintigste eeuw opgeheven en al die tijd onder leiding van St. Hill, drukt een groot stempel op de ontwikkeling van de handleeskunde in het Westen. Er worden cursussen handlezen verzorgd en examens afgenomen. Men doet onderzoek naar handen in ziekenhuizen en scholen en brengt het tijdschrift *The Palmist* – en later ook *The Palmist's Review* – uit, dat tot en met 1901 iedere maand verschijnt en een grote verspreiding kent. Lidmaatschap van de Cheirological Society biedt onderscheiding van en bescherming tegen handlezende oplichters.[107]

Mogelijk heeft de Cheirological Society anderen geïnspireerd tot professionalisering van het handlezen en aanverwante praktijken. Zo runt de handlezeres en psychometriste Ida Ellis samen met haar man en zwager een goed lopend, gerenommeerd occult centrum in

---

[104] Papus, *Traité synthétique de chiromancie*, Paris: Carré, 1892; Un Initié, *Mystères des sciences occultes*, Paris: La Libraire Illustrée, [1894], 48-66 (hoofdstuk 3 'Chiromancie'); *Id*., *Premiers elements de chiromancie, renfermant, et une série de leçons didactiques, la chirognomonie, la chiromancie physique et astrologique: ouvrage precede de la réédition du traité synthétique de chiromancie*, Paris: Charcornac, 1896. Deze laatste verscheen in herziene versie opnieuw als *Comment on lit dans la main: Premiers éléments de chiromancie*, Paris: Paul Ollendorff, 1902. Papus' eigen handen zijn door Madame Fraya geanalyseerd, zie G. Phaneg ("avec une étude chiromantique de Mme Fraya"), *Le docteur Papus*, Paris: Librairie Hermétique, 1909 (*). G. Phaneg, pseudoniem van George C.M. Descormiers (1867–1945), was een trouwe leerling van Papus.

[105] Katherine Harriette Richardson St. Hill (Nelson, Nieuw Zeeland, 1856 – Berkshire, Engeland, 25 augustus 1940) schreef meerdere boeken over handleeskunde en benadrukte immer via iemands handen diens verleden na te gaan. Ook waarschuwde ze nieuwelingen niet aan toekomst voorspellen te doen (Anoniem, 'The gentle science of palmistry: A chat with mrs. Katherine St. Hill', *Northern Champion* (Taree, New South Wales), 29 juli 1922; Fitzherbert, *The palmist's companion*, 47-51, 176, 178).

[106] Ina Oxenford (ca. 1870 – overleden na 1945) was secretaresse van de London Cheirological Society en schreef zelf enkele boeken over handlezen (Fitzherbert, *The palmist's companion*, 49, 52-53, 153-154).

[107] Jones, 'The London Cheirological Society', *History of hand reading*, URL http://www.johnnyfincham.com/history/ksthill.htm (geraadpleegd op 6 maart 2018).

Blackpool.[108] Anno 1896 kent de stad Erfurt het Institut für Graphologie und Chiromantie. Het instituut adverteert in *Sphinx* voor het laten maken van gipsafdrukken van handen.[109]

Invloedrijk voor de beeldvorming van de handleeskunde is ook de helderziende handlezer Cheiro. Binnen de wereld van de handleeskunde is hij een begrip. *Cheiro's language of the hand* (1892) wordt op gezette tijden nog steeds herdrukt. Cheiro, geboren in Ierland als William John Warner, zou het handlezen in India hebben geleerd. Hij reist de hele wereld over en vestigt zich uiteindelijk in Hollywood. Overal leest hij handen, vaak van beroemde of anderszins bekende mensen, zoals van de latere president van de Theosophical Society, Annie Besant, en de man die de Indiase Vedanta-filosofie naar Amerika en Engeland brengt, Swami Vivekananda.[110] Ofschoon Cheiro's te boek gestelde verhalen over zijn ontmoetingen met bekende mensen met een flinke korrel zout moeten worden genomen, spreken zijn verhalen tot de verbeelding en laten zij het aanzien van het handlezen stijgen.[111]

Een serieuze poging tot verankering van de handleeskunde als een serieuze wetenschap is het werk van de zakenman William G. Benham uit Columbus, Ohio. Zodra Benham als dertienjarige van een oude zigeunerin de beginselen van het handlezen heeft geleerd, gaat hij op eigen kracht door.[112] Dit resulteert in een ruim zeshonderd pagina's tellende verhandeling, waarin Benham pleit voor een handclassificatiesysteem gebaseerd op de planeten. Benhams systeem is niet blijvend gebleken, maar zijn gestructureerde, heldere uiteenzettingen voorzien van tekeningen en foto's van handpalmen hebben ervoor gezorgd dat *The laws of scientific hand reading* (1900) lange tijd de Bijbel van handlezers is geweest.[113]

---

[108] Ida Eliza Ellis-Mitchell (Alpheton Suffolk, 1866 – Trewinnard Manor, Cornwall, 7 februari 1940) en haar echtgenoot, de frenoloog Albert Ernest Ellis (1867–1934), waren de oprichters van The British Institute of Mental Science in Blackpool (Fitzherbert, *The palmist's companion*, 42-45; Tower Project, *A family of phrenologists*, 11 december 2011, URL https://vl203.wordpress.com/2011/12/16/a-family-of-phrenologists (geraadpleegd op 22 oktober 2018); email van Valerie Schirru aan AN, 2 februari 2015).

[109] Das Institut für Graphologie und Chiromantie, 'Eine praktische Probe der Schrift und Handliniendeutung', *Sphinx* 22(123), 1896, 298-303.

[110] Cheiro, *De taal van de hand: Een volledig, practisch werk over de wetenschap der handlijnkunde en het voorspellen uit de hand, en bevattende het systeem en de onderzoekingen*, (H.B. de Famars Testas, vertaling, bewerking), 's-Gravenhage: J. Philip Kruseman, 1936, afb. 32 en 33. Cheiro alias Louis Hamon (William John Warner, Dublin, 1 november 1866 – Hollywood, 8 oktober 1936) nam als een van de eersten afdrukken van handpalmen in zijn boeken op. De handafdruk van Annie Besant-Wood (1847–1933) is gemaakt op 22 augustus 1894; die van Vivekananda (Narendranath Datta, 1863–1902) op 6 april 1895. Vivekananda's onderricht vond aansluiting bij het transcendentalisme en de New Thought beweging. Onder andere de *Neue Metaphysische Rundschau* publiceerde rond de eeuwwisseling teksten van hem.

[111] Anoniem, '"Cheiro" tells how he read the hands of the great: Famous palmist's experiences with King Edward, Gladstone, Parnell, Lord Russell, Mark Twain, Sarah Bernhardt, and Others', *The New York Times*, 22 september 1912; Fitzherbert, *The palmist's companion*, 107-109, 212-214.

[112] Benham, *The laws of scientific hand reading*, v-vi: "[B]y chance I fell in with an old gypsy who taught me what she knew of Gypsy chiromancy. This was not much, it is true, but enough to give direction to my thoughts."

[113] Gettings, *The book of the hand*, 208-209; Fitzherbert, *The palmist's companion*, 100, 219-223; Jones, 'The laws of scientific handreading', *History of hand reading*, URL http://www.johnnyfincham.com/history/benham.htm (geraadpleegd op 15 februari 2018). William George Benham ([Columbus, Ohio], 10 november 1860 – 4 maart 1953) was voorzitter en penningmeester van Krauss, Butler en Benham Company, een bedrijf dat handelde in

8.8.3 *In Parijs wordt wetenschappelijk onderzoek naar handlezen verricht*

Parijs kent in de tijd van Papus talloze waarzeggers en waarzegsters. De eerder genoemde Madame de Thèbes steekt hier – als gedoodverfde opvolgster van Adolphe Desbarrolles – bovenuit (afb 18).[114] Ze heeft indruk gemaakt met voorspellingen die zouden zijn uitgekomen. Vanaf 1903 tot aan haar overlijden in 1916 schrijft ze ieder jaar een almanak met haar profetieën voor het komende jaar. Minder bekend is dat zij als inspiratiebron diende voor een film die midden in de Eerste Wereldoorlog is uitgebracht. *Madame de Thèbes* (1915) verhaalt over een beroemde, door menig politicus geraadpleegde zigeunerin, die vanwege een vloek haar bastaardzoon aan een vrouw uit gegoede kringen heeft gegeven.[115] In werkelijkheid bezoeken Franse politici niet alleen Madame de Thèbes, maar ook de andere gerenommeerde Parijse chiromancienne, Madame Fraya (afb. 19). Zij is als jonge Baskische vrouw naar de Franse hoofdstad gekomen en zou goed bevriend zijn met Papus.[116]

Nicolas Vaschide's studie over de 'psychologie van de hand'

Geen handlezer, maar wel onderzoeker van de menselijke hand, is de betrekkelijk jonge, uit Boekarest afkomstige filosoof en psycholoog Nicolas Vaschide. De handleeskunde maakt substantieel deel uit van zijn onderzoek. Vaschide's vroegtijdig overlijden – wat voorspeld zou zijn door Madame Fraya[117] – brengt zijn vrouw ertoe zorg te dragen voor de publicatie van *Essai sur la psychologie de la main* (1909). Het resultaat is een academisch werk, waarin uiteenlopende aspecten van de hand in kaart zijn gebracht.[118] De onderwerpen variëren van

---

tapijten en gordijnen. Op latere leeftijd woonde Benham vermoedelijk in New York, waar hij in 1946 Florence Meschter (1895–1980) aanwees als zijn opvolgster. Op haar beurt leerde Meschter het handlezen aan Frank Andrews (Frank Andrew Iacuzzo, g. 1941), die John Lennon, Yoko Ono, prinses Grace van Monaco en Andy Warhol tot zijn cliënten mocht rekenen (Annie Georgia Greenberg, 'Meet the real-deals of NYC: Fortune telling', *Refinery29*, 31 oktober 2012, URL http://www.refinery29.com/38614 (geraadpleegd op 15 februari 2018)).

[114] Voordat Madame de Thèbes (Annette Savary, Ménilmontant, 1844 – Petit-Aunay, Meung-sur-Loire, 23 december 1916) zich als handlezend waarzegster vestigde, was zij, dochter van een timmerman, lerares bij een gegoede familie en toerde ze als toneelspeelster een periode met een gezelschap (F. Gaucherand, 'La mort d'une voyante', *Le Gaulois*, 27 december 1916; Owen, *A supernatural war*, 28-31).

[115] Voor de synopsis van de film, zie Greengagesummer, *Madame de Thèbes (1915): An early Mauritz Stiller movie, long thought lost*, 29 september 2007, URL http://www.imdb.com/user/ur9523738/ (geraadpleegd op 6 maart 2018). Voor de film zie URL https://www.youtube.com/watch?v=gzVW7PYX96A (gepubliceerd op 31 oktober 2017).

[116] Vergelijk § 4.1.2 noot 24.

[117] Nicolas Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*, Paris: Marcel Rivière, 1909, 472 noot 1; R.A. Reddingius, 'Berichte über Spontanphänomene: Eine Betrachtung über Todesprophezeiungen', *Zeitschrift für Parapsychologie* 1(6), 1926, 519-527, 522; Hugo Debrunner, 'Das Zukunftdeuten aus der Hand', *Neue Wissenschaft* 2(9), 1951, 310-316, 311.

[118] Het boek, voorzien van een voorwoord door Charles R. Richet (1850–1935), werd goed ontvangen (Raymond Meunier, 'N. Vaschide. – Essai sur la psychologie de la main', *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 69, 1910, 88-94). Nicolas Vaschide en Alfred Binet waren met elkaar in contact gekomen tijdens een conferentie in Boekarest. In 1895 kreeg Vaschide een beurs om in Parijs verder te studeren; zijn vrouw, Victoria Vaschide-Samfirescu (overleden in 1950), volgde later.

'chiromantische divinatiewetenschappen' tot 'de hand in de kunst' en van 'handpathologie' (met foto's van misvormde handen) tot nieuwe loten aan het onderzoek van de hand: vingerafdrukken, schrijverskramp en de hand bezien vanuit de antropologie. *Essai sur la psychologie de la main* geeft in feite het handleeskundig discours in het Europa van begin twintigste eeuw weer. Vergeleken met *Ludicrum chiromanticum* (1661) is het duidelijk dat in de loop der tijd de studie van de hand meer facetten heeft gekregen.

Met Vaschide's werk lijkt de hand als object van studie aan de vooravond van een nieuw tijdperk te staan. Alle invalshoeken van waaruit Vaschide de hand beschouwt, staan op gelijke voet met elkaar. Tekenend voor de nieuwe tijdgeest met betrekking tot de handleeskunde, is het op één na laatste hoofdstuk. Dit is gewijd aan experimenten die Vaschide uitvoerde met veertig handlezers om de chirognomie en chiromantie op hun merites te testen.[119] Tot deze groep van handlezers behoort zijn "chère collaboratrice Fraya".[120]

Een experiment betreft de geslachtsbepaling. Kunnen de handlezers op basis van alléén de hand, dat wil zeggen zonder het zien van kleding of de rest van de persoon, vaststellen of ze de hand van een man of vrouw zien? Van de honderd handen die de veertig handlezers voor dit experiment onder ogen krijgen, vergissen de aan het onderzoek deelnemende handlezers zich slechts negen à tien keer. Een ander experiment is ontworpen om na te gaan in welke mate de handlezers op basis van handen iemands leeftijd kunnen inschatten. Ook het typeren van iemands karakter op grond van louter en alleen het zien van de handen is door Vaschide onderzocht, evenals het antwoord op de vraag of de handlezers kunnen zien of iemand in het verleden een bepaalde ziekte heeft gehad. Tenslotte trok hij na of toekomstvoorspellingen zijn uitgekomen. De handlezers scoren lang niet op alles bovengemiddeld. Toch is Vaschide van mening dat "une chiromancienne d'élite" vaak bekwamer is dan een beroepspsycholoog.[121] Of, zoals Willy Tenhaeff het formuleert: handleeskundigen zijn over het algemeen betere psychologen dan menigeen, zelfs beter dan menig professor in de psychologie die "auteur is van een of meer lijvige folianten over zielkunde".[122]

Alfred Binets experiment met Madame Fraya

De directeur van het psychologisch laboratorium van de Sorbonne, Alfred Binet, gaat met Madame Fraya in dezelfde onderzoeksrichting door. Het artikel van Binet over zijn bevindingen met de chiromancièn̈ne begint met de vaststelling dat de chiromantie geen goede naam heeft. Aanvankelijk is Binet deze mening eveneens toegedaan. Een zekere openheid voor het handlezen ontstaat wanneer Alexandre Dumas jr. hem over Desbarrolles vertelt en Binet bijgevolg het boek van "le Grand Maître de la chiromancie" leest.[123]

---

[119] Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*, 453-474. Vergelijk W.H.C. Tenhaeff, *Supernormale vermogens*, Amsterdam: K.H. Noest, 1922, 112-121.

[120] Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*, 460.

[121] Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*, 474.

[122] Tenhaeff, *Supernormale vermogens*, 120. Tenhaeff gaf aan dat de onderzoekingen van Vaschide belangrijk waren, maar slechts het begin waren van goed wetenschappelijk onderzoek naar de chiromantie.

[123] Alfred Binet, 'Essai sur la chiromancie expérimentale', *L'Année Psychologique* 14(1), 1908, 390-404, 390, 391. Alexandre Dumas jr. (1824–1895) was in navolging van zijn vader bevriend met Desbarrolles.

Voor het eerste door Binet opgestelde experiment worden vijftien meisjes en vijftien jongens tussen de acht en veertien jaar verzocht hun handen door gaten in een zeil te steken. Madame Fraya, die zo alleen de handen kan zien, krijgt de opdracht vast te stellen welke van de leerlingen intelligent en welke niet-intelligent zijn. Bij de beoordeling van de handen laat Madame Fraya zich vervolgens leiden door een aantal handkundige grondbeginselen, zoals de vorm van de hand en het verloop van de lijnen (waren de lijnen lang, kort, dun, dik, met of zonder vertakkingen, onderbrekingen, afbuigingen, enzovoort). De ervaring heeft haar geleerd dat wanneer ze 'harmonie' tussen de vingers en de handpalm ziet, er harmonie en evenwicht is in de geest. Dezelfde ervaring heeft haar een reeks aan overige kenmerken en betekenissen geleerd:

> Stijve, knobbelige, leelijk gevormde vingers: plompe geest.
> Te lange vingers: verstrooide en verwarde geest, twistziek.
> Te korte en te dikke vingers: heftigheid, drift, onstuimigheid, onbedachtzaamheid.
> Goed gevormde, soepele vingers, die gemakkelijk naar achteren gebogen kunnen worden: gemakkelijkheid van zich aan te passen, spontaan, levendig, open en edelmoedig karakter.
> Spitse vingers; idealisme, droomerig (als de palm langwerpig is), hoogmoed, egoïsme (als de palm vierkant is).
> Vierkante vingers: gezond verstand, bedachtzaamheid, gematigd.
> Spatelvormige vingers: levendigheid, heftigheid.
> Zeer opmerkenswaardige schranderheid als de hand in haar geheel goed gevormd is. Domheid en verregaande trotschheid, wanneer de verhouding tusschen de afmetingen van de vingers en die van de handpalm niet goed is.
> Noch puntige, noch vierkante vingers: schranderheid, fijnheid, tact.
> Vingers, die van onderen opgezwollen zijn: goedheid, verheven gevoelens, eenige gemakzucht.
> Dorre vingers: egoïsme, gemakkelijk te ontwikkelen verstand; geen bevalligheid, geen schoonheidsgevoel.
> Vingers, die moeilijk van elkaar bewogen kunnen worden: langzame geest, middelmatig, gierig.
> Vingers, die ver naar achter gebogen kunnen worden: te levendige geest, te spontaan, niet voldoende nadenken. De bezitter kent geen terughouding, geen matigheid.[124]

---

[124] Anoniem, 'Waarzeggen uit de hand', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 29 november 1909. Vergelijk Anoniem, 'Die sprechende Hand', *Berliner Volkszeitung*, 29 augustus 1908. Het origineel luidt: "Doigts gourds, noueux, difformes, – esprit lourd.
Doigts trop longs; manie, esprit pointilleux, diffus.
Doigts trop courts et trop épais: violence, emportement, impulsvité, irréflexion.
Doigts bien proportionnés, souples, légèrement rejetés en arrière : facultés d'assimilation, spontanéité de l'esprits, vivacité; caractère ouvert et généreux.
Doigts pointus: idéalisme, rêverie (si la paume est allongée), orgueil, égoïsme (si la paume est carrée). – Doigts carrés: bon sens, réflexion, medération.
Doigts spatulés: vivacité, activité, violence. – Intelligence très remarquable si la main est dans son ensemble heureusement la conformée. Stupidité et orgueil voisin de la folie si les dimensions de la paume sont disproportionnées avec celles des doigts.
Doigts mixtes (ni pointus ni carrés) intelligence équilibrée, finesse, tact.
Doigts renflés à leur base: bonté; sentiments élevés; tendances à l'amour du confortable.

Met deze opsomming, die vergeleken met de 'chiromantische notitie' uit de *Eadwine Psalter* een veel meer psychologisch karakter heeft gekregen, gaat Madame Fraya aan de slag. Geheel vlekkeloos doorstaat ze de test niet. Maar dat is normaal, redeneert Binet; overal worden fouten gemaakt. Relevanter is dat de uitslag statistisch significant is. Bij drie kinderen verloopt de procedure niet conform de regels. Van de resterende zevenentwintig geeft de handlezeres zeventienmaal een juist oordeel (het kind is wel/niet intelligent), tien keer zit ze er volgens Binet naast. Onder de indruk van het resultaat zet Binet prompt een tweede experiment op. Zijn uiteindelijke conclusie luidt dat een getraind observeerder van de hand beter dan gemiddeld iets over iemands karakter en aanleg kan vaststellen.

Het feit dat Binet en Vaschide op deze wijze onderzoek verrichtten, impliceert dat het handlezen voor hen potentieel waarde heeft. Het wordt door deze twee Parijse wetenschappers niet meer achteloos genegeerd of afgedaan als een nutteloze, bedrieglijke praktijk.

8.9 Chiromantie en chirognomie worden onderdeel van de chirologie (dan wel chirosofie)

In Duitsland wordt in dezelfde periode een School voor Waarzegsters opgericht. De reacties hierop in de pers zijn negatief. De aankondiging dat Berlijn met een "L e h r a n s t a l t f ü r W a h r s a g e r i n n e n beehrt werden wird", een "hohen Schule der Dummen", is het nieuwste op het gebied der "Spekulation auf die Dummheit", aldus het *Berliner Tageblatt*.[125] Volgens de reclamefolder van de school, de nieuwsbron voor dit krantenbericht, zouden de leerlingen les krijgen in het kaartleggen, koffiedik kijken, werken met het ei en lood, het interpreteren van de vlucht van vogels en 'wetenschappelijke chirologie'. De pers eist dat de politie tegen dit onheil optreedt.

Wat er van de opleiding terecht is gekomen, of de school ooit waarzegsters heeft afgeleverd, wie de oprichtster was, wie de leerkrachten waren en of de politie actie heeft ondernomen, is niet achterhaald. Opmerkelijk is echter dat de opleiding sprak van chiro*logie*, *wetenschappelijke* chirologie nog wel, niet chiro*mantie*. De term chirologie zal zijn overgewaaid uit Engeland, waar het genootschap van Katharine St. Hill en Ina Oxenford zich de Cheirological

---

Doigts secs: égoïsme, sécheress. Intellingence ouverte, accessible à la culture. Aucune grâce, pas de sens esthétique.

Doigts qui s'ouvrent péniblement: esprit lent, incompréhensif. Avarice, médiocrité mentale.

Doigts rejetés en arrière avec excès: trop d'activité intellectuel, trop de spontanéité. Réflexion insuffisante. Natures excessives, dénuées de modération et de réserve…" (Binet, 'Essai de chiromancie expérimentale', 396-397).

[125] Anoniem, 'Schule der Wahrsagerinnen', *Berliner Tageblatt*, 6 april 1907; *Id*., 'Een school voor waarzegsters', *De Telegraaf*, 9 april 1907. Vergelijk met bijvoorbeeld het even kritische geluid van veertig jaar eerder: R.D., 'Feuilleton: Chiromantische Schwindeleien', *Neue Freie Presse*, 9 juli 1865. Of zie de korte boekbespreking van de derde druk van A.R. Craig, *Your luck is in your hand*, in *The Spectator*, 6 december 1884: "Mr. Craig, it will be remembered, borrows largely from Darpentigny [sic] and Desbarrolles. Would it be possible, one is disposed to ask, to disentangle any fragment of truth from the mass of charlatanry?"

Society noemt.[126] Zowel het Chirologisch Genootschap als de School voor Waarzegsters geven door de introductie van het woord chirologie te kennen dat het duiden van handen met hun talloze vormen, lijnen, bergen, tekens en verhoudingen wetenschappelijk wordt aangepakt. Waar het handlezen door de massa nog altijd wordt beschouwd als een oppervlakkige, veelal aan de Roma en Sinti gekoppelde vorm van waarzeggerij, wil de nieuwe lichting handlezeressen het als een serieuze praktijk voor het voetlicht brengen. Ze menen een wetenschappelijke vorm van handlezen te beoefenen, door hen aangeduid als chirologie.

Zij die de wetenschappelijker klinkende term chirologie (kennis van de hand) bezigen, verstaan daaronder de combinatie van chirognomie (kennis van de vorm van de hand) en chiromantie (de kunst van het waarzeggen via de hand).[127] Want al verdwijnt met de komst van de chirologie de waarzegcomponent (*manteia*) uit de term, in de praktijk van het handlezen verdwijnt die allerminst. Deze meer historische definiëring van de begrippen chiromantie en chirologie onderscheidt zich van die van Julius Spier. Spier plaatst de chirologie tegenover de chiromantie. Niet alleen wil hij het handlezen van het minderwaardige imago ontdoen, om twee inhoudelijke redenen moet hij afstand nemen van de waarzegcomponent. De eerste reden is praktisch van aard. Handlijnen kunnen veranderen en zetten daardoor het voorspellen op losse schroeven.[128] De tweede reden is ethisch-therapeutisch van aard: het toekomst voorspellen zou een belemmering kunnen vormen voor het ontwikkelingsproces van de cliënt.[129] Overigens kan de term chirologie soms voor verwarring hebben gezorgd, aangezien chirologie van oorsprong synoniem is met gebarentaal (doventaal).[130]

---

[126] Madame de Maguelone uit Parijs adverteerde bijvoorbeeld voor zichzelf met de begrippen 'Chirologie. Graphologie' (advertentie in *Le Matin*, 9 oktober 1905). Vergelijk Bijlage 4, nr. 4.

[127] Henri Rem, *Ce que révèle la main: Nouvelle édition*, Paris: Albin Michel, 1934, 4: "La chirologie comprend: 1e La chiromancie (…) 2e La chirognomonie". De gedistingeerde Henri Rem (Henri Remanjon, overleden in 1933) was zich na een carrière als notaris en rechtsgeleerde aan de Faculté de Paris volledig aan de chirologie gaan wijden (A.D., 'Les révélations de trois chirologues: Ce qu'on lit dans la main', *Le Petit Journal*, 21 januari 1922).

[128] Spier, *Worden wie je bent*, 19: "Gezien vanuit een zuiver praktisch oogpunt kan zelfs niet eens met betrekkelijke zekerheid een voorspelling worden gedaan omdat de lijnen en de kenmerken van de binnenhand veranderen[.]"

[129] Spier, *Worden wie je bent*, 18: "Als ik veel waarde toeken aan alle ervaringen en indrukken uit het verleden, dan is de logische consequentie dat ik des te hardnekkiger elke uitspraak over de toekomst, voor zover het gebeurtenissen betreft, van de hand moet wijzen, omdat ik daarmee het zelf meewerken van de mens aan zijn ontwikkeling zou uitsluiten." Vergelijk § 3.3.3 (de alinea behorend bij de noten 60 en 61) en § 6.1.1.

[130] De recensent van van *Ce que révèle la main* (1920) van Henri Rem wees hierop: "De heer Rem noemt zijn kennis '*chirologie*,' '*kennis van de hand*,' een woord, dat tot misverstand zou kunnen leiden, omdat het ook voor '*het woord van de hand*' (de handspraak) gebruikt wordt" (B. [Johan F.H. Boonacker], 'Over chirologie', in: J.F.H. Boonacker & G.C. Gerrits (redactie), *Wetenschappelijke Bladen: Geschiedenis – maatschappelijke belangen – natuurwetenschappen – letterkunde, een bloemlezing uit buitenlandsche tijdschriften* (deel 4), Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1922, 250-251, 250). Dat zo'n verwarring inderdaad kan ontstaan, blijkt uit deze zin van Lisette Thooft: "[Spier] baseerde zijn mensenkennis op handlijnkunde of chirologie – 'handen- en vingerspraak', zegt het woordenboek –" (Lisette Thooft, 'Etty Hillesum als voorloopster van de Nieuwe Spiritualiteit: "Beluisteren, wat er opstijgt uit jezelf"', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in discours*, 61-68, 65).

Een derde begrip dat reeds bestaat, maar via Edward Heron-Allen opnieuw wordt gebruikt, is chirosofie (wijsheid van de hand).[131] Volgens de titelpagina van zijn *A manual of cheirosophy* (1885) is dit boek een praktisch handboek over de *twin sciences* 'cheirognomie' en 'cheiromantie'. In de inleiding beargumenteert Heron-Allen dat deze twee takken van de handleeskunde feitelijk onlosmakelijk met elkaar zijn verweven.[132] Vervolgens blijkt hij Desbarrolles' Franse term *chiromancie* te hebben vertaald met het Engelse *cheirosophy*.[133] Mogelijk beschouwt Heron-Allen chirosofie als het betere alternatief voor chiromantie aangezien Desbarrolles de occulte wetenschappen kabbala, astrologie, numerologie en het mesmerisme bij het handlezen betrekt. Cheiro*sofie*, of chiro*sofie*, is in die zin meer gepast dan chiro*logie*, dat hij wellicht ook associeert met gebarentaal.

In de praktijk bestaan er dus variaties op het gebruik en de definiëring van de verschillende termen.[134] Voor de grote lijn is het belangrijk om te weten dat het handlezen oorspronkelijk is aangeduid met chiromantie – denk aan de 'Notitie over chiromantie' (ca. 1160), *Die Kunst chiromantia* (ca. 1480), *Introdvctiones apotelesmaticæ elegantes, in chyromantiam…* (1522) en *Ludicrum chiromanticum* (1661). Onder invloed van kapitein D'Arpentigny wordt de vorm van de hand, de chirognomie, een belangrijk onderdeel van het handlezen. Pas daarna, tegen het eind van de negentiende eeuw, doen de chirosofie en chirologie hun intrede in het handleeskundig discours. Drie decennia later, in 1929, introduceert Julius Spier de psychochirologie (§ 6.1).

---

[131] Op zich is de term 'chirosofie' eerder gebruikt. Zo zijn de handleeskundige aantekeningen van Nikolaus Pompeius uit 1651 onder de titel 'Chirosophiæ' opgenomen in Praetorius' *Ludicrum chiromanticum* en schreef de arts Ludovico Heinrico Lúz (Ludwig Heinrich Lutz) *Chirosophia concentrata* (1670, herdrukken in 1672, 1679 en 1782). Vergelijk Boehm, 'Chiromantie', 38.

[132] Heron-Allen, *A manuel of cheirosophy*, 97-98.

[133] Vergelijk de zinsnede van Desbarrolles, *Les mystères de la main*, 1: "Si l'étude de la phrénologie, de la chiromancie et des sciences (…)" met de vertaling van Heron-Allen, *A manuel of cheirosophy*, 17: "If the study of Phrenology, of Cheirosophy, and of the sciences (…)". Het is met deze twee woorden, aldus Heron-Allen, "that Adrien [sic, Adolphe] Desbarrolles commences the preface of his elementary work" (Heron-Allen, *A manuel of cheirosophy*, 18).

[134] Eind negentiende eeuw gebruikte bijvoorbeeld Fritz Engel (1867–1935), redacteur van het *Berliner Tageblatt*, het begrip chirologie als synoniem voor *Handformenkunde* (Fritz Engel, 'Was uns die Hand verrät', *Berliner Tageblatt*, 25 februari 1894). Begin twintigste eeuw stelde Hans Freimark de chirosofie, door hem "Wissenschaft der Handlesekunst" genoemd, samen uit "die Chirognomie oder die Lehre von den Formen der Hand" en "die Chirologie, oder die Lehre von den Linien der Hand" (Hans Freimark, 'Was uns die Hand verrät', *Hamburgischer Correspondent*, 18 januari 1906). Freimark schaarde dus de chirognomie en (zijn definitie van) de chirologie onder de chirosofie. Terwijl Engel het verschil tussen chirologie en chirognomie niet begrepen lijkt te hebben, lijkt Freimark de chiromantie en chirologie met elkaar te hebben verward.
Robert Buckland nam in 2004 de historisch gezien eigenaardige definiëring van Lewis Spence uit 1920 over. Buckland en Spence stelden onder respectievelijk het lemma *cheiromancy* en *palmistry* dat de *cheiromancy/palmistry* is onderverdeeld in drie aspecten, te weten de chirognomie ("recognizing a person's intelligence from the shape of the hands"), chirosofie ("the study of comparative value of manual formations") en chiromantie ("the art of divination from the form of the hand and fingers, and the lines and markings on them") (Buckland, *The fortune-telling book*, 110; Spence, *An encyclopaedia of occultism*, 314). Buckland en Spence verbonden dus de chirognomie aan intelligentie, de chirosofie aan de vergelijkende studie van 'handformaties' en lieten de vorm van de handen en vingers deel uitmaken van de chiromantie.

9 Handen fascineren het Duitsland van het interbellum

Als zeven- of achttienjarige maakt Julius Spier via een arts kennis met de handleeskunde. Een kleine dertig jaar later merkt hij kritisch op dat "großen Kreisen des Publikums" nog altijd niet op de hoogte zijn van het verschil tussen chiromantie en chirologie.[1] In een tijd waarin de serieuze handduiding in wetenschappelijke kringen voet aan de grond begint te krijgen, vindt hij het opmerkelijk dat er ook steeds meer handlezende waarzeggers te vinden zijn. Winkels verkopen boeken over handleeskunde, astrologie en grafologie. In hartje Berlijn specialiseert een zaak zich zelfs op dit gebied.[2]

In diezelfde periode is Spier bezig de psychochirologie op de kaart te zetten en vindt hij aansluiting bij de medische wereld (§ 6.1-2). Hiermee is echter nog niets gezegd over de wijze waarop het handlezen in Duitsland tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw gestalte krijgt en hoe Spier zich daartoe verhoudt. Zo blijkt dat in het Duitse keizerrijk en daarna, na 1918, in de Weimar Republiek, esoterisch en aanverwant gedachtegoed welig tiert. Een diversiteit aan theosofische, occulte, *völkische*, christelijke en vergelijkbare bewegingen is actief.[3] Binnen deze stromingen is het handlezen een van de interessegebieden. Niet gehinderd maar soms wel gevoed door een bepaalde beweging, verspreidt het handlezen zich dwars door alle lagen van de bevolking heen. Een waaier aan publicaties ziet het licht (§ 9.1-2). Meerdere handlezende mannen en vrouwen zijn tot op zekere hoogte vergelijkbaar met Spier: ook zij vallen op en hebben naam (§ 9.3-4). De belangrijkste van deze personen is Ernst Issberner-Haldane (§ 9.5). Spier zal van het een en ander op de hoogte zijn geweest, maar heeft een eigen missie (§ 9.6). En net zoals het geval is bij andere handlezers uit zijn tijd, wordt zijn leven bemoeilijkt wanneer de nazi's aan de macht komen (§ 9.7).

9.1 Diverse academici verrichten chirologisch georiënteerd onderzoek

In het vorige hoofdstuk komt naar voren dat de chiromantie in de zestiende en zeventiende eeuw samen met de fysiognomie en metoposcopie deel uitmaakt van het academisch discours

---

[1] Spier, 'Warum ich nicht wahrsage', 55.

[2] Anoniem, 'Valsche profeten: Bijgeloof bij gebrek aan geloof', *Nieuwe Venlosche Courant*, 30 maart 1932. Vergelijk C.L. 'Okkultistische Bücherausstellung', *Berliner Börsen-Zeitung*, 20 november 1922: "Die beiden Versammlungsräume des Künstlerhauses zeigen bis zum 22. d. M. ein eigenartiges Bild. Sie sind der Ort der Dispute und der Leerschau des okkulten Berlins. Eigenartige Gesichter und Gestalten in eifrigem Meinungsaustausch oder nachdenklichem Schweigen bevölkern die Säle, schreiten in aufmerksamer Prüfung die Tische and den Wänden ab, auf denen die okkultistischen Verlage Deutschlands M[ystiker]kollektionen aufgefahren haben. 'Materialisationen', 'Uebersinnliche Welten', 'Geheimnissen', ['']Kabbala', 'Esoterik', Namen, die sonst kaum einmal unter hundert vorkommen, liegen hier in Reih und Glied. Und allen Augen die über diese Namen und Titel gleiten, sieht man den furchtbaren Durst nach 'Wissen', nach Erfassen des 'Wunders' an."

[3] Zie onder meer Staudenmaier, 'Esoteric alternatives in Imperial Germany', 23-41; Treitel, *A science for the soul*, 251-263.

in Wittenberg en Jena (§ 8.5), en dat in het begin van de twintigste eeuw de wetenschap en het handlezen op een volledig andere manier opnieuw bij elkaar komen (§ 8.8.2). Nadat het handlezen ruim een eeuw als een twijfelachtige praktijk geen onderwerp van academische studie is geweest, hebben Nicolas Vaschide en Alfred Binet in Parijs experimenten opgezet om de handleeskunde op zijn merites te testen. Er zijn rond de eeuwwisseling meer hoogopgeleiden die de handleeskunde met nieuwe ogen beschouwen, ook in het Duitse rijk.

Zo is er de zenuwarts die de handleeskunde bij Spier introduceert. Deze arts, wiens naam Spier kennelijk is vergeten, benut de handvorm en -lijnen als diagnostisch materiaal ter behandeling van geesteszieken.[4] (Hij zal zodoende een lichtend voorbeeld voor Spier zijn geweest.) De dermatologen Julius Heller[5] en Siegfried Bettman[6] verrichten onderzoek dat grenst aan de handleeskunde. Hellers specialisme betreft de vingernagels. Zijn *Die Krankheiten der Nägel* (1900) is een medische klassieker en in geen enkel opzicht een chiromantisch of chirologisch werk. Heller citeert hooguit in de paragraaf 'Die Nägel im Volksglauben' een passage uit de "grosse vollständige Universal Lexicon (Leipzig un Halle 1740)".[7] Dit oude boek bevat een interessante compilatie van de chiromantische leer over de nagels, aldus Heller. Verder zijn er de psychiaters Adolf Friedemann[8] en Gottfried Kühnel,[9] de arts en psycholoog John F.

---

[4] Spier, 'Psychochirologie, eine neue Therapie', 339; JWR in gesprek met Annamarie Mommsen. Vera Bern, 'Unenthüllte Rätselwelten: Psycho-Chirologie – eine neue Wissenschaft', *Hamburgischer Correspondent*, 5 oktober 1930: "Julius Spier erzählt, daß er vor 25 Jahren in einem kleinen Ostseebad dem Vortrag eines Berliner Nervenarztes beiwohnte, der die Hand zur Diagnostiek heranzog."

[5] Dr. Julius Heller (1864–1931) schreef *Die Krankheiten der Nägel*, Berlin: August Hirschwald, 1900 (herdruk in 1927) en 'Das Verhalten der Nägel bei Krankheiten des Gesamtorganismus', *Wiener klinischen Wochenschau*, 1903 (alleen als referentie gezien). Heller was van 1891 tot 1898 arts bij de syfiliskliniek te Berlijn en had tot 1917 een eigen kliniek voor dermatologie, urologie en venerische ziekten.

[6] Prof. dr. Siegfried Bettmann (1869–1939) publiceerde 'Über Papillarleistenzeichnungen am menschlichen Daumenballen', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 96(3), 1931, 427-452; 'Über die Vierfingerfurche', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 98(4), 1932, 487-503; 'Die Papillarleistenzeichnung der Handfläche in ihrer Beziehung zur Händigkeit', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 98(5), 1932, 649-675.

[7] Heller, *Die Krankheiten der Nägel*, 44-45; Pinkus, 'Buchbesprechungen: Julius Heller, *Die Krankheiten der Nägel*', *Dermatologische Zeitschrift* 52(2), 1928, 151-152. Eerder betrok Philip Mey de nagels bij de handleeskunde, zie Mey, *Chiromantia medica*, 76-89.

[8] Dr. Adolph Friedemann (1902–1981) publiceerde 'Handbau und Psychose', 339-499; 'Hände von Zwillingen', *Zentralblatt für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 82(4), 1929 (*); 'Handbau und Charakterkunde', *Jahrbuch der Charakterologie* VI, 1929 (*). In 1933 vestigde hij zich in Zwitserland, raakte levenslang bevriend met de pionier op het gebied van de psychohygiëne, Heinrich Meng, en werd in 1949 directeur van het Institut für Psychohygiene in Biel, waar hij veel met de Rorschachmethode werkte (K.W. Bash, 'Adolph Friedemann 1902-1981', *Journal of Personality Assessment* 46(1), 1982, 111-112).

[9] Gottfried Kühnel, 'Die Konstitutionsform der Hand', *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 141(1), 1932, 98-131. Zie noot 18.

Rittmeister,[10] de Weense privaatdocent A.F. Hecht,[11] de ingenieur en ergonoom Friedrich Herig,[12] de veelzijdige pionier van de 'psychotechnologie' Fritz Giese,[13] de psycholoog Géza Révész[14] en de antropologen Hella Pöch[15] en Adolf L. Würth[16] verrichten eveneens aan de handleeskunde gerelateerd onderzoek. Allen willen weten of er correlaties kunnen worden vastgesteld tussen enerzijds kenmerken van de hand en anderzijds bijvoorbeeld karakterstructuur, aanleg voor ziekten en de cultuurontwikkeling van de mens. Soms is dit handonderzoek gekleurd door de algemeen heersende belangstelling voor de rassenleer.[17]

---

[10] John F. Rittmeister (1898–1943) publiceerde 'Über die Affenfurche (Vierfingerfurche) mit besonderer Berücksichtigung der Mikrodegeneration und des Problems des Mongolismus', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 106(2), 1936, 276-314.

[11] A.F. Hecht, 'Über das Hand- und Fußflächenrelief von Kindern', *Zeitschrift für die Gesamte Experimentelle Medizin* 39, 1923, 56-66.

[12] Friedrich (Fritz) Herig (1890–1969) schreef *Menschenhand und Kulturwerden: Einführung in die Manufaktologie*, Weimar: Verlag für Urgeschichte und Menschenforschung, 1928 (herdrukken in 1929 en 1931), en *Hand und Maschine*, Halle: Marhold, 1934. In 1930 richtte Herig in Karlsruhe het Gesellschaft für Manufaktologie op. Manufactologie (*Handkulturlehre*) is de cultuurfilosofische leer van de hand. De hand zou de cultuurontwikkeling van de mens een belangrijke rol spelen. Hierbij zouden de techniek uit het stenentijdperk, de vorm van werktuigen, de technologie van muziekinstrumenten, de symboliek van de hand in "Sprache und Schrift", "Kult und Kunst" en "Chirologie und Graphologie", zowel de grondslagen als het bewijs leveren (Anoniem, 'Gesellschaft für Manufaktologie', *Hamburger Nachrichten*, 17 mei 1930).

[13] Wilhelm Oskar Fritz Giese (1890–1935) besprak in zijn *Psychologie der Arbeitshand*, Berlin / Wien: Urban & Schwarzenberg, 1928, onder andere de handleeskunde, handdynamica, vingerafdrukken en grafologie. Giese was een van de eersten die bevindingen uit de dieptepsychologie methodisch integreerde in de 'psychodiagnostiek', aldus Hans Ulrich Schulz, 'Giese, Fritz', in: *Neue Deutsche Biographie* (deel 6), 1964, 378-379.

[14] Tijdens het elfde Internationale Psychologie Congres, gehouden op 25-31 juli 1937 in Parijs, hield de Hongaars-Nederlandse Géza Révész (1878–1955) een voordracht onder de titel 'Die soziobiologische Funktion der menschlichen und tierischen Hand'. Vier jaar later verscheen van Révész *De menschelijke hand: Een psychologische studie*, Amsterdam: Noordhollandsche Uitgevers Maatschappij, 1941, waarin de literatuurlijst onder meer zijn opgenomen: D'Arpentigny, *La chirognomonie*; Carus, *Ueber Grund und Bedeutung der verschiedenen Formen der Hand*; Friedemann, 'Handbau und Charakterkunde'; Jaquin, *The hand of man*; Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*. Révész was bevriend met de fenomenologisch psycholoog David Katz (1884–1953), die de hand vanuit de tastzin bestudeerde, maar wiens werk geen directe koppeling naar de handleeskunde bevat (David Katz, 'Zur Psychophysik der menschlichen Hand: Beiträge zur psychologischen Grundlegung des Werkunterrichts und des Arbeitsschulgedankens' (deel 1-2), *Zeitschrift für Pädagogische Psychologie* 26, 1925, 29-37, 97-104).

[15] Hella Pöch-Schürer von Waldheim (1893–1976) schreef 'Über Handlinien', *Mitteilungen Anthropologischen Gesellschaft* [Vienna] 55, 1925, 133-159. Er kwam vervolg op dit onderzoek van Hans Grüneberg, 'Einige Bemerkungen über die Vererbung der Beugefalten der Hohlhand', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 87(3), 1928, 548-550. Vergelijk met het onderzoek naar vingerafdrukken van Margarete Weninger-Taubert (1896–1987) (een Joodse) en het onderzoek naar de morfologie van de hand van Dora Maria Könner (1905–1970) (Brigitte Fuchs, *Frauen und 'Rassenkunde': Ein Beitrag zur Geschichte der anthroplogischen Disziplinen an der Universität Wien (1870-1945)*, ongepubliceerd manuscript, Wien: Universität Wien, Geisteswissenschaftlichen Fakultät, 1996, 193, 201-202, 209, 211, 220, 222).

[16] Adolf Ludwig Würth (1905–1997) schreef 'Die Entstehung der Beugefurchen der menschlichen Hohlhand', *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 36(2), 1937, 187-214.

[17] Eind negentiende, begin twintigste eeuw werd er binnen het wetenschappelijk milieu volop onderzoek gedaan naar rassen en leefden er allerlei aannames over ras en evolutie. Zie onder meer Brigitte Fuchs, *'Rasse', 'Volk', Geschlecht: Anthropologische Diskurse in Österreich, 1850-1960*, Frankfurt am Main / New York: Campus Verlag,

De zojuist genoemde Gottfried Kühnel doet metingen aan handen en werkt onder de psychiater en karakter- en lichaamsbouwtypoloog Ernst Kretschmer.[18] Hella Pöch en Adolf Würth worden rasdeskundigen voor nazi-Duitsland.[19]

De meest uitgebreide chirologische studie is verricht door Adolf Friedemann. Met behulp van Kretschmers karaktertypologie onderzoekt Friedemann de mogelijke samenhang tussen de verschijningsvorm van handen aan de ene kant en schizofrenie en psychosen aan de andere kant. Hij verwijst regelmatig naar de studie van Nicolas Vaschide en bespreekt uitgebreid oude en recente handleeskundige literatuur.[20]

9.2 Een keur aan publicaties legt de principes van het handlezen uit

Parallel aan deze academici zijn er mannen en vrouwen die zich met het 'gewone' handlezen bezighouden. Deze wijze van handlezen komt voort uit de combinatie van chiromantie en chirognomie, waarover met name in het occult en theosofisch georiënteerde blad *Sphinx* is geschreven. Duitsland kent eind negentiende, begin twintigste eeuw echter geen uitzonderlijke figuren à la Desbarrolles, Madame de Thèbes, Cheiro, of de Russische 'professor der chiromantie' A.F. Rshepinksi uit St. Petersburg, wiens naam plotseling opduikt in een krant in Hamburg.[21] Volgens Rshepinski zijn er in St. Petersburg anno 1908 twee typen chiromanten en waarzeggers: zij die met een officiële erkenning opereren en zij die in het geheim werken. De groep chiromanten in St. Petersburg telt negen personen, waarvan vijf een "offizielle Genehmigung für ihre Praxis" bezitten; de groep waarzeggers bestaat uit twintig personen, van wie er vier erkend zijn.[22]

Cijfers omtrent het aantal praktiserende handlezers rond de eeuwwisseling ontbreken voor Duitse steden van vergelijkbare omvang. Wel is bekend dat Berlijn begin jaren dertig rond de

---

2003; Kurlander, *Hitler's monsters*, 19-22; Guenter Lewy, *The Nazi persecution of the Gypsies*, New York: Oxford University Press, 2000; Staudenmaier, *Between occultism and Nazism*, 159-166; Zander, *Anthroposophie in Deutschland*, 624-637.

[18] Gottfried Kühnel (1900–1968) was bij Adler "in Lehranalyse", maar had ook "Ausbildungsveranstaltungen der *Freud*schen und *Stekel*schen Richtung" (W. Schwidder & J. Zauner, 'Gottfried Kühnel †', *Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychoanalyse* 14, 1968, 301-303, 301). Na zijn promotie in 1928 werkte Kühnel drie jaar aan de zenuwkliniek van de Universiteit Marburg dat toen onder leiding stond van Ernst Kretschmer (1888–1964). Kretschmer had de hand, net zoals de voet en andere lichaamsdelen, opgenomen in zijn lichaamsbouw- en karaktertypologie, maar niet uitgewerkt (Ernst Kretschmer, *Körperbau und Charakter: Untersugungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten*, Berlin: Julius Springer, 1921, 4; vergelijk met de herziene, door Wolfgang Kretschmer uitgebreide uitgave *Körperbau und Charakter*, Berlin / Heidelberg / New York: Springer-Verlag, 1977, 60-61).

[19] Fuchs, *'Rasse', 'Volk', Geschlecht*, 291-292; *Id.*, *Frauen und 'Rassenkunde'*, 191-196; Lewy, *The Nazi persecution of the Gypsies*, 44, 49-50, 212.

[20] Friedemann, 'Handbau und Psychose', 439-444, 476-499.

[21] Anoniem, 'Chiromanten', *Hamburgischer Correspondent*, 4 januari 1908. De krant had een bericht overgenomen uit de *Petersburger Zeitung*. Rshepinski beweerde al vijftien jaar als chiromant werkzaam te zijn.

[22] *Ibidem*.

vijfentwintighonderd waarzeggers en waarzegsters telt en zeker vijftig clubs zich wijden aan activiteiten zoals astrologie, mediumschap, hypnose, het werken met de wichelroede en het handlezen.[23] Annonces laten zien dat het handlezen al eerder in Hamburg en Berlijn aandacht heeft gekregen. Er zijn lezingen over gehouden:

Hamburger Nachrichten, 31 maart 1898
Verein z. Förderung d. occulten **(sogen. geheimen) Wissenschaften** Raboisen 86 (Clubhaus Gaulsen). Freitag, den 1. April, Abends 9 Uhr präc., **Vortrag: 'Chiromantie' (Handlesekunst)** m. Experimenten!!! Für Nichtmitglieder 50 [c?] Entrée.

Berliner Tageblatt, 6 maart 1900
Spiritistische Vereinigung Sonnenlicht. Vortrag (Die Handlesekunst) Linienstr. 8[.]

Berliner Tageblatt, 8 mei 1901
Wissenschaftliche Vereinigung Sphinx. Unter den Linden 27, 8½ Uhr. Vortrag des Professors [Karl] Obertimpfler über 'Die Handlesekunst'.

Berliner Tageblatt, 22 mei 1901
Christlich-Theosophische Gesellschaft. 8½ Uhr, Rühnes Festsäle, Riebwallstr. 20. Vortrag: Handlesekunst und Medialität.

Neue Hamburger Zeitung, 26 november 1903
In der psychologischen Gesellschaft 'Isis' (Gr. Bleichen 12, I.) hielt Herr Paul Stoß seinen dritten Vortrag über das Thema: 'Die Geheimnisse der Hand'.

Er is lesgegeven in het handlezen:

Hamburger Anzeiger, 29 januari 1902
Wer wünscht Phrenologie u. Chiromantie (Handlesekunst) zu erlernen. Gest. Adr. unter P. 96 an die Grv. d. Bl.

Sommigen hebben hun diensten als handleeskundige aangeboden:

Hamburger Anzeiger, 15 januari 1907
Graphologie, Chirologie. Frau **Hermine Schmidt** aus Rußland, z. Pt. Alt.-Dssj., Arnoldstr. 4, I.

Hamburger Anzeiger, 29 mei 1909
Madame Gant, Handlesekunst, Borgfeld: Grevenweg Nr. 4, 1. Straßenbahn-Linie 11, 22, 24.

En er is een handleeskundige 'experimenteeravond' georganiseerd:

[23] Anoniem, 'Geestelijke verwarring in Europa: Bijgeloof in Europa', *De Indische Courant*, 27 april 1933; Treitel, *A science for the soul*, 59; Arthur J. Magida, *The Nazi séance: The strange story of the Jewish psychic in Hitler's circle*, New York: Palgrave Macmillan, 2011, 105.

Berliner Tageblatt, 21 februari 1912

Die Deutsche Gesellschaft für Seelenforschung, Berlin, veranstaltet heute Mittwoch 8½ Uhr im Café Austria, Potsdamer Straße 28, einen öffentlichen Experimentalabend über Handlesekunst. Referent: P. Stahl.

Deze berichtjes 'bewijzen' dat het handlezen wordt bestudeerd en beoefend. Er verschijnen bovendien publicaties over het onderwerp. Rond 1900 zijn de 'Gessmannse geschriften', de boeken over handlezen van Gustav Gessmann,[24] een belangrijke bron voor degenen die via literatuur vat willen krijgen op de handleeskundige beginselen.

Veel kennis omtrent de handleeskunde zou Paul Stoß bezitten. Stoß is voorzitter van de theosofische loge in Hamburg en is in een van de bovenstaande annonces genoemd. Aantekeningen van zijn lezingen zijn uitgewerkt door Richard Wefers, met inbegrip van een vraagen antwoordgedeelte over kwesties die tijdens Stoß', en later Wefers' voordrachten zijn gesteld.[25] Stoß geniet aanzien: Wefers plaatst hem in de lijn van belangrijke handlezers als de opvolger van D'Arpentigny en Desbarrolles.[26]

Binnen deze door Wefers geschetste hiërarchie moet een zekere wedijver spelen met Gessmann, want op de vraag welke waarde de "Gessmannschen Schriften" hebben, luidt Wefers antwoord dat die werken interessante informatie bevatten en "viel Richtiges" brengen, maar "auch voller Irrtümer und Fehlschlüsser" zitten.[27] De oorzaak voor Gessmanns fouten en drogredeneringen is, meent Wefers, dat Gessmann een verzamelaar is van handleeskundige wetenswaardigheden uit de oude traditie en dat hem slechts het 'begin der chiromantische kennis' ter beschikking heeft gestaan. Als opvolger van D'Arpentigny en Desbarrolles heeft Stoß nieuwe inzichten aan het handlezen toegevoegd, met als gevolg dat Gessmanns boeken vooral een historische waarde zouden bezitten.

Vanaf de eeuwwisseling tot aan 1920 verschijnen in het Duitse taalgebied regelmatig publicaties over het handlezen. De schrijvers en uitgevers Hans Freimark[28] en Willy Vierath[29]

---

[24] Zie § 8.8.1 noot 100.

[25] De schrijver Richard Wefers (1877–1917) schreef over Paul Stoß (1862–1906) *Die Geheimnisse der Hand: Ein Vortrag von Paul Stoß gehalten in der Theosophischen Gesellschaft in Hamburg*, Bad Schmiedeberg: F.E. Baumann, 1917 en *Die Chiromantie und Paul Stoß: Ein Denkmal dem bedeutendsten Chiromanten der Neuzeit*, Schmiedeberg / Leipzig: F.E. Baumann, 1918. Vergelijk R.W. [Richard Wefers], 'Antworten auf die Fragen', *Zum Licht* 21(122), 1913, 94-95.

[26] Wefers, *Die Chiromantie und Paul Stoß*, 100.

[27] Wefers, *Die Chiromantie und Paul Stoß*, 111.

[28] De sterk in theosofische en occulte literatuur geïnteresseerde Hans Freimark (1881–1945) schreef over handen 'Was uns die Hand verrät', *Hamburgischer Correspondent*, 18 januari 1906; 'Chiromantie und Physiognomik im Lichte theosophischer Weltanschauung', *Zentralblatt für Okkultismus* 2(1), 1908, 17-23; *Wie deute ich mein Schicksal aus Form und Linien meiner Hand? Ein illustrierter Beitrag zur Geschichte der Handlesekunst und Handformenkunde mit gliechzeitiger Abbildung und Beschreibung der Hände vieler bedeutender Zeitgenossen*, Berlin: W. Vobach, 1908 (herdruk in [ca. 1910], 1921); 'Was die menschliche Hand uns sagt', in: Reinhold Gerling (redactie), *Praktische Menschenkenntniss: Ein Lehrbuch zum Studium menschlicher Charakters, der Anlagen, Neigungen und Fähigkeiten und ihrer Erkenntnis aus äußeren Merkmalen*, Oranienburg: Orania-Verlag, 1911, 81-134 (herdruk in [1920], 247-292).

[29] Willy Vierath (1878 – overleden na 1930), occultist, schrijver, redacteur en in 1912 medeoprichter van het

schenken het aandacht, evenals de architect en astroloog Ernst Tiede,[30] de gymnasiumleraar Julius Nestler[31] en auteurs over wie aanvullende informatie ontbreekt: Bruno Schaff,[32] Eugen Gottfried Thiege[33] en anderen.[34] De homeopatisch arts en frenoloog Hermann Ottinger uit Riethäusle, een plaatsje ten zuiden van St. Gallen, Zwitserland, schrijft in 1911 en 1912 acht artikelen over de hand voor het *Zentralblatt für Okkultismus*. Aansluitend wordt de serie te boek gesteld en wordt dit werk meermaals herdrukt.[35]

Al deze publicaties, lezingen en ongetwijfeld mond-tot-mondreclame brengen mensen met het handlezen in aanraking. Ondanks de positieve waardering van de auteurs en sprekers

---

Institut der Illuminaten-Freimaurer, schreef *Die Handlesekunst und das Wahrsagen aus der Hand*, Oranienburg: F. Koslowsky, 1905 (herdruk in 1908 (97 pp.), 1918 (74 pp.), 1921).

[30] De bouwtekenaar en astroloog Ernst Heinrich Tiede (1863–overleden na 1940?) schreef *Die Runen der Hand und ihre Bedeutung: Gemeinverständlicher Lehrgang der Handliniendeutung*, Marienwerder: Verlag von Wendt Groll, 1908 (54 pp.).

[31] Julius Nestler, *Lehrbuch der Chiromantie*, Leipzig: Max Altmann, 1908 (194 pp.) (*). Julius Nestler (1877–1936) wijdde naast de elementaire uitleg over de handleeskunde hoofdstukken aan de chirognomie, chiromantie en chiro*filosofie*. Volgens Engelhardt maakte hij voornamelijk gebruik van Gessmann en andere, oudere boeken over handleeskunde (Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 34). Nestler, indertijd docent op het Ober-Gymnasium in Böhmisch-Leipa (een stad ten noorden van Praag), is vooral bekend als de vertaler van Papus' *La cabbale* (1903) en als amateur-archeoloog (Markéta Křížová, 'Julius Nestler and the "Nestler Collection" in the Náprstek Museum: Nationalism, occultism and entrepeneurship in the making of Americanist archeology in Central Europe', *Annals of the Náprstek Museum* 37(2), 2016, 17-32).

[32] Bruno Schaff, *Der Blick in die Zukunft oder die Lehre von der Chiromantie und Metoposkopie*, Chemnitz, 1900 (130 pp.) (*); herdrukt als *Der Blick in die Zukunft: Die Lehre über Chiromantie und Astrologie*, Dresden: Verlagsbuchhandlung Max Otto Groh, 1926 (139 pp.) (*).

[33] Eugen Gottfried Thiege, *Enthüllungen des menschlichen Schicksals oder die Lehre der Chiromantie: Das heisst, die Vergangenheit, Gegenwart und die Zukunft aus den Linien und Formationen der menschlichen Hand zu bestimmen*, Neudorff-Straßburg: Frau E. Thiege, [ca. 1900] (221 pp.) (*).

[34] Brochure-achtige boekjes over handlezen zijn: M. Lustig, *Die Handlesekunst*, Leipzig: Albert Otto Paul, 1915, (herdruk in 1920; 31 pp.); Fried Sassen, *Charakterdeutung nach Form und Linien der Hand*, Leipzig: Hachmeister & Thal, [1910], (40 pp.); Franz Unger, *Die Chiromantie oder Wahrsagekunst aus der Hand*, Wien / Leipzig: Mickl, 1919, (tweede druk; 28 pp.). Auteurs die een hoofdstuk of artikel over handlezen schreven: Anoniem, *Der Prophet: Vorzügliche Anleitung zur Kunst des Wahrsagens*, Berlin: Kaplick, [ca. 1910], (21 pp. met 7 illustraties van handlijnen); M. Emanuel, 'Chiromantische Lehrbriefe: XV. Lektion', *Prana* 2(12), 1911, 372-375; Hans Ertl, *Vollständiger Lehrkurs der Charakterbeurteling*, Leipzig: Verlag "Wahrheit" (Ferd. Spohr), [1912], (hoofdstuk 'Die Beurteilung der Hände und Finger'; herdruk in 1920); Ferdinand Schmidt, *Okkulte Magie*, Leipzig: z.u., 1908, 60-65 (paragraaf 'Die Chiromantie').

[35] Ulrich Hermann Ottinger (1879 – overleden na 1924) schreef 'Originalsystem der Handlesekunst', *Zentralblatt für Okkultismus* 5(1-8), 1911-1912, 44-48, 111-116, 166-172, 239-243, 303-308, 362-367, 422-426, 486-491; *Id*., *Originalsystem der Handlesekunst: Ein praktisches Handbuch zum raschen und leichten Erkennen des Charakters, der Krankheiten und des Schicksals aus den Formen und Linien der Hand*, Leipzig: Max Altmann, 1912, (53 pp.; herdruk in 1920, 1922, 1929; twaalfde druk in 1955). Ottinger ontwierp ook een 'odisch magnetisch' *Heilapparat* en een astrologisch orakelspel genaamd Kapo (Anoniem, 'Ein astrologisches Gesellschaftsspiel', *Zentralblatt für Okkultismus* 5(6), 1911, 380-381). Verder noemde hij zijn woning Villa Zanoni, naar de veelgelezen occulte roman *Zanoni* (1842) van de Engels schrijver Edward G. Bulwer Lytton (1803–1873). Bulwer Lytton had in 1883 geromantiseerd geschreven over een verblijf bij een groep zigeuners. Een van hen had hem de hand had gelezen, waarna hij zich serieus in de chiromantie had verdiept (Francis H. Groome (red.), 'Bulwer Lytton as Romany Rey', *Gypsy Lore* 3(4), 1892, 219-227, 222 noot 2).

behoudt het handlezen zijn dubieuze karakter. Wanneer de occulte bibliotheek van de schrijver en vrijmetselaar Julius Stinde na zijn dood wordt verkocht, bestempelt men het dozijn banden over chiromantie als "diese *alte rätselhafte Zigeunerkunst*".[36] Vierath signaleert in 1905 dat "'weiße Frauen', fahrende Zigeuner und sonstige Propheten" de handwaarzegkunst in diskrediet hebben gebracht; zij die zich ermee bezighouden of het verdedigen lopen nog altijd het gevaar voor een "Charlatan oder Schwachkopf" te worden gehouden.[37]

Een artikel in de *Hamburger Anzeiger* maakt duidelijk waarom. De redacteur Eberhard Buchner heeft in de stad verschillende handlezeressen bezocht en een keur aan tegenstrijdige informatie en voorspellingen over zichzelf te horen gekregen. Opvallend is Buchners observatie dat menig *Chiromantin* de boeken van Gessmann liet zien, of soms het werk van Nestler, maar dat deze boeken er stuk voor stuk als nieuw uitzagen. In werkelijkheid zouden die dus niet meer zijn dan "so eine Art Reklameschild, oder so eine Art Berechtigungsnachweise".[38]

Tot 1920 blijft de handleeskunde een onbetrouwbare, vermoedelijk op kleine schaal beoefende praktijk. In 1920 neemt de belangstelling voor handen ploteling toe en keert het tij – al blijft de scepsis ten aanzien van de handleeskunde hardnekkig, zoals ook Julius Spier constateert. In dat jaar worden enkele nieuwe boeken uitgebracht en komen er herdrukken van onder meer Gessmann en Ottinger.[39] Er verschijnt zelfs een film, *Der Chiromant (Inakra der Hellseher): Die Tragödie einer Suggestion*, waarin wordt gewaarschuwd voor het spiritisme en het verliezen van het eigen moreel besef.[40]

---

[36] G.W., 'Julius Stinde's okkultistische Bibliothek', *Psychische Studien* 32(12), 1905, 740-742, 742; cursivering AN. Julius E.W. Stinde (1841–1905) was een veelzijdig en tijdens zijn leven geliefd schrijver. Hij woonde in Berlijn en was daar lid van de vrijmetselaarsloge Zur Beständigkeit. Als handleeskundige werken noemde G.W. "das grosse Standard - Work von *Desbarolles*", "ein altitalienisches Holzschnittbuch (…) 'Epitoma Chiromantica [sic, Chyromantico] di Patritio Tricasso [da] Ceresar[i] Mant[o]uano', 1538 erschienen", een modern handleeskundig werk van Jules Leclerc waarin "dreissig Hände berühmter Personen" stonden afgebeeld en de "hübscher alter Druck" *Die vom Aberglauben, Vanitanten und Teuscherey gereinigte Chiromantia und Physiognomik* (1713) van Christian Schalitz (G.W., 'Julius Stinde's okkultistische Bibliothek', 742).

[37] Vierath, *Die Handlesekunst und das Wahrsagen aus der Hand*, 9.

[38] Eberhard Buchner, 'Wahrsagerinnen: III. Chiromantie, Phrenologie, Astrologie', *Hamburger Anzeiger*, 4 juli 1909.

[39] Nieuw waren: [Reinhold Gerling (o. 1930)], *Was uns die Hand verrät! Kurzgefaßte Anleitung zur Handlesekunst nach wissenschaftlichen Grundsätzen*, Oranienburg: Orania Verlag, 1920, (47 pp.; herdruk in 1926, 62 pp.); Wolfgang G.B. Greiser, *Chiromantie: Die Handdeutekunst in wissenschaftliche Lichte*, Munich: Linda-Verlag, [1920], (13 pp.; herdruk 1921); Hans W. Lucke, *Die Handlesekunst: praktisches Lehrbuch mit 146 Abbildungen*, Leipzig: Maximilian Wendel, [1920], (181 pp.); Von Schrenck-Notzing, *Handlesekunst und Wissenschaft*, [1920], (39 pp.; herdruk in 1931; 36 pp.); Harold Schubert, *Der Linien der Hand und ihre Deutung: Pragmatischer Wegweiser zur Schicksals- und Charaktererkenntnis*, Berlin: Carl Georgi, [1920], (16 pp.). Herdrukken waren: Ertl, *Vollständiger Lehrkurs der Charakterbeurteling*; Freimark, *Wie deute ich mein Schicksal aus Form und Linien meiner Hand?*; Gessmann, *Die Männerhand*; *Id*., *Originalsystem der Handlesekunst*; Lustig, *Die Handlesekunst*; Ottinger, *Originalsystem der Handlesekunst*.

[40] Anoniem, 'Chiromantie im Film', *Psychische Studien* 48(9), 1921, 523. De regisseur, Siegfried Philippi (1877–1936), liet zich voor het plot van de film inspireren door Edgar Allen Poe (1809–1849) en E.T.A. Hoffmann (1776–1822) (Anoniem, 'Die Turma-Film-Gesellschaft', *Neue Kino-Rundschau* 158, 1920, 10).

Een van de nieuwe uitgaven is *Handlesekunst und Wissenschaft* van de gerenommeerde Albert von Schrenck-Notzing. Als 'psychisch' (parapsychologisch) onderzoeker van het eerste uur, is Von Schrenck-Notzing betrokken geweest bij *Sphinx* (zie § 8.8.1).[41] Rond 1904 heeft hij via Nicolas Vaschide in Parijs kennisgemaakt met Madame Fraya (§ 6.1.2). Hij is dus al vertrouwd met de handleeskunde wanneer hij zijn verhandeling erover schrijft.

Wellicht hangt Von Schrenck-Notzings publicatie samen met het congres over psychische wetenschappen dat in het voorjaar van 1920 in Parijs wordt gehouden. Naar aanleiding van de verzameling gipsen handafdrukken van Madame de Thèbes, die rond 1919 in handen van de uitgever van *Psychic Magazine* zijn overgegaan, is er tijdens het congres bijzondere aandacht voor de chiromantie. Naar aanleiding van een mededeling over het op handen zijnde congres in het najaar van 1919, plaatst de astroloog en occultist Ernst Hentges een oproep. Hentgens, die eerder aandacht op Madame de Thèbes vestigde,[42] weet dat de handleeskunde "wesentlich eine Beobachtungs- und Erfahrungswissenschaft" is.[43] Voor de studie naar handlijnen en handvormen is een grote verzameling van twee- en driedimensionale handafdrukken eigenlijk noodzakelijk, aldus Hentges. Zulk materiaal is nietteming schaars. Vandaar Hentges' voorstel om gezamenlijk een substantiële verzameling foto's en gipsafdrukken bijeen te brengen en de collectie toegankelijk te maken voor handlezers (in spe). Of de oproep vruchten heeft afgeworpen is niet geregistreerd.

De uiteenlopende publicaties genereren belangstelling voor het handlezen. Op een bespreking van het boekje van Von Schrenck-Notzing in *Psychische Studien*, komt bijvoorbeeld prompt een reactie.[44] Auteurs wijden een hoofdstuk aan het handlezen in een boek,[45] of

---

[41] Over de betrokkenheid van Von Schrenck-Notzing bij *Sphinx* en andere organen zie Sommer, 'Normalizing the supernormal', 18-44.

[42] Ernst Hentges, 'Madame de Thèbes und Mademoiselle Le Normand' (deel 1-2), *Zentralblatt für Okkultismus* 13(2/3, 3), 1919, 78-86, 103-114. In deel 2 informeerde Ernst Hentges (1891 – overleden na 1932) abusievelijk dat Madame de Thèbes experimenten had uitgevoerd met Alfred Binet. Binet had met Madame Fraya gewerkt (§ 8.8.3). Over Mademoiselle Le Normand, zie Bijlage 4, nr. 26.

[43] Ernst Hentges, 'Begründung einer Lichtbildersammlung zur Erforschung der Handlinien und Handformen', *Zentralblatt für Okkultismus* 13(4), 1919, 189-190, 189.

[44] Josef Peter, 'Handlesekunst und Wissenschaft', *Psychische Studien* 48(6), 1921, 318-320. Deze bespreking bracht de heer Aurich uit Kaiserslautern ertoe een brief te sturen met zijn persoonlijke ervaring met een handlezende zigeunerin. In zijn jonge jaren had Aurich samen met een paar vrienden zich door deze vrouw de handen laten lezen en de kaarten laten leggen. Tot zijn verbazing was hetgeen zij hem en zijn vrienden in het vooruitzicht had gesteld, uitgekomen (R. Aurich, 'Eine eingetroffene chiromantische Voraussagung', *Psychische Studien* 48(9), 1921, 521-522).

[45] Zie met name Brampton-Arrhenius, *Lexikon des geheimen Wissens*, 245-354 (hoofdstuk 'Chirologie und Chiromantie'); Maxime Benkhar, *Ein Blick hinter die Kulissen des Hypnotiseurs, Telepathen, Graphologen, Chyromanten, Hellsehers, Rechenkünstlers, Wunderarztes: Selbstbekenntnisse des Experimental-Psychologen*, Bratislava: Verlag Brichta, 1930, 36-37 (het hoofdstuk 'In der Werkstätte des Graphologen und Chyromanten'); Friedrich Markus Huebner, *Zeichensprache der Seele*, Kampen auf Sylt: Niels Kampmann Verlag, 1933, (59 pp.; 34-39 over handen); I.P. Reimann (Mär-Galittu), *Das bist Du! Wegweiser für Lebensreform, Seelen- und Charakter-Entwicklung (Kopfform-, Schrift-, Hand-, Astrometrie, Traum-, Iris- Siderische Pendel-Diagnostik)*, Halle an der Saale: I.P. Reimann, 1925, (het hoofdstuk 'Das dynamische Netz der Hand'); Rudolf Spring, *Zu welchem Beruf bin ich geboren? Eine erstmaligen Darstellung der Berufeignungsprüfung vom Standpunt der karmischer Lebensberufung, mit*

schrijven er een heel boek over.[46] Populaire bladen plaatsen artikelen over het onderwerp.[47]

kombinierter Anwendung der Astrologie, Physiognomik, Chirologie, Augen- und Pendeldiagnostiek und Graphologie, Uetikon am Zürichsee: Jupiter Verlag, 1939, (64 pp.) (*); G.W. Surya (redactie), *Okkulte Diagnostik und Prognostik* (Okkulte Medizin 5), Berlin-Pankow: Linser-Verlag, 1921, 39-80 (hoofdstuk 'Diagnose auf Grund der Handlesekunst'); Emil Vogel, *Erkenne Schicksal und Krankheit aus Auge und Hand*, Leipzig: Eulen-Verlag, 1926, (48 pp.) (*).

[46] Zie de werken van de handlezeres Berta Beer, *Grundlagen der praktischen Handlesekunst*, Lörrach: Bechtel, 1930, (79 pp.) (*); Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 1932, (412 pp. plus 46 pp. beeldkatern; zie noot 95); Lomer, *Die Sprache der Hand*, 1925, (331 pp.; zie noot 94); de handlezeres en schrijfster Ursula von Mangoldt (Ursula Ruth von Mangoldt-Reiboldt-Andreae, 1904–1987), *Die Hand: Erkenntnis und Deutung ihres Ausdrucks*, Freiburg im Breisgau: Niels Kampmann, 1932, (96 pp.) en *Der Kosmos in der Hand: Ein Beitrage zur Signaturenlehre*, Munich Planagg: O.W. Barth, 1934, (226 pp.); Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 1931, (71 pp. plus 51 pp. afbeeldingen; zie § 9.3.5 en § 10.5.1); de schrijver Franzef Menhofer (Franz Josef Magg, 1894–1954), *Zeige mir Deine Hand, und ich sage Dir, wer Du bist: Versuch eine Physiognomik der Hand*, Munich: Zeitgeist Verlag, [1926], (166 pp.); de schrijver Emil Peters (1877–1925), *Hand und Charakter: Was uns die Hände der Menschen verraten*, Konstanz: Volkskraft-Verlag, 1924, (81 pp.); Hugo Steindamm & Elsbeth Ackermann, *Mysterium Mensch: Eine Einführung in die Psychologie auf Grund der Hand*, Berlin: Berliner Buch- und Zeitschriften-Verlag E.O. Erdmenger & Co, 1938 (126 pp., zie § 11.2.1); de schrijver Alois Ulreich (1877–1946), *Was steht in deiner Hand? Lehrbuch der Handlesekunst*, Leipzig / Wien / Berlin: Steyrermühl Verlag, [1931], (103 pp.); de filosoof en mysticus A.K. Helmutt Wolff (1906–1986), *Wissenschaftliche Handlese-Kunst und deren praktische, ethische und religiöse Bedeutung: Ein neuer Weg für Jedermann*, Freiburg: Zodiakus Verlag, [1930], (146 pp.). Regulus-Verlag adverteerde vanaf 1936 voor *Was uns die Hände verraten! Lehr-Kursus über Handliniendeutung mit 90 Bildbeispielen* (alleen als advertentie gezien). De schrijver en uitgever Rolf Voigt (1897–1964) bracht een boek uit met foto's van handen en een voorwoord van Kurt Pfister (1895–1951): *Hände: Eine Sammlung van Handabbildungen grosser Toter und Lebender*, Hamburg: Gebrüder Enoch Verlag, 1929, (32 pp. plus 25 pp., en 98 foto's). Dunne, kleine uitgaven waren van Hans Adels & Stephan Kurt, *Das ABC der Handkunde*, Hamburg: Meissners Verlag, [1931], (45 pp.); Anoniem, *Lehrkursus über die Handliniendeutung: Nun erfahren Sie es ganz genau…*, Berlin: Plaza-Verlag, [1931], (24 pp.); Degering-Wehrmann, *Handlesekunst als Wissenschaft*, Lisboa: P.M. Ressing, 1931 (34 pp.) (*); Edgar Hirsch-Hirson, *Die praktische Anleitung zur Handlesekunst für jedermann*, Wolfenbüttel: Verlag der Freude [Georg Koch & Paul Zeiger], [1928], (39 pp.; herdruk in 1930); Adolf Koelsch, *Hände und was sie sagen*, Zürich: Orell Füssli, 1929, (24 pp.); Leo Reissinger, *Die Hand: Das Programm des Lebens*, Stuttgart: Süddeutsches Verlagshaus, 1929, (23 pp. plus 8 pp. middenkatern). Engelhardt noemde nog meer titels (Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 39-40).

[47] Friedrich Altena, 'Beseelte Hände: Eine psychologische Studie', *Scherl's Magazin* 4(3), 1928, 326-329; I.V. Dith, 'Hände sprechen Bände', *Revue des Monats* 1(5), 1927, 460-462; Adele von Finck, 'Chirologie und Chiromantie', *Der Querschnitt* 8(6), 1928, 405-409; *Id*., 'Rätsel der Hand: Aus dem Tagebuch einer Chiromantin', *Scherl's Magazin* 5(1), 1929, 21-24; Ellen Kissling-Valentin, 'Ja, die Hände können sprechen: Psychochirologische Steckbriefe bedeutender Menschen', *Scherl's Magazin* 6(4), 1930, 349-359; Dura Komescru, 'Hände lügen nicht', (B. Scheide-Sanguessa, illustraties), *Der getreue Eckart* 9(12), 1932, 899-903; Reinhold Wimmers, 'Musikerhände', *Zeitschrift für Musik* 105(11), 1938, 1223-1225; Fritz Zielesch, 'Sagen Ihre Handlinien die Wahrheit?', *Scherl's Magazin* 7(11), 1931, 1004-1009; *Id*., 'Sind Sie so, wie Ihre Hand behaupted?', *Scherl's Magazin* 8(2), 1932, 133-138.

Occulte tijdschriften[48] en almanakken doen hetzelfde.[49] Nog meer oude werken worden herdrukt, te weten het weinig toegankelijke blokboek *Die Kunst chiromantia* (ca. 1480),[50] Carus' meer toegankelijke *Symbolik der menschlichen Gestalt* (1853)[51] en Della Porta's *Die Physiognomie des Menschen* (oorspronkelijk in 1593 verschenen).[52]

Van Katharine St. Hill, oprichtster van de Cheirological Society in Londen, wordt een werk vertaald.[53] Van Cheiro en Desbarrolles worden delen vertaald en bewerkt.[54] Ongetwijfeld zijn er ook verhalen en scripts geschreven waarin een handlezer figureert of het plot om een handlezer draait.[55] Allerlei mensen laten hun handen fotograferen. Vermoedelijk zijn er fotografen, die zich hierin bekwamen.[56] Soms is er iets nieuws. Een jonge kunstenares ontwaart

---

[48] Ben ley, 'Handlesekunst!', *Zentralblatt für Okkultismus* 15(4), 1921, 173-176; Walter Gehler, 'Menschen- und Charakterkunde: Schicksal?', *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 3(1), 1928, 26; L. von Keil, 'Die Hand und ihre Schwingung als Symbol der Herrscherbestimmung', *Das Wunder* 2, 1928, 30-32; Mär-Galittu (pseudoniem van Johanna Paula Reimann), 'Das Schaltsystem der menschlichen Hand und seine Phänomenalität', *Zentralblatt für Okkultismus* 18(5), 1924, 225-230; Sao [sic, Sav] Nemo, 'Okkulte Reisebriefe I: Magische Praktiken, die ich am Wege fand' (over een ontmoeting met een waarzeggende zigeuner), *Zentralblatt für Okkultismus* 21(11), 1928, 499-501; Ubald Tartaruga (schrijversnaam van Edmund O. Ehrenfreund, 1875–1941), 'Handdiagnostiek', *Zentralblatt für Okkultismus* 21(5), 1927, 222-225.

[49] Zie onder meer Anoniem, 'Anleitung zum Handlesen', in: *Lorcher Astrologischer Kalender für das Jahr 1930*, Lorch: Rohm Verlag, [1929] (*); M. Stahr de Redka, 'Mord-, Irrsinn-, Selbstmordzeichen in der Hand', in: Ludwig Hoffmann (redactie), *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1931*, Kempten im Allgäu: Gesellschaft für Bildungs- und Lebensreform, [1930], 103-106; Wilhelm Wulff, 'Horoskop und Handlesekunst', in: Ludwig Hoffman & Elsbeth Ebertin (redactie), *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1927: Astrologischer Haus- und Bauernkalender*, Pfullingen in Württemberg: Johannes Baum Verlag, 1926, 76-84; *Id*., 'Die Symbolik der Hand', in: Hoffman, *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1931*, 83-92.

[50] Johannes Hartlieb, *Die Kunst chiromantia*, (Ernst Weil, redactie, nawoord), Munich: Verlag der Münchener Drucke, 1923.

[51] Carus, *Symbolik der menschlichen Gestalt*, 294-326 (over handen); *Id*., *Über Grund und Bedeutung der verschiedenen Formen der Hand in Verschiedenen Personen: Eine Vorlesung*, (Julius Schuster, nawoord), Berlin: Martinus Breslauer, 1927 (origineel in 1846).

[52] Giambattista Della Porta, *Die Physiognomie des Menschen*, (Theodor Lessing & Will Rink, vertaling), Dresden: Madaus & Co, 1931, 199-205 (over handen).

[53] Katharine St. Hill, *Die Handlesekunst, ihre Bedeutung als Charakter- und Schicksalsschlüssel*, (Klara Muche, vertaling), Oranienburg: Wilhelm Möller, [1920] (herdruk in [1921], [ca. 1925] en [1927]).

[54] Cheiro, *Die Handlesekunst*, (Bianca Beck Rzikowsky, vertaling, voorwoord), Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1927; Margarete von Suttner (geboren Von Kelle), *Die Geheimnisse der Hand: Frei bearbeitet nach Désbarolles 'Les mystères de la main'*, Berlin: Dr. Eysler & Co, 1922; Adolphe Desbarolles, *Die Hand und ihre Geheimnisse*, (Ursula von Mangoldt, vertaling, bewerking), Munich-Planegg: Barth, 1935.

[55] Zie als voorbeelden Anny Hoffmann, 'Hände und was sie sagen: Eine Plauderei', in: Hoffmann, *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1931*, 78-82; de speelfilm *Abenteuer im Südexpress* (1934), geregisseerd door Erich Waschneck.

[56] Zie met name de foto's in Dith, 'Hände sprechen Bände'; Koelsch, *Hände und was sie sagen*; Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*; Voigt, *Hände*. Vergelijk Hans Reuter, 'Die Psychologie der menschlichen Hand in der Photographie', *Agfa-Photoblätter* 5(7), 1929, 261-268. In het boek van Madame Sylvia zijn van ruim twintig personen de handen gefotografeerd door Jaro von Tucholka (1894–1978).

bijvoorbeeld figuren in het lijnenpatroon van een handafdruk en interpreteert deze.[57] En af en toe wordt er een proef opgezet om de in zwang zijnde methoden van karakteranalyse, waaronder de handleeskunde, met elkaar te vergelijken (afb. 31).[58]

Temidden van deze ontwikkelingen steken enkele mannen en vrouwen om verschillende redenen boven het maaiveld uit. Deze tijd- en vakgenoten van Julius Spier worden in de volgende twee paragrafen belicht.

9.3 Enkele handlezers in Berlijn hebben een goede reputatie

9.3.1 *Max von Kreusch geeft een praktische wending aan de handleeskunde*

De eerste die genoemd moet worden is de indertijd bekende Berlijnse karakteroloog Max von Kreusch (Riga, 29 november 1892 – overleden na 1935) (afb. 21). Er zijn weinig gegevens over hem bewaard gebleven. De reden om hem apart te vermelden is dat Von Kreusch, een doctor in de filosofie, een breed publiek aansprak en met zijn occulte praktijken voor vol werd aangezien. Hij kon als "Specializt für Charakterdiagnosen" worden geraadpleegd "bei Fragen der Organisation, Berufswahl, Willensbildung, Charakterfehler, Eheharmonie etc".[59]

Von Kreusch' succes als handlezer begint met een praktisch, helder geschreven boekje waarin hij de lezer geen waarzegboek voorschotelt "sondern ein wissenschaftliches Werkchen" over de handleeskunde.[60] *Das System der Chirologie* (1921) nodigt mensen uit om open,

---

[57] Anoniem, 'Das "okkulte" Berlin: Spiritismus als Geschäft', *Berliner Tageblatt*, 19 september 1925: "Eine i n t e r e s s a n t e A b a r t der Handlesekunst kultiviert ein j u n g e s M ä d c h e n, das in einem Keller an der Potsdamer Straße haust. Sie formt H a n d a b d r ü ck e und deutet sie, indem sie vorgibt, F i g u r e n in den Linien zu sehen." De betreffende vrouw is Gerda Wilhelm. Zij maakte de foto's voor Max von Kreusch' boek over handlezen en tekende de handpalm van Max Liebermann behorend bij Von Kreusch' handanalyse van Liebermann. Issberner-Haldane vond Wilhelm een "sehr taktvoller und feinsinniger Mensch" en wist dat zij de gave bezat om in handafdrukken gezichten, figuren en symbolen ("Sinnbilder") te herkennen (Ernst Issberner-Haldane, *Der Chiromant: Werdegang Erinnerungen von Reisen und aus der Praxis eines Chirosophen, mit Vortragen und Betrachtungen für eine höhere Weltanschauung*, Bad Oldesloe: Uranus Verlag, 1925, 266; *Id*., 'Chyromantie: Wann ist die beste Zeit zur Liebe?', *Die andere Welt* 1(1), 1931, 41-43, 41). Een voorbeeld van Wilhelms bijzondere waarneming in een handafdruk is weergegeven in G. Lilian, 'Die sehende Hand', *Zentralblatt für Okkultismus* 16(1), 1922, 35-37, afb. 2.

[58] Fritz Zielesch & Elisabeth M. Zielesch-Gebhard, 'Herr und Frau Zielesch heiraten! Eine Verlobungsreise durch die Beratungsstellen der Chiromantie, Graphologie, Phrenologie und Astrologie zur Feststellung gegenseitiger Ehe-Eignung für den "Uhu" veranstaltet', *Uhu* 3(12), 1927, 64-71; Anoniem (redacteur) met medewerking van onder andere Ernst Issberner-Haldane en Max von Kreusch, 'Lässt sich Ihr Schicksal deuten? Aus der Physiognomie, aus der Handschrift, aus der Handform und den Handlinien, aus dem Körperbau, aus dem Horoskop und durch Psychometrie', *Scherl's Magazin* 7(1), 1931, 18-32; Manfred Bott-Bodenhausen & S.B. Herrmann (redactie), *Sterne, Schriften, Hände: Charakter- und Schicksalsdeutung bekannter Frauen und Männer*, Berlin: Prismen-Verlag, 1933.

[59] Advertentie in het *Berliner Tageblatt*, 27 januari 1924.

[60] Max von Kreusch, *Das System der Chirologie (Charakter- und Schicksalberechnung aus der Hand): Allgemeinverständlicher Leitfaden der Handformen-, Handflächen- und Handlinienkunde für Unterrichtung und*

dus zonder vooroordeel, naar de leer van de handen te kijken. Deze meer wetenschappelijke benadering wekt kennelijk vertrouwen, want in 1922 plaatst het *Berliner Tageblatt* Von Kreusch' handanalyse van de kunstenaar en professor Max Liebermann. Weliswaar met de opmerking niet voor de inhoud in te staan, maar het stuk wordt evenmin gebrandmerkt als bedriegerij.[61] Drie jaar later is er bij het *Neues Wiener Journal* geen enkele twijfel meer: men plaatst een feuilleton van Von Kreusch over de handleeskunde. De serie "Die Linien der Hand, Trugbild und Wahrheit" zou zo voortreffelijk zijn geweest dat het een bespreking in het *Zentralblatt für Okkultismus* waard is.[62]

Een verklaring voor de betekenis die aan de handlijnen kan worden toegedicht, zoekt Von Kreusch in de fysiologie. Er zou samenhang bestaan tussen hersenen en handbeeld. Verder geeft hij een praktische wending aan het oude thema waarin de lijnen in de palm onthullen of er een levenspartner in het verschiet zou liggen. Mannen op zoek naar een meisje dat een efficiënte huisvrouw zou kunnen worden, adviseert hij om denkbeelden over een mooie hand te laten varen. Een meisje met fraaie, slanke, fijnbesneden handen zou beslist talenten hebben, maar is zeker niet praktisch of zuinig ingesteld. Daarentegen hebben "[t]üchtige Haustöchter" volgens Von Kreusch gewoonlijk brede handvlakken met sterke, soms grove

Selbstausbildung, Berlin: Kreusch Verlag, 1921, (52 pp.; herdruk in [ca. 1922], 1923), 3. In eigen beheer publiceerde Von Kreusch ook boekjes over grafologie en frenologie. Ter gelegenheid van het driehonderdjarige bestaan van de grafologie bracht hij een speciale uitgave waarin hij alle drie de onderwerpen presenteerde: *Moderne systematische Menschenkenntnis: Graphologie – Phrenologie – Chirologie und ihr gesetzmässiger Zusammenhang* (Jubiläums-Ausgabe), Berlin: Kreusch Verlag, 1922, (59 pp.; herdruk in 1928). Twee uitgebreidere versies volgden: *Vollendete Menschenkenntnis durch Graphologie, Phrenologie, Physiognomik, Mimik, Chirologie, Astrologie im Zusammenhang: Allgmeinverständlich dargestelt*, Berlin: Kreusch Verlag, [1924], (64 pp.; herdruk in [1929]) en *Praktische Menschenkunde: Handschrift-, Schädel-, Gesichts-, Hand-, Bewegungs-Merkmale als Hilfsmittel im täglichen Leben*, Stuttgart: Verlag für Wirtschaft und Verkehr, 1929, (278 pp., 181-195 over 'Die Grundlagen der praktischen Handkunde'). Mogelijk leverde Von Kreusch meer bijdragen over de hand dan hij deed met 'Die Hand und ihre Rätsel' in de *Weltrhythmus-Kalender 1926* (als vermelding gezien) en 'Vererben sich Handform und Handlinien?' in: *Ebertin-Kalender: Regulus-Kalender, astrologischer Ratgeber für Stadt und Land für das Jahr 1936,* Görlitz: Regulus-Verlag, 1935, 125-128.

[61] Max von Kreusch, 'Neue Technik der Handlesekunst: Analyse der Hand Max Liebermanns', *Berliner Tageblatt*, 7 maart 1922; Anoniem, 'Das "Berliner Tageblatt"', *Psychische Studien* 49(8), 1922, 449. Het toeval wil dat in het jaar dat Von Kreusch zijn handanalyse van Liebermann in een krant publiceerde, Liebermann een portret van Albert Einstein schilderde en op 24 juni 1922 Walther Rathenau werd vermoord. Einstein en Rathenau waren met elkaar bevriend en Liebermann maakte deel uit van de sociale kring van Rathenau's zuster, Edith Andreae-Rathenau. Het is dus mogelijk dat Einstein en Liebermann met elkaar over handlezen hebben gesproken. Zeker is dat Einstein in 1925 zijn handen rond 1929 liet fotograferen door Jaro von Tucholka en ze in 1930 door Madame Sylvia liet analyseren (zie Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 63; Nagel, *The hands of Albert Einstein*, 10, 16-17).

[62] Fritz Langner, 'Die Linien der Hand', *Zentralblatt für Okkultismus* 18(12), 1925, 532-535, 532. Langner meldde eerder dat een belangrijke krant voor het noordwesten van Duitsland een positief oordeel over de chiromantie had uitgesproken. Deze krant had laten weten: "Der Chirologie resp. Chiromantie liegen ohne zweifel Wahrheiten zugrunde[.] Sie bildet, wie Physiognomik, Graphologie usw., einen Teil der allgemeinen körperlichen Formal-Diagnose. Darüber orientieren Sie sich am besten in der jeder Buchhandlung erhältlichen Literatur" (Fritz Langler, 'Die Wahrheit der Chiromantie', *Zentralblatt für Okkultismus* 18(10), 1925, 478).

vingers en bijzonder sterk ontwikkelde duimen.[63] Mannen die een huwelijkspartner zoeken, doen er daarom goed aan de handen te bekijken van het meisje op wie ze hun oog hebben laten vallen. Het lot ligt niet per se in de lijnen verborgen die louter en alleen door een handlezer kunnen worden ontcijferd.

9.3.2 *Professor Ketty lift mee op de glorie van zijn grootmoeder*

Een volledig ander type handlezer dan Max von Kreusch is 'Professor Ketty'. Professor Ketty, ook gespeld Ket-ty, is de pseudoniem van de in Brussel geboren Franstalige Jean-François Planas (Brussel, 1 juli 1865 – overleden na 1929). Hij verschijnt in beeld nadat het tijdschrift *Magische Blätter* in 1920 voorspellingen van een oude zigeunerin heeft gememoreerd. Het verhaal gaat dat deze vrouw in 1849 de toenmalige prins Wilhelm von Preußen (1797-1888) onder meer zou hebben voorzegd dat hij in 1871 Duits keizer zou worden en in 1888 zou sterven. Beide voorspellingen zijn uitgekomen. Via relaties is de redactie contact gekomen met een kleinzoon van deze zigeunerin – Professor Ketty. Het relaas over zijn grootmoeder Mari Osaer-Diloa Dilatche verschijnt in de *Magische Blätter* van februari 1921 en is geïllustreerd met een foto van de handlezeres op negentigjarige leeftijd.[64] Sindsdien krijgt de 'professor' zelf publiciteit. Vaak wordt daarbij vermeld dat hij de kleinzoon is van de zigeunerin die zo treffend voor Wilhelm von Preußen de toekomst voorspelde.[65]

In september 1921 laat het maandblad *Psychische Studien* weten dat de film die "Professor Kutty [sic] und Martin Berger" over chiromantie maakten onlangs in Berlijn draaide.[66] Deze

---

[63] Anoniem, 'Hand und Charakter: Wichtige Merkmale für Heiratslustige', *Berliner Tageblatt*, 14 juli 1921. Als verwijzing gezien van Max von Kreusch is de bijdrage 'Hand der Frau' in het maandblad *Die schöne Frau* (Anoniem, 'Büchertisch', *Berliner Börsenzeitung*, 10 februari 1926).

[64] Anoniem, 'Die Weissagung der Zigeunerin', *Magische Blätter* 2(2), 1921, 53-57. De zigeunerin Mari Diloa-Dilatche (Joesel/Wesel, Westfalen, 1790 – Rocourt, nabij Luik, 1888) huwde in 1812 de Belg François Xavier Osaer. Volgens Jean-François Planas zouden meerdere kranten over zijn de voorspellingen die zijn grootmoeder aan Wilhelm von Preußen hebben bericht. Vergelijk Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 35; G.W. Surya, 'Gehörtes und Erlebtes', *Zentralblatt für Okkultismus* 12(2), 1918, 49-54, 52-53; Lomer, *Die Sprache der Hand*, 13-14.

[65] Friedrich Rattersth, 'Ein Welthoroskop für das Jahr 1928: Interview mit einem berühmten Hellseher', *Hamburger Anzeiger*, 16 december 1927; Erik Kronberg, '1928', *Wiener Magazin* 3(2), 1929, 11-18, 11; Anoniem, 'Van overal: Controle op een profeet', *Algemeen Handelsblad*, 7 januari 1930; *Id*., 'Verwachting 1930: Niet veel goeds', *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 8 januari 1930; Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 35. Oorspronkelijke bronnen naar de waarzeggingen van Mari Osaer-Diloa Dilatche heb ik niet gevonden, wel verwijzingen naar vergelijkbare voorspellingen van een chiromant genaamd Croom in de memoires van Wilhelmine von Bayreuth (1709–1758), een voorspelling van een handlezende professor uit Frankfurt am Main aan de koning van Pruisen Friedrich Wilhelm I (1688–1713) en een voorspelling van een zigeunerin voor tsaar Alexander III (1845–1894) (Carl Kiesewetter, 'Aus den Memoiren der Markgräfin Wilhelmine von Bayreuth', *Sphinx* 4(4), 1887, 228-232, 228-229; W.H.C. Tenhaeff, 'Parapsychologische verschijnselen in oude oorkonden', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 5, 1932-1933, 127-134, 130-132; K.B., 'Grundsäßlicher Unglaube: Wie es einmal der Chiromantie erging', *Sphinx* 7(37), 1889, 56-57; G.B., 'Chiromantische Prophezeiung', *Sphinx* 8(43), 1889, 52).

[66] Anoniem, 'Chiromantie im Film', 523. De regisseur en producent van de film, Martin Berger (1871 – overleden na 1930), plaatste de handleeskunde in een positief daglicht. Mogelijk was de productie een reactie op de film

verloren gegane film zou de wetenschappelijke betekenis van de chiromantie hebben gedemonstreerd. In dezelfde maand publiceert *Magische Blätter* de eerste bijdrage van Professor Ketty van wat een reeks zal worden.[67] In 1921 komt er een boekje over handlezen van hem uit.[68]

Van tijd tot tijd verblijft Professor Ketty in Berlijn, waar hij als 'wetenschappelijk chiromant' bekend staat. De beginselen van de leer heeft zijn grootmoeder hem bijgebracht, de werkelijke kennis heeft hij verkregen door in de loop van veertig jaar duizenden handen te bestuderen. Professor Ketty's karakterisering van mensen is, meer dan bij Von Kreusch en anderen, verbonden met de astrologie. Zo spreekt hij over 'zonnemensen', die volgens hem immer mooie, elegante, welgevormde handen hebben, en 'saturnusmensen', die gekenmerkt worden door harde, droge, knokige handen.

In 1928 wordt een herziene, uitgebreide versie van Professor Ketty's boekje gedrukt. Ook geeft de inmiddels op leeftijd zijnde chiromant met zijn witte haren en "junge hübsche Gattin" sombere voorspellingen voor het komende jaar.[69] Sombere voorspellingen zijn er eveneens voor 1929 en 1930. Daarna verdwijnt Jean-François Planas alias Professor Ketty van het toneel.

9.3.3 *Margret Naval levert het script voor de film* Wer bist Du?

Van de schrijfster, journaliste en handlezeres Margret Naval (Margarete Nauheim, Wenen, ca. 1892 – overleden na januari 1951) is eveneens weinig overgeleverd (afb. 22). Maar ook zij is het waard om apart te vermelden. Dit vanwege haar boek *Die Hand als Charakterspiegel*, dat een los bijgevoegd katern bevat met foto's van handen,[70] en vooral vanwege de film *Wer bist Du?* (1922). Naval is een van de initiatiefnemers van dit educatieve project over handleeskunde. Zij levert het script.[71]

Der Chiromant (Inakra der Hellseher) (1920).

[67] Professor Ketty, 'Astrologische und chiromantische Aphorismen über die Liebe', *Magische Blätter* 2(9-12), 1921, 266-271, 306-312, 348-352, 370-375.

[68] Planas-Ketty, *Die Hand-Abhandlung über praktische Chiromantie*, (Walter Bergemann, vertaling), Leipzig: Talisverlag, 1921, (83 pp. plus 31 pp. beeldkatern).

[69] Friedrich Rattersth, 'Ein Welthoroskop für das Jahr 1928', *Hamburger Anzeiger*, 16 december 1927.

[70] Margret Naval, *Die Hand als Charakterspiegel: Chirologisches Lehrbuch nach modernen physiologischen Prinzipien*, Weimar: Erich Lichtenstein Verlag, 1922, (76 pp. plus beeldkatern; herdruk in bij Anthropos Verlag, Prien, in 1922; uitgebreide herdruk ook bij Antropos Verlag in 1923, 123 pp. plus beeldkatern). Vergelijk Alfred Hein, 'Die Hand als Charakterspiegel: Zu Margret Navals Lehrbuch', *Berliner Volkszeitung*, 11 juni 1922. Naval was vóór de verschijning van het boek al in het nieuws geweest: Z., 'Vortrag', *Wiener Zeitung*, 20 april 1917; Anoniem, 'Hand- en karakter', *Leeuwarder Courant*, 11 juni 1921; *Id*., 'Die Hand als Charakterspiegel: Gespräch mit Margret Naval-Nauheim', *Neues Wiener Journal*, 24 januari 1922.

[71] Eind augustus 1922 waren de opnames afgerond voor de film *Wer bist Du?* onder regie van Adolf Trotz (Anoniem, 'Ein Lehrfilm der Handlesekunst', *Berliner Börsenzeitung*, 6 augustus 1922; Margret Naval, *'Wer bist Du?' Der erste Film über Handkunde Textbuch*, Wien: "Union" Film A.G., 1922, (8 pp.) (*)).

Volgens een recensent die de première van *Wer bist Du?* bewoont, is de productie kritisch ontvangen. Zolang de jonge, charmante Naval het woord heeft bij de inleiding en na afloop van de presentatie van de (stomme) beelden, heeft zij de onverdeelde aandacht van het publiek. Tijdens de film treedt echter snel verveling op en zou de van oudsher sluimerende scepsis omtrent handleeskunde bij de kijkers gemakkelijk naar boven komen.[72] Een andere recensent, de journalist Max Weber, schetst evenwel een positief beeld van de film. De moderne chiromant "die een behoorlijke margarine-ham – geen boterhammen meer! – wil verdienen" moet zijn beroep bescheiden inrichten, weet Weber, liefst met "een zekere elegantie".[73] Margret Naval voldoet aan beide eisen. Zij "draafde niet door", "schermde niet met knetterende 'waarheden'", verzocht "telkens aan hare vaak overtalrijke zusters, wetenschappelijken ernst te betrachten" en raakte zo de juiste snaar.[74] Een passage geeft Webers verdere observaties van de première weer:

> Het auditorium bestond in hoofdzaak uit jonge dames, en toen Fräulein Naval hare openbaringen begon, werden al die gepoederde en gecrêmde handen en gepolijste nageltjes nerveus. Later bekeken met groote schroomvalligheid die Eva's dochteren heur handjes, telkens als het voor een oogenblik weer licht in de zaal werd. En dan! wat volgens spreekster, die vingers en die nagels al niet vertellen konden als er zich aan of om knobbels – natuurlijk geen jichtknobbels – vertoonden! Niet alleen werklust of luiheid, ook intellect, wilskracht, domheid of verborgen idiotisme kan men aan de vingers en nagels ontdekken, hoe mooi de laatste ook gevijld en gepolijst zijn! In 't kort: die de handlijnkunst verstaat behoeft zich geen knollen voor citroenen te laten verkoopen. (…)
>
> De filmbeelden gaven te zien, hoe noodig zulk een chiromant heden is geworden. Als een jongen zijner meester met papierproppen heeft gegooid en niemand spreken wil om den bedrijver van dat schandaal bekend te maken, zoodat de woedende meester naar 'n stok grijpt – dan treedt de chiromant – voor wien wel een kamertje te reserveeren is – te voorschijn, beziet de handen van den verdachte en duidt hem niet als schuldige aan, maar zegt: u moet dezen knaap anders behandelen, hij liegt niet uit schooltrots maar omdat hij met een zeer gecompliceerde ziel zit opgescheept, 't geen uit de eigenschappen van den Jupiterberg duidelijk te zien is.[75]

De film toont nog meer dan de in het citaat geschetste taferelen. Er zijn beelden van "negerhanden, apenhanden – apen hebben er vier! – [en] Mongolenhanden", en van de handen van "misdadigers en wellustelingen".[76] Ook zijn er beelden van een jongeman die een chiromante in de arm neemt om zijn meisje door haar te laten observeren. De wijze dame op het doek bestudeert "in stilte de hand der geliefde", om de minnaar later in het oor te fluisteren: "Dat meisje deugt niet voor u; het heeft veel te nerveuse handen; u moet een vrouw met een energische [energieke?] hand, waaraan de duim niet zoo slap bijneer bengelt!"[77] Over een opvallende, in de danszaal flirtende jongedame, constateert dezelfde chiromante: "Toch zal dit

[72] L.M., 'Wer bißt Du?: Ein Film über Handkunde', *Berliner Volkszeitung*, 5 december 1922.

[73] Max Weber, 'Berlijnsche Brieven CLXI: Berlijn, 5 Dec. 1922', *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 8 december 1922.

[74] *Ibidem*.

[75] *Ibidem*.

[76] *Ibidem*.

[77] *Ibidem*.

meisje een goede moeder worden, zooals ik uit den Apolloberg heb gezien."[78] Aan het eind van de voorstelling lijkt iedereen onder de indruk van wat handen openbaren en men heeft daarom bij het verlaten van de zaal "de handen maar een beetje verdekt opgesteld"![79]

Een derde recensent is eveneens positief en beoordeelt deze film over een 'occulte wetenschap' als "sehr instruktiv".[80] Kortom, de Weense, in Berlijn gevestigde jonge vrouw geeft een fris elan aan de handleeskunde. Bovendien weet ze duidelijk te maken dat het handlezen op maatschappelijke terreinen zoals opvoeding, het zoeken van een huwelijkspartner, gezondheid en criminaliteit, zinvol kan worden ingezet. Zelfs tien jaar later lukt het haar nog om de handlezerij deskundig voor het voetlicht te brengen. Tijdens een voordracht voor de Automobielclub in Duitsland wint ze de onverdeelde aandacht van haar toehoorders. Margret Naval draagt ertoe bij "eine noch vielumstrittene Wissenschaft aus dem Dunkel mittelaltlichen Mystizismus in das klare Licht unserer Tage zu heben".[81]

9.3.4 *Marianne Raschig vergaart een imposante collectie handafdrukken*

Een oudere, maar even serieuze *Handdiagnostikerin* is de Berlijnse Marianne Raschig-Körner (Spandau, 5 juni 1874 – Berlijn, ca. 1939), die in 1904, of eerder, weduwe is geworden.[82] Tegen de tijd dat haar boek *Hand und Persönlichkeit* uitkomt (eind 1930 maar gedateerd 1931), heeft Raschig al om en nabij de tweehonderdduizend handen gezien en tachtigduizend afdrukken van handen gemaakt (afb. 23). Veel hiervan zijn van indertijd bekende kunstenaars, medici, politici, filmsterren, dansers, zangers, schrijvers, uitgevers, sporters, technici en mensen van adel.[83] Behalve dat mensen voor een consult naar Raschig zijn toegekomen, heeft zij in de loop van dertig jaar zelf mensen benaderd van wie zij graag handafdrukken wil hebben voor haar collectie. Een tijdlang zijn series van door haar gemaakte handprints als een soort kunstobjecten in de etalages van boekwinkels tentoongesteld. Een fractie van Marianne Raschigs imposante verzameling, 271 stuks, is afgedrukt in *Hand und Persönlichkeit* (1931); ruim het tienvoudige is in juni 2013 bij Sotheby's te Londen geveild.[84]

---

[78] *Ibidem*.

[79] *Ibidem*.

[80] Anoniem, 'Vorführung der Union A.G. Wer bist Du?', *Das Kino-Journal* 16(651), 1923, 6.

[81] Anoniem, 'Hand und Charakter', *Hamburger Nachrichten*, 6 mei 1931. Vergelijk Margret Naval, 'Hand und Charakter, *Uhu* 1(1), 1924, 85-87, 126-130; *Id.*, 'Die Hand spricht!', *Die Bühne* 2(27), 1925, 32-33. Op zondag 24 januari 1932 viel Margret Naval samen met Werner Zenker (de vertaler van Planas-Ketty's *Die Hand*, 1928) op Radio Leipzig te horen in een uitzending onder titel 'Handdeutung, eine Wissenschaft?'

[82] Anoniem, 'Rudolf Grossmann', *Der Querschnitt* 2(2), 1922, 141; Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 39; Nagel, *The hands of Albert Einstein*, 12-13 noot 46.

[83] Marianne Raschig, *Hand und Personlichkeit: Einfürung in das System der Handlehre* (2 delen), Hamburg: Gebrüder Enoch Verlag, 1931; *Id.*, 'Nun wissen Sie es ganz genau…', *Uhu* 7(3), 1930, 86-89, 104, 106. Reeds in 1914 was een aantal handafdrukken van Raschig tentoongesteld (Anoniem, 'Internationale wissenschaftliche Ausstellung zur Erforschung des Übersinnlichen', *Zentralblatt für Okkultismus* 7(4), 1913, 214).

[84] Nagel, 'Bracht het medium Naatje Akkeringa-Kromme Albert Einstein van zijn stuk?', 28, 30; *Id*., *The hands of Albert Einstein*, 1-2.

De meeste van de op de veiling verkochte afdrukken maakte Raschig tussen 1924 en 1926, en beginjaren dertig. De grote omvang en gevarieerdheid van haar collectie illustreert dat mannen en vrouwen van alle mogelijke rangen en standen, ondanks het algemeen heersende idee dat het handlezen op bijgeloof berust, bereid waren hun handen te laten lezen. Enerzijds was men nieuwsgierig genoeg om te willen ervaren wat Frau Raschig hen over henzelf zou kunnen vertellen, anderzijds zal zij ook vertrouwen hebben opgebouwd waardoor zovelen bereid waren haar hun handen te tonen. Niettemin is zij kritisch gevolgd. Want, zoals Fritz Giese het in zijn recensie van *Hand und Persönlichkeit* opmerkt, Marianne Raschig is dan wel een "sehr begabten Praktikerin" die bijzonder materiaal bijeen heeft gebracht, zij is in gebreke gebleven de scherpe scheidingen te slechten tussen mogelijkheid en verwachting, en tussen de oude waarzegtraditie en de nieuwe, academische belangstelling voor het handlezen.[85]

9.3.5 *Madame Sylvia leest de handen van Albert Einstein*

Een wonderlijke eend in de bijt van handlezers is de van adellijke huize afkomstige, helderziende Madame Sylvia. Geboren als Bianca Karola Felicitas Sylvia barones von Lazarini (Wenen, 21 mei 1882 – Rome, ca. 30 juni 1949) en opgegroeid in Graz, trouwt ze een graaf en beweegt ze zich als Bianca gravin Beck Rzikowsky aan het Weense hof. In 1927 vestigt het echtpaar Beck Rzikowsky-von Lazarini zich in Berlijn. Hetzelfde jaar brengt de gravin een bewerkte vertaling uit van *Cheiro's guide to the hand*.[86] Drie jaar later schrijft ze zelf een boek over handleeskunde. Ze onderscheidt zich van andere auteurs over dit onderwerp door verhoudingsgewijs uitgebreid op de historie van de handleeskunde in te gaan en het werk met foto's van de handen van vijftig verschillende mensen te verluchtigen. Tot de geportretteerde handen behoren die van Albert Einstein en Edith Andreae-Rathenau. Madame Sylvia heeft *Das Buch der hundert Hände* in "verehrungsvoller Freundschaft" opgedragen aan Frau Andreae, de salonière die Julius Spier in 1929 in Berlijn introduceert.[87] Van Einstein heeft de ze zelfs een groot schilderij in haar wachtkamer opgehangen. Onderaan dat portret, gedateerd en gesigneerd 1930, heeft de geleerde als opdracht "Die Seherin der ungläubige Thomas" geschreven.[88] Vermoedelijk hebben ze elkaar ontmoet via het sociale netwerk van Andreae-Rathenau.

---

[85] Fritz Giese, 'Raschig, Marianne, Hand und Persönlichkeit', *Zeitschrift für pädagogische Psychologie, experimentelle Pädagogik und jugendkundliche Forschung* 32, 1931, 374.

[86] Cheiro, *Die Handlesekunst*; Hans Liebstoeckl, 'Das Wesen der Hand', *Die Bühne* 4(138), 1927, 22-23.

[87] Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, [7].

[88] Anoniem, 'Bij de Berlijnsche profetesse! Een bezoek aan de "Pythia" van Berlijn, de helderziende schattenontdekster' (deel 3), *Het Leven* 27(19), 1932, 602-603, 603.

Behalve privéconsulten doet de gravin aan jaarvoorspellingen[89] en verzorgt ze af en toe een openbare lezing. Ter promotie van haar boek over de 'honderd handen' organiseert ze een theemiddag. Tallozen uit de adelstand hebben aan haar uitnodiging gehoor gegeven.[90]

Gezien het sociale milieu waarin de goed opgeleide, intelligente Beck Rzikowsky verkeert, is het bevreemdend om haar op foto's uitgedost te zien met een witte pruik en een zwartfluwelen masker (afb. 24).[91] Ze lijkt hiermee afbreuk te doen aan hetgeen ze integer voor het voetlicht probeert te brengen: de handleeskunde (§ 10.5.1). Zelf is ze de overtuiging toegedaan dat mensen haar zo niet direct als de *Komtesse* zullen herkennen.[92]

Uiteraard wonen er niet alleen in Berlijn handlezers. In Wenen profileert de *Chirosofin* Anna von Rogalla-Rumpel zich.[93] De auteur van *Die Sprache der Hand*, Georg Lomer, woont en werkt jarenlang in Bad Pyrmont;[94] de auteur van *Das Wissen von der Hand*, Rudolf Engelhardt, in Wiesbaden.[95] Net als Von Kreusch, Naval en ook Raschig, dragen Lomer, Engelhardt en de hieronder besproken Ernst Issberner-Haldane (§ 9.5) bij aan de 'verwetenschappelijking' van

---

[89] Alfred Klaus, 'Mme Sylvias Prophezeiungen für das Jahr 1930', *Zentralblatt für Okkultismus* 23(9), 1930, 393-395; Anoniem, 'Op bezoek bij Europa's beroemdste clair-voyante: Zij voorspelt de naaste toekomst van Nederland', *Rotterdamsche Courant*, 20 december 1932; Oostenrijkschen correspondent, 'Oostenrijksche vraagstukken: De moderne pythia van Weenen', *De Tijd*, 29 januari 1933. Onder redactie van F.R. Liesche verscheen in 1936 *Sylvia: Trance-Gesichte über die politische, religiöse und wirtschaftliche Zukunft der Welt* dat haar voorspellingen van de afgelopen jaren bevat.

[90] Tussen de hondervijftig genodigden voor de op 23 januari 1931 gehouden "großen Vortragstee" in Hotel Adlon in Berlijn bevonden zich prinses Djavidan Hanum (1877–1968) en haar zus Thea Ronay, Marie gravin von Redern-Lichnowsky (1861–1933), de schrijfster Helene von Nostitz-Wallwitz (1878–1944), Gertrud barones von Puttkamer-Günther (1881–1944; schrijfster onder de naam Marie Madeleine), Hans baron Hasso von Veltheim, de ornitoloog Arnold baron von Vietinghoff-Riesch (1895–1962), de gynaecoloog Günther von Wolff (1893–1958) en Edith Andreae-Rathenau (Anoniem, 'Welt und Stadt', *Wiener Salonblatt* 62(4), 1931, 1-6, 2; vergelijk Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 64-65, afb. 55).

[91] Zie de foto's met bijschriften in *Die Bühne* 6(230), 1929, 46; *Das Kriminal Magazin* 3(25), 1931, 1265; *Der Querschnitt* 12(12), 1932; *Het Leven* 27(17), 1932, 533, 534; *Het Leven* 27(18), 1932, 564 [afb. 19]; *Wiener Magazin* 7(6), 1933, 85. Vergelijk Lisbeth Dill, 'Ein Tee bei Madame Sylvia', *Hamburger Nachrichten*, 15 januari 1930.

[92] Anoniem, 'Bij de Berlijnsche profetesse!' (deel 1), *Het Leven* 27(17), 1932, 533-535, 533.

[93] Ada Oller, 'Zeige mir deine Hand… Gespräch mit der Chirosophin Frau Anny v. Rogalla', *Wiener Bilder* 38(16), 1933, 25; *Id*., 'Linien des Lebens', *Wiener Magazin* 8(1), 1934, 50-53. In augustus 1931 verzorgde Anna Rogalla-Rumpel (o. 1969) samen met "die bekannte Chiromantin Madame Sylvia" in Wenen een voordrachtsavond over handlezen (aankondiging in het *Neues Wiener Tagblatt*, 23 augustus 1931).

[94] Lomer, *Die Sprache der Hand*; *Id*., 'Vom Wesen der Hand', in: Leo Saltator (redactie), *Prophetischer Kalender für das Jahr deutscher Notwende 1927*, Wolfenbüttel: Verlag der Freude, 1926, 87-90. De zenuwarts en occultist Georg Heinrich Lomer (Loosten, 12 september 1877 – 11 maart 1957), eerst betrokken bij de theosofie en later de ariosofie, legde vanaf het begin van de twintigste eeuw grote belangstelling aan de dag voor de astrologie, grafologie en alternatieve heilmethoden. Hij schreef regelmatig over deze onderwerpen.

[95] Rudolf Engelhardt (Leipzig, 12 augustus 1894 – Bingen am Rhein, 12 december 1990) was een leerling van de vrijmetselaar, astroloog en pendeldeskundige Friedrich H.A. (Frank) Glahn (1865–1941) en werkte met hem in Wiesbaden in de jaren twintig en dertig. In 1937 vestigde Engelhardt zich in Bingen, alwaar hij op latere leeftijd zich aan de geschiedenis van de stad wijdde (Werner Lauter, 'Rudolf Engelhardt: Ein verdienstvoller Heimatforscher', *Binger Annalen, Menschen der Heimat* 9, 1975, 23-24, URL http://www.heimatfreund.juergen-koerner.de/htm/aa_fre.htm, bezocht 8 oktober 2018). In 1987 werd zijn boek over handlezen herdrukt.

de handleeskunde. De *Heilpraktiker* Engelhardt doet dit door het handlezen te verbinden aan de astrologie. Hij meent zo met een grotere precisie handen te kunnen duiden. In zijn reeds met kerst 1929 geschreven voorwoord (het boek verschijnt in 1932) legt hij uit zich te concentreren op het karakterologische en medisch-diagnostische aspect van het handlezen en hij beweert bij alle "Voraussage" weg te blijven.[96]

9.4 Sommige handlezers zijn beschuldigd van bedrieglijke praktijken

Ondanks de populariteit van handlezers, mediums, astrologen, wichelroedelopers, grafologen en zo meer, leeft er in Duitsland alom scepsis met betrekking tot zulke praktijken. Dat is niet onterecht, ook niet ten aanzien van handlezers. Lang niet iedereen die handen bestudeert heeft integere bedoelingen en is betrouwbaar. Om dit gevarieerde veld verder in kaart te brengen worden nog vijf handlezers voor het voetlicht gebracht: Johann Ciocki, Else Günther-Geffers, Erik Jan Hanussen, Terfren Laila en Josef Ranald.

9.4.1 *Johann Ciocki is in een rechtszaak vrijgesproken*

Met de mededeling "Mein Beruf war Mechaniker" begint de bebaarde grijsaard Johann Ciocki (ca. 1855 – overleden na 1924) het voorwoord van zijn leerboek over de kunst om in de lijnen van de hand verleden, heden en toekomst te zien (afb. 25).[97] De voorzienigheid wilde, aldus Ciocki, dat hij als achtentwintigjarige door een oude schaapsherder in de 'geheimmenissen' van de handpalm werd ingewijd.[98] Pas veel later is Ciocki, die uit Neurenberg komt, bij bekenden de lijnen en tekens in de hand gaan duiden. Wanneer hij geen betekenis aan een waarneming kan verbinden, vraagt hij de eigenaar van dat paar handen wat in een bepaald jaar is voorgevallen, want aan de 'onduidbare' lijntjes of tekentjes kan hij wel een levensjaar verbinden. Langs deze 'empirische' weg, die met onderbrekingen gepaard gaat, groeit Ciocki's kennis van de handleeskunde. Drie decenia later en niet meer in staat zijn beroep als monteur uit te oefenen, besluit Ciocki zich permanent aan het lezen van handen te gaan wijden. Voor het eerst in zijn leven slaat hij een boek over het onderwerp open. Net als elke andere wetenschap

---

[96] Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 15. Er is geen eerdere uitgave van Engelhardts boek bekend. Wel gaf hij aan een bijdrage over handen in combinatie met astrologie te hebben geleverd aan de derde druk, uitgegeven in 1930, van Frank Glahns *Systematische Deutung und Erklärung des Geburtshoroskops* (Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 40).

[97] Johann Ciocki, *Schicksalsgeheimnisse: Lehrbuch der Chiromantie, oder der Kunst aus den Linien der eigenen Hand Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft zu erkennen*, Dresden: Rudolph'sche Verlagsbuchhandlung, 1924 (tweede druk, 97 pp.), 5. Het jaartal van de eerste druk is onbekend. In 1936 verscheen de vierde, door Andree Massoll bewerkte uitgave, bij dezelfde uitgeverij onder de titel *Hände Sprechen: Kurzes Lehrbuch der Chirologie* (120 pp.). Hiervan kwamen herdrukken in 1938, 1941 en 1960 en een Sloveense vertaling: *Ruky hovoria* (1991).

[98] *Ibidem*: "Der Zufall, richtig gesagt die Vorsehung, wenn ich es so nennen kann, wollte es, daß ich in meinem 28. Lebensjahre von einem alten Schäfer in die Geheimnisse der Handliniendeutung eingeweiht wurde."

dient het handlezen geleerd te worden, is Giocki's overtuiging, waarbij "eine gewisse, ich möchte sagen, mediale Veranlagung" een voorwaarde is om er succes mee te kunnen boeken.[99]

Nog eens vier jaar later begint hij op aandringen van bekenden spreekuur te houden. Handlezen wordt in Neurenberg echter als strafbaar gezien. In het voorjaar van 1918 wordt een rechtszaak tegen Ciocki aangespannen wegens het uitoefenen van de handlijnduiding. Het lot is hem gunstig gezind: hij wordt vrijgesproken. De rechter moet toegeven dat Giocki via de handen correcte informatie weet te verkrijgen.[100]

9.4.2 *Else Günther-Geffers krijgt faam als gevolg van een rechtszaak*

De tweede handlezende tijdgenoot van Julius Spier die met een rechtszaak, meerdere zelfs, wordt geconfronteerd, is Elsbeth Helen Charlotte (Else) Günther-Geffers (Gumbinnen, 11 juli 1871 – overleden na 1932). Als jong meisje doet Else, fel en gevoelig van aard, uitspraken die haar moeder niet van een kind verwacht en zeker niet begrijpt. Buitengewone gevoeligheid valt in Else's jeugd ook op. Ze is door een rondtrekkende hypnotiseur tijdens diens optreden als proefpersoon uitgezocht en in een ongewoon diepe hypnose beland waar ze met moeite is uitgekomen.[101]

Günther-Geffers' gave om vrij gemakkelijk in trance te raken brengt haar ertoe na de Eerste Wereldoorlog, wanneer haar man zijn bron van inkomsten is verloren, als medium te gaan werken. Vanaf 1921 opereert ze als *Kriminaltelepathin*: haar expertise wordt ingeschakeld ter opheldering van criminele zaken. Zij is er – naar men gelooft – zo goed in, dat ze de bijnaam 'de sybille van Memelland' krijgt.[102]

---

[99] Ciocki, *Schicksalsgeheimnisse*, 7.

[100] Ciocki, *Schicksalsgeheimnisse*, 6. Ciocki verwijst in zijn voorwoord naar een boekje van Joseph Böhm. Daar valt alleen te lezen: "Man sei daher vorläufig im Urteilsspruch vorsichtig und nehme nach eingehender Prüfung den streng objektiven Standpunkt ein, auf den sich z.B. in einer Sache wegen Handliniendeutung und Wahrsagen die Strafkamer des Kgl. Landgerichtes Nürnberg bei der Hauptverhandlung im Mai 1918 gestellt hat. W a h r h e i t u n d G e r e c h t i g k e i t b l e i b t s t e t s d e r o b e r s t e L e i t s a t z d e r J u s t i z" (Joseph Böhm, *Das scheinbare Geheimnis geistiger und seelischer Fernwirkung im Leben und nach dem Tode: Im Lichte neuer Forschungen besprochen*, Leipzig: Oswald Mutze, 1918, 80-81).

[101] Otto Seeling, 'Die Hellseherin Günther-Geffers', *Zeitschrift für Parapsychologie* 5(3), 1930, 203-205, 203-204: "Der erste hypnotische Versuch wurde mit ihr gemacht, als sie 14½ Jahr alt war. Während der mit ihr veranstalteten Experimente trat die ereste Mensturation ein. Es handelte sich um einen wanderden Hypnotiseur, wie sie damals trotz des schon bestehenden Verbotes in größerer Zahl Deutschland bereisten. Dieser Experimentator holte sich seine Medien aus dem Saale auf die Bühne. Unter den ausgesuchten Personen befand sich auch Fräulein Geffers, die auf Anhieb in echte, tiefe Somnanmbulhypnose gefallen sein soll. Die Hypnose verlief unnormal; denn es 'riß' der Rapport und das junge Medium verfiel in den Zustand der Lethargie. Zu Hause angekommen, fühlte sie sich nicht wohl, sondern 'heulte'."

[102] Seeling, 'Die Hellseherin Günther-Geffers', 204; Anoniem, 'Helderziende als detective: Interessant proces in Oost-Pruisen', *De Telegraaf*, 4 mei 1928. Memelland is het gebied in Oost-Pruisen ten noorden van de rivier de Memel dat grenst aan Litouwen.

Naast het trancemediumschap beoefent Günther-Geffers een helderziende vorm van handlezen. In die hoedanigheid is ze een *Chiropathin*, meent ze.[103] Tijdens een handleesconsult maakt ze fysiek contact met de hand (ze gebruikt de hand als inductor) en brengt ze zichzelf in een visionaire waaktoestand, een bewustzijnstoestand tussen waken en slapen in (afb. 26). In die helderziende toestand ziet ze soms de botstructuur van de hand en krijgt ze indrukken uit het leven van de persoon van wie de hand is. Als dramatisch voorbeeld vertelt Günther-Geffers over de keer dat ze bij een jongeman gewaar werd dat hij recent weduwnaar was geworden en dat hij de moordenaar was van zijn vrouw. Ze confronteerde de man hiermee. Hij was in verkeerde kringen beland en verslaafd geraakt aan cocaïne, klonk onmiddellijk de biecht. Zo was hij een gemakkelijke prooi voor uitbuiters geworden. Te goeder trouw had hij een vrouw uit dat milieu getrouwd. Acht dagen na het huwelijk had hij zijn kersverse eega met een van zijn vrienden in "einer unzweideutigen Situation" aangetroffen.[104] Geschokt had hij zijn revolver getrokken en schoten gelost. Frau Günther-Geffers vertelt dat ze ter plekke besloot om haar cliënt niet bij de politie aan te geven.

Zelf is Günther-Geffers begin 1927 beschuldigd van oplichting. Tientallen getuigen zijn gehoord. De uitslag: vrijspraak. Een jaar later krijgt deze zaak een vervolg. De vrijspraak wil niet zeggen dat men overtuigd is van Else Günther-Geffers paranormale vermogens. Ter voorbereiding op het nieuwe proces voert dr. Otto Seeling (1876-1931) een paar 'experimenten' met haar uit om haar te testen op helderziendheid. In een hiervan stelt Seeling Günther-Geffers' handleeskundige vaardigheid op de proef. Seeling toont de *Chiropatin*, op haar verzoek, eerst de rug van zijn handen, daarna komt de binnenzijde aan de beurt. Seeling is bepaald niet onder de indruk van de helderziende handlezing. Hetgeen Frau Günther-Geffers hem mededeelt kan "ebensogut auf scharfe Beobachtung wie auf intuitive Einfühlung zurückgeführt werden".[105] De uitkomst van de andere testen is even teleurstellend.

De pers volgt het proces in Insterberg tegen de 'sybille van Memelland' op de voet.[106] Tijdens de rechtszaak raakt ze *en plein public* in trance en wordt ze ondervraagd over een diefstal. Ofschoon niet iedereen overtuigd is van haar gaven, maakt Günther-Geffers genoeg indruk om opnieuw te worden vrijgesproken.

---

[103] Else Günther-Geffers, 'Hellsehen durch die Hand', *Scherl's Magazin* 4(9), 1928, 1002-1006, 1004: "Ich selbst glaube, daß ich eine C h i r o p a t h i n bin, d.h. ich fühle die Hand, ihre besondere Bedeutung und ihr Schicksal. Ich sehe nämlich durch die menschliche Hand d a s S k e l e t t d e r H a n d. Aus dem Skelett heraus entwickeln sich bei mir seherisch die Vorgänge aus dem Leben der betreffenden Person." N.B. Op basis van een foto van haar rechter handpalm is van Günther-Geffers zelf ook een handanalyse gemaakt. Haar zou een "schmerzlose" dood te wachten staan, "als ein Einschlafen nach reichlich vollbrachtem Leben" (Reissinger, *Die Hand*, 23).

[104] Günther-Geffers, 'Hellsehen durch die Hand', 1005.

[105] Seeling, 'Die Hellseherin Frau Günther-Geffers', 205.

[106] Anoniem, 'Betrugsprozeß Günther-Geffers in Insterburg', *Zeitschrift für Parapsychologie* 2(6), 1927, 366-367; Willy K. Jaschke, 'Die freigesprochene Hellseherin: Der Hellseherprozeß zu Insterburg', *Das Wunder* 3, 1929, 94-95. Recent heeft de zaak Else Günther-Geffers opnieuw aandacht gekregen, zie onder meer Treitel, *A Science for the Soul*, 146-147; Wolffram, 'The criminological construction of female mediumship in early twentieth-century Germany', 337-338.

De publiciteit rondom de rechtszaak brengt haar (inter)nationale bekendheid. Zo verkrijgt ze de rol als helderziende in de horrorfilm *Somnambul* (1929) van Adolf Trotz, de regisseur die eerder met Margret Naval werkte. Eind 1930 of begin 1931 klaagt wederom iemand Else Günther-Geffers aan, ditmaal wegens smaad.[107] Opnieuw wordt ze vrijgesproken. Daarna verdwijnt ze uit beeld.

9.4.3 *Erik Jan Hanussen bewijst zijn kunnen tijdens een rechtszaak*

De in de buurt van Wenen geboren Hermann Steinschneider (Wenen, 2 juni 1889 – Berlijn, 25 maart 1933) is een actieve duizendpoot. Als hypnotiseur, telepaath, helderziende, acteur, militair, wichelroedeloper en schrijver zoekt hij immer de publiciteit. Onder de naam Erik Jan Hanussen bouwt hij een roemruchte reputatie op. Een en ander leidt tot een grote rechtszaak in Leitmeritz, waarin hem ten laste wordt gelegd dat hij mensen geld aftroggelt onder het mom van waarzeggerij. Het proces duurt maandenlang en krijgt nog veel meer publiciteit dan de zaak uit 1928 tegen Else Günther-Geffers. Uiteindelijk wint Hanussen, doordat hij in de rechtszaal verschillende experimenten, opgezet om zijn paranormale vermogens te beoordelen, glansrijk doorstaat.[108]

Na het Leitmeritzproces in de zomer van 1930, vestigt Hanussen zich in Berlijn. De handleeskunde heeft hij dan al lang in zijn arsenaal van occulte vaardigheden opgenomen. Zijn autobiografie, geschreven na het proces, geeft hij de titel *Meine Lebenslinie* mee – voor handlezers een verwijzing naar de levenslijn, een van de drie belangrijkste lijnen in de palm van de hand.[109] Tijdens het proces beweert Hanussen dat hij het handlezen een waardevol middel te vinden, maar voegt daar cryptisch aan toe dat een handlezer zich er niet op kan verlaten "denn sie sei nur eine telepathische Komponente".[110] Vermoedelijk vaart Hanussen, wanneer hij handen leest, op een schat aan mensenkennis, *cold reading* en lucide ingevingen.[111] Verder is het handlezen door hem als 'lokmiddel' ingezet voor zijn in 1931 gelanceerde blad *Die andere Welt*. Het tijdschrift beoogt een rubriek 'Chyromantie' op te nemen en biedt nieuwe abonnees een gratis handlijnanalyse aan.[112] Het enige wat men bij de aanmelding als abonnee behoeft

---

[107] Anoniem, 'Die Hellseherin Günther-Geffers wieder vor Gericht: Sie beschuldigt im Trancezustand einen Arbeiter grundlos des Einbrechsdiebstahls', *Neues Wiener Journal*, 18 juni 1931.

[108] Wilfried Kugel, *Hanussen: Die wahre Geschichte des Hermann Steinschneider*, Düsseldorf: Grupello Verlag, 1998, 101-124; Mel Gordon, *Erik Jan Hanussen: Hilter's Jewish clairvoyant*, Los Angeles: Feral House, 2001, 153-175; Magida, *The Nazi séance*, 90-98.

[109] Erik Jan Hanussen, *Mein Lebenslinie*, Berlin: Universitas, 1930.

[110] Anoniem, 'Der neue Prozeß Hanussen', *Prager Tagblatt*, 23 mei 1930: "Hanussen sagt, daß er die Handlesekunst für ein sehr wertvolles Mittel halte, daß man sich aber durchaus nicht auf sie verlassen könne, denn sie sei nur eine telepathische Komponente."

[111] [Leopold] Thoma, 'Lässt sich Hellsehen lernen? Experimenten mit Erik Jan Hanussen', *Scherl's Magazin* (6-8), 1930, 792-795, 794; Anoniem, 'Der neue Prozeß Hanussen', *Prager Tagblatt*, 23 mei 1930; Magida, *The Nazi séance*, 91, 94, 147.

[112] Anoniem [Erik Jan Hanussen?], 'Schick mir deine Hand', *Die andere Welt* 1(1), 1931, 44; *Id*. [Erik Jan Hanussen of Ernst Issberner-Haldane?], 'Schick mir deine Hand: Deutungen', *Die andere Welt* 1(2), 1932, 64-68.

te doen, is een afdruk van de handen op te sturen naar de redactie. De analyse zal per post worden toegezonden.

De oprichting van *Die andere Welt* hangt samen met een ander doel dat Hanussen voor ogen heeft. Hij heeft het plan opgevat om een School voor Occultisme te stichten. Vooruitlopend op dit project, schrijft Hanussen enkele lessen op grond waarvan mensen hun eigen buitengewone aanleg zouden kunnen ontwikkelen. Deze leerstof is in *Die andere Welt* gepubliceerd. De eerste les behandelt hypnose, de tweede het handlezen. Hanussen introduceert daarin de 'chirometer' (afb. 27).[113] Dit is een sjabloon dat op een handpalm moet worden gelegd, waardoor het gemakkelijker zou zijn bepaalde tekens te herkennen en te duiden. Het gebruik van de handmeter zou iedereen in de gelegenheid stellen om binnen vijf minuten chiromant te worden. Deze en vergelijkbare claims zijn zo extreem dat een criticaster aan twee zinnen genoeg heeft om Hanussens handlezerij te beschrijven en in het belachelijke te trekken:

> *Hanussen* hat in seiner Zeitschrift sich anheischig gemacht, seine Leser in 5 Minuten zu Chiromanten auszubilden, und konstruierte für das Handlinienlesen auch ein Chirometer. Er will auf diesem Weg Nervenleiden, Infektionskrankheiten, Herz-, Gallen-, Leber- und Nierenleiden erkennen und behauptet, er erziele 98–100% Treffer![114]

Dergelijke kritiek zal de indertijd puissant rijke Hanussen niet hebben gedeerd. Hij verbergt zijn Joodse identiteit, organiseert orgieën en gokgelegenheden waar hoge nazi-officieren welkom zijn. De afbetaling van grote gokschulden in ruil voor schuldbekentenissen geven Hanussen een zekere macht over enkele vooraanstaande nazi's. Maanden voordat Adolf Hitler aan de macht komt, trekt Hanussen Hitlers horoscoop en voorspelt diens victorie. Op 25 maart 1933 komt er een onverwacht einde aan de dubieuze optredens van Hermann Steinschneider alias Erik Jan Hanussen. Nazi's die hem als een bedreiging zien, hebben hem vermoord.

Vrij snel daarna verschijnt er een artikel over de vraag of Hanussens dood in zijn sterren of handlijnen heeft gestaan.[115] Ook ontstaat de legende dat Hanussen Hitlers Joodse astroloog is geweest. Er wordt zelfs beweerd dat hij de hand van de aanstaande dictator zou hebben gelezen. Hier is geen bewijs voor.[116] Wel is er een aanwijzing dat Hitler zich door handen liet leiden. Wanneer de *Führer* iemand voor het eerst ontmoette, zou hij goed hebben gelet op

---

[113] Erik Jan Hanussen, 'Sie können Handlesen: In fünf Minuten Chiromant', *Die andere Welt* 1(2), 1932, 61-64; Kugel, *Hanussen*, 170-171.

[114] Wilhelm Weygandt, 'Der Okkultismus, seine Grundlagen und Gefahren', *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 166(1), 1939, 453-496, 489.

[115] Georg Sellnick, 'Stand der Tod des berühmten Hellsehers Hanussen in den Sternen u. in seinen Handlinien?', *Neues Deutschland* 3(ca. 12), 1933 (gezien bij de bijschrijving van een aantal van deze kranten op website voor de verkoop van tweedehands boeken, URL https://www.zvab.com, geraadpleegd op 31 december 2018).

[116] Magida, *The Nazi séance*, 164: "Hanussen then read Hitler's horoscope and his palm." Magida's verwijzing naar François Lassange, 'Le prophète assassiné: La vie et la mort d'Éric Jan Hanussen, devin, juif et nazi', *Vu* 8(278), 1933, 1063-1064, 1064, is wat betreft het handlezen incorrect. Over de claim van Josef Ranald dat hij Hitlers handen las, zie § 9.4.5 en afb. 29.

de verhouding tussen de lengte en breedte van iemands palm en vingers, de vorm van de nagels en de botstructuur (knokkels). Generaals en diplomaten vroegen zich vaak verwonderd af waarom de *Führer* een conversatie hartelijk was begonnen, dan koel en ijzig was geworden en vervolgens abrupt was weglopen. Pas naderhand ontdekten deze mannen dat hun handen Hitler niet hadden aangestaan.[117]

9.4.4 *Terfren Laila wordt door de politie gezocht*

Net als Hanussen exploiteert Terfren Laila het in de mode geraakte handlezen. Op uitnodiging van een politicus arriveert de zieneres medio september 1930 vanuit Parijs in Berlijn (afb. 28).[118] Er is haar gevraagd of zij bij een politieke conferentie haar licht op de toekomst van Duitsland wil laten schijnen. Terfren Laila zou kredietwaardige getuigschriften bezitten, waaronder van Benito Mussolini, over wie ze het al dan niet verzonnen verhaal in de wereld heeft gebracht dat ze hem op jonge leeftijd de handen heeft gelezen, en toen voorspelde dat hij de heerser van zijn vaderland zou worden.[119]

Gaandeweg houdt de goede reputatie van de handlezeres en helderziende niet geheel stand. In plaats van een dame van Indiase origine, zoals ze zich voordoet, komt de knappe, innemende Terfren Laila – alias Professor Laila, prinses Leila Hanuma, Terfren Laïla Hanum, fakir Laila Hanoum en Madame Laila – uit Kattowitz, Polen.[120] Haar echte naam is Else Fränkel

---

[117] Magida, *The Nazi séance*, 111. Magida's bron is Frederick C. Oechsner (1902–1992), die in 1942 schreef: "Among the books in Hitler's library is one volume covering a field in which he has always shown particular interest: namely, the study of hands, including those of as many famous people throughout the ages as could be procured" (Frederick Oechsner, 'From *This is the enemy*', in: Timothy W. Ryback, *Hitler's private library: The books that shaped his life*, New York: Alfred A. Knopf, 2008, 235-239, 238). Vermoedelijk is het betreffende boek over handen Koelsch, *Hände und was sie sagen* (1929), of Voigt, *Hände*, (1929, herdruk in 1931). Beide zijn voorlopers op Raschigs *Hand und Persönlichkeit* (1931) en Madame Sylvia's *Das Buch der hundert Hände* (1931).

[118] Anoniem, 'Deutschland und die Hellseherin?', *Arbeiter-Zeitung* (Wenen), 20 september 1930; *Id*., 'Humor in ernsten Stunden: Eine Hellseherin soll helfen', *Hamburger Nachrichten*, 18 september 1930; foto in de *Leeuwarder Courant*, 22 september 1930, en de *Delftsche Courant*, 26 september 1930; Anoniem, 'De helderziende Terfren Laila', *Algemeen Handelsblad*, 23 september 1930.

[119] Alo., '"Sie werden der Herrscher Ihres Vaterlandes werden…": Frau Laila weissagt Mussolini seine Karriere', *Wiener Montagblatt*, 22 september 1930: "'Zeit Jahren bin ich auch mit Mussolini befreundet', erzählt Frau Laila weiter. 'Das erstemal traf ich den Duce als a r m s e l i g e n H a n d w e r c k s b u r s c h e n in der Schweiz zwischen zwei Gendarmen. Er sollte über die Grenze verwiesen werden. Ich war im Wagen, stieg aus, weil mich der Mann irgendwie faszinierte. Ich bat ihn, mir seine Hand zu reichen und las dann das Schicksal kommenden Diktators aus deren Linien. 'S i e w e r d e n d e r H e r r s c h e r I h r e s V a t e r l a n d e s w e r d e n und auch noch andere Länder and sich reitzen', sagte ich ihm. Er aber lächelte sehr skeptisch und bat mich schließlich um ein Bild mit Unterschrift als Andenken. Die Sache mit Mussolini will ich Ihnen nicht weiter erzählen, sie hat noch eine Pointe: Nach vielen Jahren – ich bin in Rom – kommt ein faschistischer Soldat zu mir und reicht mir die Hand. Ich sehe die Hand und sage: M u s s o l i n i ! E s w a r a l l e s e i n g e t r o f f e n.'"

[120] Anoniem, 'Wat 1928 brengen zal! Voorspellingen van de wereldberoemde vrouwelijke fakir Laila Hanoum', *Het Leven* 22(53), 1927, 1690; *Id*., 'Terfren Laïlo', *Hamburger Nachrichten*, 2 december 1928; Erik Kronberg, 'Propheten der Gegenwart', *Wiener Magazin* 7(6), 1933, 81-85, 81, 84; Anoniem, 'Ontmoeting met een

(1893 – overleden na 1965) en ze is getrouwd met een Jood. Frau Fränkel blijkt met de noorderzon vertrokken waneer de politie haar eind 1930 zoekt in Berlijn.[121]

9.4.5 *Josef Ranald fabriceert handafdrukken van Mussolini en Hitler*

Nog een persoon die de handleeskunde uitbaat, is de als Josef Zinker in de Oekraïne geboren Josef Ranald (1902–1956). Ranald is in 1922 naar New York getogen, is journalist geworden en reist als buitenlandcorrespondent tussen 1928 en 1932 meermaals naar Europa.[122] Daar maakt hij kennis met de handleeskunde. Geïnspireerd schrijft Ranald in november 1931 in een Amerikaanse krant een serie bijdragen over de handen van bekende mensen.[123] Zo steekt het in Duitsland in zwang zijnde handlezen de oceaan over, ruim voordat het dit doet via Spiers leerlingen Margaret Mamlok en Kate Marcus (§ 11.2.5-6).

Ranalds reeks 'Mensen en hun handen' leidt tot de bundel *Masters of destiny* (1932). Dit boek begint met een korte, algemene introductie over de handleeskunde bestaande uit de opsomming van D'Arpentigny's zeven handtypen, zeven in de palm voorkomende lijnen en een schematische tekening van een handpalm. Daarna volgen vijfenzeventig persoonsbeschrijvingen van bekende wereldburgers, onder wie koning Albert van België, Charles Chaplin, Winston Churchill, Marie Curie, Marlene Dietrich, Thomas A. Edison, Albert Einstein, Henry Ford, Sigmund Freud, Mohandas K. Gandhi, Greta Garbo, Maxim Gorky, Adolf Hitler, Charles A. Lindbergh, Mata Hari, Benito Mussolini, paus Pius XI, Franklin D. Roosevelt, Joseph Stalin, Rabindranath Tagore, Arturo Toscanini, Leon Trotsky, de prins van Wales en H.G. Wells. Elke beschrijving gaat vergezeld van een portrettekening van de persoon en een schematische tekening van de linkerhandpalm, waarin voor de betreffende persoon enkele karakteristieke handlijnen zijn aangegeven. In hooguit twee of drie zinnen wordt uitleg gegeven over iedere hand.

Het is uiterst onwaarschijnlijk dat Ranald al deze mensen persoonlijk heeft ontmoet. Vermoedelijk verlaat Ranald zich op berichten over beroemdheden in het nieuws en combineert hij een en ander met wat hij over hen heeft gevonden bij de handlezers Marianne Raschig, Madame Sylvia, Cheiro, William Benham, Hanussen en Terfren Laila. Niemand in de Verenigde Staten lijkt Ranald erop aan te spreken dat het wel heel bijzonder is dat zo'n illuster gezelschap hem de handen heeft getoond. Zonder problemen kan Ranald dan ook zijn handleeskundige werk uitbouwen. In 1938 acht hij de tijd rijp voor een tweede boek dat de beginselen van de

---

wereldberoemde helderziende: Mevrouw Terfren Laila op Curaçao', *De West*, 10 november 1937; Anoniem, 'Seeress sees American Jews coming to Israel en masse', *Jewish Post* (Indianapolis), 17 december 1965; Gordon, *Erik Jan Hanussen*, 139; Kugel, *Hanussen*, 79-80; Eddy Portnoy, '"I swear on the Mezuzah that I am a Brahmin!": More pre-war Jewish psychics', *Guilt & Pleasure* 3, 2006, 61-67, 61, 63.

[121] V.O., 'Wat ons te wachten staat', *Algemeen Handelsblad*, 30 december 1930.

[122] Emailwisseling van AN met Caroline Ranald Curvan, maart 2017.

[123] [Josef Ranald], 'Ranald', *The Taylor Daily Press*, 8 november 1931. Het stuk is het voorwoord op de serie 'Hands of Destiny'. Daarin claimt Ranald de handen van Walther Rathenau te hebben gelezen en hem twee weken voor diens moord te hebben gewaarschuwd voor op handen zijnd gevaar.

handleeskunde uitgebreider uitlegt dan zijn eerste boek. Ditmaal tuigt hij zijn verhaal op met handafdrukken van Mussolini en Hitler.[124] In 1941 durft Ranald het aan – terwijl hij als handlezer overal lezingen verzorgt en consulten geeft – een film te maken. In een van de scènes toont Ranald zelfs een foto waarop hij samen met Hitler staat afgebeeld (afb. 29)![125] Verder brengt hij het verhaal de wereld in dat Rudolf Hess hem heeft geraadpleegd.[126] Het contact met Hess, dat net als Ranalds contact met Hitler via Hanussen zou zijn verlopen,[127] is een nieuwe loot aan de tak van verzinsels. Het maakt Ranald, om in de woorden van Andrew Fitzherbert te spreken, een "most blatant charlatan".[128]

Wat de journalist drijft om handafdrukken van Hitler en Mussolini te fabriceren, is in nevelen gehuld. Evenmin is duidelijk of alles wat hij over handlezen de wereld inbrengt frauduleus is. In elk geval zijn er tegenwoordig af en toe mensen die geloven dat Ranald Hitler werkelijk heeft ontmoet en zijn handafdrukken heeft gemaakt.[129]

9.5 En er is de chirosoof Ernst Issberner-Haldane

9.5.1 *Issberner-Haldane is in 1925 de bekendste handlezer van Berlijn*

[124] Josef Ranald, *How to know people by their hands*, New York: Modern Age Books, 1938, 123-127. De afdruk van Mussolini's hand is eerder in de pers verschenen, want de afbeelding en bijbehorende tekst is overgenomen door een Nederlandse en daarna Nederlands-Indische krant (Josef Ranab [sic], 'De handlijnen van Mussolini en Negus: Nog twee jaar macht voor Mussolini', *Soerabaijisch Handelsblad*, 10 oktober 1935). Het Italiaanse ministerie van Propaganda verwees Ranalds voorspelling over wat Mussolini te wachten zou staan prompt naar het rijk der fabelen (Onzen specialen correspondent, 'Liet Mussolini zich de hand lezen? Italië spreekt het tegen', *De Tijd*, 12 oktober 1935).

[125] *Hands of destiny* (1941), Paramount. Een langere versie van deze film verscheen in 1954.

[126] Pat McGrady, 'Palmist says Hess was a sucker but still the sanest of Nazi chiefs', *Sarasota Herald-Tribune*, 14 mei 1941.

[127] Our London Correspondent, 'Violent end for Hitler next year predicted', *The World's News*, 29 mei 1943: "Hanussen, Hitler's astrologer, introduced me [Josef Ranald] to the Fuehrer as an old war comrade who had gained worldwide fame for his uncanny ability to read hands."

[128] Fitzherbert, *The palmist's companion*, 160. Fitzherbert trekt deze conclusie op grond van het boek *Hands of destiny* (1935) dat Ranald publiceerde en waarin hij regelrecht uit Cheiro's werk en mindere mate van dat van William Benham kopieerde.

[129] In augustus 2010 discussieerden verschillende handlezers in een online forum over Hitlers handafdruk in het boek van Ranald. Sommigen waren overtuigd dat de afdruk niet van Hitler was, anderen twijfelden (Martijn van Mensvoort et al., 'IV – The hand of Hitler', *Modern hand reading forum*, 24 augustus 2010, URL http://www.modernhandreadingforum.com/t123-iv-the-hand-of-hitler; Rebecca Onion, 'Handprints of Hitler, Mussolini, and FDR, analyzed by a palm reader in 1938', *The Vault*, 30 maart 2015, URL http://www.slate.com/blogs/the_vault/2015/03/30/history_of_palm_reading_josef_ranald_s_analysis_of_fdr_hitler_and_mussolini.html; Amanda Macias, 'On the eve of World War II, a palm reader shared his insights into Hitler's behavior and future', *Business Insider*, 31 maart 2015, URL http://www.businessinsider.com/hitlers-palm-reading-2015-3 (de drie sites zijn geraadpleegd op 10 april 2017).

In aanvulling op de bovengenoemde personen is de man die vanwege zijn invloed op de ontwikkelingen van handleeskunde in Duitsland absoluut genoemd moet worden Ernst Issberner (Kolberg, 11 juni 1886 – Frankfurt am Main, ca. 20 december 1966), die Haldane aan zijn achternaam heeft toegevoegd. Issberner-Haldane is de auteur van *Wissenschaftliche Handlesekunst: Chirosophie* dat onder een andere titel voor het eerst in 1921 verschijnt en talloze malen, in gewijzigde edities, tot aan het eind van de twintigste eeuw is herdrukt.[130] Drie vergelijkbare boeken over handen volgen respectievelijk in 1925, 1928 en 1931,[131] naast een uitklapbare *Tafel der Nageldiagnose*,[132] zijn autobiografie *Der Chiromant*,[133] en meerdere artikelen.[134] Gedurende enkele jaren is er zelfs een maandelijkse nieuwsbrief, *Die Chiromantie*. Dit

[130] Ernst Issberner-Haldane, *Lehr- und Handbuch der wissenschaftlichen Handlesekunst auf Grund alter und neuer Quellen, langjähriger eigener Studien und Erfahrungen im In- und Auslande*, Berlin: Karl Sigismund, 1921, (112 pp.) (*). Herziene herdrukken verschenen onder de titel *Wissenschaftliche Handlesekunst (Chirosophie)* in 1922 (212 pp.), 1925, 1927, 1928 (224 pp.), 1932 (240 pp.), 1958 (235 plus 48 pp.), 1962, 1978 (235 pp.), 1982 (445 pp.), 1986, 1991 (vijftiende druk). Een sterk vernieuwde uitgave kwam uit als *Die Kunst, aus der Hand zu lesen: ein Lehr- und Übungsbuch zur Persönlichkeitsanalyse*, Freiburg im Breisgau: Hermann Bauer Verlag, 1996 (zestiende druk; 439 pp.) (*); *ibidem*, Berlin: Ullstein, 1999 (*). Aan de allereerste uitgave gingen twee artikelen vooraf: Ernst Issberner-Haldane, 'Wissenschaftliches Handlesen' en 'Die Warnung vor Gefahren in der Hand', *Zentralblatt für Okkultismus* 14(10, 12), 1921, 461-470, 548-549.

[131] Ernst Issberner-Haldane schreef meerdere boeken over occulte onderwerpen. Specifiek over de handleeskunde zijn: *Medizinische Hand- und Nageldiagnostiek in Wort und Bild für Ärzte und Heilkundige*, Berlin: Karl Sigismund, 1925, (80 pp.; derde herziene druk in 1932, 117 pp.); *Was sagen mir die Handlinien?*, Berlin: Matheus Müller, 1928, (42 pp.; herdruk ca. 1935); *Lexikon der wissenschaftlichen Handlesekunst und der Berufseignungsprüfung nach der Chirosophie*, Berlin: Karl Sigismund, 1931, (80 pp.).

[132] Issberner-Haldane's *Tafel der Nageldiagnose* is in 1922, 1923 en 1925 uitgegeven (vergelijk Ernst Issberner-Haldane, 'Vorsicht Plagiat!', *Die Chiromantie* 2(2), 1926, 5). [Het] bestaat uit een groot, opvouwbaar vel dik papier met daarop een overzicht van de verschijningsvormen van nagels (nagels met vlekjes, strepen, ribbeltjes, een bepaalde kleur, krommingen) en de bijbehorende ziektebeelden zoals astma, geelzucht, geslachtsziekten, hartkwalen, kanker, nierproblemen, tbc, verstopping en wormen.

[133] Issberner-Haldane, *Der Chiromant* (1925, herziene herdruk in 1932; wederom herziene herdruk in 1936, ditmaal met fotokatern en onder de titel *Mein eigener Weg: Werdegang, Erinnerungen von Reisen und aus der Praxis eines Suchenden*). De biografie is geschreven als een *Bildungsroman*. Met achttien jaar vertrok Ernst Issberner, de vierde van vijf kinderen van een leraar in Kolberg, naar Berlijn om in de tabakshandel van een oom te gaan werken. Maar het avontuur lonkte. Daarop vertrok Ernst Issberner voor een wereldreis van drie jaar naar Australië en Zuid-Amerika (Brazilië en Peru). Uitstappen maakte hij in Genua, Colombo, Rio de Janeiro en Benares. Onderweg, zo beweerde Issberner-Haldane, ontmoette hij diverse spirituele leraren, van wie sommigen hem verder inwijdden in de handleeskunde. Issberner-Haldane heeft ongetwijfeld de reis gemaakt, maar heeft diverse gebeurtenissen en ontmoetingen sterk geromantiseerd of erbij gefantaseerd. Uit de passagierslijst blijkt Ernst Issberner als vijfentwintigjarige koopman op 9 oktober 1911 in Sydney van boord ging van het uit Bremen vertrokken stoomschip Zieten. Zie de Passenger Arrivals Index in de National Archives of Australia, barcode 9870192, https://recordsearch.naa.gov.au/Scripts/PassengerReport.asp, (gedownload 10 april 2017); vergelijk Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 166.

[134] Stukjes van Ernst Issberner-Haldane over handleeskunde zijn onder meer: 'Der Daumen', *Zeitschrift für Menschenkenntnis und Schicksalsforschung* 1(4/5), 1926 (*); 'Die Handlesekunst und ihr Wert fürs praktische Alltagsleben', in: Friedrich Oesterreicher (redactie), *Astrologischer Kalender: Was bringt das Jahr [ca. 1927]*, Döppingen: Verlag Adolf Müller (*); 'Handform u. Berufseignung', in: Ludwig Hoffman & Elsbeth Ebertin (redactie), *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1927: Astrologischer Haus- und Bauernkalender*, Pfullingen in Württemberg: Johannes Baum Verlag, 1926, 46-49; 'Krankheitserkenntnis aus Hände und Fingernägeln', 'Chirosophie, eine neue

aanvankelijk vier, later zes pagina's tellende blad – ter grootte van een dubbelgevouwen A4tje – is het orgaan van de Vereinigung des Chiromanten Deutschlands. Als omschrijving heeft het *Monatsschrift für wissenschaftliche Handlesekunst und medizinische Handdiagnostiek* meegekregen. Het bulletin wordt voornamelijk volgeschreven door Issberner-Haldane zelf en gaat in oktober 1929 op in het *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform*.

Wat de leer van de handen betreft is Issberner-Haldane geïnspireerd door de Fransman Desbarrolles. Van astrologie tot karma en van kaballa tot yoga, alles weet hij met de handleeskunde te verbinden. Daarbij verzamelt hij oude boeken over chiromantie en uiteenlopend studiemateriaal zoals gipsafdrukken van handen (afb. 30).[135] Ook gaat hij er prat op wanneer voorspellingen zijn uitgekomen.[136] Voeg hier vaste spreekuren aan toe, 'professor h.c.' vóór en 'Haldane' áchter zijn oorspronkelijke naam en het is begrijpelijk dat Ernst Issberner-Haldane en zijn chirosofie allure krijgen.[137]

Wissenschaft' en 'Handforme und Ehe' in: *Ebertin-Kalender: Regulus-Kalender,* [ca. 1928] (*), 1935 (*) en 1936 (*); 'Wie liest man richtig Hände?', in: Theobald Becher (redactie, voorwoord), *Astrologisches Jahrbuch und Astrologischer Kalender 1929*, Leipzig: Theosophisches Verlagshaus, 1929 (*); 'Etwas über Frauenhände', in: A. Frank Glahn (redactie), *Uranus Kalender 1928: Glahns astrologischer Volkskalender*, Bad Oldesloe: Uranus-Verlag Max Duphorn, 1927 (*); 'Wie liest man richtig Hände?', *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 3(5), 1928, 151-153; 'Über Maria Ney', *Scherl's Magazin* 7(1), 1931, 22, 24; 'Chyromantie', 41-43; 'Wie messe ich in meinen Händen Ereichnisse ab?', *Scherl's Magazin* 7(6), 1931, 556-558. Issberner-Haldane schreef verder over uiteenlopende occulte onderwerpen.

[135] Ernst Issberner-Haldane plaatste regelmatig in *Die Chiromantie* een oproep voor oude boeken over chiromantie. Zijn waardevolle boekenverzameling, studiematerialen en dergelijke is in mei 1941 met vier vrachtwagens en drie koffers afgevoerd en verloren gegaan (F. Dietrich [pseudoniem van Theodor Czepl, (1893–1978)], 'Ernst Issberner-Haldane: Zur Neuausgabe seiner Werke', *Mensch und Schicksal* 5(2), 1951, 7-9, 7; vergelijk Rudolf J. Mund, *Jörg Lanz v. Liebenfels und der Neue Templer Orden: Die Esoterik des Christentums*, Stuttgart: Spieth, 1976, 68; Franz Wegener, *Neu-Vineta: Die Rassesiedlungspläne der Ariosophen für die Halbinseln Darß und Zingst*, Gladbeck: KFVR, 2010, 24 noot 3).

[136] Ernest Issberger-Haldane [sic], 'Wat er in de lijnen van uw hand te lezen staat: Voorspellingen die uitkwamen', *Schager Courant*, 19 februari 1931; Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1932] 223, 344; Dietrich, 'Ernst Issberner-Haldane', 8. Hiermee is niet gezegd dat Issberner-Haldane stelde dat alles was voorbestemd en dus vastlag (Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 215-216, 233-236).

[137] Vermoedelijk heeft Ernst Issberner 'Haldane' – was het de meisjesnaam van zijn moeder? – achter zijn naam geplaatst om voornamer te lijken. Over de titel 'h.c.' was zijn claim dat hij in 1912, toen hij op een boot onderweg was naar Manaos (Manaus) in het noorden van Brazilië, een manuscript over handleeskunde naar een Braziliaanse universiteit had gestuurd en bij terugkeer in Rio de Janeiro tussen zijn post een "große Diplom" met "vielen Unterschriften und Emblemen" had aangetroffen. Die universiteit zou hem op grond van het manuscript de titel "Professore Chirosophiae ehrenhalber" hebben geschonken (Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 185, 187; vergelijk *Die Chiromantie* 4(10/11), 1929, 70-71). Dit is een uit de duim gezogen titel. Door toedoen van de arts en occultist Arnold Krumm-Heller (Heinrich Arnold Krumm, Salchendorf, april 1876 – Marburg, 19 april 1949; Heller was de meisjesnaam van Krumms moeder), kreeg Issberner-Haldane in het najaar van 1926 wel het erelidmaatschap van het Spaanse Plasmogenisch Genootschap te Barcelona uitgereikt (*Die Chiromantie* 2(3), 1926, 6). (Plasmogenia is gemunt door de Mexicaanse bioloog Alfonso Luis Herrera (1868–1942), die de oorsprong van het leven in het protoplasma zocht.) Krumm-Heller zorgde bovendien ervoor dat Issberner-Haldane's hoofdwerk in het Spaans en Catalaans verscheen, *Tratado de quirosofia* (1927; vertaling W. Hermann Schulze) en bracht zelf ook een boek over handleeskunde in het Spaans uit, *Tratado de quirología médica* (1927).

Ofschoon Issberner-Haldane niet kan bogen op een erg lange lijst van belangrijke mensen die hem hebben geconsulteerd, leiden zijn activiteiten ertoe dat hij halverwege de jaren twintig te boek staat als de bekendste handlezer van Berlijn.[138] Zijn faam reikt zelfs verder dan Berlijn. Jarenlang reist Issberner-Haldane door het land om voordrachten en les te geven over de chirosofie.[139] In januari 1927 is de voorwaarde voor een cursus van vijf avonden dat er tenminste vijfendertig à veertig aanmeldingen zijn. Tegen het einde van dat jaar is die randvoorwaarde verhoogd naar veertig à vijftig personen. Misschien geen spectaculaire aantallen, maar gezien de spreiding over het land zijn ze zeker relevant. Met name omdat leerlingen in diverse steden een *Zirkel für Chiromantie* vormen om samen te kunnen oefenen.[140]

Relevant is verder dat Issberner-Haldane mensen opleidt en hen een getuigschrift geeft wanneer ze een proeve van handleeskundige bekwaamheid hebben doorstaan.[141] Net als Spier heeft hij contact met artsen die zijn werk waarderen.[142] Madame Sylvia geeft Issberner-Haldane erkenning door een foto van zijn handen op te nemen in haar boek en voor *Das Buch der hundert Hände* als subtitel kiest *Mit ein Geschichte der Chirosophie*.[143] Een naslagwerk over bijgeloof vermeldt dat Issberner-Haldane een nieuwsbrief voor de Vereinigung des Chiromanten Deutschlands uitgeeft.[144] Met de vereniging en de nieuwsbrief heeft de handleeskunde formeel status gekregen. Sterker dan Max von Kreusch en Margret Naval presenteert Issberner-Haldane de handleeskunde als een serieuze wetenschap. Zo draagt hij in belangrijke mate eraan bij dat het handlezen in bepaalde kringen enigszins zijn twijfelachtige imago kwijtraakt.

---

[138] Anoniem, 'Das 'okkulte' Berlin: Spiritismus als Geschäft', *Berliner Tageblatt*, 19 september 1925: "C h i r o m a n t e n (Handlesekünstler), die ihre Tätigkeit vielfach mit Phrenologie und Graphologie mischen, sind in Berlin vielfach anzutreffen. Der bekannteste ist Ißberner-Haldane, der Sprechstunden abhält und jeden Abend einen engen Zirkel um sich versammelt."

[139] Vermeldingen voor cursussen en lezingen zijn geregistreerd voor Praag in november 1923 en van 1926 tot en met 1929 in Bazel, Braunsweig, Bremen, Boedapest, Chemnitz, Coburg, Constanz, Dresden, Frankfurt am Main, Freiburg, Halle, Hamburg, Karlsruhe, Keulen, Maagdenburg, Mainz, Mannheim, München, Pforzheim, Regensburg, Stettin, Stuttgart, Wenen, Wiesbaden en Würzburg. Sommige steden bezocht hij meerdere keren. Ook in Nederland hoorde men over hem, zie § 10.4.

[140] Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 239.

[141] Issberner-Haldane gaf via zijn nieuwsbrief aan welke leerlingen van hem een getuigschrift hadden ontvangen en zich een leerling van hem mochten noemen. Hij waarschuwde zijn lezers voor mensen die zich voordeden als een leerling van hem, terwijl ze hooguit een voordracht hadden bezocht (zie *Die Chiromantie* 2(10), 1927, 1-2; 3(2), 1928, 12; Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 239).

[142] Issberner-Haldane, *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*, [1932] 6, 118-119; *Id.*, *Der Chiromant*, [1932] 275; Reinhard Steintel, 'Vergleichende Diagnostik', *Die Chiromantie* 6(4), 1929, 43-46. Reinhard Steintel (1891–1967), homeopathische arts, schreef het voorwoord voor de tweede druk (in 1932) van Issberner-Haldane's *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*. Zie ook de eerder genoemde Arnold Krumm-Heller, noot 137.

[143] Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, afb. 22. De foto was eerder gepubliceerd in Voigt, *Hände*, afb. 45.

[144] Boehm, 'Chiromantie', 45.

9.5.2 *Issberner-Haldane is een overtuigd ariosoof*

Ernst Issberner is geboren en getogen in Kolberg (een stad in de provincie Pommeren, tegenwoordig in Polen). Na de Eerste Wereldoorlog, die Issberner naar eigen zeggen in Duitsland in gevangenschap doorbracht,[145] is hij in november 1918 naar Berlijn getrokken. Rond 1920 initieert hij, mogelijk samen met Frodi I. Wehrmann die hij in 1918 heeft leren kennen,[146] een kleine occulte kring, de Svastika-Zirkel genaamd.[147] Het groepje komt wekelijks bijeen bij Issberner-Haldane thuis. De leden zijn overtuigd van de verheven positie van het zuivere Germaanse ras en sterk antisemitisch. Zij staan onder invloed van Jörg Lanz von Liebenfels, die een religieus beleden leer der ario-christelijke rassencultuur propageert. Lanz heeft in 1915 de term ariosofie geïntroduceerd.[148] Deze leer wordt gekarakteriseerd door geloof in een 'pan-psychische' energie (God), die het gehele universum bezielt, maar zich het meest perfect manifesteert in de blonde Ariër met blauwe ogen.[149] Volgens de ariosofen is alle cultuur in de kern van arische oorsprong.

Gefascineerd door het werk van Lanz neemt Issberner-Haldane dit gedachtegoed op in zijn leer van de handleeskunde, zijn autobiografie en andere teksten. In 1926 treedt hij toe tot de door Lanz von Liebenfels geïnstalleerde Ordo Novi Templi en wordt redactielid van het ariosofische *Zeitschrift für Menschenkenntnis und Schicksalsforschung*. Het blad belooft regelmatig bijdragen te zullen brengen van erkende onderzoekers en wetenschappers op het gebied van de astrologie, grafologie, frenologie, psycho-fysiognomiek, *chirologie*, *chirognomie*,

---

[145] Ernst Issberner beweerde de Australische nationaliteit te hebben aangenomen. Toen hij in 1914 terug in Duitsland kwam met de bedoeling door te reizen naar een oom in Milwaukee, brak de Eerste Wereldoorlog uit en zou hij vanwege zijn neutralisatie tijdens de oorlogsjaren gevangen zijn gehouden.

[146] Ernst Issberner-Haldane, 'Berichtigung!', *Die Chiromantie* 3(12), 1928, 72: "Meine Bekanntschaft mit Herrn F.I. Wehrmann reicht schon fast 10 Jahre zurück."

[147] Issberner-Haldane noemde als leden van de Svastika-Zirkel de astroloog "Herr Ingolf" (Frodi I. Wehrmann, 1889–1945), de grafoloog "Herr C. Groß" (Carl Gross, 1893–1944), de fijngevoelige Gerda Wilhelm (zie noot 57), de iriscopiste "Frau Busse" (geen familie van Ruth Busse-Spier), de helderziende "Tante Ottilie" (Ottilie Jordan, ca. 1864–1931) en een oudere heer genaamd Grötzinger (Issberner-Haldane, *Der Chiromant* [1925], 265-266, 268, 344; *Id.*, 'Frau Jordan', *Die Chiromantie* 2(8), 1927, 5; vergelijk Wegener, *Neu-Vineta*, 15-17). De eerste uitgave van zijn autobiografie eindigde Issberner-Haldane met een futuristisch beeld waarin hij vanuit zijn 'Svastika-Heim' terugblikte op zijn lange leven (Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 353-356). De realistatie van de droom om een zuiver arische, spirituele woongemeenschap te stichten was een kort leven beschoren. In het mei-nummer van *Die Chiromantie* 2(9), 1927, 6, plaatste Issberner-Haldane een oproep voor tips voor een oud kasteel, burcht of klooster dat in een bosrijke omgeving te koop stond. Een half jaar later was Hertesburg aangekocht op het eiland Rügen, nabij Arkona (Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 167; Wegener, *Neu-Vineta*, 24-25). Tegen 1932 was het begin van de woongemeenschap een feit: "**Haus Svastika** / Eigentümer: E. Issberner-Haldane[,] Wittower Posthaus bei Wiek/Rügen. + Das ganze Jahr geöffnet! Ihr idealer Ferienaufenthalt! Treffpunkt der Okkultisten!" meldt de laatste pagina van de tweede druk van *Der Chiromant* (1932) wervend. Voor Issberner-Haldane liep het avontuur in 1933 al ten einde. Het is onbekend of leden van de Svastika-Zirkel in dit project participeerden.

[148] Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 270, 290, [1936] 276.

[149] Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 164. De oorspronkelijke naam van Jörg Lanz von Liebenfels was Adolf Joseph Lanz (1874–1954).

chiromantie, ariosofie, Duitse volkswijsheid, rassenkunde, natuurheilkunde, ogen-, gelaat-, *hand-* en *nageldiagnostiek*, zielkunde, lichaamscultuur, ademhaling, gymnastiek, yoga en occultisme.[150] De nadruk op de handen in de rij onderwerpen illustreert Issberner-Haldane's invloed als redactielid. Lanz moet van de chirosoof gecharmeerd zijn geweest. Hij schrijft een 'ariomantische studie' over Issberner-Haldane die niets anders is dan een loftuiging op een overtuigd adept van de ariosofie:

> Ernst Issberner-Haldane ist in seinem Werk und in seiner Persönlichkeit eine für unsere Zeit ganz außergewöhnliche Erscheinung und doch ist er wieder einer der markantesten Vertreter der mit dieser Generation aufsteigenden Kultur- und Rassenepoche. Er ist ein Bahnbrecher des esoterischen Uranus-Zeitalters, an dessen Schwelle wir stehen.
>
> Seine große, ihm bliebenden Ruhm sichernde Tat ist, daß er die bis auf unsere Zeiten, eine rein mediale oder intuitive Fertigkeit gewesene H a n d l e s e k u n s t, durch jarhzehntelanges Studium, durch geniale Kombination, und durch scharfe Beobachtung und folgerichtig ausgenutzte Empirie zur exakten und auch bereits allenthalben anerkannten W i s s e n s ch a f t erhoben und ausgebildet hat. Er hat in seinen zahlreichten Schriften, die bereits eine stattliche Bibliothek ausmachen, einerseits mit bewundernswertem Fleiß alles, was die Alten über 'Handlesekunst' (Chiromantie, 'Chirosophie' wie er richtiger sagt) gedacht und geschrieben haben, sorgfältig gesammelt, andererseits noch sorgfältiger mit Mitteln moderner naturwissenschaftlicher Kritik auf die Richtigkeit und Stichhaltigkeit geprüft, Spreu vom Weizen gesondert, das Wertvolle ausgelesen, theoretisch und praktisch begründet, das Wertlose aber ausgeschieden.[151]

De hulde is hiermee niet ten einde. Issberner-Haldane wordt afgeschilderd als een briljant spreker en schrijver, die zijn tegenstanders met superieure spot en sarcasme bestrijdt. Hij heeft de handleeskunde tot een geesteswetenschap verheven "und in organischen Zusammenhang mit den Arierwissenschaften, der A r i o s o p h i e, gebracht".[152] Dit laatste is zijn allergrootste daad, want daardoor wordt Issberner-Haldane's chirosofie, aldus Lanz, een levendige én ethische wetenschap die de mensheid niet alleen iets kan leren, maar van binnenuit zou verbeteren. Issberner-Haldane dient geplaatst te worden in een rij van verlichte geesten,

> die als die Propheten und Priester einer wahrhaft modernen Welt- und Gottesanschauung und als die Wegbereiter und Schöpfer einer neuen Menschenartung anzusehen sind.

---

[150] Uit de colofon van *Zeitschrift für Menschenkenntnis und Schicksalsforschung* 1(6), 1926, schutblad. Het blad werd uitgegeven door Herbert Reichstein (1892–1944). Issberner-Haldane en Reichstein hadden elkaar in 1925 leren kennen. Over beider betrokkenheid bij dit tijdschrift, zie Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 164-176. Ook de eerder genoemde Ernst Tiede en Wilhelm Wulff waren een tijdlang lid van de redactie.

[151] Jorge [sic, Jörg] Lanz von Liebenfels, 'Ernst Issberner-Haldane: Eine ariomantische Studie', *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 3(5), 1928, 145-150, 145. In latere uitgaven van *Wissenschaftliche Handlesekunst* (na 1932) nam Issberner-Haldane in het beeldkatern een foto op van Lanz' rechter binnen- en buitenhand, zie bijvoorbeeld *Wissenschaftliche Handlesekunst*, elfde druk [ca. 1960], afb. 53.

[152] Lanz von Liebenfels, 'Ernst Issberner-Haldane', 146.

> Er betreibt daher seine Wissenschaft nicht als Schulmeister, nicht als Wissensschaftsbeamter und Brotgelehrter, sondern gleichsam als Sendbote und Apostel einer neuen Religion. Nicht 'Wahrsagerei' ist ihm das Ziel seiner Wissenschaft, sondern die Erforschung der geheimen und wunderbaren Zusammenhänge zwischen dem Körper und der Seele eines Menschen bloszulegen und so die Grundlagen seines äußerlichen und innerlichen Karmas, charakterlogischen Fähigkeiten, Stärken und Schwächen aus der Handform zu lesen und daraus sein äußeres Lebensschicksal abzuleiten.[153]

Er volgt nog meer lof. Met de 'ontdekking' en systematisering van de hand- en nageldiagnostiek heeft Issberner-Haldane een 'onsterfelijke dienst' bewezen aan de zieke en lijdende mens. Men kan hem niet dankbaar genoeg zijn.

Lanz' zes bladzijden lange eerbetoon zal het zelfvertrouwen van de chirosoof hebben versterkt en hem hebben gemotiveerd om de handleeskunde als een bijna religieuze wetenschap uit te dragen. Issberner-Haldane breidt zijn kennis uit: hij schrijft over grafologie, getallenmystiek, de arische wijsheid, edelstenen, de aura, yoga[154] en aanverwante esoterische onderwerpen. Toch gaat het hem lang niet altijd voor de wind. Wellicht houden Lanz' woorden hem op de been wanneer hij met goede bekenden gebrouilleerd raakt[155] en zijn werkwijze kritisch wordt besproken.[156]

---

[153] *Ibidem*.

[154] Zie over Issberner-Haldane's yoga Mathias Tietke, *Yoga im Nationalsozialismus: Konzepte, Kontraste, Konsequenzen*, Kiel: Ludwig, 2011, 111-116.

[155] In 1929 brak Frodi Wehrmann met zijn ariosofische vrienden. Issberner-Haldane had het in september 1928 nog voor Wehrmann opgenomen, maar liet zich in 1930 zich kritisch over hem uit. Wehrmann zou hem geen recht had gedaan inzake een vertaling waar hij, Issberner-Haldane, Wehrmann mee had geholpen (Herbert Reichstein, 'Wie sich ein "Genie" bekannt macht', *Ariosophie: Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 5(6/7), 1930, 162-164; Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 172). In 1929 voerde Issberner-Haldane publiekelijk een woordenwisseling met de astroloog Frank Glahn, met wie hij voorheen op goede voet had gestaan. In de kwestie met Glahn was Issberner-Haldane opgekomen voor Wilhelm Theodor Heinrich Wulff (1893–1984), die zich ook publiekelijk in de zaak met Glahn had gemengd (A. Frank Glahn, 'Offentliche Aufforderung an Herrn Ißberner-Haldane in Berlin', *Astrale Warte* 5(3), 1929, 87; Ernst Issberner-Haldane, 'Issberner-Haldane's Antwort auf die "öffentliche Aufforderung"', *Die Chiromantie* 4(10/11), 1929, 67-68; Herbert Reichstein, 'Erklärung von Wilh. Th.H. Wulff', *Ariosophie* 4(9), 1929, 261-263; A. Frank Glahn, 'Entgegnung auf die Erklärung von W.Th. Wulff', en Wilhelm Th.H. Wulff, 'Gegenerklärung auf die Entgegnung von Herrn A.F. Glahn', *Ariosophie* 4(11), 1929, 326-327). Rond 1933-1934 is Issberner-Haldane in ongenade gevallen bij zijn ariosofische "Gesinnungsgenossen" (Tietke, *Yoga im Nationalsozialismus*, 118).

[156] In januari 1931 bracht *Scherl's Magazin* verslag uit van een experiment waarbij de redactie Max von Kreusch, Issberner-Haldane en anderen had verzocht vanuit de eigen expertise een karakteranalyse te maken van de avonturist en schrijver Arthur Heye (1885–1947) en de zangeres en toneelspeelster Maria Ney (1890–1959). Uit de slotbespreking: "Herr Ißberner-Haldane fiel wieder durch seine Gewohnheit auf, sehr rasch zu sprechen. In der atemraubenden Hast, mit der er seine Analyse entwickelt, verschwimmen nur allzuleicht die Widersprüche. Der Auskunftheischende wird durch die Fülle des Gesagten fast erdrückt, er kann nur Einzelheiten im Gedächtnis behalten, und natürlich sind es die, welche seiner inneren Einstellung am meisten entsprechen. Kritiklose Personen werden auf diese Weise durch die ungeheure 'Exaktheit' solcher Deutungen natürlich überrascht, weil sie das Unrichtige entweder überhaupt nicht zur Kenntnis nehmen oder gleich wieder vergessen. Wenn wir dieses psychologische Taschenkunststückchen, dessen sich auch die Telepathen gern bedienen, verzeichnen, so wollen

9.5.3 *Issberner-Haldane is uitermate kritisch ten aanzien van Julius Spier*

Issberner-Haldane waarschuwt zijn lezers zodra iemand zich onterecht uitgeeft als een leerling van hem. Dit past bij zijn rol van handleesexpert, en bij zijn positie van schrijver en uitgever van *Die Chiromantie*. Ook geeft Issberner-Haldane, al dan niet gevraagd, zijn mening over andere handlezers en nieuw verschenen publicaties op zijn vakgebied. Berlijn kent volgens hem menig handlezende *Pfuscher* (knoeier) en enkele *Auch-Chiromanten*. Met de ook-chiromanten bedoelt hij handlezers die op eigen kracht naam hebben gemaakt, maar het handlezen beoefenen op een in zijn optiek onwetenschappelijke wijze. Tot hen rekent hij Professor Ketty en Marianne Raschig. Professor Ketty zou zich teveel op zijn intuïtie verlaten,[157] terwijl Raschig de grandioze tactloosheid zou hebben begaan handafdrukken in etalages van boekhandels te laten etaleren. Daarmee heeft ze de eigenaren van die handen in wezen naakt aan het publiek tentoongesteld. Geoefende handlezers zouden namelijk allerlei privé-aangelegenheden, óók precaire kwesties, uit de handafdrukken kunnen opmaken. Of Frau Raschig zich dit realiseert? Om het onderwerp ter sprake te brengen, nodigt Issberner-Haldane de chiromante op een zondagmiddag uit voor een wandeling. Tijdens deze ontmoeting behandelt Raschig Issberner-Haldane als haar leerling in plaats van haar meerdere. “Wie lieb!” laat Issberner-Haldane zijn lezers via *Die Chiromantie* weten: “So lehrt die Erfahrung, das man vorsichtig sein muss mit – Leuten.”[158]

Over gravin Beck Rzikowsky’s vertaling van Cheiro’s *Language of the hand* luidt het oordeel van Issberner-Haldane dat het boek een fractie bevatte van wat de gerenommeerde Cheiro heeft geschreven. Voor een beginnende handlezer is de vertaling geschikt, maar wie Issberner-Haldane’s boek, of boeken, bezit, “dem kann Cheiro nichts mehr bieten”.[159] *Die Hand* (1929) van Leo Reissinger – “jüdischer Herkunft”, voegt Issberner-Haldane er fijntjes aan toe – is feitelijk niet meer dan een aanprijzing voor Reissingers spreekuur en een boekje dat

---

wir damit Ißberner-Haldane oder seinen Kollegen nicht zu nahe treten. Es soll nur begründet werden, warum unser in diesen Dingen erfahrener Mitarbeiter sowohl bei Frau Ney wie bei Herrn Hye keine unvorhergesehenen Zwischenfragen zuließ.

Wie unzuverlässig in solchen Situationen das Gedächtnis arbeitet, dafür ein Beispiel: Nach der Konsultation bei Ißberner-Haldane äußerte Frau Ney zu unserem Mitarbeiter: ‘Es war doch eigenartig, daß Herr Ißberner aus meiner Hand las, ich hätte in der Liebe kein Glück…’ Worauf Herr Strelisker nach Einsicht in das stenographische Protokoll sagte: ‘Aber das stimmt doch gar nicht! Nicht er, sondern sie behaupteten dies, und zwar mit der Frage: Wie kommt es eigentlich, daß ich in der Liebe so wenig Glück habe?’ Worauf Ißberner die etwas mystische Antwort gab: Wahrscheinlich haben Sie in einem früheren Leben eine Ehe gestört und müssen dafür büßen (?) Wenn also eine derartige Verwechslung einer so klugen und scharfsinnigen Dame wie Frau Ney passierte, kann man sich vorstellen, wieviel derartige Autosuggestionen bei weniger kritischen Personen auftreten” (Anoniem et al., ‘Läßt sich Ihr Schicksal deuten?’, 30-31). Georg Strelisker (1894–1962) was Joodse, uit Roemenië afkomstige schrijver en grafoloog.

[157] Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 264.

[158] Issberner-Haldane, ‘[Frau Raschig]’, *Die Chiromantie* 2(7), 1927, 5.

[159] Ernst Issberner-Haldane, ‘Cheiro’, *Die Chiromantie* 2(12), 1927, 5; vergelijk *Id*., *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 220.

bekendheid geeft aan het bestaan van de handleeskunde.[160] Madame de Thèbes uit Parijs was een *Schwindlerin*; Paul Stoß uit Hamburg was absoluut geen *Meisterchiromant*.[161] Positief daarentegen is Issberner-Haldane over *Die Sprache der Hand* van Georg Lomer[162] en over Surya, die in deel 5 van de serie *Okkulte Medizin* een hoofdstuk aan handlezen heeft gewijd dat op Issberner-Haldane is geënt.[163] Ronduit bewondering is er voor de 'astro-chiromant' Wilhelm Wulff. Totdat de heren gebrouilleerd raken, betreurt Issberner-Haldane het dat Wulff in Hamburg woont en vanuit praktisch oogpunt geen deel kan uitmaken van de Svastika-Zirkel.[164]

Toch is het Julius Spier over wie Issberner-Haldane zich uiteindelijk nog het meest heeft uitgelaten. In het vraag- en antwoordwoordhoofdstuk van *Wissenschaftliche Handlesekunst* wordt aan Issberner-Haldane gevraagd wat hij van Spier vindt, en wat zijn mening is over het feit dat Spier de levenslijn laat aanvangen bij de pols, en niet aan de rand van de palm tussen de wijsvinger en duim. Zijn antwoord is kort: Herr Spier staat in deze opvatting alleen. Geen enkele handlezer leest de levenslijn op deze manier. Het antwoord wordt direct gevolgd door venijnig commentaar:

> Es wird immer Leute geben, zumeist Anfänger, die gern 'eigene Systeme' erfinden möchten, wo es doch nur e i n System geben kann. Herr Spier ist auch nicht in dem Sinne als Chirosoph zu betrachten, sondern höchstens als Psychoanalytiker (als er auch betont, nur sein zu wollen!), der sich der Handlesekunst hierzu zu bedienen v e r s u c h t. Seine Vorträge beweisen, daß er vielleicht eine Begabung zur Psychoanalyse hat, aber nicht für die Beherrschung der Chirosophie, denn er bringt bzw. brachte so viele Dinge unrichtig – angeblich beschäftigt er sich mit der Handlesekunst jetzt 26 Jahre – daß ein wirklicher Kenner nur darüber lächeln kann und die Unbegabtheit zu deutlich erkennt, soweit es die Chirosophie betrifft.[165]

---

[160] Ernst Issberner-Haldane, 'Die Hand das Programm des Lebens!', *Die Chiromantie* 4(10/11), 1929, 71. De schrijver en occultist Leopold Reissinger (g. Wenen, 16 februari 1897) schreef rond 1930 meerdere occulte boekjes en gaf daar ook lezingen over.

[161] Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 220.

[162] Ernst Issberner-Haldane, 'Bücherecke', *Die Chiromantie* 2(3), 1926, 5. Op zijn beurt had Lomer zich positief uitgesproken over Issberner-Haldane's *Wissenschaftliche Handlesekunst* (Lomer, *Die Sprache der Hand*, 17).

[163] Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 270; Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] afb. 52 (foto van Surya's linker binnen- en rechter buitenhand gedateerd 1922). Surya, of G.W. Surya [pseudoniem van Demeter Georgievitz-Weitzer (1873–1949)] en Issberner-Haldane onderhielden een jarenlange vriendschap (Dietrich, 'Ernst Issberner-Haldane', 7).

[164] Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 268; *Id*., *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932], afb. 53 (afdruk van de rechterhand van Wulff) en [elfde druk, ca. 1960], afb. 76 (met onderschrift "Astro-Chiromantie nach Th.W. Wulff, Hamburg" is een schematische tekening van een handpalm waar de planeettekens zijn ingezet). Wulff is bekend als astroloog, maar adverteerde voor zichzelf ook als handlezer: "**Ich helfe Ihnen** in allen Lebenslagen als erfahrener, seit 20 Jahren tätiger **Astrologe**, Handleser[,] Charakterologe und Lehrer vieler heute auftretender Astrologen" (*Hamburger Nachrichten*, 15 november 1932). In een artikel verbond Wulff de astrologie aan het handlezen (Wulff, 'Horoskop und Handlesekunst', 76-84). In een ander inleidend artikel noemde hij Issberner-Haldane "der bekannte Berliner Handleser" die mensen "in den lezten Jahren die Chiromantie in weitere Kreise ein[führte]" (Wulff, 'Die Symbolik der Hand', 83). Over het conflict tussen Issberner-Haldane en Wulff, zie noot 155.

[165] Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 223.

Issberner-Haldane vindt het tegenstrijdig dat Spier het nauwkeurig meten van bepaalde lijnen in de palm om vast te stellen wanneer een gebeurtenis heeft plaatsgevonden – of zou gaan plaatsvinden – afwijst, terwijl hij in handanalysen vaak wél een schatting van een tijdspanne geeft. Spier, zo weet Issberner-Haldane ook, ontkent boeken over handleeskunde te hebben bestudeerd, maar dicteert uit Cheiro's *Language of the hand* en maakt gebruik van Issberner-Haldane's eigen *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*.[166] Spier waardeert dit werk, al zou hij dit nooit in het openbaar toegeven, aldus Issberner-Haldane. Het bewijs voor Spiers waardering van dit boek heeft Issberner-Haldane voor zich liggen: een schrijven ontvangen van een leerling van Spier.

De druk uit 1932 van *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik* bevat in de paragraaf 'Chirosophie und Psychoanalyse' een lange voetnoot, waarin Spier niet bij naam wordt genoemd, maar de verwijzing naar zijn persoon onweerlegbaar is. Er wordt bijvoorbeeld naar dezelfde leerling verwezen die Issberner-Haldane over Spier heeft geïnformeerd:

> Es gibt sich u.a. in letzter Zeit ein Herr reichlich viel Mühe, öffentlich und private Vorträge und 'Kurse' über Hand- und Psychoanalyse zu geben. Trotz seiner Angabe, 27 Jahre lang die Chirosophie studiert zu haben, muß man sich als Sachkundiger wundern, wie er z.B. die Grundlagen der Chirosophie überhaupt nicht erfaßt hat in ihrer Weite und Zuverlässigkeit und zum Teil seinen Zuhörern unsinniges Zeug vorsetzt. (...)
>
> Er bestreitet entschieden die Möglichkeit, Ereignisse nach Jahren auszumessen, obgleich er gelegentlich Ereignisse in eine Zeit 'schätzt' mit einem Spielraum von fünf Jahren. Man bekommt dabei als Zuhörer Lust, ihm helfend beizuspringen und es ihn besser zu lehren. – Einer Dame, der er persönlichen Einzelunterricht gab, bestätigte er auch, daß er für Krankheitserkennung meine 'Medizinische Hand- und Nageldiagnostik' benutzt, während er dagegen öffentlich bei allen Gelegenheiten betont, alles aus eigenen Erfahrungen zu haben und niemals Bücher benutzt zu haben, diese sogar fast durchweg ablehnt, besonders die meinigen. Daß ich über diese sehr unmaßgebliche 'Meinung' nur lächelnd hinweggehe, ist selbstverständlich, um so mehr, als mir berichtet wurde, daß eine seiner Schülerinnen, die vorher meine Bücher intensiv studiert hat und sich in seiner Gegenwart bei fremden Personen betätigte, durch ihre Treffsicherheit der Charakteristik, der Ereignisse (nach Jahren genau!) ihm Achtung, Anerkennung und Neugierde abzwang.
>
> Entgegen allen ältesten, alten und neuen Erfahrungen, 'läßt' er die Lebenslinie von unten am Handgelenk beginnen, was ja aber auch bei seiner Handdeutung ziemlich unwichtig bleibt, da er doch keine Ereignisse abmißt. Er steht mit dieser seiner Ansicht allein da. Wer dazu einen Venusgürtel als Zeichen für Dekadenz oder Ausschweifung im Sexualleben erklärt (siehe die unzuverlässigen alten Schriften über Chiromantie aus den früheren Jahrhunderten), einen halben Venusgürtel als 'Empfindlichkeitslinie' gelten läßt, alle die Erbmasse betr. Angelegenheit n u r aus der rechten Hand erkennen will und sich dazu noch zu der Behauptung verirrt, Linien am äußeren Handrand könnten durch Bewegung der Hände entstehen, liefert damit den traurigen Beweis, für die Chirosophie als Berater unzuverlässig und ungeeignet zu sein.[167]

---

[166] *Ibidem*: "Er benutzt für die Diagnostizierung von Krankheiten Ißberner-Haldane 'Medizinische Hand- und Nageldiagnostik', (Bestätigung durch eine seiner Schülerinnen liegt vor!) weil er das Werk sehr schätzt, aber er erwähnt das nie in der Öffentlichkeit." Vergelijk met het citaat behorend bij noot 167.

[167] Issberner-Haldane, *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*, [1932] 75 noot 2.

In feite is de kritiek van de chirosoof op de psychochiroloog drieledig. Ten eerste bezit Spier volgens Issberner-Haldane slechts een oppervlakkige kennis van de handleeskunde en vertelt hij daardoor soms onzin. Ten tweede maakt Spier gebruik van de kennis van Issberner-Haldane, maar ontkent hij dit ten aanzien van het grote publiek. Ten derde leest en interpreteert Spier bepaalde elementen volledig anders dan alle andere handlezers dit doen. Redenen te over voor Issberner-Haldane om in Spier totaal geen chirosoof te zien en lacherig af te serveren.

In 1935 veroordeelt hij Spier wederom, nu in verband met vermeend plagiaat: "der Jude Julius Spier" geeft in Frankfurt am Main aan artsen les, is zelfs in Nederland werkzaam (zie § 10.6) en maakt daarbij gebruik van Issberner-Haldane's werk, zonder hem ooit als bron te vermelden.[168] Vermoedelijk zit de pijn bij de chirosoof over zijn eigen niet gekregen erkenning diep. In een herziene herdruk na de oorlog van *Wissenschaftliche Handlesekunst* is de alinea over Spier geschrapt, maar in het voorwoord, geschreven door Issberner-Haldane's vriend Theodor Czepl, wordt gesteld dat de inmiddels overleden Julius Spier zich weliswaar als schepper van de handdiagnostiek heeft opgeworpen, maar dat deze eer Issberner-Haldane toekomt.[169]

Wat meegespeeld kan hebben bij Issberner-Haldane's opvallend denigrerende en meermaals herhaalde negatieve uitlatingen ten aanzien van Julius Spier is – behalve zijn overtuiging dat Joden tot een minderwaardig ras behoren – afgunst. Volgens Ruth Busse-Spier was Issberner-Haldane in elk geval "recht eifersüchtig" op het succes van haar vader.[170] Spiers publieke optredens in Berlijn hadden binnen de kortste keren het nieuws gehaald en hij werd met de opzienbarende handschriftkundige Rafael Schermann vergeleken. Zulke roem is Issberner-Haldane nimmer ten deel gevallen.

De chirosoof-ariosoof Issberner-Haldane en psychochiroloog Spier hebben elkaar beslist ontmoet: de man die op afbeelding 30 aandachtig luistert naar Issberner-Haldane, is Julius Spier. Vermoedelijk heeft Issberner-Haldane ook een lezing van Spier bijgewoond. Als toehoorder zou hij "Lust" hebben gehad om Spier te helpen en te leren nauwkeuriger "Ereignisse nach Jahren auszumessen".[171]

---

[168] Ernst Issberner-Haldane, *Arisches Weistum: Aufklärende Abhandlungen über die einzelnen Gebiete der Geisteswissenschaften auf Grund eigener Erfahrungen und Erlebnisse*, Zeulenroda in Thüringen: Bernhard Sporn, 1935, 127.

[169] F. Dietrich & Ivar O. Thorsten, 'Prof. h.c. Ernst Issberner-Haldane', in: Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, Freiburg am Breisgau: Hermann Bauer Verlag, [elfde druk, ca. 1960], 3-4, 4: "Seine Lehrwerke erreichten viele Auflagen, wurden aber auch von neueren Autoren gern plagiiert – ohne Quellenangabe! Daher Vorsicht! Es haben sich einige Mißgünstige bemerkbar gemacht, die s i c h als Schöpfer der Handdiagnostik auszugeben versuchten, oder sich von anderen Personen als solche propagieren ließen. (Z.B. Julius Spier † u.A.)"

[170] Op de vraag wat er in haar opkwam bij de naam Issberner-Haldane schreef Ruth Busse-Spier: "Ja, Isberner [sic] ist mir bekant, er war so viel ich erinnere, älter als mein Vater und arbeitete ganz anders als er, und auf dessen Erfolge recht eifersüchtig" (Ruth Busse-Spier aan AN, email 21 mei 2013).

[171] Issberner-Haldane, *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*, [1932] 75 noot 2 (geciteerd in het fragment behorend bij noot 167). Vergelijk afb. 6; Issberner-Haldane, 'Wie messe ich in meinen Händen Ereichnisse ab?', 556-558.

In het licht van het antisemitisme van Issberner-Haldane zijn tot slot zijn bijdragen aan het door Hanussen gelanceerde blad *Die andere Welt* opmerkelijk. De ariosoof/chirosoof wist hoogstwaarschijnlijk niet dat Hanussen een Jood was toen hij door Hanussen prijzend "Vater der modernen Chiromantie, d.h. der wissenschaftlich betriebenen Handlesekunst" werd genoemd en was gevraagd om medewerker van het blad te worden.[172]

9.6 Julius Spier treedt in Berlijn autonoom op

Of Julius Spier heeft gereageerd op de uitlatingen van zijn concurrent-collega Issberner-Haldane? Of hij een mening had over het werk van Max von Kreusch, Margret Naval, Marianne Raschig, Professor Ketty, Madame Sylvia, Hanussen, Georg Lomer, Rudolf Engelhardt en/of andere Duitse handlezers? Er zijn geen teksten of uitspraken van hem overgeleverd die hier licht op werpen. Ik ken alleen Spiers kritische opmerkingen over het toenemende aantal handlezers dat aan toekomst voorspellen deed, en over mensen die het verschil niet opmerkten tussen chirologie als serieuze wetenschap en chiromantie als oude waarzegkunde. In algemene zin liet Spier zich wel zeer kritisch uit over dubieuze handlezers die mensen zomaar iets op de mouw spelden.[173] Spier wilde geen toekomstvoorspeller zijn ofschoon hij, zoals Issberner-Haldane vaststelde en bij de uitleg van het handanalyseverslag van Etty Hillesum is aangegeven (§ 3.3.3), soms wel degelijk gebeurtenissen vooruitzag. Een mening hebben over het waarzeg-aspect van het handlezen paste bij de tijdsgeest, waarin handlezers probeerden serieuze belangstelling voor hun vak te genereren. Voor Spier en anderen lag er een zekere wetenschappelijkheid besloten in het feit dat zij afstand namen van het handlezend waarzeggen, terwijl anderen, onder wie Issberner-Haldane, diezelfde wetenschappelijkheid juist in het waarzeggen projecteerden.

Uit enkele passages van Spier blijkt dat ook bepaalde culturele opvattingen over de menselijke soort hem hebben beïnvloed. Spier achtte het bijvoorbeeld kenmerkend voor de Griekse denkwijze en cultuur om actief naar buiten gericht te zijn en plaatste deze grondhouding tegenover de Aziatische cultuur. Tot op heden "kunnen wij Indiërs van zuiver ras tegenkomen met handen die geen bergen vertonen" luidt een van zijn beweringen over de verhogingen in de handpalm zonder deze stelling te onderbouwen.[174]

---

[172] Issberner-Haldane, 'Chyromantie', 1. Vergelijk Ernst Issberner-Haldane, 'Women, your legs give you away', in: Gordon, *Erik Jan Hanussen*, 176-179 (oorspronkelijk gepubliceerd in *Hanussen-Magazin* 1(2), 1932).

[173] Zij bijvoorbeeld Anoniem, 'Het handlezen als wetenschap: Interessante lezing van Julius Spier', *De Bussumsche Courant*, 14 april 1934, cursivering AN: "De heer Julius Spier (…) vat de chirologie – een moderne voortzetting van de aloude chiromantie of handleeskunde – volkomen wetenschappelijk op en legt het zwaartepunt dan ook niet op het voorspellen van de toekomst uit de handlijnen, *zooals vele dilettanten op dit gebied het trachten te doen, dikwijls met hoogst bedenkelijke gevolgen*, doch ziet in een systeem van moderne chirologie, dat hijzelf door jarenlange toegewijde studie heeft opgebouwd, in de eerste plaats een middel om den zoekenden, strijdenden, dikwijls onevenwichtigen mensch van dezen tijd te helpen."

[174] Spier, *Worden wie je bent*, 94. Vergelijk uit cursusaantekeningen van Julius Spier 26 april 1938 (Bijlage 5): "Ferner wird gefragt, woran Spier in der letzten Stunde die rassische Verschiedenheit erkannt hat." (Er volgt geen

Verder blijkt uit een verwijzing dat hij op de hoogte was van de studie van Engelhardt,[175] en komt uit een opmerking naar voren dat hij kennis had genomen van het wetenschappelijk onderzoek naar de lijnen in de handen van embryo's.[176] Wellicht heeft Spier voor zijn stapsgewijze handanalyse de werkwijze van de eerder genoemde Adolf Friedemann overgenomen (§ 9.1 noot 8). Friedemann had voor zijn handonderzoek een lijst opgesteld, die aangeeft wat in ieder handverslag gerapporteerd moet worden. Deze lijst begint met algemeenheden (naam van de patiënt, leeftijd, beroep, opleiding, werk en dergelijke) en loopt dan stapsgewijs allerlei facetten van de hand af (vorm en indruk van de hand, vorm van de vingers, de nagels, de huid van de hand, doorbloeding, musculatuur, bergen en lijnen in de handpalm, beharing, enzovoort). Friedemanns protocol bevat duidelijk meer overkomsten met Spiers protocol dan het door Issberner-Haldane opgestelde protocol.[177]

De zenuwarts van wie Spier voor het eerst over de handleeskunde vernam, is mogelijk de zenuwarts Georg Lomer. Toen Lomer zich begin januari 1906 verloofde, was hij als *Oberarzt* te Neustadt in Holstein gevestigd, een plaats aan de Oostzee. Hij had tevens een aanstelling bij de Heilanstalt Nordend in Nieder-Schönhausen, een plaats nabij Berlijn, op het moment dat hij *Liebe und Psychose* (1907) schreef. In het voorwoord van *Die Sprache der Hand* (1925) liet Lomer weten dat hij gedurende tientallen jaren de handlijnen en horoscopen van duizenden patiënten had geanalyseerd.[178] Hiermee lijkt Lomer de enige handlezende neuroloog die aanmerking komt als degene die in 1905 een lezing zou kunnen hebben gegeven in een badplaats aan de Oostzee.

Vanaf het moment dat Spier zich als psychochiroloog vestigde, onderscheidde hij zich van andere handlezers binnen en buiten Berlijn. Hij praktiseerde een nieuwe manier van handlezen en zou net zoals de psychografoloog Rafael Schermann dat onnavolgbare 'extra', een 'X-factor' hebben gehad. Kranten en tijdschriften berichtten vaker over Spier dan over zijn handlezende tijdgenoten.[179] Na zijn introductie bij het Berlijnse publiek (de voordracht in Villa

---

antwoord.) Uit het verslag van 3 mei 1938: "Eine große Verdickung nach oben und Breite zeigt auf Heftigkeit. In Paris sind viele solcher Daumen zu finden; es ist ein Volk mit anderem Temperament."

[175] Spier, *Worden wie je bent*, 16, (geciteerd in de inleidende alinea van hoofdstuk 8).

[176] Spier, *Worden wie je bent*, 109. Spier zou bijvoorbeeld kunnen hebben gelezen: Würth, 'Die Entstehung der Beugefurchen der menschlichen Hohlhand', of Bettmann, 'Über die Vierfingerfurche'.

[177] Friedemann, 'Handbau und Psychose', 441-442; Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 183-185.

[178] Lomer, *Die Sprache der Hand*, [i].

[179] In hoofdstuk 6 zijn genoemd: Manfred Georg, 'Ein Schermann der Handlesekunst', *Tempo Berlin* en *Züricher Zeitung*, [1929]; Bernhard Diebold, 'Blick in die Hand', *Frankfurter Zeitung*, 25 augustus 1929; *Id*., 'Das Gesicht der Hand: Die Handlesekunst – eine ernste Wissenschaft', *Das Illustrierte Blatt* 17(42), 1929, 1195-1196, 1200; y., 'Chirologie und Psychotherapie', *Vossische Zeitung* [Berlin], [1929]; Rolf Reißman, 'Fahrplan des Schicksals: Die Hand und ihre Linien', *Der Tag*, 12 november 1929; M.M. Gehrke, '[onbekend]', *Neue Badische Landeszeitung*, *Neue Stuttgarter Tagblatt*, *Königsberger Zeitung*, [ca. 1930]; dr. H.W., 'Der Charakter in der Hand: Gespräch mit Julius Spier', *Badeblatt und amtliche Fremdenliste der Stadt Baden-Baden*, 3 februari 1930; Vera Bern, 'Unenthüllte Rätselwelten: Psycho-Chirologie – eine neue Wissenschaft', *Hamburgischer Correspondent*, 5 oktober 1930; K.F. Keim, 'Die Hände als objektieve Lebensurkunde', *Stuttgarter Neues Tagblad*, 7 oktober 1930; ot, 'Intuitives Schauen', *Frankfurter Zeitung*, 23 oktober [1930]; Alfred Gradenwitz, '[onbekend]', *Reklams*

Andreae en de twee artikelen van Bernard Diebold), duikt de term 'psychochirologie' ineens op. Soms gebeurt dit zonder verwijzing naar Spier, zoals in het nawoord bij de herdruk van *Handlesekunst und Wissenschaft* van Albert von Schrenck-Notzing (§ 6.1.2), en het artikel 'Ja, die Hände können sprechen: *Psychochirologische* Steckbriefe bedeutender Menschen' van Ellen Kissling-Valentin.[180] Frappant is voorts dat de pseudo-helderziende Wilhelm Gubisch in voorstellingen, waarin hij het bedrog met occulte verschijnselen aan de kaak stelde, het publiek eerst liet zien de *psycho*chiro*mantie* te beheersen, om vervolgens uit te leggen hoe hij bedrieglijk te werk was gegaan.[181] Met deze act anticipeerde Gubisch in negatief-kritische zin op het werk van Spier.

Als gevolg van alle ontwikkelingen op handleeskundig gebied in Berlijn, ingezet door Issberner-Haldane, Von Kreusch en Naval, had Spier, toen hij met zijn nieuwe professie begon, de wind in de zeilen. Berlijn was dé omgeving om de psychochirologie van de grond te krijgen. Dat handlezen niet alleen nuttig kon zijn bij het zoeken naar een geschikte opleiding, werk of geliefde, maar ook een belangrijk instrument kon zijn bij – bijvoorbeeld – de opvoeding van kinderen, was eind jaren twintig, voor wie ervoor openstond, niet nieuw meer. Er waren voorbeelden te over waaruit bleek dat handlezen serieus beoefend kon worden. En Naval argumenteerde – jaren voordat Spier dit tot zijn missie maakte – dat chirologie niets met waarzeggen van doen had, dat handen iemands ware aard toonden en nooit logen.[182] Dat Spier zich

---

Universum, [1930]; Schwarz, 'Die Spiegel der Seele', 4545-4548; Heisler, 'Chirologie (Julius Spier), eine wertvolle Methode der seelischen Tiefenforschung', 340-341; Schwarz, 'Was deine Hand erzählt', 157-166; Hans Ratonek, 'Hände Sprechen: Besuch bei einem berühmten Psychochirologen', *Neue Freie Presse* (Wien), 4 maart 1931; foto met het onderschrift 'Der Handleser Julius Spier', *Der Querschnitt* 12(12), 1932; Bottenberg, 'Die Chirologie in der ärztliche Praxis', 273-279; Dr. F., 'Chirologie, die ärztliche Handlesekunst', *Die Stunde* (Wenen), 20 mei 1933; Berthold Ahrendt, 'Zeig' mir deine Hand und ich werde dir sagen, wer du bist: Chiromantie und Chirologie – Chirologe als Arzt un Künstler', *Illustrierter Sonntags-Kurier Altonaer Nachrichten*, 17 maart 1934.

[180] Kissling-Valentin, 'Ja, die Hände können sprechen', 349-359, cursivering AN.

[181] Het optreden van Wilhelm Franz Gubisch (1890–1972) was erop gericht mensen te laten zien dat telepathische en andere buitengewone verschijnselen op bedrog berusten. Een journalist die in Bremen een voorstelling had bijgewoond, vertelde dat Gubisch, nadat hij eerst de 'psychografologie' had gedemonstreerd, liet zien de 'psychochiromantie' te beheersen. Heren in de zaal hadden Gubisch hun handen toegestoken. Gubisch had deze bekeken en de bezitters hun levensgeschiedenis verteld. "De heeren kijken verbluft, als hun de merkwaardigste bijzonderheden nauwkeurig gezegd worden…." (Anoniem, 'Onzichtbare machten', [vertaling van een artikel uit een dagblad uit Bremen], *De Hollandsche Revue* 36, 1931, 832-833, 832). Na de pauze onthulde Gubisch hoe hij de kennis had verkregen. "Bepaald een kinderspelletje is de Psycho-Chiromantie, in het bijzonder voor een fijn menschenkenner als Gubisch. 'Op ons gelaat, ons leven staat' zegt een oude spreekwijze – en het overige van de proef is geen handleeskunst, maar combinatievermogen en *boffen*" (Anoniem, 'Onzichtbare machten', 833). Vergelijk Weygandt, 'Der Okkultismus', 470; Eberhard Bauer, 'Criticism and controversy in parapsychology: An overview', *European Journal of Parapsychology* 5(2), 1984, 141-166, 148-149; Kugel, *Hanussen*, 175-177.

[182] Zie bijvoorbeeld Naval, *Die Hand als Charakterspiegel*, 7: "Einzig und allein die Hand wird von keiner Mode berührt, wird, entgegen der Ansicht vieler, von keinerlei Arbeit grundlegend verändert; sie ist uns stets zugänglich, ist unbeeinflußbar. Sie erzählt uns alles". Vergelijk Von Finck, 'Chirologie und Chiromantie', 406: "Das fahrende Zigeunervolk, verachtet und verjagt, bewahrte so gut es ging die Chromantie [sic], doch sie waren nicht dazu geeignet, dieser Kunst die wissenschaftlich Forschung aufrechtzuhalten. Es ist bei all dem überhaupt verwunderlich, daß die Grundrisse dieser Kunst sich bis in die Neuzeit erhalten konnten. In Frankreich traten (…) Arpenting [sic], Desborolles [sic], Vachides [sic], Madame de Thebe [sic] als wissenschaftliche Chiromanten auf.

niet publiekelijk uitsprak over de paranormale dimensie van het handlezen kan zijn beïnvloed door de sensationele publiciteit die de processen tegen Else Günther-Geffers en Hanussen hebben gekregen.

Samengevat: de kunst van het handlezen is in het Duitsland van het interbellum op verschillende wijzen uitgeoefend. Menig handlezer meende op wetenschappelijke wijze het handlezen te bedrijven. Terwijl Issberner-Haldane dit deed door al het occulte en esoterische erbij te betrekken, nam Julius Spier daar juist afstand van en trok een eigen plan, gerelateerd aan de psychologie van Jung. Wel maakte hij gebruik van het werk van andere handlezers, soms met vermelding van een bron, maar soms ook niet, zoals blijkt uit de klacht van Issberner-Haldane. Indien gevraagd, participeerde Spier in onderzoeken waarmee men de vruchtbaarheid of waarheidsvinding van de grafologie, astrologie en chirologie op de proef wilde stellen (afb. 31). Zo nam hij, zoals Madame Sylvia, Issberner-Haldane, Max von Kreusch, Margret Naval en anderen, op autonome wijze deel aan dit openbare debat.

9.7 Onder het naziregime belanden handlezers in ideologisch gevaarlijk vaarwater

Vanaf het moment dat de nazi's aan de macht zijn, in januari 1933, worden successievelijk alle occulte, esoterische en aanverwante bewegingen verboden en vervolgd. Terwijl er ingewikkelde relaties liggen tussen het 'occultisme' en nazisme, zouden in grote lijnen de verschillende bewegingen vaak als een bedreiging zijn opgevat voor de ideologie van het nationaalsocialisme, aldus Peter Staudenmaier.[183] Het nazibeleid heeft ook gevolgen voor handleeskundigen.

Als Jood kon Julius Spier bijvoorbeeld niet meer openlijk zijn beroep uitoefenen. Niettemin heeft hij lange tijd onder de radar kunnen doorwerken. Dit was mede mogelijk doordat een hooggeplaatste ambtenaar van de *Reichskulturkammer* hem een zekere bescherming bood.[184] Kort voor zijn vertrek naar Nederland is Spier nota bene door een andere nazi-ambtenaar verzocht om een dag of twee later te vertrekken opdat de echtgenote van deze ambtenaar hem nog een bezoek zou kunnen brengen.[185] Voor Spier geldt dus dat hij niet werd

In Deutschland traten Professor v. Schrenk-Notzing [sic], Dr. v. Kreusch, Ißberner Haldane und andere für die Sache ein."

[183] Staudenmaier, *Between occultism and Nazism*, 214-247. Voor de complexiteit ten aanzien van de literatuur over het 'nazi occultisme' zie Hans Thomas Hakl, *Unknown sources: National socialism and the occult*, (Nicholas Goodrick-Clark, vertaling), Edmonds, WA: Holmes Publishing Group, 2000; Julian Strube, 'Nazism and the occult', in: Partridge, *The occult world*, 336-347.

[184] Zie § 6.3.3 noot 53.

[185] JWR in gesprek met Annamarie Mommsen: "[Spier] moest aangeven op welke termijn hij zou emigreren en toen kwam er een man van de douane en die bekeek alles en die sloot zijn koffers af zodat ze wisten wat hij meenam. (…) Dus die douaneman was in Spiers kamer en zag al die handafdrukken en dat maakte natuurlijk op het eerste gezicht een wonderlijke indruk. Wat was dat? [E]en geheime zaak, een criminele zaak[?] Met afdrukken, vingerafdrukken werkt alleen maar de politie. Toen heeft Spier dat uitgelegd, de man raakte gefascineerd en liet zijn handen zien en was totaal onder de indruk. Hij kon nog maar aan een ding denken: mijn vrouw moet dat ook eens meemaken! En hij heeft Spier gesmeekt, kunnen we de termijn niet een of twee dagen verschuiven,

gemarginaliseerd in de samenleving op grond van zijn handlezerij, maar op grond van zijn Joodse identiteit.

De nazi-ideologie bedreigde ook Issberner-Haldane. Verschillende van zijn publicaties belandden op de lijst van verboden literatuur. Dit gebeurde in etappes. *Der Chiromant* (1925, 1932) en *Menschen und Leute* (1927) zijn al in 1935 in de ban gedaan. De reden is dan dat Issberner-Haldane zich kritisch zou hebben uitgelaten over de Duitse militaire macht en het Duitse koloniale beleid, en dat hij zich door het aannemen van de Australische nationaliteit had vrijgesteld van deelname aan de Eerste Wereldoorlog.[186] Drie jaar later werd *Handschriftdeutung* (1927) verboden, omdat het een "völlig veraltete, rein 'zwischendeuterische' Methode aufweist und durch falsche Deutungen urteilsloser Leser sowohl finanziell als auch ideell schaden kann".[187] Begin 1940 is niet alleen de rest van Issberner-Haldanes werk verboden, maar al zijn materiaal door de Gestapo opgespoord en vernietigd. In mei 1941 is Issberner-Haldane, vermoedelijk om dezelfde redenen, gearresteerd en acht maanden later naar kamp Sachsenhausen gestuurd.[188]

Grundlagen der praktischen Handlesekunst van Berta Beer belandde eveneens op de lijst van verboden boeken, net als, vermoedelijk, *Das Wissen von der Hand* van Rudolf Engelhardt.[189] Het lot van Berta Beer is onbekend. Engelhardt ontsnapte nipt aan arrestatie, omdat hij als *Luftschutzarzt* onmisbaar zou zijn geweest.[190]

Aan de hand van deze voorbeelden lijkt het dat handlezers onder het naziregime aan pure willekeur waren overgeleverd. In werkelijkheid kwamen het handlezen en de beoefenaren ervan in ideologisch bedreigend vaarwater terecht, met alle complexiteit van dien. Of iemand het handlezen al dan niet kon blijven beoefenen, had veel te maken met persoonlijke relaties, wel of niet Jood-zijn en de uiteenlopende beeldvormingen rondom de handleeskunde.

---

kan ik u niet mijn vrouw nog sturen?" Ruth Busse-Spier vertelde de anekdote iets anders. In haar versie had Spier tegen de douanebeambte gezegd dat deze "tolle Hände" had (JWR in gesprek met Ruth Busse-Spier).

[186] Tietke, *Yoga im Nationalszialismus*, 117.

[187] Tietke, *Yoga im Nationalszialismus*, 118. Tietke noemt alleen *Handschriftdeutung* dat in 1938 verboden werd. Issberner-Haldanes *Charakterologische Tatsachen und deren Merkmale* (1929) staat echter ook op de lijst van per 31 december 1938 in Duitsland verboden literatuur (*Verbannte Bücher*, URL https://www.berlin.de/berlin-im-ueberblick/geschichte/berlin-im-nationalsozialismus/verbannte-buecher, geraadpleegd op 8 oktober 2018).

[188] Behalve dat Issberner-Haldane zijn boekenverzameling en handleeskundig studiemateriaal verloor, werd zijn familie bij het bombardement op Berlijn "total ausgebombt", gingen zijn "großes Haus mit Lebensschule auf Rügen, sowie Grundstücke in Ascona" verloren en hing zijn leven in het concentratiekamp "mehr als einmal nur an einem sehr dünnen Faden". Toen Issberner-Haldane na vier jaar kamp in mei 1945 naar Berlijn terugkeerde "stand er buchstäblich vor dem Nichts" (Dietrich, 'Ernst Issberner-Haldane', 7; vergelijk Tietke, *Yoga im Nationalsozialismus*, 119). Met hulp van enkele ariosofische vrienden kreeg hij zijn leven weer op de rit. Tot aan het eind van zijn leven bleef Issberner-Haldane volhardend in zijn geloof van de superioriteit van het Germaanse ras en zijn eigen uitzonderlijkheid.

[189] *Grundlagen der praktischen Handlesekunst* [1930] van Berta Beer staat op de Liste der verbannten Bücher, URL https://www.berlin.de/berlin-im-ueberblick/geschichte/berlin-im-nationalsozialismus/verbannte-buecher (geraadpleegd op 18 oktober 2018). *Das Wissen von der Hand* (1932) van Engelhardt staat niet op deze lijst. Toch zou het in 1938 door de gestapo in beslag zijn genomen (Gertrud Hürlimann, 'Vorwort', in: Rudolf Engelhardt, *Das Wissen von der Hand: Handlesekunst als Wissenschaft*, München: Heinrich Hugendubel Verlag, 1987, [i]).

[190] Hürlimann, 'Vorwort', [i].

10 Handlezen is in Nederland vooral een praktijk van waarzeggers

"Ik wil eigenlijk voor de skeptische buitenwereld niet weten, dat ik zoiets geks doe als 'Chirologie'", schrijft Etty Hillesum in haar dagboek wanneer zij net in haar rol als assistente van Julius Spier is begonnen.[1] "Terwijl het helemaal niet iets 'geks' of zo is", weet ze, het is alleen maar nieuw "en alles wat nieuw is en zich nog moet doorzetten, vindt men gek".[2] Ook al betrekt Hillesum de uitspraak direct op zichzelf, het zinnetje laat zien dat het handlezen een twijfelachtige reputatie had. Maar wie in Nederland deed aan handlezen en op welke wijze kwam dit in het nieuws?

Uit het relatief geringe aantal handleeskundige publicaties dat tussen 1900 en 1945 in Nederland verschijnt, kan worden afgeleid dat de belangstelling voor het onderwerp in Nederland aanmerkelijk minder is dan in Duitsland. Als het handlezen al wordt beoefend, is het vooral in de sfeer van het waarzeggen ter vermaak (§ 10.1). Veel mensen hebben wel van twee gerenommeerde handlezeressen in Parijs gehoord: Madame de Thèbes en Madame Fraya (§ 10.2). Bij de honderden waarzegsters die Nederland rijk is, staat het handlezen vaak op de tweede, derde of zelfs vierde plaats als methode ter ontsluiering van de toekomst (§ 10.3). Rond 1930 begint het imago van het handlezen echter enigszins te veranderen (§ 10.4). Dit is zichtbaar in Den Haag, waar het als een serieuze methode onder de aandacht van het publiek wordt gebracht (§ 10.5). Julius Spier draagt in belangrijke mate aan dit veranderingsproces bij (§ 10.6). Philip Meerloo, een ander type handlezer dan Spier, is op weg hetzelfde te doen (§ 10.7).

10.1 Handlezen wordt met name beoefend ter vermaak

Er zijn grote verschillen tussen het handleeskundig milieu in Duitsland en dat in Nederland. In Duitsland is de publieke belangstelling sterker en gevarieerder. Dit valt onder meer af te leiden uit het aantal publicaties en het verschil in het soort publicaties dat in Nederland in de periode 1900-1945 over handlezen verschijnt. Van de Nederlandse academici heeft bijvoorbeeld alleen de parapsycholoog W.H.C. Tenhaeff erover gerapporteerd. In zijn boek *Supernormale vermogens* (1922) schrijft hij in het hoofdstuk getiteld 'Chiromancie' uitgebreid over het werk van Nicolas Vaschide. Jaren later maakt Tenhaeff een begin met "het onderzoek van een chiromant"[3] en in 1935 bericht hij over ontmoetingen met een handlezer.[4]

---

[1] Hillesum, *Het Werk*, 115-116 (29 september 1941).

[2] *Ibidem*.

[3] Tenhaeff, *Supernormale vermogens*, 104-122; *Id*., 'Mededeelingen der S.P.R. Jaarverslag van den secretaris', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 4(5), 1932, 209-214, 211. De chiromant waar Tenhaeff het onderzoek mee begon, zal Willem H. Holsboer zijn geweest, (Bijlage 4, nr. 18).

[4] Tenhaeff, 'Beschouwingen over mediums en mediumschap', 13-18; Bijlage 4, nr. 17.

Feitelijk verschijnen in Nederland tussen 1900 en 1945 naast acht vertaalde titels slechts zeven oorspronkelijk Nederlandse, louter op het handlezen gerichte boeken en boekjes. Deze zeven zijn *De waarheid uit de lijnen der hand* (z.j., 16 pp.) van Professor Abracadabra, *Chiromantie* (1907, 32 pp.) van een anonieme schrijver, *Het handkijken* (1917, 15 pp.) van Ludeman Jr., *Wat de hand zegt* (1923, 79 pp. plus een vouwblad) van Magda, *Handen* (1935, 218 pp.) van Edgar Hirson, *Leerboek der handlijnkunde* (1935, 104 pp.) van Ch. Mant en *Handboek der handleeskunde* (1936, 197 pp.) van Else Parker. Van de vertaalde werken komen er vijf uit het Engels (Cheiro, mw. J.B. Dale, Prof. P.R.S. Foli, Ida Ellis en Noel Jaquin), twee uit het Frans (Desbarrolles en Madame de Thèbes) en één uit het Duits (Georg Lomer).[5]

Daarnaast is in enkele boeken een hoofdstuk of een paragraaf aan het onderwerp besteed, zoals in de werken van Djorghi,[6] Dorrie[7] en Madame Sablonne.[8] Overigens is het onbekend

[5] Cheiro, *De taal van de hand*; J.B. Dale, *Indische handleeskunde*, (Clara Streubel, vertaling), Amsterdam: Theosofische Uitgeversmaatschappij, 1905; A. Desbarrolles, *De geheimen van de hand: Verleden en toekomst onthuld uit de lijnen der hand*, (Anoniem, bewerking, vertaling), Amsterdam: Cohen Zonen, [1920] (1939, herdruk); Ida Ellis, *Karakter-analyse en levens-prognose uit de menschelijke hand: Handleeskundige gids samengesteld uit 637 vragen en antwoorden*, (J.H.W. Boelens, vertaling), Amsterdam: Gnosis, 1933; Prof. P.R.S. Foli, *De toekomst ontsluierd*, Noordwijk / Batavia-Weltevreden: G. Kolf & Co, 1914 (1915, 1923, herdruk); Noel Jaquin, *De hand van de mens*, (Miek Janssen, vertaling, nawoord), 's-Gravenhage: J. Philip Kruseman, [1934]; Georg Lomer, *Karakter, toekomst en levenslot uit de lijnen van de hand*, (Hans M. Buhgter, illustraties), Bandoeng / Haarlem: Gorter, [1936]; Madame A. de Thèbes, *Het raadsel van de hand: Het levenslot uit lijnen van de hand ontsluierd*, Amsterdam: A.W.M. van Hees, 1913 (1914, herdruk). Er werd in Nederland dus meer vertaald dan in Duitsland, waar alleen werk verscheen van Katherine St. Hill en Cheiro uit Engeland, Desbarrolles uit Frankrijk en de Franstalige Belg Jean-François Planas (Professor Ketty).
De reden dat er niet meer vertalingen van Duitse handleeskundige werken zijn verschenen, is waarschijnlijk omdat velen in Nederland indertijd voldoende Duits beheersten om Duits te kunnen lezen. Mogelijk is het motief om juist *Die Sprache der Hand* van Georg Lomer te vertalen en niet Issberner-Haldane's meermaals herdrukte en vernieuwde *Wissenschaftliche Handlesekunst*, dat Lomer meer dan Issberner-Haldane relaties met mensen in Nederland onderhield. In 1921 had Lomer bijvoorbeeld in het Concertgebouw van Amsterdam een lezing gehouden (Anoniem, 'De toekomst onthuld', *Het Vaderland*, 12 oktober 1921; Anoniem, 'Een nieuw orakel', *De Tijd*, 13 oktober 1921). Lang daarvoor was een ander werk van Lomer vertaald: *Uit Zenuw- en zieleleven: Liefde en psychose* (1912).

[6] Djorghi, *Verborgen krachten* (De Nieuwe Flower series 6), Amsterdam / Soerabaia: Gebroeders Graauw, 1925, 118-154.

[7] Dorrie, *Minne-orakel: Een boek voor meisjes*, 's Gravenhage: A.W. Segboer's Uitgevers-Maatschappij, [1923], 46-48, 65-68.

[8] Madame Sablonne, *Het boek der waarzegkunst: Volledige handleiding voor het waarzeggen*, Amsterdam: Cohen Zonen, [1920], 27-30. In 1924 en 1929 volgden herdrukken bij de Gebroeders Graauw's Uitgeversmaatschappij uit Amsterdam en Soerabaja.

wie er achter Djorghi, Dorrie, Madame Sablonne, Ludeman Jr.,[9] Ch. Mant,[10] Magda[11] en Professor Abracadabra[12] schuilgaan.

Tekenend voor de geringe publieke belangstelling in Nederland voor de handleeskunde is verder het kleine aantal publicaties dat hierover in tijdschriften verschijnt. Het damesblad *Libelle* en de *Katholieke Illustratie* nemen eenmaal een foto van een handlezeres op.[13] In de vijf jaar dat *Meisjesleven* (1933–1938) bestaat, plaatst de redactrice bijna iedere maand de rubriek 'Handschrift en karakter', maar niets over handleeskunde. De tweewekelijkse periodiek *Het Toekomstig Leven*, opgericht in 1897 en het vitale orgaan van de spiritistische vereniging Harmonia, wijdt in de loop van veertig jaar slechts één bijdrage aan handlezen. Het desbetreffende stuk bespreekt *De hand van de mens* (1934) van Noel Jaquin, dat een lid van de vereniging heeft vertaald.[14] Het blad van het door de theosofie geïnspireerde Nederlandsch Genootschap voor Astronomie en Moderne Astrologie, *Urania*, biedt iets meer. Tussen 1906 en 1908 plaatst de redactie een serie van vier uit het Engels vertaalde artikelen onder de titel 'Astrologie en handleeskunde'.[15] Op basis van een (foutieve) geboortedatum geeft men ook de horoscoop van Madame de Thèbes.[16]

---

[9] [B.] Ludeman Jr., *De astroloog: Volledigste handboek om uit de kaarten iemands toekomst te voorspellen benevens een beklopte verklaring van het handkijken en eene alphabetische lijst voor het uitleggen van droomen*, Rotterdam: Gebroeders Poot, 1898 (herdruk in 1900, 1901, 1902 en 1914), 38-45. Vermoedelijk is het gedeelte over het handlezen in 1917 uitgebracht als B. Ludeman Jr., *Het handkijken*, in Hilversum bij J.C. Auf der Heide S.H.D. (*) en in Rotterdam bij D. Bolle (*) (vermelding in *Nieuwsblad voor den boekhandel* 84(20, 63), 1917, 342, 1062).

Tien jaar vóór de eerste verschijning van *De astroloog* bracht collega/concurrent uitgever D. Bolle uit Rotterdam een volksboekje uit over J.C. Ludeman, te weten Eduard Gerdes, *Een horoscooptrekker: Eenige bijzonderheden uit het leven van den befaamden dr. J.C. Ludeman* [1888].

[10] Ch. Mant, *Leerboek der handlijnkunde*, Haarlem: Gebroeders van Staden, 1935.

[11] Zie Bijlage 4, nr. 28.

[12] Professor Abracadabra, *De waarheid uit de lijnen der hand*, Antwerpen: De Kleine Bibliotheek, [ca. 1920]; *Id*., 'Lijnen der hand over het algemeen', in: Graaf & Gravin Birimont de Souza, *De geheimen van den nacht door de wetenschap ontsluierd: Droomuitlegging, kaartlegging, handlijnkunde*, Antwerpen: Patria, [1928], 238-257.

[13] De foto in de *Katholieke Illustratie* 69(38), 1936, (zonder paginanummer), toont een vrouw die een kaartlegster-handlezeres consulteert. De *Libelle*-redactie berichtte dat in de Verenigde Staten waarzeggers zich in een comité onder leiding van een handlezeres hadden georganiseerd (*Libelle* 2(35), 1936, 62).

[14] A.J.G., 'Boekrecensie. *Noël Jaquin, "De hand van de mens"* uit het Engelsch vertaald door Miek Janssen', *Het Toekomstig Leven* 39(1), 1935, 15-16. Vergelijk P. Goedhart, 'Boekbespreking: De hand van de(n) mens(ch)', *Grensgebieden* 1(10), 1935, 167-168. Noel Jaquin (1893–1974) was een invloedrijke, Engelse handlezer en auteur van onder meer *Scientific palmistry* (1925), *Hand and disease* (1926), *The hand of man* (1933) (dat is vertaald door Miek Jansen) en *The hand speaks* (1942) (Jones, 'Noel Jaquin: Chirological pioneer', *History of hand reading*, URL http://www.johnnyfincham.com/history/jaquin.htm, geraadpleegd 26 oktober 2018).

[15] Viola, 'Astrologie en handleeskunde', *Urania* 1(2), 1907, 62-64; *Urania* 2(2), 1908, 58-64. De eerste twee delen stonden in de voorloper van *Urania*: het *Nederlandsch Tijdschrift voor Moderne Astrologie* 1(1-2), 1906-1907, 26-28, 62-63.

[16] Th. R. [Theo J.J. Ram], 'De horoskoop van Mad. de Thèbes', *Urania* 11(5), 1917, 160-162. Als geboortedatum van Madame de Thèbes gebruikte Ram 8 augustus 1857. Madame de Thèbes was in 1844 geboren. Eerder had de redactie voorspellingen van haar gepubliceerd: Madame de Thèbes, 'Uit *Confidences et prophéties* de Me de Thèbes', *Urania* 8(5), 1914, 224-225.

Ondanks het relatief geringe aantal publicaties heeft de handleeskunde wel een plek in de Nederlandse samenleving. Illustratief is *De astroloog* (1900) van de hierboven genoemde Ludeman Jr., een goedkoop 'volksboekje' met een slappe kaft dat op een tijdschrift lijkt. De inhoud van de 45 bladzijden wordt aangeprezen als het meest volledige handboek om uit de kaarten iemands toekomst te voorspellen. Daarnaast bevat het een "beknopte verklaring van het Handkijken" en een "uitgebreide Alphabetische Lijst voor het uitleggen van Droomen" (afb. 32). 'Volledig' kan dit alles dus nooit zijn geweest.

Met de naam Ludeman Jr. zal de auteur een relatie hebben willen suggereren met de geneesheer en astroloog Johann Christoph Ludeman (1683–1757). Tijdens zijn leven was deze Ludeman een gerespecteerd, zelfs beroemd en rijk man, maar na zijn dood werd hij gekarakteriseerd als "den beruchten astrologist",[17] "den beroemden en beruchten wonderdokter en waarzegger Ludeman".[18] De naam blijft tot aan het begin van de vorige eeuw een begrip.[19] Tegenwoordig is Johann C. Ludeman een vergeten figuur, die hooguit op anekdotische wijze naar voren wordt gebracht als een "irreguliere genezer" in een academisch essay of als een "piskijker" in een humoristisch blog.[20]

Het boekje van Ludeman Jr. verschijnt in een reeks van vergelijkbare, goedkope uitgaven met titels als *Practisch brievenboek*, *De correspondent der liefde*, *Bruilofts-bloemen*, *De feestarrangeur*, *De banketbakker in de keuken*, *Vergeet-mij-nietjes* (albumversjes) en *De militaire stand* (amusante liedjes).[21] Voor ieders gading wat, vooral bedoeld ter inspiratie van de communicatie tussen geliefden en ter verhoging van het plezier op feesten en partijen. Binnen dit vrolijke kader wordt handlezen ingezet, naast kaartleggen en droominterpretatie. Klaarblijkelijk worden de waarzegkunsten door de uitgever en het volk beoordeeld als een middel ter verstrooiing.

Het even voordelig geproduceerde volksboekje *De kunst van kaartleggen en waarzeggen uit de lijnen der hand* [1903] ligt in dezelfde lijn. Na een korte introductie over handlezen somt de anonieme auteur de aan de bergen en lijnen in de handpalm toegekende betekenissen op. De lezer krijgt de belofte dat het met enige oefening en een goed geheugen niet moeilijk zal zijn "om zelfs uit de meest verwarde handlijnen wijs te worden en zoodoende in gezelschap

---

[17] Advertentie in de *Oprechte Haerlemsche Courant*, 22 maart 1760.

[18] D.J.H. ter Horst, 'Mr. Franciscus Lievens Kersteman: Een bio-bibliografisch onderzoek', *Het boek, Nieuwe Reeks* 23(2), 1936, 289-323, 315.

[19] Rond de jaarwisseling 1925-1926 bediende Hermanus M. de Bruijn (1870–1943) uit Amsterdam zich van de naam Ludeman. Onder het mom van de beroemde, helderziende astroloog Professor Ludeman zou De Bruijn na ontvangst van een postwissel van ƒ1,- plus porto iemand een volledige beschrijving van zijn of haar toekomst doen toekomen (zie de advertentie van Professor Ludeman in onder meer de *Middelburgsche Courant*, 29 december 1925).

[20] Hans de Waardt, 'Het taaie voortleven der demonen: De onttovering van de geneeskunde als impuls voor irreguliere geneeswijzen', in: Amanda Kluveld et al. (redactie), *Genezen: Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra*, Amsterdam: Pallas Publications, 2005, 139-148, 143; André Hanou, *Een fantastische piskijker (1761)*, (blog), 4 september 2008, URL http://www.herkauwer.wordpress.com, (geraadpleegd op 19 februari 2018). Ludeman is ook genoemd in Hanou's blogs *Tussen de lakens van dokter Ludeman (rond 1750)*, 15-16 juli 2007, en *Greet Hofmans en Ludeman*, 10 september 2009.

[21] Advertentie van de Gebroeders Poot uit Rotterdam, *Nieuws van den Dag, kleine courant*, 24 december 1902.

tot de algemeene vroolijkheid bij te dragen".[22] Er is bovendien een tip. Wanneer de handlezer zichzelf "den geheimzinnigen roep" verschaft en "zijnen zaak slechts met een weinig tact en wat menschenkennis" voordraagt, zal hij zichzelf aantrekkelijk maken voor het vrouwelijk geslacht.[23] De uitleg over het handlezen wordt afgerond met drie voorbeelden die opnieuw illustreren hoezeer het handlezen bruikbaar wordt geacht op het vlak van de liefde. De auteur schetst namelijk een handlezing van een huwbare jongedame, heer en jonge weduwe.

Meer dan een decennium later komt een nieuw, uit het Engels vertaald werkje uit, *De toekomst ontsluierd* (1915). Auteur is de krantenmagnaat Sir Cyril Arthur Pearson (1866–1921). Hij koos zijn pseudoniem Professor P.R.S. Foli ongetwijfeld met een knipoog naar het Engelse *folly* (dwaasheid) en de indertijd bekende Society for Psychical Research (SPR, een anagram van PRS). Van de vele methoden waarmee een tipje van de sluier van de toekomst kan worden opgelicht, behandelt Professor Foli er een aardig aantal: "Cartomancie of Kaartlegkunst", "Sterrenwichelarij en invloed van de Planeten", "Cristallomancie", "Chirognomie of Handwaarzegkunst", "Domineesteenen", "Koffiedik", "Cabalistische Berekeningen", "De Tooverroede", "Edelgesteenten en Amuletten", "enz. enz.".[24] De uitgeverij kan daarmee rustig beweren dat het boek "eene onmisbare Handleiding" is voor "allen die in de Toekomst wenschen te lezen".[25]

Tien jaar later verkoopt Neerlands grootste bazaar van goedkope boeken het werk nog steeds. In de tussenliggende tijd adverteert men ermee onder de kop 'Goochelen en waarzeggen' en plaatst men het tussen de titels *De onovertroffen goochelaar en Toovenaar* en *De vroolijke pretmaker* en de waarzegkaarten van Mademoiselle Lenormand.[26] Wederom in het kader van kostelijk vertier voor jong en oud. Eigenlijk net als zestig jaar eerder, toen de Gebroeders Diederichs uit Amsterdam de handel van de volkse waarzegliteratuur voor het voetlicht brachten (afb. 33).

[22] Anoniem, *De kunst van kaartleggen en waarzeggen uit de lijnen der hand (chiromantie)*, Alkmaar: P. Kluitman, [1903], 21.

[23] *Ibidem*.

[24] Advertentie van de uitgeverij D. Bolle in *De Telegraaf*, 16 november 1915.

[25] *Ibidem*.

[26] Advertentie van de uitgeverij D. Bolle in de *Leeuwarder Courant*, 1 november 1921 en het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 13 november 1922. De Gebroeders Graauw adverteerden tot en met 1930 met Madame Sablonne's *Het boek der waarzegkunst* eveneens in de categorie vermaak en vertier. Over Mademoiselle / Madame Lenormand, zie Bijlage 4, nr. 26.

Handlezers en de handleeskunde krijgen verder gestalte in (meisjes)romans,[27] films,[28] toneelstukken,[29] grapjes (afb. 34) en verhaaltjes in dagbladen.[30] De onderwerpen van de nieuwsberichten waarin de woorden chiromantie, handlezen, handlijnkunde en chirologie voorkomen, lopen uiteen van zijdelingse mededelingen over een handlezeres[31] tot algemene, informatieve stukken over handlezen.[32] En van berichten over een specifiek boek over chiromantie[33] tot achtergrondinformatie over iemand die een lezing zou verzorgen over het handlezen of de samenvatting van zo'n lezing.[34] Uiteraard zijn er ook berichten over frauduleuze handlijnkundigen.[35]

---

[27] Bijvoorbeeld Emmy Belinfante, *Tine Durieu*, (W. Heskes, illustraties), Amsterdam: Jacob van Camen, [1922], 95-110. Vergelijk Cissy van Marxveldt & Emmy Belinfante-Belinfante, *Confetti!*, (Hans Borrebach, tekeningen), Amersfoort: Valkhoff, 1930, 35-37.

[28] Zie bijvoorbeeld de advertenties 'De Chiromant', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 28 januari 1922; 'De misdaad van Arthur Saville', *Nieuwsblad van Friesland*, 31 december 1926; 'Een avontuur in de Zuid-Express', *De Telegraaf*, 8 december 1934.

[29] Zie bepaalde scènes in *Zieleschemering van Ardjoeno en Soembodro* (1927) van Herbert Corpier en *Vrijgezellen: Blij verlofgangersspel* [1930] van Maurice H. du Croo.

[30] Bijvoorbeeld H.J. Magog, 'De handlezeres', *De Telegraaf*, 25 april 1928; Ellen Dore, 'De voorspelling', *Haarlem's Dagblad*, 12 december 1928; Anoniem, 'Het orakel dat de waarheid sprak', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 5 oktober 1938. Oscar Wilde's *Lord Arthur Saville's crime* (1887) verscheen vertaald en als feuilleton in *De Sumatra Post*, mei 1910; *Suriname, koloniaal nieuws- en advertentieblad*, februari-maart 1911 en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, augustus 1923.

[31] Een foto van de Londense waarzegster Madame Martine, die het handlezen beoefende, stond bijvoorbeeld in meerdere Nederlandse kranten, onder andere *De Grondwet*, 21 december 1925. Vergelijk Bijlage 4, nr. 3.

[32] Zie onder meer Gladys, 'Uw handpalm en uw karakter', *De Telegraaf*, 25 oktober 1924; Anoniem, 'Uw uiterlijk! De stof verraadt den geest, uw lichaam is uw ziel', *Arnhemsche Courant*, 13 januari 1934; *Id*., 'De geheimen van de hand: Wat leest men uit de lijnen?', *De Telegraaf*, 4 juli 1937; een serie getiteld 'Het raadsel onzer handen', *De Gooi- en Eemlander*, 26 augustus, 29 september, 26 november 1937, 12 januari, 16 februari, 3 juni, en 31 augustus 1938; Anoniem, 'Sprekende handen', *Deventer Dagblad*, 9 april 1940.

[33] Anoniem, 'Voor het thee-uur', *Leeuwarder Courant*, 27 december 1924 (verwijzing naar Noel Jaquin); Prof. dr. F.J.J. Buytendijk, 'Onverantwoordelijke karakterkunde: Suggestie op het publiek', *De Telegraaf*, 28 mei 1934 (reactie op Ida Ellis); Troubadour, 'Johann vom Hain, gezegd "De Indagine"', *De Telegraaf* en *De Courant*, 11 december 1940.

[34] Zie bijvoorbeeld Gladiola, 'Even in Amsterdam…: Iets over zelfsuggestie tooverspreuken en handvormen', *De Sumatra Post*, 28 juni 1924: "In een particuliere lezing, georganiseerd door een lid van het Bureau van Vrouwelijke Detectives, tijdelijk uit Parijs hier [in Amsterdam]: (…) Zeer nieuwsgierige vrouwelijk individuen, zoo verklaarde zij, hebben dermate verschillend gevormde vingers, dat wanneer men de gesloten hand tegen het licht houdt, dit licht door de 'reten' schijnt. Groote, ja overgroote zuinigheid is daarentegen het kenmerk van alle dames, die zich op vingers, die gelijk en gelijkvorming stijf tegen elkaar sluiten kunnen beroemen!" Vergelijk G. [Gladiola], 'Wat vertellen haardos en handen?', *De Telegraaf*, 10 mei 1924; Gladiola, 'Even in Amsterdam', *De Sumatra Post,* 27 september 1924 (over hetgeen iemand van de Bond voor Vrouwelijke Detectives over nagels vertelde).

[35] Zie onder meer Anoniem, ''n Kwakzalver', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 11 augustus 1932; *Id*., 'Een handlijnkundige', *Het Vaderland*, 13 oktober 1934; *Id*., 'Hagenaar wilde de toekomst kennen: Nú kent hij haar', *De Courant*, 18 december 1940; Bijlage 4, nr. 34. In 1939 bezochten twee journalisten tal van waarzeggers, onder wie handlijnkundigen. Op grond van hun bevindingen waarschuwden ze de lezers voor bedriegerij en geldklopperij (Gerda Brautigam & Jan Liber, *Het kwaad der waarzeggerij: Reportage aan de zelfkant der samenleving*, (L. Einthoven, voorwoord), Rotterdam: Dagblad Voorwaarts, 1939).

Tezamen laat dit materiaal zien dat het handlezen weliswaar een tamelijk onbeduidend, doch regelmatig genoemd verschijnsel in de samenleving is.

10.2 Madame de Thèbes en Madame Fraya geven de chiromantie enig aanzien

In deze berichtgevingen springen drie namen eruit. Dit zijn de eerdergenoemde Madame de Thèbes en Madame Fraya uit Parijs en Madame Sylvia uit Berlijn (meer over haar in § 10.5.1). Alle drie staan symbool voor de handleeskunde in 'veredelde' vorm; een vorm die niet direct neerbuigend of lacherig kan worden afgedaan.

Gerespecteerde mannen en vrouwen zijn tijdens een bezoek aan een van de twee waarzegsters in Parijs onder de indruk geraakt.[36] Hun ervaringen, al dan niet aangedikt, vertellen zich rond en gaan de grens over. Met als gevolg dat diverse Nederlandse kranten de voorspellingen die de chiromanciènnes in december voor het komende jaar uitbrengen, nieuwswaardig genoeg achten om over te schrijven.[37]

Zo is ook het overlijden van Madame de Thèbes gemeld. *De Telegraaf* laat dit zelfs gepaard gaan met het interviewverslag dat de journalist en schrijver Jules Chancel met de 'koningin der handlezeressen' voerde, enkele maanden vóór haar heengaan in 1916. Chancel heeft Madame de Thèbes in dat gesprek gevraagd hoe zij aankijkt tegen een recent door de politie in Parijs uitgevaardigd verbod op waarzeggen:

> Hij [Chancel] vond de waarzegster in haar salon, dicht bij de Place de l'Etoile, waar reeds zooveel beroemdheden op allerlei gebied den voet hadden gezet, zooals de foto's met opschriften van George Sand, la Duse, Emma Calvé, den hertog van Aumale aantoonden.
>
> De zieneres, groote dame als zij was, glimlachte nederbuigend, toen de bezoeker haar oordeel vroeg omtrent de gestrengheid van de wet, op hare indelicate gelegenheids-collega's toegepast. Met hare zachte en toch zoo doordringende stem antwoordde madame de Thèbes, dat die vervolgingen naar hare meening verdiend waren, daar zij een fatsoenlijk beroep onteerden.
>
> Op de vraag van den journalist of zij zelve een toeneming in het aantal harer bezoekers had waargenomen sedert het beg[i]n van den oorlog [WOI], antwoordde de grijze handlezeres melancholiek:

[36] Beide dames zijn bezocht door journalisten, zie onder meer [redacteur bij de *Herald*], 'Bijvoegsel buitenland: Parijsche correspondentie', *De Amsterdammer*, 9 juli 1896; Jean Bernard, 'Varia: Een handlezeres', *Soerabaijasch Handelsblad*, 16 juni 1897; Verslaggever van de *Matin*, 'De handen van Ranavalo', *De Telegraaf*, 22 juni 1901; Potomak, 'Brieven uit Parijs: Zieneres', *Leeuwarder Courant*, 14 augustus 1933. Vergelijk Bijlage 4, nr. 45.

[37] Onder meer Anoniem, 'Voorspelling omtrent 1909', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 17 december 1908; Cabochon, 'Brieven uit Parijs', *Middelburgsche Courant*, 2 januari 1914; Parijschen correspondent, 'Hoe Madame Fraya de toekomst ziet', *De Tijd*, 27 december 1930; Oostenrijkschen correspondent, 'De moderne pythia van Weenen: Groeiend monarchisme', *De Tijd*, 29 januari 1933; Anoniem, 'Wat zal het nieuwe jaar ons brengen? Voorspelling van de wereldbekende madame Fraya', *De Graafschap-bode*, 24 december 1934. Zie ook Anoniem [redacteur van *Het Leven*], 'Wat zal 1932 ons brengen? Een interview met Frankrijk's voornaamste "clairvoyante", de beroemde madame Freya [sic]', *Het Leven* 27(1), 1932, 10.

> – Mijn clièntèle is naar alle windrichtingen verstrooid. En als ik nog blijf ontvangen, dan is dat niet beroepsmatig, maar omdat ik het mijn plicht acht. Ja, zeker, mijnheer, – mijn p l i c h t. Dat is nu mijn oorlogswerk, daar ik toch te oud en te gebrekkig ben, om naar de ziekenhuizen te gaan en troost te gieten in angstige gemoederen. U weet, dat ik alleen te werk ga naar het handschrift en de handlijnen. Soms lees ik in kleine, sidderende handen vreeselijk dingen voor dengene, die ze mij voorhoudt. En – dan lieg ik maar, mijnheer. Ik zeg maar, al weet ik wel beter: 'Uw man is krijgsgevangene – hij komt na den oorlog terug. U moet wat geduld hebben – hij heeft het goed'. En dan gaat het schepseltje getroost heen – ze kan ten minste slapen, leven.[38]

Dat de op leeftijd zijnde Madame de Thèbes ondanks haar kwalen uit plichtsbesef mensen bleef ontvangen en met goede intenties iemand soms níet de waarheid vertelde, doet vermoeden dat zij in elk geval op oudere leeftijd oprecht was en haar werk uit roeping deed. Dat zij de gave had om via de handpalmen – en het handschrift – in iemands toekomst te kunnen schouwen, stond voor haar vast. Zij beoefende er, zo geloofde zijzelf, een 'fatsoenlijk vak' mee.

De helderziende en handlezende kwaliteiten van Madame Fraya staan eveneens hoog aangeschreven. Naar verluid sommeerde de minister van oorlog haar begin september 1914 zelfs midden in de nacht om haar licht op de Duitse invasie te laten schijnen. Madame Fraya voorzag toen dat de Duitse troepen Parijs niet zouden bereiken. Twintig jaar later legt ze aan een journalist uit hoe haar latere oorlogsvoorspellingen op grond van handen gestalte hadden gekregen.[39] Haar jaarlijkse waarzeggingen steunen inmiddels op een langdurige ervaring, zegt zij, iets waar het haar in 1914 nog aan ontbrak. Eerlijkheid gebiedt haar te bekennen dat zij destijds eigenlijk geen oorlog had zien naderen:

> Waar men uit de lijnen in de hand van een bepaalde persoon zijn toekomst kan afleiden, daar is het ook mogelijk uit de handlijnen van vele menschen van verschillende naties, klassen en beroepen, het lot af te leiden van de gemeenschap, van de wereld. Het is een bewezen feit dat menschen die gezamenlijk een zelfde lot zullen ondergaan, zekere handlijnen met elkaar gemeen hebben. Op deze wijze valt een ramp, welke tal van slachtoffers maken zal, van te voren waar te nemen.
>
> Ik wil u eerlijk bekennen dat ik de catastroof welke ik in 1914 naderen zag, niet herkende als een oorlog. In die dagen ontbrak mij nog de ervaring, welke ik thans bezit. Ik zag slechts alleen maar dat de handen van allerlei menschen uit verschillende landen en uit de meest verschillende maatschappelijke standen allemaal de lijnen vertoonden welke duiden op gevaar door vuurwapenen. Ik voorzag ook andere ongelukken, welke ik niet nauwkeurig omschrijven kon. Zoo zag ik eens in de hand van een jongen man dat hij door een of ander ondier verscheurd zou worden. Twee jaren later zat

[38] Anoniem, 'Madame de Thèbes overleden', *De Telegraaf* en *Tilburgsche Courant*, 29 december 1916. De bijdrage van de schrijver en journalist Jules Chancel (1867–1944) stond oorspronkelijk in *Le Petit Journal*, 16 mei 1916. N.B. George Sand (Amantine L.A. Dupin, 1804–1876) was schrijfster; Eleonora Duse (1854–1924) was toneelspeelster; Emma Calvé (Rosa Emma Calvet, 1858–1942) was sopraan; Henri E.Ph.L. d'Orléans was de hertog van Aumale (1822–1897).

[39] Madame Fraya werkte ook met dromen en raadpleegde de kaarten, planeten, koffiedik en een uil (J.W. Kolkman, 'Parijsch leven: De voorspellingen voor 1931', *Tilburgsche Courant*, 3 januari 1931).

> hij tegenover mij als een menschelijk wrak; hij was oorlogsverminkte. Ik herhaal echter: de gedachte aan een naderende oorlog kwam niet bij mij op.[40]

Voor 1934 ziet Madame Fraya wederom geen oorlog in het verschiet. Dit blijft zo tot en met 1939, waarna zij uit het Nederlandse nieuws verdwijnt.[41]

Uit deze fragmenten en die van Madame Sylvia (zie § 10.5.1) wordt duidelijk dat hun waarzeggen-via-de-handen met een sterke mate van intuïtie dan wel helderziendheid gepaard ging. Deze vorm van handlezen is door de dames zelf absoluut niet als oppervlakkig vermaak beoefend, maar als een volwaardige, occulte kunde. Dit neemt niet weg dat menig bericht over hen een lacherige ondertoon bevat. “En het is in deze sombere tijden een groot geluk dat er nog beroemde waarzegsters zijn die met zoo een sprookje-voor-groote menschen de wereld een half uur lang haar zware zorgen kunnen doen vergeten”, luidt bijvoorbeeld de slotzin over Madame Fraya’s voorspellingen voor 1934.[42]

10.3 Een bont gezelschap adverteert als handlijnkundige

De waarzeggers en vooral waarzegsters in Nederland zijn doorgaans niet van hetzelfde kaliber als de Madames de Thèbes, Fraya en Sylvia. De eerste en indertijd alom meest bekende helderziende in Nederland is de spiritiste en psychometriste ‘mevrouw de weduwe’ Akkeringa-Kromme. Zij maakte driemaal een tournee in Nederlands-Indië en imponeerde Einstein tijdens een seance, georganiseerd door Edith Andreae-Rathenau in Berlijn.[43]

Akkeringa-Kromme is een van de honderden waarzegsters die Nederland in de eerste decennia van de vorige eeuw rijk is. Het Centraal Bureau voor de Statistiek telt in 1924 in Den Haag vierhonderd vrouwen die met kaartleggen, handlezen en droomuitlegging hun brood verdienen. Dit aantal ligt in Rotterdam nog hoger. In 1908 telt een opmerkzame lezer van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* er vijfenzestig; in 1939 komt het politiebureau uit op zeshonderd.[44] De schatting is dat Amsterdam zeker niet minder toekomstprofetessen kent.

---

[40] Anoniem, ‘Madame Fraya’, *De Tijd*, 12 januari 1934. Vergelijk Brian Inglis, *The paranormal: An encyclopedia of psychic phenomena*, London: Granada, 1985, 241-242; Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 43-44.

[41] Anoniem, ‘Helderzienden zijn in discrediet!’, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9 januari 1940: “Madame Fraya meende het uitblijven van een oorlog in 1939 te mogen voorspellen omdat ze in de handen der jonge mannen volstrekt niet de teekenen van een gewelddadigen dood gevonden had, die – volgens haar – aan den vooravond van 1914 zoo talrijk waren.”

[42] Anoniem, ‘Madame Fraya’, *De Tijd*, 12 januari 1934. Vergelijk Potomak, ‘Brieven uit Parijs: Zieneres’, *Leeuwarder Courant*, 14 augustus 1933: “[Madame Fraya] ziet in de hand, of liever, zij ziet misschien, terwijl zij de hand vooral voor het contact neemt, in de nevelen[.]”

[43] Naatje (Coba) Akkeringa-Kromme (1868–1942), die geen handlezen beoefende, werd in 1927 tot erelid verheven van de spiritistische vereniging Harmonia (Willem de Blécourt, *Het amazonenleger: Irreguliere genezeressen in Nederland 1850-1930*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999, 103-106, 109; Nagel, ‘Bracht het medium Naatje Akkeringa-Kromme Albert Einstein van zijn stuk?’, 29-31; *Id*., *The hands of Albert Einstein*, 18-24).

[44] Abboné, ‘Meer dan elf!’, (ingezonden brief), *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 5 mei 1908; Anoniem, ‘Wetenswaardigheden: Bijgeloof onder de vrouwen’, *Voorwaarts*, 14 november 1924; De Blécourt, *Het amazonenleger*, 109-

Waarzeggerij is in de jaren twintig een bloeiende bedrijfstak, nota bene niet meer louter in de obscure buurten. Zelfs in goede wijken van de stad kan men terecht. Dit betekent dat ook ontwikkelde mensen zich met occulte praktijken bezighouden.

Vanzelfsprekend is bij een aantal van deze zieneressen bedrog in het spel. Of bluf, of een hang naar het sensationele. Toch zal een aantal van hen à la Madames de Thèbes en Fraya vertrouwen hebben gehad in de eigen kwaliteiten als helderziende, psychometriste, somnambule, handlijnkundige, kaartlegster en/of droomuitlegster. Hier komt bij dat er altijd mensen zijn die om hen moverende redenen bereid zijn om waarzeggers te consulteren. Frauduleus of niet, er is een markt voor het waarzeggen. Om die markt aan te boren plaatsen meerdere toekomstvoorspellers en mensen met aanverwante beroepen advertenties in de krant.

Op het eerste gezicht lijken zulke annonces op elkaar (Bijlage 4). Alle adverteerders presenteren zichzelf in een blokje tekst met naam, vaardigheden en bereikbaarheid. Meer dan eens claimt een adverteerder wereldberoemd te zijn en belooft informatie te kunnen verschaffen over de meest uiteenlopende persoonlijke aangelegenheden. Meestal wordt de handlijnkunde als tweede, derde of vierde vaardigheid genoemd. De andere gebruikte termen zijn, in wisselende volgorde: helderziende, kaartlegster, planeetkundige, uitlegster van dromen of somnambule. In de negentiende en begin twintigste eeuw is de beroepsaanduiding ‘planeetkundige’ overigens een gangbare aanduiding voor waarzegger. Een planeetkundige is dus niet per definitie een astroloog die op basis van een geboortehoroscoop iemands karakter leest en tendensen in diens levensloop schetst.[45]

Van de vaardigheden zijn helderziendheid en planeetkunde veruit het populairst. Daarna volgt het werken met kaarten. Kaartleggen is vaker genoemd dan handlezen, maar handlezen is dan weer meer genoemd dan frenologie en fysiognomie. Tot halverwege de jaren vijftig is de meest gebruikte term voor handlezer handlijnkundige. Het handlezen behelst namelijk vooral het schouwen van de lijnen in de binnenhand.

Bij nadere bestudering van de inhoud van de advertenties, wordt de diversiteit van het handlezende gezelschap wat meer zichtbaar. Zo is mejuffrouw Termaat uit Rotterdam ruim vijfentwintig jaar lang – naar eigen zeggen – een beroemde koffiedikkijkster. Zij beoefent de handlijnkunde alleen in 1914 en 1915 (Bijlage 4, nr. 44). Mevrouw de Bruin, wier man ontslagen is, tracht vanaf mei 1926 negen maanden lang door middel van de handleeskunde wat bij te verdienen. De rechercheur van de Haagse zedenpolitie, die moet onderzoeken of adverterende vrouwen er heimelijk geen verboden praktijken erop nahouden – denk aan prostitutie en afdrijving –, moet vaststellen niets oneerbaars over haar te hebben gevonden (Bijlage 4, nr. 8; vergelijk met nr. 10). Zijtje Maria van Slogteren uit Leiden werkt bijna dertig jaar als

121. Vergelijk Anoniem, ‘In de twintigste eeuw’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 december 1915: “In een der jongste nommers van een Rotterdamsch dagblad trof de redactie van ‘De Tijd’ een en twintig advertenties aan van waarzegsters.” Het stukje somt de inhoud van de annonces op en sluit dan af: “Rotterdam is wel gezegend met zulk een bende.” Vergelijk Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde*, 84-85.

[45] Soms noemde een adverteerder zich geen planeetkundige maar planeet*lezer*. De Van Dale geeft voor planeetlezer: astroloog, waarzegger. Vergelijk Bernard Canter, ‘Bij kaartlegsters en zwarte-kunstenaars’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 augustus 1911.

planeet- en handlijnkundige. Zij is halverwege de veertig wanneer zij hiermee begint en aangeeft 'opheldering in alle zaken' te kunnen verschaffen (Bijlage 4, nr. 40). Daarbij, of daarvoor, is zij 'koopvrouw in oudheden'. Maria Grotthaus-Hickmann – indertijd getrouwd met een banketbakker – adverteert vier jaar lang als handlijnkundige onder de vernederlandste naam Grott*huis*-Hickmann. Het Stadsarchief van Amsterdam kent haar echter als werkster, handelaar in stoffen, linnenjuffrouw en kostuumnaaister (Bijlage 4, nr. 15). En Betje Lipschits-Kinsbergen, die in 1913 te kennen geeft recent vanuit Breda naar Rotterdam te zijn gekomen en zeer beroemd te zijn in de handlijnkunde, is in juni 1911 inderdaad van Breda naar Rotterdam verhuisd. Zij is getrouwd met een marktkoopman en moeder van een groot gezin (Bijlage 4, nr. 27).

De discrepantie tussen het geadverteerde en het geregistreerde beroep geldt niet voor iedereen. De persoonskaart van Philip L. Meerloo in het Stadsarchief van Amsterdam meldt keurig dat hij chiroloog is (Bijlage 4, nr. 29). De als psychologisch handlijnkundige adverterende Louis Rosenstein, die zich in 1938 in Amsterdam vestigt, staat ingeschreven als variété-artiest en psycholoog en heeft doorgegeven te werken onder de schuilnaam To Rhama (Bijlage 4, nr. 38).

Vermoedelijk beoefent iemand als Betje Lipschits-Kinsbergen het waarzeggen als bron van neveninkomsten. Voor Philip Meerloo en Louis Rosenstein is het, net als voor Julius Spier, geen bijverdienste maar een volwaardig, professioneel beroep. Vrouwen à la Zijtje van Slogteren, Adriana van den Heuvel, Adriana Kemp, Gijsberta Kramer-Hoomoedt, Catharina Possen-de Kreek, Suze Heere, mej. Termaat, Anna Veldhuis-Pauel en Koosje Steenbruggen-Walrave (Bijlage 4, respectievelijk nrs. 40, 16, 20, 22, 35, 43, 44, 47 en 49) zullen, omdat zij jarenlang in dezelfde stad werken, op lokaal niveau een naam hebben opgebouwd en een sociale functie in de samenleving vervullen. Zij worden geacht meer dan de gemiddelde inwoner iets te zien en te weten, al is dit ongetwijfeld vaak slechts het gevolg van veel mensen spreken en een goed ontwikkelde behendigheid (*cold reading*, Barnum-statements) om informatie uit gesprekken te destilleren over zeer persoonlijke aangelegenheden. Met wat tact kunnen waarzegsters bepaalde zaken sturen of sussen, precies zoals Madame de Thèbes dat deed.[46]

10.4 Het serieuze handlezen komt in Nederland pas in de jaren dertig op

Zowel de advertenties als de berichten in de kranten plus de boeken die over handlezen verschijnen, laten zien dat rond 1930 een verschuiving in het beeld van het handlezen plaatsvindt. Het serieuzere handlezen dat vanaf 1920 in Duitsland opkomt, bereikt Nederland dus pas tien jaar later. Het extreem hoge percentage vrouwen in het domein der waarzeggers daalt iets doordat er wat meer mannen aan het firmament verschijnen. Alhoewel de meesten het

[46] Voor studies naar (en de rol van) waarzeggers in de Nederlandse samenleving van de negentiende en twintigste eeuw, zie Willem de Blécourt, 'Specialistes in geluk: Waarzegsters in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel in de 19e en het begin van de 20e eeuw', *Etnofoor* 2(2), 1989, 71-90; De Blécourt, *Het amazonenleger*, 60-72, 103-121.

handlezen nog steeds aanbieden in combinatie met helderziendheid en/of een andere waarzegmethode, zijn er ook die het handlezen niet meer per definitie aan het waarzeggen verbinden. Handlezen wordt in sommige praktijken een manier om inzicht te verkrijgen in het eigen karakter, de aangeboren talenten, of de beroepsmogelijkheden. Af en toe wordt het handlezen genoemd in combinatie met een vaardigheid die tot dan toe nauwelijks voorkomt: de grafologie.[47] Voorts raakt de term wetenschappelijk meer in de mode.[48]

In de jaren dertig verschijnt er ook een aantal artikelen over handen en handlezen in *Het Leven, geïllustreerd*,[49] *Grensgebieden*,[50] *De Humorist*[51] en andere bladen.[52] Het werk van Ernst Issberner-Haldane wordt zonder enige vermelding van ariosofie (§ 9.5.2) onder de aandacht gebracht.[53] De vertaalster van Jaquins *De hand van de mens* (1934) laat in het nawoord weten dat Issberner-Haldane in Duitsland "de laatste vijf en twintig [sic, veertien] jaar veel voor de handlijnkunde" heeft gedaan; zijn *Wissenschaftliche Handlesekunst* zou "het meest waardevolle [zijn] voor degene, die handlijnkunde wenst te bestuderen".[54]

---

[47] Bijlage 4, nrs. 8, 11, 17, 18 en 41.

[48] Bijlage 4, nrs. 6, 11, 23 en 50.

[49] *Het Leven* publiceerde regelmatig over allerlei occulte aangelegenheden. Op handen en handlezen betrekking hadden: Anoniem, 'Geef mij uw hand, en…', *Het Leven* 25(3), 1930, 82; W.H. Holsboer, 'Hand en karakter', *Het Leven* 25(50), 1930, 1614-1619; Anoniem, 'Bij de Berlijnsche profetesse!', 534-535, 602-603 (over Madame Sylvia); *Id*., 'Het lot ligt in Uw hand', *Het Leven* 27(40), 1932, 1280-1281 (over Ernst Issberner-Haldane); *Id*., 'Wetenschap of kwakzalverij? Parijsche wonderdokters aan het werk', *Het Leven* 32(22), 1937, 691-692; *Id*., 'Wonderlijke methoden van Parijsche "helderzienden": 's Menschen toekomst in inktmoppen!', *Het Leven* 32(31), 1937, 991-992.

[50] *Grensgebieden* publiceerde een serie artikelen van de heer Klok (Bijlage 4, nr. 21) en de Nederlandse vertaling van Cheiro's boek leidde tot twee artikelen: J.A.F. Klok, 'De taal van de hand', *Grensgebieden* 3(8), 1937, 130-132, en R.J.G. [R.J. Goddard], '"Cheiro" over zelfmoord', *Grensgebieden* 3(8), 1937, 134-135.

[51] Van deze serie heb ik slechts twee afleveringen gezien, namelijk als knipsels in het archief van Philip Meerloo: Anoniem, 'Handlijnkunde: Reislijnen en bergen [nr. 28]' en 'Handlijnkunde [nr. 31; slot]', *De Humorist*, [ca. 1936], allebei op pagina 3. Met de hand schreef Meerloo op de eerste "Marcus den Haag". Vermoedelijk was deze Marcus de schrijver van de stukjes.

[52] Anoniem, 'Karakterkunde van het dagelijksch leven: De handdruk', *De Nieuwe Mensch* 1(2), 1938, 51-53; *Id*., 'Karakter-kenteekens [handen en handdruk]', *De Nieuwe Mensch* 2(5), 1939, 159; *Id*. [& Ernst Issberner-Haldane] 'Chiromantie', *Eigen Haard* 60(24), 1934, 380-382; [Jos de Cock], 'Persoonlijke kenteekenen (uiterlijk): Wat de handen zeggen', *"Tob Nooit!"* 10(4), 1933, [7-8]; [Willem Landré], 'Handen van beroemde musici', *Caecilia en De Muziek* 95(10), 1938, 157 (bespreking van het artikel van Reinhold Wimmers); G. [J.H. Gunning], 'Chiromantie', *Pniël* 43(2242), 1934, 398-399; Frits van Raalte, 'Menschen en hun handen: De moderne psycholoog als waarzegger-uit-de-hand', *Natuur en Techniek* 4(11), 1934, 364-366; Mees Valentyn, 'Handen', *Van Houten's Eigen Tijdschrift* 13(9), 1935, 8-9. Het archief van Philip Meerloo bevat een artikel 'Iets over wetenschappelijke handleeskunde', [ca. 1939], 449-453. Het is onbekend uit welk tijdschrift Meerloo dit heeft geknipt.

[53] Ernest Issberger[sic]-Haldane, 'Wat er in de lijnen van uw hand te lezen staat: Voorspellingen die uitkwamen', *Schager Courant*, 19 februari 1931, in de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 21 februari 1931, en onder een andere titel en met een andere openingsalinea als Anoniem [& Ernst Issberner-Haldane], 'Chiromantie', 380-382; Anoniem, 'Het lot ligt in Uw hand', 1280-1281; Anoniem, 'Handleeskunde als exacte wetenschap: Het museum van Iszberner [sic] Haldane', *Utrechtsch Nieuwsblad*, 31 december 1932, en 22 juni 1933; F.M. Huebner, 'Duitsche letteren', *Het Vaderland*, 14 juni 1936.

[54] Miek Janssen, 'Naschrift', in: Jaquin, *De hand van de mens*, 244-267, 245.

Ook Else Parker heeft Issberner-Haldane's werk bestudeerd. Zij maakt er gebruik van voor haar eigen boek, *Handboek der handleeskunde* (1936), waarin meer Duitse invloeden zijn te vinden.[55] Voor de karakterisering van de vingers gaat Parker uit van acht temperamenttypes, die ze ontleent aan Gerard Heymans' *Inleiding tot de speciale psychologie* (1929).[56] De Groningse hoogleraar Heymans, grondlegger van de Nederlandse parapsychologie, is geïnspireerd door Ernst Kretschmer en werkt samen met Lammert van der Horst. (Van der Horst heeft een jaar bij Kretschmer gestudeerd en is op het proefschrift *Constitutietypen bij geesteszieken en gezonden* (1924) gepromoveerd.[57])

Goed op de hoogte van het Duitse handleesvertoog is Edgar Hirson, de schrijversnaam van Alfred Edgar Hirsch (Bijlage 4, nr. 17).[58] Bij de verwijzingen in zijn boek *Handen* (1935) is Issberner-Haldane echter niet opgenomen. Hirson/Hirsch is een gevluchte Jood die vermoedelijk geen affiniteit had met het van ariosofie doordrenkte werk van Issberner-Haldane.

Een gevolg van het serieus nemen van het handlezen, is dat een recensent Hirsons *Handen* op scherpe toon bespreekt. Hirson beweert een boek te hebben geschreven waarin het aan mystiek en tovenarij zou ontbreken, en claimt op de hoogte te zijn van de bestaande literatuur op dit nieuwe, wetenschappelijke vakgebied. Met name dit laatste klopt niet, vindt de recensent. Een wat strengere methodiek en de afwijzing van voorspellingen beletten Hirson immers niet om volgens de oude denkwijze te werk te gaan. Hirson heeft het idee van de samenhang tussen de hemellichamen en het menselijk gestel, dat aan de handen zou kunnen worden afgelezen, eenvoudig verruild voor de gedachte dat "de werkzaamheid der hersenen" trillingen veroorzaken in de "zenuwstrengen" en dat deze trillingen zich vervolgens in de lijnen van de handpalmen openbaren.[59] Verder stelt Hirson dat iedere lijn een eigen betekenis heeft, waarbij men mag aannemen dat "indien een rechte lijn nuchterheid aangeeft", men "per analogie mag besluiten, dat een kromme lijn op tobber- en poëtische 'Schwärmerei' wijst.

---

[55] Zie Bijlage 4, nr. 33. Vergelijk Bijlage 4, nrs. 8, 13, 14, 17, 19 en 29.

[56] Parker, *Handboek der handleeskunde*, 1. De acht aan Heymans ontleende temperamenttypes waar Parker mee werkte zijn flegmatisch, sanguinisch, cholerisch, gepassioneerd, sentimenteel, nerveus, amorf en apathisch. Tekeningen illustreren de ideaaltypische buitenhand van elk type. Gerard Heymans (1857–1930) was de eerste voorzitter van de in 1919 opgerichte Studievereeniging voor Psychical Research (Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde*, 68, 72 en verder).

[57] *Ibidem*. Over de antropologisch (holistisch) psychiater Van der Horst, die na zijn promotie staflid werd van de Valeriuskliniek in Amsterdam en waarschijnlijk op de hoogte was van het werk van Julius Spier, zie Bart Karstens, 'De mens in zijn totaliteit: De antropologische benadering in het werk van Lammert van der Horst (1893–1978)', *Studium* 3, 2010, 115-129; Hans de Waardt, 'L. van der Horst: De mens centraal', in: A.B. Flipse (redactie), *Verder kijken: Honderdvijfendertig jaar Vrije Universiteit Amsterdam in de samenleving*, Amsterdam: VU University Press, 2016, 91-98. Vergelijk Anoniem, 'Het kruisen der vingers: Blijkbaar karakterologisch kenmerk', *Soerabaijasch Handelsblad*, 24 december 1935.

[58] Edgar Hirsch verwees onder andere naar de handleeskundige publicaties van Hermann Ottinger, Professor Ketty, Freiherr von Schrenck-Notzing, Georg Lomer en Max von Kreusch. Hirson/Hirsch *Handen* (1935) is de uitbreiding van Hirsch eerder uitgegeven boek *Die praktische Anleitung zur Handlesekunst für jedermann* (1928; herdruk in 1930).

[59] Anoniem, 'Een en ander over de handlijnkunde: E. Hirson "Handen" Uitg. Boekerij voor Wet. Menschenkennis, A'dam', *De Telegraaf*, 1 januari 1936.

Hetgeen natuurlijk nonsens is".[60] De recensent meent dat het empirisch onderzoekswerk van Ernst Kretschmer en 'onze' hoogleraar Lammert van der Horst de handlijnkunde tot grondslag moet dienen.

Alhoewel het oordeel van de recensent gerechtvaardigd is, doet het Hirson ook tekort. Op zijn manier draagt Hirson bij aan een zekere kentering van de beeldvorming over het handlezen. Hij brengt het handlezen in Nederland op een wat andere wijze voor het voetlicht, zoals de boeken van Cheiro, Ida Ellis, Georg Lomer, Ch. Mant, Noel Jaquin en Else Parker dat indertijd eveneens doen.

10.5 Met name in Den Haag is er belangstelling voor het handlezen

De veranderende beeldvorming omtrent het handlezen in de jaren dertig wordt sterk zichtbaar in Den Haag. Tijdens het interbellum is Den Haag de meest internationale stad van Nederland. De vlak achter de duinen gelegen residentie heeft vanwege de vele tegenstellingen – gedistingeerd en uitgelaten, sjiek en doorsnee, stille rijkdom en stille armoede, rustig en uitbundig – een mondain en bijna 'onnederlands' karakter. Dit culturele klimaat past bij de tijdgeest, "progressief, avant-gardistisch, duidelijk intellectualistisch getint met die sjieke, nonchalante toets, die zo typisch Haags is".[61] Den Haag is het Nederlandse centrum voor spiritisten, occultisten, vrijmetselaars, theosofen, rozenkruisers en andere alternatieve geestelijke stromingen.[62] Kenmerkend zijn de aanwezigheid van het Groot Loge der Zeven Verenigde Nederlanden van de vrijmetselarij, opgericht in 1756, en de in 1897 opgerichte loge van de Theosofische Vereniging. Het Genootschap voor Astronomie en Moderne Astrologie, opgericht in 1906 in Amsterdam, richt in 1935 een afdeling in Den Haag op. Men kent dan al ruim zes jaar de Astrologische Kring 's-Gravenhage.[63] Zodra de soefimysticus en -musicus Hazrat Inayat Kahn in 1921 de stad aandoet, verzorgt hij een lezing in het gebouw van de Theosofische Vereniging.[64] Een jaar later ontstaat er een georganiseerde soefi-groep en wordt Hubertus P. baron van Tuyll van Serooskerken de eerste vertegenwoordiger van de Universele

---

[60] *Ibidem*.

[61] Maarten van Doorn geciteerd door René B. Karels, *Mijn aardse leven vol moeite en strijd: Raden Mas Noto Soeroto, Javaan, dichter, politicus, 1888-1951*, Leiden: KITLV Uitgeverij, 2010, 143.

[62] Zie in dit verband Hofstra, 'De nieuwere religieuze bewegingen in ons land', 528, 533-536; Andrea A. Kroon & Audrey Wagtberg Hansen, *Geheim Den Haag: Vrijmetselaarstempels en andere esoterische gebouwen in Den Haag rond 1900*, Den Haag: Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, 2011.

[63] Mits de naam niet voor verwarring zou zorgen had de leider van de Astrologische Kring Den Haag, de vrijmetselaar Lt. Kol. Herman A. Kooij (1868–1950), geen bezwaar tegen de oprichting van een tweede astrologische kring in de stad (H.A. Kooij, *Het Vaderland*, 25 januari 1935; vergelijk Anoniem, 'Nederlandsch Astrologisch Genootschap', *Het Vaderland*, 22 januari 1935). Jacobus Johannes (Jac.) Mieremet (1905–1961) riep in 1937 in Den Haag het maandblad *Astrologische Wereldschouw* in het leven.

[64] Anoniem, 'De Soefi-orde', *De Telegraaf*, 2 september 1921; Karin Jironet, *Sufi mysticism into the West: Life and leadership of Hazrat Inayat Khan's brothers 1927-1967*, Leuven: Peeters, 2009, 34. Hazrat Inayat Khan (1882–1927) hield tijdens dat bezoek ook enkele lezingen in de woning van Hubertus P. baron van Tuyll van Serooskerken (1883–1958).

Soefibeweging in Nederland.[65] De woning van de baron, een voormalig stoomtramstation dat als kantoor voor de beweging dienst doet, beschikt na een verbouwing over een kerkzaal waar Universele Erediensten worden gehouden.

De grote belangstelling in Den Haag tijdens het interbellum, voor alles op het gebied van religieus alternatieve stromingen, is deels verklaarbaar door de banden met Nederlands-Indië. Menigeen uit de Oost brengt met de vestiging in Den Haag een diep geloof in magie en/of fascinatie voor het occulte mee. Een journalist karakteriseert het destijds aldus:

> Dat speciaal in de Hofstad, de planeet- en kristallezeressen, helderzienden en handlijnkundigen, astrologen en droomuitlegsters, werksters met het ei en het koffiedik, zooveel succes hebben heeft tweeërlei reden.
>
> Vooreerst het sterk Indische element. Vele Indische dames zijn vreeselijk bijgeloovig, iets wat in Indië meer voorkomt, en een bezoek bij de waarzegster behoort bij velen tot het wekelijksche program. Vandaar, dat een 'up to date' clairvoyante regelmatig adverteert, dat zij ook M a l e i s c h spreekt, wat haar natuurlijk een grooten voorsprong op haar concurrenten geeft.
>
> Doch er zijn nog tal van anderen, die met hun tijd geen raad weten en eerder naar een kaartlegster trekken dan naar een dokter.[66]

De theosofe en astrologe Lena C. de Beer bespeurt de spirituele behoefte in Den Haag. Zij is geboren en getogen in Amsterdam, maar vertrekt naar de hofstad en opent daar in 1921 de deuren van boekhandel Synthese aan de Hartogstraat 3. De winkel, uniek in zijn soort, specialiseert zich in nieuwe en antiquarische boeken op het gebied van alle geestelijke gezindten. Synthese creëert ook een plek voor de occulte kunst van Willemien Testas. Op de eerste verdieping van het pand hangt een bijzondere, permanente expositie van haar op "astraal geestelijk gebied" gemaakte tekeningen en borduursels.[67]

In 1924 verhuist de zaak naar de Lange Voorhout 96 en ontwikkelt een bepaalde meerwaarde: "[Synthese is] niet zoozeer een boekwinkel (…) waar men zich het een of ander boekwerk kan aanschaffen, dan wel een intellectueel milieu waar zij, die op de hoogte willen blijven der meest verschillende geestesstromingen van zijn tijd, de noodige voorlichting kunnen

---

[65] Vanwege een scheuring in de beweging kwamen er zelfs twee soeficentra in de Den Haag (Jironet, *Sufi mysticism into the West*, 63).

[66] P. v. 't V., 'Haagsche waarzegsters', *De Telegraaf*, 3 maart 1923. Vergelijk [Megaleep de/den] Zwerver [pseudoniem van H.W. Tesch], 'Op reis', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 april 1922 (Zwerver telde zeventien annonces van waarzeggers in de *Haagsche Courant* van 21 december 1921); Anoniem, 'De gezonde residentie: En de werklooze aansprekers', *De Telegraaf*, 28 januari 1928; Haagschen correspondent, 'Uit de Ooievaarsstad: Den Haag de stad der waarzegsters en clairvoyanten', *De Indische Courant*, 8 augustus 1931; Haagschen briefschrijver, 'Uit de residentie', *Eindhovensch Dagblad*, 18 augustus 1932. In verband met de Maleisch' sprekende waarzegster, zie Bijlage 4, nr. 22.

[67] K. d. R. 'Tentoonstelling van teekeningen en handwerken van mej. Testas', *Het Vaderland*, 28 oktober 1921. Vergelijk Anoniem, 'Willemien Testas', *Het Vaderland*, 24 december 1931. H.J.P. Willemine Testas (1876–1931) was een nicht van de schilder Willem de Famars Testas (1834–1896) en dus ook een nicht van diens zoon Henri Baudouin de Famars Testas (1883–1942), die *Cheiro's language of the hand* in het Nederlands vertaalde.

krijgen."[68] Een maand nadat Lena de Beer het bedrijf heeft verkocht, overlijdt zij.[69] Tegen die tijd, april 1938, is de heer J.A.F. Klok al vier jaar dagelijks in de winkel aanwezig. Klok, de man die de reeks artikelen over handlezen publiceert in het maandblad *Grensgebieden*, biedt in Synthese zijn diensten aan als astroloog, psychometrist en handlezer (Bijlage 4, nr. 21). Handlezen is daarmee geen geïmproviseerd gebeuren meer bij iemand thuis of een belevenis op een exotisch aangeklede fancy-fair, maar een praktijk waarvoor ruimte is gecreëerd in een vooraanstaande, gespecialiseerde boekhandel.

10.5.1 *Madame Sylvia blijkt geen 'huis-of-tuinwaarzegster' te zijn*

Andere bekende culturele centra in Den Haag zijn Pulchri Studio, Diligentia (theater) en Café Riche aan het Buitenhof. Diligentia is sinds 1805 gevestigd aan de Lange Voorhout 5 en Pulchri Studio sinds 1898 aan de Lange Voorhout 15. Vooral op deze adressen worden in de jaren dertig lezingen over handlezen gehouden.

De eerste persoon van naam die zo'n voordracht houdt, is Madame Sylvia. Zij is eerder in Nederland geweest, niet alleen vanwege vrienden in Den Haag,[70] maar ook vanwege een oude, grote goudschat die ergens in Zaandam verborgen zou liggen. Tijdens een séance, begin 1930, heeft Madame Sylvia hierover informatie doorgekregen. Eind april 1930 en aansluitend de hele maand mei zijn mannen naar de schat op zoek. Maar hoezeer de bodem in Zaandam ook wordt omgespit, of hoe diep een kuil ook wordt gegraven, men vindt van alles behalve het in haar visioen waargenomen goud.[71] Als twee jaar later bekend wordt dat Madame Sylvia heeft besloten terug te keren om het project opnieuw ter hand te nemen, reist een redactielid van *Het Leven* naar Berlijn af, de stad waar zij woont. Het resultaat van het bezoek aan de 'Pythia van Berlijn' is een vierdelige serie in het populaire, rijk geïllustreerde blad, waarmee de lezers een inkijkje krijgen in de achtergrond van deze curieuze dame. De lezer wordt

---

[68] Anoniem, 'Het tienjarig bestaan van den boekhandel Synthese', *Het Vaderland*, 31 maart 1930. Vergelijk Anoniem, 'Lena C. de Beer †', *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 105(22), 1938, 357-358; Kroon & Wagtberg Hansen, *Geheim Den Haag*, 242-245. N.B. Synthese is pas in 1999 gesloten.

[69] Over Lijntje Cornelia (Lena) de Beer (1877–1938): "Juffrouw de Beer was het type van een goede boekverkoopster. Zij kende de boeken, die zij verkocht en zij was dus ook van de verschillende geestelijke stromingen op de hoogte. Als zij bij een feestelijkheid het woord vroeg, was men verzekerd van een uitnemende toespraak. Zij verkocht haar zaak aan N. [Noud van Roessel] Douwes 15 maart 1938" (M.J. Visser, 'De Haagse boekhandel 1900-1960', in: H.M. Mensonides (redactie), *Jaarboek van de Vereniging 'Die Haghe'*, 's-Gravenhage: Vereniging Die Haghe, 1962, 1-142, 70). Lena de Beer was jarenlang lid van de redactie van *Urania*.

[70] Bianca Beck Rzikowsky, *Okkulte Erlebnisse* (Tagblatt-Bibliothek Nr. 518/519), Wien: Steyrermühl-Verlag, [1927], 58, 69-71.

[71] Anoniem, 'De verborgen schatten van Zaandam', *Nieuwsblad van Friesland*, 29 april 1930; Anoniem, 'Schatgravers-verwachtingen: De voorspellingen van madame Sylvia komen te Zaandam tot nu toe uit', *Het Volk*, 10 mei 1930; Anoniem, 'De Zaandamsche schatgravers', *Tilburgsche Courant*, 15 mei 1930; Anoniem, 'De schatgraverij te Zaandam: Madame Sylvia, door "Het Leven" geinterviewd', *Het Leven* 25(20), 1930, 646-647.

geïnformeerd dat zij voorafgaand aan de nieuwe opgravingen twee lezingen over de "geheimenissen van de hand" en "het helderzien" zal verzorgen.[72]

Of het toegestroomde publiek evenveel belangstelling heeft voor occulte onderwerpen als voor goudzoeken valt niet te zeggen. Feit is dat Madame Sylvia, ongetwijfeld getooid met haar witte pruik en zwarte masker, op zondag 1 mei 1932 aan de toehoorders in Diligentia de beginselen van het handlezen uitlegt. Op het podium zal een bord hebben gestaan met daarop vastgepind een grote schematische tekening van een hand, zodat Madame Sylvia met een aanwijsstok de belangrijkste handlijnen kan aanwijzen. "Men kon er", verzekert een verslaggever de volgende dag, "niets uit leeren".[73] Zelfs de Duits sprekende kolonie in Den Haag is niet bij machte de snel doch zacht sprekende chiromancienne te volgen in haar verhaal.

Toch ligt de kwestie genuanceerder dan het verslagje van de lezing doet vermoeden. Ten eerste blijkt uit de komst van onder meer "den Oostenrijkschen gezant en een paar hooge ambtenaren van de Duitsche legatie" dat een goed opgeleid publiek belangstelling heeft voor Madame Sylvia.[74] Ten tweede concluderen vertegenwoordigers van de Haagse pers na een ontmoeting met de beschaafde, vriendelijke en op leeftijd zijnde dame – de ontmoeting vindt na de lezing plaats – dat Madame Sylvia op zoek is naar een wetenschappelijke verklaring voor haar zeldzame gave. Het is ongepast, aldus de journalist die haar spreekt, haar een gewone waarzegster te noemen. Dit om de eenvoudige reden dat ze de aan de 'innerlijke gewaarwordingen' ten grondslag liggende wetten wil helpen ontrafelen en openstaat voor samenwerking met filosofen en parapsychologen. Madame Sylvia's interesse voor een wetenschappelijke uitleg van haar helderziende gave wijkt sterk af van de belangstelling van "huis-of-tuin waarzegsters", want die "malen niet om parapsychologie".[75]

Het geheel maakt Madame Sylvia tot een onalledaagse figuur. Enerzijds probeert ze haar helderziendheid en handlezerij in de pas te laten lopen met wetenschappelijke ontwikkelingen, anderzijds bezit ze de gewoonte zich voor een lezing uit te dossen als een actrice die een vermakelijke rol speelt. Madame Sylvia belichaamt letterlijk twee zienswijzen, werelden of domeinen die zich eigenlijk niet met elkaar laten verenigen.

---

[72] Anoniem, 'Bij de Berlijnsche profetesse!' (deel 1-4), *Het Leven* 27(17-20), 1932, 533-535, 564-565, 602-603, 634-635; advertentie in het *Algemeen Handelsblad*, 4 mei 1932. De opgravingen in Zaandam brachten in de zomer van 1932 ook geen schat aan de oppervlakte. Evenmin werd de poging om daarna in Den Bosch een schat te lokaliseren een succes. De kranten volgden alle gebeurtenissen op de voet, de berichten regelmatig van humoristisch commentaar voorziend en soms een foto (Anoniem, 'Op zoek naar het goud in den bodem', *Het Leven* 27(25), 1932, 790; *Id*., 'Geen schat gevonden te Zaandam: Graverij stopgezet', *De Telegraaf*, 14 september 1932).

[73] Anoniem, 'Madame Sylvia', *De Sumatra Post*, 18 mei 1932. Vergelijk Anoniem, 'Madame Sylvia', *Het Vaderland*, 30 april 1932; *Id*., 'Madame Sylvia vertelt', *Het Vaderland*, 2 mei 1932.

[74] Anoniem, 'Wonderen van dezen tijd', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 20 mei 1932.

[75] *Ibidem*: "Een gewone waarzegster mag men haar [Madame Sylvia] niet volstrekt niet noemen, al munt ze uit in de c h i r o m a n t i e oftewel handleeskunde, maar een bovennatuurlijken oorsprong kent ze toch evenmin toe aan haar buitenissige luciditeit. De zaak staat zoo: Wanneer ze contact krijgt met een hand, een portret of onverschillig welk voorwerp, treden bij haar subtiele innerlijke gewaarwordingen op."

10.5.2 *Miek Janssen en de heer W.H. Holsboer gaan via* Het Vaderland *in debat*

Na de lezing in Diligentia en voorafgaand aan haar vertrek naar Amsterdam om ook daar een lezing te verzorgen, verblijft Madame Sylvia een week in het sjieke Hotel Des Indes aan de Lange Voorhout 52-54. Geïnteresseerden kunnen met haar een afspraak maken voor een persoonlijk onderhoud. Behalve een aantal Haagse journalisten maakt de schrijfster en schilderes Miek Janssen van de gelegenheid gebruik om de 'grande dame' persoonlijk te ontmoeten. Enkele maanden later verwijst Janssen naar het gevoerde gesprek in een artikel over handleeskunde in de Haagse krant *Het Vaderland*. Ze acht het bijzonder dat Madame Sylvia de "u i t s t r a l i n g der handen" aanvoelt.[76] Of Janssen zelf op een vergelijkbare wijze handen aanvoelt, vermeldt zij niet. Mogelijk acht ze zichzelf op dat moment nog niet competent genoeg. Pas twee jaar later, in 1934, adverteert Janssen een aantal maanden achtereen als psychometriste en geeft ze aan op verzoek handlijnkundige consulten te geven (Bijlage 4, nr. 19). Vermoedelijk is Miek Janssen, de muze van de schilder Jan Toorop, haar intuïtieve en paranormale talenten in de jaren twintig gaan ontwikkelen onder invloed van de natuurgenezer, magnetiseur en kunstenaar Johan Borgman.[77]

Een belangrijk aandachtspunt in Janssens bijdrage in de krant is helderziendheid. Ze schetst hoe een Arabische zigeunerin in de Kasba te Algiers haar eenmaal de hand heeft gelezen. Wat de oude vrouw met haar verweerde hoofd haar op mompelende toon had verteld, zou wonderbaarlijk zijn geweest. Nadat de zigeunerin de hand van Janssen had vastgepakt en erin had gekeken, had zij, zonder enig besef van de theorie der handlijnkunde beschreven wat zij als een film over Janssens leven aan zich voorbij zag trekken. Volgens Janssen zijn er in Nederland verschillende helderzienden die op een vergelijkbare manier, namelijk door middel van het vasthouden van de pols, iemand de toekomst kunnen voorspellen.

Zelf maakt Miek Janssen ook fysiek contact met iemands handen, maar daarbij kijkt ze naar de tekens in de palm. "Om goed uit de hand te kunnen voorspellen, moet men in zekere mate helderziende zijn", legt ze in het stuk uit, "aangezien een lijn, heuvel, ster etc., soms in combinatie met andere lijnen zooveel verschillende beteekenissen kan hebben, dat men dat bijna niet wetenschappelijk alléén kan ontraadselen".[78] Belangrijk zijn volgens haar verder intuïtie en een snel combineringsvermogen, want de handlezer dient ingevingen te krijgen en geïnspireerd te worden, net als een kunstenaar.

Iets meer dan twee weken na de verschijning van het artikel plaatst *Het Vaderland* een reactie op Janssens uiteenzetting. De schrijver van de ingezonden brief is de heer W.H. Holsboer uit Davos (Bijlage 4, nr. 18). Holsboer heeft zich kort daarvoor in Den Haag gevestigd als

---

[76] Miek Janssen, 'Het mysterie der hand', *Het Vaderland*, 21 juli 1932.

[77] Vanwege verschillende kwalen bezocht Janssen de magnetiseur Johannes Borgman (1889–1976) en werd verliefd op hem. Jan Toorop (1858–1928), met wie Janssen een verhouding had, was hiervan op de hoogte (email van Wim Kramer aan AN, 18 mei 2017; Francisca van Vloten & Joost Bakker (redactie), *Een tere stilte en een sterk geluid: Domburgse dames en Veerse joffers*, Deventer: De Factory, 2009, 70-75). Borgman heeft 4 september 1941 zijn handen laten analyseren door Philip Meerloo (archief Philip Meerloo).

[78] Miek Janssen, 'Het mysterie der hand', *Het Vaderland*, 21 juli 1932.

professioneel handlezer en grafoloog. Hij kan bogen op meer dan twaalf jaar amateurervaring en met nog eens vijf semesters medicijnenstudie op zak, meent hij recht van spreken te hebben inzake wetenschappelijke denkmethoden. Holsboer betreurt de ondeskundige en oppervlakkige behandeling van de chiromantie (waar hij handlijnkunde en hand*vorm*kunde onder schaart) in de handleeskundige literatuur en in het nieuws. Het gevolg is, stelt Holsboer in zijn reactie, "dat ieder serieus denkend mensch er van overtuigd raakt, dat de chiromantie een zeer dubieuse occupatie is".[79] Vervolgens vecht hij de mening van Janssen aan dat een zekere mate van helderziendheid noodzakelijk zou zijn om een goede handlezer te kunnen zijn:

> Dit is niet juist. Omdat er helderzienden zijn, die op deze manier hun voorspellingen doen, en deze op iedere andere manier ook zouden doen, mag men niet zoo maar het bestaan van een w e t e n s c h a p p e l i j k e m e t h o d e negeeren, door het postulaat van 'helderziendheid' op te stellen.[80]

Daarna gaat Holsboer kritisch in op verschillende andere punten uit Janssens bijdrage, om af te sluiten met de opmerking dat zij zijn "rechtzetting in de naam van de w e t e n s c h a p p e l i j k e chiromantie" heeft uitgelokt, doordat zij zich niet beperkte tot de helderziendheid, maar zich "aan het opstellen van a x i o m a's" is gaan wagen.[81]

Uitgebreid, beleefd en vriendelijk weerlegt Janssen de kritiek van Holsboer in haar repliek, die in dezelfde editie van de krant is opgenomen. Haar stukje heeft mensen niet bevestigd in het beeld dat de chiromantie een dubieuze praktijk zou zijn, legt ze uit. Integendeel, ze heeft brieven ontvangen waarin lezers aangeven door haar bijdrage hun ideeën over handlezen te hebben herzien. Met betrekking tot haar stelling dat voor het handlezen een mate van helderziendheid en intuïtie noodzakelijk is – waar Holsboer kritiek op heeft – vraagt ze zich af of "een Edison" en "een Pasteur" niet óók "even een aanraking met het groote mysterie" hebben ervaren, of "een inspiratie boven alle menschelijke wetenschap uit"?[82]

Het interessante van deze discussie is dat zij een fundamenteel aspect van het handlezen blootlegt. Zowel Janssen als Holsboer nemen de handleeskunde serieus en willen het van het minderwaardige, wellicht vermakelijke imago ontdoen. Beiden opereren vanuit een andere denkwijze. Holsboer heeft een zuiver wetenschappelijke handleeskunde voor ogen. Voor hem is daarin geen ruimte voor helderziendheid en intuïtie, wat evenwel niet betekent dat Holsboer helderziendheid en vergelijkbare buitenzintuigelijke waarnemingen afwijst of er niet in gelooft. Janssen daarentegen maakt expliciet ruimte voor helderziendheid en intuïtie, omdat zij meent dat handlijnkundigen die "alléén wetenschapsmenschen" zijn, de menselijke ellende zullen vergroten in plaats van verkleinen.[83] Het heikele punt in hun discussie is dus de vermeende aanwezigheid van helderziendheid en intuïtie. Volgens Holsboer kunnen handen

[79] W.H. Holsboer, 'Het mysterie der hand', *Het Vaderland*, 5 augustus 1932.
[80] *Ibidem*.
[81] *Ibidem*.
[82] Miek Janssen, '[Reactie op W.H. Holsboer]', *Het Vaderland*, 5 augustus 1932.
[83] *Ibidem*.

worden gelezen zonder de onmeetbare, buitenzintuigelijke waarnemingen, terwijl Janssen deze juist noodzakelijk acht.

10.5.3 *Handlezen wordt opgenomen in het lezingenprogramma van het Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie*

Een paar maanden na de publicatie in *Het Vaderland* levert Holsboer belangeloos zijn diensten als grafoloog en handlijnkundige en wel op een avond die is georganiseerd ten bate van het zo genoemde Crisis-Comité.[84] Eind november 1932 is hij spreker voor de recent opgerichte Vereeniging Nationale Dierenzorg.[85] Deze lezing wekt de belangstelling van de voorzitter van het Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie, want op diens verzoek herhaalt Holsboer op 16 december 1932 voor een uitpuilende zaal in Pulchri wat hij eerder voor de Vereeniging Nationale Dierenzorg heeft verteld.[86]

Het doel van het in maart 1930 opgerichte Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie is het realiseren van een professoraat in de parapsychologie voor Eugen A. Greven aan de Universiteit van Leiden.[87] Een middel om dit doel te bereiken is het geven van lezingen. Tijdens de voordrachten wordt het werk van Greven, en werk van anderen dat verband houdt met Grevens interessegebieden, voor het voetlicht gebracht. In februari 1934 zet Greven, de voorzitter van het gezelschap, Miek Janssen op het programma. Zij spreekt over 'psychologie en handlijnkunde'. Zes jaar later geeft Mary de Graaf voor hetzelfde gezelschap een lezing over de 'handvormkunde-chirologie en haar wetenschappelijke betekenis voor karakter en begaafdheden' (Bijlage 4, nr. 14).

Tussentijds schenken twee andere sprekers voor het genootschap eveneens aandacht aan de handleeskunde: de hoogleraar op het gebied van de filosofie en parapsychologie Johannes M. Verweyen uit Bonn,[88] en de zenuwarts Pieter A.I.J. Nuysink uit Den Haag.[89] Beide heren

---

[84] Anoniem, 'De gala-avond in de familie-cabaret', *Het Vaderland*, 9 november 1932. In 1931 is door HKH prinses Juliana het Nationaal Crisis-Comité in het leven geroepen om mensen te helpen die als gevolg van de aanhoudende economische crisis behoeftig waren geworden.

[85] Anoniem, 'Handlijnkunde', *Het Vaderland*, 26 november 1932.

[86] Anoniem, 'Wat zeggen u de handlijnen?', *Het Vaderland*, 17 december 1932.

[87] Wim Kramer, 'Prof. dr. E.A. Greven, de eerste hoogleraar parapsychologie', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 73(1), 2006, 14-24, 19; Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde*, 121. De half-Duits, half-Nederlandse Eugen Adolph Greven (1879–1956) was sterk geïnteresseerd in het spiritisme en onderhield onder andere goed contact met jonkheer Rudolph Otto van Holthe tot Echten (1854–1940), een jurist en tevens redactielid van *Het Toekomstig Leven*. In 1942 is de zo gewenste leerstoel voor Greven bij de Universiteit Leiden gerealiseerd. Dit bleek van korte duur.

[88] Over Verweyen, theosoof en filosoof, zie Kramer, 'Prof. dr. E.A. Greven', 19; Anoniem, 'Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie', *Het Vaderland*, 1 februari 1936; Helmut Zander, 'Johannes Maria Verweyen (1883–1945) als Theosoph', *Gaesdoncker Blätter* N.S. (7), 2005, 37-70; Staudenmaier, *Between occultism and Nazism*, 226-227.

[89] Pieter A.I.J. Nuysink (1882–overleden na 1962) was een groot voorstander van natuurgeneeswijzen (Anoniem, 'Karakterbepaling: Oude en nieuwe methoden', *Het Vaderland*, 17 december 1936).

oordelen positief over de chirologie in beider voordracht over 'praktische mensenkennis'. Daarbij meent Verweyen, die reeds jarenlang zelf het handlezen beoefent,[90] dat het een met de frenologie vergelijkbare leer is. Nuysink ziet een parallel met de astrologie. Beiden verwijzen ook naar de grafologie.

Het denken van deze vier verschillende sprekers voor Grevens genootschap is doortrokken van een spiritueel-academisch getinte *Zeitgeist*. Elke spreker werpt een nieuw, positief licht op het handlezen, waardoor de luisteraars het handlezen met nieuwe ogen kunnen bekijken.

De belangstelling van het Haagse publiek voor het handlezen heeft nog meer gevolgen. Zo wordt er geadverteerd voor een cursus handleeskunde (Bijlage 4, nr. 47), is er een krantenbericht over een wethouder die zich bij de opening van het Nationale Jongeren-Verbond via de hand de toekomst liet ontsluieren,[91] en verzorgt de NSB-er, kapitein der infanterie en latere burgemeester van Nijmegen, Marius van Lokhorst, een lezing over handleeskunde aan de Haagse Volksuniversiteit.[92] Voorts heeft de handlezeres Mata Boelan haar werk voor een goed doel ingezet. Zij zou de inkomsten van haar handlezerij tijdens de zo genoemde E.V.A.-tentoonstelling te Scheveningen hebben afgestaan aan het Rode Kruis (Bijlage 4, nr. 7).

Ongetwijfeld zijn zulke activiteiten het gevolg van een verschuiving die ten aanzien van de perceptie van het handlezen plaatsvindt. De handleeskunde behoort niet meer louter en alleen tot het domein van vermaak en/of occultisme, nee, zij begint voorzichtig te verhuizen naar het domein van de praktische psychologie.

10.6 Julius Spier plaatst het handlezen in een nieuw daglicht

Binnen dit handleeskundige klimaat speelt Julius Spier een eminente rol. Spier is met Nederland bekend. Met zijn jonge gezin heeft hij verschillende keren zijn zus Alice Krijn-Spier en haar gezin in Amsterdam bezocht. Spiers dochter herinnerde zich als kind zomervakanties te hebben doorgebracht aan het strand in Zandvoort, waar de familie Krijn een zomerhuisje had. Echter, in de jaren dertig komt Spier, zonder gezin, meermaals vanuit Berlijn naar Nederland om er lezingen, cursussen en consulten te geven.

Als psychochiroloog is Spier de eerste in Nederland die het handlezen werkelijk met nieuw, wetenschappelijk elan presenteert. Het oudst aangetroffen bericht staat in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant* van 23 oktober 1930.[93] De journalist heeft Spier bezocht, vermoedelijk in Berlijn, en daarvan verslag uitgebracht. Na een artikel twee maanden later in *Het Leven*,

[90] Anoniem, 'Die Handlesekunst', *Illustriertes Familienblatt: Häuslicher Ratgeber für Oesterreichs Frauen* 41(8), 1935, 5; B. Huschka, 'Die ausschlußreichen Handlinien', *Salzburger Volksblatt*, 30 augustus 1935.

[91] De wethouder was prof. ir. Cornelis L. van der Bilt (1875–1947), zie de foto en het bijschrift in *De Telegraaf*, 29 november 1935.

[92] Zie de aankondiging voor de lezing van Marius van Lokhorst (1883–1971) in *Het Vaderland*, 16 januari 1939.

[93] Julius van Arkel, 'Psycho-chirologi[e]: Een nieuwe wetenschap', *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 23 oktober 1930; herdrukt zonder auteursnaam in de *Schager Courant*, 25 oktober 1930 en *De Indische Courant*, 29 november 1930.

waarin Spier is genoemd en een foto van hem is opgenomen,[94] duikt hij pas vier jaar later opnieuw op in het Nederlandse nieuws. In 1934, wanneer Hitler een jaar aan het hoofd van het Duitse rijk staat, zoekt Spier naar mogelijkheden om buiten Duitsland te werken. Zwitserland, waar hij jaarlijks gemiddeld tweemaal naartoe gaat, is vanwege de strenge regelgeving afgevallen als land om zich te kunnen vestigen. Misschien zijn er in Nederland mogelijkheden? Om dit te onderzoeken zal Spier de impresario Ernst Krauss in de arm hebben genomen.

Krauss is gerenommeerd vanwege de vele buitenlandse artiesten die hij naar Nederland haalt en de Nederlandse artiesten die hij in het buitenland introduceert.[95] Hij organiseert in Nederland drie lezingen voor Spier. De eerste is geagendeerd voor 7 april 1934 in het Muzieklyceum van Amsterdam, de tweede voor 11 oktober in Diligentia in Den Haag en de derde, drie weken later, in het Volksuniversiteits-Gebouw te Arnhem.[96] Een vierde lezing, door derden georganiseerd, houdt Spier op 13 april 1934 in Hotel De Rozenboom te Bussum. Bij voldoende belangstelling geeft Spier tussentijds een korte cursus.[97]

Mogelijk meldt Taco Kuiper, medeoprichter van de Nederlandse Stichting voor Psychotechniek, zich voor zo'n bijeenkomst. Hij is in ieder geval op consult geweest.[98] Jet Rümke-Everts maakt eveneens gebruik van de mogelijkheid voor een privéconsult. Na afloop van de voordracht in Den Haag maakt zij een afspraak met Spier in Hotel des Indes, waar een week verblijft. Er is een vriendschappelijke klik tussen hen, zodat ze hem bij haar thuis uitnodigt en Spier de handen leest van haar man en kinderen.[99]

---

[94] Holsboer, 'Hand en karakter', 1614. In een artikel over astrologie, handlijnkunde en fysiognomie zijn foto's gebruikt afkomstig uit dezelfde serie als de foto in Holsboers artikel. Op vier van de zes foto's valt Julius Spier te herkennen (Anoniem, 'Wat zeggen de sterren mij? Het geheimschrift van noodlot en karakter!', *Het Leven* 27(15), 1932, 468-469).

[95] De uit Zuid-Duitsland afkomstige Karl Ernst Krauss (1887–1958) was gehuwd met de Nederlandse zangeres Ecoline Adema (Cornelia Brand, 1885–1972). Eind februari 1934 was Spier enkele dagen in Nederland om de lezingen voor te bereiden (Anoniem, 'De hand, spiegel der ziel: Julius Spier leest de lijnen van het noodlot', *De Telegraaf*, 24 februari 1934; *Id*., 'Uitvallen: Psycho-chirologie', *Nieuwe Venlosche Courant*, 27 februari 1934).

[96] Spier kende in Arnhem de beeldhouwster Fri Heil. Na de voordracht op 24 oktober 1934 viel hij enkele dagen bij haar thuis te consulteren (vergelijk § 7.3.2 noot 58).

[97] Zie de advertenties voor de cursus aanvangende 3 juni 1934 in *De Tijd* en *De Telegraaf* van 2 juni 1934, en voor de cursus aanvangende 3 oktober 1934 *Het Vaderland* van 28 september 1934 en het *Algemeen Handelsblad* van 28 en 29 september 1934. Het kan zijn dat Spier in april of mei 1934 ook al een cursus gaf, maar daarvoor geen advertentie(s) heeft geplaatst.

[98] In de zoektocht naar het kunnen vaststellen van iemands intelligentie en aanleg heeft Kuipers Stichting "ook geëxperimenteerd met handlijnkunde als diagnosticum" (Wiebe de Graaf, *Taco Kuiper en de dood, 1894-1945*, Houten / Antwerpen: Het Spectrum, 2016, 144, 157). Etty Hillesum is in 1937 door het bureau van Kuiper getest (Hillesum, *Het Werk*, 105 (9 september 1941), 734 noot 105).

[99] Bijlage 1, tabel 2, nrs. 1, 2, 4 en 5. Spier was ontevreden over de samenwerking met Krauss: hij zou zich als "zu unverlässig erwiesen" hebben. Daarom verzocht Spier Rümke-Everts hem te helpen bij de organisatie van zijn volgend bezoek naar Nederland (brief Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, 6 januari 1935, archief Paulien Bom-Bos).

Spiers vaardigheid als handlezer en zijn verhaal over de psychochirologie als een nieuwe wetenschap maken indruk. Er verschijnen lovende berichten in de krant.[100] *De Bussumsche Courant* en de *Arnhemsche Courant* laten hun lezers bijvoorbeeld weten:

> In hotel 'de Rozenboom' was Vrijdagavond een bijeenkomst van den psychologischen studiekring belegd om den bekenden Berlijnschen chiroloog Julius Spier de gelegenheid te geven zijn inzichten op het gebied der moderne handlijnkunde uiteen te zetten.
>
> Het was wel buitengewoon jammer, dat de zaal, mede door de korte voorbereiding van dezen avond, zeer slecht bezet was. De weinige toehoorders luisterden met groote belangstelling naar de hoogst interessante mededeelingen van den heer Spier, die met lichtbeelden werden verduidelijkt.[101]

> Bij zijn psychologische adviezen vraagt hij niet den patiënt eerst honderd uit, doch uit de lijnen van zijn hand meent hij onmiddellijk te kunnen vaststellen, waar de fout schuilt. We zullen dit met een voorbeeld toelichten.
>
> Een Zwitschersche dame vroeg Spier eens naar haar dienstbode te willen kijken, die een goed meisje was, doch de onhebbelijkheid had ontzaglijk veel vaatwerk te breken. Spier keek in haar hand en constateert, dat zij zooveel jaar geleden een diepe beleediging heeft ondergaan. Zij vertelde toen zelf, dat dit gebeurde op het moment, dat zij een blad met borden enz. in de hand had, die toen stuk vielen. Spr. [Spreker] vroeg haar of zij die persoon innerlijk haar daad vergeven heeft. Het meisje antwoordde: neen. Door overreding bracht hij haar ertoe de beleediging te vergeven en het breken van den boel kwam niet meer voor.
>
> Zoo zouden er nog vele voorbeelden aan te halen zijn, doch de ruimte gebiedt ons te eindigen. Wie eens ernstig en wetenschappelijk, echter toch populair wil worden voorgelicht, zonder de sensatie van voorspellingen te zoeken, kome Woensdagavond op de lezing.[102]

De naam van Julius Spier komt in de krantenartikelen veel vaker voor dan de namen van andere handlezers in Nederland. Zijn voordrachten leiden ook tot andersoortige artikelen over handlezen. De journalist uit Bussum schrijft bijvoorbeeld in dezelfde krant waarin een aankondiging van Spiers lezing staat, een uitgebreide verhandeling over de chirologie en Spier.[103] In

---

[100] Anoniem, 'De hand, spiegel der ziel', *De Telegraaf*, 24 februari 1934 (hierop stuurde een lezer een brief en volgde 'De hand, spiegel der ziel: Is het lijnbeeld van onze handen onveranderlijk?', *De Telegraaf*, 13 maart 1934); *Id*., 'De hand, de spiegel der ziel', *De Tijd*, 27 maart 1934; *Id*., 'Lezing Julius Spier: Over psycho-chirologie i/h Muziek-Lyceum', *De Telegraaf*, 9 april 1934; *Id*., 'Handlijnkunde', *De Gooi- en Eemlander*, 14 april 1934; *Id*., 'Het handlezen als wetenschap: Interessante lezing van Julius Spier', *De Bussumsche Courant*, 14 april 1934; *Id*., 'Voordracht van den psycho-chiroloog Julius Spier over "De Hand, de spiegel der ziel"', *Haagsche Courant*, 6 oktober 1934; *Id*., 'De hand, de spiegel der ziel', *Het Vaderland*, 7 oktober 1934; *Id*., 'Julius Spier: Chirologie een methode voor diagnoses', *Het Vaderland*, 10 oktober 1934; *Id*., 'De lijnen van de hand en hun beteekenis', *Arnhemsche Courant*, 23 oktober 1934; *Id*., 'Julius Spier: De lezing over chirologie in het Volksuniversiteitsgebouw', *Arnhemsche Courant*, 25 oktober 1934.

[101] Anoniem, 'Het handlezen als wetenschap: Interessante lezing van Julius Spier', *De Bussumsche Courant*, 14 april 1934.

[102] Anoniem, 'De lijnen van de hand en hun beteekenis', *Arnhemsche Courant*, 23 oktober 1934.

[103] Anoniem, 'Wat is "chirologie"? Nieuwe wetenschappelijke methode', *De Bussumsche Courant*, 14 april 1934.

november 1934 wordt een artikel over handlezen, geënt op Spiers verhaal, gepubliceerd in *Natuur en Techniek*.[104] En een predikant maakt in een tekst duidelijk dat hij niet meer alles van het handlezen onzin vindt.[105] Verder reageren twee handlezers op Spier.

Eén van deze twee reacties is subtiel. Zo laat de heer Klok, net begonnen in boekhandel Synthese, precies rond de periode van Spiers lezing in Den Haag, de omschrijving van zijn aangeboden diensten in de advertentie voor Boekhandel Synthese veranderen. Op 13 september 1934 luiden de drie 'kundes' waarvoor hij te consulteren valt "PSYCHOMETRIE Astrologie – **Chiromancie**" (Bijlage 4, nr. 21). Een maand later, precies een dag voorafgaand aan Spiers voordracht in Diligentia, verschijnt zijn expertise als 'Astroloog, Chiroloog, Psychometrist'. Met andere woorden, de volgorde van de begrippen is gewijzigd en de oude chiromantie heeft plaatsgemaakt voor de wetenschappelijk klinkende term chirologie. Ergens moet Klok het verschil tussen de twee woorden hebben opgevangen en hebben besloten dat chirologie hem beter paste dan chiromantie. De kans is reëel dat Spier aan deze ommezwaai heeft bijgedragen. Tenslotte maakt Spier er continu een punt van niet aan waarzeggen (chiromantie) te doen, maar aan (psycho)chirologie. Spier wordt genoemd als de man die chiromantie heeft "verheven tot chirologie" en het handlezen daardoor heeft "bevrijd van alle waarzeggerij en dilettantisch misbruik".[106]

De tweede persoon die op Spier reageert, is de letterkundige Joh. C.P. Alberts uit Amsterdam, een cursist van Spier. Vermoedelijk in navolging van Spiers lezingen in april verzorgt Alberts op 23 mei 1934 een voordracht in Apeldoorn. Aansluitend biedt hij mensen de gelegenheid voor een consult (Bijlage 4, nr. 1). Begin juni meldt *Het Vaderland* dat Alberts op 7 juni 1934 een lezing zal verzorgen in Pulchri Studio. De advertentie belooft dat de spreker in zal gaan op een "oer-oude wijsheid in een nieuw wetenschappelijk kleed", waar tussen haakjes aan is toegevoegd "Methode Julius Spier, Mrs. Ida Ellis, e.a.".[107] Volgens Alberts heeft Spier aan het eeuwenoude systeem van de chiromantische traditie één onderdeel veranderd, maar brengt hij dit als zou hij een geheel nieuw systeem hebben ontwikkeld. Welk onderdeel Spier zou hebben veranderd, noteert de verslaglegger van de lezing niet.

Maar Alberts' kritiek gaat dieper. Geen enkel systeem is in alle opzichten betrouwbaar, meent hij, en hij noemt "A. Desbarolles, Madame de Thebes, Cheiro, Comte en St. Germain,

---

[104] Van Raalte, 'Menschen en hun handen', 364-366.

[105] G., 'Chiromantie', 398-399. Ook al noemt de auteur, de predikant Johannes H. Gunning (1858–1940), Julius Spier niet, het is duidelijk dat Spier de inspiratiebron was voor het stukje. In de alinea "Amst. Juni 1934" legt Gunning een en ander uit over de beginselen van de handleeskunde. Daarbij geeft hij onder meer aan dat de rechterhand "meer uitsluitsel [geeft] over uw verleden en familieomstandigheden, de linkerhand meer over uw toekomst en persoonlijke aangelegenheden" en stelt dan de vraag "Is dat nu a l l e m a a l onzin?" Zijn antwoord hierop: "Welneen! (…) Maar al de v o o r s p e l l i n g e n, die men er uit haalt, zijn pure fantasie" (G., 'Chiromantie', 399). De redactie van *Eigen Haard* besloot een artikel van Issberner-Haldane uit 1931 opnieuw te publiceren (Anoniem [& Issberner-Haldane], 'Chiromantie', 380-382).

[106] Anoniem, 'Julius Spier: Chirologie een methode voor diagnoses', *Het Vaderland*, 10 oktober 1934.

[107] Advertentie in *Het Vaderland,* 5 juni 1934.

Isherner-Haldane, Noël Jacquin, Naval, Ida Ellis en anderen tot Julius Spier".[108] Elk chirologisch systeem dat wordt getoetst, vertoont "e r n s t i g e vergissingen", met name op het vlak van de "tijdsberekeningsmethode van verleden en toekomstige gebeurtenissen".[109] Wat Alberts bij Spier feitelijk aanvecht, is Spiers stelling dat handlijnen kunnen veranderen. Dit zou op een observatiefout van Spier berusten. Om deze mening te onderbouwen, verwijst Alberts naar de dactyloscopie, de studie van duim- en vingerafdrukken, waarvan de politie inmiddels tientallen jaren gebruik maakt. Identificatie van personen op basis van vingerafdrukken zou onmogelijk zijn wanneer het lijnenpatroon op de vingertoppen aan verandering onderhevig is. Na de lezing in Pulchri Studio volgen begin juli en in september 1934 nog twee advertenties. De "Chiro-psycholoog" Alberts valt te consulteren voor een handanalyse en voor "paedag. [pedagogische] e.a. adviezen" om vervolgens uit het handleeskundig milieu te verdwijnen.[110]

Spier keert na zijn eerste lezingenronde in Nederland eind december 1934 terug naar Den Haag en Arnhem. In beide steden is hij in het begin van het nieuwe jaar voor meerdere dagen voor consulten beschikbaar. Jet Rümke organiseert een cursus en werkt verschillende protocollen uit.[111] Nieuwe lezingen volgen op vrijdag 29 maart 1935 (Pulchri Studio, Den Haag) en woensdag 9 december 1936 (Maison André, Arnhem).[112] Van eind mei tot begin juni 1936 bezoekt Spier Jet Rümke opnieuw en is hij wederom beschikbaar voor consulten. Het jaar daarop is hij in december 1937 in Arnhem en Bilthoven bereikbaar om dan, afgaande op advertenties, verstek te laten gaan totdat hij zich in 1939 in Nederland heeft gevestigd.

Dinsdag 9 januari 1940 spreekt Spier in Diligentia. Krap twee maanden later vindt de eerdergenoemde lezing van Mary de Graaf plaats in café Riche voor het gezelschap van Eugen Greven. De uitgever Johan van Tricht stuurt de psychochiroloog waarschijnlijk het stukje uit de krant over de voordracht van De Graaf. Deze brief is verloren gegaan, maar niet het antwoord van Spier:

> Besten Dank fuer Ihr Schreiben vom 1 diese Monats [1 maart 1940] mit dem Bericht ueber den Vortrag von Frau de Graaf, von der ich noch nie etwas gehoert habe. Die Kritik aus dem 'Vaderland' hatte ich ueberdies schon von anderer Seite erhalten.[113]

---

[108] Anoniem, 'Handleeskunde: Lezing Joh. C.P. Alberts in Pulchri Studio', *Het Vaderland,* 8 juni 1934. De spelfouten in de namen zijn waarschijnlijk door de verslaggever gemaakt. Over Comte C. de Saint-Germain (Edgar de Valcourt Vermont, 1846–1909), zie onder meer Gettings, *The book of the hand*, 208.

[109] *Ibidem*.

[110] Advertenties in *Het Vaderland*, 2 juli 1934; *Theosophia* 42(9), 1934, 260.

[111] Zie § 11.1 noot 14; Bijlage 1, tabel 2, nrs. 7, 8, 17, 18 en 19.

[112] Anoniem, 'Julius Spier in den Haag: Een onderhoud met den bekenden "Hand-lezer"', *Haagsche Courant*, 28 maart 1935; *Id*., 'De hand spiegel der ziel: Voordracht van Julius Spier', *Arnhemsche Courant*, 10 december 1936; Bijlage 1, tabel 2, nrs. 18 t/m 27.

[113] Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 8 maart 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Het krantenbericht over de lezing van Mary de Graaf zal zijn geweest: Anoniem, 'Over handvormenkunde en haar wetenschappelijke beteekenis: Gezelschap voor philosophie en parapsychologie', *Het Vaderland*, 28 februari 1940. Spier stuurde zelf een kopie mee van het verslag van zijn lezing in Den Haag: Anoniem, 'Psychologische verklaring van de hand: Julius Spier vertelt', *Het Vaderland,* 10 januari 1940.

Alhoewel Spier niet eerder van Mary de Graaf heeft gehoord, zal zij wel van of over hem hebben gehoord en op de hoogte zijn geweest van zijn methode van handlezen. Tijdens haar voordracht in Den Haag – en enkele maanden later in een artikel –, benadrukt De Graaf het verschil tussen de oude vorm van handlezen, chiromantie, en de nieuwe, wetenschappelijke benadering, chirologie. De chirologie kan de karakterstructuur, talenten, neigingen en gebreken van een persoon in kaart brengen; inzicht hierin zou behulpzaam kunnen zijn bij de opvoeding en beroepskeuze van het kind.[114] De bronnen waaruit De Graaf put en die zij ter referentie in het artikel opneemt, zijn *Wissenschaftliche Handlesekunst* van Issberner-Haldane, *The laws of scientific handreading* van William Benham, *Cheiro's language of the hand* en *The hand of man* van Noel Jaquin. Geen van deze invloedrijke handlezers neemt zo nadrukkelijk afstand van de chiromantie als Spier. Het is daarom aannemelijk dat De Graaf dit punt van Spier heeft overgenomen.

Als laatste aanwijzing dat Spier in Nederland als een belangrijke handlezer wordt gezien, moet zijn bijdrage aan een naslagwerk worden genoemd. Terwijl Van Tricht zich inspant om Spiers manuscript uitgegeven te krijgen, vraagt hij aan Spier of hij een stukje wil schrijven over handleeskunde voor een nieuw uit te brengen encyclopedie. Het komt Van Tricht "sehr erwünscht vor" dat Spier het verschil tussen chirologie en chiromantie bespreekt en op zijn eigen, nieuwe methode wijst.[115] Vanzelfsprekend geeft Spier graag aan dit verzoek gehoor. Met als gevolg dat het lemma Handlijnkunde in *Het Nieuwe Zoeklicht* (1940) een sterk op de chiroloog toegesneden tekst is geworden, met onderaan de verwijzing naar het niet verschenen "Julius Spier, *Kinderhände, Lehrbuch der Psychochirologie*, Zürich, 1940".[116]

10.7 Voor zijn boek-in-wording verzamelt Philip Meerloo handafdrukken van bekende landgenoten

Tot het Nederlandse handleesmilieu behoort tot slot de eerdergenoemde Philip Meerloo. De uitgever Van Tricht vraagt Spier in de zomer van 1939 naar deze handlezer. Of Spier weet dat een zekere "Doktor Meerloo" in Amsterdam de chirologie beoefent?[117] Van Tricht heeft van twee personen gehoord dat Meerloo hen een treffende analyse heeft gegeven. Spier reageert per ommegaande: "Van Meerlo [sic] (nicht Doktor) in A. ist mir bekannt, leider nur von sehr ungünstige Seiten: er sagt wahr und wendet die alte Chiromantie in der Weise an, die ich so bekämpfe."[118]

---

[114] Mary de Graaf, 'De handen van onze kinderen', *Het Kind* 41(10), 1940, 221-225. Zie Bijlage 4, nr. 14.

[115] Brief van Johan van Tricht aan Julius Spier, 29 juli 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[116] [Spier], 'Handlijnkunde', 235 (herdruk in 1957, deel 5, p. 183).

[117] Brief van Johan van Tricht aan Julius Spier, 24 juli 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[118] Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 27 juli 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Meerloo is abusievelijk opgenomen in de lijst van Joodse artsen overleden tussen 1940-1945 (J.H. Coppenhagen, *Anafiem gedoe'iem: Overleden joodse artsen uit Nederland 1940-1945*, (M.J. van Lieburg, inleiding, redactie), Rotterdam: Erasmus Publishing, 2000, 1).

Vermoedelijk is Spier op de hoogte van Meerloo via Jet Rümke-Everts. Zij heeft Meerloo in augustus 1937 en op 31 maart 1939 bezocht. Ze is naar hem toegegaan om een vergelijking met Spier te hebben en "als aanspreekpunt omdat hij lasterpraatjes over Spier verkocht", aldus het verslag dat ze over beide sessies schrijft.[119] De afdrukken van haar linkerhand en -duim heeft Rümke-Everts mee naar huis gekregen. Adri Holm is ook voor een consult bij Meerloo geweest, nota bene op dezelfde dag dat Hillesum voor het eerst bij Spier komt.[120] En Liesl Levie gaat naar hem toe, maar het motief van haar bezoek is onbekend.[121]

Met zeventien of achttien jaar is Meerloo, zonder diploma van de middelbare school op zak, eerst gaan varen en daarna in de leer gegaan bij zijn vier jaar oudere broer die in de zuidvruchtenhandel is gerold. Om het vak onder de knie te krijgen, wordt Meerloo naar Brazilië en Spanje gestuurd. Erg succesvol is het allemaal niet. Tot in Andalucië een oude zigeunervrouw hem de handen leest. Deze ontmoeting brengt Meerloo ertoe zich serieus in de leer van de handen te gaan verdiepen. Zo ontdekt hij wat hij wil worden: handlezer. Meerloo vestigt zich in Amsterdam, leest en verzamelt alle boeken waar hij de hand op kan leggen, en bergt vervolgens alle boeken weer op omdat ze voor hem onbruikbaar zijn. Hij besluit zelf onderzoek te gaan verrichten. Van duizenden mensen bestudeert Meerloo met name de rechterhand en de duimafdruk.[122] Er zijn ruim zevenhonderd handafdrukken van zijn omvangrijke verzameling bewaard gebleven.

Net als Spier is Meerloo autodidact. Uit diverse door hem samengetelde literatuurlijsten kan worden afgeleid dat hij breed is georiënteerd. Psychologie, parapsychologie, astrologie, dromen, magnetisme, theosofie, occultisme: het maakt in zijn optiek allemaal deel uit van de nieuwe wetenschappelijke werkwijze van de handleeskunde. Ondertussen verandert hij, ter onderscheiding van een neef die dezelfde naam draagt, zijn naam in Ph. Leonard *van* Meerloo en probeert hij als chiroloog voet aan de grond te krijgen. Het Hoofdbureau van Politie in Amsterdam, aan wie Meerloo zijn diensten aanbiedt, stuurt hem een afwijzend bericht. Artikelen die Meerloo naar *Mensch en Kosmos* zendt, acht de redacteur ongeschikt voor publicatie.[123] Daarop schrijft Meerloo een brief aan Lena de Beer van boekhandel Synthese in Den Haag. Hij maakt haar handafdrukken en zij brengt hem in contact met de redactie van *Astrologische Wereldschouw*. Henri de Famars Testas en Jac. Mieremet lezen twee teksten van Meerloo. Eén tekst achten ze geschikt, maar deze is uiteindelijk nooit in het astrologische bulletin geplaatst. Rond kerst 1937 lukt het de chiroloog om een lezing georganiseerd te krijgen

---

[119] Uit het verslag van de twee sessies dat Rümke-Everts zelf naderhand schreef. De handafdruk van de linkerhand van beide sessies zijn ook bewaard (archief Paulien Bom-Bos).

[120] De handafdruk van Adri Holms linkerhand en -duim is bewaard (archief Philip Meerloo).

[121] Hillesum, *Het Werk*, 318 (28 maart 1942). Vergelijk Alexandra Nagel, 'Etty Hillesum en de Joods-Amsterdamse toneelwereld,' in: Smelik et al., *Etty Hillesum en de contouren van haar tijd*, 167-190, 180.

[122] In een schrijven d.d. 24 januari 1938 claimde Meerloo meer dan vijfduizend handafdrukken te bezitten (archief Philip Meerloo).

[123] Meerloo had handafdrukken gemaakt van dr. Herman Wolf (1893–1942), de redacteur van *Mensch en Kosmos*. De chirologie van Meerloo zou in principe aansluiting hebben moeten kunnen vinden bij dit blad, waar de nadruk lag op "mystiek, spiritualisme, theosofie en aanverwanten stromingen" (Paul Scheffer, *Alles doet mee aan de werkelijkheid*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2013, 177).

in het Parkhotel te Amsterdam. Een half jaar later komt een radio-interview met hem tot stand, uitgezonden op 18 juni 1938 door Phohi (Philips Omroep Holland Indië).[124]

Al die tijd koestert Meerloo het plan om een boek te schrijven. Het moet een algemene inleiding worden op de chirologie en een boek dat de waarde van het vakgebied uitlegt. Een en ander wil hij aanschouwelijk maken door middel van handafdrukken. Met dit plan voor ogen, benadert Meerloo een groot aantal artiesten, musici en andere indertijd bekende personen, met het verzoek of zij toestemming willen geven voor het gebruik van hun handafdruk. Verschillenden hebben hem al eens bezocht. Van hen bezit hij al een handafdruk.[125] Op enkelen na, die geen belangstelling hebben,[126] geeft het merendeel van de 'beroemdheden' Meerloo toestemming om het materiaal te gebruiken.[127] Onder hen bevindt zich de schrijfster van populaire meisjesboeken, Cissy van Marxveldt. Zij heeft enige tijd samen met haar vriendin Jo Woutman van Meerloo les in het handlezen.[128] Aan de kunstenaar Pam Rueter richt Meerloo het verzoek of hij de illustraties voor zijn rekening wil nemen.[129] En hij vraagt aan de parapsycholoog Tenhaeff of deze een voorwoord voor zijn werk wil schrijven. In december 1936

[124] De redacteur van het *Algemeen Handelsblad*, Robert H.J. Kiek (1915–1964) liet tussen 1937 en 1939 vier keer zijn handen door Meerloo bestuderen. Kiek hielp bij de organisatie van de lezing in het Parkhotel en voerde het radio-interview met Meerloo (Rob H.J. Kiek, '"De taal der handen": Een tweegesprek', *AVRO Radio Bode* 11(23), 1938, 14; afschriften van de correspondentie met Kiek en het typoscript van het interview bevinden zich in het archief Philip Meerloo).

[125] Begin 1937 stuurde Meerloo bijvoorbeeld een brief naar de cellist en conservatoriumdocent Rafael Saul Lanes (1902–1947) met het verzoek of hij Lanes' handafdruk mocht gebruiken voor het boek-in-wording (Alexandra Nagel, 'Nicolaas Maesstraat 137-II, Amsterdam', Frits Rijksbaron, Esther Shaya & Gert Jan de Vries (redactie), *Joodse Huizen 5: Verhalen over vooroorlogse bewoners*, Amsterdam: Gibbon, 2019, 108-113). Vergelijkbare verzoeken stuurde hij aan de zangeres Topy Glerum (1910–1977), actrice Theo Mann-Bouwmeester (1850–1939) en de schilderes Lizzy Ansingh (1875–1959).

[126] Afwijzend op Meerloo's verzoek reageerden onder meer Meerloo's neef, de psychiater Jacques Tas (1892–1978) en zijn zwager, de hoffotograaf Franz Ziegler (1893–1939).

[127] Toestemming verleenden onder meer de componiste en pianiste Henriëtte Bosmans (1895–1952), artiest en liedjesschrijver Hens Clinge Doorenbos (1884–1978), schrijver Antoon Coolen (1897–1961), schrijver en regisseur August Defresne (1893–1963), fotograaf Godfried de Groot (1894–1963), pianist en componist Gerard Hengeveld (1910–2001), cellist en concertmeester Richard Heuckeroth (1885–1960), acteur Paul Huf (1891–1961), cabaretier Wim Kan (1911–1983), zangeres en actrice Greta Keller (1903–1977) uit Oostenrijk, actrice Charlotte Köhler (1892–1977), dirigent J. Willem Mengelberg (1871–1951), schilder Martin Monnickendam (1874–1943), acteur Joan Remmelts (1905–1987), schrijver Arthur van Schendel (1874–1946), illustrator Jo Spier (1900–1978), dichter Felix Timmermans (1886–1947) uit Vlaanderen, revuester en comédienne Corry Vonk (1901–1988) en violist Louis Zimmermann (1873–1954).

[128] Cissy van Marxveldt (pseudoniem van Setske Beek-de Haan, 1889–1948) was 3 december 1936 bij Meerloo geweest voor een consult. Op 4 februari 1939 schreef zij hem een briefje dat ze geen tijd meer had om met haar vriendin, Johanna Woutman-Hissink (1890–1960), lessen te volgen. Wellicht was Van Marxveldt geïnspireerd om zelf te leren handlezen door een andere vriendin, de kinderboekenschrijfster Emilie (Emmy) Belinfante-Belinfante (Amsterdam, 23 maart 1875 – Theresienstadt, 25 september 1944). Emmy Belinfante was "een vurig beoefenaarster" van het handlezen en las veel kennissen "hun deugden en ondeugden uit de lijnen van de hand" (Johan Koning (redactie), 'Karakterschets Emmy Belinfante-Belinfante', *De Hollandsche Revue* 31(16), 1926, 656-662, 662). Gezien de typische Spier-uitspraak "[d]e hand is de spiegel van de ziel", die Van Marxveldt bij haar door Meerloo gemaakte handafdruk schreef, kan het zijn dat Van Marxveld over Spier en zijn werk had gehoord.

[129] Op 15 december 1936 en 8 mei 1937 analyseerde Meerloo de handen van Pam G. Rueter (1906–1998).

maakt Meerloo handafdrukken van Tenhaeff, maar na een aanvankelijke toezegging trekt deze zijn belofte om zo'n woord vooraf te schrijven terug.

Hoewel velen Philip Meerloo consulteren en diverse mensen hun medewerking aan het manuscript-in-wording verlenen, is het moeilijk voor hem om zich een positie te verwerven. Meerloo klaagt dat mensen liever naar een kaartlegster gaan dan een chiroloog. Overigens klopt Julius Spiers kritische opmerking dat zijn vakgenoot aan toekomst voorspellen doet. Getuige de handgeschreven notities bij handafdrukken en brieven, is menigeen lovend over de deskundigheid van Meerloo. Soms ontvangt hij een bevestiging wanneer een voorspelling is uitgekomen.[130] Dit verhindert niet dat hij meermaals gekrenkt is en verdedigend reageert op berichten waarin een cliënt aangeeft dat een voorspelling niet is uitgekomen.

Als gevolg van alle tegenslagen schuift de verschijningsdatum van het boek steeds op. De oorlog en de toenemende marginalisering van de Joden in de samenleving spelen Meerloo parten. Zijn volharding ten spijt is het manuscript nooit voltooid. Buiten medeweten van zijn vrouw is Meerloo actief geworden in het verzet. In oktober 1942 moet hij zich bij de politie melden, daarna is hij nooit meer thuisgekomen. Veel van zijn handleeskundige nalatenschap heeft, tot ik er belangstelling voor toonde, decennialang bijna onaangeroerd in dozen opgeslagen gelegen (Bijlage 4, nr. 29).

Vanaf het moment dat de nazi's in Nederland aan de macht zijn, raakt de samenleving ontwricht. Dit heeft ook gevolgen voor de ontwikkeling van de handleeskunde. De prille imagoverbetering van het handlezen in de jaren dertig lijkt tijdens de oorlog weer verloren gegaan.[131] De prominente handlezers verdwijnen uit beeld. Holsboer verhuist naar Nederlands-Indië. Louis Rosenstein en Philip Meerloo worden omgebracht. Spier overlijdt. Edgar Hirsch duikt onder. Mary de Graaf wordt weduwe en staat alleen voor de zorg van twee kinderen.

Na 1945 is het handlezen onder het grote publiek weer net zo negatief beladen als vóór het interbellum. Maar zoals al eeuwenlang het geval is: de belangstelling voor het handlezen blijft. Ondanks een breuk in het tijdsgewricht blijkt er zelfs sprake van continuering van de vooroorlogse handleeskundige kennis. In 1946 verschijnt *Leerboek der handlijnkunde* (1935, herdruk in 1940) van Ch. Mant opnieuw. In hetzelfde jaar komt ook Djorghi's *Verborgen*

[130] Zie onder andere de correspondentie met de keel-, neus- en oorarts Leonard B.W. Jongkees (1912–2002), 25 februari 1939 en 27 december 1941. Uit de notitie van de concertpianiste Olga Moskowsky-Elias (1899–1943) bij haar handafdruk van 20 september 1938: "Voor de tweede maal overtuigde U mij van uw groot inzicht en diepgaande karakterstudie" (archief Philip Meerloo).

[131] De nazi-ideologie en de soms onverwachte uitwerking daarvan (zie § 9.7), kreeg in Nederland gestalte in het leven van de Duitser Franz Conrad (Frank) Reusch (1898–1943). Reusch, rooms-katholiek en sinds 1933 lid van de NSDAP, zou om religieuze redenen naar Nederland zijn gevlucht. Hij omschreef zichzelf steevast als psycholoog en doorkruiste vanaf 1935 heel het land om zijn cursus 'Spreken in het openbaar' aan te prijzen en stotteraars van hun spraakgebrek af te helpen. In augustus-september 1942 werd Reusch door een journalist van *Storm*, het weekblad van de Nederlandse SS, gekritiseerd, omdat hij er ongewone denkbeelden op na zou houden en mensen zou hebben opgelicht. De journalist beschimpte Reusch met zijn "graphopsychoastrokletseologische bezigheden" als een "horoscopist en handlijnkundige" (Anoniem, 'Heraut van den volksdood', *Storm*, 28 augustus 1942; *Id*., 'De nieuwe mensch', *Storm*, 11 september 1942; *Id*., 'De waarachtige liefde van Franz Reusch', *Storm*, 18 september 1942).

krachten (1925, derde druk in 1932) weer uit, het boek waarin een hoofdstuk over handlezen is opgenomen. In 1952 volgt de herdruk van Edgar Hirsch' *Handen* (1935) onder de gewijzigde titel *Chirologie: Hand en karakter*. Van Miek Janssen verschijnt in 1953 een boekje over handlezen uit dat sterk is beïnvloed door hetgeen ze in 1934 van Noel Jaquin vertaalde. Herdrukken hiervan volgen in de jaren zeventig.[132] Jack Chandu werkt na de oorlog aan de herziening van Else Parkers *Handboek der handleeskunde* (1936) dat eveneens in 1953 op de markt komt. *Karakter, toekomst en levenslot uit de lijnen van de hand* (1936) van Georg Lomer is in 1979 als facsimile herdrukt. Ook Mary de Graaf pakt haar praktijk als handleeskundige weer op (Bijlage 4, nr. 14).

Bij veel handlezers heeft zich bovendien de trend van de psychologisering van de handleeskunde voortgezet. Spiers rol in deze naoorlogse ontwikkeling wordt in de volgende twee hoofdstukken in kaart gebracht.

[132] Miek le Conge Kleyn-Janssen, *Wat lees ik uit de hand: Ook in verband met opvoeding, misdaad, ziekte, huwelijk enz.*, Den Haag: Kruseman, [1953]; (herdruk in 1971, en in 1978 onder gewijzigde titel bij Omega Boek in Amsterdam).

IV

SPIERS HANDLEESKUNDIGE NALATENSCHAP

11 Spier heeft meer leerlingen gehad dan wordt verondersteld

Enkele weken nadat Etty Hillesum begin juni 1943 naar kamp Westerbork is vertrokken, vertelt ze het thuisfront in Amsterdam per brief dat zij daar een man heeft ontmoet die ooit voor een handanalyse bij Spier en zijn leerlingen is geweest. Binnen de kortste keren zaten Hillesum en die man middenin de handleeskunde. “Ik ontmoet hier trouwens vele objecten en leerlingen”, deelt Hillesum met haar vrienden, en “we zeggen allemaal hetzelfde: wat een groot geluk, dat hij er niet meer is”.[1] Anders gezegd, Spiers overlijden heeft ervoor gezorgd dat het kampleven hem bespaard is gebleven. Volgens Hillesum en degenen met wie zij over Spier spreekt, zou hij eraan onderdoor zijn gegaan.

Aangezien van de meer dan honderdduizend mensen die in het kamp op de Drentse hei belandden niet meer dan vijfduizend terugkeerden, wekt dit, in combinatie met de informatie dat alleen Adri Holm met de psychochirologie is doorgegaan, de indruk dat de psychochirologie bijna tegelijk met Spier is heengegaan.[2] Dit klopt niet met de feiten. Van de tallozen die van Spier les hebben gehad (§ 11.1), heeft Hertha Levi ervoor gezorgd dat Spiers manuscript is uitgegeven (§ 11.3), waardoor anderen met zijn werk hebben kunnen kennismaken. Daarnaast hebben er tien langdurig als handleeskundige gewerkt (§ 11.2) en heeft de publicatie van Hillesums dagboeken ertoe geleid dat een aantal ‘kleine verhalen’ over het voortleven van Spiers handleeskunde zijn opgetekend (§ 11.4).

11.1 Ongeveer veertig cursisten van Spier zijn met naam en toenaam bekend

Van alle mensen die ergens tussen 1929 en halverwege 1942 van Julius Spier les hebben gehad in het handlezen – er moeten meer dan honderd serieuze cursisten zijn geweest[3] – zijn ongeveer veertig met voor- en/of achternaam bekend. Minder dan de helft hiervan is achterhaald via de dagboeken en brieven van Etty Hillesum. Behalve de vijf Spierclub-leden in enge zin en

[1] Hillesum, *Het Werk*, 649 (26 juni 1943).

[2] Hillesum, *Het Werk*, 718 noot 5; JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge, Hanneke Starreveld-Stolte en Henny Neitzel-Tideman.

[3] In dertien jaar tijd verzorgde Spier regelmatig cursusbijeenkomsten. De laatste drie jaar in Berlijn bestond de groep, waar regelmatig cursisten bijkwamen en afvielen en men wekelijks les had, gemiddeld uit tien personen. In Amsterdam varieerden de lessen in grootte van drie à vijf tot wel twintig aanwezigen en gaf Spier soms drie keer per week les (JWR in gesprek met Annamarie Mommsen en Henny Neitzel-Tideman). Uitgaande van tien serieuze cursisten per jaar, gedurende een periode van dertien jaar, komt dit neer op honderddertig cursisten.

Liesl Levie, behoren tot de cursisten van Spier in Nederland Jet van der Hagen,[4] Wiep Poelstra,[5] Leonie Snatager,[6] Johanna Stahl[7] en Juliana Vasseur.[8] Niet door Hillesum genoemd maar eveneens tot de Amsterdamse cursistengroep behorend zijn Renate Müller[9] en Mimi Veerman-de Vries. Mogelijk volgde Marietje Meijlink de cursus,[10] en vier vrouwen van wie Henny Tideman alleen de voornamen registreerde: Wilma, Mignon, Annita en Käthe.[11]

Van de Nederlandse pupillen die lang vóór Spiers vestiging in Amsterdam onderricht van hem hebben gehad, hebben alleen Jet Rümke-Everts,[12] Phyllis Jaarsma (pseudoniem van Elisabeth Jansma-Engers) en de eerdergenoemde Joh. C. P. Alberts[13] sporen nagelaten. Alberts en Rümke-Everts hebben zich slechts tijdelijk met het handlezen beziggehouden;

---

[4] Op 31 januari 1940 liet Spier Hertha Levi in een brief weten die avond een afspraak met *Fräulein* van der Hagen te hebben. Ruim drie jaar later schreef Etty Hillesum in haar dagboek dat "die kleine pittige Hagen" haar "grappig-openhartig" had gezegd: "Daar op die cursus viel je me direct op" (Hillesum, *Het Werk*, 322, 324 (29 maart 1942); 428 (12 juni 1942), 684 (18 augustus 1943)). Henrica Elisabeth Maria (Jet) van der Hagen ('s-Hertogenbosch, 14 oktober 1903 – Driebergen, 11 maart 1984) arriveerde in 1935 uit Batavia in Amsterdam. Ze was secretaresse bij de Javaansche Bank en bevriend met Swiep van Wermeskerken.

[5] Hillesum, *Het Werk*, 106 (9 september 1941): "Donderdagavond [11 september 1941] moet ik Wiep inleiden over de Chirologie." Wiepkje (Wiep) Poelstra (Menaldumadeel, 15 mei 1907 – Amstelveen, 21 februari 1983) werkte als beroepskeuze-adviseuse bij het Gewestelijk Arbeids Bureau in Amsterdam. Door haar werk had Poelstra belangstelling voor de psychochirologie (Hillesum, *Het Werk*, 74 (4 augustus 1941), 114 (25 september 1941), 124 (3 oktober 1941), 730 noot 74).

[6] Leonie Snatager ontmoette eenmaal de arts Jacob C. Wolterbeek (1900-1985), die het handlezen ook beoefende en met wie ze een uitgebreid gesprek erover voerde. Na afloop realiseerde Snatager zich dat er nog andere methoden van handlezen bestonden en dat haar kennis beperkt was tot slechts "één cursus van één chiroloog". De arts Wolterbeek was bevriend met de handlezer Jo Klok. Op grond van hetgeen Snatager over Klok vernam, meende ze dat hij "zeker een Neptunus-berg" had, maar door zijn gave zou worden beheerst in plaats van zijn gave te beheersen (brieven van Leonie Snatager aan Julius Spier, 5 en 14 juni 1942; archief Bernard Penney; vergelijk Bijlage 4, nr. 21).

[7] "Ik zei hem dat hij z'n vak prostitueert voor die nazi's (…) En die duitse soldatenpetten op de kapstok bij die 'Stahl': Wild en treurig werd ik" (Hillesum, *Het Werk*, 248 (24 januari 1942)). "Frau Stahl was geen Jodin, wel een Duitse. Ze was een vreselijk bot mens, die de neiging had zich onhandig uit te drukken. Ze werd [daarvoor] geregeld op de vingers getikt" (JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge). Johanna Stahl (g. Kierberg, 5 augustus 1898) was pensionhoudster aan de Albrecht Dürerstraat 4. In 1953 is ze naar Zweden verhuisd.

[8] "Een beetje over hem [Julius Spier] geboomd met die aardige Juliana" (Hillesum, *Het Werk*, 82 (7 augustus 1941)); "Juliana Vasseur. Een van de eerste leerlingen van Spier" (Hillesum, *Het Werk*, 731 noot 82; vergelijk Nagel & de Costa, '"Bij jou voor anker gaan"', 109). Juliana Clothilde Wilhelmina (Juul) Vasseur (Libau, 11 april 1914 – Nijmegen, 12 augustus 2009) studeerde Sociale Geografie in Utrecht en werkte als bibliothecaresse aan de R.K. Universiteit Nijmegen.

[9] "Renate Muller heeft een verhouding gehad met Swiep [van Wermeskerken]. Een Duitse dame, ze had vier kinderen, haar man was omgekomen (…) Renate zat wel in de Spiergroep" (JWR in gesprek met Annette van der Hof).

[10] Van Marietje Meijlink is een door haar geschreven handanalyseverslag bewaard gebleven (archief Peter Meijlink; Bijlage 1, tabel 1, nr. 4).

[11] Uit dagboekaantekeningen van Henny Tideman d.d. 15 september 1942, toegevoegd aan het interviewverslag van JWR met Henny Neitzel-Tideman. Vergelijk Nagel, 'Wanneer schreven Henny Tideman en Etty Hillesum in *Levenskunst*?', 153; *Id.*, 'Henny Tideman en de wijsheden van Julius Spier en anderen', 159, 166.

[12] Hillesum, *Het Werk*, 175 (4 december 1941); JWR in gesprek met Jet Rümke-Everts; zie Bijlage 1, tabel 2.

[13] Zie § 10.6; Bijlage 2, nr. 1.

Jansma/Jaarsma is het haar leven lang blijven beoefenen en heeft ook tussen 1939-1942 van Spier les gehad. Verder heeft Spier in het kader van de organisatie van een cursusbijeenkomst eenmaal aan Rümke-Everts de namen van tien (potentiële) deelnemers doorgegeven.[14] Van Rie Workum-Koster bestaat het vermoeden dat zij de beginselen van de handleeskunde van Spier heeft geleerd.[15]

Over Spiers Duitse en Zwitserse cursisten heeft Etty Hillesum niets genoteerd, uitgezonderd Hertha Levi. Onder deze vroege cursisten ressorteren Elsbeth Ackermann, Ernst Bernhard, Madame Freudenberg, Katya Klopfer-Seltzer, Margaret Mamlok-Stern, Kate Marcus, Annamarie Mommsen, Julie Neumann-Blumenfeld, Charlotte Wolff en Rudolf Zipkes.[16] Verwijzingen zijn er naar Katherine (indertijd de partner van Charlotte Wolff), de moeder van de beste vriendin van Liesl Levie (de vrouw die de Russische lekkernij voor Spier aan Liesl meegaf toen zij naar Amsterdam vertrok) en de persoon die aan Issberner-Haldane schreef dat Spier het werk van Issberner-Haldane gebruikte. Twee advertenties uit 1933 van een praktijk genaamd Chiros, "das Atelier für Psychochirologie, wissenschaftliche Handlesekunst" in Wenen, doen vermoeden dat een handlezer uit Oostenrijk een cursist is van Spier, of door Spier is geïnspireerd om de eigen handleeskunde tot psychochirologie te 'verheffen'.[17] Waarschijnlijk is ook Erika Schlegel-Taeuber uit Zürich een leerling geweest,[18] net als Madame Garnett, die in

[14] Deze (potentiële) cursisten waren: Caroline F.E. Fels-Dommers (1894–1956), indertijd de tweede echtgenote van de architect Hendrik Fels (1882–1962); de van elkaar gescheiden Adrienne J. van Fenema-Cazius (1904–1963) en Hendrik M. van Fenema (1901–1983); N. van Nes uit Voorburg; de Zweedse Hilda Kristina Stiernström (g. 1893); G. Berlage (vermoedelijk Gesina Berlage (g. 1903) of Gertje W. Berlage (g. 1906)); Hermina B.C. Liebmann-Kracht (g. 1892), de eerste vrouw van de danser en kunstschilder Arthur H.O. (Harold) Liebmann (1895–1960); R. van Drooge uit Leiden; de gescheiden Caroline C.V. Twiss-Schmidt Ernsthausen (1894–1978) en Helena G. van der Burg-Blanken (g. 1893), vrouw van een automobielhandelaar uit Scheveningen (brief van Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, 17 december 1934; archief Paulien Bom-Bos).

[15] Hendrika Christina (Rie) Workum-Koster (1905–1990) adverteerde op 8 februari 1968 in *De Telegraaf*: "Gevestigd R. Workum-Koster Chirologe Courbetstraat 27, A'dam-Z. Karakteranalyse, adv. v. leer- en gedragsmoeilijkh., beroepskeuze, hand- en nageldiagnostiek. Consult na afspraak." Het echtpaar Workum was oktober 1940 aan de Courbetstraat 27^{I} komen wonen en vertrok er pas in april 1989. Dit betekent dat Workum-Koster Julius Spier zal hebben gekend en haar eerste lessen handleeskunde van hem kan hebben gehad. Op het naambordje stond in elk geval 'psychochirologe', aldus Jan Geurt Gaarlandt. Hij had het gezien toen hij in 1981 de Courbetstraat 27 bezocht om na te gaan waar Spier indertijd had gewoond (persoonlijk gesprek van AN met Jan Geurt Gaardlandt, 7 november 2018). De nageldiagnostiek in de advertentie duidt op invloed van Issberner-Haldane. Mogelijk heeft Rie Workum contact (en les?) gehad van Mary Igel-de Graaf (Bijlage 4, nr. 14).

[16] De Joodse jurist, schrijver en astroloog Rudolf Gabriel Zipkes (Zürich, 28 april 1911 – Zürich, 3 april 2013) volgde in februari 1936 in Zwitserland een cursus van Spier. Kopieën van enkele bladzijden korte aantekeningen van een les d.d. 24 februari 1936 zijn bewaard (emails van Manfred Magg aan AN, 9 oktober 2017 en 5 juli 2018).

[17] Zie de advertenties van Chiros in *Die Bühne: Zeitschrift für Theater und Gesellschaft* (342), 1932, 56, en de *Neue Freie Presse*, 30 januari 1933. Vergelijk afb. 9a & 31.

[18] In de verzameling van "Dr. med. L. Schlegel" zat een handafdruk van Jung uit 1930 die door "Frau Dr. Schlegel" afgenomen zou zijn (Debrunner, 'Altersbedingte Handlinienänderungen beim männlichen Geschlecht', 287). Eerder merkte Debrunner over deze afdruk op: "Möglicherweise nahm ein Schüler *Spiers* ein Jahrzehnt früher [ca. 1931] bereits einem Abdruck" (Debrunner, 'Ein Handabdruck von C.G. Jung', 263). Frau Schlegel is naar alle waarschijnlijk Erika Schlegel-Taeuber (1884–1973). Zij maakte sinds 1916 in Zürich deel uit van de kring rond Jung (vergelijk § 12.1 noot 5).

januari 1939 voor een studiekring in Parijs een causerie hield over "la méthode *Chirologie scientifique* du D[r] [sic] Julius Spier".[19] De chiroloog en grafoloog Willem H. Holsboer uit Davos zal zich in het werk van Spier hebben verdiept en wellicht een lezing hebben bijgewoond. Holsboer schreef in 1930 een artikel waarin hij refereerde aan "den heer Spiehr [sic], professor voor handlijnkunde [sic]".[20]

11.2 Tien van Spiers leerlingen brengen de handleeskunde verder de wereld in

De tragiek van Julius Spier is dat hij – als gevolg van het gruwelijk tijdsgewricht en zijn relatief vroege dood – geen 'school voor psychochirologie' heeft kunnen nalaten. De leerlingen uit Berlijn trokken "weg weg weg…", aldus Annamarie Mommsen, "dat is überhaupt ons noodlot geweest".[21] De keerzijde van dit lot is dat de beginselen van Spiers psychochirologie via verschillende leerlingen over de wereld verspreid zijn geraakt.

11.2.1 *Elsbeth Ackermann is mede-auteur van* Mysterium Mensch: Eine Einführung in der Psychologie auf Grund der Hand *(1938)*

Een pupil over wie weinig is gevonden, is de niet-Joodse Elsbeth Ackermann. Zij staat in de 1936-editie van het *Branchen-Fernsprechbuch* (telefoonboek voor beroepen) voor Berlijn en omgeving onder de beroepscategorie Grafologen: 'Ackermann, Elsbeth, Psycho-Chirologin'. Ze is niet opgenomen in het Berlijnse beroepentelefoonboek van 1934, dus mogelijk begon de grafologe/psychochirologe Ackermann haar praktijk in Berlijn precies in dat jaar, 1934, of in 1935.

In 1938 publiceert Ackermann samen met Hugo Steindamm *Mysterium Mensch: Eine Einführung in der Psychologie auf Grund der Hand*.[22] Negen jaar later komt hiervan de tweede, gewijzigde druk uit onder een andere titel: *Hand und Persönlichkeit* (1947). Nog eens elf jaar later schrijft het duo *Kriminelle Anlagen in Hand und Handschrift* (1958).

In *Mysterium Mensch* (1938) wordt niet naar Spier verwezen. Het voorwoord bevat wel een zin die regelrecht van hem afkomstig lijkt, namelijk de stelregel dat chirologie niet verward dient te worden met chiromantie: "Notwendig ist ferner die Erklärung, daß diese Arbeit nichts mit Chiromantie zu tun hat, daß im Gegenteil eine wesentliche Aufgabe darin bestand, alle

[19] Anoniem, 'Cercle de Paris', *La Nouvelle Éducation* 18(177), 1939, 108-109, 108: "[À] la réunion de janvier, présidée par notre amie Gisèle Féry, Mme Garnett expose fort clairement la méthode de *Chirologie scientifique* du D[r] [sic] Julius Spier: la *main* est des plus révélatrice, étant inaccessible aux influences extérieures (…)."

[20] Holsboer, 'Hand en karakter', 1614. Zie ook § 10.5.2; Bijlage 4, nr. 18; afb. 10b.

[21] JWR in gesprek met Annamarie Mommsen.

[22] Hugo Steindamm & Elsbeth Ackermann, *Mysterium Mensch: Eine Einführung in die Psychologie auf Grund der Hand*, Berlin: Berliner Buch- und Zeitschriften-Verlag E.O. Erdmenger & Co, 1938.

Mantik, alle Wahrsagung und Prophezeiung vom Wissen unserer Chirologie scharf zu trennen."[23]

Spier vindt dit boek van zijn voormalige leerling Ackermann "ein sehr schlechtes Buch".[24] Op grond waarvan hij deze mening is toegedaan, legt hij niet uit. Het kan echter zijn dat Elsbeth Ackermann degene was die negatieve informatie over Spier doorspeelde naar Issberner-Haldane (§ 9.5.3). Feit is namelijk dat Ackermann en Steindamm in het jaar dat *Mysterium Mensch* verschijnt een bijdrage leveren aan de zogenoemde *Ebertin-Kalender* of *Regulus-Kalender* voor 1939.[25] Deze jaarlijkse kalender dan wel almanak is uitgegeven door de in Duitsland gerenommeerde astrologen Elsbeth P. Ebertin-Schmidt (1880–1944) en Reinhold Ebertin (1901–1988).[26] Moeder Elsbeth Ebertin is een fervent aanhanger van Hitler, zoon Reinhold Ebertin is een tijdlang betrokken bij de ariosofie en een goede bekende van Ernst Issberner-Haldane.[27] Ackermann en Steindamm zullen affiniteit hebben gehad met dit ariosofische milieu, anders zouden ze niet in de *Ebertin-Kalender* voor 1939 staan. Het valt niet uit te sluiten dat Ackermann in een vroeg stadium bij Spier lessen is gaan volgen en Issberner-Haldane hierover heeft bericht.

Met de brief waarin Spier zijn oordeel geeft over het boek van zijn "frueheren Schuelerin", stuurt hij de dan nog ongepubliceerde recensie van *Mysterium Mensch* (1938) mee die hij van Jungs secretaresse heeft ontvangen. Deze recensie is "auf Veranlassung von Jung geschrieben" en zou in een "fuehrendend medizinischen Blatt" verschijnen.[28] Het stukje verschijnt uiteindelijk pas twee jaar later, in het *Zentralblatt für Psychotherapie und ihre Grenzgebiete* onder de naam van de redacteur van het blad, Carl Alfred Meier.

Volgens Meier zijn de ambities van Steindamm en Ackermann zeer groot. De auteurs beogen een inleiding in de psychologie te geven en een karakterologische duiding van de hand, maar verbinden slechts individuele kenmerken van de hand via symbolen aan de 'kosmos en zijn wetten'. Ze larderen dit geheel met uiteenlopende citaten, hetgeen "eher ablenkend als klärend" werkt.[29] Bovendien mist Meier in het boek "die Erwähnung des Hauptförderer der

---

[23] Steindamm & Ackermann, *Mysterium Mensch*, 12.

[24] Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 8 maart 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[25] Hugo Steindamm & Elsbeth Ackermann, 'Das Herz in der Hand', in: *Ebertin-Kalender 1939: Regulus-Kalender, kosmobiologischer Ratgeber für Stadt und Land*, Görlitz: Regulus Verlag, 1938, 71-75. In dezelfde uitgave staat in de boekbesprekingsrubriek een positief stukje over *Mysterium Mensch* van Steindamm & Ackermann.

[26] Reinhold Ebertin, *Das Schicksal in meiner Hand*, Aalen: Ebertin Verlag, 1975, 16. Ofschoon het onder Hitler steeds lastiger werd om astrologische werken uit te geven, mocht de *Ebertin-Kalender* voor 1939 wel verschijnen (Kurlander, *Hitler's monsters*, 113).

[27] Reinhold Ebertin en Issberner-Haldane zaten in de redactie van het in 1926 gelanceerde *Zeitschrift für Menschenkenntnis und Schicksalforschung*. In 1933 maakten ze allebei deel uit van een kleine kring die als "geistige Front" tegenwicht wilde bieden aan het nationaalsocialisme (Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 168).

[28] Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 8 maart 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[29] C.A. Meier, 'Steindamm, Hugo und Ackermann, Elsbeth, Mysterium Mensch', *Zentralblatt für Psychotherapie und ihre Grenzgebiete* 13(5), 1942, 306. De psychiater en Jungiaanse psycholoog Carl Alfred Meier (1905–1995) schreef de recensie in opdracht van Jung. Meier was in 1931 aan de studie psychiatrie in de Burghölzli begonnen. De kans is groot dat hij Spier tijdens een van diens jaarlijkse bezoeken aan Zürich aan het werk heeft gezien.

Chirologie, Julius S p i e r, dessen Forschungsergebnisse den chirologischen Einsichten des Buches zugrunde liegen".[30]

Uit Spiers opmerkingen kan worden afgeleid dat hij het boek van Steindamm en Ackermann niet representatief vindt voor een goede combinatie van psychologie en handleeskunde en dat hij Jungs mening over het boek, verwoord door Meier, volledig deelt. Indien Ackermann inderdaad degene is die aan Issberner-Haldane liet weten dat Spier gebruik maakte van Issberner-Haldane's werk maar daar niet openlijk voor uitkwam, is het begrijpelijk dat in *Mysterium Mensch* niet naar de psychochirologie van Spier is verwezen.

11.2.2 *Charlotte Wolff verricht handleeskundig onderzoek in Parijs en Londen*

Ergens in de zomer van 1931 verneemt de arts Charlotte Wolff (Riesenburg, 30 september 1897 – Londen, 12 september 1986) van een collega over Julius Spier. Wolff en haar partner uit die tijd, een vrouw genaamd Katherine, worden direct door de nieuwe wijze van handlezen geïnspireerd en besluiten aan zijn cursus mee te doen. Hoewel de lessen bestemd zijn voor cursisten met een medische achtergrond en Katherine geen scholing in die richting heeft, vindt Spier het goed dat zij aan de cursus deelneemt.

Nadat Wolff een poosje verstek heeft laten gaan, stuurt Spier aan de zeer geëerde, beste Fräulein Wolff een briefje om haar te laten weten dat het hem niet lukt haar telefonisch te bereiken. Hij wil graag weten waarom zij, een van zijn "begabtesten und eifrigsten Schülerinnen", sinds januari 1932 niet meer op de "Übungsabenden" is verschenen.[31] Waarschijnlijk pakt de begaafde leerlinge de draad niet meer op. In april begint ze met een nieuwe baan in Neukölln (een stadsdeel in het zuidoosten van Berlijn) en in het najaar maakt Katherine een einde aan hun relatie. Net als veel Joodse lotgenoten vlucht Charlotte Wolff voor de nazionderdrukking zodra Hitler aan de macht is gekomen. Eind mei 1933 arriveert ze in Parijs.

Anderen uit Berlijn hebben dan al hun (tijdelijke) bestemming in de Franse hoofdstad gevonden. Via een netwerk van bekenden maakt Wolff kennis met de Joodse emigrante en laatste liefde van Rainer Maria Rilke, Baladine Klossowska, en haar twee zoons, de schrijver Pierre Klossowski en de schilder Balthus.[32] Met Klossowska raakt Wolff hecht bevriend. In Frankrijk is het voor vluchtelingen onmogelijk om een werkvergunning te bemachtigen, maar met een ongewoon beroep als handlezer weet Wolff de wettelijke regels hieromtrent te omzeilen (afb. 35). De broers Klosswoski interesseren zich voor haar werk en introduceren haar bij hun vrienden- en kennissenkring. Meerderen krijgen belangstelling voor het handlezen. Zo wordt Wolff

[30] Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 8 maart 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[31] Handgeschreven brief van Julius Spier aan Charlotte Wolff, 9 maart 1932 (document Wol/001/01/03/03, Charlotte Wolff Archive, History of Psychology Centre, British Psychological Society, Londen).

[32] Het contact met Baladine Klossowska (Elisabeth Dorothea Spiro, 1886–1869) – en aansluitend Pierre Klossowski (1905–2001) en Balthus (Balthasar Klossowski, 1908–2001) – kwam tot stand via de modejournaliste Helen Hessel-Grund (1886–1982) (Charlotte Wolff, *Hindsight*, London / Melbourne / New York: Quartet Books, 1980, 113, 122-124, 135). Wolff en Hessel-Grund hadden elkaar via hun gemeenschappelijke vrienden Walter en Dora Benjamin leren kennen (Wolff, *Hindsight*, 65-72).

uitgenodigd een bijdrage te leveren over de 'psychische onthullingen van de hand' aan het surrealistisch georiënteerde tijdschrift *Minotaure*. Op een avond maakt ze de handafdrukken van acht mannen uit de vriendenkring van de broers en verwerkt deze in het gevraagde artikel.[33] Pierre Klossowski zorgt voor de vertaling van het Duits naar het Frans.

Tot de kunstzinnige kring behoort ook de Amerikaanse fotograaf Man Ray. Misschien dat Man Ray in ruil voor een handanalyse foto's van Charlotte Wolff heeft gemaakt. Op een van deze afbeeldingen omvat Wolff met haar eigen handen de polsen van twee recht omhooggestoken onderarmen (afb. 36). Feitelijk toont de foto de eerste positie van de handen uit de handanalyseprocedure van Spier. Het is de houding waarbij de ellenbogen op de tafel zijn gezet en de vingers naar het plafond wijzen. (In de tweede positie liggen de handpalmen vlak op tafel; voor de derde handpositie moeten de handen 180 graden draaien en zodat het lijnenpatroon van de binnenhanden kan worden bestudeerd; zie § 3.3.1.) De portretfoto van Wolff is tezamen met de handafdruk en -analyse van Man Ray opgenomen in een boek dat Wolff in het verlengde van het artikel in *Minotaure* schrijft: *Studies in hand-reading* (1936).[34] In haar autobiografie neemt Wolff dezelfde portretfoto op én de foto die Man Ray van haar maakte terwijl ze een handpalm bestudeerde.[35]

Via de nieuwe Parijse vrienden komt Wolff eveneens in contact met professor Henri P.H. Wallon. Deze Franse psychiater, psycholoog en filosoof geeft haar de gelegenheid om onderzoek naar handen te doen in zijn kliniek in Parijs.[36] Ook zorgt hij ervoor dat zij toegang krijgt tot andere klinieken. Op deze manier is Wolff in de gelegenheid handafdrukken van een grote groep patiënten in alle leeftijdscategorieën en met een diversiteit aan aandoeningen te verzamelen. Deze collectie wordt gecomplementeerd met de handafdrukken van een representatieve groep gezonde mensen.

Belangrijk voor Wolffs handleeskundige carrière is voorts de vriendschap met Aldous en Maria Huxley. De drie hebben elkaar toevallig op een feestje leren kennen, maar allang vóór die ontmoeting heeft Maria Huxley-Nys belangstelling voor het handlezen en over Charlotte Wolff gehoord. Vervolgens ontsnapt geen enkele bezoeker bij de Huxley's meer aan Huxley-Nys' verzoek om handafdrukken te mogen maken. Samen met Wolff bestudeert ze urenlang de met zwarte verf gemaakte prints. Later helpen de Huxley's Wolff met de oversteek naar

---

[33] Lotte Wolff, 'Le révélations psychiques de la main', *Minotaure* 6, 1935, 38-44. In dit artikel zijn de handafdrukken opgenomen van André Gide (1869–1951), Maurice Ravel (1875–1937), André Derain (1880–1954), André Breton (1896–1966), Aldous Huxley (1894–1963), Antoine de Saint-Exupéry (1900–1944), Paul Éluard (1895–1952) en Marcel Duchamp (1887–1962). Vergelijk M.E. Warlick, 'Palmistry as portraiture: Dr. Charlotte Wolff and the surrealists', in: Tessel M. Bauduin, Victoria Ferentinou & Daniel Zamani (redactie), *Surrealism, occultism and politics: In search of the marvellous*, New York: Routledge, 2018, 57-72; Wolff, *Hindsight*, 122-130, 143.

[34] Charlotte Wolff, *Studies in hand-reading*, London: Chatto & Windus, 1936, 69-70. Volgens Jennifer Mundy, *Surrealism: Desire unbound*, London: Tate Publishing, 2001, afb. 126 (p. 150), laat de foto gemaakt door Man Ray (1890–1976) het dubbelpaar handen van 'Gala en Dalí' zien. Dit is voor de helft juist: niet Salvador Dalí (1904–1989) maar Charlotte Wolff houdt op de foto de polsen vast van Gala Dalí (Elena Ivanovna Diakonova, 1894–1982). Zie afb. 36.

[35] Wolff, *Hindsight*, fotokatern.

[36] Henri P.H. Wallon (1879–1962) en zijn vrouw waren Wolff zeer dierbaar (Wolff, *Hindsight*, 117-118, 142).

Londen, waar Maria Huxley haar opnieuw mensen stuurt om hun handen te laten analyseren en haar stimuleert *Studies in hand-reading* te schrijven. Aldous Huxley schrijft het voorwoord van dit boek.[37]

Na een korte inleiding over de principes van de handleeskunde volgt in *Studies in hand-reading* een serie handafdrukken van alleen een linkerhand, een schematische tekening van de bijbehorende rechter handpalm en een tamelijk summiere handleeskundige analyse. De meeste van de vierendertig afdrukken in het boek zijn van bekende personen. Tussen hen staan behalve Man Ray en Balthus ook Aldous Huxley's broer, de bioloog Julian Huxley, en de schrijfster Virginia Woolf.[38] Het verhaal gaat dat Wolff tijdens het bestuderen van de handen van Woolf voorzag dat de schrijfster suïcide zou plegen. Niet in staat om met deze informatie om te kunnen gaan, zou Wolff uit de kamer zijn gevlucht en bewust de 'gave van de voorschouw' hebben verloren ("deliberately lost the gift of prescience").[39]

In Londen krijgt Wolff met steun van Julian Huxley, indertijd secretaris van de Zoological Society, de kans om onderzoek te verrichten naar primaten in de London Zoo. Dit leidt tot twee academische publicaties over de handen van mensapen.[40] Gestaag volgen drie boeken en diverse artikelen in academische tijdschriften.[41]

---

[37] Wolff, *Studies in hand-reading*, vii-xiv. N.B. In 1956 consulteerde Huxley de handlezer Mir Bashir en werd door Bashir gewaarschuwd voor een ernstige ziekte (Harvey Day, *Seeing into the future*, London: Thorsons, 1966, 147).

[38] Vergelijk Wolff, *Hindsight*, 144-147. Alle personen in Wolffs *Studies in hand-reading* zijn kleurrijke figuren, zodat de meesten vroeg of laat een keer onderwerp van studie zijn geweest. In zulke publicaties wordt af en toe gerefereerd aan de handanalyse die Charlotte Wolff van hem of haar maakte. Zie bijvoorbeeld M.E. Warlick, *Max Ernst and alchemy: A magician in search of myth*, Austin: University of Texas Press, 2001, 133, 247 noot 64. Met betrekking tot Virginia Woolf (1882–1942) zijn er drie onderzoekers uitgebreid op de handanalyse ingegaan: Douglas W. Orr, 'Virginia Woolf and psychoanalysis', *International Review of Psycho-Analysis* 16, 1989, 151-161, 156-157; Garrington, *Haptic modernism*, 115-119 (geciteerd in § 4.1 noot 5) en Alexandra Wild Jespersen, *'The seventies meet the twenties': Charlotte Wolff as writer public figure and 'period piece'*, (dissertatie), Auckland: Department of German and Slavonic Studies, School of European Languages and Literatures, University of Auckland, 2013, 143-145. Niet opgenomen in de *Studies of hand-reading* maar eveneens uitgebreid behandeld, is Wolffs handanalyse van Dolly Wilde (1895–1941), een nicht van Oscar Wilde. Joan Schenkar heeft de handafdruk van Dolly Wilde's linkerhand zelfs opnieuw door een handlezeres laten bestuderen (Joan Schenkar, *Truly Wilde: Unsettling story of Dolly Wilde, Oscar's unusual niece*, London: Virago Press, 2000, 257-261, 401-405).

[39] Sybille Bedford (1911–2006) geciteerd door Schenkar, *Truly Wilde*, 258. In haar beschrijving van de ontmoetingen met Woolf, repte Wolff niet over deze precognitie. Wel bekende zij (Wolff, *Hindsight*, 145): "Maria [Huxley] was delighted and couldn't wait for me to tell her about my personal impression, and what I had seen in her [Woolf's] hands. I cannot recall the answer I gave, but Sybille Bedford remembered that I told Maria: 'I think that Virginia Woolf is mad.'"

[40] Charlotte Wolff, 'The form and dermatoglyphs of the hands and feet of certain anthropoid apes', *Proceedings of the Zoological Society of London* 107 (series A), 1937, 347-350; *Id*., 'A comparative study of the form and dermatoglyphs of the extremities of primates', *Proceedings of the Zoological Society of London* 108 (series A), 1938, 143-161. Wolff was in deze artikelen Julian Huxley (1887–1975) dankbaar voor de mogelijkheden die hij haar had gegeven en voor het meedenken met haar onderzoek. Aan het onderzoek in de dierentuin zelf werd in 1937 in een tv-programma aandacht geschonken (Wolff, *Hindsight*, fotokatern laatste pagina).

[41] Charlotte Wolff publiceerde de boeken *The human hand* (1942), *A psychology of gesture* (1945) en *The hand in psychological diagnosis* (1951). Daarnaast waren er de artikelen: 'Les principes de la chirologie', in: *L'encyclopédie Française* (8. La Vie Mentale), Paris: Société De Gestion, 1938, 8'585-8'588; 'Character and mentality as

Of de wetenschappelijk georiënteerde Wolff Julius Spier op de hoogte houdt van haar innovatieve, fundamentele onderzoekswerk is onbekend. Tijdens een lezing in Den Haag toont Spier het publiek een lichtbeeld van een primatenhand.[42] Maar het kan goed zijn dat Spier dit beeld al veel eerder van iemand anders dan Charlotte Wolff heeft ontvangen.[43]

Duidelijk is dat de academisch ingestelde Wolff met het handlezen een eigen weg is ingeslagen. Na verloop van jaren verschuift haar belangstelling en dienen zich nieuwe mogelijkheden aan: ze begint zich steeds meer te richten op de studie van homoseksualiteit en biseksualiteit.[44] Tegenwoordig kunnen de bijdragen van Wolff aan het handleeskundig vakgebied als oud en achterhaald worden bekritiseerd.[45] Dit verhindert niet dat zij als een pionier wordt beschouwd op het gebied van chirologisch onderzoek.[46]

Wolff is Spier zelf altijd erkentelijk gebleven. In haar autobiografie geeft ze een korte schets van de man, die haar op het spoor van de handleeskunde heeft gezet en van wie ze veel heeft geleerd:

> Spier understood that the hand resembled a map where a person's character and certain conditions of health could be diagnosed. He had aspired to create a method out of his more or less intuitive gift. He imparted to his pupils his own knowledge of hand-reading as far as it was possible. Everyone admired his pioneer spirit and his talent. He taught us a great deal because he had made some order out of chaos, although he had not been able to produce a scientifically valid method. He was self-taught, trained neither in psychology nor medicine. Nevertheless, we gained enough knowledge from him to realize that the human hand could be an important tool in diagnosis. Spier demonstrated the potential value of chirology so well that I was inspired to take the subject further,

---

related to hand markings', 364-382; 'The hand of the mental defective', *British Journal of Medical Psychology* 20, 1944, 147-160; 'The form and dermatoglyphics of the hands of 115 difficult and high grade boys', *British Journal of Medical Psychology* 21(1), 1947, 38-49; 'La main et les tendances psycho-biologiques chez l'enfant', *Enfance* 1(5), 1948, 412-417; 'La main et les facteurs constitutionelles de la déficience mentale et morale', *Enfance* 2(3), 1949, 189-201; 'Dermatoglyphics in congenital rubella', *The Lancet* 292(7562), 1968, 282. Samen met Henry R. Rollin publiceerde Wolff 'The hands of Mongolian imbeciles in relation to their three personality groups', *Journal of Mental Science* 88, 1942, 415-418.

[42] Anoniem, 'Psychologische verklaring van de hand: Julius Spier vertelt', *Het Vaderland*, 10 januari 1940: "Vooral de analyse van een apenhand, die nog altijd twee belangrijke lijnen meer blijkt te bezitten dan die van een idioot mensch, was hoogst interessant."

[43] Eind 1934 of begin 1935 had Spier van een man een foto van een apenhand ontvangen en deze aan "zijn bij menschen gebruikelijke analytische methode" onderworpen (Anoniem, 'Julius Spier', *Het Vaderland*, 30 maart 1935).

[44] Toni Brennan & Peter Hegarty, 'Charlotte Wolff and lesbian history: Reconfiguring liminality in exile', *Journal of Lesbian Studies* 14(4), 2010, 338-358; Jespersen, *'The seventees meet the twenties'*, 1 en verder, 171 en verder.

[45] Zie bijvoorbeeld Helen Wakely, *Our identity at our fingertips?*, 26 november 2009, URL http://blog.wellcomelibrary.org/2009/11/our-identity-at-our-fingertips/ (bezocht 17 oktober 2018).

[46] Fitzherbert, *A palmist's companion*, 185-187; Jespersen, *'The seventies meet the twenties'*, 148-156; Jones, 'Charlotte Wolff – chirological scientist', *History of hand reading*, URL http://www.johnnyfincham.com/history/wolff.htm (geraadpleegd op 31 december 2018); Claudia Rappold, *Die Handdiagnose – ein zu Unrecht vergessenes Gebiet der Psychodiagnostik? Zu Leben, Werk und Wirkung von Charlotte Wolff*, (MA-thesis), Hagen: Fernuniversität, 2005 (*).

> which enabled me to develop a scientific method of hand interpretation several years later. I am always grateful to this man who started me on my long journey around the human hand[.][47]

11.2.3 *Julie Neumann en Katya Klopfer boeken met handlezen succes in Tel Aviv*

Wanneer Liesl Levie in het gesprek met Jan Willem Regenhardt vertelt dat er na de oorlog in Israël vaak leerlingen van Spier "bij grote bedrijven [zijn] aangesteld om chirologische analyses te maken van sollicitanten", zal zij op Julie Neumann-Blumenfeld en Katya Klopfer-Seltzer hebben gedoeld.[48]

Julie Blumenfeld (Berlijn, 28 april 1905 – Tel Aviv, 22 december 1985) is getrouwd met de man die wordt gezien als een van Jungs meest begaafde leerlingen: de arts en psychoanalyst Erich Neumann (1905–1960).[49] Neumann-Blumenfeld is in 1932 door de zus van Erich Neumann op Spier geattendeerd. Via een handanalyse ziet Spier dat zij aanleg heeft voor de psychochirologie. Hij ziet die aanleg ook bij Julie Neumanns vriendin Katya Klopfer. De twee melden zich aan voor een cursus, maar volgen de lessen hooguit enkele maanden, mogelijk tot aan hun vertrek uit Berlijn.

Het gezin Neumann – zoon Micha is in juni 1932 geboren – reist in 1933 naar Zwitserland, waar Julie Neumann haar analyse ondergaat. Zodra ze daarmee klaar is, ontvangt ze, zonder een medische opleiding te hebben genoten, van Jung toestemming om met patiënten te werken. Het gezin vertrekt naar Palestina, waar in 1938 dochter Rali ter wereld komt.

Julie's vriendin Katya (soms gespeld Katia, Katja) Seltzer (Odessa, 1906 – Tel Aviv, 2006) is tijdens de Russische Revolutie van 1917 naar de Weimarrepubliek gekomen en getrouwd met Kurt Klopfer (ca. 1905 – overleden na 1986).[50] Met haar man en hun tweejarige zoon emigreert ze in 1933 naar Palestina, waar later nog een zoon wordt geboren.

Aanvankelijk werken de vriendinnen als handlezeressen in Tel Aviv samen. Alhoewel ze feitelijk nooit ver bij elkaar vandaan hebben gewoond, zijn vanaf een bepaald moment hun levens uit elkaar gegroeid. Zonder dat er een conflict speelde, zijn ze elkaar uit het oog verloren.[51]

Katya Klopfer verwierf een grote reputatie, aldus haar jongste zoon. Velen consulteerden haar, met name voor aan werk en familie gerelateerde aangelegenheden. Zij is tot op de hoge leeftijd van zeven-en-negentig jaar handen blijven lezen.[52]

---

[47] Wolff, *Hindsight*, 109. Vergelijk Wolff, *Studies in hand-reading*, 6.

[48] JWR in gesprek met Liesl Levie; emails van Arnold Holtzman aan Martijn van Mensvoort, 24 en 26 juli 2018.

[49] Hakl, *Eranos*, 148-150; Gershom Scholem, 'Erich Neumann', *Mitteillungsblatt: Wochenzeitung des Irgun Olej Merkas Europa* 28(47), 1960, 4.

[50] Kurt Klopfers broer Bruno Klopfer (1900–1971) studeerde in 1933 aan het Psychotechnisches Institut Zürich en ontwikkelde zich tot een pionier op het gebied van de psychologische inktvlektest. Samen met zijn vrouw stond hij in nauw persoonlijk contact met C.G. Jung (Dean R. Skadeland, 'Bruno Klopfer: A Rorschach pioneer', *Journal of Personality Assessment* 50(3), 1986, 358-361, 359).

[51] Telefoongesprek van AN met Rali Loewenthal-Neumann, 23 augustus 2009 en 11 maart 2015.

[52] Email van Uri Orgad Klopfer aan AN, 19 maart 2015.

Ook Julie Neumann heeft duizenden mensen geholpen. Eén van hen is een lerares op een middelbare school, die zich destijds vertwijfeld afvroeg welke kant ze beroepsmatig op moest gaan. Terwijl Julie Neumann niets van deze jonge vrouw of haar familie wist, zei ze, na bestudering van de handen van de vrouw: "You should write. Your father surely wrote, too."[53] Veel later is Esther Streit Wurzel, dochter van een bekende schrijver, in Israël een geliefde kinderboekenschrijfster geworden.[54]

Een andere anekdote is afkomstig van Dvora Kuchinsky. Zij twijfelde welke studierichting ze het beste kon kiezen. Om een beslissing te kunnen nemen, maakte ze in 1948 een afspraak met Erich Neumann, die haar doorverwees naar zijn vrouw:

> I asked him whether he thought I was suited for psychology – everyone wanted to study psychology then – and he said, 'Go to my wife.' (…) Of course I didn't believe in it [palmistry], but he told me 'It's not witchcraft and she is not a Gypsy, it is a very serious test.' Julia didn't know a thing about me, (…) and asked me why I had come to see her. I told her I didn't know which profession to enter. She asked me which one I wanted. I said I didn't know, so she wouldn't just endorse what I was thinking, and then she said, 'Go and study psychology.'[55]

Het gevolg van het consult is dat Dvora Kuchinsky, soms gespeld Kutzinski, psychologie is gaan studeren. Ze is tot een vooraanstaande leerling van Erich Neumann uitgegroeid.[56]

Na de oorlog reisden Julie en Erich Neumann vrijwel elk jaar naar Zwitserland om de Eranos-conferentie bij te wonen. Erich werd een trouw en gewaardeerd spreker op deze door Jung geïnspireerde conferenties in Ascona. Tijdens zo'n treffen heeft Julie contact gehad met haar invloedrijke vakgenote uit Duitsland, Ursula von Mangoldt,[57] en hebben zij en een derde vrouw de handen van de vooraanstaande kabbalageleerde Gershom Scholem gelezen.[58]

---

[53] Lori Aviva, 'Jung at heart', *Haaretz.com*, 28 januari 2005, URL http://www.haaretz.com/jung-at-heart-1.148506, (geraadpleegd op 7 juni 2014).

[54] Esther Streit Wurzel (ook gespeld Wortzel) (1932–2013) schreef meer dan vijfentwintig boeken en won verschillende prestigieuze literatuurprijzen. Haar vader was de in Palestina bekende Hebreeuwse schrijver en criticus Shlomo (Shalom) Streit (1888–1946).

[55] Aviva, 'Jung at heart'. Vergelijk Henry Abramovitch, 'Neumann as my supervisor: Interview with Dvora Kutzinski', *Harvest: International Journal for Jungian Studies* 52(2), 2006, 162-181.

[56] Deborah (Dvora) Kuchinsky (g. 1925) heeft zelf ook weer mensen tot Jungiaanse psychologen opgeleid (Lenore F. Steinhardt, *On becoming a Jungian sandplay therapist: The healing spirit of sandplay in nature and in therapy*, London: Jessica Kingsley Publishers, 2013, 13; Kirsch, *A Jungian life*, 156-157).

[57] In een passage over de wijze waarop de verschijningsvorm van binnenhanden kan veranderen wanneer zich een karakterverandering heeft voorgedaan, bijvoorbeeld als gevolg van een psychoanalytische behandeling, informeerde Von Mangoldt dat de "sehr begabte Analytikerin, die Frau des bekannten, früh verstorbenen Jung-Schülers Erich Neumann", haar een aantal afdrukken uit Julie Neumanns eigen rijke verzameling handafdrukken ter beschikking had gesteld (Von Mangoldt, *Auf der Schwelle zwischen gestern und morgen*, 147).

[58] Lorenz Jäger, 'Wer hat die längste Lebenslinie?', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11 april 2009; Hakl, *Eranos*, 149, 158.

N.B. Gershom Scholem (1897–1982) schreef een lemma over de handleeskunde in oud Joodse geschriften: Scholem, 'Chiromancy (Palmistry)', 652-654. Dit lemma verscheen voor het eerst in de 1972-uitgave van deze encyclopedie, waarna het is opgenomen in Scholems *Kabbalah* (1974). Ook publiceerde Scholem twee artikelen

Aangezien Spier vóór de oorlog regelmatig in Zwitserland was en dan in Jungiaanse kringen verkeerde, is het voor de hand liggend dat de *Hexen*, zoals Scholem de handlezeressen van Eranos noemde, met elkaar over Spier hebben gesproken.

11.2.4 *In Rome is in het denken van Ernst Bernhard de leer van Spier een verbindend element*

Een van Spiers mannelijke leerlingen in Berlijn is Ernst Bernhard (Berlijn, 18 september 1896 – Rome, 29 juli 1965). Bernhard, door zijn ouders Haijim Menahem genoemd, werd geboren in een oude chassidische familie die met hun rabbijn van Galicië naar Berlijn emigreerde. Bernhard vatte het plan op om kinderarts te worden en ging daarom geneeskunde studeren. In de jaren twintig ontwikkelt hij vervolgens interesse voor de Freudiaanse psychologie.[59] Nadien verschuift zijn belangstelling en in 1932 neemt hij het besluit om zijn opleiding klinische kindergeneeskunde te beëindigen en in de leer te gaan bij Julius Spier. Ook begint hij zich toe te leggen op de astrologie. Deze interessegebieden dwarsbomen in 1935 Bernhards poging om naar Engeland uit te wijken. De Britse Vreemdelingendienst keurt zijn migratieverzoek af op grond van zijn belangstelling voor handleeskunde en astrologie. Daarop vertrekt Bernhard naar Zwitserland, waar hij tussen oktober 1935 en maart 1936 bij Jung zijn analyse doet. Vervolgens reist hij door naar Italië.[60]

Net zoals het echtpaar Neumann aan de basis staat van de ontwikkeling van de Jungiaanse psychologie in Tel Aviv, en andere gevluchte Joden vergelijkbare ontwikkelingen teweeg brengen in Londen, New York en Los Angeles, staat Bernhard aan de basis van de Jungiaanse psychologie in Rome.[61] Tot de mensen met wie hij werkt, behoren de schrijfster Natalia Ginzburg-Levi, die Bernhard rond 1953 consulteert (en kritisch is),[62] de filmregisseur Federico Fellini, die Bernhard vier jaar lang twee of drie keer per week bezoekt,[63] en de nog jonge Paolo Aite.

---

over chiromantie: 'Chiromancy in the *Zohar*' (1926) en 'Physiognomy and chiromancy' (in het Hebreeuws) (1953). De laatste is vertaald als Scholem, 'Ein Fragment zur Physiognomik und Chiromantik aus der Tradition der spätantiken jüdischen Esoterik', 175-193.

[59] Ernst Bernhard had zijn analyses met de psychoanalytici Sandor Rado (1890–1972) en Otto Fenichel (1897–1946).

[60] Kirsch, *The Jungians*, 148; *Id*., 'Jungian diaspora', *The Psychoanalytic Review* 89(5), 2002, 715-720, 716.

[61] Kirsch, *The Jungians*, 239; Mario Ganz, *Ernst Bernhard (1896-1965): Un 'maestro scomodo' della psicologia del profondo*, (MA-thesis), Padova: Università di Padova, Facoltà di Psicologia, 2003-2004, 24-26.

[62] Natalia Ginzburg-Levi (1916–1991) schreef over haar ervaring met Bernhard in *Mai devi domandarmi* (1970). Op boze toon had Bernhard geprobeerd haar het verschil tussen Freud en Jung uit te leggen (Gerrit Van Oord, *Natalia Ginzburg in analyse* (blog), 2 juni 2017, URL https://zichtopitalie.wordpress.com/2017/06/02/natalia-ginzburg-in-analyse/, geraadpleegd op 28 oktober 2018).

[63] Aldo Carotenudo, 'Fellini and Jungism (1)', (Joan Tambureno, vertaling), *European Journal of Psychoanalysis* 14, winter-voorjaar 2002, URL http://www.psychomedia.it/jep/number14/carotenuto.htm, (geraadpleegd op 28 oktober 2018). Het contact met Bernhard had grote invloed op het werk van Federico Fellini (1920–1993) (Tullio Kezich, *Federico Fellini: His life and work*, London: I.B. Tauris, 2007, 223-227).

De psychiater en psychoanalist Aite schetste ooit hoe, vermoedelijk eind jaren vijftig, zijn allereerste ontmoeting met Bernhard plaatsvond.[64] Tijdens dit gesprek had Bernhard Aite om zijn geboortedatum gevraagd – om Aite's geboortehoroscoop te kunnen trekken – en had hij Aite verzocht hem zijn handen te laten zien. Beide vragen hadden Aite van zijn stuk gebracht:

> Was dit wel de persoon over wie men mij had verteld, of zat ik tegenover een astroloog en niet een analyticus. Mijn verwarring als jonge psychiater, die zich strikt identificeerde met zijn 'wetenschappelijke' rol, was ik nog niet te boven gekomen toen mij werd gevraagd mijn handpalmen te tonen om de lijnen te bestuderen. De ogenschijnlijk zo serieuze en beroemde man tegenover mij was blijkbaar niet alleen astroloog, maar ook chiroloog! Ik meende op het verkeerde adres te zijn beland. Ik bevond me op een plaats mijlenver van mijn verwachtingen.[65]

Binnen het Italiaanse psychoanalytische milieu wordt Bernhard als een *maestro scomodo* beschouwd: een veeleisende, complexe meester met goeroe-achtige kenmerken. Er hing een sfeer van vrede en rust om hem heen. Hij had een sterke intuïtie en zou precies hebben geweten wanneer iemand openstond om iets te horen over de eigen geboortehoroscoop of handen. Behalve met astrologie en chirologie werkte hij veel met dromen en de I Ching.

Volgens de redactrice van Bernhards autobiografie, Hélène Erba-Tissot, nam Spiers handleesmethode in Bernhards denken een fundamentele plek in. Het trof Bernhard te weten dat het lijnenpatroon in de handpalm van een pasgeborene essentiële informatie bevat over de persoonlijke ontwikkeling. Tegelijkertijd, zo redeneerde hij, is elk mens verbonden aan een tijdperk, een volk en een familie en maakt dus deel uit van gemeenschappelijk erfgoed en een gemeenschappelijke lotsbestemming. In deze keten van overdracht en bestemming vormen de ouders de laatste schakel. Om lid en 'erfgenaam' van een samenleving te kunnen zijn, moet een individu zijn plaats in diezelfde samenleving vinden, aldus Bernhard. Echter, de mens draagt ook iets anders met zich mee, iets eigens dat hem onderscheidt van zijn naasten en medemensen. Dit eigene krijgt gestalte in het unieke lijnenpatroon in de palm van de hand. "Hoe meer de mens groeit in zijn unieke individualiteit, hoe beter hij erin zal slagen in de samenleving zijn plaats te vinden die alleen hij volledig kan bezetten", legt Erba-Tissot uit.[66] In Bernhards opvattingen over het mens-zijn in de wereld zou Spiers denken over de handen,

---

[64] Paolo Aite (g. 1931) was in mei 1961 een van de studenten met wie Bernhard en zijn vrouw in Rome de Associazione Italiana die Psicologia Analitica (AIPA) oprichtte, de Italiaanse vereniging van analytische psychologie. In 1968 introduceerde Aite het Jungiaans therapeutische 'zandspel' (*sandplay*).

[65] Paolo Aite geciteerd door Marcella Grassi, *Ernst Bernhard: Prospettive della cura*, 2010, URL http://www.laboratoriomappe.org/documenti/biblio/GRASSI_Bernhard.pdf, (gedownload op 30 mei 2014), vertaling Gerrit Van Oord en AN. Het oorspronkelijke fragment luidt: "Mi domandai se era quella la persona di cui mi avevano parlato o se mi trovavo in presenza di un astrologo anziché di un analista. Il mio turbamento di giovane psichiatra strettamente identificato col ruolo 'scientifico' non era ancora superato che mi venne chiesto di far vedere le palme delle mani per studiarne le linee. Non solo astrologo ma anche chirologo quel signore apparentemente così serio e famoso davanti a me! Credevo di aver sbagliato indirizzo. Mi ritrovavo in un luogo ben lontano dalle mie attese." Vergelijk Ganz, *Ernst Bernhard*, 88.

[66] Hélène Erba-Tissot, 'Introduzione', in: Ernst Bernhard, *Mitobiografia*, (Hélène Erba-Tissot, redactie, voorwoord; Gabriella Bemporad, vertaling), Milan: Adelphi Edizioni, 2007, xix-xliv, xx, vertaling AN.

waarin de rol van de (voor)ouders en de eigen ontwikkeling centraal staan, een soort hoeksteen of verbindend element hebben gevormd.

11.2.5 *Margaret Mamlok haalt als chirologe in New York geld op voor de oorlog*

In april 1937 vluchtte Margarethe, sindsdien Margaret, Mamlok-Stern (Berlijn, 15 maart 1879 – New York, 9 december 1953) met haar man, de hoogleraar tandheelkunde Hans Jacques Mamlok (1875–1940), naar de Verenigde Staten. Een jaar later hield ze in New York een lezing met lichtbeelden onder de titel 'Was die Hand verrät'.[67] Mamloks belangstelling voor het handlezen ontstond in 1919. Haar gave hiervoor zou al drie generaties in haar familie hebben gezeten. Alle Duitse, Franse en Engelse boeken over handleeskunde had ze uit de bibliotheek geleend en bestudeerd. Daarnaast zat ze, aldus Harvey Day, drie jaar lang aan de voeten van drie beroemde psychologen en volgde ze een cursus in Wiesbaden.[68] Day noemt geen namen van Margaret Mamloks handleeskundige leermeesters, maar zegt slechts dat ze geen waarzegster of handlijnkundige genoemd wilde worden en steeds benadrukte een chirologe te zijn.

Uit een artikel van Claude Bragdon, die met Mamlok-Stern bevriend raakte, blijkt dat de leermeester uit Wiesbaden Rudolf Engelhardt is, de auteur van *Das Wissen von der Hand* (1932). Bragdon weet eveneens dat Mamlok-Stern het privilege heeft gehad een leerling van Carl Gustav Jung te zijn en dat ze handleeskunde heeft gestudeerd bij "some of its most eminent exponents: Dr. Ernest Bernard [sic], A. von Finck, [and] Julius Spier, all of Berlin".[69] Waarschijnlijk heeft Margaret Mamlok in de jaren twintig van Adele von Finck les gehad in het handlezen[70] en in de jaren dertig van Spier. Dit zal in de periode zijn geweest dat ook Ernst Bernhard bij Spier in de leer was.

Volgens Margaret Mamlok was de woning van haar en haar man in Berlijn een internationaal trefpunt voor wetenschappers, kunstenaars, musici en beoefenaren van de handleeskunde en grafologie.[71] Haar sociale leven, in combinatie met studiereizen, bracht haar in contact met vooraanstaande personen, ook in Engeland en Nederland, die belangstelling toonden

---

[67] Anoniem, 'Mittwoch, 8 Juni [programma aankondiging]', *Aufbau* 4(7), 1938, 3. De lezing van Mamlok-Stern werd in- en uitgeleid door de Duitse arts en medeoprichter van *Aufbau*, Wilfred C. Hulse (1900–1962), die zo zijn bedenkingen had ten aanzien van de wetenschappelijkheid van de handleeskunde.

[68] Day, *Seeing into the future*, 98.

[69] Claude Bragdon, 'The buried wisdom of the ages: A study of hand analysis', *The Southern Israelite* 18(39), 1943, 20, 50, 20. Vergelijk Anoniem, 'Coincidence of names. Mrs. Mamlok dies at 74', *New York Herald Tribune*, 10 december 1953. Claude Fayette Bragdon (1866–1946) was in de VS een belangrijke, door de theosofie en aanverwante stromingen beïnvloede architect, kunstenaar en schrijver.

[70] Adele von Finck (1879–1943) was in de eerste plaats kunstenares. Zij schilderde. In de jaren twintig begon zij te schrijven en publiceerde onder andere twee artikelen over handlezen: Von Finck, 'Chirologie und Chiromantie', 405-409; *Id*., 'Rätsel der Hand', 21-24.

[71] Anoniem, 'Mittwoch, 8 Juni', 3. Zie ook Bragdon, 'The buried wisdom of the ages', 20; Anoniem, 'Dr. H.J. Mamlok funeral held at Riverside Chapel: Kerstin Thorborg and Rosa Pauly sing at services', *New York Herald Tribune*, 14 november 1940. De operazangeressen Kerstin Thorborg (1896–1970) en Rosa Pauly (1894–1975) zouden in Berlijn dierbare vriendinnen van de Mamloks zijn geweest.

voor de handleeskunde. Zo zou het hoofd van een kankerziekenhuis in Amsterdam Mamlok-Stern hebben verzocht verschillende patiënten te analyseren op basis van handafdrukken.[72] Eenmaal in de Verenigde Staten verleende William Benham haar toestemming om zijn boek *The laws of scientific hand reading* (1900) te vertalen. Om onbekende redenen is het niet tot een uitgave gekomen. Om even onbekende redenen is haar eigen manuscript onder de werktitel *Outstanding men and women of our time* nooit uitgebracht.[73] In dit boek wilde ze Albert Einstein opnemen. Een fragment van de analyse die ze van Einstein maakte, heeft later wel zijn weg gevonden in het artikel van Bragdon, samen met een foto waarop te zien is hoe zij achter dikke brillenglazen de uitgestoken rechterhand van Albert Einstein bestudeert.[74]

Het overlijden van Hans Mamlok noopte Margaret Mamlok om in Amerika in haar eigen onderhoud te gaan voorzien. Ze koos voor het handlezen, dat ze tot dan toe alleen uit liefhebberij heeft beoefend. De omschakeling van amateur naar professioneel chirologe verliep goed. Ze werd zelfs zo succesvol dat ze in 1944 en 1945 is gevraagd door de staf van de Treasury Department of War Savings een bijdrage te leveren aan de geldinzamelingsactie ter financiering van de oorlog. Via relatief grote advertenties maakte de krant bekend wanneer belangstellenden zich à raison van 500 dollar door Margaret Mamlok in het New Yorkse warenhuis Bonwit Teller aan de 5th Avenue 56th Street de handen konden laten lezen. Met dit bedrag

---

[72] Day, *Seeing into the future*, 99. Vergelijk Bragdon, 'The buried wisdom of the ages', 50: "Working with the staff of a cancer hospital in Amsterdam, Holland, she was able to detect evidences of carcinoma in a number of cases which, before operation, could not be diagnosed as such by the medical staff." Day noch Bragdon gaven namen. Maar vaststaat dat de directeur van Het Nederlandsch Kankerinstituut in Amsterdam, Willem Frederik Wassink (1888–1963), in 1934 een studie naar nagelafwijkingen bij kankerpatiënten begon en hier later iets over publiceerde (W.F. Wassink, 'Jaarverslag van de Kliniek over 1934', in: *Een en twintigste jaarverslag 1934*, Amsterdam: Vereeniging Het Nederlandsch Kankerinstituut, [1935], 22-29, 25; *Id*., 'Clinische toepassing van het voorgaande onderzoek [over verhoorning en nagelvorming] in enkele gevallen van coilonychie', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 82(15), 1938, 1796-1799).

[73] Tot de keur aan mensen wiens handen Margaret Mamlok analyseerde, behoren June Allyson (1917–2006), John Barbirolli (1899–1970), Vicki (Hedwig) Baum (1888–1960), prins Boncompagno Boncompagni Ludovisi (1896–1988), Rex Ingram (de acteur, 1895–1969, of de filmregisseur, 1892–1950), Van Johnson (1916–2008), John Latouche (1914–1956), Gertrude Lawrence (1898–1952), Hendrik W. van Loon (1882–1944), Raymond H. Massey (1896–1983), Elsa Maxwell (1883–1963), George S. Messerschmith (1883–1960), Dorothy Parker-Rothschild (1893–1967), Tyrone Power (1914–1958), Luise Rainer (1910–2014), David Sarnoff (1891–1971), Alfred Stieglitz (1864–1946), Raymond Gram Swing (1887–1968) en Stephan S. Wise (1874–1949) (Anoniem, 'Vorträge, die Zweifel schüren', *Aufbau* 4(8), 1938, 3; Bragdon, 'The buried wisdom of the ages', 50; Day, *Seeing into the future*, 100; Margaret Mamlok, 'Van – Hands down', *Photoplay* 29(4), 1946, 44-45, 105-108; *Id*., 'The inner power', *Photoplay* 30(1), 1946, 56-57, 114-116; *Id*., 'Sunshine in her hands', *Photoplay* 30(4), 1947, 43-44, 111-112; Howard Pollack, *The ballad of John Latouche: An American lyricist's life and work*, Oxford: Oxford University Press, 2017, 94-95).

[74] Bragdon, 'The buried wisdom of the ages', 20. Einstein leek niet onder de indruk van de analyse (zie Mamloks analyseverslag van Albert Einsteins handen, ca. 5 maart 1938 [53-920]; de brieven van Einstein aan Mamlok-Stern, 8 en 30 maart 1938 [53-921 en 928]; de brieven van Mamlok-Stern aan Einstein, 13 en 30 maart 1938 en 1 april 1938 [53-924, 927 en 929] in The Albert Einstein Archives, Jeruzalem; Nagel, 'The hands of Albert Einstein', 16-17).

kocht men een zogenaamde “war bond” ten behoeve van de “Fourth War Loan”.[75] Verder vond Mamlok-Stern tijd om als chirologe vrijwilligerswerk te doen in ziekenhuizen en scholen.

Margaret Mamlok zal na haar overlijden zeker een tijd lang hebben voortgeleefd in de herinneringen van mensen die ze heeft geholpen een gelukkiger leven voor zichzelf te creëren. Ze heeft tenslotte, precies zoals Spier heeft gedaan, cliënten geholpen zich bewust te worden van de door henzelf onderdrukte verlangens en verborgen talenten.[76]

11.2.6 *Kate Marcus praktiseert de psychochirologie in Los Angeles*

Kate Marcus (Münster, 29 maart 1892 – Los Angeles, 1 juni 1979) ontvluchtte Berlijn eveneens. Zij arriveerde in 1944 in Beverly Hills. Tom Kirsch, auteur van *The Jungians* (2000) en *A Jungian life* (2014), herinnert zich dat zijn ouders hem hebben meegenomen naar het Greyhound busstation om een dame van middelbare leeftijd op te halen. Kirsch bewaart zijn leven lang de afdruk die Marcus van zijn handen maakte, ofschoon het papier na zoveel jaren doormidden is gescheurd.[77] De bijbehorende uitleg is hij vergeten.

De ongetrouwde, gepromoveerde Marcus is samen met James en Hilde Kirsch (de ouders van Tom Kirsch), Max Zeller en een paar anderen, grondlegger van de Analytical Psychology Club in Los Angeles, het huidige C.G. Jung Instituut in Los Angeles.[78] Het is onbekend hoe intensief Marcus met handleeskunde bezig was en in welke mate ze het handlezen integreerde in haar psychotherapeutisch werk. De drie artikelen die ze publiceerde bevatten geen verwijzingen naar het handlezen.[79] Maar dát ze een serieuze, toegewijde handlezeres was, staat vast. Daarvoor zijn vier redenen te geven.

---

[75] Advertenties zijn aangetroffen in de *New York Herald Tribune*, 11 februari 1944 en de *New York Times*, 11 februari, 13 en 19 juni, 14 november 1944, 14 mei 1945. Zie ook de brief van Vincent W. Anderson aan Albert Einstein, 5 februari 1944 (document 55-652, The Albert Einstein Archives, Jeruzalem).

[76] Bragdon, ‘The buried wisdom of the ages’, 20: “From her [hand analytical] findings she was able to advise them in ways that helped them: she discovered their suppressed desires and hidden talents, so helping them to a happier life.”

[77] Kirsch, *A Jungian life*, 15; email van Thomas B. Kirsch (1936–2017) aan AN, 10 december 2008.

[78] Er lopen meerdere connecties tussen de verschillende Jungiaanse figuren. Zo vluchtten James Kirsch en zijn vrouw Hilde Kirsch-Kirschstein (1902–1978) net als Erich en Julie Neumann naar Palestina en zaten zij mogelijk op dezelfde boot als de Neumanns. In Tel Aviv woonden de gezinnen in dezelfde Duitse buurt. Maar James en Hilde Kirsch kon daar niet aarden en zijn via Engeland in 1940 naar de VS gegaan. Max Zeller (1904–1978) had rechten gestudeerd, deed aan grafologie (hij kende Hans Jacoby) en was een neef van Ernst Bernhard. Bernhard had grote invloed op Zeller (Kirsch, *The Jungians*, 96, 148; email Thomas Kirsch aan AN, 10 december 2008, 13 augustus 2009).

[79] Kate Marcus, ‘Early childhood experiences remembered by adult analysands’, *Journal of Analytical Psychology* 10(2), 1965, 163-172 (oorspronkelijk gepresenteerd als een voordracht voor de Analytical Psychology Club van Los Angeles, 12 maart 1954, onder de titel ‘On initial dreams’ en herdrukt als ‘Childhood dreams and experiences: Intimations of the future’, *Psychological Perspectives* 3(2), 1972, 135-147, en in *Psychological Perspectives* 48(2), 2005, 261-273); *Id*., ‘The stranger in women’s dreams’, in: Hilde Kirsch (redactie), *The well-tended tree: Essays into the spirit of our time*, New York: G.P. Putman’s Sons, 1971, 204-219 (oorspronkelijk een voordracht gehouden voor de Analytical Psychology Club van Los Angeles, mei 1956); *Id*., ‘Separation dreams’, *Psychological*

Ten eerste schreef Marcus in 1943 een recensie van *The human hand* (1942) van Charlotte Wolff voor het in New York uitgegeven Duitstalige weekblad *Aufbau*. In dit stukje introduceert ze Wolff als een leerling van Julius Spier. In de loop van veertig jaar heeft Spier getracht de oude kunst van de chiromantie op zijn merites te testen, weet Marcus. Door de interpretatie van handfysiognomie buitengewoon te verdiepen en te verfijnen heeft hij, zo stelt ze verder, de fundering gelegd voor een bruikbare, leerbare methode om handen te lezen. Charlotte Wolff bouwt hierop voort door zich systematisch "through rich material" heen te werken, materiaal dat zij in Parijs en Londen heeft verzameld.[80] Blijkbaar wilde Marcus door middel van de recensie het werk van Spier en Wolff onder de aandacht van het Duits sprekende publiek in de Verenigde Staten brengen. Zij zal op dat moment niet op de hoogte zijn geweest van Spiers overlijden in september 1942.

De tweede verwijzing naar Marcus' handleeskundige activiteiten is afkomstig van Annamarie Mommsen. Zij kent Marcus van de cursusgroep in Berlijn en acht haar "een zeer begaafde vrouw" die in Californië "die von *Spier* begründete Methode in enger Zusammenarbeit mit den dort tätigen Therapeuten der *Jung*schen Schule" verder heeft ontwikkeld.[81]

Dat Marcus daadwerkelijk verder heeft gebracht, blijkt uit het typoscript van een lezing die zij hield in 1948 tijdens een klein seminar georganiseerd door het Jung Instituut te Los Angeles. James Kirsch had Marcus uitgenodigd – net zoals hij dat het jaar ervoor had gedaan – om naar de handen van een van zijn patiënten te kijken en haar bevindingen te presenteren. Marcus geeft in de voordracht aan dat zij het handlezen "for a number of years" heeft geleerd van Julius Spier en "a number of lessons" van hem heeft gehad.[82] Spier omschrijft ze als "a German, who died in Holland in 1942", géén academicus ("I think he did not graduate from more than high school"), maar "a person of deep intuitive insight" die uit zijn buitengewoon sterke intuïtie een eigen methode van handanalyse heeft ontwikkeld.[83] Aansluitend behandelt ze uitgebreid en helder hetgeen zij middels de handen van de patiënt heeft vastgesteld.

De vierde verwijzing naar Marcus' handlezen is afkomstig van Wayne K. Detloff, een lid van de Society of Jungian Analysts of Northern California. Na zijn promotie in 1960 aan de Universiteit van Arkansas is Detloff naar Californië verhuisd. Daar komt hij in contact met Kate

---

Perspectives: A Quarterly Journal of Jungian Thought 2(1), 1971, 11-24 (oorspronkelijk een voordracht in 1960 voor de Analytical Psychology Club van Los Angeles). Marcus' artikel 'Separation dreams' vangt aan met Pindarus' aforisme 'Become what thou art'. Vermoedelijk was Kate Marcus oorspronkelijk actief in de vrouwenbeweging, zie namelijk dr. Käte Marcus, 'Creative woman', *The International Women's News* 25(5), 1931, 68; *Id*., 'Campaign against Hitler Party', *The International Women's News* 25(6), 1931, 83.

[80] Kate Marcus, 'Die Geheimnisse der menschlichen Hand', *Aufbau* 9(32), 6 augustus 1943, 16.

[81] JWR in gesprek met Annamarie Mommsen. Vergelijk Annamarie Mommsen, 'Wesen und Aufgabe der Psychochirologie', *Psyche* 3(11), 1950, 871-876, 871; *Id*., *Sprache der Hand*, ongepubliceerd typoscript (voordracht), Berlijn, [ca. 1950], (4 pp.) (archief Uitgeverij Balans).

[82] Ongepubliceerd typoscript van de voordracht van Kate Marcus' handanalyse van een patiënt, 1948, (4 pp.) (archief C.G. Jung Institute Los Angeles). Met dank aan Deborah Wesley voor het vinden en toegankelijk maken van dit document (email van Deborah Wesley aan AN, 3 juni 2014).

[83] *Ibidem*.

Marcus. Hij acht haar een *psychic* en vertelt dat zij zijn belangstelling voor het handlezen heeft gewekt en ervoor heeft gezorgd dat hij Spiers boek leerde begrijpen (zie § 12.2).[84]

11.2.7 *Annamarie Mommsen voert een psychochirologische praktijk in Berlijn*

In 1937 wordt Annamarie (Amélie) Mommsen-Hoffmann (Berlijn, 4 februari 1903 – Berlijn, 16 september 2000), dochter van de bekende Duitse architect Ludwig Hoffmann, geconfronteerd met persoonlijke problemen.[85] Ze maakt een afspraak met Julius Spier. Mommsen gaat uit van een eenmalige ontmoeting. Maar na een uur vraagt Spier haar of zij zijn leerling wil worden. Ja, dat wil ze. Tot aan Spiers vertrek naar Nederland zien ze elkaar, naast de wekelijkse cursusbijeenkomsten, meestal tweemaal per week in Spiers appartement in Berlijn. Spier vertelt tijdens zulke uurtjes bij herhaling "volkomen gefascineerd" over zijn dromen die hij met de psychoanalyticus Levi heeft besproken.[86] Levi, volgens Mommsen een bekende psycholoog of arts in Berlijn, is de man bij wie Spier indertijd in analyse is. Spiers openheid over de therapeutische gesprekken is typerend voor hem, aldus Mommsen. Indertijd sprak niemand daarover, dat was taboe.

Kort nadat Spier zich in Amsterdam heeft gevestigd, ontvangt hij een brief van Mommsen. Hij schrijft haar onmiddellijk terug. Opgewekt informeert hij zijn leerlinge/vriendin over de kamer die hij in het huis van zijn zus heeft mogen betrekken, en verheugd meldt hij aan zijn boek te zijn begonnen. Zijn voornemen is er elke dag anderhalf uur aan te besteden. Een paar weken later somt Spier wederom in een brief de hoofdstukken op, waarbij hij sommige voorziet van een korte toelichting. "Wie finden Sie das Ganze?" wil hij van Mommsen weten.[87]

Na de oorlog studeert de gescheiden, alleenstaande Mommsen psychologie en kan zij zich als erkend psychochirologe en psychotherapeute in Berlijn vestigen. Op een goede dag wordt ze benaderd door een medewerker van de radio die over haar heeft gehoord. Ze gaat op zijn verzoek in om een voordracht over de chirologie te verzorgen. Maar nog voordat het tot een uitzending komt, is er een bericht. De uitzending is afgelast en ze wordt verzocht voor een gesprek langs te komen. Het toeval wil dat de chef van het radiostation ooit proefpersoon was bij Spier. Volledig overvallen door alles wat Spier over hem wist, was de man in shock weggelopen. Vandaar zijn beslissing om een uitzending over de psychochirologie af te keuren. Wanneer Mommsen dit hoort, meent ze dat deze man destijds onrecht is aangedaan. Het minste wat ze kan doen is begrip tonen. Ze vindt dat degene die hem als proefpersoon heeft meegenomen en plompverloren in de positie van Object heeft gezet, Object niet of onvolledig heeft

[84] Boe, 'In the palm of my hand', 41.

[85] Annamarie Hoffmann, dochter van Ludwig E.E. Hoffmann (1852–1932) en de Joodse Marie Mommsen-Weisbach (1875–1961), was de eerste vrouw van Konrad Mommsen (1896–1973), die een kleinzoon was van de auteur en Nobelprijswinner Theodor Mommsen (1817–1903) (email van Peter Köpf aan AN, 5 juni 2014).

[86] JWR in gesprek met Annamarie Mommsen.

[87] Van de twee brieven van Julius Spier aan Annamarie Mommsen, bewaard als kopie en gedateerd 1 en 23 april 1939, ontbreekt van de eerste de laatste pagina. Verder is er een kopie van een briefkaart van Spier aan Mommsen, 7 december 1939 (archief Ruth Busse-Spier).

geïnformeerd. Die persoon had de proefpersoon op z'n minst van te voren moeten vertellen dat Spier via de handen regelmatig kwesties en gebeurtenissen uit iemands leven zag die niemand wist.

Volgens Mommsen is zij na de oorlog de enige die in Berlijn als psychochirologe werkt. Ze zou succesvol zijn geweest en publiceert twee artikelen over psychochirologie.[88] Een ontmoeting met de Joodse kinderarts Else Liefmann, die in 1942 naar Zürich is gevlucht, is memorabel, aangezien Liefmann hogelijk verbaasd is door hetgeen Mommsen op basis van handafdrukken over patiënten weet vast te stellen. Mommsen vertelt hierover:

> Ik ben in Zürich geweest bij een vrouwelijke arts waarover ik gelezen had dat die ook de chirologie of de handdiagnostiek benutte. Zij werkte in een kliniek. Ik vroeg haar of ze handafdrukken had. Ik heb toen dingen verteld vanaf die afdrukken. Zij was er ondersteboven van want zij had eerst de mensen gezien en gesproken en de geneeskundige diagnosen vastgesteld. Pas daarna had ze de afdrukken gemaakt en had ze de proef op de som genomen. Ze analyseerde de hand dus met voorkennis. Ze was helemaal verrast dat ik die dingen zag zonder ooit de mensen gezien te hebben.[89]

Later in haar leven is Amélie Mommsen een goede vriendin geworden van Spiers dochter Ruth Busse-Spier. Volgens Ruth Busse is zij een van de vrouwen die altijd wat verliefde gevoelens voor haar vader heeft behouden.[90]

11.2.8 *Phyllis Jaarsma uit Amsterdam analyseert handen op het geschilderde doek*

Als de echtgenote van een vooraanstaand jurist in Amsterdam besluit Elisabeth (Bob) Jansma-Engers (Amsterdam, 12 maart 1896 – Sneek, 23 oktober 1982) haar werk als chirologe te verrichten onder het pseudoniem van Phyllis Jaarsma.[91] Ze publiceert twee boekjes onder die naam: *Handen in schilderkunst en praktijk* (1963) en *Wat handen vertellen* [1970].[92] Beide werken gaan in op een aantal karakters van op het doek geportretteerde personen, van wie de kunstenaar ook de handen heeft geschilderd. Op grond van haar handleeskundige kennis is Jansma-Engers in staat iets over die karakters te zeggen; inzichten tot stand gekomen door de bestudering van de handen zoals afgebeeld op de schilderijen. Gaandeweg ontdekt ze dat lang niet alle kunstenaars de handen van hun model conform de werkelijkheid hebben

---

[88] Mommsen, 'Wesen und Aufgabe der Psychochirologie', 871-876; *Id*., 'Chirologie und Prophetie', *Neue Wissenschaft* 1(6), 1951, 10-16.

[89] JWR in gesprek met Annamarie Mommsen. Else Liefmann (1881–1970) kwam uit Freiburg.

[90] Persoonlijke gesprekken AN met Ruth Busse, 23 en 26 september 2009.

[91] Elisabeth Engers was getrouwd met Kornelis Jansma (1891–1972), auteur van *Lely, de bedwinger der Zuiderzee* (1948) (Yvonne Laudy, 'Chirologe mevrouw Jaarsma over: Het geheim van onze handen', *De Telegraaf*, 26 maart 1966; Alexandra Nagel, 'Wat handen vertellen: Het contact tussen Phyllis Jaarsma en Godfried Bomans', *Goede Papieren* 9(2), 2015, 36-39, 37-38).

[92] Phyllis Jaarsma, *Handen in schilderkunst en praktijk*, (H.P. Baard, voorwoord), Amsterdam: Contact, 1963; *Id*., *Wat handen vertellen*, (Carel Willink, voorwoord), Amsterdam: Becht, [1970]. Vergelijk: Anoniem, 'Chirologie: Handen geven karakters aan Frans Hals' regentessen', *Haagse Post*, 7 maart 1959.

geschilderd. Soms ziet ze eenvoudigweg dat harmonie ontbreekt tussen de afgebeelde gezichten en lichaamshoudingen enerzijds en de handen anderzijds.

Doorslaggevend in de kunstzinnige wending van Jansma-Engers ontwikkeling als chirologe is een ervaring in 1952, in het Pradomuseum te Madrid. Moe had ze op een bankje gezeten en wat onbestemd voor zich uitgestaard. Recht voor haar hadden twee schilderijen van Anthonie van Dyck gehangen, een van zijn vrouw Maria Ruthven en een van de marquesa de Leganés. Terwijl de doeken gefixeerd binnen de lijsten zaten, waren de portretten voor haar geestesoog in een flits tot leven gekomen. Letterlijk tot léven. Heel helder had Jansma-Engers, lettend op de afgebeelde handen, de verschillen tussen de twee karakters gezien, "dat onnaspeurlijk iets in de handen, dat het ene beeld verschillend maakt van het andere".[93] Vanaf dat moment is ze gefascineerd door portretten en bestudeert ze talloze, realistisch op het schildersdoek afgebeelde handen.

Aangezien Jansma-Engers als Phyllis Jaarsma in haar publicaties nergens uitgebreid ingaat op haar bevindingen, zijn de meeste interpretaties tamelijk oppervlakkig. Bijgevolg zijn recensenten kritisch over deze originele benadering van de beeldende kunst.[94] Die kritiek vormt geen belemmering voor haar om met het verhaal het land in te gaan en lezingen te houden voor onder andere de Vereniging van Huisvrouwen. Telkens begint ze een voordracht met een algemene uitleg over de handleeskunde en regelmatig refereert ze aan haar eerste leraar, Julius Spier, aan wie ze veel te danken heeft. Deze uit Duitsland gevluchte Jood, zo vertelt ze dan, is volgens haar een buitengewone man geweest met een enorme kennis en nimmer falend psychologisch inzicht.[95]

Zonder nadere details te geven noemt Jansma-Engers 1936 of 1937 als het jaar waarin ze Spier leerde kennen. Ook vertelt ze dat ze van Spier heimelijk privéles heeft gehad, vermoedelijk in de periode 1940-1942. Alleen haar man was van deze afspraken in Amsterdam op de hoogte. Het kan zijn dat de lessen uit veiligheidsoverwegingen in het geheim plaatsvonden: Jansma-Engers was van vaderszijde Joods.

Vanaf eind jaren vijftig bereiken Phyllis Jaarsma's chirologische activiteiten af en toe het grote publiek door middel van artikelen in de krant en eenmaal een tv-programma.[96] Van

---

[93] Uit ongedateerde aantekeningen van Elisabeth Jansma-Engers voor een lezing (archief Bibi Dutry van Haeften-Gorter).

[94] Joke Fehmers, 'Hoe zien uw duimen er uit?', *Algemeen Handelsblad*, 10 februari 1961; Anoniem, 'Handen', *De Tijd-Maasbode*, 3 december 1963; Johan van der Woude, 'Handkunde', *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 juli 1964; Anoniem, 'Handen', *De Telegraaf*, 4 december 1964.

[95] Elisabeth Jansma-Engers, *A character study by means of chirology*, ongepubliceerde tekst, (19 pp.), 5-6, (archief Bibi Dutry van Haeften-Gorter). Vergelijk Jaarsma, *Handen in schilderkunst en praktijk*, 16. Aan een journaliste vertelde Jansma-Engers dat zij veel ervaring met handlezen had opgedaan in de polikliniek van W. Berger: "Voor het merendeel kreeg ik daar te maken met patiënten, die door de doktoren waren opgegeven. Soms bleek, dat ik via de bestudering van de handen tot een andere diagnose kwam dan de doktoren. Het was een verschrikkelijk interessante tijd. Soms had ik 35 patiënten per dag" (Yvonne Laudy, 'Chirologe mevrouw Jaarsma over: Het geheim van onze handen', *De Telegraaf*, 26 maart 1966). Gegevens over de polikliniek en W. Berger ontbreken. Ook onduidelijk is wanneer Jansma-Engers in deze kliniek heeft gewerkt.

[96] Anoniem, 'Chirologe Phil Jaarsma wil Anastasia-raadsel oplossen', *Haagse Post*, 16 mei 1959; Yvonne Laudy, 'Chirologe mevrouw Jaarsma over: Het geheim van onze handen', *De Telegraaf*, 26 maart 1966; *Id*., 'Handen

collega's uit het vakgebied staat bij haar de Indiër Mir Bashir in hoog aanzien.[97] Ze consulteert Bashir in Engeland omdat ze antwoorden zoekt op vragen die ze hem persoonlijk wil voorleggen. In Nederland staat ze op vriendschappelijke voet met de handlezer en astroloog Jack F. Chandu, die op zijn beurt haar handleeskundige kwaliteiten oprecht waardeert.[98] Daarentegen heeft Jansma-Engers een scherp oordeel over Mary Igel-de Graaf. In persoonlijke aantekeningen geeft ze te kennen dat deze handleeskundige altijd jaloers is geweest op haar succes en passages uit haar twee boeken heeft gekopieerd.[99] Met de handlezer en grafoloog Edgar Hirson/Hirsch heeft Jansma-Engers ook contact gehad. In het boek *Handen* dat zij van hem bezit, heeft Hirsch een persoonlijke opdracht geschreven. Opmerkelijk is verder dat zodra handlezen negatief in het nieuws is, ze als Phyllis Jaarsma niet schroomt te reageren en de discussie aangaat. Dit doet ze met name wanneer haar werk minachtend terzijde wordt geschoven.[100] Of wanneer een onderwerp haar raakt, zoals de transplantatie van een vinger naar de plaats van de duim ter compensatie van een verloren duim.[101]

Alles bij elkaar laat de nalatenschap van Bob Jansma-Engers een originele, eigenzinnige, gepassioneerde chirologe zien. Ze deed voortdurend haar best om de handleeskunde als een volwaardig, serieus vak- en onderzoeksgebied voor het voetlicht te brengen en bleef altijd verwijzen naar Julius Spier.

---

hebben voor haar geen geheimen: Phyllis Jaarsma heeft het vak met vallen en opstaan geleerd', *De Telegraaf*, 22 november 1970; Anoniem, 'Handen vertellen: Phillis [sic] Jaarsma en de chirologie', *Leeuwarder Courant*, 4 september 1973. Vergelijk Hawar, 'De psychische handjes van Hawar', *Leeuwarder Courant*, 28 september 1974. Jaarsma/Jansma is geïnterviewd voor het televisieprogram NOS-Kiosk, uitgezonden op Nederland 1, 20 mei 1973.

[97] Jansma-Engers bezocht Mir Bashir in het voorjaar van 1969. Vergelijk § 12.3.1 noot 29.

[98] Persoonlijke communicatie van AN met Bibi Dutry van Haeften-Gorter, 15-16 juli 2013. Over Chandu, zie § 12.4.

[99] De kritische uitspraken van Jansma-Engers over Igel-de Graaf zullen zijn ontlokt door een uitspraak van Igel-de Graaf. Zij vertelde namelijk aan een journaliste dat er in Nederland slechts enkele "handvormkundigen" werkzaam waren, "het betreft dan meestal particuliere praktijken, of incidentele adviezen aan museumdirecteuren om licht te werpen op karakters uitgebeeld op oude schilderijen via de handen" (Anoniem, 'Karakterologie: Mens achter masker. Gezichten liegen, handen niet', *Haagse Post*, 31 december 1960). Overigens was Mary Igel/Benner-de Graaf op haar eigen wijze eveneens succesvol (Bijlage 4, nr. 14).

[100] Bijvoorbeeld, naar aanleiding van een kritische opmerking in een artikel in *Oud Holland* stuurde Jansma-Engers als Phyllis Jaarsma een brief naar de redactie van het blad. De auteurs hadden gemeend dat ze Jaarsma's *Handen in de schilderkunst en praktijk* (1963) mochten "beschouwen als een uniek hand-boekje van on-wetenschap", aangezien zij Frans Hals' regentessen "hierin stuk voor stuk bij de hand [had] genomen, en de lezer feitelijk bij de neus" (P.J. Vinken & E. de Jong, 'De boosaardigheid van Hals' regenten en regentessen', *Oud Holland* 78(1/2), 1963, 1-26, 9 noot 15). Vergelijk Anoniem, '"Gitzwarte zielen" ontkleurd: Twee Amsterdammers ontrafelen de "psycholoog" Frans Hals', *Het Parool*, 18 april 1964.

[101] Jansma-Engers was van mening dat de transplantatie van een vinger naar de plek waar ooit een duim had gezeten niet zo vrijblijvend was als medici veronderstellen. Deze opvatting formuleerde ze naar aanleiding van het artikel '"Als ik me nog zonder duim zie knoeien…" Professor plant wijsvingers over. Alle patiënten overgelukkig', *De Telegraaf*, 28 april 1966, gepubliceerd naar aanleiding van het proefschrift van de plastisch chirurg Jacob Hage (1918–1973). Het krantenbericht bracht Jansma-Engers ertoe een exemplaar van haar eerste boek op de post te doen naar de chirurg dr. Teunis A. Donkersloot (1904–1977). Tijdens de ontmoeting die hierop volgde, onderwierp Donkersloot zich aan een handanalyse. Voorzien van beleefd doch uiterst kritisch commentaar stuurde hij het analyseverslag naderhand terug.

11.2.9 *Madame Freudenberg spreekt over "La chirologie d'après Julius Spier"*

Net als van Elsbeth Ackermann en Katya Klopfer is van Madame Freudenberg weinig overgeleverd. De reden om haar toch te noemen als een handlezeres die naam heeft gemaakt, is dat Madame Freudenberg als chirologe op gevorderde leeftijd in 1979 is uitgenodigd een voordracht te geven tijdens een conferentie in Frankrijk en omdat er een verwijzing is naar een conferentie in 1946 waar zij eveneens bij betrokken was.[102]

Freudenberg zou streng zijn geweest in haar chirologische analyses en hebben geweigerd iets over zaken te zeggen die iemands toekomst aangingen. Ze wilde vooral iemand helpen zichzelf in het heden te leren kennen. "Men voelde in haar een grote authenticiteit in haar zoektocht naar de innerlijke wereld en een enorme gevoeligheid", aldus het nawoord van de redactie van het blad dat de tekst van de lezing publiceert.[103] In die zinnen over Madame Freudenberg klinkt Julius Spier door.

Uit de weergave van de voordracht, gehouden op 15 december 1979 en getiteld *La chirologie d'après Julius Spier*, blijkt bovendien dat Freudenberg van allerlei details uit Spiers leven op de hoogte is. Zo vertelt ze dat Spier verschillende keren in Zwitserland heeft gewerkt in "l'hôpital psychiatrique de Burghölzli" en in "maisons de tuberculeux, où il a établi les résultats de ses recherches".[104] Ook weet ze dat hij in Nederland heeft meegewerkt met een arts gespecialiseerd in kankeronderzoek. Daarnaast vertelt ze dat Spier de rechterhand als 'voorouderhand' beschouwt en de linkerhand als de 'persoonlijke' hand. Het verschil zou Spier hebben ontdekt door de bestudering van de handen van soldaten bij wie tijdens de Eerste Wereldoorlog de linkerhand verminkt was geraakt.[105]

Annamarie Mommsen geeft aan dat er in Frankrijk "nog een vrouw van de cursus" met de psychochirologie is doorgegaan.[106] Deze vrouw zal Madame Freudenberg zijn geweest.

---

[102] Henri Mangin, *Die Hand ein Sinnbild des Menschen: Eine Abhandlung über die Chiroskopie*, (Marie-Madeleine Davy, voorwoord; Marcel Pinloche, illustraties; Ursula von Mangoldt, vertaling), Zürich: Rascher Verlag, 1951, 14 noot 10: "Conférence du 11 avril 1946, de Mme Freudenberg". Op dezelfde pagina verwijst Mangin naar Charlotte Wolff en Henri Wallon.

[103] Anoniem, 'Note de 3e Millénaire', 21 april 2010, URL http://www.revue3emillenaire.com/blog/la-chirologie-dapres-julius-spier-par-madame-freudenberg/ (geraadpleegd op 30 september 2017): "Mme Freudenberg (…) était rigoureuse quant à ses analyses chirologiques et refusait de parler des lignes des mains au-delà de l'âge de la personne qui la consultait. L'important était d'aider la personne à se connaitre dans le présent et non à se projeter dans l'avenir… On sentait en elle une grande authenticité dans sa quête du monde intérieure et une grande délicatesse."

[104] Madame Freudenberg, 'La chirologie d'après Julius Spier', *Revue Panharmonie* 184, november 1980, URL http://www.revue3emillenaire.com/blog/la-chirologie-dapres-julius-spier-par-madame-freudenberg/ (geraadpleegd op 30 september 2017). Dezelfde webpagina toont het vervolg op het artikel: Madame Freudenberg, 'La psychochirologie', *Revue Panharmonie* 189, januari 1982; *Id*., '(suite)', *Revue Panharmonie* 190, april 1982.

[105] *Ibidem*: "Au cours de ses études après la première guerre mondiale auprès des soldats mutilés de leur main gauche, Spier a constaté que la main droite de l'homme révèle ses dispositions héréditaires et que l'on peut donc, de cette main droite, tirer de nombreuses conclusions concernant les raisons des difficultés, des troubles, des hésitations, impressions et disposition des maladies, apparentes dans la main gauche qui était toujours significative pour l'individu lui-même, chez des mutilés de la main droite." Vergelijk Spier, 'Hände sprechen', 690.

[106] JWR in gesprek met Annamarie Mommsen-Hoffmann.

Uit de bovenstaande paragrafen kan worden afgeleid dat deze tien leerlingen door Spier op het pad van handlezen zijn gezet en vervolgens een eigen manier van werken hebben ontwikkeld. Al deze personen zijn op een bepaalde manier succesvol met het handlezen geworden. Verspreid over de wereld zijn zij pionierend voortgegaan met wat zij in beginsel van Spier hebben geleerd. Allen zijn er volledig van overtuigd dat het handlezen zoals zij dat beoefenen een waardevolle methode is om mensen te helpen. Daarbij zijn Charlotte Wolff, Julie Neumann, Katya Klopfer, Margaret Mamlok, Kate Marcus, Annamarie Mommsen, Phyllis Jaarsma en Madame Freudenberg Spier als leraar erkentelijk geweest.

11.3 Hertha Levi voegt bij de herdruk van Spiers boek een appendix met eigen materiaal toe

De laatste keer dat Julius Spier in Engeland is, in augustus-september 1939, vertrouwt hij hoogstwaarschijnlijk Hertha Levi een kopie toe van zijn manuscript *Kinderhände*. Levi krijgt of neemt de verantwoordelijkheid op zich om deze Duitse tekst door Victor Grove – met wie ze in 1950 in het huwelijk treedt en die Spier zelf "as early as 1937 at a seminar in Switzerland" heeft ontmoet[107] – te laten vertalen en uitgegeven te krijgen. De publicatie van *The hands of children* (1944) zorgt ervoor dat Spiers gedachtegoed over handlezen een groter, Engelstalig publiek bereikt.

Levi weet dat Spier de intentie had om nog twee boeken te schrijven: een over de handen van volwassenen en een over de handen van geesteszieken. Als gevolg van zijn voortijdig overlijden zijn deze nooit gerealiseerd. Dit brengt haar tot het voornemen een supplement samen te stellen uit ongepubliceerd materiaal. Maar door de gecompliceerde oorlogsomstandigheden zijn veel, zo niet alle notities verloren gegaan die Spier had verzameld voor zijn volgende boeken. Het lukt Levi slechts om een reeks aantekeningen van cursusbijeenkomsten psychochirologie veilig te stellen, waaronder een paar uit Spiers periode in Amsterdam. Deze aantekeningen stuurt ze in typoscript, vermoedelijk als ze met de tweede druk van *The hands of children* bezig is, naar de dochter van Spier in Berlijn (Bijlage 5). Aan de herdruk, verschenen in 1955, voegt Levi een eigen bijlage toe over de handen van een aantal geesteszieken. Het onderzoek hiervoor heeft ze in een ziekenhuis in Engeland verricht.[108] Voor zover bekend heeft Hertha Grove-Levi zich na haar emigratie naar de Verenigde Staten niet meer met het handlezen beziggehouden. Ook heeft ze nadien het contact met Ruth Busse niet meer onderhouden.

---

[107] Kopiebrief van Victor Grove aan de redacteur van *The New York Times*, 3 maart 1984 (archief Uitgeverij Balans; deze kopie was oorspronkelijk door Hertha Grove-Levi naar Henny Neitzel-Tideman gestuurd). Mogelijk houdt het seminar waar Grove Spier ontmoette verband met de cursusaantekeningen uit Ascona, zie Bijlage 5, nr. 5. Over Victor Grove (1902–1987) en de totstandkoming van de vertaling, zie Nagel, 'Herta Levi', 98.

[108] Herta Levi, 'Appendix 2: The hands of the mentally diseased', in: Spier, *The hands of children*, 1955, 167-183. Voor een korte, kritische bespreking zie B.W. Pickford, 'The hands of children: An introduction to psycho-chirology', *British Journal of Psychology* 46(3), 1955, 231. De herdruk zou voor de uitgeverij een mislukking zijn geweest (brief van Norman Franklin aan Ruth Busse-Spier, 20 oktober 1960; archief Uitgeverij Balans).

Ondanks het feit dat Julius Spier een belangrijke liefde in haar leven was, is Grove-Levi voor zowel de buitenwereld als binnen de eigen familie- en vriendenkring uiterst terughoudend geweest over haar relatie met Spier. Een uitzondering is de brief die ze schrijft aan Henny Tideman, nadat ze de Engelse vertaling van *Het verstoorde leven* heeft gelezen. Hieruit blijkt dat zij en haar man het vreselijk vinden dat Spier en de handleeskunde in *An interrupted life* (1984) slecht uit de verf komen. Verder vindt ze dat Hillesum weinig over Spiers boek heeft geschreven:

> I think that parts of Etty's Diary are misunderstood. That is how it could happen that while Etty comes out well in most of the previews I have seen from England and the US, our friend Jul [Julius Spier] is not faring so well. When we came across a second time about Spier being called a "charlatan", my husband got quite angry and wrote enclosed letter to the New York Times. I hope they will print it.
>
> Strangely enough, Etty mentions not one word about something of such vital importance to Jul as his HANDS OF CHILDREN book. It must have come up one way or other every day. The seriousness with which Jul approached his work, in the book is brought to a charisma guru type level, which, to be sure, was present too, yet represented a mere part of it. But then, she wrote a diary, her own private diary (which isn't quite so private any more). However, the way I see it, in all fairness, a lot needs to be put right about Spier, his character and his work.[109]

De brief die Victor Grove naar *The New York Times* stuurt om het negatieve beeld van Spier te ontkrachten, bevat het argument dat Carl Gustav Jung "had thoroughly tested the genuine talent of Spier, personally, and at the renowned Burghölzli psychiatric hospital".[110] Jung was volgens Grove niet het type man om zich te laten misleiden door de trucs van een charlatan. Ook meent hij dat Etty Hillesum "distressed" zou zijn geweest, indien zij zou hebben beseft ongewild te hebben bijgedragen "to a misjudgment of Spier's work".[111] De krant heeft deze brief niet geplaatst.

Zelf heeft Hertha Grove geen actie ondernomen om Julius Spier te ontdoen van het negatieve imago dat hem ten deel is gevallen na de verschijning van Hillesums dagboeken. Maar ze klonk iedere keer verheugd toen ze, dementerend, vernam dat er aan een boek over hem werd gewerkt – dit proefschrift.[112]

---

[109] Brief van Herta Grove-Levi aan Henny Neitzel-Tideman, 5 maart 1984 (archief Denise de Costa). Het artikel waarnaar wordt verwezen betreft Des Pres, 'Eros, God and Auschwitz', *The New York Times*, 29 januari 1984. Dit stuk is vertaald als 'Eros, God en Auschwitz', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 68-73. Vergelijk Nagel, 'Herta Levi', 102.

[110] Kopiebrief van Victor Grove aan de redacteur van *The New York Times*, 3 maart 1984 (archief Uitgeverij Balans).

[111] *Ibidem*.

[112] Nagel, 'Herta Levi', 92.

11.4 Een paar Spierclubvrienden hebben het handlezen voor zichzelf gestalte gegeven

Eerder is uitgelegd hoe Etty Hillesum hard op weg was een goede assistente van Julius Spier te worden (§ 7.4.3). De vervolging van de Joden en Spiers overlijden hebben een kentering in Hillesums handleeskundige ontwikkelingsgang teweeggebracht. Maar wanneer de omstandigheden anders zouden zijn geweest, of in het geval zij de oorlog zou hebben overleefd, is de kans klein dat ze zich als handlezeres zou hebben ontplooid. Schrijven was haar talent. Zij zou eerder, zoals ze weleens opperde, kroniekschrijfster van haar tijd geworden.[113]

In haar dagboeken en brieven heeft Hillesum het nooit uitgebreid over de handleeskunde gehad. Dit neemt niet weg dat vanuit handleeskundig perspectief meerdere passages uit haar werk relevant zijn. Want al zijn er hooguit korte opmerkingen over het handlezen, bijvoorbeeld naar aanleiding van gesprekken met Spier over mensen wiens handen hij had bestudeerd, toch geven deze fragmenten inkijkjes in een levendige praktijk. Relevant zijn eveneens de door Hillesum geschreven protocollen.[114] Bovendien getuigen Hillesums egodocumenten van de psychologische invloed die het contact met Spier op haar had. Feitelijk kent Spiers nalatenschap daarom nog een andere kant: de meer psychologische, tot uitdrukking gekomen in de verschillende getuigenissen van de personen die het contact met Spier aan den lijve hebben ervaren (§ 2.3.2-3). Dit zijn de veelal onzichtbare sporen, of, zoals Han Wegerif het formuleerde, de invloed van Spiers gave om “kommer weg te nemen”.[115]

Er zijn meer handleeskundige sporen van Julius Spier binnen de Amsterdamse vriendengroep te vinden. Van Gera Bongers, bijvoorbeeld. Zij verhuisde na de oorlog naar Johannesburg en raakte betrokken bij de antroposofie. Toch weerhield dit haar niet om altijd op iemands handen te letten en op latere leeftijd onder meer *Die Hände offenbaren den Menschen* (1966) van Norbert Glas te bestuderen.[116] De volgende paragrafen laten nog een paar van zulke sporen zien. Het zijn sporen die het beeld als zou Spiers handlezen bijna tegelijk met hem zijn gestorven verder tegenspreken.

---

[113] Hillesum, *Het Werk*, 91 (15 augustus 1941), 511 (10 juli 1942), 540 (28 juli 1942), 578 (8 oktober 1942), 618 (december 1942), 874 (25 augustus 1942). Hillesum meende ook een keer dat “op den duur, over 10 jaar of zo, een psychologische practijk” niet gek voor haar zou zijn (Hillesum, *Het Werk*, 82 (7 augustus 1941)).

[114] Bijlage 1, tabel 1 nrs. 21, 25 en 27. Vermoedelijk schreef Hillesum ook protocollen nrs. 26 en 29.

[115] Naar aanleiding van Spiers overlijden schreef Han Wegerif rond 17 september 1942: “Velen kwamen tot hem, belast en beladen, en hy had de gave, by zeer velen kommer weg te nemen, de persoonlijkheid te ontdoen van (…) vreemde aangroeisels, (‘Werde, der du bist.’), de plaat van ingebeelde waanvoorstellingen te doen wyken, neerdrukkende banden aan het voorgeslacht aan het licht te brengen en losser te maken. In al deze patienten is iets veranderd, zy gedragen zich anders, hun leven zou op andere wyze verloopen zyn, als Spier daar niet op had ingewerkt.” Bron: de bijlage ‘Wat Mijnheer Wegerif had willen zeggen’, bij het begrafenisverslag dat Henny Tideman op 24 september 1924 naar Hanneke en Pieter Starreveld stuurde (archief Denise de Costa).

[116] Emails van Annette Chouler-Bienewitz aan AN, 17 en 22 juni 2011. Norbert Glas (1897–1986) was een Oostenrijkse arts, antroposoof en fysiognomist.

11.4.1 *Adri Holm en Dicky de Jonge continueren het gezamenlijk handlezen*

Na het heengaan van Spier is Adri Holm de drijvende kracht achter een klein groepje cursisten dat het gezamenlijk 'handen van Objecten bestuderen' voortzet. Dicky de Jonge neemt hier aan deel. Afgaand op de handafdrukken en analyseverslagen die Van de Heuvel-de Jonge heeft bewaard, heeft het groepje vanaf 29 september 1942 tot en met eind januari 1943 bijna wekelijks volgens de geijkte procedure handanalysen gemaakt.[117] Daarna zorgen de oorlogsomstandigheden voor steeds meer belemmeringen en worden er nog slechts af en toe handen geanalyseerd en verslagen uitgetypt.

Zonder de bijbehorende protocollen uit te werken, maakt De Jonge in 1943-1944 ook regelmatig zelfstandig handafdrukken en analyses voor leerlingen van de school waar ze lesgeeft, en voor vrienden, familieleden en bekenden. Na de oorlog heeft ze de behoefte aan nieuwe uitdagingen en solliciteert naar een baan op de Nederlandse Antillen. Dertig jaar lang staat ze op de Boven- en Benedenwindse Eilanden voor de klas. Ze trouwt, krijgt twee dochters en heeft amper tijd voor het handlezen. De afdrukken van de handanalyses die ze tussen 1946 en 1954 sporadisch maakt, zijn bewaard bij de protocollen en handafdrukken geproduceerd onder de supervisie van Spier. Verder is zij altijd op handen blijven letten.

Net als Dicky de Jonge heeft Adri Holm van het handlezen nooit haar werk gemaakt en leest ze handen louter voor geïnteresseerden. Wel is ze een "fervent beoefenaarster" ervan en leent ze na de oorlog ooit van Liesl Levie Spiers boek *The hands of children* (dat ze tot ergernis van Levie nooit heeft teruggegeven).[118] Holms belangstelling voor handlezen vermindert wannneer zij zich begint te verdiepen in de antroposofie, in 1957 naar Zeist terugverhuist en in het antroposofische bejaardentehuis Huize Valckenbosch gaat werken. Van haar familie – Holms vader en twee jongere broers met hun gezinnen – zal Holm geen support hebben gehad voor de handleeskunde. Men had Spier met al die vrouwen om zich heen de bijnaam de Rattenvanger van Hamelen gegeven.

11.4.2 *Liesl Levie en Mimi Götte/Veerman-de Vries lezen vlak na de oorlog enige tijd handen*

Ergens in juni 1943 is ook het gezin Levie naar kamp Westerbork gedeporteerd. Een van de weinige bezittingen die Liesl Levie voor zichzelf meeneemt, is Spiers cursusstencil *Methode der Handanalyse*. Ze herinnert zich naderhand dat ze het heeft vertaald en dat het meeste papier is gebruikt als toiletpapier. "I didn't lose it", klonk het realistisch, "we needed it".[119]

In maart 1946 keert Levie vanuit Bergen-Belsen via een omweg terug naar Amsterdam. Ongeveer een half jaar lang beoefent ze – ze is een weduwe geworden – het handlezen om

---

[117] Alexandra Nagel, 'Protocollen en vellen boterhampapier: Inventarisatie van een verzameling handanalysen uit de school van Julius Spier', in: Klaas A.D. Smelik, Ria van den Brandt & Meins G.S. Koetsier (redactie), *Etty Hillesum in perspectief* (Etty Hillesum Studies 4), Gent: Academia Press, 2012, 61-75, 63-65.

[118] JWR verslag van een telefoongesprek met J.M. Fijters-Holm; JWR interviewverslag met Liesl Levie.

[119] Rogers, [*Verslag van gesprekken met Liesl Levie*], 26.

een inkomen te genereren. Maar het valt haar te zwaar. Er is te veel wat ze niet weet, omdat Spier allerlei informatie niet mondeling heeft overgedragen, laat staan schriftelijk heeft uitgewerkt.

Tien jaar na de oorlog besluit Levie Nederland te verlaten en volgt ze haar dochters naar de kibboets Ga'led. In Israël ontmoet ze eenmaal Spiers leerling Julie Neumann en maakt voor haar een handanalyse.[120]

Liesl Levie's handleesactiviteiten zijn enigszins vergelijkbaar met die van Mimi Veerman-de Vries. Nadat Mimi Veerman eind januari 1942 proefpersoon is geweest, hebben de leerlingen gevraagd of zij 'geschikt zou zijn voor de chirologie'. Daarop antwoordde Spier dat hij bij het zien van haar buitenhand zich had afgevraagd "of ze al eens zo iets gedaan heeft"; ze zou het kunnen "daar ze een goede intuitie [heeft]".[121] Vervolgens heeft Spier Veerman-de Vries gratis aan de psychochirologielessen laten deelnemen, omdat hij weet dat het haar aan financiële middelen ontbreekt.[122] Op een bepaald moment is ook Mimi Veerman opgepakt en naar Westerbork en Theresienstadt weggevoerd. Ze overleeft beide kampen. Terug in Nederland, pakt ze als weduwe Mimi Veerman-de Vries het handlezen op om een bron van inkomsten te hebben. Eenmaal hertrouwd studeert Mimi Götte-de Vries pedagogiek en begint ze een eigen praktijk als pedagoge.[123]

Op informele wijze is Götte-de Vries altijd handen blijven lezen. Het cursusstencil van Spier, gevuld met telegramstijl-achtige aantekeningen die zij tijdens de lessen in Amsterdam noteerde, heeft ze haar leven lang bewaard. Op een apart vel typte ze de titels van boeken en artikelen over handleeskunde die ze blijkbaar belangrijk vond. Bovenaan het korte gevarieerde lijstje staat Spiers boek, zowel de Engelse uitgave uit 1944 als de tweede druk van de Nederlandse vertaling, uit 1984. Ook *Handen in de schilderkunst en praktijk* van Phyllis Jaarsma is in dit overzicht opgenomen.[124] Een en ander laat zien dat Mimi Götte-de Vries Spier nooit is vergeten.

---

[120] JWR in gesprek met Liesl Levie.

[121] Uit het protocol van Mimi Veerman-de Vries (Bijlage 1, tabel 1 nr. 37).

[122] Gesprekken van AN met Chaja Kruijssen, 13 december 2008 en 5 oktober 2015.

[123] Het protocol van Mimi Veerman vermeldt dat de "bov.,Ven." (bovenvenusberg) in de linkerhand duidt op een "paedagogiese aanleg" (Bijlage 1, tabel 1 nr. 37).

[124] De overige titels op het lijstje van Mimi Götte waren: Benham, *The laws of scientific handreading* (1935); Desbarrolles, *Les mystères de la main* (1972); Ellis, *Karakteranalyse en levens-prognose uit de menschelijke hand* (1933); Hirsch, *Chirologie: Hand en karakter* [1952]; Issberner-Haldane, *Die medizinische Hand- und Nageldiagnostiek* (zonder jaartal; facsimile van de 1925 uitgave); Jaquin, *The signature of time: The revealing symbol. The human hand* (1940); Kahn-Koopman, 'Dermatoglyfen en erfelijke afwijkingen', 2141-2146; Hans Kurth, *Die Zukunft deines Kindes, gelesen aus der Hand des Neugeborenen* (1970); Lomer, *Die Sprache der Hand* [vermoedelijk 1979]; Mangin, *Telle main tel homme* (1946), *Étude clinique et psychologie des ongles* (1946), *La main, portrait de l'homme* (1947); Von Mangoldt, *Sinnesstörungen in der Signatur der Hand* (1950), *Kinderhände sprechen* (1951); Parker, *Handboek der handleeskunde* (1936); Révèsz, *De menschelijke hand* (1941).

11.4.3 *Johanna Smelik herziet haar mening over Spier en handlezen*

Op aandringen van Etty Hillesum laat Johanna Smelik een keer haar handen aan Spier zien. “Ik moest en zou ook met die handen naar Spier”, herinnert zij zich in het gesprek met Jan Willem Regenhardt, en: “Etty heeft het me kwalijk genomen dat ik nooit naar dat protocol gevraagd heb.”[125] Hillesum en Smelik hebben vanaf 1935 of 1936 een hechte vriendschap opgebouwd.[126] Maar met de komst van Spier in Hillesums leven heeft Smelik het gevoel gekregen niet meer echt met Hillesum te kunnen praten. Met tegenzin is ze naar Spier toegegaan en uit een soort rancune heeft ze geen belangstelling getoond voor het analyseverslag dat Hillesum van de sessie maakte. Hier komt bij dat Smelik een aantal keer met Mischa Hillesum een spiritistische seance heeft bezocht. Mischa zou daar vol van zijn geweest. Toen de twee Etty vroegen om een keer mee te gaan, reageerde deze in de trend van ‘ja zeg, toe nou’. Om die reden, en omdat ze ervan overtuigd is dat handlezen onzin is, verwijt Johanna Smelik haar vriendin: “Ja, niet naar Mischa’s spiritistische seances en wel naar die onzin, die gekke handlijnkunde van Spier!”[127]

Los hiervan heeft zich volgens Smelik een “aparte geschiedenis” afgespeeld:

> Mien Duymaer van Twist, een actrice die precies het tegendeel was van Etty qua karakter, maakte kennis met Etty. (…) Die Mien Duymaer van Twist deed ook aan handlijnkunde, dus dat was voor Etty zo’n prachtige ontmoeting. Ze zei nog: ‘Je moet zorgen dat je Mien Duymaer van Twist bij Pa Han in huis krijgt.’ Ze dacht ‘dan heeft Pa Han meteen gezelschap [als ik in Polen ben]’. Ik heb Mien nog meegenomen naar Pa Han. Zij heeft hem toen een brief geschreven, een afwijzing. Ze had er helemaal geen zin in. Maar zo enthousiast was Etty dus over Mien en haar handlijnkunde.[128]

Later in haar leven is Johanna Smelik zelf het handlezen gaan beoefenen. Ze zou erbij zijn geweest toen een jongen, wiens handen werden gelezen, te horen kreeg dat hij maar van zijn leven moest genieten, want hij zou niet oud worden. Drie maanden later was die jongen

---

[125] JWR in gesprek met Johanna Smelik, deel 1.

[126] In het gesprek met Regenhardt noemde Johanna Smelik 1934 als het jaar waarin zij Hillesum leerde kennen, maar volgens Klaas Smelik jr. moet dit later zijn aangezien hun vader, Klaas Smelik sr., Hillesum pas in 1935 voor het eerst ontmoette (JWR in gesprek met Johanna Smelik, deel 1; Klaas A.D. Smelik, ‘Romantiek aan de IJssel: De eerste ontmoeting tussen Etty Hillesum en Klaas Smelik senior’, in: Smelik, Van den Brandt & Coetsier, *Etty Hillesum in perspectief*, 49-60).

[127] *Ibidem*; het citaat is geredigeerd door AN.

[128] *Ibidem*. Deze anekdote is niet geverifieerd. Johanna Smelik had een “levendige verbeelding” (email van Klaas Smelik jr. aan AN, 29 april 2018). Het is dus mogelijk dat het verhaal geen grond heeft. Wilhelmina Harmance Martine (Mien) Duymaer van Twist (1891–1967) is driemaal bij Philip Meerloo geweest voor een consult. Meerloo had een van haar handafdrukken in zijn boek willen opnemen (archief Philip Meerloo). Actrice en schrijfster Marjan Berk (g. 1932) vertelde dat Duymaer van Twist haar rond 1959 eenmaal in de handen heeft gekeken en toen voorspelde “dat het in de liefde niets meer zou worden” (telefoongesprek van AN met Marjan Berk, april 2012).

overleden. “Dan zeg je niet meer ‘dat [handlezen] is onzin’”, reflecteert Smelik.[129] Vermoedelijk begrijpt ze door deze ervaring Hillesums ‘geloof’ in de handleeskunde. Zelf is ze, zo geeft ze aan, een “fervent handlijnkundige” geworden en claimt ze er veel resultaten mee te hebben geboekt.[130] Ze krijgt grote bewondering voor Spier. Vandaar dat ze het voor hem opneemt als hij na de verschijning van *Het verstoorde leven* (1981) door Swiep van Wermeskerken als een goeroe wordt weggezet. “Het knappe van Spier was”, aldus Smelik in haar repliek, dat hij Hillesums “vele innerlijke antennes, die haar scherpe verstand verre overtroffen” “tot bewustzijn” heeft gebracht.[131]

11.4.4 *Henny Neitzel-Tideman wil ‘S.’ recht doen en schrijft een essay over hem*

Als laatste leerling die een handleeskundig spoor nalaat, moet Henny Tideman worden genoemd. Volgens Spier bezat Tideman een “seelische Intelligenz”.[132] Hij achtte haar, zoals hij aan zijn verloofde Hertha liet weten, een begaafde en ijverige *Schülerin*. Maar een volle baan, de spanningen van de oorlog, verhuizingen, gezondheidsproblemen en een ongelukkig huwelijk, zorgen ervoor dat Henny Neitzel-Tideman zich op andere zaken moest concentreren en na het overlijden van Spier het handlezen nooit meer heeft beoefend. Wel is zij direct na Spiers heengaan op zoek gegaan naar een mogelijkheid om een boekje met ‘wijsheden van Julius Spier’ uitgegeven te krijgen.[133] Ook heeft zij haar dagboeken uit die tijd, verschillende cursusaantekeningen en het cursusstencil *Methode der Handanalyse* altijd bewaard. Tegen de tijd dat *Het verstoorde leven* uitkomt en de uitgever haar opzoekt, is ze, zoals ze zelf zegt, “Etty ‘bijna’ vergeten”, maar Julius Spier niet.[134] Waarschijnlijk is Spier Tidemans grote liefde, niet haar Zwitserse echtgenoot. Zo heeft ze vijf jaar na de oorlog en drie jaar vóór haar huwelijk aan Spierclubvrienden geschreven dat zij in Groningen, waar zij indertijd woont, nooit een man spreekt en met “Sehnsucht” terugdenkt aan “de heerlijke middagen met Spier”.[135] Ook

---

[129] JWR in gesprek met Johanna Smelik, deel 1. Het interviewverslag wekt de indruk dat Mien Duymaer van Twist deze voorspelling had gedaan en dat Johanna daarbij aanwezig was. Klaas Smelik jr. liet weten deze anekdote sinds 1955 van zijn halfzus Johanna te hebben gehoord. Daarin speelde dan zij, Johanna, de hoofdrol, niet Duymaer van Twist (email van Klaas Smelik jr. aan AN, 29 april 2018).

[130] *Ibidem*.

[131] Smelik, ‘Open brief aan mevrouw Van Wermeskerken’, 20; vergelijk § 2.2.

[132] Hillesum, *Het Werk*, 581 (12 oktober 1942); brief van Julius Spier aan Hertha Levi, 30 januari 1940 (archief Michael Freyhan; zie het citaat in § 7.2.2).

[133] Nagel, ‘Wanneer schreven Henny Tideman en Etty Hillesum in *Levenskunst*?’, 154-155; *Id*., ‘Henny Tideman en de wijsheden van Julius Spier en anderen’, 163-167.

[134] Henriëtte M. Neitzel-Tideman, *Wie was de ‘S.’ van Etty?*, (Alexandra Nagel, redactie), ongepubliceerd essay, 2010, (22 pp.), 1 (het origineel bevindt zich in het archief van Pim & Pia Tideman).

[135] Brief van Henny Tideman aan Hanneke en Pieter Starreveld, 9 juni 1950 (archief Denise de Costa). Zie ook de video-opname van het interview van Tineke Metz met Tineke (Tien) van Heulen over Henny Tideman [ca. 2006], (archief Etty Hillesum Centrum, Deventer). Henny Tideman en Carl F. Neitzel (1895–1964) trouwden op 6 oktober 1953. Neitzel was ongelukkig in Nederland en in het huwelijk. In 1957 keerde hij naar Zwitserland terug, alwaar hij overleed voordat een slepende echtscheidingsprocedure tot een afronding kwam.

staat op het nachtkastje van haar flat in Zeist, waar ze in december 1967 naartoe is verhuisd, geen foto van haar overleden man, maar van Julius Spier.[136]

Zodra Neitzel-Tideman als gevolg van het succes van *Het verstoorde leven* veelvuldig voor 'praatjes' wordt uitgenodigd, geeft ze daar gehoor aan. Men vraagt haar om over Etty Hillesum te vertellen, aangezien zij Hillesum persoonlijk heeft gekend. Telkens brengt ze dan nadrukkelijk Spier ter sprake om hem "beter tot zijn recht te doen komen".[137] Ze vertelt dat Spier geen hand*lijn*kundige was, maar een *hand*kundige. Spier had aandacht voor de héle hand, de palmen waren slechts een onderdeel van de handanalyse geweest. Ze benadrukt verder dat hij niet aan waarzeggen deed en een grote invloed had op de ontwikkeling van Etty Hillesum.

In 1985-1986 is Neitzel-Tideman bezig om een klein boekje over Spier te schrijven. In de inleiding van dit ongepubliceerde essay onder de titel *Wie was de 'S.' van Etty?* legt ze uit dat de aanleiding voor het schrijven de publicatie van Hillesums dagboeken is. *Het verstoorde leven* is "met razende snelheid over de wereld" gegaan en Hillesum komt hierin naar voren "als een heilige, als een heldin, een filosofe, een schrijfster eerste klasse...".[138] Graag onderschrijft Tide-uit-de-dagboeken dit alles, maar, vraagt ze retorisch, waar is Spier gebleven? Naast God, die haar de aanleg voor schrijven gaf en haar op haar weg begeleidde, was Spier de man aan wie Hillesum alles te danken had. Hij had haar uit de bolster gepeld, waarin ze als het ware gevangen had gezeten. Over Hillesum zijn artikelen geschreven en colleges gegeven; er zou nog wel meer verschijnen en gebeuren. Goed, dit mag van Neitzel-Tideman,

> [m]aar waar blijft Spier? Zou Etty zelf zo dankbaar zijn voor het feit dat men hem een *charlatan* noemt? Degenen die Spier even goed hebben gekend als zij, en misschien zelfs beter, weten dat hij overal in haar boeken verscholen is![139]

De vroegere vriendin van Hillesum gaat in haar manuscript betrekkelijk uitgebreid in op het handlezen. Ze wijst onder meer enkele uitspraken aan waarvan het lijkt dat ze uit Hillesums mond komen, maar die in werkelijkheid van Spier afkomstig zouden zijn.

De verschijning van de integrale editie van Hillesums werk, *Etty* (1986), brengt Neitzel-Tideman ertoe haar project te staken. In die uitgave vindt zij Spier beter tot zijn recht komen dan in *Het verstoorde leven* en *In duizend zoete armen*. Haar 'boekje' is niet meer nodig. Toch verzoekt zij vóór haar overlijden familieleden zorg te dragen voor de publicatie van haar manuscript.[140]

Het initiatief van Henny Neitzel-Tideman om haar herinneringen aan Julius Spier op papier te zetten, is dus een direct gevolg van het succes van de verschijning van een selectie uit

---

[136] Hillie van de Peppel, 'Herinneringen aan Henny Neitzel-Tideman en Peter Dijkema', *C.H.S.-Reünisten Zetten*, 2014, 6-7, 7.

[137] Brief van Henny Neitzel-Tideman aan Hanneke en Pieter Starreveld-Stolte, 14 maart 1984 (archief Denise de Costa).

[138] Neitzel-Tideman, *Wie was de 'S.' van Etty?*, 1.

[139] Neitzel-Tideman, *Wie was de 'S.' van Etty?*, 1-2.

[140] Persoonlijke communicatie van AN met Pim en Pia Tideman-Kalt, 20 november 2009.

Hillesums dagboeken en de negatieve receptie die daaruit voor Spier voortvloeide (zie § 2.1). De publicatie van Spiers *Worden wie je bent: Een inleiding in de psychochirologie* (1982) is eveneens een direct gevolg van het succes van *Het verstoorde leven*. Ondanks de moeilijkheidsgraad van dit boek – en een kritische recensie[141] –, heeft *Worden wie je bent* ervoor gezorgd dat Spiers psychochirologie in een nieuw, niet per definitie handleeskundig milieu onder de aandacht is gebracht.

Vermoedelijk zijn, behalve Hertha Grove-Levi, Spiers andere niet-Nederlandse en nog in leven zijnde leerlingen en cursisten niet op de hoogte geweest van de publicatie van Hillesums werk. Zij zullen daardoor geen weet hebben gehad van de negatieve beeldvorming die hun voormalig leermeester sinds de jaren tachtig ten deel is gevallen.

In de herinneringen van bijna alle bovengenoemde personen komt Spier naar voren als de getalenteerde, sterk intuïtieve handlezer van wie ze een bepaalde periode les hebben gehad; een man die het toekomst voorspellen ten strengste verbood en mensen in hun wezenskern wilde bekrachtigen. Misschien dat zij hem ook zagen als een man die vrouwen aantrok, een charmeur, maar zij hebben zich, voor zover bekend, daarover nooit in specifieke zin uitgelaten.

Opmerkelijk is tenslotte dat bij meerdere leerlingen een sterke intuïtie of buitengewone gevoeligheid is waargenomen en dat Spier bij sommigen deze aanleg aan hun handen heeft gezien. Dit wekt de indruk dat intuïtie en eventueel een paranormale gave voor Spiere belangrijke criteria waren om in te schatten of iemand een goede handlezer zou kunnen worden.

[141] Anoniem, 'Julius Spier en de onzin waarin je moet geloven', *Trouw*, 28 maart 1983. Een neutraal positieve recensie was van Henk Egbers, 'Handen vertellen veel over de mens: Etty Hillesum bracht Julius Spier terug', *De Stem*, 7 januari 1983.

12 De handleeskunde na 1945 bevat sporen van Spier

De sporen van Julius Spier blijken verder te reiken dan de kring van zijn leerlingen. Zo heeft de Zwitserse arts Hugo Debrunner zich begin jaren vijftig in het werk van Julius Spier en Charlotte Wolff verdiept (§ 12.1) en hebben een paar leerlingen van Spier het handlezen weer aan anderen geleerd (§ 12.2). Spiers naam wordt ook door hedendaagse handlezers genoemd. Dit is mede het gevolg van zijn relatie met Carl Gustav Jung (§ 12.3). De belangrijkste invloed van Spier is echter zijn bijdrage aan de verandering van de handleeskunde zelf: vanaf de jaren dertig is het handlezen beduidend meer ingezet als een methode voor het verkrijgen van zelfinzicht (§ 12.4).

12.1 Hugo Debrunner bouwt voort op het werk van Spier en Wolff

Onafhankelijk van elkaar hebben de eerder genoemde Kate Marcus en Wayne Detloff (§ 11.2.6) verschil opgemerkt tussen de handafdrukken van Carl Gust Jung die zijn gemaakt vóór en na diens bijna fatale hartaanval in 1944.[1] In een artikel behandelt de Zwitserse psychiater, kunstcriticus en chiroloog Hugo Debrunner deze in 1941 en 1950 gemaakte handafdrukken van Jung.[2] De betreffende afdrukken, die een sterke toename van het aantal lijnen laten zien, behoren volgens Debrunner tot de vroege 'psychobiologische' onderzoeksdocumenten van handstructuren.[3] Met zijn onderzoek naar Jungs handen gaat Debrunner, zoals hijzelf aangeeft, door in de richting die twee handlezers uit Berlijn zijn ingeslagen en die in contact stonden met dieptepsychologen, te weten Julius Spier en Charlotte Wolff. Spier heeft zijn

[1] Volgens Wayne Kenneth Detloff (1920–2012) zijn hun beider waarnemingen ook gezien door "Debrunner (1974)" (Wayne K. Detloff, 'Psychological type in relation to archetype', in: Mary Ann Mattoon (redactie), *Zurich 1995: Open questions in analytical psychology*', Einsiedeln: Daimon, 1997, 197-208, 204).

[2] Hugo Debrunner, 'Changes in the handlines of C.G. Jung', *Spring*, 1974, 193-199. Hugo Debrunner (Zürich, 17 mei 1896 – Aarau, 22 december 1985) publiceerde meer artikelen over chirologie: 'Der Handabdruck zweier Brüder', *Der Psychologe* 1(5), 1949, 189-194; 'Begabung und Hemmung im Furchenbild der Hand', *Der Psychologe* 2(4), 1950, 129-137; 'Ein Handabdruck von C.G. Jung', 256-263; 'Der Fußabdruck des Neugeborenen und des Kleinkindes', *Der Psychologe* 3(1), 1951, 29-35; 'Vergleich zwischen Fuß- und Handabdruck', *Der Psychologe* 3(5), 1951, 183-191; 'Weibliche und männliche Fußfurchenbildung', *Der Psychologe* 3(7/8), 1951, 272-281; 'Das Zukunftdeuten aus der Hand', 310-316; 'Altersbedingte Handlinienänderungen beim männlichen Geschlecht', 283-290; 'Schicksalsweg, Träume und Furchenbild', *Der Psychologe* 5(7/8), 1953, 272-278; 'Chiromantie und Parapsychologie', *Neue Wissenschaft* 3(13), 1953, 408-409; 'Spiritismus und Animismus im Spiegel der Hand', 346-355. Referenties naar lezingen van Debrunner betreffen: 'Die mediale Begabung im Furchenbild der Hand', Zürich, 12 september 1953; 'Handstrukturen und Individuationsprozess', 20 februari 1960; 'Psychobiologische Handdiagnose, Problemstellung und Modelbildung', Berlijn, oktober 1970; 'Handstrukturen und Primatenevolution', Berlijn, september 1973.

[3] Debrunner, 'Changes in the handlines', 193. Vergelijk Aniela Jaffé (redactie), *C.G. Jung Bild und Wort*, Olten & Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag, 1977, 100, 218.

gedachten over de vorming van lijnen in de handpalm gedeeltelijk gebaseerd op Jung, weet Debrunner, terwijl de naar Londen uitgeweken Wolff naar de denkwijze van Freud neigt.

De opvallendste verschillen tussen de afdrukken van 1941 en 1950 die Debrunner bij Jung aantreft, zijn een breuk in de levenslijn van 1941, die er in 1950 niet meer is, en lijntjes die in 1941 'met tegenzin' en in 1950 'vloeiend' de maanberg inlopen. In Spiers methode correspondeert de maanberg met het onbewuste. Pas na de verschijning van Jungs *Antwort auf Hiob* (1952) beseft Debrunner, zo geeft hij aan, dat de maanberg inderdaad gerelateerd moet worden aan het onbewuste. Hij vermoedt dat de verandering in de lijnen die de maanberg inliepen verband houden met de innerlijke reis die Jung indertijd maakte om *Antwoord aan Job* te kunnen schrijven.

De breuk in de levenslijn heeft Jung tijdens het gesprek met Debrunner over de twee paar handafdrukken zelf als volgt geïnterpreteerd:

> In the middle of the 1940's I slipped and fell badly in the garden. Complications led to a mortally dangerous illness. It took a long time for me to recover. There was something else, too. With the outbreak of World War II nearly all my contacts abroad were cut off; I was thrown back upon myself.[4]

Debrunner, die vanaf 1949 over handlezen is gaan schrijven, publiceerde twee keer eerder over de afdrukken van Jungs handen. In zijn eerste tekst hierover, geplaatst in 1950, refereert hij eveneens aan Julius Spier. In tweede tekst, uitgekomen in 1952, neemt hij een handafdruk op van Jungs rechterhandpalm, namelijk een print die in 1930 is gemaakt door "Frau Dr. Schlegel".[5] Hoogstwaarschijnlijk heeft Frau Schlegel voordrachten van Spier in Zwitserland bijgewoond en aan Spiers cursus psychochirologie deelgenomen.

Debrunner moet het werk van Spier goed hebben gekend. In 1952 liggen er zelfs plannen bij Rascher Verlag om het boek van Spier, waar men in 1940 mee in de weer was, alsnog uit te geven, "ev. unter einem etwas abgeänderten Titel und bearbeitet und durch eine Arbeit von Herrn Dr. Debrunner ergänzt".[6] Vanwege rechten die de uitgeverij in Londen op het manuscript heeft, vindt een Duitse uitgave bewerkt door Debrunner geen doorgang.

---

[4] Jung geciteerd in Debrunner, 'Changes in the handlines', 198. N.B. Niet opgemerkt door Debrunner in verband met de breuk in de levenslijn is wat Spier de *Vorbeugungslinie* noemde, te zien in de palm van Jungs rechterhand. Deze lijn is in beide afdrukken duidelijk zichtbaar. Vergelijk Bijlage 2, nr. 46.

[5] Debrunner, 'Ein Handabdruck von C.G. Jung', 257, 261-3; *Id*., 'Altersbedingte Handlinienänderungen beim männlichen Geschlecht', 287. Erika Schlegel-Taueber (zie § 11.1 noot 18) was de moeder van de psychiater Leonhard Schlegel (1918–2008). Schlegel publiceerde 'Über konstitutionsbiologische Beobachtungen an den Händen psychisch abnormer Persönlichkeiten unter besonderer Berücksichtigung der Handfurchen', *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie* 62(1-2), 1948, 305-351 (*), en beschouwde zichzelf in dat artikel een leerling van Ernst Kretschmer (Wolff, *The hand in psychological diagnosis*, 121).

[6] Rascher Verlag geciteerd door Johan van Tricht in een brief aan de uitgever F.G. Kroonder, 26 september 1951 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

12.2 Enkele leerlingen van Spier hebben zelf een leerling

In tegenstelling tot Spier, die meerdere leerlingen had, hebben zijn leerlingen zelf nauwelijks mensen opgeleid. Tot deze kleine kring van 'tweede generatie' Spier-leerlingen behoort de hierboven genoemde Wayne Detloff, een psychiater en Jungiaans analyst. Detloff geeft aan dat zonder de hulp van "the late Kate Marcus" de herdruk van Spiers *The hands of children* weinig waarde voor hem zou hebben gehad.[7] Hij is eveneens dank verschuldigd aan Charlotte Wolff. In het artikel geschreven naar aanleiding van een voordracht in 1995, vertelt Detloff over zijn onderzoek naar handen:

> I have not yet undertaken a quantative study, but, on the basis of clinical experience, I have a strong conviction about the importance of the study of hands. When certain features are constellated in the hand I can predict, with considerable confidence, some aspects of psychological types, as described by Jung. I am indebted to the late Charlotte Wolff, who helped me to see that the hand can be viewed as a visible interface between early embryonic development and experience.[8]

Wanneer Detloff zich direct na zijn vestiging in El Cerrito, Californië, in 1961, in het handlezen is gaan verdiepen, betekent dit dat hij ruim dertig jaar belangstelling voor het onderwerp heeft gehad.

Bij de tweede 'tweede generatie'-leerlingen behoren eveneens Amy Horowitz, over wie verder niets bekend is,[9] en Rali (of Rahel) Loewenthal-Neumann uit Israël, de dochter van Julie en Erich Neumann. Ofschoon Loewenthal-Neumann is opgeleid als psychologe, is het handlezen haar belangrijkste bezigheid geworden. Ze leerde het van haar moeder. De methode van Julius Spier is moeilijk te leren, meent Loewenthal-Neumann, omdat een grote dosis intuïtie is vereist om goed handen te kunnen lezen.[10]

Ook Katya Klopfer heeft een leerling: de psychochirologe en -therapeute Yael Haft-Pomrock. Haft-Pomrock erkent Klopfer als haar "main teacher and initiator in chirology" en bedankt Klopfer voor haar "unfailing support" en vriendschap "throughout her adult life".[11]

---

[7] Detloff, 'Psychological type in relation to archetype', 203. Uit een oudere tekst blijkt dat Detloff de handen opvatte als een "kind of a visible interface between things that are more psychological and things that are more physical" en overtuigd was dat bij de interpretatie van handkenmerken intuïtie een vereiste is (Boe, 'In the palm of my hand', 40, 41; Boe's essay was eerder gepubliceerd in 1988 in de *Berkeley Monthly*).

[8] *Ibidem*.

[9] Email van Arnold Holtzman aan Martijn van Mensvoort, 26 juli 2018.

[10] Aviva, 'Jung at heart'; telefoongesprek Rahel Loewenthal-Neumann (g. 1938) met AN, 12 maart 2015.

[11] Yael Haft-Pomrock, *Hands: Aspects of opposition and complementarity in archetypal chirology*, Einsiedeln: Daimon Verlag, 1992, 13. Volgens Arnold Holtzman was Yael Haft-Pomrock (ca. 1926 – ca. 2012), niet erg geliefd, ook niet bij Katya Klopfer. Als gevolg van "personality issues" zou Haft-Pomrock de oorzaak van de versplintering van de Jungiaanse groep in Israel zijn geweest (email van Arnold Holtzman aan Martijn van Mensvoort, 26 juli 2018).

Zelf had Haft-Pomrock ook weer een leerling: dr. Isolde de Vries. De Vries verzorgde op 5 oktober 2009 in Hamburg voor het Deutsche Gesellschaft für Individualpsychologie (DGIP) een voordracht over psychochirologie (de

Haft-Pomrock is tevens een leerling van Hugo Debrunner, bij wie ze in 1964 in Zwitserland studeerde. Naar eigen zeggen is haar boek *Hands* (1992) gebaseerd op de inzichten van Julius Spier, Hugo Debrunner en Charlotte Wolff.[12]

Eind jaren zestig en begin zeventig werkt Haft-Pomrock mee aan een onderzoek om vaststellen of op basis van de handen een diagnose kan worden gesteld met betrekking tot schizofrenie. Dit onderzoek resulteert in een artikel dat in 1982 is gepubliceerd in het *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*.[13] Wellicht is dit onderzoek gelieerd aan de studie van Niva Waiswol. Rond 1991 verricht Waiswol onder de titel 'Psycho-chirology – hand signs – and dermatoglyphic patterns in schizophrenia' onderzoek in het Loewenstein Rehabilitatieziekenhuis, Raanana, Israël.[14]

Mogelijk bestaat er ook samenhang tussen de handleesmethode van Julius Spier en de 'chirodiagnostiek' van Talma Brill en de 'psycho-holistische chirologie' van Tamar Zohar Shir, beiden uit Israël.[15] De Israëliër Arnold Holtzman claimt dat zijn 'psychodiagnostische chirologie' geen enkele relatie heeft met de psychochirologie van Spier. Vanwege de intuïtieve component wijst Holtzman Spiers werk zelfs ten zeerste af. Wel heeft Holtzman in 1968, toen hij met het handlezen begon en Julie Neumann en Katya Klopfer kende, Spiers *The hands of children* (1944/1955) en Wolffs *The hand in psychological diagnosis* (1951) bestudeerd.[16]

Als 'tweede generatie'-leerling kan verder de Amerikaanse Maxine Lucille Fiel worden genoemd. Fiel ontwierp een soort bordspel om te leren handlezen: *Touch: Parker Brothers game*

---

aankondiging is te vinden op URL, http://www.psyche-und-kultur.de/html/psychochirologie.html, geraadpleegd 1 oktober 2018).

[12] Haft-Pomrock, *Hands*, 22-23. Behalve dit boek publiceerde Yael Haft-Pomrock, 'Psyche and soma in chirology: Personality changes in analysis as reflected in the hand', *Spring*, 1974, ca. 183-192; 'Chirology as self-creating mirror', *Confinia Psychiatria* 21, 1978, 51-57; 'Number and myth: The archetype in our hands', *Quadrant* 14(2), 1981, 63-84; *Relationships in our hands*, [Brunnen?]: M.H. Publications, 1999 (*). De drie artikelen stonden online, URL http://www.mhpublications.com, (geraadpleegd op 10 oktober 2015).

[13] Yael Haft-Pomrock & Yigal Ginath, 'Differences between schizophrenics and normal controls using chirological (hand) testing', *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 19(1), 1982, 5-22.

[14] Anoniem, '10. Individual differences and personality', *International Journal of Psychology* 27(3-4), 1992, 327-369, 369. Vergelijk met andere Israelische studies naar schizofrenie: Brill & Stier, 'Hand parameter differences between psychiatric patients and normal controls'; Domany et al., 'Clinical utility of biomarkers of the hand in the diagnosis of schizophrenia'; Shamir et al., 'Biometric parameters of the hand as an index of schizophrenia'. De klinisch psychologe en psychotherapeute Niva Waiswol (g. 1943) is bij meer onderzoek naar de relatie tussen handkenmerken en ziekten betrokken geweest: N. Waiswol, '351.1: Diagnosis and rehabilitation of patients with gait conversive symptoms', *International Journal of Psychology* 31(3-4), 1996, 219-322 (*); *Id*., 'Dermatoglyphic analysis as a supplement diagnostic tool in medicine', *Focus on Alternative and Complementary Therapies*, 2(4), 1997, 198 (*).

[15] Afgaand op website van Talma Brill – zij is auteur van *The hand: The mirror of the soul, diagnostic and applied hand reading* (2017) – en die van Tamar Zohar Shir, gebeurt er in Israël meer op het gebied van de handleeskunde waarin gedachtegoed van Spier als inspiratiebron heeft gefungeerd (URL http://www.chirology.co.il/english/ en http://www.tamarzoharshir.co.il/en, beide geraadpleegd op 25 juli 2018).

[16] Emails van Arnold Holtzman aan Martijn van Mensvoort, 24 en 26 juli 2018. Voor het omvangrijke werk van Arnold Holtzman (g. 1938), *Biometric definitions of personality* (2016) – dat de herziene, uitgebreide uitgave is van *The illustrated textbook of psychodiagnostic chirology in analysis and therapy* (2004) –, zie URL http://www.pdc.co.il (geraadpleegd op 22 juni 2018).

of palmistry. Dit in 1970 uitgebrachte spel bestaat uit een boekje, een kartonnen bord en een set van vijftig kaarten waarop een reeks lijnen van de handen staan uitgelegd. De achterkant van de doos vermeldt dat Maxine Lucille Fiel "has studied scientific hand reading and palmistry for 15 years" en bekend is met het werk van de "psychologist and endocrinologist, Dr. Charlotte Wolfe [sic] and Julius Spier, whom the world renowned Dr. C.G. Jung, also studied with".[17] Elders geeft Fiel aan dat ze als vijftienjarige kennismaakte met het handlezen. De vrouw die ze toen zag handlezen, werd haar eerste lerares. Vermoedelijk is Maxine Lucille Fiel na de oorlog naar Engeland gereisd en heeft zij daar van Charlotte Wolff onderricht gehad. Fiel genoot lange tijd internationaal faam als handanalyste en vooral lichaamstaaldeskundige.[18]

Een vroege leerling van Wolff is de Vlaamse Maria Huxley-Nys, de echtgenote van Aldous Huxley, die Wolff in Frankrijk leerde kennen. Zij zou een uitstekende leerling zijn geweest en is na haar verhuizing naar Hollywood geboeid het handlezen zijn blijven praktiseren.[19]

Vermeldenswaardig zijn tot slot de Engelse Vera Compton, de Amsterdamse Mary Igel-de Graaf en de Amerikaanse Patti Lightflower. Compton schrijft, deels samen met Noel Jaquin, over handleeskunde en noemt haar werkwijze psychochirologie.[20] De eerdergenoemde handlezeres Mary de Graaf werkte als chirologe en psychologe (§ 10.5.3; bijlage 4, nr. 14). Een leerling van haar in Den Haag, mevrouw A. Vader, heeft in 1964, of daarvoor, een Bureau voor Psycho-Chirologisch Onderzoek opgericht.[21] Zowel Igel-de Graaf als Vader volgen de handleeskunde van Issberner-Haldane. Beiden komen dus niet uit de 'school' van Spier, maar betrekken net als Spier de psychologie wel nadrukkelijk bij de handleeskunde.

Patti Lightflower heeft in 2013 een blog geplaatst waarin ze Jungs "model of the psyche" op de hand toepast.[22] In dit schrijven verwijst Lightflower naar Julius Spier en is er een link naar een door Debrunner gemaakte schets van Jungs rechterhand.

Om kort te gaan, het handlezen à la de methode van Julius Spier heeft doorgang gevonden bij andere handlezers. Degenen die Spiers werk kennen, of dat van een van zijn leerlingen, verwijzen met respect naar hem en naar degene(n) van wie ze onderricht hebben gehad. Daarbij

---

[17] Het spel van Maxine Lucille Fiel-Stempel (g. New York, 30 mei 1923) is uitgebracht door Parker Brothers Inc., Salem, MA (*). Vergelijk Mary Daniels, 'Unraveling the secrets of whorls and ridges', *Chicago Tribune*, 15 november 1971.

[18] Maxine Lucille Fiel was een populaire lichaamstaaldeskundige die regelmatic werd gevraagd de verschijning van bekende mensen te interpreteren (Anoniem, 'Says behavior analyst Maxine Lucille Fiel', *Spin*, juni 2006, 28).

[19] Wolff, *Hindsight*, 116; Stan Lauryssens, *Mijn heerlijke nieuwe wereld: Leven en liefdes van Maria Nys Huxley*, Leuven: Van Halewyck, 2001, 123, 141; Allene Symons, *Aldous Huxley's hands: His quest for perception and the origin and return of psychedelic science*, New York: Prometheus Books, 2015, 33, 71, 170, 176. Maria Nys (1898–1955) was in 1919 met Aldous Huxley getrouwd.

[20] Noel Jaquin & Vera Compton, *Chiro-psychology: Compiled from original researches conducted*, New Malden: The Insight Institute, [ca. 1948] (*); Vera Compton, *Palmistry for everyman*, London: Gerald Duckworth, 1952 (*) (in dit boek heeft Compton het ook over psychochirologie).

[21] Anoniem, 'Psychologe-chirologe verdiept zich in de vele lijnen van de handen…', *Het Vaderland*, 4 april 1964.

[22] Patti Lightflower, *Jung's model of the psyche to the human hand*, (blog), 1 maart 2013, URL http://www.ireadhands.com/blog/archives/129 (geraadpleegd 31 december 2018).

hebben Detloff en Loewenthal-Neumann aangegeven dat de methode van Spier moeilijk te leren is.

12.3 Voor handlezers is de relatie Spier-Jung relevant

Als leerling van Jung is Julius Spier bij de hedendaagse Jungiaanse psychoanalytici nauwelijks bekend (§ 1.2). Typerend hiervoor is dat Tom Kirsch de naam Julius Spier vaak heeft gehoord, maar in zijn boek over de eerste generatie Jungianen, waar Kirsch' ouders deel van uitmaken, niets meer over Spier vermeldt dan dat Julia Neumann en Kate Marcus het handlezen van Spier hebben geleerd.[23] Binnen het milieu van de handleeskunde ligt dit omgekeerd. Daar wordt de naam van Julius Spier meer dan eens in één adem genoemd met die van Carl Gustav Jung.

12.3.1 *Jungs voorwoord in* The hands of children *legt gewicht in de schaal*

In de inleiding van hoofdstuk 8 is gesteld dat handlezers de gewoonte hebben om door middel van *name-dropping* een lange traditie in beeld te brengen. In zo'n rij valt tegenwoordig de naam Julius Spier te vinden. Echter, een belangrijke reden dat Spier de status van 'bekende handlezer' heeft gekregen, is veelal het gevolg van het voorwoord dat Jung schreef voor Spiers *The hands of children* (1944). De anderhalve pagina van de Zwitserse psychiater legt gewicht in de schaal. Zie bijvoorbeeld dit onzorgvuldig geschreven fragment op de subpagina 'Palmistry reading' van de Australische website Psychic Readings:

> Palmistry reading or palm analysis has developed into a full fledged science of analyzing the personality traits and forecasting the future of the subject. The well known Greek scholar Paracelsus used palmistry like astrology for his medical diagnosis. In more recent times the famous psychologist and researcher Carl Jung consulted his well known palmist friend Julius Spier several times and remarked, 'I must say, I was Leeply [sic, deeply] impressed by his results['']. He specially appreciated Spier's use of chirology as a characterology.[24]

Het "I must say (…) results" is vrij geciteerd naar Jungs: "I have had several opportunities of observing Mr. Julius Spier at work, and must admit that the results he has achieved have made a lasting impression on me."[25] Naast twee andere fouten in deze passage,[26] zijn de uitspraken

[23] Kirsch, *The Jungians*, 92, 179; *Id.*, *A Jungian life*, 15.

[24] Website Psychic Readings, URL http://www.psychic.com.au/palmistry-reading.html (geraadpleegd 4 maart 2018).

[25] Spier, *The hands of children*, xii.

[26] Een eerste fout dan wel misvatting betreft de interpretatie dat het handlezen zou zijn uitgegroeid tot een wetenschap die iemands toekomst voorspelt. Een tweede fout betreft Paracelsus. Hij was geen Griekse maar

dat Jung en Spier bevriend waren en dat Jung Spier zou hebben benaderd voor een consult gebaseerd op vermoedens. Spier en Jung hadden een goede verstandhouding en Spier heeft misschien Jungs handen gelezen, maar dat kan worden gezien in het licht van Jungs brede belangstelling voor occulte thematiek.

Spier is in 2015 op dezelfde 'statusverhogende' manier gebruikt door een bedrijf in India. Dit bedrijf, genaamd Brain Talent, heeft een zo genoemde Dermatoglyphics Multiple Intelligence Test ontwikkeld. Op de site van Brain Talent was Spier opgenomen in een rijtje van acht handlezers die de 'Dermatoglyphics History' (geschiedenis der kennis van huidlijsten) zou weergeven.[27] Waarschijnlijk dankt Spier zijn bekendheid onder handdeskundigen in India aan de uitgave van *The hands of children* in 1973 door Sagar Publications, New Delhi.

De Australische New Age best-seller en handlezer Richard Webster laat weten Spiers werk te kennen en beseft dat Jung door Spier belangstelling voor handlezen ontwikkelde:

> In Germany, many palmists date events from the wrist end of the life line. This is due to the influence of Julius Spier, the man who was responsible for Carl Jung's interest in palmistry. (…) I have had no success at all with Julius Spier's method but include it for completeness.[28]

Waarom handlezers zo'n waarde hechten aan Jungs voorwoord in *The hands of children* is uitgelegd door Mir Bashir. Deze indertijd gerenommeerde handlezer in Londen citeert in een artikel allereerst de algemeen voor handleeskunde geldende uitspraak van Jung: "Chirology is a valuable contribution to character-research in its widest application" en neemt aansluitend de zin over waarin Jung stelt dat de bevindingen en kennis van handlezers van essentieel belang zijn voor psychologen, artsen en opvoedkundigen.[29] "This is a weighty claim", oordeelt Bashir – en dàt voor het "much debunked system" van de handleeskunde.[30] In het licht van de traditionele, wettelijke en religieuze afwijzing, heeft het handlezen volgens Bashir zo'n gedurfde uitspraak nodig van iemand met het aanzien en de status van Jung.

Spiers connectie met Jung heeft ook zijn neerslag gekregen in het lemma 'Palmistry' in de *Encyclopedia of the unexplained* (1974):

Zwitserse *scholar*, die weliswaar wat over chiromantie heeft geschreven, maar van wie niet bekend is dat hij het handlezen beoefende (zie § 8.5 noot 65).

[27] Website Brain Talent, URL http://www.getfindia.org/history_dermatoglyphics.php, (bezocht 10 oktober 2015). In dit tekstfragment werden C.G. Jung en Charlotte Wolff genoemd. De site is inmiddels vervangen door http://brain-secrets.com/dermatoglyphic-inborn-talent-analysis/about/ en andere, zoals http://inborntalents.com/history.html (sites geraadpleegd 4 maart 2018), waar op de subpagina's 'Fingerprint History' en 'History' de verwijzingen naar Jung en Wolff achterwege zijn gelaten, maar die naar Spier is behouden.

[28] Richard Webster, *Palm reading for beginners: Find your future in the palm of your hand*, St. Paul, MN: Llewellyn, 2000, 76. Richard Webster (g. 1946) is tevens mentalist, goochelaar en kwam veel op tv.

[29] Mir Bashir, 'The psychology of the hand', *The Occult Observer* 1(5), 1950, 303-310, 303. De indertijd bekende handlezer Mir Bashir (1907–1989), afkomstig uit Kashmir en sinds 1948 gevestigd in Londen, refereert in zijn boeken *How to read hands* (1955) en *The art of hand analysis* (1973) aan Spier en Jung. Over Bashir, zie Day, *Seeing into the future*, 143-153.

[30] *Ibidem*.

> Most of Spier's book, *The Hands of Children* – his only book, because of his assiduousness in spending years in gathering his material, leaving little time for writing before his death – reflects his variations on traditional handreading interpretations. No chirognomist could presumably be without Spier's psychological interpretations, but many psychologists seem to be able to get along without his chirology. Nonetheless, the presence of a reasonably respectable Jungian (C.G. Jung wrote a preface to his book) in the field of palmistry may confer on it some respectability (or may give further ammunition to those who scorn Jung for his interest in alchemy, astrology and allied matters.)[31]

En in het lemma 'Chirologie' in de *Lexikon der Parapsychologie* (1984):

> Die Ch. [Chirologie] ist ein Grenzgebiet der Ps. [Psychologie], das die Psychologen wegen seiner Nähe zur Chiromantie weitgehend vernachlässigt haben. Es ist deshalb von besonderer Bedeutung, daß Jung ein Vorwort zu einem chirologischen Werk schrieb (Spier 1955).[32]

De relatie met Jung is eveneens gebruikt op het omslag van de Nederlandse vertaling van Spiers boek. Daarop staat met grote letters "Met een woord vooraf van Carl Gustav Jung".[33] Verder dan de vermelding van de relatie tussen Spier en Jung gaan zulke verwijzingen meestal niet. Soms is Spier trouwens helemaal weggelaten en rest alleen de naam van Jung als zou hij een van de "vele psychologen van naam" zijn die zich met de handleeskunde hebben bezighouden.[34]

---

[31] Richard Cavendish (redactie), *Encyclopedia of the unexplained: Magic, occultism and parapsychology*, (J.B. Rhine, consultant voor de parapsychologie), London: Routledge & Kegan Paul, 1974, 173-178, 177. De geciteerde passage is een stukje uit een veel langer gedeelte. Cavendish blijkt hierin goed op hoogte te zijn van Spiers werk. Mogelijk is dit het gevolg van contact met de kunsthistoricus en occultist Fred Gettings (1937–2013), die in het lemma meermaals wordt genoemd.

[32] Werner F. Bonin, *Lexikon der Parapsychologie: Das gesamte Wissen der Parapsychologie und ihrer Grenzgebiete*, Herrsching: Manfred Pawlak Verlagsgesellschaft, 1984, 107. Vergelijk Georg Adolf Narciß, *Es liegt in der Hand: Geheimnisse und Tatsachen,* München: Franz Ehrenwirth Verlag, 1964, 56: "Der Mitbegründer der Psychotherapie, J.G. [sic, C.G.] Jung (…) hat für ein Buch von J. Spier 'The hands of children' (Kinderhände) das Vorwort geschrieben." Op een wat andere manier is Jungs voorwoord voor Spiers boek gebruikt (en verdraaid) door Altman, *Palmistry*, 6: "Although our manner of walking, facial expressions, and posture all express our inner being to some extent, the hands are far more expressive and specific and can reflect the essence of our lives with greater dept hand accuracy than any other part of the body. This fact impressed the noted Swiss psychiatrist Carl Jung to such a degree that he decided to study psychochirology himself. In the introduction he prepared for *The Hands of Children* by Julius Spier, Jung wrote (…)."

[33] Vergelijk Henk Egbers, 'Handen vertellen veel over de mens: Etty Hillesum bracht Julius Spier terug', *De Stem*, 7 januari 1983: "Ondanks deze koppelverkoop [Hillesums *Het verstoorde leven*] is het desbetreffende boek WORDEN WIE JE BENT (…) best nog aandacht waard. Niemand minder dan Carl Gustav Jung schreef er indertijd een inleiding voor."

[34] Zie bijvoorbeeld Jack F. Chandu, 'Chirologie', *Het mystieke leven* 4(1), 1954, 11: "De chirologie daarentegen is in het buitenland (o.a. op het 2de Congres de la Psychologie Experimentale in 1913 in Parijs gehouden) reeds als wetenschap erkend. Vooral van medische zijde zijn belangrijke onderzoekingen gedaan en ook vele psychologen van naam (o.a. prof. C.G. Jung) houden zich met de studie hiervan bezig."

In hoeverre de literaire nalatenschap van Etty Hillesum heeft bijgedragen aan de receptie van Spier onder hedendaagse handlezers, valt niet goed vast te stellen.[35] Spiers *Worden wie je bent* (1982), dat bestemd was voor het Hillesum-publiek, is ongetwijfeld ook door Nederlandse handlezers gelezen. De reden van de herdruk van *The hands of children* in 1983, 1999 en 2014 is onbekend. Mogelijk houdt de 1983-uitgave verband met de eveneens in 1983 verschenen Engelse vertaling van de selectie uit Hillesums dagboeken, *An interrupted life*. De Italiaanse vertaling van Spiers boek, *Le mani dei bambini* (1999), is in elk geval bedoeld voor Italiaanse handlezers. De vertaalster, zelf handlezeres, verwijst in haar voorwoord niet naar Hillesum, wel naar Ernst Bernhard en Charlotte Wolff. Maar aangezien Hillesum in Italië grote populariteit geniet, kan bij Italiaanse handlezers een Hillesum-invloed op de receptie van Spier niet op voorhand worden uitgesloten.[36]

12.3.2 *Spier is interessant vanwege de invloed van Jung*

Tussen de talloze publicaties over de handleeskunde zijn er eigenlijk maar drie waarin de auteurs relatief diepgaand op de geschiedenis van hun eigen vakgebied zijn ingegaan. Alle drie zien *The hands of children* als een boek dat genoemd dient te worden. Wat Spier volgens twee van hen – Fred Gettings en Christopher Jones – bijzonder maakt, is niet het feit dat Jung een voorwoord schreef, maar datgene wat Spier aan het vakgebied heeft toegevoegd. Zonder nadere toelichting stelt Gettings in 1965 dat van de ongeveer tweehonderd boeken over handleeskunde die hij in de voorgaande twintig jaar voorbij zag komen, er vier à vijf het noemen waard zijn. Een hiervan is "Julius Spier, who as a disciple of Jung, died before he was able to bring out the two sequels to his exellent *Hands of Children* (1944)".[37] Vermoedelijk bedoelt Gettings dat Spier dankzij Jung een heel nieuwe, psychologische interpretatie van allerlei handkenmerken heeft ontwikkeld.

Ongeveer dertig jaar later komt Christopher Jones tot een vergelijkbaar oordeel. Ondanks de beperkingen van de zuiver psychologische benadering van de hand die Jones ziet, en de "rather wayout interpretation" die Spier voor bepaalde chirologische kenmerken biedt, beschouwt hij Spiers werk als stimulerend en tot nadenken stemmend.[38] Deze "een van de meer raadselachtige figuren van de moderne handanalyse" levert volgens Jones een zeer

[35] Mij is alleen bekend dat de relatie Spier-Hillesum is genoemd door de handlezers Manfred Magg, *Handlesen Geschichte*, URL http://www.handreading.eu/index.php/de/handlesen, bezocht 31 december 2018), en Ellen Duim (Ellen Duim, *Het handleesboek: Breng lijn in je leven*, Utrecht: AnkhHermes, 2013, 19).

[36] Gerrit van Oord, 'Italiaans enthousiasme: Het dagboek van Etty Hillesum in Italië', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in facetten*, 110-127, 112-113; Julius Spier, *Le mani dei bambini: Introduzione alla psicochirologia*, (Rosario Contino, vertaling, voorwoord), Palermo: Nuova IPSA, 1999.

[37] Gettings, *The book of the hand*, 213.

[38] Jones, 'Julius Spier – Psycho-analytic chirologist', *History of hand reading*, URL http://www.johnnyfincham.com/history/julius.htm, (geraadpleegd op 31 december 2018).

oorspronkelijke bijdrage aan de handleeskunde, waarbij hij deze bijdrage ook belangrijk acht voor de wetenschappelijke validering van de psychologische interpretatie van handstructuren.[39]

Andrew Fitzherbert is de derde die inhoudelijk op Spiers werk ingaat. Hij is scherp. In tegenstelling tot de eertijds algemeen heersende opinie, aldus Fitzherbert – zijn boek stamt uit 1992 –, accepteert hij *The hands of children* niet als wetenschappelijk. Spier was sterk intuïtief en alhoewel veel handlezers naar hem verwijzen als een gerenomeerde autoriteit, maakt geen van hen gebruik van zijn bevindingen, legt hij uit. Op meerdere vlakken wijken de inzichten en aannames van Spier sterk af van het gangbare, zoals Spiers aanname dat de linkerhand het karakter van het individu reflecteert en de rechterhand dat van de ouders en grootouders. *The hands of children* biedt volgens Fitzherbert zoveel fundamenteel afwijkende principes "that to challenge them would seem to do away with the very framework on which Palmistry is based".[40] In de ogen van Fitzherbert betekent dit niet dat Spier per definitie ongelijk had. "Accepted ideas are never right merely because everyone accepts them", meent hij en dus is zijn advies: "Readers will have to decide for themselves what to accept and to reject from this provocative book."[41]

12.4 Mede door Spier is het handlezen een 'psychologische grenswetenschap' geworden

Jack F. Chandu is dezelfde mening toegedaan als Fitzherbert.[42] Ook Chandu vindt dat de waarde van *The hands of children* sterk is overschat en dat Spier opvattingen verkondigt "die volkomen tegengesteld zijn aan de reeds vele malen beproefde en als juist bevonden opvattingen van de traditionele handleeskunde".[43]

Vermoedelijk onder invloed van de tijdsgeest en Chandu's kritiek op Spier 'transformeert' Annie Bogaard 'psychochirologie' naar 'chirologie'. In het kader van haar opleiding aan de Bibliotheek- en Documentatieschool stelt Bogaard in 1969 een bibliografie samen voor de

---

[39] *Ibidem*; email van Christopher Jones aan AN, 10 december 2011; vertaling AN.

[40] Fitzherbert, *The palmist's companion*, 217.

[41] *Ibidem*.

[42] Jack F. Chandu is de pseudoniem van Jacques François Lienhard (Weltevreden, Nederlands-Indië, 8 juni 1925 – Den Haag, 11 mei 1994). Chandu zorgde in 1953 en 1980 voor de herziene uitgave van *Handboek der handleeskunde* (1936) van Else Parker. Zelf schreef hij *De handen spreken: Eenvoudige handleiding tot het bestuderen van de wetenschappelijke handlijnkunde (chirologie)*, Den Haag: Stok, [1966] (*), dat later verscheen als *Chirodiagnostiek: Wetenschappelijke handleeskunde volgens een nieuw, revolutionair systeem voor beginners en gevorderden* (Totaliteitsdiagnostiek deel 3), Den Haag: Stichting Totaliteitsdiagnostiek, 1969. Chandu is ook de auteur van het vaak herdrukte, inleidende werkje over de handleeskunde, *Praktisch handleeskundeboekje* (Ankertjesserie 97), Deventer: Ankh-Hermes, 1983.

[43] Chandu, *Chirodiagnostiek*, 7. Overigens was Chandu nog kritischer ten aanzien van Issberner-Haldane, "een man die zich graag met de titel 'Prof. h.c.' siert": "Hoe weinig 'wetenschappelijk' zijn denkwijze is, bewijst wel een door hem verspreid reklameblad, waarin hij beweert dat zijn diagnosen een betrouwbaarheid hebben van 98%. Een dergelijk hoog percentage van juistheid kan in geen enkel op menselijke diagnose gebaseerde wetenschap bereikt worden" (Chandu, *Chirodiagnostiek*, 7).

chirologie, door haar *cheirologie* genoemd, een studiegebied dat zij uitlegt als 'wetenschappelijke handleeskunde' en dat zij een 'psychologische grenswetenschap' acht. Volgens Bogaard houdt de chirologie zich bezig met de wetenschappelijke studie van de handen. Handlezers kunnen de tendensen vaststellen van iemands

- overgeërfde karaktereigenschappen, oftewel de basisstructuur van iemands karakter;
- verworven karaktereigenschappen, aangeleerd door de opvoeding en milieu;
- predisposities voor bepaalde lichamelijke of psychologische stoornissen;
- en de medische en psychologische gesteldheid op het moment van de analyse.

Op grond van deze vier inzichten kan een chiroloog, aldus Bogaard, een toekomst*verwachting* van iemand schetsen. Dit betreft geen voorspelling, beklemtoont ze in haar inleiding. De chiroloog ziet de toekomst namelijk als een serie ontwikkelingsmogelijkheden en staat afwijzend tegenover de fatalistische levensopvatting dat alles in iemands leven vast zou liggen. De mens is begrensd door zijn karaktereigenschappen en lichamelijke en psychische aard, maar heeft mogelijkheden om binnen deze grenzen zelf handelend op te treden en zo "het beste te maken van de te verwachten toekomstige situatie".[44]

Bogaards definiëring van de chirologie is feitelijk gebaseerd op het gedachtegoed van Julius Spier. Dit komt doordat een van de twee deskundigen die zij raadpleegt voor haar werkstuk Spiers voormalige leerling Phyllis Jaarsma is (§ 11.2.8). De andere deskundige is Jack Chandu, die bevriend is met Jaarsma en het werk van Spier kent, maar vindt dat dit wordt overschat. De invloed van Spier is via Jaarsma nadrukkelijk aanwezig in Bogaards *cheirologie*, alleen is Spiers naam, vermoedelijk onder invloed van Chandu,[45] niet meer genoemd.

Opvallend is verder Bogaards kwalificering van de chirologie als een *psychologische grens*wetenschap. Daaraan liggen twee maatschappelijke processen ten grondslag. In het Duitsland van de jaren twintig van de vorige eeuw zocht en vond de handleeskunde aansluiting bij wetenschappelijke milieus en verdween het toekomst voorspellen enigszins naar de achtergrond. Tegelijkertijd zijn de psychologische theorieën van met name Freud, Adler en Jung in opmars. Dit vindt zijn weerslag in het werk van Julius Spier en andere handlezers. Wanneer Bogaard in 1969 de bibliografie voor handleeskunde samenstelt voor haar opleiding – en dit is het tweede proces – is de psychologie geëmancipeerd tot een gevestigde academische discipline, bestaande uit verschillende stromingen. In de praktijk van de handleeskunde is er mede door Spier een stroming ontstaan die aansluit bij Jung en de humanistische psychologie. Daarin staan zelfonderzoek en zelfontplooiing centraal. Handlezers hebben hun werk in die richting aangepast; het handlezen is 'gepsychologiseerd'. Samen met de grafologie en de astrologie is het een methode geworden zonder toekomst voorspellen, gericht op zelfinzicht.

Als voorbeeldige exponent van beide processen meent Bogaard het voorzetsel *psycho* van psychochirologie achterwege te kunnen laten en kan zij de chirologie als een *grens*wetenschap bij de psychologie onderbrengen.[46] In plaats van het 'harde' waarzeggen op basis van

---

[44] *Ibidem*.

[45] Jacques F. Lienhard (Chandu) en Anna Catharina Bogaard (1940–2008) waren getrouwd. Wanneer zij een relatie kregen is onbekend.

[46] Zie ook het citaat behorend bij noot 32.

het schouwen van de handen, is het inzicht bieden in de eigen persoonlijkheidsstructuur, aanleg, fysieke en psychische gezondheidstoestand, de hoofdtaak geworden voor veel handlezers.[47] Zij maken een *inschatting* over de ontwikkelingsweg die iemand zal gaan.[48] Eigenlijk speelt hier het in de dertiende eeuw opgekomen onderscheid tussen *divinare* en *prognosticare* (§ 8.1). In die zin is wat het handlezen betreft een eeuwenoud debat nog altijd actueel.

Dit hoofdstuk heeft laten zien dat de verspreiding van Spiers psychochirologie niet is geëindigd bij de kring van zijn leerlingen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft zijn handleeskundige methode voortgang gevonden bij een handvol 'tweede generatie'-leerlingen. Voorts hebben de herdrukken en vertalingen van *The hands of children* handlezers bereikt die buiten de directe invloedssfeer liggen van Spier en zijn leerlingen. Zonder nadere toelichting van een deskundige is *The hands of children* echter een lastig te doorgronden werk. Moderne handlezers waarderen dit boek dan ook vooral vanwege het voorwoord van Jung. Niettemin is Spier een sleutelfiguur in het psychologiseringsproces dat de praktische handleeskunde met de opkomst van de psychologie heeft doorgemaakt. Mede onder invloed van Spier (en Jung) lijkt menig handlezer tegenwoordig zijn vak als een psychologisch grensgebied te beschouwen. En zo heeft het handlezen zich, tenminste voor een deel, kunnen ontworstelen aan het dominante imago van het waarzeggen.

[47] Zie onder veel meer Magda van Dijk-Rijneke, *Handlezen & jij*, Rijswijk: Elmar, 2007, 7; Duim, *Het handleesboek*, 10-11. Of zie de definitie van Talma Brill: "Chirology – diagnostic hand reading – is a tool to deepen self-knowledge and self-awareness" (URL http://www.chirology.co.il/english/, geraadpleegd 25 juli 2018).

[48] Alhoewel Richard Webster het toekomst voorspellen op basis van de handen wel degelijk beoefent – *Find your future in the palm of your hand*, aldus de subtitel van zijn boek –, drukt hij elke cliënt op het hart dat diens handen kunnen veranderen, "and that the future is up to them" (Webster, *Palm reading for beginners*, 183). Anders gezegd, ook Webster maakt een inschatting van iemands toekomst.

SLOTWOORD

13 Het beeld van Julius Spier is toe aan herziening

Op basis van het zeer verscheiden en nieuw ontdekte bronmateriaal zijn in de voorgaande hoofdstukken het werk en de persoon Julius Spier vanuit vier invalshoeken belicht. Wanneer we nu teruggaan naar het beeld van Spier dat is ontstaan na de publicatie van Hillesums dagboeken, blijkt dat aan herziening toe. In plaats van een mooiprater of charlatan was Spier een begaafde handlezer, zij het behept met minder sterke persoonlijke kanten (§ 13.1). Spier opereerde in het interbellum, wanneer het handlezen in Duitsland sterk in de belangstelling stond en zich aan een negatief imago probeert te ontworstelen. Als psychochiroloog droeg Spier in belangrijke mate en in positieve zin aan dit proces bij, onder meer doordat hij aansluiting had in de academische wereld (§ 13.2). Met zijn motto 'worden wie je bent' was hij zijn tijd ver vooruit (§ 13.3).

13.1 Spier is een getalenteerd handlezer met naïeve karaktertrekken die mogelijk onder voorkennis gebukt is gegaan

Binnen een maand na het heengaan van Julius Spier stuurde Henny Tideman "een klein kiekje van onze levenskunstenaar" naar Johan van Tricht, de uitgever in Arnhem met wie Spier op vriendschappelijke voet stond.[1] Welk kiekje dat is, is onbekend, maar wellicht is het een van de twee die in het fotoalbum van Dicky van de Heuvel te vinden zijn (afb. 37). Op beide afbeeldingen staat een levenslustig persoon van middelbare leeftijd. Onder zijn nette pak bolt een lichte buik op – maar Spier is zeker geen man met zwaar overgewicht zoals sommigen zich hebben voorgesteld na Etty Hillesums portrettering van Spier als 'de doorvoede keizer Nero'.[2] In de Spier op deze foto's is eerder een andere karakterisering van Hillesum te herkennen: "En dan weer die gulle en doorleefde lach van een door en door goedmoedig mens."[3] Deze beschrijving correspondeert met het beeld van Spier zoals dat naar voren is gekomen in de hoofdstukken over zijn levenloop (hoofdstukken 5-7).

Zoals bij ieder mens zijn in het leven van Julius Spier meerdere facetten te onderscheiden. Hij was een zoon, broer, (voormalig) echtgenoot, vader van twee kinderen, liefhebber van muziek, vriend van velen (vooral vriendinnen), handlezer, psychotherapeut en hij was een

---

[1] Brief van Henny Tideman aan Johan van Tricht, 6 oktober 1942 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

[2] Zie § 2.1; Baur, *Het intieme uur*, 77: Spier "schijnt een enorm zware man te zijn geweest[.]" Vergelijk Lisette Lewin, 'Er lijkt een cultus te ontstaan rond Etty Hillesum met griezelige kanten', *De Volkskrant*, 8 juni 1984: "Hij is nogal dik, heeft een hangbuik[.]" Volgens Dicky van de Heuvel geven de twee foto's (afb. 37a & b) het juiste beeld van Spier weer: rechte rug en recht schouders. Misschien was Hillesums 'keizer Nero'-vergelijking ingegeven door haar Russische genen, opperde ze desgevraagd naar Spiers postuur (email van Dicky van de Heuvel-de Jonge aan AN, 2 augustus 2017).

[3] Hillesum, *Het Werk*, 70 (18 juni 1941).

geassimileerde Jood. Ook net als iedereen had hij zijn sterke en zwakke kanten, en kende hij voor- en tegenspoed.

Ervaringen die Spier zullen hebben gevormd, betreffen het contact met zijn moeder Bertha Spier (die hem in zijn jeugd vaak onrechtvaardig behandelde), een gebrekkig gehoor (waardoor hij zijn droom als operazanger moest opgeven) en problemen in zijn huwelijk (met een scheiding tot gevolg). Verder was er de zoektocht naar werk dat hem voldoening moest schenken en het verdriet over niet te hebben kunnen uitwijken naar Engeland om dichter bij zijn verloofde Hertha Levi te kunnen zijn.

Toch is, naar het zich laat aanzien, Spier niet blijvend gebukt gegaan onder deze moeilijkheden. Het ziet er eerder naar uit dat hij door deze 'uitdagingen' als mens is gegroeid. De relatie tussen moeder en zoon herstelde zich. Met de psychochirologie vond Spier werk waarmee hij zijn talent kon inzetten en zijn behoefte om mensen te helpen gestalte kon geven. Zijn beperkte gehoor heeft niet geleid tot een geïsoleerd bestaan. Spier was goed in het onderhouden van vriendschappen, maar kon deze loslaten wanneer het tijd was om nieuwe contacten aan te gaan. Te denken valt aan de vriendschappen met Lill-Erik Hafgren, die op een bepaald moment naar Göteborg verhuisde; Reinold Zickel, die een aanhanger werd van het nationaalsocialisme en de relatie met Vilma Fichtmüller, die ten einde liep maar zich voortzette in een vriendschappelijke briefwisseling. Na zijn verhuizing naar Amsterdam wist Spier in korte tijd een nieuwe, hechte vriendenkring op te bouwen.

Voor zijn naaste familie en vrienden was Spier genereus en vergevingsgezind. Het typeert hem dat hij anderen liet delen in zijn welvaart, en na de scheiding bijna al zijn bezittingen naliet aan zijn (ex-)vrouw, Hedel Spier-Rocco.[4] Hij verdedigde haar zelfs tegenover zijn kinderen toen zij met de nazi's heulde en hem én de kinderen beschimpte vanwege hun (half-)Joods zijn.

Spiers oudste broer, Ludwig Spier, achtte het bewonderenswaardig hoe "harmlos lebensfroh und gutartig" Julius gebleven was onder de onheuse behandeling van hun moeder.[5] Op Ludwigs vraag of hij, Julius, terugdenkend aan zijn jeugd, geen wrok koesterde, had Julius' antwoord geluid dat hij als kind vaak gewelddadige wraakgevoelens had, maar dan in stilte had gedacht: "Wartet nur, wenn ich einmal gross bin, und tun kann, was ich will, dan will ich Euch schon zeigen, wer ich bin, und Ihr sollt rot werden, dass Ihr mich so verkannt und behandelt habt."[6] Gezien Spiers latere succes als psychochiroloog lijkt deze gedachte uit zijn jonge jaren bijna profetisch.

Uit Spiers boek, de handleesprotocollen, en de krantenknipsels en artikelen over zijn persoon en werk, komt het beeld naar voren van een gepassioneerde, bijzonder getalenteerde

[4] Financieel is het Spier altijd voor de wind gegaan, tot twee weken voor zijn overlijden. Toen stuurde Henny Tideman naar goede vrienden en bekenden van Spier een brief om hen op de hoogte te brengen van zijn gezondheid – "chroniese bronchitis (…) dit zal zeker 2 à 3 maanden duren" – en deed ze een oproep voor financiële ondersteuning van Spier, die niet in staat was om te werken maar wel extra uitgaven had (doorslagbrief van Henny Tideman aan Hanneke en Pieter Starreveld, 1 september 1942; archief Denise de Costa).

[5] Spier, *Lebenserinnerungen*, 40.

[6] Spier, *Lebenserinnerungen*, 40-41.

handlezer. Spier nam zijn werk serieus, stond kritisch tegenover waarzeggende handlezers en verwees cliënten door naar een arts wanneer hij dat raadzaam achtte. De postitieve erkenning die hij kreeg van Carl Gustav Jung, Hans-Wolfgang Maier (directeur van de Burghölzli-kliniek) en andere artsen, journalisten en leerlingen als Charlotte Wolff, Kate Marcus, Annamarie Mommsen en Phyllis Jaarsma, staat in scherp contrast met de negatieve receptie die hem ten deel viel na de publicatie van Hillesums dagboeken.

Zoals gezegd, Spier had ook zijn zwakke kanten. Henny Tideman stipte het tijdens de begrafenis aan. Ze vond dat Spier in sommige zaken zo naïef was als een kind. Etty Hillesum noemde hem, toen ze hem nog niet zo lang kende, "een beetje kinderachtig en ijdel" en na zijn heengaan een "verwende" man.[7] Hillesum registreerde eveneens ongepast therapeutisch gedrag: Spier raakte opgewonden tijdens het *ringen* met haar en legde bij vrouwen zijn hand op hun borst. Ze beschreef ook indiscrete voorvallen, zoals de keer dat Spier aan haar had voorgedaan hoe Henny Tideman zoende als een "kinderachtige bakvis" en liet weten dat hij hartelijk had gelachen om haar opmerking dat Adri Holm op "so eine herrliche adorierende Gramophonplatte" leek.[8] Mogelijk zijn deze voorbeelden eveneens uitingen van zijn naïviteit, zoals Tideman het uitdrukte. Getuige de gevonden bronnen was Spier niet kwaadwillend of uit op macht, maar miste hij ten opzichte van met name vriendinnen soms de tact en wijsheid die hij als handlezer wel bezat.

Daarbij lijkt Spier een intens, diep emotioneel gevoelsleven te hebben gehad, wat onder meer spreekt uit zijn brieven aan Maria Proelss, Hertha Levi en Jet Rümke-Everts. De wijze waarop hij eerlijkheid betrachtte in zijn relatie met Levi staat haaks op de latere uitspraken van bijvoorbeeld Swiep van Wermeskerken, die vond dat hij vrij lichtzinnig met zijn vriendinnen was omgegaan.

Spiers succes in Berlijn is mede te danken aan de lovende woorden van vooraanstaande artsen voor zijn vernieuwende, 'gepsychologiseerde' methode van handlezen. Dit opende deuren voor hem. Zijn succes was ook te danken aan zijn bijzondere talent. Voor Spier zelf en voor mensen die hem van nabij kenden stond het vast dat hij een sterke intuïtie had en over een mediamiek (helderziend) vermogen beschikte. De leden van de kleine Spierclub spraken in dit verband over "wakkerheid": Spiers gehoorbeschadiging zou zijn "wakkerheid" (zesde zintuig, in dit geval helderziendheid) in positieve zin hebben beïnvloed.[9]

De ervaring had Spier geleerd hoe hij iemand snel kon 'ontleden'. Het is daarbij de vraag welke informatie over cliënten zijn wakkerheid hem bracht. Neem bijvoorbeeld Spiers door Hillesum genoteerde uitspraken over José Weil: "[W]enn man so viele Schicksale wie ich täglich durch seine Hände gehen läßt, dann sieht man allmählich ganz klar vor sich, wie man jeden Menschen aufbauen muß."[10] Vervolgens, aldus Hillesums aantekening, zou Spier zich

[7] Hillesum, *Het Werk*, 65 (13 juni 1941), 546 (de nacht van 15 op 16 september 1942), 566 (27 september 1942).

[8] Hillesum, *Het Werk*, 207 (12 december 1941), 251 (25 januari 1942).

[9] Bijlage 3, vrijwel onderaan: "Er is een gehoorseiland. (...) De afsluiting van het gehoor heeft zijn wakkerheid beïnvloed."

[10] Hillesum, *Het Werk*, 319 (28 maart 1942).

hebben laten ontvallen: “So ein armer Kerl!”[11] Binnen een half jaar was Weil dood. Direct na aankomst in kamp Westerbork is Weil op het eerste transport gezet dat naar Auschwitz vertrok.[12] Indien Spier werkelijk over een sterke intuïtie en een paranormaal vermogen beschikte, is het mogelijk dat hij meer ‘zag’ en ‘wist’ dan hij anderen liet weten. De kans is dan reëel dat hij via de talloze handleeskundige consulten de enorme omvang van het dreigende Joodse lot in sterkere mate dan anderen heeft bevroed.[13]

Tegen de tijd dat Spier begon te kwakkelen met zijn gezondheid, begin juli 1942 – toen zijn zus en haar oudste zoon al bijna een maand waren verdwenen – had Spier een *Warnungstraum*, die hem deed besluiten naar de huisarts te gaan.[14] Nog geen twee weken later kreeg Hillesum een aanstelling bij de Joodsche Raad. Op 20 juli 1942 werd de Joodsche Schouwburg tot doorgangspand naar het kamp op de Drentse hei gebombardeerd. In hoeverre Spier voorgevoelens kan hebben gehad over deze op handen zijnde gebeurtenissen? Of hij onder het sensitief ‘lezen’ van de tekenen van de tijd, of zelfs bewuste precognitie gebukt is gegaan? Spier wist dat Etty Hillesum rond haar dertigste een ingrijpende *Erlebnis* te wachten stond: dit had hij in haar hand gezien toen zij voor het eerst bij hem kwam.[15] Maar had hij ook een vermoeden dat die gebeurtenis haar dood kon zijn? We weten het niet.

Volgens Ruth Busse-Spier wist haar vader dat hij niet zo oud zou worden. Kan het zijn dat Spier dit (opnieuw?) in zijn eigen handen heeft gezien op 27 april 1942, toen hij Object was voor het groepje van zijn meest trouwe leerlingen? ‘Voelde’ of ‘wist’ hij nadien dat zijn eigen einde naderde en dat het lot van het Joodse volk alsmaar wreder vormen zou aannemen? Werd hij – mede – daarom strenger ten aanzien van de proefpersonen die zijn leerlingen meebrachten naar de cursus (zie § 3.2.2 laatste alinea)? En in hoeverre heeft Spier bevroed dat Hillesum met haar literair talent de mensheid een indringende getuigenis te schenken had? ‘Wist’ hij dat hij een belangrijke schakel vormde in de ontvouwing van dat talent? Ook op deze vragen zijn er geen antwoorden. Niettemin dienen de aan Spier toegeschreven vermogens en mogelijke voorgevoelens meegenomen te worden in de beeldvorming omtrent hem. De mogelijkheid dat Spier soms gebeurtenissen vooruit zag – zonder deze als vaststaande feiten te interpreteren – werpt een nieuw, of ander licht op gebeurtenissen in zijn leven, die verdere overdenking waard zijn.

---

[11] *Ibidem*.

[12] José Weil arriveerde 15 juli 1942 in Westerbork en stierf in Birkenau op 18 augustus 1942.

[13] Over precognities met betrekking tot WOII, zie onder meer W.H.C. Tenhaeff, *Oorlogsvoorspellingen: Een onderzoek met betrekking tot proscopie in verband met het wereldgebeuren*, Den Haag: H.P. Leopolds Uitgeversmaatschappij, 1948. N.B. Jung had in 1913 een serie van twaalf visioenen over de op handen zijnde Eerste Wereldoorlog (Pilard, ‘C.G. Jung and intuition’, 74, 80).

[14] Hillesum, *Het Werk*, 497-498 (5 juli 1942).

[15] Zie de *Zusatz* in § 3.1.1; Bijlage 2, nr. 83.

13.2 Spier is een handlezer van zijn tijd

Een belangrijk onderzoeksdoel van dit proefschrift is de verwerving van een vollediger, historisch verantwoord beeld van Julius Spier als handlezer. Tot nu toe ontbrak een dergelijk beeld. Evenmin bestond er een beeld van de context waarin Spiers handlezen heeft plaatsgevonden. Ofschoon met name Nicholas Goodrick-Clarke, Thomas Hakl, Peter Staudenmaier en Corinna Treitel in hun studies naar de verschijning van het occultisme in Duitsland wel aan het handlezen refereren, zijn deze verwijzingen ontoereikend om het toenmalige handleeskundige vertoog te kunnen reconstrueren.[16] Daartoe was veel uitgebreider onderzoek nodig. Met de presentatie van Duitse en Nederlandse handlezers, handleeskundige boeken en artikelen (hoofdstuk 9 en 10, bijlage 4) biedt dit proefschrift een eerste, ruwe schets van de praktijk van het handlezen in de eerste helft van de vorige eeuw en Spiers positie daarin.

13.2.1 *Als oude waarzegpraktijk maakt het handlezen deel uit van het 'occulte' Duitsland*

Vanaf het moment dat de Roma hun intrede in Europa deden, raakte het handlezen meer over de westerse samenleving verspreid. Dit ging weliswaar gepaard met een negatief imago. Aan het eind van de negentiende eeuw vond hierin een lichte kentering plaats. Dit was het gevolg van de opkomst van de theosofie en andere bewegingen, waardoor mensen opnieuw belangstelling kregen voor het handlezen als oude waarzegtechniek.

Meerdere auteurs van Duitstalige handleeskundige teksten die in de eerste decennia van de twintigste eeuw verschenen, bewogen zich op dit 'occulte' terrein. Te denken valt aan Albert von Schrenck-Notzing, die was geïnspireerd door het gedachtegoed van de *Neugeist*-beweging (§ 6.1.2), en Else Günther-Geffers, die werkte als *Kriminaltelepathin* (§ 9.4.2). Erik Jan Hanussen exploiteerde het 'occulte' (paranormale) op de bühne en wilde een School voor Occultisme stichten (§ 9.4.3). Madame Sylvia werd de Pythia (profetes) van Berlijn genoemd (§ 9.3.5, § 10.5.1). En Ernst Issberner-Haldane, Georg Lomer, Ernst Tiede en Wilhelm Wulff waren aanhangers van de ariosofie (§ 9.5.2).

Ook Spier had aansluiting bij bepaalde stromingen. Zo was het de theosofe Edith Andreae-Rathenau die hem bij het kunstminnende en in alternatieve, geestelijke onderwerpen geïnteresseerde publiek van Berlijn introduceerde. Spier nam deel aan een experiment waar een astroloog en grafoloog bij betrokken waren (zie afb. 31), en als leerling van Carl Gustav Jung participeerde hij in de esoterisch geöriënteerde kring rondom de Zwitserse psychiater. Verder stonden Spier en zijn vrouw open voor astrologie, vegetarisme, natuurgeneeswijzen en de antroposofische Christengemeenschap.

Met zijn claim over magnetiserende en helderziende vermogens te beschikken, plaatste Spier zich in het occulte denken van zijn tijd. Zijn veronderstelling dat het zenuwstelsel de verbindende schakel vormt tussen handkenmerken en iemands lichamelijke en geestelijke

[16] Zie § 1.2 noot 16.

gesteldheid hoort daarbij. In plaats van bij de magische relatie tussen handkenmerken en persoon(lijkheid)skarakteristieken de sterrenhemel of een alomvattend magnetisch veld te betrekken, werden de correspondenties beperkt gehouden tot het menselijk lichaam. Het magische, occulte denken werd zo geseculariseerd.

Toch zal Spier zichzelf niet als een esotericus of occultist hebben beschouwd. Hetzelfde gold ongetwijfeld voor meerdere handlezers, geleerden en journalisten die over handlezen schreven. Dit neemt niet weg dat allen die met handlezen bezig waren, deel uitmaakten van een samenleving die was doordrenkt van alternatieve genezers, mediums, astrologen, grafologen, wichelroedelopers en waarzeggers. “German occultism” was tenslotte, zoals Corinna Treitel het heeft samengevat, “very much a public enterprise”.[17]

In dit ‘occulte’ Duitsland blijkt het handlezen wijder verbreid dan tot nu toe is verondersteld. Ook Albert Einstein liet zijn handen lezen, meermaals zelfs, en Adolf Hitler zou mensen op hun handen hebben beoordeeld. De toonaangevende handlezers bevonden zich in Berlijn. Spier nam in dit Berlijnse gezelschap een heel eigen en prominente plaats in.

13.2.2 *Vooruitstrevende handlezers varen mee op het wetenschappelijk discours*

Door de eeuwen heen hebben serieuze, vooruitstrevende handlezers de leer van het handlezen steeds verbonden aan het wetenschappelijk vertoog van hun tijd. Dit wordt behalve vanuit een behoefte aan waarheidsvinding, mede gedaan in een poging om het negatieve imago van het handlezen in positieve zin te veranderen. In de tijd van Julius Spier was dit niet anders.

Het wetenschappelijk discours aan het eind van de negentiende eeuw is verknoopt met het in de tweede helft van de negentiende eeuw opgekomen occultisme. Verschillende verbanden hebben zodoende voor een complexe dynamiek gezorgd tussen het toenmalige academische discours en het handlezen als verschijnsel in de Duitse samenleving. Er vallen minstens drie aspecten te onderscheiden.

Het eerste aspect betreft de parapsychologie. Vanuit wetenschappelijk oogpunt was er vanaf het eind van de negentiende eeuw belangstelling voor paranormale verschijnselen en de praktijken waarin anomale correspondenties tot uitdrukking komen. Alhoewel verschillend van aard, zijn zowel de experimenten van Nicolas Vaschide en Alfred Binet met groepen handlezers (§ 8.8.3) als het boekje *Handlesekunst und Wissenschaft* (1920) van Albert von Schrenck-Notzing (§ 6.1.2) in samenhang met deze parapsychologische context ontstaan. Hetzelfde geldt voor de ‘helderziende handanalyse’ die Otto Seeling bij zichzelf liet uitvoeren door Else Günther-Geffers (§ 9.4.2).

Het tweede aspect betreft de incorporatie van handleeskundige kennis door onder meer medici en antropologen. Het werk van Siegried Bettmann, Adolph Friedemann, Fritz Giese, Hans Grüneberg, A.F. Hecht, Friedrich Herig, David Katz, Gottfried Kühnel, Hella Pöch, Géza Révész, John Rittmeister en Adolf Würth laat zien dat zij op wetenschappelijke wijze handen

[17] Treitel, *A science for the soul*, 56.

en handkenmerken onderzochten (§ 9.1). Zij gebruikten in hun onderzoek handleeskundige kennis en werkten dit op een eigen, wetenschappelijke wijze verder uit in de lijn van hun eigen discipline.

Het derde aspect getuigt van wederkerigheid inzake de relatie wetenschap-handlezen. Onder invloed van de psychologie van Freud en Jung vond in de praktijk van het handlezen namelijk een accentverschuiving plaats: het werd 'minder occult' en 'meer menskundig'. Deze verandering kreeg gestalte bij Katherine St. Hill (§ 8.8.2), Max von Kreusch (§ 9.3.1), Margret Naval (§ 9.3.3) en culmineerde bij Julius Spier. Als vooruitstrevende handlezers 'psychologiseerden' zij het handlezen. Tegelijkertijd gebruikten ze de psychologie ter verbetering van het imago van het handlezen.

Ook Georg Lomer, Madame Sylvia, Marianne Raschig en Ernst Issberner-Haldane waren vooruitstrevend en voeren mee op het wetenschappelijk discours van hun tijd. Lomer gebruikte bijvoorbeeld het handlezen als diagnostiek in zijn praktijk als arts (§ 9.3 noot 94). Madame Sylvia gaf aan bereid te zijn om samen te werken met filosofen en parapsychologen opdat haar helderziende gave zou kunnen worden verklaard (§ 10.5.1). Raschig oogde 'wetenschappelijk' door een boek met louter handafdrukken en bijbehorende korte beschrijvingen te publiceren (§ 9.3.4). Issberner-Haldane noemde zijn chirosofie *wissenschaftliche Handlesekunst* en had via zijn nageldiagnostiek, die sterk medisch van aard was, aansluiting bij de geneeskunde (§ 9.5.2).

Tot op zekere hoogte hebben al deze vooruitstrevende handlezers ervoor gezorgd dat het imago van het handlezen in Duitsland verbeterde. Onder artsen, pedagogen en karakterologen nam de belangstelling voor het handlezen toe. De rechtbank in Berlijn deinsde er zelfs niet meer voor terug om een beroep te doen op de expertise van Julius Spier.

Te midden van deze dynamiek is Spier door velen van zijn tijd beschouwd als een wetenschappelijk handlezer – veel meer dan bijvoorbeeld Issberner-Haldane. Dit kwam vooral door Spiers omarming van de dieptepsychologie en de afzwering van het waarzeggen. Bovendien speelden de lovende woorden van Jung en andere vooraanstaande medici hem in de kaart.

De invloed van Spier reikt zodoende verder dan menig Hillesum-kenner vaak vooronderstelt. Spier beïnvloedde minstens een handvol handlezende tijdgenoten (§ 10.6; Bijlage 4, nrs. 14, 17 en 21) en is vanwege zijn boek met het voorwoord van Jung tegenwoordig regelmatig opgenomen in een rijtje illustere handlezers (§ 12.3). Zijn gevluchte leerlingen hebben voor wereldwijde verspreiding van zijn gedachtegoed gezorgd, ook wanneer zij hooguit een paar maanden les van hem hebben gehad (§ 11.2). Julius Spier, de handlezer van zijn tijd, kan met zijn diagnostische, op individuatie gerichte aanpak binnen het domein van de handleeskunde zeker als een vernieuwer van formaat worden gezien.

Ondanks zulke feiten is Spiers vooruitstrevende 'wetenschappelijkheid' in de praktijk betrekkelijk beperkt. Hoogstwaarschijnlijk was hij op de hoogte van het onderzoek van Adolph Friedemann, Nicolas Vaschide en anderen. Maar in zijn eigen manuscript liet hij het na om naar zulke studies te verwijzen. In *Kinderhände* baseerde Spier zich bovenal op het materiaal

dat hijzelf had verzameld, zonder enige beschrijving van experimenten en hooguit met een globale, algemene uiteenzetting over de wijze waarop hij tot zijn inzichten was gekomen.

Ten aanzien van de parapsychologie hield Spier zich opmerkelijk stil. Vermoedelijk hield dit verband met de helderziende handlezers die in negatief-kritische zin het nieuws hadden gehaald en met wie hij vast niet geassocieerd wilde worden: Else Günther-Geffers en Erik Jan Hanussen (§ 9.4.2-3). Spiers zwijgen over de parapsychologie zal eveneens verband houden met het toekomst voorspellen, waar Von Schrenck-Notzing en diens redacteur Victor Schweizer aan vasthielden (§ 6.1). Spier critiseerde waarzeggende handlezers, vooral degenen die op basis van een enkel handkenmerk voorspellingen deden. Evengoed is het hoogstwaarschijnlijk dat Spier persoonlijke ervaring had met de voorschouw.

Een en ander heeft ertoe geleid dat Spier een gecompliceerde verhouding had tot zijn eigen, geclaimde paranormale vermogens. Aan de ene kant vertrouwde hij bij het duiden van handen op zijn 'wakkerheid'. Aan de andere kant moet het voor hem lastig zijn geweest wanneer 'helder' verkregen informatie precognitief van aard was. Zulke informatie zou, indien medegedeeld aan de cliënt, een ondermijnend effect kunnen hebben op diens zelfontplooing. Het weten wat er in het verschiet ligt, zou niet alleen tot een *self-fulfilling prophecy* kunnen leiden, maar ook iemands motivatie kunnen wegnemen om aan zichzelf te werken (§ 3.3.3). Vanuit therapeutisch-ethisch oogpunt diende Spier 'voorkennis' over een cliënt dus voor zichzelf te houden. Wel kon hij zulke informatie formuleren als een optie, als iets wat als een mogelijkheid in het verschiet lag. Etty Hillesum liet hij bijvoorbeeld weten dat haar gevoel en verstand met elkaar in balans zouden komen (voorspelling), mits ze aan zichzelf zou werken (voorwaarde) (§ 3.4.3).

Verder is het in verband met de beeldvorming rondom Spier belangrijk om op te merken dat zijn psychochirologie feitelijk een geseculariseerde divinatietechniek is. Als gevolg van de veelal onverklaarde en anomale samenhang tussen handkenmerken en de interpretatie van diezelfde kenmerken (§ 4.1.1) én van de veelal onverklaarde en anomale samenhang tussen de verschillende aspecten van het duidingsproces (§ 4.1.2), is de door Spier beoefende wijze van handlezen eigenlijk nog altijd een *black box*. Weliswaar duidde Spier niet meer de toekomst, het proces achter zijn duiding was – en is – in meerdere opzichten even mantisch als menig andere handleesmethode.

13.3 De oorlogsomstandigheden hebben ertoe bijgedragen dat Spier een spiritueel leraar is geworden

Spier was evenwel meer dan een handlezer. Indien gewenst, werkte hij als psychotherapeut. Eind jaren twintig volgde Spier in Zürich een leeranalyse. Samen met de – vermoedelijk – dieptepsychologische sessies die hij eind jaren dertig met de verder onbekende Levi in Berlijn

onderging,[18] maakte dit dat hij vertrouwd was met de werking en het effect van de psychoanalyse.

Een jarenlange psychoanalytische behandeling achtte Spier ineffectief. Zelf hielp hij mensen door eenmalig of hooguit enkele maanden lang wekelijks een gesprek met hen te voeren. Vaak – maar niet noodzakerwijs – ging aan zo'n gesprek een handanalyse vooraf. Conform Jungs individuatieleer was het Spiers intentie om iemand te helpen te worden wie hij in wezen was, oftewel, om iemand tot zelfontplooiing te brengen.

Eenmaal gevestigd in Nederland ontstond onder invloed van de vriendschap met Henny Tideman, de kennismaking met Rittelmeyers *Briefe über das Johannesevangelium* (1930/1932) en het Mattheus-evangelie, in Spiers denken ook een christelijke component. Het is de combinatie van Spiers kennis van de Jungiaanse psychologie, zijn talent voor handlezen, zijn constructieve benadering van ieder individu, zijn religieuze inslag en zijn charismatische persoonlijkheid die borg stond voor zijn kwaliteit als psychochiroloog. Daarbij was Spier zich vermoedelijk bovengemiddeld bewust van de existentiële spanningen in het bezette Nederland en de gevaren waaraan vooral de Joden, inclusief hijzelf, blootstonden. Deze omstandigheden hebben beslist bijgedragen aan de totstandkoming van de Spierclub en het feit dat Spier zich binnen deze kring tot een spiritueel leraar (een 'soort goeroe') ontwikkelde.

In de rol van spiritueel leraar doet Spier, met zijn positieve, opbouwende benadering van de ander, het speuren naar de oorzaak van psychologisch vormende gebeurtenissen in iemands leven en het helpen bij het ontwikkelen van zelfinzicht, doet hij overigens verrassend New Age-achtig aan. Het is daarom niet verwonderlijk dat Etty Hillesum inmiddels al eens een "voorloopster van de Nieuwe Spiritualiteit" (New Age) is genoemd.[19] Uit het hier verrichte onderzoek blijkt duidelijk dat Hillesum haar pad van persoonlijke ontwikkeling, en bijgevolg haar positie als 'New Age-baken', voor een groot deel had te danken aan de invloed van Julius Spier.

[18] Zie over over deze 'Levi' Annamarie Mommsen, § 11.2.7.

[19] Thooft, 'Etty Hillesum als voorloopster van de Nieuwe Spiritualiteit', 62-65.

Bijlage 1 Handafdrukken en -analyseverslagen uit de school van Julius Spier

Julius Spier heeft van duizenden de handen gelezen. Van zijn lessen en privéconsulten zullen talloze aantekeningen zijn gemaakt. Slechts een fractie is hiervan bekend, nog minder is bewaard gebleven. Etty Hillesum refereert bijvoorbeeld in haar dagboeken aan de handanalysen van haar broers Jaap en Mischa,[1] Hetty E.,[2] Stella,[3] Jeanne Liedmeijer[4] en Johan Spiegelenberg.[5] Vermoedelijk zijn ook "Löwenstein en Wissbrun" voor een consult geweest en werkte Hillesum beide protocollen uit.[6] De namen Johanna Smelik,[7] Willy Broekhuysen,[8] Dinie Glaser,[9] Elly Heller en Ruth Hirsch[10] zijn elders aangetroffen. Maar ook van deze handleessessies resteren geen handafdrukken of analyseverslagen.

---

[1] Hillesum, *Het Werk*, 145, 149 (24 & 30 oktober 1941), 244 (23 januari 1942); Regenhardt, *Mischa's spel*, 139-145. A

[2] Hillesum, *Het Werk*, 300 (17 maart 1942); Nagel & de Costa, '"Bij jou voor anker gaan"', 112-113, 117. Hetty E. is misschien Hetty Elisabeth Erdtsieck (g. 1924). Zij is de enige persoon in de databank van het Stadsarchief Amsterdam die past bij de randvoorwaarde 'Hetty E. geboren ca. 1924'. Indien Hetty een afkorting is van Henriëtte, zijn er meerderen die voor Hetty E. in aanmerking komen.

[3] De "kleine zwarte Stella" was een leerling Russisch van Hillesum (Hillesum, *Het Werk*, 285 (8 maart 1942)). Uit Hillesums opmerkingen "Stella uitwerken", "vandaag Stella uitwerken" en "Morgenochtend Stella, dat zal nog opwindend genoeg zijn met die aktueel geworden vader-oppositie" kan worden afgeleid dat Hillesum Stella, net als Hetty E., naar Spier had meegenomen voor een handanalyse (Hillesum, *Het Werk*, 333 (2 april 1942), 335 (3 april 1942), 339 (4 april 1942)).

[4] Hillesum, *Het Werk*, 368 (26 april 1942).

[5] Hillesum, *Het Werk*, 460 (21 juni 1942). De econoom Johan Hendrik Spiegelenberg (Zutphen, 9 juni 1916 – overleden na 1980) was een vriend en studiegenoot van Leonie Snatager. Hij was begin juni 1942 Object (brief van Leonie Snatager aan Julius Spier, 10 juni 1942; archief Bernard Penney).

[66] *Ibidem* (deze twee namen staan direct onder 'Spiegelenberg'). Vermoedelijk gaat het om Fritz Wissbrun (g. Keulen, 16 december 1909; in juli 1951 met vrouw en kind naar New York geëmigreerd) en Ernst Löwenstein (Keulen, 22 september 1908 – Auschwitz, 7 juli 1944). Beiden zaten in de bonthandel en woonden met hun moeder in de Rivierenbuurt (vergelijk tabel 1, nr. 7). Van allebei was de vader in 1940 overleden. Over de familie Wissbrun zie dossier 2017.624.1, US Holocaust Memorial Museum Archives, Washington DC.

[7] Onder druk van Hillesum had Johanna Franciska Smelik (Den Haag, 16 november 1916 – Voorburg, 14 april 2008) haar handen aan Spier laten zien (zie § 11.4.3).

[8] Wilhelmina Henriëtte Broekhuysen (Weltevreden, 26 oktober 1910 – Amsterdam, 6 oktober 1992), kooklerares en vriendin van Leonie Snatager, kwam als proefpersoon naar de cursus (brieven van Leonie Snatager aan Julius Spier, 11, 21 en 27 juni 1942 (archief Bernard Penney); vergelijk Nagel, 'Vriendschap en therapie', 191-193).

[9] Bernardina Elisabeth Glaser (Nijmegen, 16 maart 1919 – Jerusalem, 22 februari 2000) was een vriendin van Leonie Snatager en kwam begin juni 1942 als proefpersoon naar de cursus (brieven van Leonie Snatager aan Julius Spier, 20 maart en 11 juni 1942 (archief Bernard Penney); vergelijk Nagel, 'Leonie Snatager en het Joodse vraagstuk', 71-78).

[10] Uit een aantekening van Henny Tideman (archief Pim en Pia Tideman): "In Jul's map zoeken naar Hand van Frau Elli Heller en Ruth Hirsch", waaraan ze toevoegde "± Oct '42" en "+ Oct Sep '42". De data zullen naar de maand van deportatie verwijzen. De weduwe Elly Julia Heller-Friedmann (Berlijn, 17 oktober 1885 – Auschwitz, 7 oktober 1942) woonde vanaf mei 1941 aan de Stadionkade 42[II] in Amsterdam. Ruth Johanna Hirsch (Berlijn, 9

Tabel 1 biedt het overzicht van de handafdrukken en uitwerkingen van handanalysen die in Amsterdam door leerlingen van Spier zijn gemaakt en die wel zijn bewaard.[11] De meeste van deze verslagen zijn tot stand gekomen in het kader van Spiers cursus psychochirologie. Van de veelal anonieme proefpersonen is van enkelen achterhaald wie schuilgaat achter de beschrijving man/vrouw, leeftijd op het moment van de analyse en de huwelijkse staat (getrouwd/ongetrouwd/gescheiden).

Al het materiaal uit tabel 1 is in het bezit van Dicky van de Heuvel-de Jonge, uitgezonderd nrs. 4, 35, 48 en 49. De tweede verzameling handafdrukken en verslagen is bewaard door Spiers vriendin Jet Rümke-Everts (tabel 2).

Tabel 1. Beschrijving van de protocollen en handafdrukken gemaakt onder supervisie van Julius Spier, 1940-1942.

Nr.	**Datum, geslacht (leeftijd), huwelijkse staat**	**Beschrijving, opmerkingen** (afkortingen: NL Nederlands, D Duits)
1	[1940?] en ma. 22 september 1941, Dicky de Jonge[12] (21)	Handafdrukken genummerd 6; getypt verslag (NL) in tweevoud, plus een velletje handgeschreven aantekeningen (D) van Henny Tideman, ook overgetypt en in tweevoud aanwezig, gedateerd 22 september 1941. De eerste sessie vond plaats in het huis van Alice Krijn-Spier.
2	[ca. 1941], *Mann* [ouder dan 50], gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). Vader overleed toen de man 4 à 7 jaar was; man heeft een andere baan dan hij zich wenst; met 32 jaar getrouwd.
3	[ca. 1941], *Mann* (32), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). De moeder van de man had op jonge leeftijd haar moeder verloren.
4	za. 18 januari 1941, man	Handgeschreven aantekeningen (NL) gemaakt door Marietje Meijlink.[13] "Door gebrek aan lichamelijke prestaties, extra inspanning [aan] geestelijk krachten"; hij "kan goed logisch redeneren"; er is sprake van een sterke milieubinding.
5	[ca. 1941], *Mädchen* (26)	Handafdrukken met aantekeningen (D). De ouders zijn familie van elkaar.
6	[ma. 3 februari 1941], *Fräulein* (27) [Etty Hillesum[14]]	Handafdrukken met aantekeningen (D); getypt verslag (D) geschreven door Adri Holm (zie § 3.1, afb. 1-2).

juli 1904 – Auschwitz, 29 oktober 1942) verdiende de kost als dienstbode en woonde van 6 januari 1940 tot 17 november 1941 aan de Courbetstraat 38[I].

[11] Vergelijk Nagel, 'Protocollen en vellen boterhampapier', 73-75.

[12] Dirkje (Dicky) de Jonge (g. Rotterdam, 6 november 1918).

[13] Maria Amelia (Marietje) Meijlink (Zierikzee, 16 augustus 1913 – Hilversum, 25 april 1999) was een Montessorileidster in Hilversum. Zij was de jongere zus van Bernard Meijlink (1911–1952), de huisgenoot van Etty Hillesum.

[14] Esther (Etty) Hillesum (Middelburg, 15 januari 1914 – Auschwitz, ca. 30 november 1943).

7	di. 24 februari [ca. 1941], *Fräulein* (31), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). De vrouw is de achtste van elf kinderen; werkt in een *Pelzgeschäft*; moeder heeft de broek aan en bezit een *Konfektionsgeschäft*.
8	[ca. 1941], *Mann* (31), ongehuwd	Handafdrukken in tweevoud, op één hiervan staan aantekeningen (D); getypt verslag (D). De man woont nog thuis; ouders zijn verwant; vader is overleden; sterk gebonden aan de moeder.
9	[ca. 1941], *Mann* (29), ongehuwd	Handafdrukken en getypt verslag (D). Onzeker van zichzelf; ging zich pas laat ontwikkelen; ouders traditioneel ingesteld; in de rechterhand is *luna* (maanberg) leeg: sterk op het materiële gericht.
10	ma. 26 mei 1941, Zwitserse vrouw (36)	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). Grootmoeder was boerin; vader had kanker; ze was gouvernante in Engeland en Italië geweest; moeder had zes kinderen en een miskraam gehad.
11	ma. 2 juni [1941], *Frau* (57), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). Vader had beroep (bankier) op veertigjarige leeftijd opgegeven.
12	ma. 9 juni 1941, *Mann* (19)	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). Veelzijdig begaafde hand; de jongeman kon zich ontwikkelen mits hij de gelegenheid pakte en inspanningen zou leveren.
13	ma. 16 juni 1941, *Mann* (24)	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). Beroep: *Volksschuhllehrer*, dit was besloten door zijn vader, die ook leraar was; zus was veel ziek (astma).
14	ma. 23 juni 1941, *Mädchen* (24)	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). De vrouw is de oudste van de kinderen; vader tweemaal ernstig ziek (longen); ze was als tiener bij de Oxford Groep gegaan; met 20 jaar verloofd, hetgeen thuis veel moeilijkheden veroorzaakte.
15	ma. 30 juni 1941, *Fräulein* (49)	Handafdrukken met aantekening (D), getypt verslag (D). Ze is de oudste van negen kinderen; kan goed koken en naaien; één broer/zus is naar Amerika getrokken; moeder, overleden, was erg religieus (rooms-katholiek) en had, toen ze 34 was, een tweejarig kind verloren; vader was *Bergwerker* en streng.
16	ma. 7 juli 1941, *Mann* (50), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). “Eine lustige Hand”; hij is de zevende van acht kinderen; is “Volksschullehrer daneben bastelt er”; vader was timmerman.
17	ma. 14 juli 1941, *Mann* (41), gehuwd	Getypt verslag (D). Moeder is fysiek groter dan de vader en komt uit een streng orthodox joods gezin; de man is enig kind; moeder was door een waarzegster voorspeld dat ze bij het tweede kind zou overlijden en wilde daarom geen tweede kind; de man is in Zwitserland en Frankrijk geweest en later naar Nederland gekomen.
18	wo. 10 september 1941, *Fräulein* (32), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). Moeder komt uit “eigenartigem Milieu”; “Obj. verwechselt die innere Passivität mit Lassigkeit”; rond 26 jaar een verkeerd gelopen *Erlebnis* (relatie).

19	wo. 17 september 1941, *Frau* (38), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). De vrouw vond het tussen 1933-1935 bijzonder pijnlijk geen kinderen te hebben. Protocol eindigt met een *Zusammenfassung* (niet bij eerdere verslagen gezien).
20	wo. 24 september 1941, *Mann* (28) [Alfred Kropveld[15]], gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D) van Etty Hillesum. Gecompliceerde handen; beroep: arts, net als zijn vader die indertijd een bekende arts was.[16]
21	wo. 15 oktober 1941, *Frau* (40), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D) van Etty Hillesum. De vader was koopman en had "Frauen gern gehabt"; moeder had veel doorgemaakt doordat vader zich het gezin weinig aangelegen liet. De vrouw trok oorspronkelijk naar de vader, maar stelt zich nu beschermend voor de moeder op.
22	ma. 20 oktober 1941, *Mädchen* (22)	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). Vader is Joods, moeder niet-Joods; heeft een 8 jaar oudere broer; ze danst graag en tekent.
23	ma. 27 oktober 1941, *Frau* (43), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). De vrouw heeft tbc en onderging een baarmoederoperatie; als gevolg van de 'vaderoppositie' ziet ze in oudere mannen snel een ideaalbeeld.
24	wo. 29 oktober 1941, *Frau* (28), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). Vader was een Portugese Jood, moeder een Duitse Jodin; enig kind; beroep: secretaresse, "war früher beim Film Scribgirl".
25	ma. 3 november 1941, *Frau* (43), *verheiratet gewesen*	Incompleet, lang getypt verslag (D), vervaardigd door Etty Hillesum. De ouders hebben een moeilijk huwelijk; vader, arts, christelijk; moeder joodse. De vrouw was getrouwd met een Joodse man; heeft veel talenten maar niets springt eruit (ze heeft geen enkel talent ontwikkeld).
26	ma. 10 november 1941, Jetje Tideman[17] (23), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D), vermoedelijk gemaakt door Etty Hillesum. De vader was 24 jaar in Nederlands-Indië; sterke milieulijn en kwadraat rond haar zeventiende (moeder overleden); beroep: verpleegster.
27	ma. 17 november 1941, *Mann* (36), gehuwd	Getypt verslag (D), gemaakt door Etty Hillesum. De man heeft een 'geestige humor' die hij op een goede manier inzet en waarmee hij vrouwen voor zich weet te winnen.

[15] Alfred Kropveld (Amsterdam, 28 maart 1913 – Auschwitz, 31 december 1942).

[16] Alexandra Nagel, *Etty Hillesums 'beestachtig interessante object', Alfred Kropveld*, ongepubliceerd essay, juli 2013, (12 pp.). Over de vader van Alfred Kropveld zie Alexandra Nagel, 'Aron Izak Kropveld (1881–1932), huisarts in Amsterdam en pleitbezorger van rein leven', in: Bob Van Hee & Cornelis van Tilburg (redactie), *Heel-meesters: Befaamde artsen en figuren uit de geschiedenis van de geneeskunde* (Cahiers Geschiedenis van de Geneeskunde en Gezondheidszorg 2), Antwerpen: Garant, 2014, 63-72.

[17] Henriëtte Maria (Jetje) Tideman (Medan, Sumatra, 7 september 1918 – St. Hythe, Canada, 15 februari 2016) was een nicht van Henny Tideman.

28	[1941], Fem van den Hoed[18] (37) ongehuwd	Handafdrukken en getypt verslag (NL), genummerd 81, vermoedelijk vervaardigd door Dicky de Jonge of Henny Tideman.
29	ma. 24 november 1941, *Mann* (36), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), incompleet getypt verslag (D), vermoedelijk vervaardigd door Etty Hillesum. “Psychologisch interessanter Fall: groszer Teil des Wesens verschüttet, daher resultiert schlechtes Gedächtnis”, “Eltern vom Land”; oefent een beroep uit waaraan hij weinig plezier beleeft (produceert bakeliet weerstanden), verkocht voorheen verfstoffen; in 1938 of 1939 getrouwd.
30	ma. 15 december 1941, *Frau* (21), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). Sinds drie jaar getrouwd; ouders gescheiden; ze heeft haar vader amper gekend (zijn moeder overleed tijdens zijn geboorte en hij pleegde op 57-jarige leeftijd zelfmoord); beroep: kledingontwerpster.
31	ma. 29 december 1941, *Mädchen* (20)	Handafdrukken in tweevoud, getypt verslag (D), mogelijk door Henny Tideman gemaakt. De vader, bloembollenhandelaar, heeft veel gereisd; de vrouw is het tweede kind, haar zus is 4 jaar ouder.
32	di. 30 december 1941, *Frau* (35), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). De vrouw is enig kind; vader was 44 toen hij trouwde, moeder 30; vader is zeer muzikaal en succesvol; zijzelf is met 23 jaar getrouwd en heeft kinderen.
33	di. 6 januari 1942, *Frau* (35), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D), mogelijk door Henny Tideman gemaakt. De vrouw verloor haar zus toen ze 26 was; vader was 37 toen hij trouwde, moeder 21; vader is 3 jaar geleden overleden; beroep: medisch analiste.
34	di. 13 januari 1942, *Mädchen* (27), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (NL), genummerd 106. Beroep: secretaresse, maar zou beter geschikt zijn als kinderverpleegster. Volgens Tideman was Hillesum die avond “te scherp en te ironiserend” tegen het meisje.[19]
35	[ma. 19 & di. 20 januari 1942, Aimé van Santen[20] (24), ongehuwd]	Géén cursusverslag. Afdruk van de linkerhand, incompleet getypt verslag (D) van Etty Hillesum, die het verslag “etwas chaotisch” noemde omdat het in drie etappen tot stand was gekomen.[21]
36	di. 20 januari 1942, *Mann* (30), ongehuwd	Slechte afdruk van de linkerhand (de rechterhand is verlamd), getypt verslag (D), mogelijk geschreven door Etty Hillesum, die het verslag

[18] De onderwijzeres Femmina Louiza (Fem) van den Hoed (Amsterdam, 1 december 1903 – Apeldoorn, 5 maart 1968) was lange tijd de beste, wat moederlijke, vriendin van Dicky de Jonge.

[19] Hillesum, *Het Werk*, 238 (14 januari 1942).

[20] Aimé van Santen (Rotterdam, 21 juli 1917 – Den Haag, 21 februari 1988) was een studiegenoot van Etty Hillesum.

[21] Alexandra Nagel, ‘Aimé van Santen en het protocol met hindernissen’, ongepubliceerd essay, Eindhoven, mei 2014, 11 pp.

		ironisch afsluit met "Herr Spier meint…". De man, voorheen werkzaam als jurist, is fotograaf en ontwerper van speelgoed.
37	vr. 30 januari 1942, Mimi Veerman-de Vries[22] (25), gehuwd	Getypt verslag (NL) genummerd 110. Spier zag een klein vierkant in de lotslijn, waar hij niet over wil praten "daar hij denkt, dat het nog komen moet, inderdaad is dat er nu reeds, hij ziet ook, dat de lotslijn daarna doorgaat (met 26 [jaar]) en dat het daarna voor haar veel beter wordt. De moeilikste tijd is NU voor haar".[23]
38	di. 10 februari 1942, -	Handafdrukken met de aantekening "Obj. für Kurs".
39	za. 28 februari 1942, *Mann* (26), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag in tweevoud (D). De man danst graag, speelt piano en orgel; grootvader van vaderszijde was boer; vader was militair, daarna leraar; vader was ruw tegen de moeder.
40	vr. 13 maart 1942, *Fräulein* von Sasse (ca. 30), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen van (D), getypt verslag (NL), genummerd 116. Vader sneuvelde "in de vorige oorlog" toen zij 6 was en hij 30; hij had oude talen gestudeerd en stond op het punt om professor te worden; onbewust zoekt ze een vaderfiguur; moeder is nooit hertrouwd.
41	di. 17 maart 1942,[24] *Mann* (-), -	Aanvulling bij het oorspronkelijke verslag (het verslag zelf ontbreekt) (D). De vader van de man pleegde zelfmoord; idem dito een broer van de vader.[25]
42	di. 24 maart 1942, *Frau* Trierenberg (45), gescheiden	Handafdrukken met aantekeningen van (D), getypt verslag in drievoud (D). Ze is jong gaan werken; met 24 jaar getrouwd; met 28 jaar een kind gekregen; met 38 jaar officieel gescheiden; ze is kritisch ten aanzien van de vader, die nog leeft; beroep: privélerares Frans.
43	ma. 30 maart [1942], *Mann* (34), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D).
44	di. 7 april 1942, *Mann* (26), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). Milieulijn houdt met 24 jaar op: de man is toen getrouwd. Daarna zijn er opnieuw milieu-invloeden te zien: hij woont weer bij zijn ouders.

[22] Regina Margaretha Wilhelmina (Mimi) de Vries (Amsterdam, 1 juli 1916 – Bilthoven, 3 augustus 2005) was op 7 mei 1940 in Amsterdam getrouwd met Alfred Philip Veerman (1916–1943).

[23] Mimi Veerman-de Vries wist op het moment van de sessie niet waar haar man zat. Alfred Veerman was een veelbelovende jurist, die actief betrokken was bij het verzet. Het paar was samen met twee anderen gepakt tijdens hun vlucht naar Engeland en vastgezet in het Oranje Hotel in Scheveningen. In deze strafgevangenis hebben de getrouwden elkaar nog eenmaal een kwartier gezien. Alfred Veerman is op 24 september 1941 naar Wuppertal-Elberfeld gedeporteerd en in januari 1943 in Auschwitz gestorven. Een wonderlijke bepaling van het lot zorgde ervoor dat Mimi Veerman uit het Oranje Hotel werd vrijgelaten (gesprekken van AN met Chaja Kruijssen, 13 december 2008 en 5 oktober 2015; vergelijk Jorna & Marijn, *Altijd Etty*, 19-20, 112-113; § 11.4.2).

[24] Die middag was Hillesums pupil Hetty E. Object, zie noot 2.

[25] Vergelijk Nagel, 'Protocollen en vellen boterhampapier', 70.

45	di. 14 april 1942, [man] (31), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). Bij de lotslijn links: "± 27 J. aus Deutschl. nach Holland gekommen"; broer van de moeder kwam in de Eerste Wereldoorlog om.
46	ma. 20 april 1942, *Mann* (32), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D).
47	di. 21 april 1942, Daan Smits (21), verloofd	Handafdrukken in drievoud met aantekeningen (D), handgeschreven aantekeningen (D) van Dicky de Jonge en Henny Tideman.[26] Grootvader was steenbakker; beide ouders waren op het moment van de analyse 50 jaar.
48	wo. 22 april 1942, Pieter Starreveld[27] (31), gehuwd	Incompleet getypt verslag (D), gemaakt door Etty Hillesum. In vergelijking met de andere verslagen is het beschrijvend van aard: het heeft een minder strakke opsomming van de handonderdelen. Hetzelfde geldt voor verslag nr. 49. Het verslag is anders van structuur: Hillesum werkte beide niet uit als cursusverslagen.
49	ma. 27 april 1942, Hanneke Starreveld-Stolte[28] (32), gehuwd	Getypt verslag (D), gemaakt door Etty Hillesum. In november 1984 reflecteerde Starreveld-Stolte: "Die protocols heb ik bewaard omdat het ongelooflijk is. Om in zo'n korte tijd – het duurde drie kwartier, een uur – gegevens te krijgen over je ouders, jezelf, je handelwijze die je nog nauwelijks onderkent."[29]
50	ma. 27 april 1942, Julius Spier (55), [gescheiden]	Handafdrukken, getypt verslag (NL), mogelijk vervaardigd door Adri Holm, Henny Tideman of Gera Bongers; genummerd 127 (Bijlage 3). Er is ook een afdruk bewaard van Spiers linkerhand, die is gemaakt op 26 april 1938.
51	di. 19 mei 1942, *Mann* (39), gehuwd geweest	Getypt verslag (D). De man is bankier; hij woont bij zijn moeder; vader overleed toen hij 12 was; al lijken de vingers 'geestelijk', hij is verwend en naïef en ongeschikt om dieptepsychologisch mee te werken.
52	di. 26 mei 1942, *Mann* (49), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). Een van de voorvaderen zou een *Wunderrabiner* zijn geweest; de man is met 36 jaar getrouwd en architect.

[26] Etty Hillesum was die cursusbijeenkomst aanwezig, maar had in een hoekje zitten lezen (Hillesum, *Het Werk*, 351-352 (22 april 1942)).

[27] Pieter Starreveld (Koog aan de Zaan, 5 mei 1911 – Amersfoort, 18 april 1989).

[28] Johanna Maria Bélia (Hanneke) Starreveld-Stolte (Dieren, 22 mei 1910 – Amsterdam, 21 juli 2002).

[29] JWR in gesprek met Hanneke Starreveld-Stolte; Hillesum, *Het Werk*, 354 (22 april 1942), 358 (24 april 1942), 367-368 (26 april 1942), 369 (27 april 1942); videoband Tineke Metz, *Gesprek met Hanneke Starreveld over Etty Hillesum*, 1998 (archief Etty Hillesum Centrum Deventer). Spier had Hanneke Starreveld inzicht gegeven in de wijze waarop haar man, beeldhouwer, volledig in dienst stond van zijn werk. Het verlangen om eisen te stellen aan je echtgenoot en de vader van je kinderen kon bij een figuur zoals Pieter Starreveld niet, omdat hij, zo had Spier haar laten inzien, zijn talent volgde en de rest daaraan ondergeschikt stelde.

53	wo. 3 juni 1942, Greet Klokman[30] (14)	Handafdrukken, handgeschreven velletje met aantekeningen (D) van Dicky de Jonge.
54	di. 9 juni 1942, *Mann* (34), gehuwd	Handafdrukken, getypt en handgeschreven verslag (D) van Dicky de Jonge. Tussen 26-27 jaar getrouwd; beroep: tekenaar; "Er hat einen guten Obern-Venus; macht auch Zeichnungen für Kinder. Reklamezeichnen tut er nur gezwungen."
55	di. 16 juni 1942, *Mann* (50), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen, getypt verslag (D). De man is laat getrouwd; wilde niet in het bedrijf van zijn vader; is elders begonnen en rond 31 jaar naar Amerika gegaan (als boekhandelaar); nu is hij bankier.
56	di. 23 juni 1942, *Mann* (28), ongehuwd	Handafdrukken, getypt en handgeschreven verslag (D) van Dicky de Jonge. Vader een Duitser; moeder een Russische; ouders zijn gescheiden; tekenaar van beroep; "Obj. liebt keine Auseinandersetzungen, hat sich ins Künstlerische geflüchtet."
57	juni 1942, Selmar Witkowski[31] (60), [gehuwd]	Handafdrukken in tweevoud, zonder aantekeningen.[32]
58	za. 4 juli 1942, *Mann* (48) [Josef Baar[33]], gehuwd	Handafdrukken, getypt en handgeschreven verslag (D) van Dicky de Jonge. De man is sneldichter; heeft een grimmige humor; leerde op 31-jarige leeftijd zijn vrouw kennen, die uit een theaterfamilie komt; zijn moeder was met 17 jaar getrouwd.[34]
59	za. 11 juli 1942, Arie Rector[35] (7)	Handafdrukken in tweevoud met kleine aantekening (D) van Dicky de Jonge. Het jong kwam niet als proefpersoon. Hij was een leerling op de school waar De Jonge werkte.[36]
60	do. 16 juli 1942, *Frau* (27), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). De broer van de vrouw is 5 jaar geleden overleden.

[30] Greta Betsij (Greet) Klokman (g. 9 januari 1928) was een nicht van Dicky de Jonge. Hun moeders waren zussen.

[31] Selmar Witkowski (g. Witkowo, 18 juli 1881).

[32] Dr. Selmar Witkowski was een homeopathische arts met een praktijk aan de Beethovenstraat 160 in Amsterdam. Eind februari 1951 is hij met zijn vrouw naar Aken verhuisd. Vergelijk Nagel, 'Protocollen en vellen boterhampapier', 71, 164 (afb. 8).

[33] Josef Baar/Bahr (Wenen, 20 november 1894 – Andernach, 8 oktober 1951).

[34] Josef Baar was een conferencier en sneldichter. Hij maakte deel uit van de Rudolf Nelson-revue. Zijn moeder was Julie Baar/Bahr-Stromek (1875–overleden na 1951). Baar was 16 november 1927 in Wenen getrouwd met Helene Loewenheim (1903–1996), dochter van een kermisondernemer. Vergelijk Nagel, 'Etty Hillesum en de Joods-Amsterdamse toneelwereld,' 184-185.

[35] Arie Rector (g. Amsterdam, 5 juni 1935).

[36] Arie Rector was de zoon van een zeeman/arbeider en diens tweede vrouw. Arie's moeder was eind 1940 overleden en in mei 1942 overleed zijn halfbroer, Johannes C. Rector (1932–1942). Deze halfbroer woonde sinds september 1941 in het Burgerweeshuis aan de Sint Luciensteeg 27 te Amsterdam.

61	do. 30 juli 1942, D. van den Hoed[37] (16)	Handafdrukken met aantekeningen (D) en handgeschreven aantekeningen (D) van Dicky de Jonge. “Vater wurde von Angestellter Geschäftsführer” en moeder heeft “viele Freunde bevor sie sich verheiratete mit 35 J.”[38]
62	[1941/2], *Mädchen* (22), ongehuwd	Handgeschreven aantekeningen van Henny Tideman (NL).[39] De vrouw heeft aanleg voor toneelspelen (heeft op de HBS tweemaal een hoofdrol gespeeld); beroep: verpleegster.
63	-, *Mann* (29), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). Een dagdromer (veel kwadraten op *luna*); de vader overleed aan een hartprobleem; sterke milieubinding.
64	-, *Mann* (33), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). Als vijfjarige veel alleen gelaten; moeder deed zelfmoordpoging toen hij ca. 11 jaar was.
65	-, *Mann* (50), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). Zeer sterke ervaringslijn op de linkerhand: de man zijn jeugd was op jonge leeftijd abrupt tot een eind gekomen.
66	-, *Frau* (31), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), getypt verslag (D). Zij is de oudste in het gezin; getrouwd met 25 jaar, gescheiden met 26, met 29 hertrouwd.
67	-, *neger* (35), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D). Opvallend grote handen.[40]
68	-, *Mann* (23), ongehuwd	Handafdrukken met aantekeningen, getypt verslag (D). De man is de jongste van zeven kinderen; “An der quadratischen Form der Finger und dem Ausdruck, kann man auf einen selten auftretenden Humor schliesszen, welcher sich äussert, wenn er sich mal ganz wohl in seiner Haut fühlt.”
69	-, *Mann* (52), gehuwd	Handafdrukken met aantekeningen (D), handgeschreven verslag van Henny Tideman (D). Met 12 jaar op zijn hoofd gevallen; diverse beroepen, nu kunsthandelaar; vader had magnetische gaven; met 26 jaar getrouwd en heeft een dochter.
70	-	Handafdrukken. De handen zijn erg verschillend.
71	-	Handafdrukken met alleen de aantekening “voor Spier”. Opvallend verdikte onderste kootjes.
72	-	Handafdrukken in tweevoud.

[37] Dieuwertje van den Hoed (g. Amsterdam, 26 augustus 1925).

[38] Dieuwertje was de oudste van de vier kinderen van Dirk van den Hoed (1884–1943) en Anna van den Hoed-Kossen (1891–overleden na 1973). Op het moment van de huwelijksvoltrekking, 27 november 1924, was Anna Kossen niet vijfendertig maar drieëndertig jaar. Dirk van den Hoed was toen karrijder. Later werd hij handelaar in aardappelen.

[39] Een kopie van deze aantekeningen ligt het archief van het Joods Historisch Museum, Amsterdam onder signatuur F900239.

[40] Vergelijk Nagel, ‘Protocollen en vellen boterhampapier’, 164 (afb. 7).

Tabel 2. Overzicht van de handafdrukken en verslagen die zijn bewaard door Jet Rümke-Everts.[41] Alle personen zijn bij Julius Spier geweest voor een handanalyse; alle verslagen zijn geschreven door Rümke-Everts.

Nr.	Datum handanalyse, naam	Document(en)
1	9 oktober 1934, 17 december 1934, eind 1935, 2 juni 1940, Jet Rümke-Everts	Handafdrukken, verslag 9 oktober 1934.
2	16 oktober 1934, Hector Rümke[42]	Verslag, en een korte toevoeging geschreven op 1 februari 1935.
3	12 december 1934, 29 december 1935, 2 juni 1940, Ben Rümke[43]	Handafdrukken; verslagje 12 december 1934 en juni 1936.
4	29 december 1935, 2 juni 1940, Philip Rümke[44]	Handafdrukken; verslagje 12 oktober 1934 en juli [sic, juni] 1936.
5	29 december 1935, 2 juni 1940, Coen Rümke[45]	Handafdrukken; verslagje 12 oktober 1934 en juni 1936.
6	1935, H. van Fenema[46]	Afdruk van de rechterhand.
7	14 januari 1935, Lex Bos[47]	Handafdrukken, verslag.
8	15 januari 1935, Lien Bos-Everts[48]	Handafdrukken, verslag.
9	15 januari 1935, Joost Andriessen[49]	Handafdrukken.
10	15 januari 1935, Marie Andriessen[50]	Handafdrukken.
11	17 januari 1935, Bram Ricardo[51]	Handafdrukken, verslag.
12	18 januari 1935, Zus Ricardo[52]	Handafdrukken, verslag.
13	19 januari 1935, Chris de Moor[53]	Handafdrukken, verslag.

[41] Henriëtte Wilhelmina Johanna Rümke-Everts (Amsterdam, 22 april 1893 – Zeist, 29 maart 1995), getrouwd met Hector Rümke en moeder van hun drie zoons Philip, Ben en Coen.

[42] Hector Rümke (1896–1961).

[43] Bernardus Hendricus Rümke (g. 1924).

[44] Philip Rümke (g. 1923).

[45] August Conrad (Coen) Rümke (1924–2010).

[46] Hector Marius van Fenema (1901–1983).

[47] Alexander Bos (1894–1984), een zwager van Jet Rümke-Everts.

[48] Caroline Henriëtte Bos-Everts (1896–1996), een zus van Jet Rümke-Everts. Uit de brief van Jet Rümke-Everts aan haar zus, 18 januari 1935: "Ik probeer het protokol van jullie vanavond uit te werken, maar betwijfel of het lukt" (archief Philip Rümke).

[49] Joseph Nicolaas Andriessen (g. 1920), patiënt van Hector Rümke en de zoon van de pianist Willem C.N. Andriessen (1887–1964).

[50] Maria Cecilia Andriessen (g. 1922), de dochter van de pianist Willem C.N. Andriessen.

[51] Abraham Ricardo (1882–1945).

[52] Vermoedelijk Jeannetta Margaretha Ricardo-de Jong (1891–1945).

[53] Christiaan Nicolaas Everhardus de Moor (1899–1981), kunstenaar, docent, vergelijk URL https://rkd.nl/nl/explore/artists/57501 (geraadpleegd op 23 februari 2018).

14	21 januari 1935, moeder van Chris de Moor[54]	Handafdrukken.
15	april 1935, Toon Odinot[55]	Handafdrukken, verslag.
16	april 1935, Dick Spitzen[56]	Handafdrukken, verslag.
17	april 1935, J. (Tom) Tersteeg[57]	Handafdrukken, verslag.
18	1936, Plien[58]	Handafdrukken.
19	1936, Bets	Handafdrukken.
20	30 mei 1936, Marie de Monchy[59]	Handafdrukken, verslag.
21	31 mei 1936, Kees Boeke[60]	Handafdrukken.
22	31 mei 1936, Candia Boeke[61]	Handafdrukken.
23	31 mei 1936, Julia Boeke[62]	Handafdrukken.
24	8 juni 1936, Chy Kerdijk[63]	Handafdrukken, verslag.
25	9 juni 1936, Hannie Kerdijk[64]	Handafdrukken, verslag.
26	26 november 1936, Daniel Boeke[65]	Handafdrukken.
27	27 november 1936, Emma Boeke[66]	Handafdrukken, verslag.
28	2 december 1937, Maria Krabbe[67]	Verslag, en kort verslag van indrukken vooraf van Jet Rümke zelf.
29	23 april 1939, Theodora Boeke[68]	Handafdrukken.

[54] Elize Gijsbertha Charlotte de Moor-Janssen (1870–1949), gescheiden.

[55] Misschien Anthony Johannes Odinot (1897–1967).

[56] Mr. Dirk Gerard Willem Spitzen (1896–1957), zie URL http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/spitzen (geraadpleegd op 23 februari 2018).

[57] Vermoedelijk Johan Tersteeg (1873–1953), kunsthandelaar in Den Haag en uitgever van boekwerken.

[58] Pauline Hermine Elisabeth Muller van Brakel-Everts (1880–1962), een zus van Jet Rümke-Everts.

[59] Maria Johanna de Monchy (g. 1874), muzieklerares op De Werkplaats en een adept van Kees Boeke, was een nicht van Chy Kerdijk-de Monchy.

[60] Cornelis Boeke (1884–1966), onderwijsvernieuwer, oprichter van De Werkplaats, getrouwd met Beatrice (Betty) Boeke-Cadbury (1884–1976) en vader van Helen, Emma, Paula, Julia, Candia, Daniël en Theodora Boeke. Uit een ongedateerde aantekening van Jet Rümke, mogelijk niet gerelateerd aan de handanalyse (archief Paulien Bom-Bos): “Spier over Kees: Ausserordentlich begabt. Egocentrisch. Herschsüchtig. Denkt seine Kinder frei zu lassen, tut’s innerlich aber nicht. – Ganz unbewust; das ist aber das Gefährliche.”

[61] Candia Boeke (1920–2011).

[62] Julia Boeke (1917–2013).

[63] Henriëtte (Chy) Kerdijk-de Monchy (1877–1942), de moeder van Anna Kerdijk.

[64] Anna (Hannie) Kerdijk (g. 1910), wiskundelerares op De Werkplaats en de oudste dochter van Chy Kerdijk-de Monchy.

[65] Daniël Boeke (1921–2002).

[66] Emma Boeke (1914–1980).

[67] Vermoedelijk de psychologe Maria J. Krabbe (1889–1965).

[68] Theodora Boeke (1923–1976).

Bijlage 2 Het handanalyseverslag van Etty Hillesum bewerkt en vertaald

Alhoewel het oorspronkelijke verslag van Object Etty Hillesum een goed te lezen typoscript is (§ 3.1.1), volgt hieronder een nieuwe versie. In deze versie zijn alle afkortingen voluit geschreven, zijn typefouten gecorrigeerd en spellingswijzen gemoderniseerd. Daarnaast is de tekst vertaald en, tezamen met de opmerkingen bij de handenafdruk, opgesplitst in vijfentachtig fragmenten: tachtig van het protocol en vijf van de handafdrukken.

Spiers denken over handen, oftewel zijn psychochirologische zienswijze, krijgt in dit protocol gestalte door het psychochirologisch taalgebruik, waarbij descripties en interpretaties elkaar afwisselen en nauw met elkaar verbonden zijn. Alle fragmenten bestaan enerzijds uit beschrijvingen van de verschillende onderdelen van Hillesums handen (duim, pink, linkerhand, maag/darmlijn, maanberg), al dan niet aangevuld met meer specifieke beschrijvingen (stijve duim, alle vingers verschillend, afvallende lijntjes op de maanberg), die soms al een duiding bevatten (de *wat vermoeide uitdrukking* van de vingers, in de val verschijnt de hand *veel sterker geconcentreerd*). Anderzijds bestaan alle fragmenten uit interpretaties. Deze reiken soms niet verder dan een eerste psychologische of lichamelijke dispositie, maar kunnen ook uitmonden in expliciete psychologische kenmerken van Object.

Wat betreft de interpretaties kunnen globaal drie typen worden onderscheiden. Het eerste type omvat de voor Spier algemeen geldende psychochirologische correspondenties, zoals: twee verschillende handen betekent dat de ouders verschillend van elkaar zijn. Zulke 'wetmatigheden' heeft Spier vastgelegd in *Worden wie je bent* (1982) of zijn geregistreerd in cursusaantekeningen (§ 3.2; Bijlage 5). Het tweede type interpretatie berust op door Hillesum verstrekte informatie: de antwoorden die zij op vragen heeft gegeven. Het derde type omvat de zogezegde unieke interpretaties. In die gevallen heeft een waarneming – die op meer gebaseerd kan zijn dan alleen de handen – geleid tot een specifiek op Hillesum van toepassing zijnde duiding. (Zie over dit duidingsproces § 4.1.) Alle interpretaties in onderstaand protocol hebben betrekking op Hillesums aanleg, gezondheid, de verhouding met en vorming door haar ouders, relaties en 'levensopdracht'.

De structuur van het protocol weerspiegelt Spiers stapsgewijze werkwijze. De fragmenten zijn achtereenvolgens gerelateerd aan de drie handhoudingen: 1. de ellebogen op tafel, de handen losjes omhoog gericht, waarbij Object zelf de palmen kan zien; 2. de handen liggen ontspannen doch vlak op tafel, de handruggen zijn zichtbaar; 3. de handen liggen open op tafel, de palmen zijn zichtbaar (zie § 3.3.1).

Mädchen [Etty Hillesum], 27 Jahr, [3 februari 1941]

[**Handhouding 1**]

1 *Enorm verschiedene Hände: Eltern sehr verschieden.*
Enorm verschillende handen: de ouders zijn zeer verschillend [van elkaar].

2 *Rechte Hand: übernervös, übererregbar, sehr sensibel, verkehrt immer in großer Anspannung.*
Rechterhand: [Object is] bovenmatig nerveus, zeer prikkelbaar, zeer gevoelig en verkeert steeds in grote spanning.

3 *Alle Finger verschieden. Die Hand ist so kompliziert, dass sie sich auf beide Eltern beziehen muss.*
Alle vingers zijn verschillend. De hand is zo gecompliceerd dat hij zich op beide ouders moet betrekken.

4 *Musikalische Hand.*
Muzikale hand.[1]

5 *Viele Begabungen, aber auf keinem Gebiet etwas fertig geschafft. Ungeheure Unruhe.*
Veel talenten, maar op geen enkel gebied iets bereikt. Enorme onrust.

6 *Rechts ist der Handrücken ausgeprägter, kräftiger wie der kleine linke Handrücken.*
De handrug van de rechterhand is uitgesprokener (geprononceerder), krachtiger dan de kleine linker handrug.[2]

7 *Der linke Handrücken hat etwas bestimmtes, praktisches in der Haltung.*
De linker handrug heeft iets specifieks, praktisch in de houding.

8 *An den etwas müden Ausdruck der Finger in beiden Händen sieht man eine Passivität die die Aktivität immer wieder durchkreuzt.*
Aan de wat vermoeide uitdrukking van de vingers van beide handen ziet men een passiviteit die steeds weer de activiteit doorkruist.

9 *Die Finger haben Gefühl für Rhythmus.*
De vingers hebben gevoel voor ritme. [Vergelijk nr. 4.]

10 *Im Seelischen ist die Linke weniger ausgeglichen wie im Handrücken, im Praktischen.*
In het geestelijke [de vingers] is de linker [hand] minder uitgebalanceerd dan de handrug, in het praktische.[3]

---

[1] Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 34 (19 maart 1941): “Ik betrap mezelf op een behoefte aan muziek. Ik schijn niet onmuzikaal te zijn, ben altijd zeer gegrepen als ik eenmaal muziek hoor[.]” Spier, *Methode der Handanalyse*, 18: “In einer musikalische Hand: lange geknotete, konische Finger, gute Intuitionslinien, geschwungener Daumen verstärkt sie die Musikalität.” Uit cursusaantekeningen (Bijlage 5, nr. 7): “Musiker müssen bewegliche Daumen und einen guten kleinen Finger haben.”

[2] Spier, *Worden wie je bent*, 61: “Is daarentegen de handrug klein en zijn de vingers veel langer en krachtiger en is bovendien de overgang van vingers naar handrug niet vloeiend, dan berust de discrepantie eerder hierop dat de desbetreffende mens in alles wat het verstandelijke en geestelijke aangaat, veel doelbewuster is dan in praktische en op de werkelijkheid geënte zaken.”

[3] Spier, *Worden wie je bent*, 30: “*De handrug* is dat deel van de hand dat de praktische vermogens van de mens, zijn nuchtere verstand en zijn verhouding tot de werkelijkheid toont. Met andere woorden: de materie, de moeder, de aarde (in de mythologie: de aardse moeder). (…) *De vingers* daarentegen stralen het intellect uit, de geest, de fantasie, de hemel, de vader (in de mythologie: de hemelsvader). (…) Daarom is het van belang erop te letten in welke onderlinge verhouding handrug en vingers tot elkaar staan. Er is sprake van een zeker evenwicht wanneer zij even groot en even lang zijn.” Levie (Louis) Hillesum (1880–1943) was leraar klassieke talen en van 1928 tot eind 1940 rector van het gymnasium in Deventer.

11 *Die Linke ist eine geistig betonte Hand; die Finger sind ausdrucksvoll, sensibel, aber etwas steif im Ausdruck, nicht geschickt.*
De linker is een geestelijk geaccentueerde hand; de vingers zijn expressief, gevoelig, maar wat stijf in uitdrukking, niet handig.[4]

12 *Die etwas knochigen Finger welche Ausdruck haben, deuten auf Leidenschaft und ausgesprochene Konzentriertheit.*
De ietwat knokige vingers die uitdrukking hebben, duiden op passie en uitgesproken concentratie.

13 *Rechts kräftiger Handrücken: Vater sehr gesund und körperlich stark, aber unerhört nervös.*
Rechts een krachtige handrug: vader zeer gezond en fysiek sterk, maar ongekend nerveus.[5]

14 *Linke Daumen: Vitalität. Objekt nützt sie aber nicht aus.*
Linkerduim: Vitaliteit. Object maakt daar geen gebruik van.[6]

15 *Finger eng zusammen gehalten: gehemmt, gewisse Ängstlichkeit. Dadurch immer wieder nachlassen aus mangelndem Selbstvertrauen.*
Vingers [worden] dicht bij elkaar gehouden: [Object is] geremd, bepaalde angstigheid. Daardoor steeds weer nalatigheid uit een gebrek aan zelfvertrouwen. [Zie afb. 3.]

16 *Merkur: anregbar, anlehnungsbedürftig, leicht irritiert und scheu. Merkur steht ab und nach innen. Dort ist der Übergang am Schlechtesten.*
Mercurius [pink]: [Object is] prikkelbaar, heeft behoefte aan steun, [is] snel geïrriteerd en verlegen. Mercurius staat af [van de andere vingers] en neigt naar binnen. Daar is de overgang het slechtste.[7]

17 *Starrer Daumen: Eigensinn; ziemlich stark auf gewisse innere Gefühlsvorstellungen fixiert.*
Stijve duim: koppigheid; vrij sterk gefixeerd op bepaalde innerlijke gevoelsvoorstellingen.

18 *Gerechtigkeitssinn. (Objekt hat zuerst Jura studiert, dies geht aber gar nicht aus der Hand hervor.)*
Rechtvaardigheidsgevoel. (Object heeft eerst rechten gestudeerd, maar dit komt geheel niet uit de hand naar voren.) [Vergelijk nr. 21.][8]

19 *Sie hätte, wenn sie frei von Hemmungen wäre, viel Sinn für Kinder (Obere Venus).*
Zij zou, indien zij vrij zou zijn van remmingen, veel gevoel voor kinderen hebben (bovenvenusberg).[9]

---

[4] Volgens Dicky van de Heuvel-de Jonge betekent *nicht geschickt* 'niet handig'. Er schuilt niets diepzinnigs achter (email van Dicky van de Heuvel aan AN, 1 juli 2015).

[5] Vermoedelijk is tijdens de sessie de vraag gesteld wie de gezonde, fysiek sterke maar nerveuze ouder was – de vader of de moeder? – en heeft Hillesum hier uitsluitsel over gegeven.

[6] Spier, *Worden wie je bent*, 38: "Heeft iemand een zeer lange duim maar met een smal toelopend nagellid, dat ook wel wilslid wordt genoemd, dan betekent dit dat hij wel vitaal is, maar zijn doelstellingen met weinig energie en volharding probeert te verwezenlijken."

[7] Op de afdruk van de linkerhand is de pink dubbel afgedrukt. Wellicht heeft het 'af staan' betrekking op de linkerpink. Vergelijk afb. 38a.

[8] De informatie dat Object rechten heeft gestudeerd, moet door Hillesum zelf zijn verstrekt.

[9] Een klasgenootje van de lagere school herinnerde zich dat Etty Hillesum later kinderrechter wilde worden (JWR in gesprek met Betty Cordes-Deeg). Zie ook JWR in gesprek met Johanna Smelik (deel 1): "Etty studeerde rechten

20 *Daumen: Selbständigkeit als Kompensation für innere Unsicherheit.*
Duim(en): zelfstandigheid als compensatie voor innerlijke onzekerheid.

[**Handhouding 2**]

21 *Linke Hand im Fall: Gerechtigkeitsgefühl.*
Linkerhand in de vallende positie: rechtvaardigheidsgevoel.

22 *Alle Finger zum Denken hingerichtet. Das Gefühl wird vom Denken unterbrochen. Objekt ist zunächst ganz impulsiv, dann setzt das Denken so kritisch ein, dass es das ursprüngliche Gefühl zurückdringt. Dies hängt mit den angeworbenen Hemmungen zusammen.*
Alle vingers zijn naar het denken [de middelvinger] gericht. Het gevoel wordt onderbroken door het denken. Object is in eerste instantie heel impulsief, [maar] dan zet het denken zo kritisch in, dat het het oorspronkelijke gevoel terugdringt. Dit hangt met de verworven remmingen samen.

23 *Im Fall erscheint die Hand viel konzentrierter wie in der Haltung: innerlich viel selbständiger und freier als sie es nach außen lebt.*
In de vallende positie verschijnt de hand meer geconcentreerd dan in de houding: innerlijk veel zelfstandiger en vrijer dan zij het naar buiten toe toont.

24 Die übersensibele Reaktionsfähigkeit in den Fingern, die äußerlich so übermäßig gelockert, so wechselnd in der Haltung sind, zeigt, dass die Außenwelt sie mehr anstrengt, aufregt, als entspannt. Introversion ist für Objekt sehr wichtig.
Het overgevoelige reactievermogen van de vingers, die uiterlijk zo bovenmatig los, zo wisselend in houding zijn, laat zien dat de buitenwereld meer van haar vraagt, opwindt, dan dat het haar ontspant. Introversie is voor Object zeer belangrijk.

25 *Farbe: partiell erregbar, leichter Wechsel von Aktivität und Passivität. Plötzlich einsetzende Lust zu Passivität. Sie muss sich bewusst passiv machen, aber nicht als Reaktion der zu angespannten Aktivität in einer plötzlichen Passivität hineinfallen.*
Kleur: [Object is] ten dele prikkelbaar, [kan] gemakkelijk overschakelen van activiteit naar passiviteit. Plotseling opkomende behoefte aan passiviteit. Zij moet zich bewust passief maken, maar niet als reactie op een te inspannende activiteit in een plotselinge passiviteit terugvallen.

26 *Konsistenz: hart.*
Consistentie: hard.[10]

27 *Daumen rechts: hartnäckig, eigensinnig, unausgeglichen in der Energie.*
Rechterduim: hardnekkig, eigenzinnig, niet uitgebalanceerd in de energie.

---

want ze wilde zo vreselijk graag kinderen helpen. Dat gevoel had ze. Ze had zelf nogal een machteloos gevoel tegenover haar moeder in haar kinder- en gymnasiumjaren."

[10] De consistentie wordt niet via het kijken met de ogen maar 'voelend' vastgesteld (zie afb. 4). Spier, *Worden wie je bent*, 32: "Een harde consistentie van de hand wordt dikwijls aangetroffen bij mensen die gauw overdrijven of een neiging vertonen tot complexen, fixatie en storingen waarvan de oorzaak ligt in het zichzelf afsluiten en in verstarring."

28 *Daumen links: auch unausgeglichen, eigensinnig. Der Daumen ist der ausgeglichenste Finger der Linken.*
Linkerduim: ook niet uitgebalanceerd, eigenzinnig. De duim is de meest uitgebalanceerde vinger van de linkerhand.

Linker buitenhand

29 *Jupiter: gute Beobachtungsgabe, konisch, gute Sinneswahrnehmungen und Fähigkeit zu guter Anpassung.*
Jupiter [wijsvinger]: goed observatievermogen, conisch, goede zintuigelijke waarnemingen en vaardigheid tot goede aanpassing.

30 *Saturn: zu lang: Die erregbare Tendenz wird plötzlich vom Denken abgeschnitten. Saturn ist logisch. Überkompensierte Denkfunktion, weil Bewusstheit des Gefühls zu gering ist. Sie überlässt sich zu wenig kontinuierlich ihrem Gefühl.*
Saturnus [middelvinger]: te lang: de neiging tot opwinding wordt plotseling door het denken afgesneden. Saturnus is logisch. [De (te) lange middelvinger duidt op een] overgecompenseerde denkfunctie, omdat Object zich te weinig bewust is van haar gevoelens. Ze verlaat zich te weinig constant op haar gevoel.[11]

31 *Apoll: unten etwas dick, nervöses Herz. Gefühl neigt von Natur zum Unbewussten. Untere Glied ist kurz: dispositionsmäßiger geringer Bewusstseinseinschlag im Gefühl. Als Kompensation für zu vieles Denken lässt sie sich im unbewussten Gefühl zurückfallen. Man kann diese schwache Funktion verbessern, indem man sie bewusster macht.*
Apollo [ringvinger]: onderaan wat dik, [hetgeen duidt op een] nerveus hart. Gevoel neigt van nature naar het onbewuste. Onderste kootje is kort: dispositioneel is er weinig bewustzijnsimpact in het gevoel. Ter compensatie voor het te vele denken laat zij zich in het onbewuste gevoel terugvallen. Men kan deze zwakke functie verbeteren door haar bewuster te maken.[12]

32 *Merkur: enorm tief angesetzt. Gut lang, quadratisch, kann sich gut schriftlich ausdrücken. Dieser Finger ist gar nicht unbewusst, ist ausdrucksvoll, weiblich, lebendig. Weil tiefangesetzt, spielt Fantasie eine große Rolle.*
Mercurius [pink]: enorm diep aangezet. Mooi lang, kwadratisch, kan zich goed schriftelijk uitdrukken. Deze vinger is totaal niet onbewust, is vol uitdrukking, vrouwelijk, levendig. Omdat [de pink] diep [is] aangezet, speelt fantasie een grote rol.

33 *Merkur ist unten starr, oben lebendig: erotisch sehr anregbar, sexuell problematischer, körperliche Abwehr gegen den Mann; seelische und körperliche Angezogenheit.*

---

[11] Dit is een voorbeeld waaruit blijkt dat Spier meerdere details in combinatie met elkaar wist te duiden.

[12] Hillesum, *Het Werk*, 244 (19 januari 1942): "Er schijnt een volledig evenwicht in me tot stand te zijn gekomen. Ik hoef nooit meer in een hoekje tegen de kast te kruipen om 'in mich hineinzuhören', ik luister de hele dag naar wat er binnen me is, ook wanneer ik tussen anderen ben, ik hoef me niet meer af te zonderen, put geregeld krachten uit de verborgenste en diepste bronnen in mezelf." Vergelijk Hillesum, *Het Werk*, 351 (22 april 1942).

Mercurius [pink] is onder stijf, boven levendig: erotisch zeer 'opwindbaar',[13] seksueel problematische, lichamelijke afweer tegen de man;[14] geestelijke en lichamelijke 'aangetrokkenheid'.

34 *Rechte Aussenhand: alle Finger etwas geknotet.*

Rechter buitenhand: alle vingers zijn wat knokig.[15]

35 *Jupiter stark geknotet, abstehend: Vater Einzelgänger, das Philosophische ist sehr auf sich gerichtet.*

Jupiter [wijsvinger] sterk knokig, afstaand: vader [is een] *Einzelgänger*, het filosofische is sterk op zichzelf gericht.

36 *Saturn hat im Denken etwas Eigenwilliges, festhaltend an gewisse Vorstellungen. Quadratisch, aber ganz am Schluss läuft er davon: Mutter denkt logisch aber ganz zuletzt lässt sie eine bizarre Wendung in ihr Denken hineingehen.*

Saturnus [middelvinger] heeft in het denken iets eigenzinnigs, vasthoudend aan bepaalde ideeën. [De vorm van deze vinger is] kwadratisch, maar aan het eind loopt het weg: moeder denkt logisch maar staat op het laatst een bizarre wending in haar denken toe.

37 *Der Merkur ist viel unbewusster wie Links.*

De mercurius [pink] is veel onbewuster dan de linkse [pink].[16]

38 *Die Nägel sind etwas über halblang: Rachen, Nase. Gute Farbe.*

De nagels zijn iets meer dan halflang: keel en neus.[17] Goede kleur.

39 *Weiße Flecke: etwas Verstopfung.*

Witte vlekken [op de nagels]: beetje verstopping.

40 *Seelisch ist sehr viel verstopft, es ist der seelische Stoffwechsel verstopft. Auch Rachen und Nase sind verstopft, sowie auch die vielen Kopfschmerzen durch Verstopfung verursacht werden.*

---

[13] Zie het citaat in § 3.5 behorend bij noot 77.

[14] Johanna Smelik herinnerde zich de keer dat ze Etty Hillesum had gevraagd naar de ongetrouwde zus van Han Wegerif (JWR in gesprek met Johanna Smelik, deel 1): "Ik zei eens: is tante Hes niet getrouwd? En ik zie Etty nog staan. Voorovergebogen over de tafel. Ze is de tafel aan het dekken en bukt zich om een couvert goed te leggen en zegt dan: 'Nee, ze heeft esthetische bezwaren tegen het huwelijk. Nou ik vind dat ze hierboven ook wel iets eleganters hadden kunnen bedenken om het nageslacht te verzekeren.' Dat vergeet ik nooit. Daar zit een hele gedachtegang achter over het onesthetische van de copulatie. Dat heeft ze toch altijd als heel onesthetisch ervaren."

[15] Spier, *Worden wie je bent*, 29: De filosofische hand wordt gekenmerkt "door de in de richting van de binnenkant van de hand gebogen vingers en vooral door de zeer krachtige knokkels op de middelste en bovenste gewrichten".

[16] Spier, *Worden wie je bent*, 50: "De pink duidt het gevoel aan dat uitsluitend op het partnerschap betrekking heeft en de invloed van dat deel van de libido dat met het geslachtsleven verband houdt, dus de seksuele functie. (…) [Ook] wijst de pink op: muzikaliteit, taalbegaafdheid, spreekvaardigheid, stemgebruik, een zin voor het formele en de gave van het woord."

[17] Spier, *Worden wie je bent*, 71: De halflange nagel die "eerder breed dan smal toelopend [is], wijst op aanleg voor aandoeningen van de keelholte en van de keeltonsillen; meer smal toelopende nagels op neusaandoeningen".

Geestelijk is zeer veel verstopt, de geestelijke stofwisseling is verstopt.[18] Ook keel en neus zijn verstopt, zoals ook de vele hoofdpijnen door (geestelijke) verstopping veroorzaakt worden.

41 *Kleiner Handrücken: Objekt tut nichts für ihren Körper.*
Kleine handrug: Object doet niets voor haar lichaam.

[**Handhouding 3**]

42 *Bergen*
Rechts: Jupiter, Apollo-Mercurius, Boven-Venus, Venus, Mars, Maan.
Links: Venus, Jupiter, Maan, Boven-Venus, Apollo-Mercurius, Saturnus, Mars.[19]

Binnenhand rechts

43 *Vorgeburtslinie wird zur Milieulinie.*
Voorgeboortelijn verandert in een milieulijn.[20]

44 *Lebenslinie einer der Eltern zart in Jugend.*
Levenslijn van een van de ouders [is] broos in de jeugd.

45 *Abfallende Linie von der Lebenslinie.*
Afvallende lijn uit de levenslijn.

46 *Vorbeugungslinie*.
Preventielijn.[21]

47 *Luna braucht viel Wechsel im Leben. Es fällt mehr zu Luna hinab, als hinaufsteigt. Es fällt alles in Fantasie hinab; Fantasie ist bewegter als sie sich ausgibt (Mutter).*

---

[18] Zie het citaat in § 3.5 behorend bij noot 76.

[19] Hillesum, *Het Werk*, 144 (22 oktober 1941): "Jupiter is bij mij gelukkig toch niet het grootste, Apol. Merkur is de nog grotere berg. Beide houden elkaar in evenwicht. Ik wil dat die Jupiter helemaal bij mij verdwijnt, pruilde ik tegen hem." Vergelijk de citaatfragment in § 3.5 behorend bij noot 80-81.

[20] Volgens de methode van Spier betekent een prenatale lijn, ofwel voorgeboortelijn, die overloopt in een milieulijn dat de belasting die Object tijdens de zwangerschap van de moeder heeft meegekregen, zodanig sterk is dat het een blijvende milieubelasting is geworden (Spier, *Methode der Handanalyse*, 13; Vera Bern, 'Unenthüllte Rätselwelten: Psycho-Chirologie – eine neue Wissenschaft', *Hamburgischer Correspondent*, 5 oktober 1930). Rebecca (Riva) Hillesum-Bernstein (1881–1943) was na een pogrom met een kaalgeschoren hoofd in soldatenkleding in 1907 in Amsterdam gearriveerd (Hillesum, *Het Werk*, 747 noot 203). Riva's ouders en haar broer (die in Amsterdam trouwde en een dochter kreeg) volgden later en zijn verder getrokken. Elk spoor van hen ontbreekt. Het is goed mogelijk dat Riva Hillesum-Bernstein door haar vlucht uit Rusland en het verdwijnen van haar familie was getraumatiseerd. Dit kan ten grondslag hebben gelegen aan haar theatrale, complexe gedrag. Het enige wat Hillesum over de familie van haar moeder heeft geschreven, is: "die verdwenen ouders van mijn russische moeder" (Hillesum, *Het Werk*, 540 (28 juli 1942)).

[21] *Vorbeugungslinie*, ook *Lebensverstärkungslinie* genoemd, is een lijn die parallel aan de levenslijn loopt. Deze lijn geeft aan dat Object een zwak gestel heeft, maar ter compensatie vanuit een onbewuste 'hypochondrische dispositie' preventieve maatregelen tracht te nemen (Spier, *Worden wie je bent*, 114; *Id*., *Methode der Handanalyse*, 12).

De maanberg [het onbewuste] heeft veel afwisseling in het leven nodig. Er valt meer in de maanberg neer, dan eruit opstijgt.[22] Alles valt in de fantasie [of: verbeelding]; de fantasie is meer aangedaan dan zij zich voordoet (moeder).

48 *Kopflinie: depressiv (Vater und Mutter) und aggressiv.*
Hoofdlijn: depressief (vader en moeder) en agressief.

49 *Herzlinie: warmherzig, Großzügigkeit des Gefühls. Mutter ehrgeizig. Starke Kritik und Fantasie in der Hand. Vater Wissenschaftler, Mutter gefühlsbetonter.*
Hartlijn: warmhartig, vrijgevigheid van het gevoel. Moeder [is] ambitieus. Sterke kritiek en fantasie in de hand. Vader [is een] wetenschapper, moeder meer een gevoelsmens.

50 *Lange Schicksalslinie. Mutter sehr (zu) aktiv.*
Lange lotslijn. Moeder zeer (te) actief.

51 *Aufstiegslinie mit viel Unterbrechungen.*
Succeslijn met veel onderbrekingen.[23] [Vergelijk nr. 64.]

52 *Belebter Affektraum: Mutter sehr affektiv, unbeherrscht, erregbar.*
Drukke [of: volle] 'affectieve ruimte': moeder zeer affectief, onbeheerst, snel geprikkeld.

53 *Imaginäre Intuitionslinie.*
Imaginaire intuïtielijn.[24]

54 *MagenDarmlinie: (Mutter)*.
Maag- en darmlijn: (moeder). [Vergelijk nr. 73.]

55 *Bindung an Mutter ist negativ, an Vater positiv. Die Begabungen sind infolge der Zerrissenheit nicht gelebt worden.*
Binding aan moeder is negatief, aan vader positief. De talenten zijn als gevolg van deze verscheurdheid niet tot uiting gebracht.

56 *Mutter kann gut formulieren (Imaginäre Intuitionslinie). Aus Opposition zur Mutter tut Objekt es nicht obgleich sie es kann.*
Moeder kan goed formuleren (imaginaire intuïtielijn). Uit oppositie tegen moeder doet Object het [goed formuleren] niet ofschoon zij het kan.[25]

57 *Erlebnislinie mit 15 Jahre auf Mars.*
Belevingslijn met 15 jaar op marsberg.[26]

---

[22] Er zijn veel 'afvallende' lijntjes op de maanberg te zien (afb. 1).

[23] Uit Bijlage 5, nr. 4: "Aufstiegslinien sind fundiert in der Lebenslinie und gehen zum Saturn. Aufstiegslinien, die nicht in der Lebenslinie entspringen: Menschen, die nur vorübergehend Erfolg haben. Der Erfolg ist nicht nur in den Erfolgslinien zu sehen; gerade die Erfolgslinien sind in solchen Händen, die nach der ganzen Konstellation ihrer Anpassungsfähigkeit usw. Schwierigkeiten haben können; dann zeigt die Erfolgslinie an, dass sie trotzdem Erfolg haben können; sie ist jedoch nicht nötig, um Erfolg zu haben."

[24] Spier, *Worden wie je bent*, 133-134.

[25] Zie het citaat in § 3.5 behorend bij noot 87.

[26] Zo'n *Erlebnis* had vaak betrekking op een relatie. Als vijftienjarige had Hillesum haar eerste vriendje: de latere huisarts dr. Leo Zeldenrust (1914–1987) (Kroon & Spoor, '"Ze was iemand die alles gaf en alles nam"', 26).

Linker binnenhand

58 *Enorm milieugebunden. Schicksalslinie von außen. Die Milieugebundenheit hört äußerlich mit 25 Jahren auf.*
Enorm milieugebonden. Lotslijn [komt] van buiten. [Vergelijk nr. 82.] De milieugebondenheid houdt uiterlijk met 25 jaar op.[27]

59 *Kopflinie: sehr bewegliche intuitive Intelligenz.*
Hoofdlijn: zeer beweeglijke, intuïtieve intelligentie.

60 *Intuitionslinie: künstlerische Begabung.*
Intuïtielijn: kunstzinnig begaafd.

61 *Spaltung in Schicksalslinie: studiert und führt Haushalt zum Erwerb.*
Splijting in lotslijn: [Object] studeert en voert huishouding ter verwerving van een inkomen.[28]

62 *Herzlinie: warmherzig und starkes Anerkennungsbedürfnis, Ehrgeiz.*
Hartlijn: warmhartig en sterke behoefte aan erkenning, ambitie.

63 *Linie vom Mars auf Apoll: braucht Reibung. Hat oft weibliche Männer in dem Sinne, dass sie in geistiger Anregung die Aktivere ist.*
Lijn van de marsberg naar de apolloberg: [Object] heeft weerstand nodig.[29] Heeft vaak vrouwelijke mannen, in die zin dat zij in geestelijke stimulatie (prikkeling) de actievere is.

64 *Erfolgslinie mit Wechsel, wie rechts.*
Succeslijn met wisselingen, net als rechts [in de rechter handpalm].[30] [Vergelijk nr. 51.]

65 *Affektraum belebt und Venusgürtel.*
Volle 'affectieve ruimte' en gordel van venus. [Vergelijk nrs. 52 en 75.]

66 *Lebenslinie zart im Anfang: Ehrgeiz aus Überkompensation.*
Levenslijn in het begin vrij broos: ambitieus uit overcompensatie.

67 *Milieulinie hat die von außen kommende Schicksalslinie gehalten.*
De milieulijn heeft de van buiten komende lotslijn aangehouden.

68 *17-18 Jahre: schiefgegangenes Erlebnis.*
17-18 jaar: verkeerd gelopen ervaring.[31]

69 *21 Jahre: Erlebnis.*

---

[27] Hillesum rondde in 1939 de studie rechten af. Ze was toen vijfentwintig jaar.

[28] De informatie ten behoeve van de duiding van de tweespalt in de lotslijn moet Hillesum zelf hebben verstrekt, zie § 3.4.1.

[29] Uit cursusaantekeningen (Bijlage 5, nr. 5): "Intuitionslinie aus Marsberg kommend: (oft bei Frauen): Leute, die Reibung brauchen."

[30] Uit cursusaantekeningen (Bijlage 5, nr. 3): "*Erfolgslinie*: Es sind immer nur da Erfolgslinien, wo bei der Persönlichkeit besondere Schwierigkeiten sind. Optimist, Egoist kann sehr viel Erfolg haben, ohne dass eine Erfolgslinie da ist."

[31] Waarschijnlijk betreft dit de relatie met de jeugdvriend Max, zie Hillesum, *Het Werk*, 288-289 (12 maart 1942); vergelijk JWR in gesprek met Klaas Smelik sr.: "Met die Max heeft ze ontzaggelijke liefdesscènes gehad… dat waren geen scènes dat waren nachten en alles. Dat was Max en Max was alles."

21 jaar: ervaring.[32]

70 *Pause bis 25 Jahre.*

Pauze tot 25 jaar.

71 *Dann mit 26-27 Jahre Erlebnis welches in Verbindung steht mit dem von 25 Jahre.*

Dan met 26-27 jaar [een] ervaring die in verbinding staat met die van 25 jaar.

72 *Fantasie, Intuition: Schreibbegabung!*

Fantasie, intuïtie: schrijftalent![33]

73 *MagenDarmlinie.*

Maag- en darmlijn.[34]

74 *Zu genaues Denken. Der Respekt fürs rationale Denken und Wissen geht aus der Milieubindung hervor. Auf sachlich-objektivem Gebiet hemmt sie ihr Gefühl durch das Rationale, und zwar durch den unbewussten Respekt vor dem Rationalen.*

Te nauwgezet denken. Het respect voor het rationele denken en weten komt uit de milieubinding voort. Op het feitelijk-objectieve vlak belemmert zij haar gevoel door het rationele, en wel door het onbewuste respect [dat zij] voor het rationele [heeft].

75 *Kompensatorisch ist dagegen das subjektive Gefühlsgebiet mit diesen gehemmten Gefühlsinhalten überladen und daher oft unbeherrscht. (Affektraum belebt und Venusgürtel.)*

Compenserend is daarentegen het subjectieve gevoelsgebied met deze geremde gevoelsinhouden overladen en daardoor vaak onbeheerst.[35] (De 'affectieve ruimte' [is] druk [of: vol] en venusgordel.) [Vergelijk nrs. 52 en 65.]

76 *Es ist eine Divergenz aber keine Spaltung da, weil die Möglichkeit zur Harmonie besteht. Ihr Ehrgeiz zeigt sich darin, dass sie aus der Bindung an den Vater ihre Intelligenz zu rational benutzt, statt sie fließen zu lassen. (Vater sehr rational.)*

Er is een divergentie maar geen splijting [een aftakking van de hartlijn naar de hoofdlijn], omdat de mogelijkheid voor harmonie bestaat. Haar ambitie toont zich daarin, dat ze door de vaderbinding haar intelligentie te rationeel gebruikt, in plaats van deze te laten stromen. (Vader zeer rationeel.)

77 *Eltern haben in einer Beziehung schlecht auf einander gewirkt, sie haben sich nicht positiv beeinflusst.*

Ouders hebben in hun relatie slecht op elkaar gewerkt, ze hebben elkaar niet positief beinvloed.

78 *Mutter Russin, unrational, intuitiv; Vater rational. Bei den Eltern ist alles unbewusst geblieben.*

---

[32] Mogelijk betreft dit Hillesums relatie met "een Poolse emigrant, een vluchteling uit Polen of uit Duitsland aan de Poolse grens" (JWR in gesprek met Gerard van der Mey).

[33] Zie citaten in § 1.1 noot 8.

[34] Afhankelijk van de kleur en het verloop laat de lijn iets zien over (de aanleg voor) maag- en darmziekten, en nier- en galproblemen.

[35] Hillesum, *Het Werk*, 358 (24 april 1942): "Ik vraag me soms af, of ik de laatste tijd niet te veel alléén maar uit m'n 'ziel' leef – en gedachten tè onverschillig behandel."

Moeder [is een] Russin,[36] irrationeel, intuïtief; vader [is] rationeel. Bij de ouders is alles onbewust gebleven.

79 *Links: Durch zu große Extraversion entstehen Stauungen in Fantasie (Luna zu überfüllt), in Kopfschmerzen, im Magen.*
Links: Door te extravert te zijn ontstaan verstoppingen in de fantasie (maanberg te overvol), in hoofdpijn, in de maag.[37]

80 *Objekt braucht aber Reibung mit Außenwelt (Linie von Mars auf Apoll). Hier einen Ausgleich zu suchen ist die Aufgabe der Entwicklung.*
Object heeft echter wrijving nodig met de buitenwereld (lijn van de marsberg naar de apolloberg). [Vergelijk nr. 63.] Hier een evenwicht te zoeken is de opdracht van de ontwikkeling.

[**Aantekeningen op het blad met de handafdrukken**]
Fräulein 27 Jahr

Links

81 *Unterbrechungen in der Schicksalslinie: Neigung zur Entwicklung.*
Onderbrekingen in de lotslijn: Geneigdheid tot ontwikkeling.

82 *Schicksalslinie von Außen: Tendenz selbständig zu sein.*
Lotslijn [komt] van buiten: tendens om zelfstandig te zijn.

Rechts

83 *Erlebnislinie mit ± 30 Jahr.*
Ervaringslijn rond 30 jaar.

84 *Kopflinie: depressiv und aggressiv.*
Hoofdlijn: depressief en agressief.

85 *Viele auf Luna hinabfallende Linien.*
Veel naar beneden vallende lijntjes op de maanberg.

[36] Vermoedelijk heeft Hillesum deze informatie zelf verstrekt.

[37] Zie onder meer Hillesum, *Het Werk*, 8 (10 maart 1941), 13 (12 maart 1941), 67 (15 juni 1941), 79 (5 augustus 1941), 82 (7 augustus 1941), 98 (4 september 1941), 128 (5 oktober 1941), 147 (28 oktober 1941), 217 (29 december 1941), 263 (22 februari 1942), 306 (22 maart 1942), 336 (4 april 1942), 441 (16 juni 1942), 457 (20 juni 1942), 471 (26 juni 1942), 491-92 (4 juli 1942). Zie de citaten in § 3.5 behorend bij noot 90-94.

Bijlage 3 Het handanalyseverslag van Julius Spier

Tot de door Dicky van de Heuvel-de Jonge bewaarde handleeskundige dossiers behoort het handanalyseverslag en de handafdrukken van Julius Spier (afb. 38). Henny Tideman, die ongetwijfeld een kopie van dit dossier bezat, was tevens in het bezit van een foto van een van Spiers handen (afb. 39). Deze foto is later in bezit gekomen van Jet Rümke-Everts. De notulist van de sessie, wiens naam onbekend is, heeft het verslag een nummer gegeven. Deze nummering is niet van Dicky de Jonge afkomstig; zij deed niet aan nummering.[1]

In het hierna volgende is de ouderwetse spelling van het originele typoscript vervangen door hedendaagse spelling, zijn taalfouten gecorrigeerd en afkortingen voluit geschreven. Er staat dus 'vrouwelijke' in plaats van 'vrouwelike', 'filosofisch' in plaats van 'philos.', 'handrug' in plaats van 'Hr.'. Verder zijn enkele komma's weggelaten of juist toegevoegd. De woorden die zijn toegevoegd ter verheldering van de tekst zijn tussen [ ] gezet.

127. Julius Spier, 27 april 1942, 55 jaar

Vanaf het begin was dit object minder geïnteresseerd, dan de anderen. Hij begreep helemaal, wat er gebeuren zou, [maar] van een handafdruk scheen hij niets te begrijpen, bovendien werkte hij zeer slecht mede. Hij vond het niet nodig, dat iedereen een afdruk kreeg. In de loop van de analyse bleek, dat het object zich zelf zeer slecht kende.

[Handhouding 1]
Buitenhand. De kleine vinger [pink] staat af. Bovendien staat de Saturnus [middelvinger] van de linkerhand helemaal naar buiten. De hand heeft iets onbeholpens. Er is een filosofische inslag. De handen zijn zeer verschillend. Links is evenwichtiger dan rechts. De rechter handrug is korter, dan de linker. De duimen zijn vitaal. Er zijn wisselingen in de stemming. Hij heeft zin voor humor. Hoewel de man volkomen onbewust leeft, geeft hij hier een opmerking ten beste: dat hij zin heeft voor groteske komiek.
3 [middelvinger] en 4 [ringvinger] zijn zeer aan elkaar. De intuïtie laat zich corrigeren door het denken. Hier maakt Object de opmerking: "Wer hat gesternabend Schinken hingelegt?"
De leerlingen gaan vol moed door, hoewel hun meester niet aanwezig is. De handen hebben iets beschermends. Object: "Wo sieht man das?"
Ze hebben iets *strebendes*. Maar ook is er een 'zekere gemakzucht in de hand'. Verder een onrust. De handen worden geen ogenblik op dezelfde wijze gehouden. Dit kan zijn een onrust, of een onlust.
De handrug is zeer uitgesproken. De vingers zijn zeer vrouwelijk op 3 [ringvinger] en 5 [pink] na. Jupiter [wijsvinger] heeft iets gebiedends. Ook ziet men er een nieuwsgierigheid in. De uitdrukking is ook goedmoedig, dit zegt de kwadratische vorm ook. De houding is los – en open. Er is hier een samengaan van het aardgebondene, en het geestelijke, omdat de vingers zo goed zijn, en de

[1] In de verzameling van Dicky van de Heuvel-de Jonge hebben slechts zes verslagen een nummer, zie Bijlage 1, nrs. 1, 28, 34, 37, 40 en 50.

handrug uitgesproken. Bovendien is er een goede overgang. Het aardgebondene is geordend in het bewustzijn.
Dan bekijkt Object zijn handen en maakt zelf nog de volgende opmerkingen: "Im Gesammt Ausdruck ist etwas Zärtliches, etwas Groteskes, aber auch etwas Täppisches." Daarmee kunnen de chirologen, die "al" twee jaar bezig zijn het eens zijn.
Nagels: schrijfnagels.

[Handhouding 2]
Val: Rechts: Zin voor gerechtigheid. De beide handen liggen goed op tafel.
Duimen: Beide zijn impulsief. Beide [hebben] een goed verdeelde energie.
Rechts iets minder goed verdeeld (Moeder). Rechts is despotisme te zien. (Vader?)
Vader was wel zeer streng, en gesloten, maar despotisch kan Object hem niet noemen. Hij was wel zeer heftig.
Links: Beheersend. Doorzettend.
Consistentie: Middelweek tot week.
Vingers:
Rechts: Jupiter [wijsvinger]: Een gedeeltelijk slecht waarnemingsvermogen. (Vader). De nagel is bleek (Vader en Moeder beide gal). (Vader en Moeder waren familie van elkaar.) Men bedenke dat uit zulke huwelijken dikwijls of idioten of hoogbegaafde kinderen voortkomen, tot welke categorie men Object moet rekenen staat nog niet vast.
Saturnus [middelvinger]: Een religieuze zin. Onder verdikt. (Moeder leed aan verstoppingen.)
Apollo [ringvinger]: Vrouwelijk denken (Zie Saturnus) (Beiden). *Riecher*. (Moeder). Een goede neus voor allerlei dingen. De Moeder had dit helemaal onbewust. Muzikaliteit. (Beiden) Moeder bromde de hele dag. Ze heeft ook piano gespeeld.
Mercurius [pink]: Iemand die goed onderhandelen kon(?). Fonetische begaafdheid voor talen. Veel fantasie. Beneden verdikt. Moeder heeft een groot gezwel gehad. (Heeft 8 kinderen gehad.)
Links: Jupiter [wijsvinger]: Een gedeeltelijk slecht waarnemingsvermogen. Wel gedifferentieerd. De reuk en smaakzin zijn goed ontwikkeld.
Saturnus [middelvinger]: *Strebt unendlich weit*. Abstract denken. Zeer gedifferentieerd. Zeer logisch denken.
Apollo [ringvinger]: Zeer spatel. Zeer veel *Einfühlung* voor mensen en voor muziek. Hij zal goed kunnen vormgeven aan de muziek.
Mercurius [pink]: Staat af. "Komischer Kerrl". Zowel mondeling als schriftelijk zal hij zich goed kunnen uitdrukken. Er is meer een formele, dan een fonetische begaafdheid voor talen. Hij ziet er verder uit, of vele mensen met hun moeilijkheden tot Object komen.
Object heeft ook hier weer een opmerking, die toch doet vermoeden, dat hij zich niet zo slecht kent, als men oppervlakkig zou denken. "Viel Einfühlung. Philosophisch mehr interessiert als seksuell. Trotzdem ist der Finger nicht unseksuell. Es ist eine Fähigkeit zu Objektivierung da, und zu dem Ausdruck im Gesammt: Es ist etwas tollpatschiges da. Im Ausdruck ist die Linker jünger als die Rechte. Die Finger haben etwas durchschauendes."
Er zijn bloedvatenstoringen: Het zal goed zijn voor Object iedere dag wat gymnastiek te doen.
Nagels: Lang en breed. Aanleg voor bronchitis. Vroeger veel verkoudheid in de luchtpijpen. Zeer kleine maantjes. Ook zijn de nagels te bleek.

[Handhouding 3]
Bergen:
Rechts: Boven-Venus. Venus. Apollo, Mercurius. Saturnus. Luna. Mars. Jupiter. Neptunus.[2]
Links: Boven-Venus. Venus. Apollo. Mercurius. Saturnus. Luna. Jupiter. Neptunus.
Binnenhand rechts:
Er is een zeer grote milieulijn. De ouders waren, zoals we boven reeds hoorden, familie van elkaar. Maar bovendien heeft de grootmoeder van Moederszijde van de eerste dag van het huwelijk tot aan haar sterfdag steeds bij haar dochter ingewoond.[3] Men moet hierbij weten, dat er geen band bestond tussen deze twee mensen. Zelfs ging ze mee op reis. (Misschien was de huwelijksreis de enigste reis, die ze niet mee maakte.) Voor de Vader was dit heel moeilijk. En een geweldig belasting op het huwelijk. Object gelooft, dat zijn Moeder zeer infantiel is geweest, nu nog heeft hij die indruk van haar. Ze was een naïeve vrouw.
De lotslijn komt van buiten.
De hoofdlijn eindigt in een kwadraat [vierkantje[4]]. Moeder leed aan verkalking. Ze heeft een operatie in de buik gehad, welke haar naar haar hersens is geslagen.
Warmhartig (Vader). Goede intuïtielijn. Ook een imaginaire intuïtielijn (Vader). Technische intuïtielijn (Moeder wist andere mensen voor zich goed [te] laten werken). Over de imaginaire intuïtielijn van de Vader wordt gezegd: In zijn jeugd deed hij aan liefhebberij toneel. Hij kon goed declameren en had veel fantasie.
Maag-darm lijn (Moeder). Er is een zich – niet – tonende overgevoeligheid (Vader).
Vader is getrouwd met 34 [sic, 36] jaar. Kwadraat op Luna. Moeder [had] zwakke benen.
Binnenhand links:
Links geeft een bewegelijk handbeeld, maar niet nerveus. Dit komt, doordat de hoofdlijnen rustig verlopen. Er komen lijnen voor, die men nergens anders ziet.
Voorgeboortelijn gaat over in de mediale lijn.[5] Moeder heeft zich Object niet meer gewenst. (Hij was het 7e kind[6] en werd in een voor het gezin financieel moeilijke tijd geboren.[)] Deze negatieve beleving van de Moeder is dus positief bij Object tevoorschijn gekomen. Object is daardoor naar binnen gekeerd, en heeft daar de sterke innerlijke krachten verzameld, die hij voor zijn tegenwoordige beroep nodig heeft. Bovendien, is de mediale lijn zeer sterk. Dat Object een moeilijke jeugd gehad moet hebben, toont ook het kwadraat in het begin van de lotslijn: Er waren principieel, innerlijke moeilijkheden. Vanaf 27 jaar is er een dubbele lotslijn. Vanaf dat jaar heeft hij zeer intensief muzikaal gewerkt, een tijd lang wist hij nog niet, welke kant hij uit zou gaan. Vanaf 42 jaar staat het beroep voor hem vast: één lijn. Er is zeer veel beweging op Luna. Uit het collectief onbewuste zijn er sterke invloeden. Er is een giftlijn: Object verzet zich instinctief tegen alcohol, medicamenten enzovoort.

---

[2] Spier, *Worden wie je bent*, 102: “De neptunusberg wijst als het ware op het zesde zintuig, dat in helderziendheid, voorgevoelens en telepathische of magnetische krachten tot uiting kan komen.”

[3] Volgens Ludwig Spier was de inwonende grootmoeder een naïeve, geïsoleerde vrouw die door de kinderen wel werd gebruikt en “ihre Stellung in der Familie keiner ihrer würdige war, da sie sich nicht zu wehren wusste” (Spier, *Lebenserinnerungen*, 16).

[4] Volgens Dicky van de Heuvel-de Jonge duidt een ‘vierkantje’ vaak op moeilijkheden.

[5] De mediale lijn die van de neptunusberg naar de lunaberg loopt, staat voor “hellseherische, magnetische Kräfte” (uit cursusaantekeningen, zie Bijlage 5, nr. 5).

[6] Spier was het *zesde* kind in het gezin Spier-Spier. Maar wellicht is er een miskraam ergens voor hem geweest, zodat hij wel als nummer zeven kan worden geteld.

Lijn A. Een eigenaardige ronde lijn, onder de hoofdlijn. Deze begint met 21 en houdt op met 50 jaar. Ze eindigt in een kwadraat. Men moet deze lijn als een afsluiting van de hoofdlijn opvatten. Vroeger hadden de zinnelijke belevingen een remmende invloed op het denken. Vanaf 50 jaar is dit anders geworden.
In de huwelijksruimte zijn veel moeilijkheden te zien.[7]
Hij is warmhartig. De beide soorten van overgevoeligheid zijn te zien.
De imaginaire intuïtielijn is zeer sterk. Hij heeft een, aan het helderziende grenzende intuïtie. Er is ook een deel van de andere intuïtielijn hierin te zien.
De lotslijn gaat meer naar Apollo. Zijn ontwikkeling gaat meer naar de innerlijke kant, het uiterlijke heeft minder invloed op hem. En toch is er een beroepslijn aanwezig. Op Jupiter is een kwadraat. Object heeft vele aanpassingsmoeilijkheden, door zijn eigen aard (onder andere zijn verveling te tonen).
Lijn C is een verbindingslijn van de imaginaire intuïtielijn met de lotslijn. Hij gebruikt de imaginaire intuïtie in zijn beroep. Ook ziet men zo'n soort lijn even hoger.
Er is een gehoorseiland. Dit valt samen met de bovengenoemde lijn A. De afsluiting van het gehoor heeft zijn wakkerheid beïnvloed.
Belevingen: Tussen 9 en 11 (met een dienstmeisje).
16 jaar.[8] 29 jaar.[9] 32.[10] 35. 43 en 50. Met 43 was belangrijk, dit was de uiterlijke oorzaak van zijn scheiding.
Dat het lijnenbeeld zoveel onrust toont, en de man toch niet onrustig ìs, drukt zich ook nog daarin uit, dat hij wel levendig is, maar toch een lage bloeddruk heeft, en een lage polsslag.
Beroep: chiroloog.

[7] Uit cursusaantekeningen Bijlage 5, nr. 4: "*Eheraum*: Art der Ehe lässt sich beurteilen aus dem Raum zwischen Schicksals-, Kopf- und Herzlinie. Jahre zwischen 30 und 40 sinds die entscheidenden Lebensjahre. Viele Quadrate und wenig klare Linien in dem Raum: keine gute Ehe."
[8] In 1903 heeft Spier difterie gehad waardoor hij doof is geworden.
[9] In 1916 was Spier verliefd op Maria Proelss en had hij kortstondig een relatie met haar.
[10] In 1919 was Hedel Spier-Rocco veel ziek. Of dit voor Spier zodanig ingrijpend was, dat het ook een neerslag vond in zijn linker binnenhand, valt niet te zeggen.

Bijlage 4 Vijftig handlezers in Nederland 1900-1945

Bij het traceren van de handlezers die zijn genoemd in onderstaande vijftig advertenties en krantenberichten, is uitgebreid gebruik gemaakt van online archieven en databanken. Met behulp van familieberichten in kranten en trouw-, geboorte- en overlijdensaktes is in veel gevallen de volledige naam van de betreffende handlezer/es en een gedeelte van zijn/haar levensloop aan het licht gebracht. De bronnen van zulke informatie is in de stukjes niet vermeld; andere relevante bronnen zijn wel in de noten opgenomen.

1 JOH. C.P. ALBERTS

Het Vaderland, 2 juli 1934
Te consulteeren: **JOH. C.P. ALBERTS Chiro-psycholoog**. Hand-analyse: paedag. e.a. adviezen. Dinsd., Woensd., Dond., 1-3 en volgens afspraak. van Aerssenstr. 259, den Haag.

Na een lezing op 22 mei 1934 in Apeldoorn, geeft Johannes Casper Paul Alberts (Amsterdam, 11 februari 1893 – Den Haag, 28 oktober 1967) op 7 juni 1934 een lezing over de handleeskunde in Den Haag. Aansluitend verblijft hij in de stad om voor geïnteresseerden handanalyses te doen en hen dan te adviseren. Beide voordrachten gaan voor- en achteraf gepaard met berichten in de krant.[1] Alberts is schrijver, dichter, redacteur en theosoof. Zo verschijnt er ook een advertentie voor zijn consulten in de septemberuitgave van het blad van de Theosofische Vereniging.[2]

In zijn voordracht in Den Haag laat Alberts zijn toehoorders weten een leerling van Julius Spier te zijn. Maar Alberts zou zijn eigenzinnige zelf niet zijn – lees het essay van Jan de Hartog over hem![3] –, indien hij geen kritiek zou hebben gehad op de man die hem op het spoor van het handlezen heeft gezet (zie § 10.6).

De nieuwbakken psychochiroloog vestigt zich in Den Haag en claimt succes te hebben.[4] Zijn handleeskundige activiteiten zijn echter een kort leven beschoren. Verdere advertenties

---

[1] Anoniem, 'Moderne handleeskunde: Interessante lezing met lichtbeelden van den psychochiroloog Joh. C. Alberts', *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 24 mei 1934'; *Id.*, 'Handleeskunde', *Het Vaderland*, 3 juni 1934; *Id*., 'Handleeskunde: Lezing Joh. C.P. Alberts in Pulchri Studio', *Het Vaderland*, 8 juni 1934; *Id*., 'Voordracht over handleeskunde door den heer Joh. C. Alberts', *Haagsche Courant*, 9 juni 1934.

[2] Advertentie in *Theosophia* 42(9), 1934, 260.

[3] Jan de Hartog, 'De vogel van de dageraad', in: Johan C.P. Alberts, *Feestelijke ondergang: Leven en werk van Johan C.P. Alberts*, (Jan de Hartog, samensteller), Amsterdam / Brussel: Elsevier, 1950, 7-51. Opvallend is dat De Hartog de fase van het handlezen in Alberts' leven onvermeld liet. Zelf liet De Hartog tweemaal zijn handen analyseren door Philip Meerloo. De afdrukken hiervan, gemaakt op 8 april 1940 en 17 oktober 1942, zijn bewaard in Meerloo's archief.

[4] Onzen redacteur in Nederland, 'Tweeërlei occultisme', *De Indische Courant*, 25 augustus 1934.

ontbreken. De ludieke, complexe, homoseksuele Alberts, getrouwd, gescheiden en vader van een zoontje keert in april 1935 terug naar Amsterdam en gaat voort op zijn wispelturig levenspad.

2 Mejuffr. AMALIA

> *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 7 maart 1905
> **Mejuffr. Amalia**, Planeetkundige. Groot succes, onovertrefbaar, ziet alles wat voorkomt in 's menschen leven, wereldberoemde Gelaat-, Handlijnkundige, Helderziende Gedachtenlezeres, werkt met Boek des Levens voor alle geheimen, geeft opheldering in duistere zaken, ook p. brief met zegel voor antwoord.
> Boschlaan 26, beneden, naam op de deur.

Vanaf 21 november 1904 tot en met 7 maart 1905 zijn tien advertentie van mejuffrouw Amalia geteld.

Op de Boschlaan 26 te Rotterdam woont het echtpaar Willebrordus Koekebakker (1827-1904) en de in Mechelen geboren Joanna Paulina Koekebakker-Esser (1821–1906). Zij vierden in 1901 hun vijftigjarige echtvereniging. Wellicht heeft mejuffrouw Amalia direct na het overlijden van de heer Koekebakker een kamer bij de op hoge leeftijd zijnde weduwe gehuurd.

In een vergelijkbare annonce in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 8 augustus 1898, dus zes jaar eerder, gaf de planeetkundige Amalia onderricht "in alle duistere zaken" en zou ze veel roem in het buitenland hebben verworven. Toen was ze bereikbaar op de Benthemstraat 25, Rotterdam.

3 Jo van AMMERS-KÜLLER

In juni 1926 liet ZKH prins Hendrik zich tijdens een tuinfeest in Heemstede uit de hand de toekomst voorspellen door de schrijfster Jo van Ammers-Küller. Johanna (Jo) van Ammers-Küller (Noordeloos, 13 augustus 1884 – Bakel, 22 januari 1966) had het indertijd niet nodig om als handlijnkundige te adverteren. Ze was bekend en hoefde er geen inkomsten mee te genereren. Dat zij tijdens een feestelijke gelegenheid bij De Hartenkamp te Heemstede de hand van prins Hendrik las, geeft aan dat in gegoede kringen – vaak onder het mom van gezelligheid – het handlezen werd gepraktiseerd. De schrijfster gaf ook als waarzegster *acte de présence* in Den Haag tijdens een fancy-fair in maart 1927, georganiseerd door de Internationale Vrouwenraad, en in Amsterdam tijdens de Arti-voorjaarsmarkt aan het Rokin op 25 februari 1931.[5]

[5] Anoniem, 'De fancy-fair van den Internationalen Vrouwenraad', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 maart 1927; *Id*., 'Voorjaarsmarkt in Arti', *De Telegraaf*, 25 februari 1931.

Overigens zal het handlezen voor Van Ammers-Küller meer zijn geweest dan een oppervlakkige bijkomstigheid. Op 20 april 1939 had ze een consult met Philip Meerloo (zie nr. 29). Ze had “groot respect en bewondering voor de wetenschap” van “den Heer van Meerloo”.[6] Tenminste, dat schreef ze bij afdruk van haar eigen hand. Twee weken later ging haar jongste zoon naar Meerloo toe en bracht een “interessante avond” met hem door.[7]

Begin 1942 bezocht de gevierde schrijfster Julius Spier. Etty Hillesum noteerde hierover: “Hij [Spier] vertelde toen over de analyse van Jo v. Ammers-Küller, het was een interessant uur geweest en ze komt bij hem terug om nog wat psychologisch te praten.”[8]

4 Anoniem

Haagsche Courant, 6 juli 1908
CHIROLOGIE of verklaring der handlijnen over den levensloop, goede treffende uitkomst verzekerd. Te spreken voor Dames en Heeren 10—12 en 2—7 uur. Raamstraat 57, 1e étage.

Deze ‘chirologie-advertentie’ is de eerste in een Nederlandse krant waarin het handlezen als een zelfstandige kunde wordt gebracht en *chirologie* wordt genoemd, niet chiromantie of handlijnkunde. De annonce verschijnt drie maanden lang. De hoofdbewoners van de Raamstraat 57, Den Haag, verhuurden gemeubileerde kamers à ƒ6,00 per week (inclusief kost en inwoning).

5 Mevr. BERTHÉ

De Telegraaf, 16 november 1939
Mevr. BERTHÉ, **Astrol. Handlijnk.** 2e Helmersstr. 51 belét[.]

Van november tot en met december 1939 plaatst mevrouw Berthé een aantal keer een advertentie in *De Telegraaf*. Op 3 januari 1940 staat er een van haar in *De Courant, het nieuws van den dag*. In het eerste bericht geeft ze aan verhuisd te zijn van de Overtoom.

Op de 2e Helmersstraat 51I in Amsterdam staat vanaf 27 oktober 1939 de kantoorbediende Emilia van Reenen (1908–1990) ingeschreven. Zij komt van de Overtoom 155I in Amsterdam en vertrekt 4 januari 1940 naar Bilderdijkpark 2 huis, ook in Amsterdam. Er zijn geen vergelijkbare advertenties gevonden waar die adressen zijn opgegeven. Vermoedelijk heeft Emilia van Reenen dus slechts een korte periode als mevrouw Berthé via de krant haar diensten als

[6] Handafdruk van Jo van Ammers-Küller in het archief van Philip Meerloo.
[7] De handafdruk van Antonie A. van Ammers (1908–1990), een ingenieur, bevindt zich in het archief van Philip Meerloo.
[8] Hillesum, *Het Werk*, 248 (24 januari 1942).

astrologe en handlijnkundige aangeboden. Maar het is ook mogelijk dat zij – of iemand anders op dat adres – de woonruimte onderverhuurde aan een astrologe/handlijnkundige.

6 Mevrouw BIEDEMA-ROSKO

De Telegraaf, 21 oktober 1935
Handlijnkundige – Chiromantie. **Mevrouw Biedema-Rosko / Deurloostraat 76, telefoon 28057** geeft u raad in alle voorkomende zaken. Groot succes verzekerd. Consult dagelijks 2-5 u. en 7-9 u. en volgens afspraak. Enig in Nederland. Uitsluitend wetenschappelijk.

Tussen 10 oktober en 14 november 1935 plaatst de handlijnkundige Mevrouw Biedema-Rosko negen maal een advertentie. Biedema noch Rosko zijn in het bevolkingsregister te vinden.

De Deurloostraat 76 huis in Amsterdam wordt die periode bewoond door de weduwnaar Leonardus C.H. Melai (1879–overleden na 1941), de zaalchef van een hotel. Vanaf juni 1934 tot en met september 1941 woont de klerk Hendrik Jan van Buijten (1894–overleden na 1960) en zijn echtgenote Jansje C. van Buijten-Graavendaal (1896–overleden na 1960) op de derde verdieping. Zij hebben geen kinderen, maar zijn de pleegouders van een Duits meisje. Van eind september 1935 tot de eerste week van januari 1936 is de tweede verdieping verhuurd aan de Joodse variétéartiestes Anna Kokernoot (1888–1967) en Roza Kokernoot (1895–1942).

Mogelijk biedt de heer Melai, of bieden de zussen Kokernoot of de heer en mevrouw Van Buijten de handleeskundige een maand lang onderdak. Het kan natuurlijk ook zijn dat een van de zussen zich als mevrouw Biedema-Rosko heeft voorgedaan. Misschien is Rosko een samentrekking van *Roza Ko*kernoot?

7 Mata BOELAN

Het Vaderland, 23 juni 1931
WIST U dat Handlijnkunde, ernstig beoefend, waarde heeft?
Mata Boelan (v.d. Eva-tentoonst.) heeft spr.u. 2–4, 7–9. Fultonstr. 32.

Het Scheveningse zomerseizoen van 1930 is in het Kurhaus geopend met de Eldorado Voor Allen (E.V.A.)-tentoonstelling. Dit evenement, georganiseerd door de Maatschappij Zeebad Scheveningen en de directie van het blad *Haagsche Vrouwenkroniek*, duurt van 30 mei tot 9 juni 1930. Standhouders presenteren hun industriële producten en de middelen voor het scheppen van een modern huiselijk milieu. Tussen de exposanten, die met hun waar uiteen lopen van een elektrische klok, radio, gloeilampen tot zelfgebakken potten en linnen voor de markt in Nederlands-Indië, heeft de waarzegster Mata Boelan een plekje toebedeeld gekregen. Met haar oosters ingerichte tent op de hoek van een galerij is ze een vreemde eend in de bijt, mede doordat ze uit de lijnen der hand heel “bemerkenswaardige dingen” over iemand

weet te vertellen.[9] Mata Boelan zit er als attractie ter bevordering van de sfeer en voor een goed doel: de opbrengst van haar werk komt ten goede aan het Rode Kruis. De organisatoren hebben meer gedaan om een goede sfeer creëren. In het programma zijn bijvoorbeeld ook een cabaret, bloemenfeest, luchtballonwedstrijd en vuurwerkshow opgenomen.

De consulten van Mata Boelan op de E.V.A.-tentoonstelling zijn zo succesvol dat ze aansluitend anderhalf jaar lang in Den Haag te raadplegen valt. Ze adverteert bijna veertig keer in de *Haagsche Courant*. De advertentie in *Het Vaderland* is een uitzondering, evenals een advertentie in de *Arnhemsche Courant*. Drie keer vindt een wisseling van adres plaats, maar het handlezen en de verwijzing naar het evenement in het Kurhaus zijn permanent. Op 4 februari 1931 is het bijvoorbeeld: "Op veler verzoek is MATA BOELAN / de bekende handlezeres van [de] Eva-tentoonstelling / nog deze week te spreken tot Zondagmiddag 5 uur."

Wie Mata Boelan in werkelijkheid is? De naam doet Indisch aan. Misschien is zij Constantia Amalia Weber (Bogor, ca. 1893 – Den Haag, 6 augustus 1956), wier moeder Louise Boelan heet en wier vader Johannes Leonardus Weber is. Constantia heeft een (half?)zus: Cornelia Adolphine (Corrij) Weber (ca. 1886–1954), wier vader dezelfde naam heeft, maar wier moeder als Poeng Boelan staat geregistreerd. Corrij Weber kan Mata Boelan niet zijn geweest: zij is met haar echtgenoot onderweg naar Nederlands-Indië precies in een periode dat van Mata Boelan een advertentie in de krant verschijnt.

8 Mevr. de BRUIN

Haagsche Courant, 28 april 1926
HANDLIJNKUNDE, Lijnen hebben beteekenis. Consult van 2—4, 8—10. Zaterdags v. 2—5, 7—9. Zondag niet.
Adres Mevr. de Bruin Obrechtstraat 415.

Algemeen Handelsblad, 8 augustus 1932
HANDLIJNKUNDE
Door beëdigd grapholoģe, 2—4, 7—9 u. Musschenbroekstraat, 21.

Mevrouw De Bruin adverteert vanaf april 1926 tot en met 19 januari 1927 in de *Haagsche Courant* als handlijnkundige. Tussentijds verandert haar adres in Obrechtstraat 411 bovenhuis. Zij is Helena Henriëtta de Bruin-Léon (Soerabaja, 19 september 1871 – Amsterdam, 29 mei 1933), geboren als dochter van een Nederlandse vader, Benjamin Léon (1842–1911), en een Indische moeder genaamd Kembang. Helena Léon is in 1893 getrouwd en moeder geworden van een dochter en een zoon. Na de scheiding in 1915 huwt ze in 1916 met de eveneens gescheiden Gijsbert J. de Bruin (1871–1927). Willem de Blécourt wijdt over mevrouw De Bruin

[9] Anoniem, 'Tentoonstelling E.V.A. te Scheveningen: Een Nederlandsche uitvinding', *Haagsche Courant*, 31 mei 1930.

uit in zijn studie over de grote groep vrouwen die in Nederland aan waarzeggen deed en irreguliere geneeswijzen beoefende:

> Mevrouw de Bruin was een handlijnkundige; op haar naamkaartje aan de voordeur stond 'chiromantie'. Ze dreef haar zaak consciëntieus. Aan bezoekers legde ze uit dat zwendelarij zoals die in Den Haag veelvuldig voorkwam haar vreemd was. 'Ik vraag U niets, U behoeft mij niets te zeggen. Ik bekijk slechts Uw handen, naar aanleiding daarvan deel ik U mede wat ik daaruit lees. Ben ik uitgesproken, dan mag U mij zeggen waarin ik gefaald heb.' Het kostte drie gulden. Ze had de handlijnkunde grondig bestudeerd, de belangrijkste publicaties had ze doorgenomen. Ze was ervan overtuigd dat de chiromantie een wetenschap was die reeds in de oudheid was beoefend en ook in deze tijd nuttig kon zijn. Vorm en lijnen van de handen gaven inzicht in aanleg, ziekten en lotsveranderingen. De handpalm was 'een landkaart in miniatuur, een gids waarop de wegen van ons bestaan zijn afgebeeld, de hoofdlijnen van ons lot zijn aangegeven'.
>
> Mevrouw de Bruin was een 'beschaafde, ontwikkelde vrouw van goeden huize'. Haar vader was arts en ze had zelf vijf jaar HBS gevolgd. Het handlezen deed ze uit financiële noodzaak nadat haar echtgenoot ontslagen was (hij was zelf magnetiseur geworden, wat kennelijk niet genoeg opleverde). Maar ze had er nog niet veel plezier van gehad. De klanten waren soms vrijpostig. Mannen hadden haar gevraagd of ze met hen naar bed wilde gaan en of ze voor andere vrouwen kon zorgen (ze was in de vijftig). Omdat ze in haar werk geloofde was ze er nog niet mee opgehouden.[10]

De rechercheur van de Haagse zedenpolitie, belast met de controle of adverterende vrouwen heimelijk geen verboden praktijken erop nahouden – denk aan prostitutie of afdrijving –, aan wiens rapport De Blécourt zijn informatie ontleent, moest vaststellen niets oneerbaars over mevrouw De Bruin te hebben kunnen vinden.

De heer De Bruin overlijdt begin maart 1927 te Haarlem, waar de dochter van De Bruin-Léon woont. De weduwe vestigt zich vervolgens in Arnhem bij haar zoon. Daar adverteert ze een paar maal als magnetiseuse en schrijft ze verhaaltjes en gedichtjes, die door het *Eindhovensch Dagblad* en de *Nieuwe Apeldoornsche Courant* zijn geplaatst. In 1931 vestigt ze zich in Amsterdam, aan de Van Musschenbroekenstraat 21 en neemt ze de handlijnkunde opnieuw ter hand. Van december 1931 tot eind 1932 staan haar annonces in het *Algemeen Handelsblad*.

Interessante details: Helena de Bruin-Léon is, na de anonieme adverteerder van nr. 4, en dr. Retana van nr. 36, de derde persoon die in haar advertenties aangeeft alléén de handlijnkunde te beoefenen. De schoonzoon van mevrouw De Bruin is de kunstenaar en graficus Aart van Dobbenburgh (1899–1988), die vrij veel werk heeft gemaakt waarin handen centraal staan.

[10] De Blécourt, *Het amazonenleger*, 112-113.

9 Mej. J.B.

Haarlem's Dagblad, 27 juni 1904
ATTENTIE. Mej. J.B., Plan- en Handlijnk., is voor a l l e zaken dagelijksch te consult. NIEUWE KERKSPLEIN 2 zwart. Let s v. p. op het Adres.

Mejuffrouw J.B. "van Amsterdam" adverteert in 1904 een paar keer in het *Haarlem's Dagblad*. Haar adres in Haarlem is het Nieuwe Kerksplein 2 zwart. Mogelijk is zij dezelfde persoon die in augustus 1918 in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* staat. Deze mejuffrouw J.B. noemt het handlezen niet, maar lost "alle geheimen en duistere Zaken" op en woont aan de Oranjeboomstraat 34b te Rotterdam.

10 Algonda DAMASO

Rotterdamsch Nieuwsblad, 8 januari 1914
Algonda Damaso, Hugo de Grootstraat 109a, eenigste helderziende, somnambule, planeet-, gelaat- en handlijnkundige, werk met den astrologischen spiegel, geheime kunst, spiritisme en geheime zaken. ALGONDA DAMASO bezit de wonderbare macht uit aangeboren natuurlijken aard, die onovertrefbaar is. Zij geeft u raad in alles, wat in 't menschelijk leven voorkomt. Zij is bekend wegens haar schitterende bekwaamheid, kunst en wetenschap. Spreekt Hollandsch, Duitsche en Engelsch. Raadpleeg deze Helderziende. Consult vanaf 25 cent om het bewijs te leveren.

Vanaf maart 1908 tot en met mei 1924 plaatst Algonda Damaso zo'n duizend advertenties, voornamelijk in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. De handlijnkunde wordt tussen 1913 en 1914 ongeveer twintig keer vermeld.

In het kader van een serie artikelen over waarzegsters heeft de journalist Bernard Canter Algonda Damaso een bezoek gebracht. Zijn lezers trakteert hij vervolgens op een mooi verslag:

Algonda Damaso is een klein, zwartharig, zwartoogig, theeroos-tintig Spaansch vrouwtje van in de veertig jaren. Onder haar neus is een vleugje zwart dons. Ik ben van daag wat laat bij haar gekomen omdat mijn horloge achter ging. Nu besef ik, dat het veel te veel achter is gegaan, ik ben minstens twintig jaren te laat bij Algonda Damaso gekomen.

Want zij moet voor dengeen, die op tijd is gekomen, een beeldschoon meisje zijn geweest. Zij moet een van die romantische jonkvrouwen zijn geweest, welke tot model dienden in den tijd toen de Muzen-Almanakken versierd werden met staalgravures van schoone jonkvrouwen gekapt met bandeaux en lichtelijk in den stijl van Ary Scheffer. Heinrich Heine werd door zulke staalgravures eens bewogen den tekst te schrijven voor de heidinnen uit Shakespeares werken. Ik stel mij Algonda voor op den aanvalligen leeftijd van twintig lentes (de andere seizoenen van hetzelfde aantal) met een roode roos tusschen de lippen en rondom den stoep van den geboeiden Don José haar

traladelala, tralalaldela zingend. Deze vrouw moet, twintig jaar geleden een fandango dansend, verrukkelijk zijn geweest.[11]

Naast het waarzeggen voert de Spaanse dame een handeltje. Ze zou het meest solide en betrouwbare adres zijn voor hygiënische artikelen: "Irrigatoren van af 50 ct., Vrouwencouche, Buste Crême, Victoria-Tabletten (falen nooit!)." "GEHEIMHOUDING VERZEKERD" belooft ze in de advertentie in de *Goudsche Courant* van 2 mei 1914. Op 27 april 1921 "waarschuwt" Algonda Damaso de lezers van het sociaaldemocratische dagblad *Voorwaarts*: "Heden een groote partij prima Spuiten en Voorbehoedmiddelen ontvangen." Een goed verstaander weet dat een verkoopster van zulke artikelen vrijwel zeker de volksmiddelen aanbiedt om mensen met venerische ziekten of ongewenste zwangerschappen te 'helpen'.[12]

In 1923 verhuist Algonda Damaso naar de Delftschevaart 46, gelegen in dezelfde Rotterdamse buurt. Ze zoekt een meisje voor dag en nacht. Vanaf juni 1924 zijn er geen advertenties meer. Zij is plots spoorloos van de radar verdwenen.

11 H.C. DISSEL

De Telegraaf, 14 april 1939
H. C. DISSEL. **Wetensch. Handlijnkundige Grapholoog**. Raamstraat 2 II.

Hendrik Cornelis Dissel (Amsterdam, 26 maart 1903 – Amsterdam, 4 augustus 1944) adverteert tussen 1936 en 1939 regelmatig. Tussentijds wisselt hij twee keer van adres. In het Stadsarchief Amsterdam staat hij geregistreerd als 'chef elektromonteur'.

Dissel is tweemaal getrouwd, in Hoensbroek. Van 1924 tot 1938 is dit met een Duitse, met wie hij een zoon heeft, en van 1938 tot eind 1943 met een Amsterdamse. Beide huwelijken lopen op een scheiding uit.

12 Johanna DRUEN

Rotterdamsch Nieuwsblad, 16 juli 1926
JUFFR. BRUN, beroemdste Duitsche Ruprecht-kaarten Voorspelster, en Handlijnkundige is voor 't eerst in Rotterdam te consulteeren, alle dagen van 10 tot 10. Gerard Scholtenstraat No. 26a. Winkel.

Rotterdamsch Nieuwsblad, 17 januari 1930

[11] Bernard Canter, 'Hedendaagsche waarzeggerij: Een rondgang bij waarzegsters, kaartlegsters en "toekomstkundigen"', *De Telegraaf*, 18 mei 1919. Ary Scheffer (1795–1858) was een Nederlands-Franse kunstschilder; Heinrich Heine (1797–1856) een Duitse dichter en schrijver.
[12] De Blécourt, *Het amazonenleger*, 122-128; *Id*., *Trading in luck*, 10-11.

JOHANNA DRUEN, Duitsche Planeetk. en Handlijnkundige. Ammanstraat 34, hoek Kruiskade. Ook Zondags.

De naam Brun in bovenstaande advertentie is fout gespeld. Het moet Druen zijn. Johanna Druen heeft, voordat ze naar Nederland kwam, twintig jaar in Duitsland gewerkt. Ze adverteert van juli 1926 tot juni 1936 zeer regelmatig en geeft verschillende adressen in Rotterdam op, maar trekt ook door het hele land. Slechts enkele keren noemt ze het handlezen als een van haar vaardigheden.

De 'Ruprecht-kaarten', later gespeld 'Roeprechtkaarten', blijven in de advertentie staan tot april 1927. In april 1930 werkt ze met zogeheten mediumkaarten.[13]

13 Mevr. FASSBENDER

Utrechtsch Nieuwsblad, 14 november 1933
NIEUW! NIEUW! Gediplom. handlijnkundige. Dagelijks weer te consulteeren van 11-1 en 3-9 Werkt precies, met succes. Mevr. Fassbender, Oudkerkhof 15bis.

Mevrouw Fassbender plaatst vanaf 7 februari 1933 tien maanden lang een advertentie in het *Utrechtsch Nieuwsblad*. Op het betreffende adres in Utrecht staat in januari 1933 en in februari 1934 een gemeubileerde zit-slaapkamer "met licht en stookgelegenheid" én een slaapkamertje te huur. Blijkbaar huurt mevrouw Fassbender deze ruimte(s). In eerdere advertenties heeft ze als adres de Nobelstraat 41bis in Utrecht opgegeven.

Mevrouw Fassbender werkt tevens met kaarten en spreekt Duits. Dit laatste, in combinatie met het 'handleeskundig diploma', doet vermoeden dat ze een leerling is van Ernst Issberner-Haldane.

14 Mary de GRAAF

Algemeen Handelsblad, 12 september 1939
MARY DE GRAAF CHIROLOGIE, Weteringschans 110 huis. Karakterbeschrijving – Beroepsgeschiktheid – Diagnose. Consult ƒ 3.—. Telefoon 23576.

Van begin september 1939 tot mei 1940 verschijnt van Maria (Mary) de Graaf (Amsterdam, 28 oktober 1905 – Amsterdam, 28 februari 1995) een enkele keer een advertentie in het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf* en *Het Vaderland*. De oorspronkelijke tekst "Karakterbeschrijving – Beroepsgeschiktheid – Diagnose" verandert vrij snel in "Karakter beschr. Beroepskeuze.

[13] De speelkaartenmusea Residenzschloss Altenburg en Deutsches Spielkartenmuseum kennen geen Ruprecht-, Roeprecht- of mediumkaarten (emailcorrespondentie van AN met Renate Reinhold en Annette Köger, maart 2015).

Spec. v. kinderen boven 12 jaar". Dit betekent dat de chirologe De Graaf zich in haar praktijk op kinderen richt. Voor dit werk huurt ze een ruimte aan de Weteringschans in pension Huize De Jong. Zelf woont ze met haar man, de onderwijzer Johan B. Benner (1878–1941), en hun dochter en zoon elders in de stad.

Niet lang na de eerste advertenties wordt Mary de Graaf uitgenodigd om een lezing te verzorgen voor het Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie in Den Haag.[14] In april publiceert ze een artikel over de betekenis en de mogelijkheden die handanalysen kunnen bieden bij de opvoeding van kinderen. Het is "een belangwekkende bijdrage" aldus een journalist, die verder vindt dat ze "[d]e taal, die handen kunnen spreken" duidelijk uiteen heeft gezet.[15]

Na de oorlog hertrouwt de weduwe Mary Benner-de Graaf met een jeugdvriend, die naar Nederlands-Indië is getogenn en wiens vrouw in een kamp is omgekomen. Met deze tweede echtgenoot, de boekhouder van een suikerfabriek, Martin B. Igel (1901–1965), vertrekt ze als Mary Igel-de Graaf naar Nederlands-Indië. Daar houdt ze in 1954 een lezing voor de Vereniging van Huisvrouwen over de nieuwe mogelijkheden die de handleeskunde onder meer biedt bij de opvoeding van kinderen.[16]

Terug in Nederland richt Igel-de Graaf in 1955 in Amsterdam het Bureau voor Chirologisch Onderzoek op en adverteert ze als "chirologe en psychologe", woorden die ze ook op haar briefpapier opneemt.[17] Ze correspondeert met Ernst Issberner-Haldane en brengt hem elk jaar in Duitsland een bezoek. Naast de handleeskunde ontwikkelt Igel-de Graaf een sterke interesse voor alternatieve en complementaire geneeskunde. Ze wordt bestuurslid van de Nederlandse Werkgroep Praktizijns in de Natuurlijke Geneeskunst. Tot op hoge leeftijd is ze voor deze organisatie maandelijks een les blijven verzorgen. Tijdens zulke bijeenkomsten behandelt ze onder meer de handleeskunde.[18]

15 Mevr. GROTTHUIS HICKMANN

Algemeen Handelsblad, 26 maart 1936
Handlijnkundige Zeker en overtuigd inlichtingen over heel Uw leven. Mevr. GROTTHUIS HICKMANN, Amsterdam – Leidscheplein 8 I. Cons. 75 ct. tot ƒ 1.—.

---

[14] Anoniem, 'Over handvormenkunde en haar wetenschappelijke beteekenis: Gezelschap voor philosophie en parapsychologie', *Het Vaderland*, 28 februari 1940.

[15] Anoniem, 'Het kind', *Arnhemsche Courant*, 21 juni 1940. Vergelijk De Graaf, 'De handen van onze kinderen', 221-225.

[16] Anoniem, 'Vereniging van Huisvrouwen', *Het Nieuwsblad van Sumatra*, 15 september 1954.

[17] Zie de advertenties van Mary Igel-de Graaf in *Het Parool*, 1 juni 1957, 22 november 1958, 10 & 27 december 1958; *Algemeen Handelsblad*, 3 & 12 februari 1959, 28 maart 1959 en 25 april 1959. Vergelijk Anoniem, 'Handen, de spiegel van de ziel: Chirologie, een wetenschappelijke methode voor karakteronderzoek', *De Vrije Zeeuw*, 31 oktober 1962.

[18] Anoniem, 'Karakterologie: Mens achter masker. Gezichten liegen, handen niet', *Haagse Post*, 31 december 1960; *Id*., 'Psycholoog-chirologe verdiept zich in de vele lijnen van de handen…', *Het Vaderland*, 4 april 1964; persoonlijke communicatie met Angelica R. Hammer, Marjolein Goedkoop en Tim Igel, januari-februari 2015.

Maria Elisabeth Gertrud Grotthaus-Hickmann (Dresden, 22 september 1902 – Amsterdam, 17 juli 1980) adverteert tussen 1936 en 1941 herhaaldelijk – bij elkaar ruim honderd keer. Ze is van september 1926 tot april 1940 getrouwd met de banketbakker Rudolf H. Grotthaus (1892–1957). Na de scheiding valt ze in Amsterdam te consulteren aan de Heerengracht 271 en Prinsengracht 271 huis. Op beide adressen wonen dan haar vader en zijn tweede vrouw (zie nr. 50).

Van 1942 tot 1950 is Maria 'Grotthuis' Hickmann opnieuw getrouwd. Onderwijl verhuist ze meermaals. Als beroep vermeldt haar persoonskaart in het Stadsarchief Amsterdam achtereenvolgens werkster, handelaar in beschadigde stoffen, zonder, linnenjuffrouw, zonder en kostuumnaaister. Vermoedelijk werkt ze bij tijd en wijle in dezelfde branche als haar vader, die kleermaker is.

16 Mej. v.d. HEUVEL

Rotterdamsch Nieuwsblad, 26 februari 1927
MEJ. v.d. HEUVEL, Planeetkundige en Handlijnkunde, consult vanaf 50 cent. Gevestigd sinds 1905. Keizerstraat 3, over Bood.

Adriana van den Heuvel-Kok (Poortugaal, ca. 1871 – Rotterdam, 22 maart 1940) adverteert regelmatig van 1913 tot en met 1930 en dan opnieuw in 1940. Gezien de opmerking "Gevestigd sinds 1903" beoefent ze het vak al een tiental jaar voordat ze aanvangt berichtjes in de krant te plaatsen. Ze zal met de consulten begonnen zijn nadat haar eerste dochter in 1902 levenloos ter wereld is gekomen. Soms wijzigt ze de inhoud van de annonce. "Dankbetuigingen ter inzage" is het op 18 februari 1930 in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*; "Mevr. v.d. HEUVEL Helderziende en slapend Medium, geeft opheldering in elke zaak" luidt het in dezelfde krant van 2 maart 1940. De naam Van den Heuvel blijft, ook al scheidt ze in februari 1923 van Pieter van den Heuvel (ca. 1878–1924) en hertrouwt ze in 1924 met de voormalig koetsier Rut van Welij (1870–overleden na 1940), die dan zowel weduwnaar (zijn eerste huwelijk) als gescheiden (zijn tweede huwelijk) is.

Door de jaren heen is mejuffrouw Van den Heuvel op verschillende adressen in Rotterdam bereikbaar. Twee dagen na plaatsing van bovenstaande advertentie, wanneer haar adres Keizerstraat 3 is, opent op nummer 3a café De Haan zijn deuren. Mogelijk heeft dit haar wat extra klandizie opgeleverd. Het "over Bood" in dezelfde advertentie heeft betrekking op de kledingzaak van Mozes Bood, gevestigd tegenover het café.

17 Edgar HIRSON

Arnhemsche Courant, 26 februari 1936
NIEUWE BOEKEN IN DE OPENBARE LEESZAAL EN BIBLIOTHEEK.
Hirson, Edgar. Handen, 1935, 218 blz.

> Een wetenschappelijk leerboek voor practische chirologie. Men kan, met behulp van dit boek, uit vorm en eigenschappen van de handen, karakter en gezondheidstoestand van den betrokken persoon afleiden. Vele afbeeldingen en teekeningen verduidelijken den tekst.

Alfred Edgar Hirsch (Berlijn, 11 april 1904 – Amsterdam, 9 september 1965) is in februari 1933 samen met zijn tweede vrouw – van de eerste is hij gescheiden – vanuit Londen in Eindhoven gearriveerd. Hij registreert zich als schrijver. In oktober dat jaar geeft hij in dezelfde stad onder de naam Nobody een demonstratie in de zaal van Hotel Hertog Hendrik. Met opvallend succes zou Edgar Hirson, zijn ware naam aldus de aankondiging van die voordracht, in Duitsland als helderziende en telepaat voordrachten hebben gegeven. Naar eigen zeggen doet hij dit "op een wetenschappelijk plan" en zou hij door artsen van naam officieel zijn erkend.[19] Ook zou Hirson in verschillende gevangenissen "interessante onderzoekingen" hebben gedaan op het gebied "der physiologie, der handleeskunde ook, waarbij de autoriteiten hem alle medewerking verleenden".[20] Behalve de telepathische experimenten belooft Hirson de bezoekers, indien gewenst, aanwijzingen te geven over hun karakter en lot.

Vier dagen later brengt de krant verslag uit van de avond, gehouden in besloten kring. Het was interessant te zien hoe deze "selfmade-man" erin slaagde "met enkele afgewogen woorden, naar aanleiding van een handschrift of portret, en desnoods met behulp van zijn kennis der handlijnen of der physionomie" een typerende karakterschets van de betreffende persoon te geven.[21] Hirson gaf bovendien informatie over verleden en de toekomst van personen. De vooropgestelde bedoeling van de helderziende psychoanalist was echter de mensen, die voor raad of opheldering naar hem toekwamen, een 'hulpzame hand' te reiken door hen praktische zelfkennis en mensenkennis bij te brengen. Hirson bracht dus geen kermis- of variétéattractie. Een en ander was slechts een inleiding. Hij hoopte dat de omstandigheden zich gunstig zouden ontwikkelen, zodat hij op termijn hierover een cursus zou kunnen geven.

Diverse details duiden erop dat Hirson/Hirsch kennis had van de psychochirologie van Julius Spier. Mogelijk ontleende hij ook zijn claims in Duitsland in gevangenissen en sanatoria te hebben gewerkt en dat artsen van naam zijn werk hadden erkend aan Spier.

Begin 1934 vestigen Hirsch en zijn vrouw zich in Amsterdam. Ruim een jaar later publiceert hij onder de naam Hirson *Handen* (1935) bij zijn eigen Boekerij voor Wetenschappelijke Menschenkennis. De openbare leeszalen en bibliotheken van Den Haag, Haarlem en Arnhem nemen het boek in de collectie op. Verder rapporteert de onderzoeker W.H.C. Tenhaeff over ontmoetingen met Edgar Hirson. Tenhaeff acht Hirson een intuïtieve chiroloog, iemand voor wie de hand de inductor is om informatie over de eigenaar van die hand te verkrijgen.[22] Hirson ontkent dit niet, maar meent ook langs 'wetenschappelijke' weg uit iemands hand informatie af te leiden.

---

[19] Anoniem, 'Nobody', *Eindhovensch Dagblad*, 30 oktober 1933.

[20] *Ibidem*.

[21] Anoniem, 'Practische menschenkennis', *Eindhovensch Dagblad*, 3 november 1933.

[22] Tenhaeff, 'Beschouwingen over mediums en mediumschap', 17-18. Vergelijk Tenhaeff, 'Chiromantie', 120-122.

Eind december 1941 duikt A. Edgar Hirsch alias Edgar Hirson onder. Kort na de oorlog verschijnt hij weer in het openbaar en scheidt hij van zijn tweede vrouw. In 1952 verschijnt onder de titel *Chirologie: Hand en karakter* de herdruk van zijn boek *Handen*. (Rond 1971 volgt opnieuw een herdruk, ditmaal onder de titel *Handentaal*.) Maar meer nog dan het handlezen bekwaamt Hirsch zich in de grafologie. Ook daarover publiceert hij een boek. Af en toe verzorgt Hirsch in Amsterdam een lezing over de grafologie dan wel chirologie. Meestal doet hij dit voor een Joods publiek.

18 W.H. HOLSBOER

Haagsche Courant, 14 december 1932
– Ten bate van de Vereeniging Nationale Dierenzorg houdt de heer W.H. Holsboer uit Davos op Vrijdag 25 dezer des avonds te 8 uur 15 op Arendsburg een lezing met lichtbeelden over handlijnkunde.

Willem Hendrik (Willy) Holsboer (Davos, 7 juli 1900 – een Jappenkamp, ca. 1945) is een zoon van de in Davos geboren Wilhelm A. Holsboer (1870–1943) – wiens vader uit Zutphen komt – en de in Nederlands-Indië geboren S. Hildegonda Greve (1879–1954).[23] Het echtpaar Holsboer-Greve runt een kuurhotel in Davos. Deze erfelijke banden leiden ertoe dat Willy Holsboer af en toe in Nederland verblijft. In oktober 1933 vestigt hij zich zelfs voor een periode in Den Haag, de stad waar een broer van zijn moeder woont.

Als handlezer manifesteert Holsboer zich door middel van enkele lezingen en een reactie op de bijdrage van Miek Janssen in *Het Vaderland* (§ 10.5.2). Maar al eerder liet Holsboer in Nederland van zich horen. In 1930 verscheen een artikel van zijn hand in *Het Leven* waarin hij refereert aan “den heer Spiehr”, die in Berlijn “professor voor handlijnkunde” zou zijn, en van wie een foto bij de tekst is geplaatst (afb. 10b). Verder geeft Holsboer in het stuk een korte analyse van de handen van de Nederlands-Amerikaanse historicus en journalist Willem Hendrik van Loon (1882–1944), de actrice Rika Hopper (1877–1964) en de acteur Louis Davids (de toneelnaam van Simon David, 1883–1939).[24]

Wanneer Willy Tenhaeff een onderzoek naar handlezen opstart, benadert hij waarschijnlijk Holsboer met het verzoek om experimenten mee te doen.[25] Holsboer laat namelijk in zijn ingezonden brief aan *Het Vaderland* weten:

> De parapsychologische onderzoeker inviteert een aantal proefpersonen uit verschillende milieux. De chiromant wordt in een aparte kamer geleid, en krijgt – door een luikje – alleen de handen der proefpersonen te zien. De proefpersonen spreken geen woord ter bevestiging of ontkenning van zijn beweringen, welke laatst stenografisch opgenomen worden. Het verslag wordt aan de proefpersonen en hun familie opgezonden voor critiek en aanmerkingen. Juiste diagnosepunten krijgen

[23] Email correspondentie van AN met Benjamin D. Miller, november 2016.
[24] Holsboer, ‘Hand en karakter’, 1614-1619.
[25] Tenhaeff, ‘Mededeelingen der S.P.R. Jaarverslag van den secretaris’, 211.

een plus. Onjuiste diagnosepunten krijgen een minus. Niet te controleeren beweringen blijven zonder waardering.[26]

Tenhaeff heeft dit onderzoek vermoedelijk nooit afgerond: er is nooit een publicatie over verschenen. Holsboer is zich meer en meer aan de grafologie gaan wijden. Hij reist veel, is adviseur voor "groote industrieele en commercieele bedrijven bij de keuring van personeel en zakenrelaties" en vertrekt in 1937 naar Zwitserland.[27] In april 1938 vestigt hij zich in Nederlands-Indië.

19 Miek JANSSEN

Het Vaderland, 1 februari 1935
MIEK JANSSEN PSYCHOMETRISTE (op verzoek handlijnkundig consult). Iederen Dinsdag 10–12 en 2–5 u. en volg. afspr. te consult. Cons. f2. Juliana van Stolberglaan 314.

De sterk gelovige, sterk gekritiseerde dichteres, kunstenares en schrijfster Wilhelmina Martha Catharina (Miek) Janssen (Arnhem, 11 april 1890 – Hilversum, 20 november 1953) brengt zichzelf vanaf juni 1934 tot en met eind april 1935 regelmatig als psychometriste onder de aandacht. Op verzoek geeft ze ook een handlijnkundig consult. Eerder heeft Miek Janssen een boek van Engelse handlezer Noel Jaquin vertaald en een stuk naar *Het Vaderland* gestuurd (§ 10.5.2). Voor zover bekend verzorgt ze vier keer een voordracht over de handleeskunde. Ze doet dit voor het Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie van Eugen Greven (15 februari 1934), de Vereeniging van Spiritualisten (7 maart 1934), de Spiritualistische Ethische Kring (14 februari 1935) en de Haagsche Vereeniging van Spiritisten Harmonia (19 februari 1935). Ze toont dan lichtbeelden en geeft praktische voorbeelden op basis van handen van toehoorders uit haar publiek.

De lezing voor Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie wordt goed ontvangen. "Spr. wees er op, hoe in de laatste jaren internationaal de belangstelling voor de handlijnkunde is toegenomen", laat de verslaglegger weten.[28] Janssen heeft ook verteld zich sterk te laten leiden door intuïtie, inspiratie en helderziendheid en dat Jan Toorop overtuigd was "dat geesten uit hoogere sfeer de menschen influisteren".[29] De journalist van de voordracht voor

[26] W.H. Holsboer, 'Het mysterie der hand: Ingezonden', *Het Vaderland*, 5 augustus 1932. Vergelijk Tenhaeff, 'Beschouwingen over mediums en mediumschap', 17: "[D]e praestaties van z.g. wetenschappelijke chirologen (…) dadelijk minder worden, wanneer wij het met behulp van een scherm daarheen leiden, dat zij 'slechts' de handen van hun bezoeker te zien krijgen."
[27] Anoniem, 'Handlijnkunde', *Het Vaderland*, 29 oktober 1935. Zie ook W.H. Holsboer, 'Handschriften van misdadigers: Het laatste woord in graphologie', *Soerabaijasch Handelsblad*, 1 december 1934; *Id*., 'Psychologische techniek', *Grensgebieden* 1(7), 1934, 111-112; *Id*. 'Psychologische techniek II: "Medialiteit" en handschrift trance', *Grensgebieden* 1(9), 1935, 147-149.
[28] Anoniem, 'Handlijnkunde', *Het Vaderland*, 16 februari 1934.
[29] *Ibidem*.

de Spiritualistische Ethische Kring staat niet open voor de intuïtieve werkwijze van Miek Janssen. Hij vindt dat haar lezing meer leek "op een ethisch-ironisch-paedagogische beschouwing dan op een wetenschappelijke uiteenzetting van de handlijn".[30]

Janssen heeft persoonlijke ervaring met het ontvangen van artistieke inspiratie. Ze heeft tekeningen gemaakt waarin haar hand werd geleid: het werk kwam zonder haar wil tot stand.[31] Waarschijnlijk laat ze een vergelijkbare intuïtie door zich heen stromen bij het lezen van handen. In het nawoord van Jaquins *De hand van de mens* schrijft ze dat ze vaak met Toorop over handen heeft gepraat. Hij kende mensen door de handen en herkende mensen aan hun handen, weet ze. Toorop zou ook meermaals hebben gezegd dat de handen de "psyche van de mens" laten zien; de ogen en het gelaat kunnen liegen, maar handen niet.[32]

Op 15 juli 1935 treedt Janssen in het huwelijk met de weduwnaar Rodolphe G.A.C. le Conge Kleyn (1880–1970). "Wat prettig voor Miek", schreef een kennis aan een andere kennis als bekend wordt dat zij is getrouwd, "ik vond 't toch zoo griezelig dat zij afgezakt was tot een soort waarzegster. (…) Ik gun haar dit alles van harte, want 't is toch een goede ziel, al waren er altijd een paar steekjes aan los".[33] Na de huwelijksvoltrekking staan er van Miek Janssen geen advertenties meer in de krant. In eigen kring zal zij het handlezen wel zijn blijven beoefenen. Tenslotte publiceert ze in het jaar van haar overlijden nog haar boekje *Wat lees ik uit de hand* [1953].

20 Mej. A. Kemp

Rotterdamsch Nieuwsblad, 9 juni 1902
Mej. A. Kemp geeft opheldering in het dagelijks leven, handlijnkundige, werkt ook met het ei, is dagelijks te spreken van 's morgens 11 tot 's avonds 10 uur, alleen voor vrouwen, Generaal Van d. Heydenstraat No. 23, 1e Etage, 2m. bellen.

Adriana Kemp (Heemstede, 28 september 1868 – Rotterdam, 16 januari 1940) is gehuwd met de spoorwegbeambte Dirk H. van Weelden (1868–1922). Zij krijgen vier kinderen, waarvan er twee jong sterven. Als "Mej. A. Kemp" adverteert de helderziende van 1902 tot en met 1919 onregelmatig; de handlijnkunde wordt tot 1910 genoemd. Meestal plaatst ze rond de jaarwisseling een annonce om haar klanten en familie een Gelukkig Nieuwjaar te wensen. Mejuffrouw Kemp heeft minstens een paar cliënten naar tevredenheid geholpen:

Rotterdamsch Nieuwsblad, 6 november 1911
Door dezen betuig ik mijn hartelijken dank aan Mejuffrouw A. KEMP, Dirksmitsstr. 83a, voor hare uitnemende diensten wegens haren helderzienden aanleg aan mij bewezen. Namens de Familie DE GROOT. Schoutenstraat 110a.

---

[30] Anoniem, 'Psychologie en handlijnkunde: Beschouwing van Miek Janssen', *Het Vaderland*, 15 februari 1935.
[31] Miek Janssen, 'Verborgen krachten in den mensch?', *Het toekomstig leven* 28(3), 1934, 42-44, 43.
[32] Janssen, 'Naschrift', 252.
[33] Van Vloten & Bakker, *Een tere stilte en een sterk geluid*, 75.

Rotterdams Nieuwsblad, 25 september 1916
Dankbetuiging. Ondergeteekende brengt hiermede haar oprechten dank aan Mejuffrouw A. Kemp, Dirk Smitsstraat 83a, voor de goede opheldering aan haar gegeven aangaande s.s. [stoomschip] 'Kelbergen', Mejuffr. A.Z., Rosestraat, alhier.

21 J.A.F. KLOK

Het Vaderland, 13 september 1934
PSYCHOMETRIE Astrologie – **Chiromancie** Consult dagel. Van 2—5 u. en volgens afspraak, vanaf f2,—. Ook voor lessen. J.A.F. KLOK, Lange Voorhout 96 p/a Boekhandel "SYNTHESE".

Het Vaderland, 10 oktober 1934
OCCULTISME LANGE VOORHOUT 96 DEN HAAG.
Partners: J.A.F, KLOK, Astroloog, Chiroloog, Psychometrist.
1ste ETAGE: BOEKHANDEL 'SYNTHESE', Werken op elk geestelijk en occult gebied.
2de ETAGE: S.J. BOUBERG WILSON, Magnetiseur.

Het Vaderland, 20 december 1934
ER IS LEVENSVERVLAKKING alom. Wie LEVENSVERDIEPING zoekt, wende zich tot **BOEKHANDEL 'SYNTHESE'** LANGE VOORHOUT 96
Parterre: J.A.F. KLOK, Astroloog, Chiroloog, Psychometrist.
1ste ETAGE: BOEKWERKEN OP ELK GEESTELIJK GEBIED.

Naast de drie bovenstaande advertenties waarin Johannes Antonie Frederik (Jo) Klok (Haarlem, 27 april 1894 – Den Haag, 4 mei 1979) staat genoemd, is een vierde getraceerd. Die staat in *Het Vaderland* van 20 november 1934. En in het tijdschrift *Grensgebieden* staat in de maanden november en december 1934 en februari 1935 een vergelijkbaar reclameblokje. Een jaar later plaatst dit maandblad van de heer Klok een reeks van veertien artikelen over handleeskunde.[34] Kranten maken regelmatig melding van deze bijdragen. "Van den inhoud van het Julinr. [van *Grensgebieden*] noemen wij (...) Handen en menschen door J.A.F. Klok", luidt zo'n berichtje, of: "J.A.F. Klok is toe aan zijn 13e artikel over: Handen en Menschen."[35] Klok schrijft ook een boekbespreking van *Cheiro's taal van de hand*,[36] en de boeken *De tarot als raadsvrouw onzer toekomst* (1930) en *Helderziendheid* (1936).

Feitelijk is Klok, in 1922 getrouwd en vader van drie kinderen, een helderziende. Wanneer iemand iets op een stukje papier heeft geschreven en hij ernaar kijkt, verschijnen er "visioenen, beelden, symbolen" op het netvlies van zijn innerlijk oog.[37] Zo beschrijft Leonie Snatager

[34] J.A.F. Klok, 'Handen en menschen', *Grensgebieden* 2(2, 4-7, 9-11), 1935/1936, 28-30, 56-57, 73-74, 88-89, 113-115, 144-146, 162-163, 178-179, en *Grensgebieden* 3(1-2, 5-6, 9), 1936/1937, 8-10, 24-25, 77-78, 89-90, 148-150, 165-167.
[35] *Nieuwsblad van Friesland*, 21 augustus 1936; *Het Vaderland*, 25 februari 1937.
[36] Klok, 'De taal van de hand', 130-132.
[37] Brief van Leonie Snatager aan Julius Spier, 5 juni 1942 (archief Bernard Penney).

het tenminste, nadat ze van Jacob Wolterbeek over Klok heeft gehoord. Wolterbeek en Klok zijn met elkaar bevriend. Snatager rapporteert hierover aan Julius Spier en beschrijft een consult dat Wolterbeek bij Klok heeft gehad:

> Wolterbeek was bij Klok. Klok zei: 'Ik zie U werken aan een bureau. U werkt hard. Ik zie kwík, dat van boven komt. Dat naar beneden valt, óp Uw bureau. Wat is dat vreemd! U kijkt even naar het kwik, maar gaat rustig met werken door: U wordt niet door het kwik verontrust. Wat kan dat zijn?' En dat was het volgende: Wolterbeek is arts. Hij studeert echter voor zichzelf, wat zijn praktijk nu niet bepaald ten goede komt. Hij noemt dat 'Mijn financieele thermometer dáált'. Maar hij trekt zich daar niets van aan: werkt rustig aan eigen studie verder. Klok 'zag' dus het begríp 'financieele thermometer'.[38]

Volgens Snatager begrijpt Klok lang niet altijd de betekenis van de symbolen die hij voor zijn innerlijk oog ziet opdoemen. Vaak krijgen zulke beelden pas betekenis wanneer de persoon op wie de symbolen betrekking heeft, zelf actief meedenkt. Klok zou vaak hebben gezegd dat "een Freudiaan of zoo iemand" bij een consult aanwezig zou moeten zijn, die dan kan helpen om zijn innerlijke beelden te duiden.[39]

22 Mademoiselle KRAMER

> *Haagsche Courant*, 11 juli 1921
> Mademoiselle Kramer, Pastoorswarande 46. Astrologiste, capaciteit handlijnk., handelszaken, echtscheiding, liefdesbetr., erfenis., verschill. kaarten 50 cent, helderz. Spreekt Fransch, Maleisch, Hollandsch.

Mademoiselle G.H., later 'Mej. de Wed. G.H.', begint in 1910 berichtjes in de *Haagsche Courant* te plaatsen en blijft dit trouw doen tot en met juli 1929. (Er zijn meer dan vijfhonderd advertenties geteld.) G.H. is de afkorting van Gijsberta Hoomoedt (Den Haag, 6 mei 1856 – Den Haag, 2 mei 1931). Het wordt Mademoiselle Kramer zodra zij in maart 1911 is getrouwd – haar vierde huwelijk – met de decoratieschilder Theodor F.J.C. Kramer (1849–1928). Deze huwelijksakte vermeldt als beroep van de bruid dameskleermaakster.

Af en toe wijzigt de tekst van de advertentie. Op 8 juli 1912 is Mademoiselle Kramer "in bezit van glazen stolp uit Antwerpen, 3 spel Parijsche kaarten"; op 2 juni 1913 is ze "gearriveerd met Parijsche planeetstolp, nieuwe methode, 3 spel Parijsche kaarten". In 1916 doet het Maleisch zijn intrede. De handlijnkunde vermeldt ze slechts af en toe.

Anno 1926 woont mevrouw Kramer "op slechten stand" en krijgt ze niet veel mensen meer op bezoek.[40] "De concurrentie was de laatste jaren groot geworden", vertelt ze desgevraagd,

---

[38] *Ibidem*. Jacob C. Wolterbeek (1900–1985) was een broer van 'Spierclublid' An Wolterbeek. Vergelijk Nagel, 'Vriendschap en therapie', 192.

[39] *Ibidem*.

[40] De Blécourt, *Het amazonenleger*, 112.

"[d]aarenboven was zij reeds hoogbejaard. De meeste menschen bezochten liever een jongere vrouw".[41]

23 G. LARAN

Rotterdamsch Nieuwsblad, 8 april 1940
Serieus wetenschappelijk Handlijnkundige en ASTROLOOG geeft consult. G. LARAN. Vijverhofstraat 167. Spreekuur van 2—4 en 7—9, 0.50.

De heer G. Laran, ook Guido Laran, Prof. G. Laran en Guiseppe Laran, plaatst tussen 1933–1934 en 1938–1941 in minstens vier verschillende dagbladen regelmatig advertenties als astroloog en handlijnkundige. Zijn werkelijke naam is Charles Hendrikus Hallensleben (Rotterdam, 13 oktober 1914 – 19 november 2000). Soms biedt Hallensleben via advertenties spullen te koop aan, zoals een piano, hangkast, tapijt, bankstel en opklapbed.

De halfzus van Hallensleben, Clémence Roos-Hallensleben (1909–2000), en haar echtgenoot Lodewijk G. Roos (1894–1965), zijn lid van de Theosophische Vereeniging. Tussen 1931 en 1934 verzorgen deze echtelieden regelmatig experimenteeravonden met psychometrie en helderziendheid in Amersfoort en Noord-Holland. Tussen 1937 en 1939 opereren ze vooral in Delft en Den Haag.

24 Mej. L.B.

Voorwaarts, 9 juni 1922
RAADPLEEG MEJ. L. B. Planeetkundige, jaren gevestigd Benthemstr. 1C, bij de Electrische spoor. Consult van 12—9 uur. Gratis handlijnkunde. Vele dankbetuigingen.

Mejuffrouw L.B. plaatst van juni 1913 tot juni 1922 regelmatig advertenties in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Van 1917 tot en met 1936 staat het bericht, zonder de handlijnkunde, in het *Zeeuwsch Nieuwsblad* en andere lokale dagbladen met vermelding van een adres in Vlissingen.

25 Mejuffrouw W.S. van der LEE

Utrechtsch Nieuwsblad, 2 december 1904
MEJUFFROUW W.S. VAN DER LEE de beroemdste Planeet-, Gelaat- en Handlijnkundige, geeft ook raad in alle duistere zaken, is te spreken van 's morgens 9 uur tot 's avonds 10 uur, woont in de

[41] *Ibidem*.

Knipstraat 42bis het 2de huis van af de Eerste Daalschedijk, die Buiten Catharijne is bij de Vleutenscheweg, naambord op de deur.

Wilhelmina Sophia van der Lee-van der Sluis (Utrecht, 27 februari 1857 – Utrecht, 26 november 1923) is de tweede vrouw van een weduwnaar met vier kinderen (vier andere kinderen uit diens eerste huwelijk zijn reeds overleden). Zelf krijgt Van der Lee-van der Sluis tien kinderen, waarvan een op eenjarige leeftijd overlijdt. Er zijn van haar drie advertenties gevonden, geplaatst tussen maart 1904 en februari 1905.

26 Madame LEENORMAND

Tilburgsche Courant, 23 juni 1913
Lees dit **Madame Leenormand** Plaeet, Gelaat- en Handlijnkundige en verder voor alle zaken is dagelijks te spreken van 10 tot 4 uur op den Bosschenweg 49
Verder op de **B L O E M E N S T A D** Tentoonstelling alhier. Ook aan huis te ontbieden.

Op 23, 24 en 25 juni 1913 plaatst Madame Leenormand (dubbele e) als planeet-, gelaat- en handlijnkundige een advertentie in de *Tilburgsche Courant*. Zij is niet verder opgedoken, wel Madame Lenormand (enkele e). Zie onder meer:

Rotterdamsche Courant, 7 maart 1904
Mej. Antonia, gevestigd Goudsche Rijweg 67, (afstammend van de beroemde Planeetkundige Made. Lenormand, die aan keizer Napoleon I zijn grooten roem en aan duizenden Edellieden hun val voorspeld heeft) geeft opheldering in het dagelijksch leven, zegt het verleden en voorspelt de toekomst.[42]

Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië, 4 september 1909
Een planeet-lezeres. Gaarne verwijzen wij naar achterstaande advertentie, waarin Mme Thesée de Saint-Ange bekend maakt, dat zij zich in het Hôtel de France te Noordwijk heeft gevestigd, om als een tweede Madame Lenormand, uit de handlijnen of uit de kaarten de toekomst te voorspellen. Speculanten, minnaars, eerzuchtigen, bedrogen vrouwtjes… tijgt er heen!

Haagsche Courant, 9 maart 1914
Het wonder dezer eeuw, is Mej. Fenna, de eenige in geheel ons land, en werkt als Madame Lenormand, die keizer Napoleons toekomst heeft voorspeld.[43]

---

[42] Mejuffrouw Antonia is Thona Jopse (ook gespeld Jobse) (1873–1940), in 1912 getrouwd met de vader van zeven van haar acht kinderen (Willem de Blécourt, *Trading in luck: Fortune tellers in the Dutch metropoles, late nineteenth to early twentieth century*, ongepubliceerd essay, 2011, (14 pp.), URL http://www.historicalanthropologist.eu/publication/trading-in-luck, geraadpleegd op 22 april 2019, 11).

[43] Mejuffrouw Fenna is de in Coevorden geboren, ongehuwde en in Den Haag als kaartlegster geregistreerde Hermanna Fenna Wolthuis (1864–1933) (De Blécourt, *Trading in luck*, 1, 9, 12). In haar jarenlang geregeld terugkerende advertenties noemt zij zichzelf sporadisch handlijnkundige.

Haagsche Courant, 22 mei 1928
MEVR. ENELIA, helderziend Medium, bijgen. Mad. Lenormand II, daar zij door haar voorspellingen het wonder dezer eeuw genoemd wordt.

De oorspronkelijke, ongehuwde, beroemde Franse waarzegster Mademoiselle Lenormand, Marie-Anne Le Normand (1772–1843), zou ooit de handen van Joséphine de Beauharnais (1763–1814) en Napoléon Bonaparte (1769–1821) hebben gelezen.[44]

27 Mejuffrouw B. LIPCHITZ-KINSBERGEN

Rotterdamsch Nieuwsblad, 23 juni 1913
Heden voor het eerst uit Breda te Rotterdam, Mejuffrouw **B. Lipchitz** KINSBERGEN, de wereldberoemde Planeetkundige en zeer beroemd in Handlijnkunde, woont Schoolstraat 41. 1-m. bellen. Gelieve s.v.p. op mijn Naam te willen letten. Hoogachtend, Mej. B. LIPCHITZ-KINSBERGEN.

Betje Lipschits-Kinsbergen (Middelburg, 25 januari 1872 – Auschwitz, 15 oktober 1942) geeft van oktober 1912 tot juli 1915 geregeld opdracht tot de plaatsing van een blokje in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Zij is getrouwd met de marktkoopman Levi M. Lipschits (1866–1941) en is moeder van vijftien kinderen.[45] Zeven kinderen zijn al overleden voordat het gezin in juni 1911 Breda verlaat. Het laatste kind is vijf maanden na de verhuizing in Rotterdam geboren.

28 MAGDA

Breskensche Courant, 9 februari 1924
Wat de Hand zegt! Populaire Handlijnkunde door MAGDA. Geïllustreerd met uitslaande platen. Prijs f 0,75.

Eenige Hoofdstukken uit dit werkje: Vingers als aanduiding van talenten etc.; De duim als aanduiding van Wilskracht; Handen zonder en met lijnen; De Hoofdlijnen en hun beteekenis; Algemeene regels; Aanduiding voor goede en slechte gezondheid; Aanwijzingen in betrekking tot Liefde en Huwelijk; de lijn van roem, fortuin en noodlot, enz. enz. Een buigewoon werkje voor hen die zich voor deze wetenschap interesseeren!

De uitgeverij A.W. Segboer brengt van Magda behalve *Wat de hand zegt* (1923) in hetzelfde jaar in de serie 'Segboer's practische handleidingen' nog vijf vergelijkbare titels uit: *Droomlexicon*, *Uw toekomst uit getallen lezen: Een inleiding tot 'cabbala' of de leer der mystiek*, *Wat*

[44] Franz Girault, 'Vollständige Biograpie der Seherin Le Normand', *Magikon* 3, 1846, 155-383; Gettings, *The book of the hand*, 199; Decker, Depaulis & Dummet, *A wicked pack of cards*, 116-143; Caroline Hanken, *Madame Vérité: Een waarzegster in de kringen rond Napoleon*, Amsterdam / Antwerpen: Augustus, 2014.
[45] Isaac Lipschitz, *Onbestelbaar: Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolging in Rotterdam*, Laren: Uitgeverij Verbum, 2008, 50-51.

de kaarten zeggen, *Minne-orakel: Een boek voor meisjes* en *Wat het gezicht zegt: Populaire gelaatkunde*.

Net als Professor Ketty (§ 9.3.2) gaat Magda uit van astrologische hand- en menstypen. Zo sprak zij over het "[p]ersoonlijk voorkomen van Jupiterianen" en het Saturnus-, Apollo-, Mercurius-, Mars-, Maan- en Venustype.[46]

29 Ph. Leonard van MEERLOO

Algemeen Handelsblad, 27 januari 1939
Het telefoonnummer van **Ph. Leonard van Meerloo** Chiroloog VAN BAERLESTRAAT 37 huis IS VERANDERD IN **96266** Alleen op afspraak.

Philip Leonard Meerloo (Zandvoort, 27 augustus 1908 – Oud-Leusden, 28 november 1942) is de jongste zoon en de zesde van zeven kinderen van de eerste altviolist van het Concertgebouworkest, Hendrikus (Herman) Meerloo (1865–1924), en Isabella (Bella) Meerloo-Tas (1875–1945). Begin augustus 1938 treedt Meerloo in Amsterdam in het huwelijk met de fotografe Johanna Jeanette Willij (Zus) Ziegler (1911–1990). Zijn chirologische praktijk voert hij dan al een jaar vanuit de Van Baerlestraat 57 huis. Maart 1939 verhuist het pasgetrouwde stel naar de Jan Luykenstraat 34 huis. Tegen het eind van het jaar verhuizen ze opnieuw, ditmaal naar de Albrecht Dürerstraat 37 huis. Via advertenties in het *Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf* geeft Meerloo ruchtbaarheid aan deze adreswijzingen.

Serieus en gedreven heeft Meerloo zich verdiept in het werk van handlezende tijdgenoten, invloedrijke negentiende-eeuwse handlezers en oude chiromantische klassiekers. "[Z]igeuners en z.g. beroepshandlezers" wisten volgens hem "eigenlijk bitter weinig van de hand zelf"; zij voelden mensen aan en gingen "op hun geslepenheid en menschkennis" af.[47] De meeste literatuur over de handlijnkunde classificeert Meerloo als rommel. Hij leert er niets uit en besluit zelf op onderzoek uit te gaan. Dit brengt hem onder meer een ervaring, waarover hij een stukje schrijft:

> Een cliënte komt in de spreekkamer.
> Het psychologisch aspect van haar handlijnen toont rusteloosheid en een onbevredigd zijn. Verder was waar te nemen dat haar huwelijk een teleurstelling was geworden, hetgeen haar cynisch had gemaakt. De toestand van het bloed was zeer slecht (er ontwikkelde zich zeer langzaam een kankerachtige lichaamstoestand). Ik gaf haar raad omtrent een dieet en advies om deze verslechtering van het bloed tegen te gaan. Plotseling verzocht zij mij op te houden en zeide: 'Ik heb geen interesse voor mijn gezondheidstoestand, Meneer v. M., die is perfect in orde. De laatste zes jaren ben ik geen dag ziek geweest. Nu ben ik 45 jaar en voel mij absoluut fit. Ik wensch te weten wat er in de toekomst gaat gebeuren.'

[46] Magda, *Wat de hand zegt*, Den Haag: A.W. Segboer's Uitgevers-Maatschappij, 1923, 65-79.
[47] Uit het voorwoord van Meerloo's manuscript (archief Philip Meerloo).

U wenscht zeker dat ik U ga vertellen wat er met U in de komende maand of het komende jaar gaat gebeuren en welke invloed dat op Uw omstandigheden zal hebben? Hoeveel geld U zult hebben als U 50 bent, en waar U dan zult wonen, enzovoort, nietwaar?
'Ja, dat wil ik weten. Daar zijn handlijnkundigen toch voor, nietwaar?'
Ik ben bang, Mevrouw, dat het grootste gedeelte van wat zich Handlijnkundigen noemt zich zal beijveren om aan uw vreemdsoortig verzoek te voldoen. M.i. is het voor een ieder onmogelijk U zoo nauwkeurig gedetailleerd in te lichten als U dat wenscht. Maar daar U mij vraagt wat er met U zal gaan gebeuren, wil ik deze kwestie uitvoerig met U bespreken.
Zoover ik kan zien stierf Uw Vader aan een bloedziekte. (Haar linkerhand vertoonde de teekenen die wijzen op een hereditaire voorbeschikking tot een slechte toestand van het bloed.)
'Ja', zeide zij 'dat is inderdaad zoo.'
Als U mijn raad niet opvolgt en toch de dingen blijft doen die ik U zeg om niet te doen en mijn advies betreffende de voeding in den wind slaat, dan kan ik U met zekerheid voorspellen dat U binnen 2 jaar ziek zult zijn. Uw geval echter is er een, waarbij ziekten met succes voorkomen kunnen worden.
'Gekke nonsens', zeide zij. 'Mijn gezondheid is perfect en ik ga niet mijn levenswijze voor iedereen veranderen. Als ik ziek word zal ik een dokter betalen om mij beter te maken.'
Als het dan zoover is, Mevrouw, verzoek ik U zich te willen herinneren wat ik U gezegd heb, het mij te laten weten dan zal ik U het adres van een specialist geven, waarvan ik weet dat hij U helpen kan…[48]

Waarschijnlijk heeft Meerloo de beschreven gebeurtenis als kopij opgestuurd naar het blad *Oké*. Of het ooit is verschenen, is onbekend.

Van de handleeskundige nalatenschap van Meerloo is de bijzondere loependoos naar zijn dochter Marjolijn M. Gobes-Meerloo (g. 1941) gegaan. De boekenverzameling, bestaande uit ongeveer drieduizend Nederlandse, Duitse, Engelse en Franse titels, is voor een klein deel bewaard door zoon Philip L.R. Meerloo (g. 1943). Een groot aantal handafdrukken, talloze aantekeningen voor het manuscript-in-wording en diverse correspondentiestukken zijn ook door hem bewaard.

30 Boris MENCHNIK

De Telegraaf, 27 augustus 1937
BORIS MENCHNIK, **Helderz. Handl.k.** f 0.75. Marnixkade 36 I.

Er zijn drie van deze blokjes in *De Telegraaf* getraceerd. De andere twee zijn op 13 augustus en 7 september 1937 geplaatst. De naam Boris Menchnik duidt op een Russische afkomst.

[48] Ongedateerde, getypte tekst (archief Philip Meerloo); geredigeerd door AN.

31 Mevr. MOHR

Utrechts Nieuwsblad, 19 november 1921
Mevr. MOHR. Psychise Geneeswijye [sic]. Magnetiseuse Psychologe, Miromantie, Handlijnkundige. Spreekuur Maandag en Vrijdag 11-3.30 uur **Hofstraat 7 huis** b|d. Burgem. Reigerstraat.

Deze advertentie is slechts eenmaal aangetroffen. Het is onbekend wat mevrouw Mohr met miromantie bedoelde. Behelst het waarzeggen met behulp van een spiegel (*mirrormancy*)?

32 Herbert MONTICK

Haagsche Courant, 13 mei 1938
H A N D L IJ N E N SPREKEN DE WAARHEID. Consulteert voor al Uw moeilijkheden met zaken of peronen of het eigen innerlijk **HERBERT MONTICK, de Perponcherstr. 86**. Consult van 2-5 en 7-10 uur of na tel. afspraak 334756. **Consult ƒ 1.-.**

Vanaf half oktober 1937 tot en met juni 1939 zijn circa zestig van dit type advertenties aangetroffen in *Het Vaderland* en de *Haagsche Courant*. Onderwijl verblijft Herbert Montick, ook gespeld Montinck, op drie verschillende adressen in Den Haag. Soms claimt hij helderziendheid en biedt hij zich aan als magnetiseur en psychometrist.

33 Else PARKER

Het Vaderland, 21 januari 1937
Handboek der handleeskunde door E. Parker. (P. Dz. Veen, Amersfoort.)
Het boek is keurig uitgegeven, het bevat veel afbeeldingen (natuurlijk van handen) en beweringen (natuurlijk over handen). De waarde der beweringen kunnen wij onvoldoende beoordeelen, maar hoog aanslaan doen wij ze zeker niet. Voor menschen, die veel tijd hebben en van waarzeggerij houden, biedt het boek een prachtgelegenheid om den tijd te dooden. Maar veel wijzer wordt men er o.i. niet door.

"Het beste werk van voor de tweede wereldoorlog was ongetwijfeld van Else Parker (…) [dat] veelal gebaseerd is op het werk van Ernst Issberner Haldane", looft Jack Chandu haar *Handboek der handleeskunde* (1936).[49] Chandu geeft het boek in 1953 en vervolgens in 1978 opnieuw uit en voorziet het van een inleiding. Over Elisabeth Anna Geertruida (Else) Parker (Amsterdam, 3 december 1877 – overleden na 1955) is weinig bekend. Zij trouwt in 1903 met Theodorus L. de Groot (g. 1874), scheidt van hem en hertrouwt in 1913, of eerder, met Ugo Guata de Montepagano, vermoedelijk een Italiaan uit Napels. De scheiding van dit huwelijk

[49] Chandu, *Chirodiagnostiek*, 8; Else Parker, *Handboek der handleeskunde*, (Jack Chandu, bewerking, voorwoord), Amsterdam: L.J. Veen, [1953; herdruk in 1978].

vindt plaats vóór 7 oktober 1924, wanneer Parker vanuit Gauting, Beieren, naar Nederland terugkeert en in Den Haag gaat wonen. Binnen een jaar treedt ze opnieuw in het huwelijk. Ditmaal met de gescheiden zeekapitein Hendrik A.G. Schippers (1873–1960). Het is mogelijk dat Parker uit respect voor de status van haar derde huwelijkspartner geen ruchtbaarheid geeft aan haar occulte activiteiten.

Maar meer dan aan handen besteedt Parker tijd aan de astrologie. Ze is een paar jaar redactielid van *Urania* en publiceert drie astrologieboeken: *Astrologie en haar practische toepassing* (1925), *Inleiding tot de moderne astrologie* (1929) en *Maan-phase psychologie* (1950). Het tweede schrijft ze in samenwerking met de theosoof en voorganger van de Vrij Katholieke Kerk in Utrecht, Carolus P.J. (Karel) Groeneveldt (1884–1964). In *Maan-phase psychologie* verwerkt ze data van de Eindhovense ingenieur Jacob van Slooten (1905–1965). Net als haar boek over de handleeskunde, zijn Parkers astrologische boeken in de jaren zeventig en tachtig opnieuw uitgebracht.

34 Professor PEDRO

> *Amersfoortsch Dagblad*, 13 januari 1923
> **PROFESSOR PEDRO** GENEZEND – HELDERZIEND – SOMNABULE
> Wereldberoemd Planeet- en Handlijnkundige. Nieuwe Nieuwstraat 19 1 ét. b.d. N.Z. Voorburgwal, Amsterdam. Dagelijks te consulteeren van 12–10 uur, ook per brief, met datum van geboorte en ouderdom, gehuwd of ongehuwd en uw voornaam voluit geschreven, met een Gulden en postzegel voor antwoord is voldoende. Duizenden danken hun positie, gezondheid en geluk aan hem, omdat hij alleen de geheimen der Toekomst ontsluiert.
> Het oudste en soliedste en meest vertrouwde adres op dit gebied.

De advertentie van Professor Pedro staat op 13 januari 1923 dag ook in de *Bredasche Courant* en *Heldersche Courant*. Daarvóór heeft hij van mei tot en met oktober 1922 ongeveer tien keer geadverteerd in *De Telegraaf*. *De Tijd* bericht eind 1924 dat de politie van Beverwijk met behulp van de Amsterdamse recherche de 'professor' heeft gearresteerd. Een vrouw zou als gevolg van een behandeling van Professor Pedro ernstig ziek zijn geworden.[50]

De echte naam van de malafide genezer is Petrus Hermanus Velsen (Dongen, 5 februari 1875 – Amsterdam, 31 oktober 1956), viermaal getrouwd en vader van twee kinderen. Begin 1934 wordt Velsen opnieuw gezocht, ditmaal in verband met hypothecaire oplichtingspraktijken. "Signalement: lengte 1.60 m, gezet, grijzend kort geknipt haar, bleeke gelaatskleur, spreekt zacht, maakt eenigszins een Joodschen indruk en doet bedeesd in zijn optreden."[51]

[50] Anoniem, 'Overtreding van art. 251 bis', *De Tijd*, 16 december 1924.

[51] Anoniem, 'Opsporing en aanhouding verzocht', *Het Vaderland*, 6 januari 1934; vergelijk *Id.*, "'Professor' Pedro: Geraffineerde zwendelpraktijken', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 14 mei 1934.

35 Mevrouw POSSEN

Algemeen Handelsblad, 24 augustus 1934
Mevrouw POSSEN, Helderziende en Handlijnkundige. Consult ƒ 1. Ook schriftelijk. S i n g e l 366 I b/h Spui.

Catharina Antoinette de Kreek (Amersfoort, 20 augustus 1878 – Amsterdam, 8 september 1957) is in 1920 als weduwe met een zoon voor de tweede keer getrouwd. Ditmaal met de meubelmaker en weduwnaar met twee kinderen Stephanus H. Possen (1885–1947). In 1927 verhuist het gezin van Rotterdam naar Amsterdam. Vanaf 1933 tot een paar maanden voor haar overlijden staan meer dan twaalfhonderd advertenties van de helderziende en handlijnkundige mevrouw Possen in het *Algemeen Handelsblad*, *Utrechtsch Nieuwsblad*, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, *Het Parool*, *De Telegraaf* en *Haagsche Courant*.

Eerder heeft zij in België en Duitsland als helderziende en astrologe gewerkt.[52] Van oorsprong is zij modiste. De zoon uit haar eerste huwelijk werkt een tijd als astroloog.

36 Dr. RETANA

Haagsche Courant, 14 november 1923
Dr. RETANA, de beroemde Handlijnkundige, onthult alle geheimen, voorspelt de toekomst. Spreekuur vanaf morgenavond tusschen 7 en 10 uur.
2e EMMASTRAAT 177 huis.

Dr. Retana, afgekort Retana en eenmaal Enr. Retana genoemd, is van medio november 1923 tot eind april 1924 in Den Haag gestationeerd. In die periode verschijnt zijn naam via opvallende advertenties meermaals per week in de *Haagsche Courant*, aanvankelijk zelfs met een foto en af en toe met meerdere advertenties tegelijk. Retana geeft aan een internationaal beroemde handlijnkundige te zijn “mit grossen Erfolg in Berlin, Hamburg, Wien, Budapest”. Hij zou Frans, Duits, Italiaans, Hollands en Engels spreken en niet aan hypnose, magnetisme of spiritisme doen.

Rond de jaarwisseling verhuist de toekomstvoorspeller en onthuller van geheimen Retana van de Emmastraat 177 huis naar de Atjehstraat 5. Op het eerste adres woont een bloemist met zijn vrouw, op het tweede een weduwnaar.

[52] De Blécourt, *Het amazonenleger*, 184 noot 56.

37 Mej. ROOSEN

Haagsche Courant, 8 januari 1912
Mej. ROOSEN, Planeet- en Handlijnkundige, is dagelijks voor alle zaken te consulteeren van 11–10 uur, ook des Zondags. Westeinde 127.

De uit Haarlem afkomstige mejuffrouw Roosen is Alida Hillegonda (Alie) Roosen-Koppen (Haarlem, 6 maart 1885 – Heemstede, 13 september 1949), getrouwd met de werkman, glazenwasser, zeeman en illegale stroper Hendricus (Hein) Roosen (1885–overleden na 1949). Om onbekende reden vertrekt Alie in maart 1911 naar Den Haag. Ze adverteert tussen april 1911 en mei 1912 enkele keren, ondertussen verhuizend van de Van der Neerstraat 149 naar Westeinde 127 en 'hygiënische artikelen' verhurend.

In het gezin Roosen-Koppen zijn acht of meer kinderen geboren. Vanwege armoede is een dochter jarenlang ondergebracht bij een gezin in Loon op Zand.[53]

In 1938 begint mejuffrouw Roosen opnieuw te adverteren. Ditmaal zonder vermelding van de handlijnkunde en woonachtig aan de Leidschevaart 38c, nabij de Rollandstraat, te Haarlem.[54]

38 TO RHAMA (Louis ROSENSTEIN)

Haagsche Courant, 4 april 1938
Terug van Tournée **de Heer TO RHAMA**, Helderziende, Handlijnkundige, bkend v. zijn optreden in het West-End Theater, nu weer dagelijks v. 11-9 u. Fahrenheitstr. 517.

To Rhama is de artiestennaam van Louis Rosenstein (Hebenshausen, 8 augustus 1903 – Auschwitz, 30 september 1942). De naam is gekozen in navolging van de 'Europese fakir' To Rhama, die van 1924 tot en met 1928 in Europa en Rusland in het circus furore maakte met indrukwekkende hypnose-acts.[55]

Rosenstein is in 1937 naar Nederland gekomen. Na eerst met optredens door het land te hebben getoerd, laat hij vanaf de laatste dag in februari 1938, aanvankelijk onder zijn artiestennaam, tot en met eind december 1940 berichtjes in de krant plaatsen. De eerste twee maanden staan deze in de *Haagsche Courant*. Daarna verruilt Rosenstein Den Haag voor Amsterdam en staan ze in het *Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf*. Ook laat Rosenstein zich onder zijn artiestennaam als 'psycholoog en handlijnkundige' in het telefoonboek registreren.

Rosenstein claimt helderziendheid. Dit talent exploiteert hij op het toneel afwisselend in de rol van psychometrist, occultist, goochelaar, telepaat, toekomstvoorspeller en

[53] John Boeren, *Foster children are part of my family history*, (blog), 16 juli 2015, URL http://theindepthgenealogist.com/foster-children-are-part-of-my-family-history/ (geraadpleegd op 30 maart 2018).
[54] Advertentie in *Het Bloemendaalsch Weekblad*, 11 november 1938.
[55] Alexandra Nagel, 'Vechtstraat 158, Amsterdam', in: Frits Rijksbaron, Esther Shaya & Gert Jan de Vries (redactie), *Joodse Huizen 2: Verhalen over vooroorlogse bewoners*, Amsterdam: Gibbon, 2016, 177-184, 177-178.

hypnotiseur. Volgens degenen die een publiekelijk optreden van hem hebben bijgewoond, bezit To Rhama inderdaad een sterke mate van paranormale begaafdheid.[56] (Ongetwijfeld is hij tevens zeer bedreven in *cold reading*.) Aan de hand van brieven en andere voorwerpen kan hij bijvoorbeeld personen beschrijven, of weet hij over gebeurtenissen te vertellen die jaren eerder in iemands leven hebben plaatsgevonden:

> Wanneer men hem een brief in de handen geeft – dien hij niet leest – kan hij door de aanraking met het papier een karakterbeschrijving en ook een persoonsbeschrijving van den afzender geven, waarbij zelfs litteekens van verwondingen niet worden vergeten. Noemt men hem een datum, een plaatsnaam, een straat en huisnummer dan vertelt hij wat daar op dat oogenblik gebeurd is. Tot groote verbazing van het publiek heeft de heer To Rhama op deze wijze een auto-ongeluk, een trouwpartij en een scène in een onzer ziekenhuizen beschreven.[57]

Naar alle waarschijnlijkheid vergaat het Rosenstein in meerdere opzichten goed. Hij heeft werk, hertrouwt en zijn ouders kunnen ook de tocht naar Nederland maken. Totdat de transporten naar kamp Westerbork op gang komen en Rosenstein en de zijnen in Auschwitz de dood wacht.

39 Mr. RUDOLPHO VAZ

> *Algemeen Handelsblad*, 1 juli 1926
> **Mr. RUDOLPHO VAZ**, helderziende – handlijnkundige, is nog slechts korten tijd te consulteeren. ’s av. 8—9 u. N. Kerkstra. 105 hs.

Rudolpho Vaz plaatst bovenstaand bericht van juni tot en met september 1926 ruim twintig keer in het *Algemeen Handelsblad*. Op 22 juli is het opeens, eenmalig, Ruyschstraat 80 in Amsterdam. Nadien is het M.J. Kosterstraat 11 huis.

De advertentie van 28 juni 1926 meldt ‘Mevr.’ in plaats van ‘Mr.’ Rudolpho Vaz. Is de helderziende-handlijnkundige misschien een zij? En op welke wijze is hij of zij gerelateerd aan Benedictus E. van Lier, die 26 juli 1926 na een langdurig lijden op vierentachtigjarige leeftijd overlijdt in het “sterfhuis Nieuwe Kerkstraat 105 hs”?[58] Kan Rudolpho Vaz een verzorg(st)er zijn geweest die in de avonduurtjes wat wilde bijverdienen?

---

[56] Fr. v. R. [Frits van Raalte], ‘Een psychometrist’, *Algemeen Handelsblad*, 27 april 1938; Nagel, ‘Vechtstraat 158, Amsterdam’, 178-179.

[57] Anoniem, ‘City Theater’, *Alkmaarsche Courant*, 5 november 1938. Vergelijk Anoniem, ‘Cabaret Atlantic’, *Arnhemsche Courant*, 23 oktober 1937: “Met de vooropgezette bedoeling om contrôle te hebben, leverden wij zelf een brief in, ontvangen van een in Indië verblijvend bloedverwant en kregen persoons- en karakterbeschrijving alsmede levensomstandigheden, behoudens een kleine afwijking, nauwkeurig opgedischt.”

[58] Rouwadvertentie in het *Algemeen Handelsblad*, 26 juli 1926.

40 Mej. van SLOCHTEREN

Leidsch Dagblad, 9 december 1916
Mej. VAN SLOCHTEREN, Planeet en Handlijnkundige geeft opheldering in alle zaken. Is te spreken van 10-10 uur, ook des Zondags. Werkt op portret en is ook per brief te consulteeren, vanaf 25 cent. Valkensteeg No. 14, b. h. Noordeinde, Leiden.

Zijtje Maria van Slogteren (Den Haag, ca. 1865 – Oegstgeest, 26 juni 1939) is een buitenechtelijk kind. Haar opa van moeders zijde is tapper.

Mejuffrouw van Slochteren – in de advertenties is haar naam consequent met ch gespeld – geeft tussen 1911 en 1938 regelmatig opdracht tot plaatsing van een annonce. Vanaf 1925 is haar adres niet meer Valkensteeg nummer 14 maar nummer 12: ze is met haar tien jaar jongere buurman in het huwelijksbootje gestapt, de koetsier Pieter J. van der Zeeuw (ca. 1876–1956).

Eerder is Zijtje van Slogteren getrouwd geweest met Johan C. Helsper (1863–1915). In die huwelijksacte staat bij hem “koopman in oudheden” vermeld, bij haar “koopvrouw in oudheden”.

41 Mevr. STEENBERGEN

Arnhemsche Courant, 10 juli 1930
Mevr. Steenbergen, Arnhem. Sterre- en Handlijnkundige
Consult: alle werkdagen van 10–6 en 7–9. Zaterdags van 10–3 uur. Velperbinnensingel 7, bij Musis Sacrum. (Men spreekt ook Duitsch.)

Mevrouw Steenbergen huurt in juni, juli, augustus en oktober 1930 een aantal keer een week, of iets langer, een gemeubileerde kamer in Arnhem. Daar is ze dan bereikbaar voor consulten. In een eerdere advertentie dan de hierboven geplaatste, te weten die in de *Arnhemsche Courant* van 28 juni 1930, profileert ze zich met “frenologie, fysiognomie, chiromantie en grafologie”. In oktober 1930 ligt het accent op het maken van een jaarhoroscoop en het verschaffen van inlichtingen voor het komende jaar. Tussentijds, begin augustus 1930, verblijft mevrouw Steenbergen korte tijd in Den Haag, aan de Fluwelen Burgwal 1b. Later houdt ze als helderziend medium spiritistische séances in Rotterdam. Ze blijft dit zeker tot ergens halverwege 1942 doen.

Mevrouw Steenbergen is de eerste die in haar advertentie een tekeningetje van een hand opneemt.

42 Mej. SUZANNA

Rotterdamsch Nieuwsblad, 15 januari 1906
Mej. Suzanna, Wereldberoemde Somnambule en Planeetlezeres, is ook een sterke Gelaat- en Handlijnkundige. Door haar groote bekwaamheid op het helderziend gebied zegt deze Dame dadelijk iedere toestand, behandelt de moeilijkste omstandigheden, voorspelt alles met juisten datum en voorspelt alles wat er in het menschelijk leven voorkomt, zegt u ook naam en ouderdom en weet ieder volgens zijn omstandigheden op de hoogte te brengen van hetgeen hun van belang is. Zij bezit duizenden getuigschriften van alle landen waar zij geweest is. Dagelijks komen nieuwe bewijzen harer grooten bijval hier bevestigen. Adres: **v.d. Takstraat 38 1-m. b., Feijenoord**. Consult van 11 uur tot 10 uur 's avonds.

In augustus 1905 laat Mevrouw Suzanna driemaal via de *Haagsche Courant* weten "weederom te consulteeren" te zijn. Als adres geeft ze de Raamstraat 35 in Den Haag op. Van daaruit zal ze naar de Van de Takstraat in Rotterdam zijn vertrokken, waar ze januari en februari 1906 verblijft en negen keer bovenstaand bericht in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* plaatst. In juli-augustus 1913 doet de 'wereldberoemde' waarzegster Rotterdam opnieuw aan. Ditmaal als Mejuffrouw Suzanna. Ze stelt dan "Nieuw!" in de stad te zijn. Ze is net uit Duitsland gearriveerd en bereikbaar aan de Binnenrotte 41.

Waarschijnlijk is Suzanna haar loopbaan als Mevrouw Ernesta begonnen. Vergelijkbare advertenties, zoals "Mevrouw Ernesta van Parijs, de vermaardste Slaapwandelaarster en Handlijnkundige ter wereld. Ontvangt dagelijks van 9 u. 's morgens tot 10 u. 's avonds", verschijnen namelijk vanaf 31 oktober tot en met eind december 1904 in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Ernesta is dan bereikbaar aan de Vlasmarkt 7 in Rotterdam. Vlak daarvoor heeft dezelfde krant meermaals via een advertentie laten weten dat op dat adres een "net gemeubileerde Kamer" te huur is, "met frissche Alkoof, midden der stad en vroolijk uitzicht, liefst zonder Pension". Deze kamer staat in januari 1905 opnieuw te huur.

Het kan ook zijn dat Mevrouw Ernesta/Suzanna een korte tijd als "Mevrouw Vreeda" heeft geopereerd. Een advertentie in *Arnhemsche Courant* van 10 maart 1906 geeft te kennen dat mevrouw Vreeda uit Parijs is gearriveerd, een "wereldberoemde somnambule en handlijnkundige" die dagelijks op de Spijkerstraat 6 in Arnhem te consulteren valt, "ook breedvoerig per brief".

43 Mevr. SUZE

Algemeen Handelsblad, 10 augustus 1937
Mevr. SUZE, beroemd helderziende, handlijnkundige. Overtoom 268.

Susanna Heere (Amsterdam, 29 juli 1900 – Bennebroek, 28 juni 1958) is een ongehuwde huisnaaister in Amsterdam. Tussen 1934 en 1941 adverteert ze regelmatig in het *Algemeen Handelsblad*, soms in *De Telegraaf*, en neemt daarbij niet altijd het handlezen op. In 1934 is het

bijvoorbeeld “Helderziend medium, astrologe”. Ze woont op verschillende adressen. Dagelijks valt ze van 10 tot 10 uur te raadplegen. Ook schriftelijk, waarvoor ze in 1939 ƒ 1,- vraagt.

44 Mej. TERMAAT

Rotterdamsch Nieuwsblad, 31 augustus 1914
Mej. Termaat is de beroemde Koffiedikkijkster, Handlijnkundige, werkt op Brieven en portret. Zij openbaart u alles, het heden verleden en toekomst. Een bezoek aan haar en gij zult tevreden zijn. Gevestigd Gedempte Slaak 37B. Let vooral op het juiste Adres.

Mejuffrouw Termaat staat vanaf april 1906 tot en met 1930 regelmatig met berichtjes in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. In die periode verhuist ze van de Nieuwe Kerkstraat 25/12 naar de Peperstraat 42 “eerste verdieping, hoek Coolvest”, Gedempte Slaak 37b, Benthemstraat 36a “naast de bakker”, Oosterstraat 35b “2x bellen, beneden” en de Boezemkade 18a, nabij de Boezembrug. De handlijnkunde vermeldt ze alleen in 1914 en 1915.

Volgens Willem de Blécourt hebben Gerda Brautigam en Jan Liber in hun relaas over toekomst voorspellende lieden mejuffrouw Termaat de naam juffrouw Laagwater gegeven. De Blécourt kon namelijk geen andere koffiedikkijkster in Rotterdam vinden dan Termaat; Brautigam en Liber moesten het in hun verslag van hun bezoek aan juffrouw Laagwater dus wel over mejuffrouw Termaat hebben gehad.

Op het moment dat de twee de koffiedikkijkster bezoeken, in december 1938, kunnen zij haar moeilijk vinden. Zij adverteert niet, ze heeft klandizie genoeg. Zodra het paar eindelijk haar juiste adres te pakken heeft, bellen ze bij de woning aan. Het duurt even, maar dan trippen snelle voetstappen de trappen naar beneden. Uit de reportage:

> Juffrouw Laagwater bleek een vlug, donker vrouwtje in een donkere japon en met het haar in een ouderwets knoetje tegen het hoofd aan. Op een radde manier deelde ze mede, dat zij ons vanavond niet hebben kon.
> – Me kamer zit al helegaar vol, weet-U en ik werk maar tot negen ure. Dan zou U niet meer an de beurt komme en dat zou toch zonde weze. Ken U beter morgenmiddag komme. Aldus spraken we af. (…)
>
> De volgende middag togen we wederom naar juffrouw Laagwater. Ditmaal werden we boven geroepen. Drie donkere trappen. Boven werden we in de voorkamer gelaten, waar drie dames zaten te wachten. Twee vriendinnen en een dame, die alleen gekomen was en ijverig tijdschriften van drie jaar oud zat te bestuderen. Er was nog iemand in de ‘spreekkamer’. De beide vriendinnen, waarvan de één ondanks haar jeugd al getrouwd bleek te zijn, zaten druk met elkaar de resultaten van bezoeken aan andere kaartlegsters te bespreken. Tevens maakten ze een afspraakje om volgende week wéér naar een helderziende te gaan. Ook een vorm van amusement….
>
> In de ‘spreekkamer’ klonk gestommel; de bezoekster nam blijkbaar afscheid. Even later ging de verbindingsdeur open en juffrouw Laagwater verscheen op de drempel om de lezende dame uit te nodigen binnen te komen. Ik kreeg een kans om langs haar heen naar binnen te gluren. De ‘spreekkamer’ bleek de keuken te zijn.

> Het wachten begon lang te vallen. Uit de gesprekken van de beide vriendinnen begrepen we, dat de vorige dame precies vijftig minuten in de keuken geweest was. Als ze aan iedereen zolang besteedde, hadden we nog wel even de tijd. Het heeft inderdaad meer dan drie uur geduurd eer we weer op straat stonden.
>
> De tijdschriften, waarvan Marlene Dietrich's verveelde en Jean Parker's weinig zeggende gezicht ons aanstaarden, lokten ons niet erg aan. De conversatie van de vriendinnen, waarvan de één nu uitvoerig aan de ander zat te vertellen, waarom haar man niets mocht weten van de bezoeken aan de waarzegsters, was weinig belangstellend. Ook in de kamer was niet veel, dat de interesse vermocht op te wekken. Groen-met-rood zeil, een gestreepte mat en veel kleinere matjes op de grond, grijs-met-blauw behang, beladen met goedkopen plaatjes, familie- en bruidsportretten, een oude chiffonière, een kast en een verzameling tafeltjes met planten er op. Een bosje tulpen op één der tafeltjes bleek echt, het bosje rode anjelieren, dat er naast stond, nagemaakt te zijn. In de keuken klonk plotseling een mannenstem. Juffrouw Laagwater's zoon bleek even te zijn komen oplopen; hij hield een gemoedelijk familiepraatje over de kinderen, die de groeten voor opoe hadden meegegeven. Even later stommelde hij de trap af. Het eentonig stemmengefluister werd weer hervat.[59]

Uitgebreid beschrijven Brautigam en Liber hoe hun onderhoud met juffrouw Laagwater is verlopen. Hun conclusie luidt dat de Rotterdamse een hoogst onbetrouwbare koffiedikkijkster is, "wier helderziendheid even troebel was als haar koffiedik".[60] Ze weet listig informatie te ontfutselen en verzint ter plekke situaties die niet kloppen.

Wie achter juffrouw Laagwater alias Termaat schuilgaat is onzeker. Uitgaande van mogelijkheid dat Termaat de meisjesnaam van de koffiedrabkijkster is, of de naam van haar man, zijn er verschillenden die aan de criteria 'anno 1939 in leven' en 'grootmoeder' voldoen.

45 Mad. de THÊBE

> *Haagsche Courant*, 6 augustus 1932
> **MAD. DE THêBE** terug uit buitenland, geeft wederom consult. Kaart- en handleeskunde. Wetenschappelijke Astrologie en Horoscopie.
> Adres: Bosschestraat no. 87, Scheveningen.

De dame die hierboven als Madame de Thêbe adverteert, is niet de oorspronkelijke Madame de Thèbes. Deze adverteerster in de Haagse krant plaatst van december 1931 tot en met april 1932 en van augustus tot en met oktober 1932 het berichtje ongeveer twintig keer, vaak onder vermelding van de voornaam Renée.

Meerdere waarzegsters hebben een connectie met de oorspronkelijke Madame de Thèbes gezocht. Charlotte Naud (ca. 1860–1937), tweemaal getrouwd en tweemaal gescheiden, heeft bijvoorbeeld tien jaar na het overlijden van Madame de Thèbes tijdens een séance de geest van Madame de Thèbes opgeroepen. Daarna is ze een bekende zieneres in Parijs geworden.

---

[59] Brautigam & Liber, *Het kwaad der waarzeggerij*, 16-21, 16-17.

[60] Brautigam & Liber, *Het kwaad der waarzeggerij*, 21; De Blécourt, *Het amazonenleger*, 114.

Verschillende kranten melden in december 1937 dat deze Madame de Thèbes, die sommigen merkwaardige voorspellingen heeft gedaan, is overleden.[61]

De helderziende Matylda Průšová is de Madame de Thèbes van Praag,[62] Anna Veldhuis-Pauel zou haar in Amsterdam zijn (zie nr. 47).

46 H.H. VEEGER

Nieuwsblad van het Noorden, 15 januari 1927
Mej. VEEGER, Helderziend Planeetkundige, en **H.H. VEEGER, Fakir-Handlijnkundige-Spiritist.** Spreekuur: dagelijks van 2 tot 10 uur (ook Zondags). Dinsdags van 10-10 uur. **Heerestr. 81a, Kelder.**

Bovenstaande advertentie is een week later in dezelfde krant nogmaals afgedrukt. Het jaar daarvoor adverteerde de heer Veeger uit Groningen als reclamemaker: "RECLAME wordt stipt uitgevoerd met bord, kar of lichtbak, met of zonder costuum door H.H. VEEGER, Heerestr. 81a."[63] Mejuffrouw Veeger adverteert in november-december 1926 tweemaal zelfstandig als helderziend planeetkundige. Zij zoekt tegelijkertijd een loopmeisje en dienstbode-voor-intern en noemt zich in die oproep "bodebesteedster": ze bemiddelt tussen boeren en dienstmeiden.

Aan de Heerestraat 81 (niet kelder), tegenover theater Luxor, verkoopt een zekere Anna Thoonsen tussen 1922 en 1930 model-, velours- en vilthoeden.

De familie Veeger is in Groningen een grote, rooms-katholieke familie.

47 Mej. VELDHUIS-STUARTZ.

Rotterdamsch Nieuwsblad, 28 oktober 1901
Mej. Veldhuis-Stuartz. Onovertrefbaar in haar werkzaamheden. Koningin der planeetkundigen, wereldberoemde Cartom[an]ciënne. Devineresse, gemedailleerd en gediplomeerd Hoofd- en Handlijnkundige, geeft raad in alle zaken over het Verledene, Tegenwoordige en de Toekomst, zooals Burgerlijke, Militaire-, Handels- en Familiezaken, Destineën, ziekten, Erfenissen, Intresten, Processen, Huwelijken, Verborgen geld of goederen, geheime of afgebroken Liefdesbetrekkingen, Echtscheidingen enz. Dagelijks te spreken ook per brief voor antwoord, Gedachtenlezen à la Cumberland. Adres: Warmoezierstraat tweede huis vanaf de Kortebrandtstraat No. 98, Rotterd. vrij bovenhuis.

---

[61] Anoniem, 'Tweeërlei voorspelling voor 1928', *De Sumatra Post*, 16 januari 1928; *Id*., 'Wat Madame de Thèbes voorspelt: Haar geest spreekt', *Algemeen Handelsblad*, 16 december 1932.

[62] Baba Studio, *The fortuneteller of the Golden Lane: Madame de Thebes read cards at Prague Castle but fell afoul of the gestapo*, (blog) 5 juni 2017, URL http://magicbohemia.com/2017/06/05/the-fortuneteller-of-the-golden-lane/ (geraadpleegd op 31 december 2018).

[63] Advertentie in het *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 september 1926.

Anna Maria Pauel (Den Haag, 11 oktober 1879 – Amsterdam, 11 februari 1959) is in oktober 1900 getrouwd met Hinderiekus Veldhuis (1871–1927). Haar vierjarige dochter Margie Pauel (g. 1896) wordt door Hinderiekus erkend en krijgt dan eveneens de achternaam Veldhuis. Samen krijgen Anna en Hinderiekus nog twee dochters en twee zoons.

Direct na het huwelijk begint Anna als Mejuffrouw Veldhuis-Stuartz via advertenties klandizie te werven. De naam Stuartz zal samenhangen met de andere naam in de advertentie: Cumberland. De Engelsman Stuart Cumberland (Charles Garner, 1857–1922) is een van de eerste mentalisten. Blijkbaar heeft Anna Veldhuis-Pauel over hem en zijn gedachtenlezen gehoord en hoopt ze dat door het voeren van zijn naam iets van zijn roem op haar zal afstralen. Van 1900 tot 1915 blijft de naam in de advertenties Mejuffrouw Veldhuis-Stuartz, daarna wordt het Mevrouw Stuartz-Pauël, met een trema op de e. Pauël dient te worden uitgesproken als het "sjieker klinkende pówel".[64]

In 1904 zijn er plannen voor een reis naar Nederlands-Indië om ook daar de helderziende talenten aan te bieden. Het is onbekend of dit is gelukt. De journalist die het plan ter ore komt, schrijft er humoristisch over:

> [D]eze Rotterdamsche dame onthult geheimen bij wijze van p r o f e s s i e. Dat zij hier in Indië, als zij maar eerst haar talenten hier geopenbaard heeft, wel werk genoeg zal vinden, betwijfel ik niet. Herinner u de verzuchting van De Genestet: 'In raadselen wandelt de mensch op aard!'[65]

Dochter Margie Veldhuis begint in 1919 in Rotterdam het vak te beoefenen onder de naam "Mej. Yvonne (…) dochter van Mevr. Veldhuis-Stuartz.".[66] Eenmaal getrouwd wordt ze de helderziende somnambuliste Yvonne van den Brink, "succes verzekerd".[67]

Vanaf 1924 opereren moeder en dochter vanuit de Spuistraat te Amsterdam. Aan het eind van het jaar publiceert het populaire, geïllustreerde weekblad *Het Leven* de voorspellingen van "Mevrouw Stuartz Pauël" voor 1925.[68] Men presenteert haar als de Nederlandse Madame de Thèbes.

48 Agnieta VITRINGA COULON

> *Haagsche Courant*, 17 december 1932
> **Astrologie – Handleeskunde.** Privaat- en Cursuslessen door ervaren Occultist. Spreekuur Woensdagavond 8—10 uur: van Loostraat 14.

[64] Telefoongesprek van AN met een kleindochter van Anna Veldhuis-Pauel, 8 mei 2017.

[65] Gerrit Goedgewicht, 'Uit de Club van Zessen', *De Sumatra Post*, 21 mei 1904. "De Genestet" verwijst naar de dichter en theoloog P.A. de Génestet (1829–1861).

[66] Advertentie in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 24 maart 1919; vergelijk De Blécourt, *Het amazonenleger*, 110.

[67] Meerdere advertenties in de *Haagsche Courant*, 1920-1922, 1925. Margie van den Brink-Veldhuis is in 1927 gescheiden en een jaar later opnieuw getrouwd.

[68] Anoniem, 'Toekomstgeheimen ontsluierd…: Wat een Amsterdamsche somnambule voor 1925 voorspelt', *Het Leven* 18(41), 1924, 1304.

Een vergelijkbare advertentie voor deze handleescursus is geplaatst in de *Haagsche Courant* van 28 juni 1933 en in *Het Vaderland* van 16 september 1933. Aan de Loostraat 14 te Den Haag woont Agnieta Vitringa Coulon (Macassar, 17 januari 1876 – Den Haag, 3 maart 1936). Als een van de eersten in Nederland verspreidt zij het gedachtegoed van Edward Bellamy (1850–1898), auteur van de utopische roman *Looking backward, 2000-1887* (1888).[69]

Agnieta Vitringa Coulon is een achternicht van de indertijd bekende schrijfster en vertaalster Fenna de Meyier (1873–1943).

49 Mej. WALRAVEN

Rotterdamsch Nieuwsblad, 7 mei 1900
Mej. Walraven, den beroemdste planeet- en handlijnkundige, werkt ook met een ei, is dagelijks te spreken van ’s morgens 10 uur tot ’s avonds 10 uur; is verhuisd van Bagijenenstraat No. 6 naar Korte Baanstraat No.6. Men gelieve wel op No. 6 te letten.

Willemina Jacoba Walrave (Rilland, 4 juni 1846 – Rotterdam, 14 februari 1902), meestal in de advertenties gespeld als Walraven (met een n), is de helft van een tweeling. Zus Neeltje Klazina wordt maar drie maanden oud. Mejuffrouw Walrave is getrouwd met, en gescheiden van de Duitse vader van haar enig kind: Joseph Cilian Nolten (1871–1940). In de overlijdensakte van Joseph Nolten staat als zijn moeder ‘Koosje van Walraven’ vermeld. Het tweede huwelijk van Koosje Walrave, in 1886, is met de los werkman Petrus Steenbruggen (1855–1915). In die huwelijksacte staat ze geregistreerd als koopvrouw.

Het oudste achterhaalde berichtje van ‘Mej. Walraven’ stamt uit 1887. Ze begint als sybille en astrologiste en adverteert heel regelmatig tot en met oktober 1901. Handlezen behoort de laatste jaren vrijwel standaard bij haar repertoire. Net als een nieuw adres: om de zoveel tijd valt ze op een andere plek te raadplegen. De Bagijnenstraat 6, waar ze volgens bovenstaande advertentie net is vertrokken, huisvest een Salon des Variétés.

Al die jaren is de sybille in Rotterdam gevestigd, met als uitzondering augustus en een deel van september 1899, wanneer ze iedere dag bereikbaar is op een adres in Den Haag. Mogelijk houdt dit verblijf verband met het overlijden van een bedelares. Het lichaam van deze vrouw van ongeveer zestig jaar, niet groot van postuur en met ondergoed gemerkt A.I., is op 11 juli 1899 opgevist uit de Delftsche Schie. De varensgezel Joseph Cilian Nolten identificeert het korps als zijnde zijn moeder. Zodoende bericht de krant dat de verdronkene “M[ej]. Walraven” is, “huisvrouw van Steenbruggen, wonende Bagijnenstraat 6 te Rotterdam”.[70]

In werkelijkheid overlijdt Rotterdams “beroemdste planeet- en handlijnkundige”, die ook “met een ei” werkt, pas drie jaar later. Het gevolg van de foute identificatie is dat er twee (!) overlijdensaktes voor Willemina Jacoba Walrave zijn opgemaakt.[71] Het is voorstelbaar dat zij

[69] Anoniem, ‘Mej. A. Vitringa Coulon †’, *Het Vaderland*, 6 maart 1936.
[70] Anoniem, ‘Het lijk’, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 15 juli 1899.
[71] Emailcorrespondentie van AN met Leo Gijswijt van het Stadsarchief Rotterdam, mei 2017.

– bijvoorbeeld om verbaasde vragen als ‘Was u niet overleden?!’ te omzeilen – een poosje in Den Haag is neergestreken.

50 Mevrouw WIT

Rotterdamsch Nieuwsblad, 23 december 1939
Wetenschappelijke **HANDL.KUNDIGE** geeft inlichtingen over heel uw leven. Spreektijd 10-9. Consult ƒ 1. Mevrouw WIT, Nadorststraat 51b, hoek Aert van Nesstraat[.]

Vanaf maart 1939 tot begin mei 1940 staat regelmatig een advertentie van “Mevrouw WIT” in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Het adres verandert slechts van de Van Oldenbarneveltstraat 121b in Rotterdam naar de Nadorststraat 51b aldaar. Op 6 januari 1941 geeft mevrouw Wit aan dat zij nu is gevestigd aan de Prinsengracht 271 te Amsterdam.

De adverteerster van deze annonces is de in Garenfeld, een plaats ten zuiden van Dortmund, op 27 november 1888 geboren Toni “Gildekötter genannt Schübbe”. Zij is een paar weken na haar zus Selma Gildekötter (1891–1949) in het voorjaar van 1915 in Nederland gearriveerd. De zussen noemen zich artiest en zijn chanteuse bij het cabaret Artistique dat zijn vaste stek heeft in het Palais Mascotte in Amsterdam. Selma, 1,60 m lang, heeft blond haar en blauwe ogen. Toni is met haar 1,55 m iets kleiner en heeft zwart haar en bruine ogen.

Begin november 1922 trouwt Toni Gildekötter-genoemd-Schübbe met de communistisch publicist Johannes Visscher (1872–1945).[72] Haar in Heidelberg buitenechtelijk geboren dochter woont vanaf dat moment bij haar. Het huwelijk houdt geen stand. Na vijf jaar vindt een scheiding plaats.

In 1934 trouwt Toni opnieuw om na ruim vier jaar weer te scheiden. De achternaam van haar tweede man is Hulswit.[73] Het is na die scheiding dat de eerste advertenties van mevrouw Wit verschijnen. Op het adres dat ze dan aangeeft, de Van Oldenbarneveltstraat 121 te Rotterdam, wonen vanaf februari 1939 ook Erika W.H. Bruijn-Hickmann (1904–1974) en haar gezin, inclusief Erika’s vader, een weduwnaar, tevens de vader van Maria Grotthaus-Hickmann (zie nr. 15)!

Op 19 april 1940 verhuizen E. Paul Hickmann (1875–overleden na 1947) en Toni Gildekötter-genoemd-Schübbe naar de nabijgelegen Nadorststraat 51b. Een half jaar later betrekken beiden de Heerengracht 271 huis en vijf weken daarna de Prinsengracht 271 huis (vergelijk met de adressen bij nr. 15). In de week vóór kerst 1940 trouwen Toni en Paul – om na de oorlog weer te scheiden. Paul Hickmann keert naar Duitsland terug. Toni-met-haar-

[72] Joop Morriën, ‘Visscher, Johannes’, in *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (deel 1), 1986, 139-140, URL http://hdl.handle.net/10622/49784528-824A-4E17-A9E3-30A3B84835A2 (geraadpleegd op 28 april 2019).

[73] Van november 1934 tot medio januari 1939 was Toni Gildekötter-genaamd-Schübbe getrouwd met Lodewijk Hulswit (1890–1965). Volgens het Stadsarchief Amsterdam was Hulswit eerst winkelier in vis, daarna huisschilder. Hij zou ook als NSB-lid geregistreerd hebben gestaan.

ongewone-achternaam verhuist pas in mei 1960. Ze gaat naar Den Helder, alweer ze in 1968 of later zal zijn overleden.

In de akte van haar tweede scheiding staat de voormalig chanteuse te boek als winkelierster. Daarvoor en/of daarna is ze 'houdster van een eetsalon'. Ook heeft ze, net als haar dochter, als schoonheidsspecialiste gewerkt. Uit een en ander kan worden afgeleid dat de Duitse Toni Gildekötter-genoemd-Schübbe in het begin van de oorlog een tijdlang het 'wetenschappelijk handlezen' heeft beoefend onder invloed van, of geïnspireerd door haar (aanstaande) schoondochter Maria Grotthaus-Hickmann.

Bijlage 5 Cursusaantekeningen psychochirologie

Van alle aantekeningen van en over de psychochirologie van Julius Spier is slechts een fractie bewaard gebleven. Kopieën van een kleine reeks door cursisten gemaakte notities waren in het bezit van Ruth Busse-Spier. Zij had ze van Hertha Grove-Levi gekregen.

Twaalf van deze dertien sets notities zijn voorzien van een datum. De meeste aantekeningen houden verband met de studie van handen. Een paar notities hebben geen verwijzingen naar handen, maar zijn het verslag van een vraag- en antwoordsessie, gewijd aan psychologie. De laatste set bestaat uit vijf A4-tjes, waarop met de hand "Spier, Holland, after 1940" is bijgezet. Acht passages uit deze 'Nederlandse' aantekeningen nam Etty Hillesum over in haar dagboeken.[1]

Overzicht van de cursusaantekeningen psychochirologie

nr	*datum*	*'titel', onderwerp (aantal pagina's)*
1	13 oktober 1936	'Vragenavond', beroepen, lijnen (3 pp.)
2	26 januari 1937	'Vragenavond', diverse chirologische notities (2 pp.)
3	mei-juni 1937	'Chirologische notities', duim, vingers, lijnen (2,5 pp.)
4	22 juni 1937	'Vragenavond', nagels, lijnen (2,5 pp.)
5	augustus 1937	'Ascona', handhoudingen, vingers, bergen, lijnen (3 pp.)
6	26 april 1938	'Cursusavond', verschil tussen links en rechts (4 pp.)
7	3 mei 1938	'Cursusavond', duimen (2 pp.)
8	10 mei 1938	'Cursusavond', wijsvinger, middelvinger (3 pp.)
9	24 mei 1938	'Cursusuur', ringvinger, pink (3 pp.)
10	11 oktober 1938	'Middagcursus', vingers (0,5 pp.)
11	9 februari 1939	'Over het thema rechts en links' (2,5 pp.)
12	19 oktober 1939	'Psychologische notities *Ichhaftigkeit*' (2 pp.)
13	ca. 1941	Aforismen, verwijzingen naar Bijbelpassages (5 pp.)

[1] Nagel, 'Wanneer schreven Henny Tideman en Etty Hillesum in *Levenskunst*?', 151 noot 12.

Bijlage 6 Beeldkatern

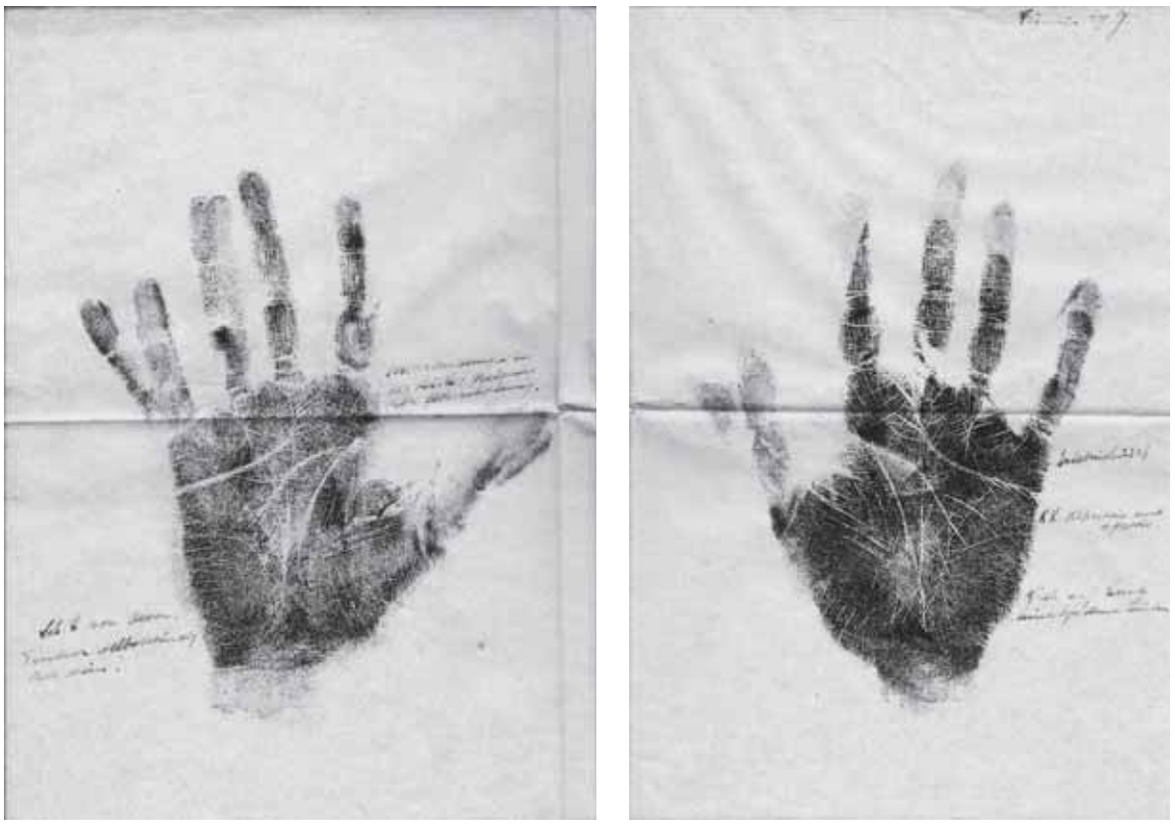

Afb. 1a & b. Afdruk van de linker- en rechterhand van Etty Hillesum, 3 februari 1941 (archief Dicky van de Heuvel-de Jonge).

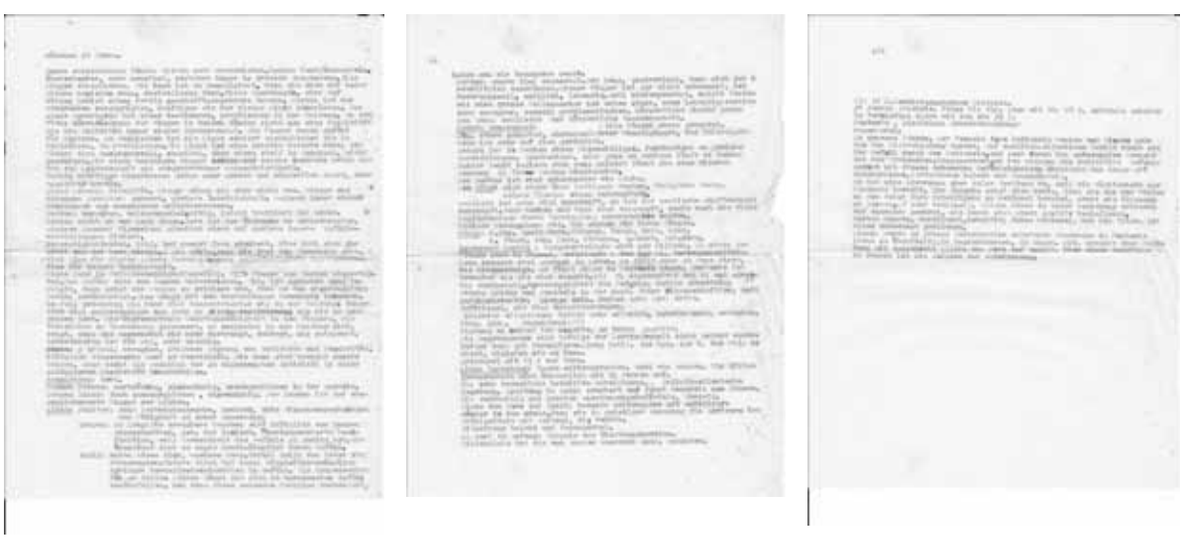

Afb. 2a, b & c. Het handanalyseverslag van Etty Hillesum, 3 februari 1941 (archief Dicky van de Heuvel-de Jonge).

Afb. 3a, b, c & d. Foto's van Etty Hillesum waarop haar handen goed te zien zijn (F900256, F001881, F001894 en F304403, Archief Joods Historisch Museum, Amsterdam).

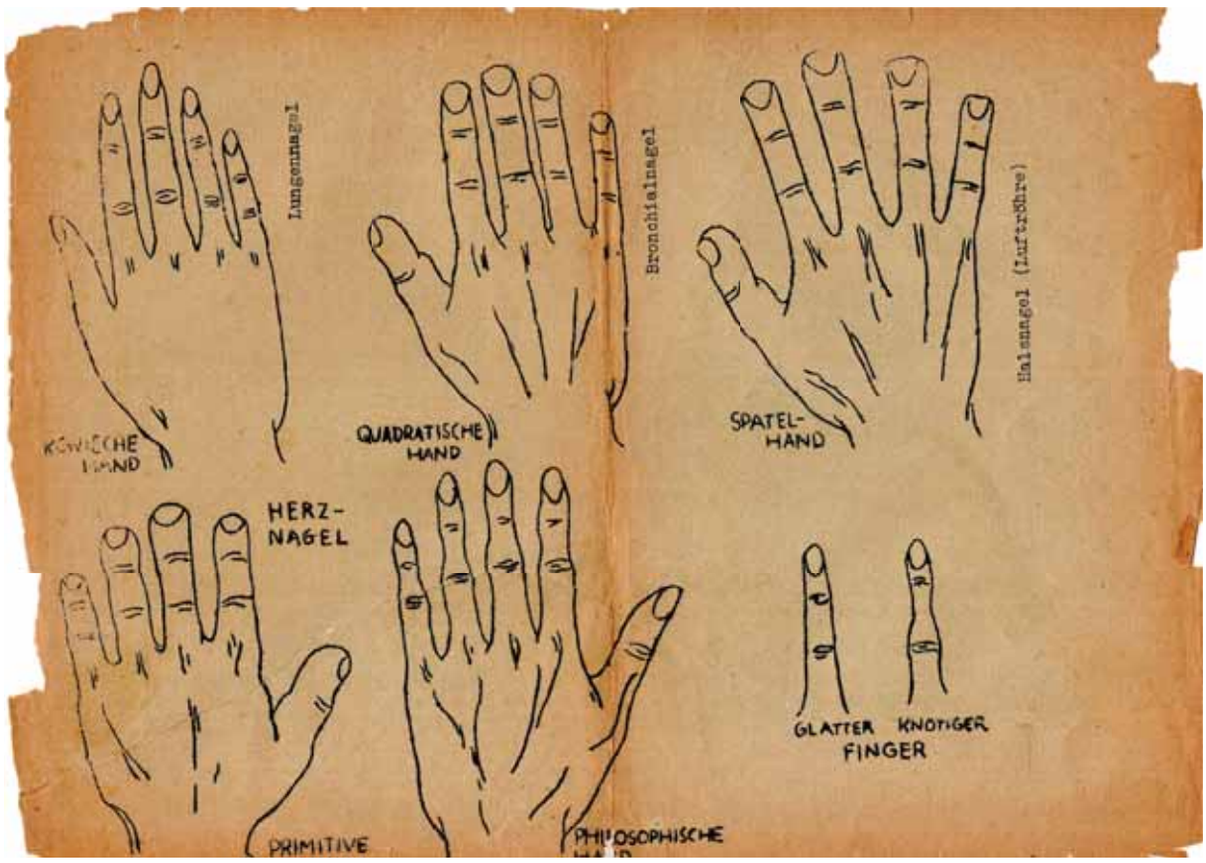

Afb. 4. Los vel behorend bij het Spiers cursusstencil *Methode der Handanalyse* [1942] met daarop de vijf handtypen (de conische, vierkante, spatelvormige, primitieve en filosofische hand), twee typen vingers (glad en knokig) en vier nageltypen. Gekopieerd naar afbeeldingen in *Cheiro's language of the hand* (1892) (archief Dicky van de Heuvel-de Jonge).

Afb. 5. Greep om de consistentie te bepalen (Spier, *The hands of children*, 115).

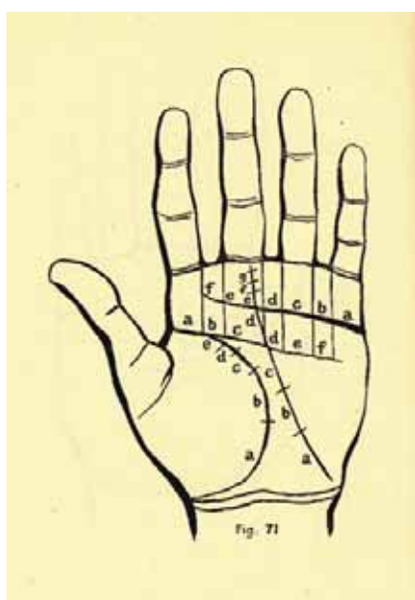

Afb. 6. Tijdberekening via de hoofdlijnen in de hand (Spier, *The hands of children*, 142).

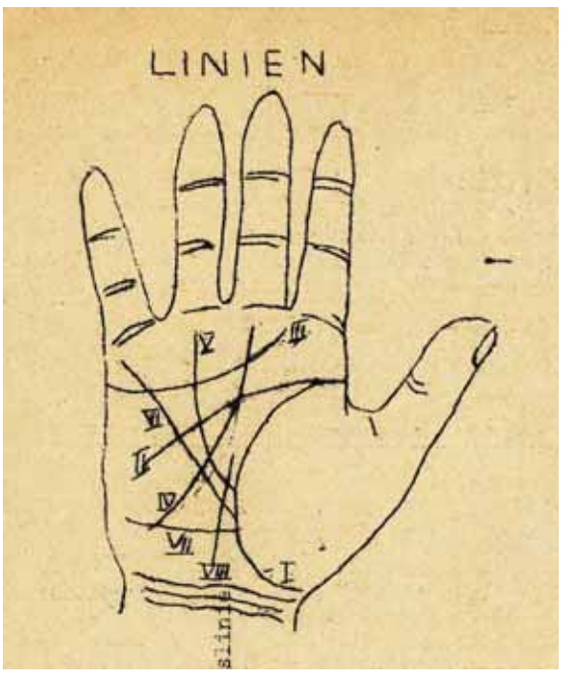

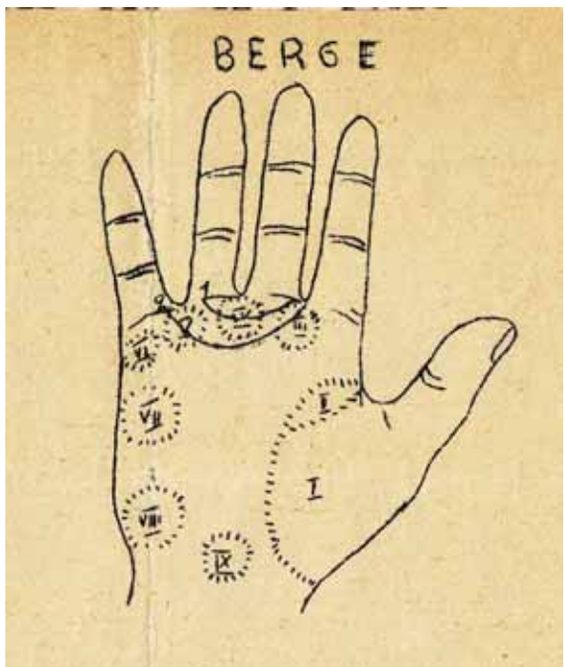

Afb. 7a & b. Los vel (hier in tweeën geknipt) behorend bij Spiers cursusstencil *Methode der Handanalyse* [1942] met een overzicht van de verschillende lijnen en bergen in de handpalm (archief Dicky van de Heuvel-de Jonge).

	Lijnen
I.	Levenslijn
II.	Hoofdlijn
III.	Hartlijn
IV.	Lotslijn
V.	Productieve intuïtielijn
VI.	Maag- en darmlijn
VII.	Giflijn
VIII.	Milieulijn
IX.	-

	Bergen
I.	Venusberg (*untere Venus*)
II.	boven Venusberg (*obere Venus*)
III.	Jupiterberg
IV.	Saturnusberg
V.	Apolloberg
VI.	Mercuriusberg
VII.	Marsberg
VIII.	Maanberg
IX.	Neptunusberg
1.	Saturnusgordel (kleine gordel van venus)
2.	Gordel van venus

Afb. 8. Familieportret van de kinderen van Rudolph en Bertha Spier genomen rond 1903. Van links naar rechts: Paul Rudolf Spier (1878–1934), Gustav Isaac Spier (1875–1953), Arthur Michael Spier (1879–1939), Alice Spier (1892–1942), Rosi Spier (1884–1926), Ludwig Wolf Spier (1872–1935), Richard W. Alewyn (1902–1979, de zoon van Tilly uit haar eerste huwelijk, stiefzoon van Ludwig), Mathilde (Tilly) Spier-Schmitz (1880–1945, de vrouw van Ludwig) en Julius Philipp Spier (1887–1942) (archief Ruth Busse-Spier).

Afb. 9. Hedel en Julius Spier-Rocco met de kinderen Ruth en Wolfgang, ca. 1924 (archief Ruth Busse-Spier).

Afb. 10a, b & c. Julius Spier aan het werk in 1930 (SFA022007519 en SFA0022007519, archief Spaarnestad Photo; a. en c. zijn geplaatst in *Het Leven* 27(15), 1932, 468, 469; b. is geplaatst in *Het Leven* 25(50), 1930, 1614 en in *Der Querschnitt* 12(12), 1932; a is ook geplaatst in Brampton-Arrhenius, *Lexikon des geheimen Wissens*, 341).

Afb. 11. Julius Spier (bovenste rij, tweede van links), Evaristos Glassner (bovenste rij, tweede van rechts) en Henny Tideman (onderste rij, eerste van rechts) op bezoek bij An Wolterbeek (onderste rij, derde van links) in Beetsterzwaag (F001867, Joods Historisch Museum, Amsterdam).

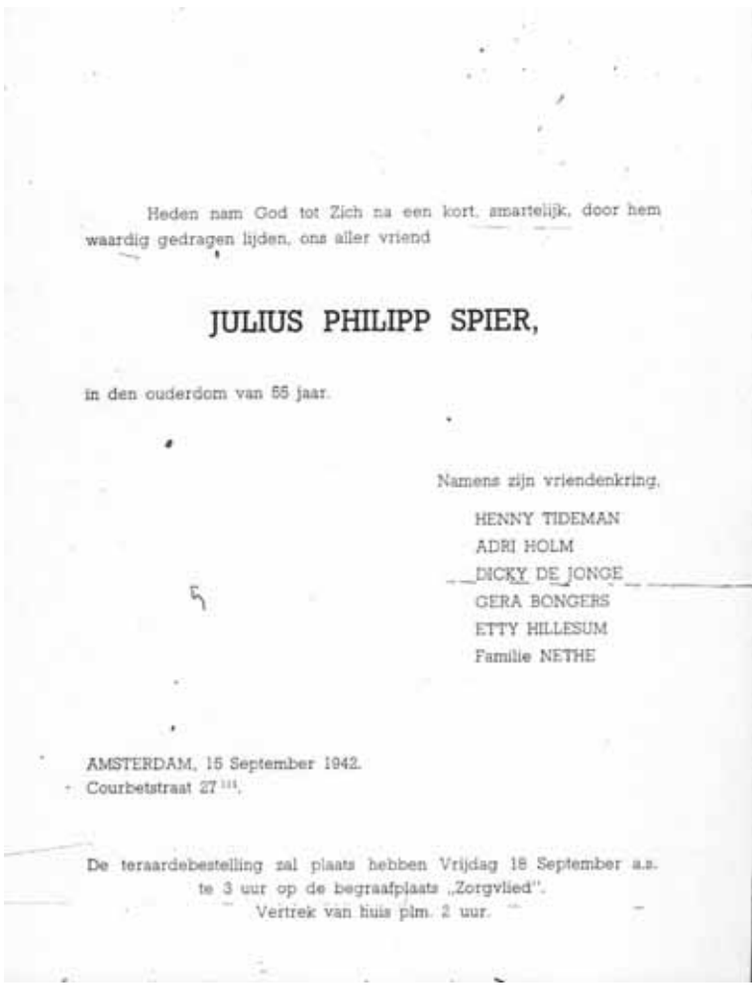

Heden nam God tot Zich na een kort, smartelijk, door hem waardig gedragen lijden, ons aller vriend

JULIUS PHILIPP SPIER,

in den ouderdom van 55 jaar.

Namens zijn vriendenkring,

HENNY TIDEMAN
ADRI HOLM
DICKY DE JONGE
GERA BONGERS
ETTY HILLESUM
Familie NETHE

AMSTERDAM, 15 September 1942.
Courbetstraat 27 III.

De teraardebestelling zal plaats hebben Vrijdag 18 September a.s. te 3 uur op de begraafplaats „Zorgvlied".
Vertrek van huis plm. 2 uur.

Afb. 12. Kopie van de rouwkaart van Julius Spier (Joods Historisch Museum, Amsterdam; de broncode is zoek).

Afb. 13. Bloemen bij het afscheid van Julius Spier (F001867, archief Joods Historisch Museum, Amsterdam).

Afb. 14. Prent van een handafdruk met duiding uit *Die Kunst chiromantia* (ca. 1480).

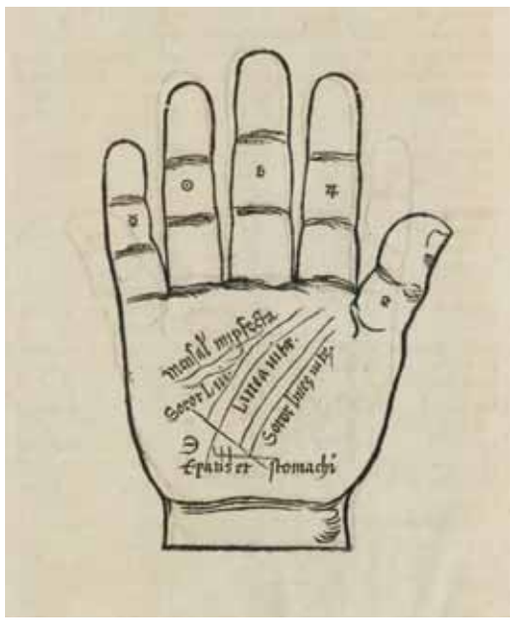

Afb. 15. Tekening van een hand uit de Nederlandse vertaling van Joannes ab Indagine's *Chiromantia…* (1536).

Afb. 16. Schutblad van Johannes Praetorius' *Ludicrum chiromanticum* (1661).

Afb. 17. Adolphe Desbarrolles (*Revue Illustrée*, 20 dec 1907).

Afb. 18. Spotprent uit 1860 van Honoré-Victorin Daumier (1808–1879) over Desbarrolles en het handlezen (17-07-003372, Boston Public Library).

Afb. 19. Madame de Thèbes in de *Tilburgsche Courant*, 20 januari 1917.

Afb. 20. Madame Fraya (SFA022007445, archief Spaarnestad Photo; in *Het Leven* 27(1), 1932, 10).

Afb. 21. Max von Kreusch (Georg Strelisker, fotograaf, in *Scherl's Magazine* 7(1), 1931, 26).

Afb. 22. Margret Naval in *Die Hand als Charakterspiegel* (1922).

Afb. 23. Marianne Raschig getekend door Rudolf Großmann (in *Der Querschnitt* 8(6), 1928, 411).

Afb. 24. Madame Sylvia (SFA022007498, archief Spaarnestadt Photo; in *Het Leven* 27(18), 1932, 564).

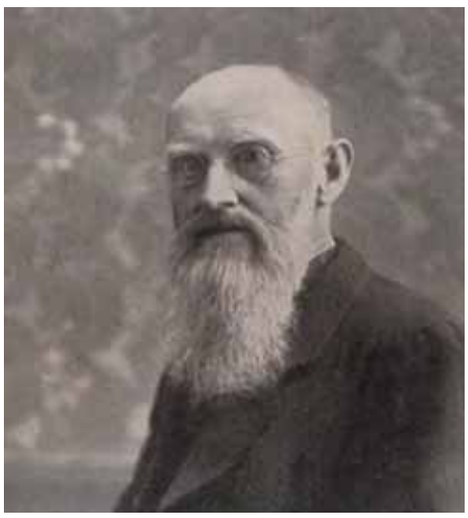

Afb. 25. Johann Ciocki in zijn boek *Schicksalsgeheimnisse* (1924).

Afb. 26. Else Günther-Geffers (in *Scherl's Magazine* 4(9), 1928, 1002).

SIE KÖNNEN HANDLESEN

Wenn Sie nachstehende Anleitung blos einmal durchlesen, sind Sie sofort und ohne Vorkenntnisse imstande, Ihr Schicksal oder das Ihrer Freunde aus den Zeichen der menschlichen Hand deuten zu können. Versuchen Sie es, und Sie werden in fünf Minuten Chiromant!

DAS CHIROMETER Chirometer-Schablone

IN FÜNF MINUTEN CHIROMANT!

VON ERIK JAN HANUSSEN

61

Afb. 27. De 'chirometer' van Erik Jan Hanussen in *Die andere Welt* 1(2), 1932, 61).

Een Indische helderziende, mevr. Terfren Laila, is naar Berlijn gereopen om in trance de politieke toekomst te voorspellen.

Afb. 28. Terfren Laila in de *Leeuwarder Courant*, 22 september 1930.

Afb. 29. Een *still* uit de film *Hands of destiny* (1954) toont de foto waaruit zou blijken dat Joseph Ranald de hand van Adolf Hitler zou hebben gelezen (archief Caroline Curvan). Dit is een gefabriceerde foto.

Afb. 30. Ernst Issberner-Haldane en Julius Spier (SFA022007509, archief Spaarnestad Photo; in *Het Leven* 27(40), 1932, 280).

Afb. 31. De middelste persoon is Julius Spier (SFA022007516, archief Spaarnestad Photo*;* in *Het Leven* 27(15), 1932, 469, en Brampton-Arrhenius, *Lexikon des geheimen Wissens*, 475).

Afb. 32. De omslag van Ludeman Jr. *De astroloog* (1900).

AANGENAAM ONDERHOUD.

Bij de GEBROEDERS DIEDERICHS, Bloemmarkt, te Amsterdam, en wijders bij de voornaamste Boekhandelaren in Nederland is verkrijgbaar of van hen te ontbieden:

DE KUNST
OM DE TOEKOMST TE VOORSPELLEN.

DOOR MIDDEL VAN
HOROSCOPEN, KAARTLEGGEN, WAARZEGGEN UIT DE HAND, UIT KOFFIJDIK, ENZ.

Bewerkt voor de voornaamste Beheerschers,
VOORNAMELIJK NAAR
THEOPHRASTUS PARACELSUS, ETTEILLA,
EN BIJZONDER NAAR
Mme. LENORMAND,
de Kastilegster van Napoleon.
VRIJ GEVOLGD NAAR HET FRANSCH
van JOHANNES TRISMEGISTES.
Met vele Afbeeldingen.

DERDE DRUK. *Verminderde Prijs*: VIJFTIG CENTS.

INHOUD. **INLEIDING.** — VERSCHILLENDE WIJZEN OM DE TOEKOMST TE VOORSPELLEN; bijv. waarzeggen door de Planeten; door Twaalf Kamers van den Zonnetempel; door den Bijl; door Pijlen; uit den Bijbel; uit Bladen; uit den Boek; uit Spiegels; door middel van Was; door middel van Steentjes; door het Lot; door middel van een Zeef; door middel van Ujlen; door Ringen; uit de Aarde; uit Cirkels; uit Offerandes; door middel van het Water; door middel van de Lamp; door middel van Lood; door middel van Muizen; uit den Naam; uit Eijeren; uit het Gelaat en den Schedel; uit het Vuur; door middel van een Sleutel, enz. — HET HOROSCOOP-TREKKEN, voor beide Sexen; met aanduiding van den invloed der Planeten, waaronder zij geboren zijn. — HET WAARZEGGEN UIT KOFFIJDIK: Toebereiding van het Koffijdik. Verschijnselen: 1°. Cirkels, ruiten en ovalen. 2°. Lijnen en gaten. 3°. Kruisen, hoeken en driehoeken. 4°. Huizen, kroonen, wapenschilden, Boomkruisen. 5°. Dieren. 6°. Boomen en bloemen. 7°. Bijzondere, koffers, geweren, vensters. 8°. Menschelijke gedaanten. — HET KAART-LEGGEN: 1°. De oude methode. 2°. Verklaring der verschillende Kaarten en der Kleuren. 3°. Wijze om de Kaarten te leggen bij zeven. 4°. Wijze om de Kaarten te leggen bij vijftien. 5°. Kaartleggen volgens de Italiaansche Methode, benevens de verklaring van al de Kaarten. — HET WAARZEGGEN UIT DE HAND (Chiromantie). a. Algemeene Regelen. b. Algemeene kenteekenen. c. Over de kenmerken, die de Hand oplevert, in het bijzonder. d. Over de Levenslijn. e. De lijn van het Verstand. f. De Gelukslijn. g. De Gewrichts-lijn. h. De Driehoeks-lijn. i. De Venus-heuvel. k. De heuvel van Jupiter. l. De Heuvel van Saturnus. m. De Zonne-heuvel. n. De heuvel van Mercurius. o. De Maan-heuvel. p. De heuvel van Mars. q. De Gewrichten. r. De Nagels.

De **DERDE DRUK** van dit veelomvattend Werkje, dat een onschatbaar tijdverdrijf verschaft, is thans in alle Boekwinkels voor den verminderden Prijs van slechts VIJFTIG CENTS verkrijgbaar. (3174)

Afb. 33. Advertentie van de Gebroeders Diederichs in het *Algemeen Handelsblad*, 31 maart 1856.

BIJ DE HANDLIJNKUNDIGE.

„U zult doodgestoken, in stukken gesneden, gekookt en opgegeten worden".

„Een oogenblikje — ik heb vergeten mijn varkensleeren handschoenen uit te doen".

Afb. 34. Grapje in de *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*, 13 augustus 1940.

Afb. 35. Charlotte Wolff in Parijs, ca. 1934, met de handafdruk van Aldous Huxley (Kurt Lubinski, fotograaf; SFA007001780, archief Spaarnestad Photo).

Afb. 36a & b. *Dr. Charlotte Wolff* (1935) door Man Ray in haar boek *Studies in hand-reading* (1936); rechts de close-up van dit twee paar handen, te weten die van Wolff en Dalí's geliefde Gala.

Afb. 37a & b. Links: Julius Spier in Haarlem (1940); rechts: in Laren (ca. 1940) (archief Dicky van de Heuvel-de Jonge).

Afb. 38a & b. Handafdrukken van Julius Spier, 27 april 1942 (archief Dicky van de Heuvel-de Jonge).

Afb. 39. De linkerhand van Julius Spier (archief Paulien Bom-Bos).

GEBRUIKTE BRONNEN EN LITERATUUR

* Literatuurverwijzingen in de noten voorzien van het teken (*) waren voor onderzoeker niet volledig toegankelijk. Om die reden zijn deze verwijzingen niet in dit overzicht opgenomen.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN EN BIBLIOTHEKEN

Openbare archieven en bibliotheken

Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam
Charlotte Wolff Archive, History of Psychology Centre, British Psychological Society, Londen
C.G. Jung Institute of Los Angeles
Deutsche National Bibliothek Leipzig
ETH, Zürich
Etty Hillesum Centrum, Deventer
Etty Hillesum Onderzoekscentrum (EHOC), Middelburg
Joods Historisch Museum, Amsterdam
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Landesarchiv Berlin
Literatuurmuseum, Den Haag
Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
Openbare Bibliotheek Amsterdam
Openbare Bibliotheek Eindhoven
The Albert Einstein Archives, Jeruzalem
Theosofische Bibliotheek, Amsterdam
Stadsarchief Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Utrecht

Privéarchieven

Alexandra Nagel (AN)
Bernard Penney
Bibi Dutry van Haeften-Gorter
Caroline Curvan
Denise de Costa
Dicky van de Heuvel-de Jonge
Marita Keilson-Lauritz
Michael Freyhan
Paulien Bom-Bos
Philip Meerloo
Philip Rümke
Pim en Pia Tideman
Ruth Busse-Spier
Uitgeverij Balans (Jan Geurt Gaarlandt)

GERAADPLEEGDE DATABANKEN

Websites (onder meer)

Academia.edu, AKG-images.de, AlbertEinstein.info, Anno.onb.ac.at, Archief.Amsterdam, ArchiefEemland.nl, Bl.uk, Bnf.fr, Bhic.nl, Boekwinkeltjes.nl, Books.google.com, Delpher.nl, Den-Haag.digitalestamboom.nl, DigitalCommonWealth.org, Dnb.de, HetUtrechtsArchief.nl, Joods-Monument.nl, ErfgoedLeiden.nl, GeldersArchief.nl, GenealogieOnline.nl, Geni.com, GooiEn-VechtHistorisch.nl, GroningerArchieven.nl, HaagseBeeldbank.nl, HeronAllenSociety.co.uk, IAPSOP.com, IGPP.de, Illustrierte-Presse.de, JCK.nl, JoodsMonument.nl, LeoniePenney.org, Noord-Hollandsarchief.nl, Picarta.nl, RegionaalArchiefNijmegen.nl, ResearchGate.net, Rit-manLibrary.com, SpaarnestadPhoto.nl, StadsArchief.Rotterdam.nl/archieven, UllsteinBild.de, WestBrabantsArchief.nl, WieWasWie.nl, WorldCat.org, ZeeuwsArchief.nl, ZVAB.com.

Kranten

Arbeiter-Zeitung, *Algemeen Handelsblad*, *Alkmaarsche Courant*, *Amersfoortsch Dagblad*, *Arnhemsche Courant*, *Badeblatt und amtliche Fremdenliste der Stadt Baden-Baden*, *Bataviaasch Nieuwsblad*, *Berliner Börsenzeitung*, *Berliner Tageblatt*, *Berliner Volkszeitung*, *Börsen-Halle*, *Breskensche Courant*, *Dagblad Kennemerland*, *De Bussumsche Courant*, *De Graafschap-bode*, *De Grondwet*, *De Indische Courant*, *Delftsche Courant*, *De Stem*, *De Sumatra Post*, *Der Tag*, *De Telegraaf*, *De Tijd*, *De Tijd-Maasbode*, *Deventer Dagblad*, *De West*, *Eindhovensch Dagblad*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Frankfurter Zeitung*, *Haagsche Courant*, *Haagse Post*, *Haarlem's Dagblad*, *Hamburger Anzeiger*, *Hamburger Nachrichten*, *Hamburgischer Correspondent*, *Het Bloemendaalsch Weekblad*, *Het Nieuwsblad van Sumatra*, *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, *Het Parool*, *Het Vaderland*, *Het Vrije Volk*, *Het Volk*, *Illustrierter Sonntags-Kurier Altonaer Nachrichten*, *Jewish Post*, *Leeuwarder Courant*, *Le Gaulois*, *Leidsch Dagblad*, *Le Matin*, *Le Petit Journal*, *Neue Freie Presse*, *Neue Hamburger Zeitung*, *Neuen Wiener Journal*, *Neues Wiener Tagblatt*, *New York Herald Tribune*, *New York Herald Times*, *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, *Nieuwe Venlosche Courant*, *Nieuwsblad van Friesland*, *Nieuwsblad van het Noorden*, *Northern Champion*, *NRC Handelsblad*, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, *Sarasota Herald-Tribune*, *Schager Courant*, *Soerabaijasch Handelsblad*, *Stuttgarter Neues Tagblatt*, *Suriname, koloniaal nieuws-en advertentieblad*, *Tempo Berlin*, *The Jerusalem Post*, *The New York Times*, *The Spectator*, *The Taylor Daily Press*, *Tilburgsche Courant*, *Utrechtsch Nieuwsblad*, *Voorwaarts*, *Vossische Zeitung*, *Wiener Montagblatt*, *Zeeuwsch Nieuwsblad*.

Geraadpleegde personen

Frans Adriaanse, Andreas Alther, Cor Bart, Cornelia Bassenge-Busse, Albert Baumgarten, Lotte Bergen, Paul Bishop, John Boeren, Paulien Bom-Bos, Hans Bongers, Ria van den Brandt, Diny Brouwer, Pierre Bühler, Peter Buijs, Ruth Busse-Spier †, Annette Chouler-Bienewitz, Willum Cornelissen, Denise de Costa, Caroline Curvan, Karl-Peter Dassow, Sylvia Dekker, John Patrick Deveney, Elisabeth Diederichs, Siemy Dijkhuis, Renger Dijkstra, Reinoud Douwes, Ellen Duim, Bibi Dutry van Haeften-Gorter, Dale Eastman, Ineke Elte-Grothoff, Johnny Fincham, Michael Freyhan, Daniel Fromme, Brigitte Fuchs, Jan Geurt Gaarlandt, Hans Gerding, Leo Gijswijt, Marjolijn Gobes-Meerloo, Marjolein Goedkoop-de Graaf, Marga Greuter, Hertha Grove-Levi †, Helena Hafgren, Hes Hamers-Hijmans †, Angelica R. Hammer-de Graaf, Gerda den Hartog, Helge Heisler †, Birgit Hemmi-Debrunner, Dicky van de Heuvel-de Jonge, John Hickie, Andrea Hijmans, Arnold Holtzman, Tim Igel, Christopher Jones, Sigrid Kämpfer, Marita

Keilson-Lauritz, Anna van Keulen, Tom Kirsch †, Judith Koelemeijer, Malik de Kok, Oswald Koning, Joop Koopman, Peter Köpf, Wim Kramer, Anton Kras, Markéta Křížová, Annette Kröger, Chaja Kruijssen, Arine van der Lely-van der Steur, Hagai Levi, Rahel Loewenthal-Neumann, Manfred Magg, Arthur Magida, Anne van Marion-Weijer, Timothy McCann, Philip Meerloo, Peter Meijlink, Martijn van Mensvoort, Tineke Metz, Benjamin D. Miller, Ans Nagel-Nederpel †, Joan Navarre, Gerold Necker, Raymond Nethe, Tami Nir-Gottlieb, Uri Orgad Klopfer, Bernard Penney, Leonie Penney-Snatager †, Leopold Proelss, Angelika Regel, Jan Willem Regenhardt, Renate Reinhold, Gert Jan van Rhijn, Judith Roosenschoon, Ben Rümke, Philip Rümke, Paul Scheffer, Valerie Schirru, Michael Seeney, Klaas A.D. Smelik, Peter Smits, Monica Soeting, Wolfgang Spier †, Naomi Stadlen-Goldschmidt, Teresa Staeger, Susan Stein, Christa Stevens, Lietje Stroobach-Bongers, Julian Strube, Pim Tideman, Pia Tideman-Kalt, Jack Trappe, Joachim Tschiedel, Connie Valkhoff, Gerrit Van Oord, Cees Veth †, Klaran Visscher, Yvonne Voegeli, Isolde de Vries, Joke Vrijlandt-Postma, Bart Vuijk, Hans Welling, Ina-Henriëtte van Wermeskerken, Deborah Wesley, Micky Yaron, Lisa Zeitz, Ariane Zwiers.

TEKSTEN EN STUDIEMATERIAAL VAN JULIUS SPIER (JS)

Ongepubliceerde bronnen

Blancoboekje met Bijbelaantekeningen.
Brieven gericht aan Carl G. Jung, Hertha Levi, Annamarie Mommsen, Maria Proelss, Jet Rümke-Everts, Leonie Snatager, Johan van Tricht, Charlotte Wolff.
Cursusaantekeningen (zie Bijlage 5).
Cursusstencil *Methode der Handanalyse*, Amsterdam [1942].
Fotoalbum.
Manuscript *Kinderhände*, Amsterdam, [1939].
Protocollen en handafdrukken (zie Bijlagen 1-3).

Gepubliceerde bronnen (chronologisch geordend)

‘Psychochirologie, eine neue Therapie’, *Ärztliche Rundschau* 40(24), 1930, 339-340.
‘Hände sprechen’, *Der Querschnitt* 11(10), 1931, 687-690.
‘Warum ich nicht wahrsage’, *Heilkunst der Gegenwart: Homöopathische Rundschau* 4(4), 1933, 55-56.
Julius Spier: Psycho-Chirologe, (reclamefolder), Berlin, [ca. 1933].
‘Handlijnkunde’, in: T.P. Sevensma (redactie), *Het nieuwe zoek-licht: Nederlandse encyclopaedie voor allen* (deel 3), Arnhem: Van Loghum Slaterus’ Uitgeversmaatschappij, 1940, 235 (1957, herdruk in herziene uitgave).
The hands of children: An introduction to psycho-chirology, (Herta R. Levi, redactie, voorwoord; Carl G. Jung, voorwoord; Victor Grove, vertaling; [F.W.W. Simon, illustraties]), London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, 1944 (1955, herziene herdruk; 1973, herdruk Sagar Publications, New Delhi; 1999, herdruk Routlegde, Londen).
Worden wie je bent: Inleiding tot de handleeskunde, (Administratief Centrum Bergeyk, vertaling; Jan Geurt Gaarlandt, voorwoord; Carl G. Jung, voorwoord; F.W.W. Simons, illustraties), Haarlem: De Haan, 1982 (1984, herdruk).
Le mani dei bambini: Introduzione alla psicochirologia, (Rosario Contino, vertaling, voorwoord), Palermo: Nuova IPSA, 1999.
‘[Brief aan Etty Hillesum, 12 augustus 1941]’, in: Van den Brandt & Nagel, ‘“Driemaal ja en duizend keer nee!”’, 2014, 102.

'[Citaten]', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 2017, 14-25, 30-33, 36-39, 42-43, 46-47, 50-67, 70-73, 76-81, 84-89, 94-99, 104-105, 108-109, 112-113.

BRONNEN OVER JULIUS SPIER

Ongepubliceerde bronnen

Anoniem, [*Kate Marcus' lecture about her handanalysis of a patient*], typoscript, Los Angeles, 1948.
Brieven gericht aan JS van Carl G. Jung, Jet Rümke-Everts, Leonie Snatager, Johan van Tricht.
Busse-Spier, Ruth, *Erinnerungen*, Berlin, 1998/2012.
Dijkhuis, Siemy, *Levenslessen van Julius Spier*, cursusdocument, Deventer, [2010].
Gastenboek *Bergnest*, Auerbach, april 1923 – juli 1931.
Getuigschrift van Beer, Sondheimer & Co voor JS, Berlijn, 1927.
Jansma-Engers, Elisabeth, *A character study by means of chirology*, lezingtekst, Amsterdam, z.j..
Nagel, Alexandra, *Etty Hillesums 'beestachtig interessante object', Alfred Kropveld*, essay, Eindhoven, 2013.
Id., 'Aimé van Santen en het protocol met hindernissen', essay, Eindhoven, 2014.
Id., *The hands of Albert Einstein: Einstein's involvement with hand-readers and a Dutch psychic*, essay, Eindhoven, 2017.
Neitzel-Tideman, Henriëtte M., *Wie was de 'S.' van Etty?*, (Alexandra Nagel, redactie), essay, Zeist / Eindhoven, 2010.
Rogers, Betty A., [*Verslag van gesprekken met Liesl Levie*], typoscript, Washington DC, [ca. 1993].
Spier, Ludwig, *Lebenserinnerungen*, (Ruth Busse-Spier, redactie), Berlijn, [ca. 1932 / ca. 2000].

Interviewverslagen van Jan Willem Regenhardt (JWR)

Ruth Busse-Spier	11 januari 1985
[Betty Cordes-Deeg	26 maart 1985][1]
J.M. Fijters-Holm	[1984/1985]
Evaristos Glassner	4 december 1984
Dicky van de Heuvel-de Jonge	24 november 1984
Hester Hijmans	[na april 1985]
Annette van der Hof	12 april 1985
Riet Koedam-Bongers	18 juni 1985
Herman Krijn	10 december 1984
Liesl Levie-Wolfsky	oktober 1984
Clara van Mesdag	[1984/1985]
[Gerard van der Mey	30 mei 1985][2]
Annamarie Mommsen	juli 1985
Henny Neitzel-Tideman	december 1984 & januari 1985
Hans Werner Nethe	8 november 1984
Leonie Penney-Snatager	2 juli 1985
Jet Rümke-Everts	[ca. juli 1985]
Johanna Smelik	8 maart 1985 (deel 1 & 2)

[1] Geraadpleegde bron, maar níet gerelateerd aan Julius Spier.

[2] *Ibidem*.

Klaas Smelik sr.	20 januari 1985
Jacob Spanjaard	[1984/1985]
Wolfgang Spier	juli 1985
Pieter Starreveld	1 augustus 1985
Hanneke Starreveld-Stolte	30 november 1984
Frans van Steenhoven	25 maart 1985
Werner Stertzenbach	17 april 1985
Lenie Valkhoff-Wolff	5 januari 1985
Swiep van Wermeskerken	26 februari 1985

Gepubliceerde bronnen niet gerelateerd aan Etty Hillesum (EH)

Andresen, Anne, 'Hanni und Bobi', in: Bott, Bauermeister & Bischoff, *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder*, 1992, 39-45.

Anoniem, *Julius Spier: Psycho-Chirologe aus Berlin*, (reclamefolder), Frankfurt am Main: Hermann Koch, [ca. 1930].

Bottenberg, Heinz, 'Die Chirologie in der ärztlichen Praxis', *Biologische Heilkunst* 14(18), 1933, 273-279.

Contino, Rosario, 'Studio introduttivo', in: Spier, *Le mani dei bambini*, 1999, 11-15.

Debrunner, Hugo, 'Ein Handabdruck von C.G. Jung', *Der Psychologe* 2(7/8), 1950, 256-263.

Id., 'Changes in the hand lines of C.G. Jung', *Spring*, 1974, 193-199.

Diebold, Bernhard, 'Das Gesicht der Hand: Die Handlesekunst – eine ernste Wissenschaft', *Das Illustrierte Blatt* (17)42, 1929, 1195-1196 en 1200.

Dietrich, F., & Ivar O. Thorsten, 'Prof. h.c. Ernst Issberner-Haldane', in: Issberner-Haldane, *Die Wissenschaftliche Handlesekunst*, [ca. 1960], 3-4.

Fichtmüller, Vilma, *Erinnerungen*, Karlsruhe-Durlach: Heinz W. Holler Verlag, 2003.

Graaf, Wiebe de, *Taco Kuiper en de dood, 1894-1945*, Houten / Antwerpen: Het Spectrum, 2016.

Franz, Marie-Louise von, *Over voorspellen en synchroniciteit: De psychologie van het betekenisvolle toeval*, (Peit Hein Geurink, vertaling), Amsterdam: Schors, 1984.

Freudenberg, Madame 'La chirologie d'après Julius Spier', *Revue Panharmonie* 184, november 1980, http://www.revue3emillenaire.com/blog/la-chirologie-dapres-julius-spier-par-madame-freudenberg/.

Id., 'La psychochirologie', *Revue Panharmonie* 189, januari 1982, URL *ibidem*.

Heisler, Arthur, 'Chirologie (Julius Spier), eine wertvolle Methode der seelischen Tiefenforschung', *Ärztliche Rundschau* 40(24), 1930, 340-341.

Holsboer, W.H., 'Hand en karakter', *Het Leven* 25(50), 1930, 1614-1619.

Issberner-Haldane, Ernst, *Wissenschaftliche Handlesekunst (Chirosophie)*, Berlin: Karl Sigismund, 1932 (vijfde, herziene druk).

Id., *Medizinische Hand- und Nageldiagnostiek in Wort und Bild für Ärzte und Heilkundige*, Berlin: Karl Sigismund, 1932 (derde, herziene druk).

Id., *Die Wissenschaftliche Handlesekunst: Chirosophie*, (F. Dietrich & Ivar O. Thorsten, voorwoord), Freiburg im Breisgau: Hermann Bauer Verlag, [elfde druk, ca. 1960].

Jaarsma, Phyllis, *Handen in schilderkunst en praktijk*, (H.P. Baard, voorwoord), Amsterdam: Contact, 1963.

Id., *Wat handen vertellen*, (Carel Willink, voorwoord), Amsterdam: Becht, [1970].

Mangoldt, Ursula von, *Auf der Schwelle zwischen gestern und morgen: Begegnungen und Erlebnisse*, Weilheim: Otto Wilhelm Barth Verlag, 1963.

Marcus, Kate, 'Die Geheimnisse der menschlichen Hand', *Aufbau* 9(32), 1943, 16.

Meier, C.A., 'Steindamm, Hugo und Ackermann, Elsbeth, *Mysterium Mensch*', *Zentralblatt für Psychotherapie und ihre Grenzgebiete* 13(5), 1942, 306.

Mommsen, Annamarie, 'Wesen und Aufgabe der Psychochirologie', *Psyche* 3(11), 1950, 871-876.

Id., 'Chirologie und Prophetie', *Neue Wissenschaft* 1(6), 1951, 10-16.

Alexandra Nagel, 'Bracht het medium Naatje Akkeringa-Kromme Albert Einstein van zijn stuk?', *Tijdschrift voor Parapsychologie & Bewustzijnsonderzoek* 82(3-4), 2015, 28-32.

Pickford, B.W., '*The hands of children: An introduction to psycho-chirology*', *British Journal of Psychology* 46(3), 1955, 231.

Raalte, Frits van, 'Menschen en hun handen: De moderne psycholoog als waarzegger-uit-de-hand', *Natuur en Techniek* 4(11), 1934, 364-366.

Schwarz, Georg, 'Die Spiegel der Seele', *Das Magazin* (6)67, 1930, 4545-4548.

Id., 'Was deine Hand erzählt', in: *Bibliothek der Unterhaltung und des Wissens* (deel 9), Stuttgart / Berlin / Leipzig / Wien: Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1931, 157-166.

Snatager, Leonie, '[Brief aan Dinie Glaser, 20 april 1942]', in: Nagel, 'Leonie Snatager en het Joodse vraagstuk', 2016, 75-78.

Spier, Wolfgang, *Dabei fällt mir ein…: Lebensgeschichten*, Berlin: Henschel, 2004.

Wolff, Charlotte, *Studies in hand-reading*, (Aldous Huxley, voorwoord), London: Chatto & Windus, 1936.

Id., *Hindsight*, London / Melbourne / New York: Quartet Books, 1980.

Gepubliceerde bronnen gerelateerd aan Etty Hillesum

Anoniem, 'Amor fati: Wim Ramaker in gesprek met Abel Herzberg', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 1989, 11-15.

Baur, Susan, *Het intieme uur: Liefde en seks in de psychotherapie*, (Carola Kloos, vertaling), Amsterdam: Anthos, 1997.

Bendien, Johannes, 'Zelfverwerkelijking', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 1989, 160-185.

Berk, Tjeu van den, '"Das Erlebnis ist das einzig Wirkliche": Etty Hillesum en Carl Gustav Jung', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 2017, 223-228.

Bingemer, Maria Clara Lucchetti, 'The journey of Etty Hillesum from eros to agape', in: Smelik, Coetsier & Wiersma, *The ethics and religious philosophy of Etty Hillesum*, 2017, 68-89.

Boas, Henriëtte, 'Meer egocentrisme dan heiligheid', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn*', 1989, 44-47.

Id., 'In joodse en niet-joodse spiegel: Het dagboek van Etty Hillesum 1941-1943', *Hakehilla,* december 1981, 28-32.

Brandt, Ria van den, '"Is dat alleen maar die maandelijkse buik?" De cyclische spiritualiteit van Etty Hillesum', in: Smelik, *Etty Hillesum 1914-2014*, 2014, 59-70.

Id., *Steeds een ander uitzicht: Een inleiding in het denken en leven van Etty Hillesum*, Heeswijk: Berne Media, 2015.

Id., '"… eine magnetische Kraft…": Etty Hillesum en Charles Alexander Eastman', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 2017, 299-303.

Id., 'Etty Hillesum en haar boek *Levenskunst*', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 2017, 121-133.

Id., '"Dit is een tijd om in toepassing te brengen: hebt Uwen vijanden lief": Enkele notities bij Hillesums vijandsliefde in *Levenskunst*', in: Smelik et al., *Etty Hillesum en de contouren van haar tijd*, 2018, 53-67.

Brandt, Ria van den & Alexandra Nagel, '"Driemaal ja en duizend keer nee!" Julius Spier schrijft aan Etty Hillesum', in: Smelik et al., *Etty Hillesum 1914-2014*, 2014, 93-103.

Id., 'De citaten van Etty Hillesum en Henny Tideman in *Levenskunst*: Facsimile, transcriptie en noten-apparaat', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 2017, 11-117.

Brandt, Ria van den & Peter Nissen (redactie), *Veel mooie woorden: Etty Hillesum en het boekje 'Levenskunst'*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2017.

Brandt, Ria van den, & Klaas A.D. Smelik (redactie), *Etty Hillesum in facetten* [Etty Hillesum Studies 1], Budel: Damon, 2003.

Id., *Etty Hillesum in context* (Etty Hillesum Studies 2), Assen: Van Gorcum, 2007.

Id., *Etty Hillesum in discours* (Etty Hillesum Studies 3), Gent: Academia Press, 2011.

Brouns-Wewerinke, Door, '"Je tiefer es ins Innere geht…": Etty Hillesum en Friedrich Rittelmeyers Johannesevangelie', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 2017, 245-253.

Coetsier, Meins G.S., *Etty Hillesum and the spiritual search: An analysis of the diaries and letters 1941-1943 in the light of Martin Buber, Emmanuel Levinas and Dietrich Bonhoeffer*, (dissertatie), Gent: Universiteit Gent, Faculteit Letteren & Wijsbegeerte, 2011.

Costa, Denise de, *Anne Frank & Etty Hillesum: Spiritualiteit schrijverschap seksualiteit*, Amsterdam: Balans, 1996.

Des Pres, Terrence, 'Eros, God en Auschwitz', (Francine van den Bergh, vertaling), in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 1989, 68-73.

Franck, Frederick, 'True to herself, true to her way', *Commonweal* 7 september, 1984, 471-475.

Germain, Sylvie, *Etty Hillesum: Een spirituele biografie*, Amsterdam: Balans, 2001.

Hillesum, Etty, *Het verstoorde leven: Dagboek van Etty Hillesum*, (Jan Geurt Gaarlandt, samenstelling, inleiding), Haarlem: De Haan, 1981.

Id., *Het Werk, 1941-1943*, (Klaas A.D. Smelik, redactie, voorwoord; Gideon Lodders & Rob Tempelaars, tekstverzorging), Amsterdam: Balans, 2012.

Id., '[Brief aan Julius Spier, 17 maart 1942]', in: Nagel & de Costa, '"Bij jou voor anker gaan"', 2014, 116-117.

Jorna, Ton, *En mijn verrukte ogen lezen maar: Aard en betekenis van het fenomeen inspiratiebron op basis van de nagelaten geschriften van Etty Hillesum*, Heerde: Langhout & De Vries, 2000.

Jorna, Ton, & Julika Marijn, *Altijd Etty: Etty Hillesum, inspiratiebron voor een rijk innerlijk leven*, Utrecht: Ten Have, 2014.

Kuiper, Jeroen, *Etty Hillesum: Het verstoorde leven*, (blog), 23 mei 2012, URL http://www.jeroenkuiper.info/recensies/etty-hillesum-het-verstoorde-leven.

Leibovici, Solange, 'De belle juive', *De Groene Amsterdammer* 124(3), 2000, 20-21.

Liebert, Elizabeth, 'The thinking heart: Developmental dynamics in Etty Hillesum's diaries', *Pastoral Psychology* 43(6), 1995, 393-409.

Kroon, Ben, & Corine Spoor, '"Ze was iemand die alles gaf en alles nam, dat hoorde bij haar warmte"', in: Gaardlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 1989, 25-40.

Molen, Janny van der, '"Ik word alweer naar Jung getrokken": Goed en kwaad in het werk van Etty Hillesum en Carl Gustav Jung', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in context*, 2007, 36-49.

Id., 'Bespreking van en gedachten bij Tjeu van den Berk, "In de ban van Jung"', in: Smelik et al., *Etty Hillesum weer thuis in Middelburg*, 2015, 199-209.

Moormann, Christina, 'Over synchroniciteit en de handleeskunde van Julius Spier', *Prana* 29(6), 2004, 44-49.

Nagel, Alexandra, 'Julius Spier, chiromanticus of chiroloog?', *Tijdschrift voor Parapsychologie en Bewustzijnsonderzoek* 75(2), 2008, 19-24.

Id., 'The friendship between Hans Jacoby and Julius Spier: Or Jung's connection with graphology and chirology', *The Graphologist* 27(4), 2009, 73-80.

Id., 'Julius Spier zocht en vond houvast in de Bijbel: Etty Hillesum volgde hem', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in discours*, 2011, 77-91.

Id., 'Protocollen en vellen boterhampapier: Inventarisatie van een verzameling handanalysen uit de school van Julius Spier', in: Smelik, Van den Brandt & Koetsier, *Etty Hillesum in perspectief*, 2012, 61-75.

Id., 'Uitgever Julius Spier en Iris-Verlag', *De Boekenwereld* 28(4), 2012, 237-251.

Id., 'Een drieluik van Hes Hijmans', in: Smelik et al., *Etty Hillesum in relatie*, 2013, 205-217.

Id., 'Wat handen vertellen: Het contact tussen Phyllis Jaarsma en Godfried Bomans', *Goede Papieren* 9(2), 2015, 36-39.

Id., 'Herta Levi, de onzichtbare figuur in de dagboeken van Etty Hillesum', in: Smelik et al., *Etty Hillesum weer thuis in Middelburg*, 2015, 93-106.

Id., 'Leonie Snatager en het Joodse vraagstuk', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum in weerwil van het Joodse vraagstuk* (Etty Hillesum Studies 8), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2016, 71-78.

Id., 'Vriendschap en therapie: Verstrengelde relaties tussen Julius Spier, Leonie Snatager en Etty Hillesum', in: Klaas A.D. Smelik et al. (redactie), *Etty Hillesum en het pad naar zelfverwerkelijking* (Etty Hillesum Studies 9), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2017, 183-209.

Id., 'Wanneer schreven Henny Tideman en Etty Hillesum in *Levenskunst*? Een reconstructie', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 2017, 147-158.

Id., 'Henny Tideman en de wijsheden van Julius Spier en anderen', in: Van den Brandt & Nissen, *Veel mooie woorden*, 2017, 159-167.

Id., 'Etty Hillesum, a devoted student of Julius Spier', in: Klaas Smelik, Gerrit Van Oord & Jurjen Wiersma, *Reading Etty Hillesum in context: Writings, life, and influences of a visionary author*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018, 273-284.

Id., 'Scheldestraat 139-I, Amsterdam', in: Frits Rijksbaron, Esther Shaya & Gert Jan de Vries (redactie), *Joodse Huizen 4: Verhalen over vooroorlogse bewoners*, Amsterdam: Gibbon, 2018, 143-149.

Id., 'Etty Hillesum en de Joods-Amsterdamse toneelwereld,' in: Smelik et al., *Etty Hillesum en de contouren van haar tijd*, 2018, 167-190.

Id., 'Etty Hillesum's hand-analysis, the prologue to her diaries', in: Klaas A.D. Smelik et al., *The lasting significance of Etty Hillesum's writings: Proceedings of the Third International Etty Hillesum Conference at Middelburg, September 2018*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019, 281-291.

Id., 'Jung, Julius Spier, and Palmistry', te verschijnen in: *Jung Journal*.

Nagel, Alexandra, & Denise de Costa, '"Bij jou voor anker gaan": Vijftien brieven van Etty Hillesum aan Julius Spier', in: Smelik et al., *Etty Hillesum 1914-2014*, 2014, 105-117.

Oord, Gerrit Van, *Natalia Ginzburg in analyse*, (blog), 2 juni 2017, URL https://zichtopitalie.wordpress.com/2017/06/02/natalia-ginzburg-in-analyse/.

Penney-Snatager, Leonie, *Etty Hillesum: An evening of Dutch reminiscences*, (typoscript), 18 mei 1995, URL http://www.leoniepenney.org.

Peppel, Hillie van de, 'Herinneringen aan Henny Neitzel-Tideman en Peter Dijkema', *C.H.S.-Reünisten Zetten*, 2014, 6-7.

Pleshoyano, Alexandra, *Etty Hillesum: L'amour comme 'seule solution'*, Berlin: LIT, 2007.

Id., 'Etty Hillesum: Love calls for spiritual discernment', *Religious Studies and Theology* 28(2), 2009, 241-268.

Id., 'Etty Hillesum and Julius Spier: A "Spierituality" on the fringe of religious borders', in: Smelik, Van den Brandt & Coetsier, *Spirituality in the writings of Etty Hillesum*, 2010, 43-75.

Regenhardt, Jan Willem, *Mischa's spel: En de ondergang van de familie Hillesum*, Amsterdam: Balans, 2012.

Reve, Karel van 't, 'Het korte leven van Etty', in: Gaarlandt, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*, 1989, 41-43.

Schrijver, Piet, 'Etty Hillesum in joodse contexten', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in facetten*, 2003, 37-55.

Smelik, Klaas A.D., Ria van den Brandt & Meins G.S. Coetsier (redactie), *Spirituality in the writings of Etty Hillesum: Proceedings of the Etty Hillesum conference at Ghent University, November 2008*, Leiden / Boston: Brill, 2010.

Smelik, Klaas A.D., Meins G.S. Coetsier & Jurjen Wiersma (redactie), *The ethics and religious philosophy of Etty Hillesum: Proceedings of the Etty Hillesum conference at Ghent University, January 2014*, Leiden / Boston: Brill, 2017.

Smelik, Johanna, 'Open brief aan mevrouw Van Wermeskerken', *Oog in 't zeil* 1(5), 1984, 20-21.

Starreveld-Stolte, Hanneke, 'Julius Spier', *Oog in 't zeil* 1(5), 1984, 21.

Thooft, Lisette, 'Etty Hillesum als voorloopster van de Nieuwe Spiritualiteit: "Beluisteren, wat er opstijgt uit je zelf"', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in discours*, 2011, 61-68.

Walvis, Jaap, 'Etty Hillesum hield dagboeken bij om later een roman te schrijven', *Oog in 't zeil* 1(4), 1984, 2-6.

Walvis, Jaap, & Almar Tjepkema, *Het verstoorde leven*, (dvd), Hilversum: Beeld en Geluid, 1984.

Woodhouse, Patrick, 'The roots of the chaos and the process of change in Etty Hillesum', in: Smelik, Van den Brandt & Coetsier, *Spirituality in the writings of Etty Hillesum*, 2010, 31-42.

LITERATUUR MET BETREKKING TOT HANDLEESKUNDE

Boeken

Abracadabra, Professor, *De waarheid uit de lijnen der hand*, Antwerpen: De Kleine Bibliotheek, [ca. 1920].

Adels, Hans, & Stephan Kurt, *Das ABC der Handkunde*, Hamburg: Meissners Verlag, [1931].

Altman, Nathaniel, *Palmistry: The universal guide*, New York / London: Sterling, 2009.

Anoniem, *De kunst van kaartleggen en waarzeggen uit de lijnen der hand (chiromantie)*, Alkmaar: P. Kluitman, [1903].

Anoniem, *Der Prophet: Vorzügliche Anleitung zur Kunst des Wahrsagens*, Berlin: Kaplick, [ca. 1910].

Anoniem, *Lehrkursus über die Handliniendeutung: Nun erfahren Sie es ganz genau…*, Berlin: Plaza-Verlag, [1931].

Arpentigny, Le C^{aine} .S. d', *La chirognomonie ou l'art de reconnaître les tendances de l'intelligence d'après les formes de la main*, Paris: Charles le Clere, 1843.

Id., *The science of the hand: Or the art of recognising the tendencies of the human mind by the observation of the formations of the hands*, (Edward Heron-Allen, vertaling, voorwoord, noten, bijlage; Rosamund Brunel Horsley, illustraties), London: Ward, Lock & Co., 1886.

Bali, R.S., *Anthropology of crease morphogenesis: A scientific analysis*, New Delhi: Concept Publishing Company, 1994.

Beamish, Richard, *The psychonomy of the hand, or the hand and index of mental development, according to MM. D'Arpentigny and Desbarrolles*, London: Frederick Pitman, 1865.

Benham, William G., *The laws of scientific hand reading: A practical treatise on the art commonly called palmistry*, London: Putnam, 1937.

Benkhar, Maxime, *Ein Blick hinter die Kulissen des Hypnotiseurs, Telepathen, Graphologen, Chyromanten, Hellsehers, Rechenkünstlers, Wunderarztes: Selbstbekenntnisse des Experimental-Psychologen*, Bratislava: Verlag Brichta, 1930.

Bogaard, Annie C., *Bibliografie betreffende de hedendaagse cheirologie (wetenschappelijke handleeskunde)*, (werkstuk), Amsterdam: Bibliotheek- & Documentatieschool, 1969.

Bott-Bodenhausen, Manfred, & S.B. Herrmann (redactie), *Sterne, Schriften, Hände: Charakter- und Schicksalsdeutung bekannter Frauen und Männer*, Berlin: Prismen-Verlag, 1933.

Brampton-Arrhenius, Oliver, (redactie), *Lexikon des geheimen Wissens: Ein Handbuch für den praktischen Gebrauch*, Wien: Verlagsbuchhandlung Hutter, 1934.

Burnett, Charles S.F., *Magic and divination in the Middle Ages: Texts and techniques in the islamic and christian worlds* (Variorum Collected Studies Series CS557), Aldershot / Burlington / Singapore / Sydney: Ashgate, 1996.

Campbell, Edward D., *The encyclopedia of palmistry*, London: Robert Hale, 1997.

Carus, Carl Gustav, *Ueber Grund und Bedeutung der verschiedenen Formen der Hand in verschiedenen Personen: Eine Vorlesung*, Stuttgart: Ad. Becher's Verlag, 1846.

Id., *Über Grund und Bedeutung der verschiedenen Formen der Hand in verschiedenen Personen: Eine Vorlesung*, (Julius Schuster, nawoord), Berlin: Martinus Breslauer, 1927.

Chandu, Jack F., *Chirodiagnostiek: Wetenschappelijke handleeskunde volgens een nieuw, revolutionair systeem voor beginners en gevorderden* (Totaliteitsdiagnostiek deel 3), Den Haag: Stichting Totaliteitsdiagnostiek, 1969.

Id., *Handboek der handleeskunde: Moderne chirodiagnostiek*, Deventer: Ankh-Hermes, 1979.

Id., *Praktisch handleeskundeboekje* (Ankertjesserie 97), Deventer: Ankh-Hermes, 1983.

Cheiro, *'Cheiro's memoirs': The reminiscences of a society palmist*, Philadelphia / London: J.B. Lippincott, 1912.

Id., *Die Handlesekunst*, (Bianca Beck-Rzikowsky, vertaling, voorwoord), Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1927.

Id., *De taal van de hand: Een volledig, practisch werk over de wetenschap der handlijnkunde en het voorspellen uit de hand, en bevattende het systeem en de onderzoekingen*, (H.B. de Famars Testas, vertaling, bewerking), 's-Gravenhage: J. Philip Kruseman, 1936.

Ciocki, Johann, *Schicksalsgeheimnisse: Lehrbuch der Chiromantie, oder der Kunst aus den Linien der eigenen Hand Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft zu erkennen*, Dresden: Rudolph'sche Verlagsbuchhandlung, 1924.

Conge Kleyn-Janssen, Miek le, *Wat lees ik uit de hand: Ook in verband met opvoeding, misdaad, ziekte, huwelijk enz.*, Den Haag: Kruseman, [1953].

Craig, Hardin, *The works of John Metham, including the romance of Amoryus and Cleopes*, London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1916.

Dale, J.B., *Indische handleeskunde*, (Clara Streubel, vertaling), Amsterdam: Theosofische Uitgeversmaatschappij, 1905.

Day, Harvey, *Seeing into the future*, London: Thorsons, 1966.

De Laender, Bart, *Handlezen in de middeleeuwen: Met een teksteditie van de cyromantie van de pape van Hamme (hs. 697, UB Gent)*, (MA-thesis), Gent: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2006-2007.

Della Porta, Giov. Battista, *Della fisonomia dell'huomo*, Vicenza: Pietro Paolo Tozzi, 1615.

Id., *Die Physiognomie des Menschen*, (Theodor Lessing & Will Rink, vertaling), Dresden: Madaus & Co, 1931.

Desbarrolles, Adolphe, *Les mystères de la main, révélés et expliqués: Art de connaître la vie, le caractère, les aptitudes et la destinée de chacun d'après la seule inspection des mains*, Paris: Garnier Frères, 1872.

Id., *De geheimen van de hand: Verleden en toekomst onthuld uit de lijnen der hand*, (Anoniem, bewerking, vertaling), Amsterdam: Cohen Zonen, [1920].

Id., *Die Hand und ihre Geheimnisse*, (Ursula von Mangoldt, vertaling, bewerking), Munich-Planegg: Barth, 1935.

Dijk-Rijneke, Magda van, *Handlezen & jij*, Rijswijk: Elmar, 2007.

Djorghi, *Verborgen krachten* (De Nieuwe Flower series 6), Amsterdam / Soerabaia: Gebroeders Graauw, 1925.

Dorrie, *Minne-orakel: Een boek voor meisjes*, 's Gravenhage: A.W. Segboer's Uitgevers-Maatschappij, [1923].

Duim, Ellen, *Het handleesboek: Breng lijn in je leven*, Utrecht: AnkhHermes, 2013.

Ellis, Ida, *Karakter-analyse en levens-prognose uit de menschelijke hand: Handleeskundige gids samengesteld uit 637 vragen en antwoorden*, (J.H.W. Boelens, vertaling), Amsterdam: Gnosis, 1933.

Engelhardt, Rudolf, *Das Wissen von der Hand: Handlesekunst als Wissenschaft, Charakter-Analyse und Krankheits-Diagnose aus Form und Linien der Hand*, Memmingen: Uranus-Verlag, 1932.

Ertl, Hans, *Vollständiger Lehrkurs der Charakterbeurteling*, Leipzig: Verlag 'Wahrheit' (Ferd. Spohr), [1912].

Fitzherbert, Andrew, *The palmist's companion: A history and bibliography of palmistry*, Metuchen, N.J.: Scarecrow Press, 1992.

Foli, Prof. P.R.S., *De toekomst ontsluierd*, Noordwijk / Batavia-Weltevreden: G. Kolf & Co, 1914.

Freimark, Hans, *Wie deute ich mein Schicksal aus Form und Linien meiner Hand? Ein illustrierter Beitrag zur Geschichte der Handlesekunst und Handformenkunde mit gliechzeitiger Abbildung und Beschreibung der Hände vieler bedeutender Zeitgenossen*, Berlin: W. Vobach, 1908.

[Gerling, Reinhold], *Was uns die Hand verrät! Kurzgefaßte Anleitung zur Handlesekunst nach wissenschaftlichen Grundsätzen*, Oranienburg: Orania Verlag, 1920.

Gettings, Fred, *The book of the hand: An illustrated history of palmistry*, London: Paul Hamlyn, 1965.

Gessmann, Gustav Wilhelm, *Katechismus der Handlesekunst: Das ist eine kurze übersichtliche Zusammenstellung der von den Chiromanten für die Deutung der Handformen sowie der auf der Handfläche befindlichen Zeichen aufgestellten Lehren*, Berlin: Karl Siegismund, 1889.

Id., *Katechismus der Handflächenkunde: Nach den besten alten Quellen zusammengestellt und bearbeitet*, Berlin: Karl Siegismund, 1898.

Id., *Katechismus der Wahrsagekünste mit besonderer Berücksichtigung der Sterndeutekunst, Handlesekunst und Punktierkunst: Eine kulturhistorische Studie*, Berlin: Karl Siegismund, 1892.

Id., *Die Frauenhand und ihre Bedeutung für die Erforschung des weiblichen Charakters: Eine physiognomische Studie*, Berlin: Karl Siegismund, 1894.

Id., *Die Männerhand und ihre Bedeutung für die Erforschung des männlichen Charakters: Eine physiognomische Studie*, Berlin: Karl Siegismund, 1894.

Id., *Die Kinderhand und deren Bedeutung für Erziehung und Berufswahl: Eine physiognomische Studie*, Berlin: Karl Siegismund, 1894.

Giese, Fritz, *Psychologie der Arbeitshand*, Berlin / Wien: Urban & Schwarzenberg, 1928.

Greiser, Wolfgang G.B., *Chiromantie: Die Handdeutekunst in wissenschaftliche Lichte*, Munich: Linda-Verlag, [1920].

Haft-Pomrock, Yael, *Hands: Aspects of opposition and complementarity in archetypal chirology*, Einsiedeln: Daimon Verlag, 1992.

Hartlieb, Johannes, *Die Kunst chiromantia*, (Ernst Weil, redactie, nawoord), Munich: Verlag der Münchener Drucke, 1923.

Heller, Julius, *Die Krankheiten der Nägel*, Berlin: August Hirschwald, 1900.

Herig, Friedrich, *Menschenhand und Kulturwerden: Einführung in die Manufaktologie*, Weimar: Verlag für Urgeschichte und Menschenforschung, 1928.

Id., *Hand und Maschine*, Halle: Marhold, 1934.

Heron-Allen, Edward, *A manuel of cheirosophy: A complete practical handbook of the twin sciences of cheirognomy and cheiromancy*, (Rosamund Brunel Horsley, illustraties), London: Ward, Lock & Co, 1885.

Hirsch-Hirson, Edgar, *Die praktische Anleitung zur Handlesekunst für jedermann*, Wolfenbüttel: Verlag der Freude, 1928.

Hirsch, A.E., *Chirologie: Hand en karakter*, Amsterdam: Mulder & Co, [1952].

Hoffmann, Ludwig, (redactie), *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1931*, Kempten im Allgäu: Gesellschaft für Bildungs- und Lebensreform, [1930].

Huebner, Friedrich Markus, *Zeichensprache der Seele*, Kampen auf Sylt: Niels Kampmann Verlag, 1933.

Issberner-Haldane, Ernst, zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Jaarsma, Phyllis, zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Jaquin, Noel, *De hand van de mens*, (Miek Janssen, vertaling, nawoord), ’s-Gravenhage: J. Philip Kruseman, [1934].

Jones, Christopher, *History of hand reading*, (meerdere teksten), 1989-1994, URL http://www.johnnyfincham.com/history.

Koelsch, Adolf, *Hände und was sie sagen*, Zürich: Orell Füssli, 1929.

Lomer, Georg, *Die Sprache der Hand: Ein chirosophisches Lehrbuch*, (Hans M. Buhgter, illustraties), Bad Schmiedeberg: F.E. Baumann, 1925.

Id., *Karakter, toekomst en levenslot uit de lijnen van de hand*, (Hans M. Buhgter, illustraties), Bandoeng / Haarlem: Gorter, [1936].

Lucke, Hans W., *Die Handlesekunst: praktisches Lehrbuch mit 146 Abbildungen*, Leipzig: Maximilian Wendel, [1920].

Ludeman Jr., *De astroloog: Volledigste handboek om uit de kaarten iemands toekomst te voorspellen benevens een beklopte verklaring van het handkijken en eene alphabetische lijst voor het uitleggen van droomen*, Rotterdam: Gebroeders Poot, 1898.

Lustig, M., *Die Handlesekunst*, Leipzig: Albert Otto Paul, 1915.

Magda, *Wat de hand zegt*, Den Haag: A.W. Segboer’s Uitgevers-Maatschappij, 1923.

Mangin, Henri, *Die Hand ein Sinnbild des Menschen: Eine Abhandlung über die Chiroskopie*, (Marie-Madeleine Davy, voorwoord; Marcel Pinloche, illustraties; Ursula von Mangoldt, vertaling), Zürich: Rascher Verlag, 1951.

Mangoldt, Ursula von, *Die Hand: Erkenntnis und Deutung ihres Ausdrucks*, Freiburg im Breisgau: Niels Kampmann, 1932.

Id., *Der Kosmos in der Hand: Ein Beitrage zur Signaturenlehre*, Munich Planagg: O.W. Barth, 1934.

Manning, John T., *Digit ratio: A pointer to fertility, behavior, and health*, New Brunswick / New Jersey / London: Rutgers University Press, 2002.

Mant, Ch., *Leerboek der handlijnkunde*, Haarlem: Gebroeders van Staden, 1935.

May, Philippe, *La chiromancie medicinale*, (Philippe Henry Treuchses, vertaling), La Haye: Levijn van Dyck, 1665.

Menhofer, Franzef, *Zeige mir Deine Hand, und ich sage Dir, wer Du bist: Versuch eine Physiognomik der Hand*, Munich: Zeitgeist Verlag, [1926].

Mey, Philip, *Chiromantia medica: Hier is noch by-gevoeght een tractaet van de phisionomia als mede een ander van de teeckenen die op de nagelen der vingeren verschijnen*, (Wim den Hartog et al., voorwoord; M.J. van Lieburg, redactie, nawoord), (facsimile, 'sGraven-Hage: Levyn van Dyck, 1665), Franeker: Van Wijnen, 1996.

Narciß, Georg Adolf, *Es liegt in der Hand: Geheimnisse und Tatsachen,* München: Franz Ehrenwirth Verlag, 1964.

Naval, Margret, *Die Hand als Charakterspiegel: Chirologisches Lehrbuch nach modernen physiologischen Prinzipien*, Weimar: Erich Lichtenstein Verlag, 1922.

Ottinger, H., *Originalsystem der Handlesekunst: Ein praktisches Handbuch zum raschen und leichten Erkennen des Charakters, der Krankheiten und des Schicksals aus den Formen und Linien der Hand*, Leipzig: Max Altmann, 1922.

Papus, *Traité synthétique de chiromancie*, Paris: Carré, 1892.

Parker, Else, *Handboek der handleeskunde*, Amersfoort: P. Dz. Veen, 1936.

Peters, Emil, *Hand und Charakter: Was uns die Hände der Menschen verraten*, Konstanz: Volkskraft-Verlag, 1924.

Planas-Ketty, *Die Hand-Abhandlung über praktische Chiromantie*, (Walter Bergemann, vertaling), Leipzig: Talisverlag, 1921.

Porter, Martin, *Windows of the soul: Physiognomy in European culture 1476-1780*, Oxford: Clarendon Press, 2005.

Praetorius, Johannes, *Ludicrum chiromanticum Praetorii: Seu thesaurus chiromantiae*, Jena / Leipzig: Caspar Freyschmid , 1661.

Ranald, Josef, *How to know people by their hands*, New York: Modern Age Books, 1938.

Rapisarda, Stefano, (redactie), *Manuali medievali di chiromanzia*, (Rosa Maria Piccione, vertaling), Roma: Carocci, 2005.

Raschig, Marianne, *Hand und Personlichkeit: Einfürung in das System der Handlehre* (2 delen), Hamburg: Gebrüder Enoch Verlag, 1931.

Reimann, I.P., *Das bist Du! Wegweiser für Lebensreform, Seelen- und Charakter-Entwicklung (Kopfform-, Schrift-, Hand-, Astrometrie, Traum-, Iris- Siderische Pendel-Diagnostik)*, Halle an der Saale: I.P. Reimann, 1925.

Reissinger, Leo, *Die Hand: Das Programm des Lebens*, Stuttgart: Süddeutsches Verlagshaus, 1929.

Rem, Henri, *Ce que révèle la main: Nouvelle édition*, Paris: Albin Michel, 1934.

Révész, Géza, *De menschelijke hand: Een psychologische studie*, Amsterdam: Noordhollandsche Uitgevers Maatschappij, 1941.

Robinson, A., *The graven palm: A manuel of the science of palmistry*, London: Herbert Jenkins, 1924.

Sabattini, Gino, *Bibliografia di opere antiche e moderne di chiromanzia e sulla chiromanzia: Con notizie biografiche sui principali autori*, Reggio Emilia: Nironi & Prandi, 1946.

Sablonne, Madame, *Het boek der waarzegkunst: Volledige handleiding voor het waarzeggen*, Amsterdam: Cohen Zonen, [1920].

Sassen, Fried, *Charakterdeutung nach Form und Linien der Hand*, Leipzig: Hachmeister & Thal, [1910].

Schmidt, Ferdinand, *Okkulte Magie*, Leipzig: z.u., 1908.

Schrenck-Notzing, Albert von, *Handlesekunst und Wissenschaft* (Okkulte Welt 20), (Dr. S. [Victor Schweizer], nawoord), Pfullingen in Württ: Johannes Baum Verlag, 1931.

Schubert, Harold, *Der Linien der Hand und ihre Deutung: Pragmatischer Wegweiser zur Schicksals- und Charaktererkenntnis*, Berlin: Carl Georgi, [1920].

Sherman, Claire Richtman, (redactie), *Writing on hands: Memory and knowledge in early modern Europe*, Carlisle, PA: The Trout Gallery / Dickinson College, 2001.

Steindamm, Hugo, & Elsbeth Ackermann, *Mysterium Mensch: Eine Einführung in die Psychologie auf Grund der Hand*, Berlin: Berliner Buch- und Zeitschriften-Verlag E.O. Erdmenger & Co, 1938.

St. Hill, Katherine, *Die Handlesekunst, ihre Bedeutung als Charakter- und Schicksalsschlüssel*, (Klara Muche, vertaling), Oranienburg: Wilhelm Möller, [1921].

Surya, G.W., (redactie), *Okkulte Diagnostik und Prognostik* (Okkulte Medizin 5), Berlin-Pankow: Linser-Verlag, 1921.

Suttner, Margarete von, *Die Geheimnisse der Hand: Frei bearbeitet nach Désbarolles 'Les mystères de la main'*, Berlin: Dr. Eysler & Co, 1922.

Sylvia, Madame, *Das Buch der hundert Hände*, Dresden: Wolfgang Jess Verlag, 1931.

Thèbes, Madame A. de, *Het raadsel van de hand: Het levenslot uit lijnen van de hand ontsluierd*, Amsterdam: A.W.M. van Hees, 1913.

Tiede, Ernst, *Die Runen der Hand und ihre Bedeutung: Gemeinverständlicher Lehrgang der Handliniendeutung*, Marienwerder: Verlag von Wendt Groll, 1908.

Un Initié [Papus], *Mystères des sciences occultes*, Paris: La Libraire Illustrée, [1894].

Id., *Premiers elements de chiromancie, renfermant, et une série de leçons didactiques, la chirognomonie, la chiromancie physique et astrologique: Ouvrage precede de la réédition du traité synthétique de chiromancie*, Paris: Charcornac, 1896.

Id., *Comment on lit dans la main: Premiers éléments de chiromancie*, Paris: Paul Ollendorff, 1902.

Ulm, Dora, *Johann Hartliebs Buch aller verbotenen Kunst*, Halle an Saale: Max Niemeyer, 1914.

Ulreich, Alois, *Was steht in deiner Hand? Lehrbuch der Handlesekunst*, Leipzig / Wien / Berlin: Steyrermühl Verlag, [1931].

Unger, Franz, *Die Chiromantie oder Wahrsagekunst aus der Hand*, Wien / Leipzig: Mickl, 1919.

Vaschide, Nicholas, *Essai sur la psychologie de la main*, Paris: Marcel Rivière, 1909.

Vierath, Willy, *Die Handlesekunst und das Wahrsagen aus der Hand*, Oranienburg: F. Koslowsky, 1905.

Voigt, Rolf, *Hände: Eine Sammlung van Handabbildungen grosser Toter und Lebender*, (Kurt Pfister, voorwoord), Hamburg: Gebrüder Enoch Verlag, 1929.

Webster, Richard, *Palm reading for beginners: Find your future in the palm of your hand*, St. Paul, MN: Llewellyn, 2000.

Wefers, Richard, *Die Geheimnisse der Hand: Ein Vortrag von Paul Stoß gehalten in der Theosophischen Gesellschaft in Hamburg*, Bad Schmiedeberg: F.E. Baumann, 1917.

Id., *Die Chiromantie und Paul Stoß: Ein Denkmal dem bedeutendsten Chiromanten der Neuzeit*, Schmiedeberg / Leipzig: F.E. Baumann, 1918.
Wolff, Charlotte, zie ook Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.
Id., *The human hand*, London: Methuen, 1942.
Id., *A psychology of gesture*, (Anne Tennant, vertaling), London: Methuen, 1945.
Id., *The hand in psychological diagnosis*, London: Methuen, 1951.
Wolff, A.K. Helmutt, *Wissenschaftliche Handlese-Kunst und deren praktische, ethische und religiöse Bedeutung: Ein neuer Weg für Jedermann*, Freiburg: Zodiakus Verlag, [1930].

Artikelen

Abracadabra, Professor, 'Lijnen der hand over het algemeen', in: Graaf & Gravin Birimont de Souza, *De geheimen van den nacht door de wetenschap ontsluierd: Droomuitlegging, kaartlegging, handlijnkunde*, Antwerpen: Patria, [1928], 238-257.
A.J.G., 'Boekrecensie. *Noël Jaquin, "De hand van de mens"* uit het Engelsch vertaald door Miek Janssen', *Het Toekomstig Leven* 39(1), 1935, 15-16.
A. v. M., 'Chiromantisches: Der Daumen als Siegel', *Sphinx* 7(40), 1889, 251-252.
Altena, Friedrich, 'Beseelte Hände: Eine psychologische Studie', *Scherl's Magazin* 4(3), 1928, 326-329.
Anoniem [& Ernst Issberner-Haldane], 'Chiromantie', *Eigen Haard* 60(24), 1934, 380-382.
Anoniem, 'Chiromantie im Film', *Psychische Studien* 48(9), 1921, 523.
Anoniem, 'Das "Berliner Tageblatt"', *Psychische Studien* 49(8), 1922, 449.
Anoniem, 'Die Handlesekunst', *Illustriertes Familienblatt: Häuslicher Ratgeber für Oesterreichs Frauen* 41(8), 1935, 5.
Anoniem, 'Die Turma-Film-Gesellschaft', *Neue Kino-Rundschau* 158, 1920, 10.
Anoniem, 'Die Weissagung der Zigeunerin', *Magische Blätter* 2(2), 1921, 53-57.
Anoniem, 'Geef mij uw hand, en…', *Het Leven* 25(3), 1930, 82.
Anoniem, 'Handlijnkunde: Reislijnen en bergen' en 'Handlijnkunde', *De Humorist*, [ca. 1936].
Anoniem, 'Het lot ligt in Uw hand', *Het Leven* 27(40), 1932, 1280-1281.
Anoniem, 'Iets over wetenschappelijke handleeskunde', z.s.u., [ca. 1939], 449-453.
Anoniem, 'Karakterkunde van het dagelijksch leven: De handdruk', *De Nieuwe Mensch* 1(2), 1938, 51-53.
Id., 'Karakter-kenteekens', *De Nieuwe Mensch* 2(5), 1939, 159.
Anoniem, et al., 'Lässt sich Ihr Schicksal deuten? Aus der Physiognomie, aus der Handschrift, aus der Handform und den Handlinien, aus dem Körperbau, aus dem Horoskop und durch Psychometrie', *Scherl's Magazin* 7(1), 1931, 18-32.
Anoniem, 'Schick mir deine Hand', *Die andere Welt* 1(1), 1931, 44.
Id., 'Schick mir deine Hand: Deutungen', *Die andere Welt* 1(2), 1932, 64-68.
Anoniem, 'Vorführung der Union A.G. Wer bist Du?', *Das Kino-Journal* 16(651), 1923, 6.
Anoniem, 'Wat zeggen de sterren mij? Het geheimschrift van noodlot en karakter!', *Het Leven* 27(15), 1932, 468-469.
B. [Johan F.H. Boonacker], 'Over chirologie', in: J.F.H. Boonacker & G.C. Gerrits (redactie), *Wetenschappelijke bladen: Geschiedenis – maatschappelijke belangen – natuurwetenschappen – letterkunde, een bloemlezing uit buitenlandsche tijdschriften* (deel 4), Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1922, 250-251.

Baba Studio, *The fortuneteller of the Golden Lane: Madame de Thebes read cards at Prague Castle but fell afoul of the gestapo*, (blog), 5 juni 2017, URL http://magicbohemia.com/2017/06/05/the-fortuneteller-of-the-golden-lane/.

Bashir, Mir, 'The psychology of the hand', *The Occult Observer* 1(5), 1950, 303-310.

Beamish, Richard, 'The psychonomy of the hand', *Anthropological Review* 3(11), 1865, 346-353.

Ben ley, 'Handlesekunst!', *Zentralblatt für Okkultismus* 15(4), 1921, 173-176.

Bettmann, Siegfried, 'Über Papillarleistenzeichnungen am menschlichen Daumenballen', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 96(3), 1931, 427-452.

Id., 'Über die Vierfingerfurche', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 98(4), 1932, 487-503.

Id., 'Die Papillarleistenzeichnung der Handfläche in ihrer Beziehung zur Händigkeit', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 98(5), 1932, 649-675.

Binet, Alfred, 'Essai sur la chiromancie expérimentale', *L'Année Psychologique* 14(1), 1908, 390-404.

Boe, John, 'In the palm of my hand', in: John Boe, *Life itself: Messiness is next to goddessness and other essays*, Wilmette, IL: Chiron Publications, 1994, 37-45.

Boehm, Fritz, 'Chiromantie', in: Eduard Hoffmann-Krayer & Hans Bächtold-Stäubli (redactie), *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens* (deel 2), Berlin / Leipzig: Walter de Gruyter & Co, 1929/1930, 37-53.

Bottenberg, Heinz, zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Bowden, Jocelyn L., & Penelope A. McNulty, 'Age-related changes in cutaneous sensation in the healthy human hand', *Age (Dordr)* 35(4), 2013, 1077-1089.

Bragdon, Claude, 'The buried wisdom of the ages: A study of hand analysis', *The Southern Israelite* 18(39), 1943, 20, 50.

Brill, Talma, & Saul Stier, 'Hand parameter differences between psychiatric patients and normal controls: A preliminary evaluation', *Israel Journal of Psychiatry* 36(2), 1999, 105-114.

Burnett, Charles S.F., 'The prognostications of the Eadwine psalter', in: Margaret Gibson, T.A. Heslop & Richard W. Pfaff (redactie), *The Eadwine psalter: Text, image, and monastic culture in twelfth-century Canterbury*, London: The Modern Humanities Research Association, 1992, 165-167.

Camden, Carroll, 'Elizabethan chiromancy', *Modern Language Notes* 62(1), 1947, 1-7.

C. Drn., 'Chiromantie: Ein System der Handlesekunst', *Sphinx* 8(44), 1889, 122-123.

Chandu, Jack F., 'Chirologie', *Het mystieke leven* 4(1), 1954, 11.

[Cock, Jos de], 'Persoonlijke kenteekenen (uiterlijk): Wat de handen zeggen', *"Tob Nooit!"* 10(4), 1933, [7-8].

Copenhaver, Brian P., 'A show of hands', in: Sherman, *Writing on hands*, 46-59.

Copenhaver, Brian P., & Claire Richtman Sherman, 'The nomenclature of the hand and the planets', in: Sherman, *Writing on hands*, 210-211.

Id., 'A visual guide to chiromancy and metoposcopy', in: Sherman, *Writing on hands*, 226-228.

Das Institut für Graphologie und Chiromantie, 'Eine praktische Probe der Schrift und Handliniendeutung', *Sphinx* 22(123), 1896, 298-303.

Debrunner, Hugo, zie ook Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Id., 'Der Handabdruck zweier Brüder', *Der Psychologe* 1(5), 1949, 189-194.

Id., 'Begabung und Hemmung im Furchenbild der Hand', *Der Psychologe* 2(4), 1950, 129-137.

Id., 'Der Fußabdruck des Neugeborenen und des Kleinkindes', *Der Psychologe* 3(1), 1951, 29-35.

Id., 'Vergleich zwischen Fuß- und Handabdruck', *Der Psychologe* 3(5), 1951, 183-191.

Id., 'Weibliche und männliche Fußfurchenbildung', *Der Psychologe* 3(7/8), 1951, 272-281.

Id., 'Das Zukunftdeuten aus der Hand', *Neue Wissenschaft* 2(9), 1951, 310-316.
Id., 'Altersbedingte Handlinienänderungen beim männlichen Geschlecht', *Der Psychologe* 4(7/8), 1952, 283-290.
Id., 'Schicksalsweg, Träume und Furchenbild', *Der Psychologe* 5(7/8), 1953, 272-278.
Id., 'Chiromantie und Parapsychologie', *Neue Wissenschaft* 3(13), 1953, 408-409.
Id., 'Spiritismus und Animismus im Spiegel der Hand', *Neue Wissenschaft* 5(11/12), 1955, 346-355.
Debrunner, Ingo M., 'Zur Morphologie der menschlichen Daumenfurche', *Zeitschrift für menschliche Vererbungs- und Konstitutionslehre* 33, 1955, 131-150.
De Witt, David A., 'A scene from Cervantes in the Stadholder's Collection: Lieven's Gypsy fortune-teller', *Oud-Holland* 113(4), 1999, 181-186.
Diebold, Berhard, zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.
Dinsdale, Natalie L., Adam R. Reddon & Peter L. Hurd, 'Sex differences in the relationship between aggressiveness and the strength of handedness in humans', *Laterality* 16(4), 2011, 385-400.
Dith, I.V., 'Hände sprechen Bände', *Revue des Monats* 1(5), 1927, 460-462.
Domany, Yoav, et al., 'Clinical utility of biomarkers of the hand in the diagnosis of schizophrenia', *Psychiatry Research* 260, 2018, 105-110.
Emanuel, M., 'Chiromantische Lehrbriefe: XV. Lektion', *Prana* 2(12), 1911, 372-375.
Finck, Adele von, 'Chirologie und Chiromantie', *Der Querschnitt* 8(6), 1928, 405-409.
Id., 'Rätsel der Hand: Aus dem Tagebuch einer Chiromantin', *Scherl's Magazin* 5(1), 1929, 21-24.
Freimark, Hans, 'Chiromantie und Physiognomik im Lichte theosophischer Weltanschauung', *Zentralblatt für Okkultismus* 2(1), 1908, 17-23.
Id., 'Was die menschliche Hand uns sagt', in: Reinhold Gerling (redactie), *Praktische Menschenkenntniss: Ein Lehrbuch zum Studium menschlicher Charakters, der Anlagen, Neigungen und Fähigkeiten und ihrer Erkenntnis aus äußeren Merkmalen*, Oranienburg: Orania-Verlag, 1911, 81-134.
Freudenberg, Madame, zie ook Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.
Id., '(Suite)', *Revue Panharmonie* 190, april 1982, URL http://www.revue3emillenaire.com/blog/la-chirologie-dapres-julius-spier-par-madame-freudenberg/.
Friedemann, Adolph, 'Handbau und Psychose', *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten* 82(4), 1928, 339-499.
Fürbeth, Frank, 'Das Johannes Hartlieb zugeschriebenen "Buch von der Hand" im Kontext der Chiromantie des Mittelalters', *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 136(4), 2007, 449-479.
G. [J.H. Gunning], 'Chiromantie', *Pniël* 43(2242), 1934, 398-399.
G.B., 'Chiromantische Prophezeiung', *Sphinx* 8(43), 1889, 52.
Gehler, Walter, 'Menschen- und Charakterkunde: Schicksal?', *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 3(1), 1928, 26.
Gernert, Folke, 'La textualización del saber quiromántico: La lectura de la mano en Lope de Vega', in: Cesc Esteve (redactie), *El texto infinito: Tradición y reescritura en la edad media y el renacimiento*, Salamanca: SEMYR, 2014, 559-575.
Giese, Fritz, 'Raschig, Marianne, Hand und Persönlichkeit', *Zeitschrift für pädagogische Psychologie, experimentelle Pädagogik und jugendkundliche Forschung* 32, 1931, 374.
Goedhart, P., 'Boekbespreking: De hand van de(n) mens(ch)', *Grensgebieden* 1(10), 1935, 167-168.
Graaf, Mary de, 'De handen van onze kinderen', *Het Kind* 41(10), 1940, 221-225.
Greenberg, Annie Georgia, 'Meet the real-deals of NYC: Fortune telling', *Refinery29*, 31 oktober 2012, URL http://www.refinery29.com/38614.

Greengagesummer, *Madame de Thèbes (1915): An early Mauritz Stiller movie, long thought lost*, 29 september 2007, URL http://www.imdb.com/user/ur9523738/.

Groome, Francis H., (redactie), 'Bulwer Lytton as a Romany rye', *Gypsy Lore* 3(4), 1892, 219-227.

Grüneberg, Hans, 'Einige Bemerkungen über die Vererbung der Beugefalten der Hohlhand', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 87(3), 1928, 548-550.

Günther-Geffers, Else, 'Hellsehen durch die Hand', *Scherl's Magazin* 4(9), 1928, 1002-1006.

Guo, Zhenhua, et al., 'Palmprint verification using binary orientation co-occurrence vector', *Pattern Recognition Letters* 30(13), 2009, 1219-1227.

Haft-Pomrock, Yael, 'Psyche and soma in chirology: Personality changes in analysis as reflected in the hand', *Spring*, 1974, ca. 183-192.

Id., 'Chirology as self-creating mirror', *Confinia Psychiatria* 21, 1978, 51-57.

Id., 'Number and myth: The archetype in our hands', *Quadrant* 14(2), 1981, 63-84.

Haft-Pomrock, Yael, & Yigal Ginath, 'Differences between schizophrenics and normal controls using chirological (hand) testing', *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 19(1), 1982, 5-22.

Hanussen, Erik Jan, 'Sie können Handlesen: In fünf Minuten Chiromant', *Die andere Welt* 1(2), 1932, 61-64.

H.B., 'Der Daumen und was dazu gehört', *Sphinx* 8(44), 1889, 121-122.

Hecht, A.F., 'Über das Hand- und Fußflächenrelief von Kindern', *Zeitschrift für die Gesamte Experimentelle Medizin* 39, 1923, 56-66.

Heisler, August, zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Hentges, Ernst, 'Madame de Thèbes und Mademoiselle Le Normand' (deel 1-2), *Zentralblatt für Okkultismus* 13(2/3, 3), 1919, 78-86, 103-114.

Id., 'Begründung einer Lichtbildersammlung zur Erforschung der Handlinien und Handformen', *Zentralblatt für Okkultismus* 13(4), 1919, 189-190.

Heron-Allen, Edward, 'Introductory dissertation and argument', in: D'Arpentigny, *The science of the hand*, 29-84.

Id., 'Bibliographia Cheirosophica', in: D'Arpentigny, *The science of the hand*, 421-431.

Hoffmann, Anny, 'Hände und was sie sagen: Eine Plauderei', in: Hoffmann, *Weltrhythmus-Kalender (…) 1931*, 78-82.

Holsboer, W.H., zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Holtzman, Arnold, *Science in the behavioral sciences: An introduction to psychodiagnostic chirology (PDC) in applied psychoanalysis*, 2013, (44 pp.), URL http://pdc.co.il/download.htm, (geraadpleegd op 23 augustus 2015).

[Hübbe-Schleiden, Wilhelm von], 'Chiromantik und Chirognomie, alter Glaube und neues Wissen', *Sphinx* 1(6), 1886, 396-402.

Issberner-Haldane, Ernst, 'Wissenschaftliches Handlesen', *Zentralblatt für Okkultismus* 14(10), 1921, 461-470.

Id., 'Die Warnung vor Gefahren in der Hand', *Zentralblatt für Okkultismus* 14(12), 1921, 548-549.

Id., 'Handform u. Berufseignung', in: Hoffmann & Ebertin, *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1927*, 46-49.

Id., '[Frau Raschig]', *Die Chiromantie* 2(7), 1927, 5.

Id., 'Cheiro', *Die Chiromantie* 2(12), 1927, 5.

Id., 'Wie liest man richtig Hände?', *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 3(5), 1928, 151-153.

Id., 'Berichtigung!', *Die Chiromantie* 3(12), 1928, 72.

*Id., '*Bücherecke', *Die Chiromantie* 2(3), 1926, 5.
Id., 'Die Hand das Programm des Lebens!', *Die Chiromantie* 4(10/11), 1929, 71.
Id., ; 'Über Maria Ney', *Scherl's Magazin* 7(1), 1931, 22, 24.
Id., ., 'Chyromantie: Wann ist die beste Zeit zur Liebe?', *Die andere Welt* 1(1), 1931, 41-43.
Id., 'Wie messe ich in meinen Händen Ereichnisse ab?', *Scherl's Magazin* 7(6), 1931, 556-558.
Jakubietz, R.G., et al., 'The ageing hand: A study to evaluate the chronological ageing process of the hand', *Journal of Plastic, Reconstructive & Aesthetic Surgery* 61(6), 2008, 681-686.
Janssen, Miek, 'Naschrift', in: Jaquin, *De hand van de de mens*, 244-267.
Kahn-Koopman, H., 'Dermatoglyfen en erfelijke afwijkingen', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 116(47), 1972, 2141-2146.
Katz, David, 'Zur Psychophysik der menschlichen Hand: Beiträge zur psychologischen Grundlegung des Werkunterrichts und des Arbeitsschulgedankens' (deel 1-2), *Zeitschrift für Pädagogische Psychologie* 26, 1925, 29-37, 97-104.
K.B., 'Grundsäßlicher Unglaube: Wie es einmal der Chiromantie erging', *Sphinx* 7(37), 1889, 56-57.
Keil, L. von, 'Die Hand und ihre Schwingung als Symbol der Herrscherbestimmung', *Das Wunder* 2, 1928, 30-32.
Kelly, Lynn, *How to fake a palm reading*, Smithonian Channel, 4 december 2014, https://www.youtube.com/watch?v=bOOsBcWETac.
Ketty, Professor, 'Astrologische und chiromantische Aphorismen über die Liebe', *Magische Blätter* 2(9-12), 1921, 266-271, 306-312, 348-352, 370-375.
Kiek, Rob H.J. '"De taal der handen": Een tweegesprek', *AVRO Radio Bode* 11(23), 1938, 14.
Kissling-Valentin, Ellen, 'Ja, die Hände können sprechen: Psychochirologische Steckbriefe bedeutender Menschen', *Scherl's Magazin* 6(4), 1930, 349-359.
Klok, J.A.F., 'Handen en menschen', *Grensgebieden* 2(2, 4-7, 9-11), 1935/1936, 28-30, 56-57, 73-74, 88-89, 113-115, 144-146, 162-163, 178-179.
Id., 'Handen en menschen', *Grensgebieden* 3(1-2, 5-6, 9-10), 1936/1937, 8-10, 24-25, 77-78, 89-90, 148-150, 165-167.
Id., 'De taal van de hand', *Grensgebieden* 3(8), 1937, 130-132.
Komescru, Dura, 'Hände lügen nicht', (B. Scheide-Sanguessa, illustraties), *Der getreue Eckart* 9(12), 1932, 899-903.
Krepenhagen, Ludwig, 'Bruno über Chiromantie und Chirognomie', *Sphinx* 8(46), 1889, 232-234.
Kreusch, Max von, 'Vererben sich Handform und Handlinien?' in: *Ebertin-Kalender: Regulus-Kalender, astrologischer Ratgeber für Stadt und Land für das Jahr 1936,* Görlitz: Regulus-Verlag, 1935, 125-128.
Kühnel, Gottfried, 'Die Konstitutionsform der Hand', *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 141(1), 1932, 98-131.
Laan, Willemijn H. van der, et al., '"Reumatoïde artritis" bij een Surinaamse man: lepra', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 153, 2009, URL https://www.ntvg.nl/artikelen/'reumatoïde-artritis'-bij-een-surinaamse-man-lepra/volledig.
[Landré, Willem], 'Handen van beroemde musici', *Caecilia en De Muziek* 95(10), 1938, 157.
Langner, Fritz, 'Die Wahrheit der Chiromantie', *Zentralblatt für Okkultismus* 18(10), 1925, 478.
Id., 'Die Linien der Hand', *Zentralblatt für Okkultismus* 18(12), 1925, 532-535.
Leitão, Henrique, 'Entering dangerous ground: Jesuits teaching astrology and chiromancy in Lisbon', in: John W. O'Malley et al. (redactie), *The Jesuits II: Cultures, sciences, and the arts, 1540-1773*, Toronto / Buffalo / London: University of Toronto Press, 2006, 371-389.

Levi, Herta R., 'Appendix 2: The hands of the mentally diseased', in: Spier, *The hands of children*, 1955, 167-183.

Lieburg, M.J. van, 'De *Chiromantia medica* (1665) van Philip Mey: Een kennismaking', nawoord in: Mey, *Chiromantia medica*, [1-10].

Liebstoeckl, Hans, 'Das Wesen der Hand', *Die Bühne* 4(138), 1927, 22-23.

Lightflower, Patti, *Jung's model of the psyche to the human hand*, (blog), 1 maart 2013, URL http://www.ireadhands.com/blog/archives/129.

Lilian, G., 'Die sehende Hand', *Zentralblatt für Okkultismus* 16(1), 1922, 35-37.

Löffler, Petra, 'What hands can tell us: From the "speaking" to the "expressive" hand', (Brigitte Pichon & Dorian Rudnytsky, vertaling), in: Ludwig Jäger, Erika Linz & Irmela Schneider (redactie), *Media, culture, and mediality: New insights into the current state of research*, Bielefeld: Transcript Verlag, 2010, 367-389.

Lomer, Georg, 'Vom Wesen der Hand', in: Leo Saltator (redactie), *Prophetischer Kalender für das Jahr deutscher Notwende 1927*, Wolfenbüttel: Verlag der Freude, 1926, 87-90.

Macias, Amanda, 'On the eve of World War II, a palm reader shared his insights into Hitler's behavior and future', *Business Insider*, 31 maart 2015, URL http://www.businessinsider.com/hitlers-palm-reading-2015-3.

Madan, Nidhi, Arun Rathnam & Neeti Bajaj, 'Palmistry: A tool for dental caries prediction!', *Indian Journal of Dental Research* 22(2), 2011, 213-218.

Magg, Manfred, *Handlesen Geschichte*, URL http://www.handreading.eu/index.php/de/handlesen.

Mamlok, Margaret, 'Van – Hands down', *Photoplay* 29(4), 1946, 44-45, 105-108.

Id., 'The inner power', *Photoplay* 30(1), 1946, 56-57, 114-116.

Id., 'Sunshine in her hands', *Photoplay* 30(4), 1947, 43-44, 111-112.

Marcus, Kate, zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Mär-Galittu, 'Das Schaltsystem der menschlichen Hand und seine Phänomenalität', *Zentralblatt für Okkultismus* 18(5), 1924, 225-230.

McCann, Timothy J., 'Edward Heron-Allen and Constance Wilde: A horoscope and two palm-readings', *The Wildean* 47, 2015, 56-64.

Mees, R.A., 'De nagelband bij Polyneuritis arsenicosa', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 80, 1936, 312-314.

Meier, C.A., zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Menser, Margaret A., & S.G. Purvis-Smith, 'Dermatoglyphic defects in children with leukæmia', *The Lancet* 293(7605), 1969, 1076-1078.

Mensvoort, Martijn van, et al., 'IV The hand of Hitler', *Modern hand reading forum*, 24 augustus 2010, URL http://www.modernhandreadingforum.com/t123-iv-the-hand-of-hitler.

Id., '15 jaar hand research projecten', *Hand research*, de http://www.handresearch.nl/handlezen-onderzoek.htm.

Meunier, Raymond, 'N. Vaschide: Essai sur la psychologie de la main', *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 69, 1910, 88-94.

Mommsen, Annamari, zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Nagel, Alexandra, zie Ongepubliceerde en Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Id., 'Vechtstraat 158, Amsterdam', in: Frits Rijksbaron, Esther Shaya & Gert Jan de Vries (redactie), *Joodse Huizen 2: Verhalen over vooroorlogse bewoners*, Amsterdam: Gibbon, 2016, 177-184.

Naval, Margret, 'Hand und Charakter, *Uhu* 1(1), 1924, 85-87, 126-130.

Id., 'Die Hand spricht!', *Die Bühne* 2(27), 1925, 32-33.

Navarre, Joan, 'Oscar Wilde, Edward Heron-Allen, and the palmistry craze of the 1880s', *English Literature in Transition 1880-1920* 54(2), 2011, 174-184.

Oller, Ada, 'Zeige mir deine Hand… Gespräch mit der Chirosophin Frau Anny v. Rogalla', *Wiener Bilder* 38(16), 1933, 25.

Id., 'Linien des Lebens', *Wiener Magazin* 8(1), 1934, 50-53.

Onion, Rebecca, 'Handprints of Hitler, Mussolini, and FDR, analyzed by a palm reader in 1938', *The Vault*, 30 maart 2015, URL http://www.slate.com/blogs/the_vault/2015/03/30/history_of_palm_reading_josef_ranald_s_analysis_of_fdr_hitler_and_mussolini.html.

Ottinger, Ulrich, 'Originalsystem der Handlesekunst', *Zentralblatt für Okkultismus* 5(1-8), 1911-1912, 44-48, 111-116, 166-172, 239-243, 303-308, 362-367, 422-426, 486-491.

Özener, Baris, Peter L. Hurd & Izzet Duyar, 'Inbreeding is associated with lower 2D: 4D digit ratio', *American Journal of Human Biology* 26(2), 2014, 183-188.

Pack, Roger A., 'Aristotle's chiromantic principle and its influence', *Transactions of the American Philological Association* 108, 1978, 121-130.

Id., 'On the Greek chiromantic fragment', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 103, 1972, 367-380.

Peel, William Sydney, 'Chiromantie', *Sphinx* 7(37-39, 42), 1889, 33-35, 96-101, 179-183, 368-372.

Id., 'Chiromantische Praxis: Ein Beispiel', *Sphinx* 8(43), 1889, 16-23.

Penrose, L.S., 'Fingerprints and palmistry', *The Lancet* 301(7814), 1973, 1239-1242.

Peter, Josef, 'Handlesekunst und Wissenschaft', *Psychische Studien* 48(6), 1921, 318-320.

Peters, M., et al., 'Sex-specific finger-length patterns linked to behavioral variables: Consistency across various human populations', *Perceptual and Motor Skills* 94(1), 2002, 171-181.

Pickford, B.W., zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Pinkus, 'Buchbesprechungen: Julius Heller, *Die Krankheiten der Nägel*', *Dermatologische Zeitschrift* 52(2), 1928, 151-152.

Pöch, Hella, 'Über Handlinien', *Mitteilungen Anthropologischen Gesellschaft* [Vienna] 55, 1925, 133-159.

P.R. [Peter Ringger], 'Die mediale Begabung im Furchenbild der Hand', *Neue Wissenschaft* 3(13), 1953, 409-410.

Raalte, Frits van, zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Rapisarda, Stefano, 'Ring on the little finger: Andreas Capellanus and medieval chiromancy', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 69, 2006, 175-191.

Raschig, Marianne, 'Nun wissen Sie es ganz genau…', *Uhu* 7(3), 1930, 86-89, 104, 106.

Regensburger, Reinhold, 'Gypsy fortune-tellers: As a subject of the Italian baroque painters', *Journal of the Gypsy Lore Society* 45(1-2), 1966, 1-6.

Reuter, Hans, 'Die Psychologie der menschlichen Hand in der Photographie', *Agfa-Photoblätter* 5(7), 1929, 261-268.

Rittmeister, John F., 'Über die Affenfurche (Vierfingerfurche) mit besonderer Berücksichtigung der Mikrodegeneration und des Problems des Mongolismus', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 106(2), 1936, 276-314.

R.J.G. [R.J. Goddard], '"Cheiro" over zelfmoord', *Grensgebieden* 3(8), 1937, 134-135.

R.W. [Richard Wefers], 'Antworten auf die Fragen', *Zum Licht* 21(122), 1913, 94-95.

Saintgeorge, Wilhelm von, 'Darwinismus und Chiromantie', *Sphinx* 13(79), 1892, 222-224.

Sav Nemo, 'Okkulte Reisebriefe I: Magische Praktiken, die ich am Wege fand', *Zentralblatt für Okkultismus* 21(11), 1928, 499-501.

Scholem, Gershom, 'Ein Fragment zur Physiognomik und Chiromantik aus der Tradition der spätantiken jüdischen Esoterik', in: *Lieber Amicorum: Studies in honour of professor dr. C.J. Bleeker* (Studies in the History of Religions 17), Leiden: E.J. Brill, 1969, 175-193.

Id., 'Chiromancy (Palmistry)', in: Fred Skolnik & Michael Berenbaum (redactie), *Encyclopedia Judaica* (deel 4), Farmington Hills, MI / Detroit: Thomson Gale / Macmillan Reference, 2007, 652-654.

Schwarz, Georg, zie Gepubliceerde bronnen over JS, niet gerelateerd aan EH.

Schwarz, M., & P. Haußmann, 'Handfurchen und Anatomie: Der Handabdruck von 166 Patienten mit operiertem Karpaltunnelsyndrom', *Anthropologischer Anzeiger* 45(4), 1987, 377-384.

S., Dr. [Victor Schweizer], 'Nachwort der Schriftleitung', in: Von Schrenck-Notzing, *Handlesekunst und Wissenschaft*, 1931, 33-36.

Shamir, Eyal Zvi, et al., 'Do biometric parameters of the hand differentiate schizophrenia from other psychiatric disorders? A comparative evaluation using three mental health modules', *Psychiatry Research* 210(3), 2013, 716-720.

Sherman, Claire Richtman, 'An alphabet of the natural gestures of the hand', in: Sherman, *Writing on hands*, 191-193.

Sidon, Hans, 'Von der Chiromantie zur Chirologie', in: Wilhelm Alt (redactie), *Mächte des Schicksals: Enzyklopädie anthroplogischer Wissenschaften, okkulter Lehren und magischer Künste*, [Wien]: Fürlinger, [1953], 481-520.

Skeptiker, 'Cheirosophie', (Von Hübbe-Schleider, vertaling), *Sphinx* 10(59), 1890, 314-315.

Spreti, Adolf von, 'Chiromantie', *Sphinx* 6(34), 1888, 209-216.

Stahr de Redka, M., 'Mord-, Irrsinn-, Selbstmordzeichen in der Hand', in: Hoffmann, *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1931*, 103-106.

Steindamm, Hugo, & Elsbeth Ackermann, 'Das Herz in der Hand', in: *Ebertin-Kalender 1939: Regulus-Kalender, kosmobiologischer Ratgeber für Stadt und Land*, Görlitz: Regulus Verlag, 1938, 71-75.

Steintel, Reinhard, 'Vergleichende Diagnostik', *Die Chiromantie* 6(4), 1929, 43-46.

Stevens, Cathy A., et al., 'Development of human palmar and digital flexion creases', *The Journal of Pediatrics* 113(1), 1988, 128-132.

Tartaruga, Ubald, 'Handdiagnostiek', *Zentralblatt für Okkultismus* 21(5), 1927, 222-225.

Tenhaeff, W.H.C., 'Chiromantie: Kanttekeningen naar aanleiding van een ontmoeting', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 41(5-6), 1973, 116-127.

Thoma, Dr. [Leopold], 'Lässt sich Hellsehen lernen? Experimenten mit Erik Jan Hanussen', *Scherl's Magazin* 6(8), 1930, 792-795.

Thorndike, Lynn, 'Chiromancy in mediaeval Latin manuscripts', *Speculum* 40(4), 1965, 674-706.

Valentyn, Mees, 'Handen', *Van Houten's Eigen Tijdschrift* 13(9), 1935, 8-9.

Verbov, J., 'I don't fancy cheiromancy', *Journal of the Royal Society of Medicine* (84), 1991, 60.

Viola, 'Astrologie en handleeskunde', *Nederlandsch Tijdschrift voor Moderne Astrologie* 1(1-2), 1906-1907, 26-28, 62-63.

Id., 'Astrologie en handleeskunde', *Urania* 1(2), 1907, 62-64.

Id., 'Astrologie en handleeskunde', *Urania* 2(2), 1908, 58-64.

Vonk Noordegraaf, A., et al., '"Handlezen" als diagnosticum', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 148(2), 2004, 53-56.

Wakely, Helen, *Our identity at our fingertips?*, (blog), 26 november 2009, URL http://blog.wellcomelibrary.org/2009/11/our-identity-at-our-fingertips/.

Warlick, M.E., 'Palmistry as portraiture: Dr. Charlotte Wolff and the surrealists', in: Tessel M. Bauduin, Victoria Ferentinou & Daniel Zamani (redactie), *Surrealism, occultism and politics: In search of the marvellous*, New York: Routledge, 2018, 57-72.

W.D. [Wilhelm Daniel], 'Cheirosophie', *Sphinx* 5(27), 1888, 207-209.

Wimmers, Reinhold, 'Musikerhände', *Zeitschrift für Musik* 105(11), 1938, 1223-1225.

Wolff, Charlotte, 'The form and dermatoglyphs of the hands and feet of certain anthropoid apes', *Proceedings of the Zoological Society of London* 107 (series A), 1937, 347-350.

Id., 'Les principes de la chirologie', in: *L'encyclopédie Française* (8: la Vie Mentale), Paris: Société De Gestion, 1938, 8'585-8'588.

Id., 'A comparative study of the form and dermatoglyphs of the extremities of primates', *Proceedings of the Zoological Society of London* 108 (series A), 1938, 143-161.

Id., 'Character and mentality as related to hand markings', *The British Journal of Medical Psychology* 18, 1941, 364-382.

Id., 'The hand of the mental defective', *British Journal of Medical Psychology* 20, 1944, 147-160.

Id., 'The form and dermatoglyphics of the hands of 115 difficult and high grade boys', *British Journal of Medical Psychology* 21(1), 1947, 38-49.

Id., 'La main et les tendances psycho-biologiques chez l'enfant', *Enfance* 1(5), 1948, 412-417.

Id., 'La main et les facteurs constitutionelles de la déficience mentale et morale', *Enfance* 2(3), 1949, 189-201.

Id., 'Dermatoglyphics in congenital rubella', *The Lancet* 292(7562), 1968, 282.

Wolff, Charlotte, & Henry R. Rollin, 'The hands of Mongolian imbeciles in relation to their three personality groups', *Journal of Mental Science* 88, 1942, 415-418.

Wolff, Lotte, 'Le révélations psychiques de la main', *Minotaure* 6, 1935, 38-44.

Wulff, Wilhelm Th., 'Horoskop und Handlesekunst', in: Hoffmann & Ebertin, *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1927*, 76-84.

Id., 'Die Symbolik der Hand', in: Hoffmann, *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1931*, 83-92.

Würth, Adolf Ludwig, 'Die Entstehung der Beugefurchen der menschlichen Hohlhand', *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 36(2), 1937, 187-214.

Zielesch, Fritz, 'Sagen Ihre Handlinien die Wahrheit?', *Scherl's Magazin* 7(11), 1931, 1004-1009.

Id., 'Sind Sie so, wie Ihre Hand behaupted?', *Scherl's Magazin* 8(2), 1932, 133-138.

Zielesch, Fritz, & Elisabeth M. Zielesch-Gebhard, 'Herr und Frau Zielesch heiraten! Eine Verlobungsreise durch die Beratungsstellen der Chiromantie, Graphologie, Phrenologie und Astrologie zur Feststellung gegenseitiger Ehe-Eignung für den "Uhu" veranstaltet', *Uhu* 3(12), 1927, 64-71.

OVERIG

Boeken

Aberbach, David, *Charisma in politics, religion and the media: Private trauma, public ideals*, Houndsmill / London: MacMillan, 1996.

Aikema, Bernard, *Pietro della Vecchia and the heritage of the renaissance in Venice*, Firenze: Instituto Universitario Olandese die Storia dell'Arte, 1990.

Andreae-Rathenau, Edith, *Selbstverwerklichung: Der Pfad der Furcht-Befreiung* (Neugeist-Bücher 44), (G. von Schulze-Gaevernitz, voorwoord), Pfullingen in Württenberg: Johannes Baum, 1931.

Anoniem, *Constitvtio S.D.N.D. Sixti papæ V. contra exercentes astrologiæ iudiciariæ artem: Et alia quæcunque diuinationum genera, librosque de eis legentes, ac tenentes*, Romæ: Antonij Bladij, 1586.

Arundale, G.S., *Kundalini: Een occulte ervaring*, (M.J. de Bosch Kemper, vertaling), Amsterdam: Theosophische Uitgeversmaatschappij, 1938.

Avalos, Ana, *As above, so below: Astrology and the inquisition in seventeenth-century New Spain*, (dissertatie), Florence: European University Institute Department of History and Civilisation, 2007.

Baselmans, Jan H.C., *Lyndensteyn*, Beetsterzwaag: Cornelia-Stichting, 1986.

Barušs, Imants, & Julia Mossbridge, *Transcendent mind: Rethinking the science of consciousness*, Washington: American Psychological Association, 2017.

Beck-Rzikowsky, Bianca, *Okkulte Erlebnisse* (Tagblatt-Bibliothek Nr. 518/519), Wien: Steyrermühl-Verlag, [1927].

Belinfante, Emmy, *Tine Durieu*, (W. Heskes, illustraties), Amsterdam: Jacob van Camen, [1922].

Berk, Tjeu van den, *In de ban van Jung: Nederlanders ontdekken de analytische psychologie*, Zoetermeer: Meinema, 2014.

Blécourt, Willem de, *Het amazonenleger: Irreguliere genezeressen in Nederland 1850-1930*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.

Böhm, Joseph, *Das scheinbare Geheimnis geistiger und seelischer Fernwirkung im Leben und nach dem Tode: Im Lichte neuer Forschungen besprochen*, Leipzig: Oswald Mutze, 1918.

Bonin, Werner F., *Lexikon der Parapsychologie: Das gesamte Wissen der Parapsychologie und ihrer Grenzgebiete*, Herrsching: Manfred Pawlak Verlagsgesellschaft, 1984.

Bott, Marie-Luise, Volker Bauermeister & Helmut Bischoff (redactie), *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder: Katalogbuch zur Gedenkausstellung städtische Galerie Freiburg*, Freiburg: Städtische Galerie, 1992.

Braak, André van der, *Goeroes en charisma: Het riskante pad van leraar en leerling*, Haarlem: Altamira-Becht, 2006.

Brautigam, Gerda, & Jan Liber, *Het kwaad der waarzeggerij: Reportage aan de zelfkant der samenleving*, (L. Einthoven, voorwoord), Rotterdam: Dagblad Voorwaarts, 1939.

Brosseder, Claudia, *Im Bann der Sterne: Caspar Peucer, Philipp Melanchton und andere Wittenberger Astrologen*, Berlin: Academie Verlag, 2004.

Buckland, Raymond, *The fortune-telling book: The encyclopedia of divination and soothsaying*, Detroit: Invisible Ink, 2004.

Camerarius sr., Joachim, *Commentarius de generibus divinationum, ac graecis latinisque earum vocabulis,* Leipzig: Johann Steinman, 1576.

Cardeña, Etzel, John Palmer & David Marcusson-Clavertz, *Parapsychology: A handbook for the 21st century*, Jefferson, NC: McFarland & Company, 2015.

Carpenter, James C., *First sight: ESP and parapsychology in everyday life*, Lanham, MD / Boulder / New York / Toronto / Plymouth, UK: Rowman & Littlefield, 2012.

Cats, Jacob, *Het Spaens heydinnetje*, (H.J. Vieu-Kuik, inleiding en aantekeningen), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1963.

Cavendish, Richard, (redactie), *Encyclopedia of the unexplained: Magic, occultism and parapsychology*, (J.B. Rhine, consultant voor de parapsychologie), London: Routledge & Kegan Paul, 1974.

Chacornac, Paul, *Éliphas Lévi, rénovateur de l'occultisme en France*, Paris: Chacornac Frères, 1926.

Coppenhagen, J.H., *Anafiem gedoe'iem: Overleden joodse artsen uit Nederland 1940-1945*, (M.J. van Lieburg, redactie, inleiding), Rotterdam: Erasmus Publishing, 2000.

Davies, Owen, *A supernatural war: Magic, divination, and faith during the First World War*, Oxford: Oxford University Press, 2018.

Dawson, Lorne L., *Comprehending cults: The sociology of new religious movements*, Oxford / New York: Oxford University Press, 2006.

Decker, Ronald, Thierry Depaulis & Michael Dummet, *A wicked pack of cards: The origins of the occult tarot*, London: Duckworth, 1996.

DePaul, Michael, & William Ramsey (redactie), *Rethinking intuition: The psychology of intuition and its role in philosophical inquiry*, Lanham / Boulder / New York / Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 1998.

Eamon, William, *Science and the secrets of nature: Books of secrets in medieval and early modern culture*, Princeton: Princeton University Press, 1994.

Eiland, Howard, & Michael W. Jennings, *Walter Benjamin: A critical life*, Cambridge: The Belknap Press, 2014.

Ehrenwald, Jan, *New dimensions of deep analysis*, New York: Arno Press, 1975.

Id., *The ESP experience: A psychiatric validation*, New York: Basic Books, 1978.

Ellenberger, Henri F., *The discovery of the unconscious*, New York: Basic Books, 1970.

Ferrand, Jacques, *De la maladie d'amovr, ov melancholie erotique: Discours curieux qui enseigne à cognoistre l'essence, les causes, les signes, & les remedes de ce mal fantastique*, Paris: Denis Moreav, 1623.

Fuchs, Brigitte, *Frauen und 'Rassenkunde': Ein Beitrag zur Geschichte der anthroplogischen Disziplinen an der Universität Wien (1870-1945)*, (ongepubliceerd manuscript), Wien: Universität Wien, Geisteswissenschaftlichen Fakultät, 1996.

Id., *'Rasse', 'Volk', Geschlecht: Anthropologische Diskurse in Österreich, 1850-1960*, Frankfurt am Main / New York: Campus Verlag, 2003.

Gaarlandt, Jan Geurt (redactie), *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn': Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum*, Amsterdam: Balans, 1989.

Ganz, Mario, *Ernst Bernhard (1896-1965): Un 'maestro scomodo' della psicologia del profondo*, (MA-thesis), Padova: Università di Padova, Facoltà di Psicologia, 2003-2004.

Garrington, Abbie, *Haptic modernism: Touch and the tactile in modernist writing*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.

Goncourt, Edmond, *Journal des Goncourt: Mémoires de la vie littéraire* (deel 2), Paris: G. Chaprentier, 1887.

Goodrick-Clarke, Nicholas, *The occult roots of Nazism: The ariosophists of Austria and Germany 1890-1935*, Wellingborough: The Aquarian Press, 1985.

Gordon, Mel, *Erik Jan Hanussen: Hitler's Jewish clairvoyant*, Los Angeles: Feral House, 2001.

Grässe, Johann Georg Theodor, *Sagenbuch des Preußischen Staats* (deel 1), Berlin: Karl-Maria Guth, 2014.

Greenwell, Bonnie, *Koendalini en transformatie*, (Rudi Jansma, vertaling), Deventer: Ankh-Hermes, 1993.

Hakl, Hans Thomas, *Unknown sources: National socialism and the occult*, (Nicholas Goodrick-Clark, vertaling), Edmonds, WA: Holmes Publishing Group, 2000.

Id., *Eranos: An alternative intellectual history of the twentieth century*, (Christopher McIntosh, vertaling), Montreal / Kingston: McGill-Queen's University Press, 2012.

Hanegraaff, Wouter J., *New Age religion and western culture: Esotericism in the mirror of secular thought*, New York: State University Press of New York Press, 1998.

Id. (redactie), *Dictionary of gnosis & western esotericism*, Leiden / Boston: Brill, 2005.

Hanussen, Erik Jan, *Mein Lebenslinie*, Berlin: Universitas, 1930.

Holland, Merlin, *The Wilde album*, London: Fourth Estate, 1997.

Hübbe-Schleiden, Wilhelm von, *Indisches Tagebuch 1894/1896*, (Norbert Klatt, redactie), Göttingen: Norbert Klatt Verlag, 2009.

Hulspas, Marcel, & Jan Willem Nienhuys, *Tussen waarheid & waanzin: Een encyclopedie der pseudo-wetenschappen*, Breda: De Geus, 2002.

Inglis, Brian, *The paranormal: An encyclopedia of psychic phenomena*, London: Granada, 1985.

Issberner-Haldane, Ernst, *Der Chiromant: Werdegang Erinnerungen von Reisen und aus der Praxis eines Chirosophen, mit Vortragen und Betrachtungen für eine höhere Weltanschauung*, Bad Oldesloe: Uranus Verlag, 1925.

Id., *Arisches Weistum: Aufklärende Abhandlungen über die einzelnen Gebiete der Geisteswissenschaften auf Grund eigener Erfahrungen und Erlebnisse*, Zeulenroda in Thüringen: Bernhard Sporn, 1935.

Jaffé, Aniela, (redactie), *C.G. Jung Bild und Wort*, Olten & Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag, 1977.

Jespersen, Alexandra Wild, *'The seventies meet the twenties': Charlotte Wolff as writer public figure and 'period piece'*, (dissertatie), Auckland: Department of German and Slavonic Studies, School of European Languages and Literatures, University of Auckland, 2013.

Jironet, Karin, *Sufi mysticism into the West: Life and leadership of Hazrat Inayat Khan's brothers 1927-1967*, Leuven: Peeters, 2009.

Jung, Carl Gustav, *The practice of psychotherapy* (Collected Works 16), (Herbert Read, Michael Fordham & Gerhard Adler, redactie; R.F.C. Hull, vertaling), London / New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 1966.

Id., *The collected works of C.G. Jung: Psychiatric studies* (deel 1; Bollingen Series XX), (Gerhard Adler, redactie; R.F. C. Hull, vertaling), Princeton: Princeton University Press, 1975.

Id., *The psychology of kundalini yoga: Notes of the seminar given in 1932 by C.G. Jung*, (Sonu Shamdasani, redactie, voorwoord), Princeton: Princeton University Press, 1996.

Jütte, Daniel, *The age of secrecy: Jews, Christians, and the economy of secrets, 1400-1800*, (Jeremiah Riemer, vertaling), New Haven / London: Yale University Press, 2015.

Kampschuur, Peter, & Ad van Beckhoven, *Spiritualiteit en energie: De kundalini-kwestie*, Rotterdam: Synthese, 2009.

Karels, René B., *Mijn aardse leven vol moeite en strijd: Raden Mas Noto Soeroto, Javaan, dichter, politicus, 1888-1951*, Leiden: KITLV Uitgeverij, 2010.

Kelly, Penny L., *The evolving human: A true story of awakened kundalini*, San Jose / New York: Authors Choice Press, 2001.

Kezich, Tullio, *Federico Fellini: His life and work*, London: I.B. Tauris, 2007.

Kirsch, Thomas B., *The Jungians: A comparative and historical perspective*, London: Routlegde, 2000.

Id., *A Jungian life: A memoir,* Cheyenne, WY: Fisher King Press, 2014.

Kloosterman, Ingrid, *Wetenschap van gene zijde: Geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie*, Amsterdam: Boom, 2017.

Kretschmer, Ernst, *Körperbau und Charakter: Untersugungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten*, Berlin: Julius Springer, 1921.

Id., *Körperbau und Charakter*, (Wolfgang Kretschmer, bewerking), Berlin / Heidelberg / New York: Springer-Verlag, 1977.

Kroon, Andrea A., & Audrey Wagtberg Hansen, *Geheim Den Haag: Vrijmetselaarstempels en andere esoterische gebouwen in Den Haag rond 1900*, Den Haag: Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, 2011.

Kugel, Wilfried, *Hanussen: Die wahre Geschichte des Hermann Steinschneider*, Düsseldorf: Grupello Verlag, 1998.

Kurlander, Eric, *Hitler's monsters: A supernatural history of the Third Reich*, New Haven / London: Yale University Press, 2017.

La Barre, Weston, *Culture in context*, Durham, N.C.: Duke University Press, 1980.

Lans, Jan van der, *Volgelingen van een goeroe: Hedendaagse religieuze bewegingen in Nederland*, Baarn: Ambo, 1981.

Lauryssens, Stan, *Mijn heerlijke nieuwe wereld: Leven en liefdes van Maria Nys Huxley*, Leuven: Van Halewyck, 2001.

Lavater, Johann Caspar, *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe* (deel III), Leipzig / Winterthur, 1777.

Lévi, Éliphas, *Dogme et rituel de la haute magie* (deel 2), Paris: Germer Baillière, 1861.

Lewy, Guenter, *The Nazi persecution of the Gypsies*, New York: Oxford University Press, 2000.

Leydesdorff, Selma, *De mensen en de woorden: Geschiedenis op basis van verhalen*, Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 2004.

Lipschitz, Isaac, *Onbestelbaar: Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolging in Rotterdam*, Laren: Uitgeverij Verbum, 2008.

Lockot, Regine, *Erinneren und durcharbeiten: Zur Geschichte der Psychoanalyse und Psychotherapie im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1985.

Magida, Arthur J., *The Nazi séance: The strange story of the Jewish psychic in Hitler's circle*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Main, Roderick, *Encountering Jung: Jung on synchronicity and the paranormal*, Princeton: Princeton University Press, 1997.

Marxveldt, Cissy van, & Emmy Belinfante-Belinfante, *Confetti!*, (Hans Borrebach, tekeningen), Amersfoort: Valkhoff, 1930.

Mathijsen, Marita, *Naar de letter: Handboek editiewetenschap*, Assen: Van Gorcum, 1997.

McKenna, Neil, *The secret life of Oscar Wilde*, London: Century, 2003.

Micheels, Pauline, *De waarheidszoekster Henriette Boas: Een leven voor de Joodse zaak*, Meppel: Boom, 2016.

Mohr, Albert Richard, *Musikleben in Frankfurt am Main: Ein Beitrag zur Musikgeschichte vom 11. bis zum 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Waldemar Kramer, 1976.

Mund, Rudolf J., *Jörg Lanz v. Liebenfels und der neue Templer Orden: Die Esoterik des Christentums*, Stuttgart: Spieth, 1976.

Mundy, Jennifer, *Surrealism: Desire unbound*, London: Tate Publishing, 2001.

Oakes, Len, *Prophetic charisma: Psychology of revolutionary religious personalities*, (Sara Hamilton-Byrne, voorwoord), New York: Syracuse University Press, 1997.

Osbeck, Lisa M., & Barbara S. Held (redactie), *Rational intuition: Philosophical roots, scientific investigation*, New York: Cambridge University Press, 2014.

Partridge, Christopher, (redactie), *The occult world*, London / New York: Routledge, 2015.

Pollack, Howard, *The ballad of John Latouche: An American lyricist's life and work*, Oxford: Oxford University Press, 2017.

Rosenthal, Ludwig, *Der Hanauer Rabbiner Mosche Tobias ('Raw Mosche Tuvje') Sondheimer (1755-1830) und seine Nachfahren in der ehemaligen Frankfurter Metallfirma von Weltruf Beer, Sondheimer & Co*, Hanau: J.G. Kittsteiner, 1975.

Salis, Jean Rudolph de, *Rainer Maria Rilkes Schweizer Jahre: Ein Beitrag zur Biographie von Rilkes Spätzeit*, Frauenfeld: Verlag Huber & Co, 1952.

Sannella, Lee, *The kundalini experience: Psychosis or transcendence?*, Lower Lake, CA: Integral Publishing, 1992.

Scheffer, Paul, *Alles doet mee aan de werkelijkheid*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2013.

Schenkar, Joan, *Truly Wilde: Unsettling story of Dolly Wilde, Oscar's unusual niece*, London: Virago Press, 2000.

Schermann, Rafael, *Die Schrift lügt nicht! Erlebnisse*, Berlin: Brücken-Verlag, 1929.

Schilder, Aleid, *Spiritueel misbruik: De gevaren van goeroes, paragnosten en sekten*, Baarn: Ten Have, 2009.

Schwarz, Berthold E., *Parent-child telepathy: Five hundred and five possible episodes in a family*, New York: Garrett Publications, 1971.

Id., *Psychic-nexus: Psychic phenomena in psychiatry and everyday life*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1980.

Sherry, Jay, *Carl Gustav Jung: Avant-garde conservative*, (dissertatie), Berlin: Department of Educational Science and Psychology at the Freie Universität Berlin, 2008.

Smelik, Klaas A.D., Ria van den Brandt & Meins G.S. Koetsier (redactie), *Etty Hillesum in perspectief* (Etty Hillesum Studies 4), Gent: Academia Press, 2012.

Smelik, Klaas A.D., et al. (redactie), *Etty Hillesum in relatie* (Etty Hillesum Studies 5), Gent: Academia Press, 2013.

Id., *Etty Hillesum 1914-2014* (Etty Hillesum Studies 6), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2014.

Id., *Etty Hillesum weer thuis in Middelburg* (Etty Hillesum Studies 7), Antwerpen / Apeldoorn: Garant, 2015.

Id., *Etty Hillesum en de contouren van haar tijd* (Etty Hillesum Studies 10), Oud-Turnhout / 's-Hertogenbosch: Gompel & Vsacina, 2018.

Spence, Lewis, *An encyclopaedia of occultism: A compendium of information on the occult sciences, occult personalities, psychic science, magic, demonology, spiritism, mysticism and metaphysics*, New York: University Books, 1960.

Staudenmaier, Peter, *Between occultism and Nazism: Anthroposophy and the politics of race in the Fascist Era*, Leiden / Boston: Brill, 2014.

Steinhardt, Lenore F., *On becoming a Jungian sandplay therapist: The healing spirit of sandplay in nature and in therapy*, London: Jessica Kingsley Publishers, 2013.

Storr, Anthony, *Feet of clay: Saints, sinners, and madmen*, New York: Simon & Schuster, 1997.

Stuckrad, Kocku von, *Geschichte der Astrologie: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München: C.H. Beck, 2007.

Svanberg, Johannes, *Sceniska konstnärer 1866-1888*, Stockholm: Nordisk Familjebok, 1918.

Tenhaeff, W.H.C., *Oorlogsvoorspellingen: Een onderzoek met betrekking tot proscopie in verband met het wereldgebeuren*, Den Haag: H.P. Leopolds Uitgeversmaatschappij, 1948.

Tietke, Mathias, *Yoga im Nationalsozialismus: Konzepte, Kontraste, Konsequenzen*, Kiel: Ludwig, 2011.

Treitel, Corinna, *A science for the soul: Occultism and the genesis of the German modern*, Baltimore / London: The Johns Hopkins University Press, 2004.

Tschiedel, Joachim, *Bernhard Sekles, 1872-1934: Leben und Werk des Frankfurter Komponisten und Pädagogen*, Schneverdingen: Karl Dieter Wagner, 2005.

Tussenbroek, Otto van, *Gebruiks- en siervoorwerpen in het binnenhuis*, Amsterdam: NV Uitgevers-Maatschappij Kosmos, 1933.

Vijselaar, Joost, *De magnetische geest: Het dierlijk magnetisme 1770-1830*, Amsterdam: SUN, 2001.

Vloten, Francisca van, & Joost Bakker (redactie), *Een tere stilte en een sterk geluid: Domburgse dames en Veerse joffers*, Deventer: De Factory, 2009.

Vries, Benjamin W. de, *Of mettle and metal: From court Jews to worldwide industrialists,* Amsterdam: NEHA, 2000.

Warlick, M.E., *Max Ernst and alchemy: A magician in search of myth*, Austin: University of Texas Press, 2001.

Wegener, Franz, *Neu-Vineta: Die Rassesiedlungspläne der Ariosophen für die Halbinseln Darß und Zingst*, Gladbeck: KFVR, 2010.

White, John, (redactie), *Kundalini, evolution and enlightenment*, St. Paul, MN: Paragon House, 1979.

Widmann, Georg Rudolph, *Erstes Theil der Warhafftigen Historie von den grewlichen und abschewlichen Sünden und Lastern, auch von vielen wunderbarlichen und seltzamen ebentheuren: So D. Johannes Faustus, ein weitberuffener Schwartzkünstler und Ertzzäuberer durch seine Schwartzkunst biss an seinen erschrecklichen End hat getrieben*, Hamburg: Hermannie Molleri, 1599.

Wilhelmy, Petra, *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)*, Berlin: Walter de Gruyter, 1989.

Wolffram, Heather, *The stepchildren of science: Psychical research and parapsychology in Germany, c. 1870-1939*, Amsterdam / New York: Rodopi, 2009.

Zander, Helmut, *Anthroposophie in Deutschland: Theosophische Weltanschauung und gesellschaftliche Praxis, 1884-1945*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.

Zimmermann, Elisabeth, *Heinrich Meng (1887-1972): Psychohygiëne und Pädagogik*, (dissertatie), Zürich: Zentralstelle der Studentenschaft, 1994.

Artikelen

Adorno, Theodor W., 'Maria Proelss', in: Bott, Bauermeister & Bischoff, *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder*, 1992, 56-57.

Annus, Amar, 'Divination', in: Robert A. Seal & Kocku von Stuckrad (redactie), *Vocabulary for the study of religion* (deel 1), Leiden / Boston: Brill, 2015, 445-450.

Anoniem, 'De schatgraverij te Zaandam: Madame Sylvia, door "Het Leven" geinterviewd', *Het Leven* 25(20), 1930, 646-647.

Anoniem, 'Ein astrologisches Gesellschaftsspiel', *Zentralblatt für Okkultismus* 5(6), 1911, 380-381.

Anoniem, 'Internationale wissenschaftliche Ausstellung zur Erforschung des Übersinnlichen', *Zentralblatt für Okkultismus* 7(4), 1913, 214.

Anoniem, 'Mittwoch, 8 Juni', *Aufbau* 4(7), 1938, 3.

Anoniem, 'Note de 3e millénaire', 21 april 2010, URL http://www.revue3emillenaire.com/blog/la-chirologie-dapres-julius-spier-par-madame-freudenberg/.

Anoniem, 'Onzichtbare machten', *De Hollandsche Revue* 36, 1931, 832-833.

Anoniem, 'Op zoek naar het goud in den bodem', *Het Leven* 27(25), 1932, 790.

Anoniem, 'Rudolf Grossmann', *Der Querschnitt* 2(2), 1922, 141.

Anoniem, 'Says behavior analyst Maxine Lucille Fiel', *Spin*, juni 2006, 28.

Anoniem, 'Toekomstgeheimen ontsluierd…: Wat een Amsterdamsche somnambule voor 1925 voorspelt', *Het Leven* 18(41), 1924, 1304.

Anoniem, 'Wat 1928 brengen zal! Voorspellingen van de wereldberoemde vrouwelijke fakir Laila Hanoum', *Het Leven* 22(53), 1927, 1690.

Anoniem, '10. Individual differences and personality', *International Journal of Psychology* 27(3-4), 1992, 327-369.

Anoniem, 'Betrugsprozeß Günther-Geffers in Insterburg', *Zeitschrift für Parapsychologie* 2(6), 1927, 366-367.

Anoniem, 'Bij de Berlijnsche profetesse! Een bezoek aan de "Pythia" van Berlijn, de helderziende schatten-ontdekster' (deel 1-4), *Het Leven* 27(17-20), 1932, 533-535, 564-565, 602-603, 634-635.

Anoniem, 'De schatgraverij te Zaandam: Madame Sylvia, door "Het Leven" geinterviewd', *Het Leven* 25(20), 1930, 646-647.

Anoniem, ['Müller, K.J.'], *Neue Metaphysische Rundschau* 3(4, 5), 1900, 148, 178.

Anoniem, 'Rudolf Grossmann', *Der Querschnitt* 2(2), 1922, 141.

Anoniem, 'Wat 1928 brengen zal! Voorspellingen van de wereldberoemde vrouwelijke fakir Laila Hanoum', *Het Leven* 22(53), 1927, 1690.

Anoniem, 'Welt und Stadt', *Wiener Salonblatt* 62(4), 1931, 1-6.

Asprem, Egil, 'The Society of Psychical Research', in: Partridge, *The occult world*, 2015, 266-274.

Auerbach, S.M., 'Jews in the German metal trade', *Leo Baeck Institute Yearbook* 10(1), 1965.

Aviva, Lori, 'Jung at heart', *Haaretz.com*, 28 januari 2005, URL http://www.haaretz.com/jung-at-heart-1.148506.

Bash, K.W., 'Adolph Friedemann 1902-1981', *Journal of Personality Assessment* 46(1), 1982, 111-112.

Bauer, Eberhard, 'Criticism and controversy in parapsychology: An overview', *European Journal of Parapsychology* 5(2), 1984, 141-166.

Benzenhöfer, Udo, & Urs Leo Gantenbein, 'Paracelsus', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 2005, 922-931.

Bishop, Paul, 'On the history of analytical psychology: C.G. Jung and the Rascher Verlag', *Seminar* 34(4), 1998, 364-387.

Blécourt, Willem de, 'Specialistes in geluk: Waarzegsters in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel in de 19e en het begin van de 20e eeuw', *Etnofoor* 2(2), 1989, 71-90.

Id., *Trading in luck: Fortune tellers in the Dutch metropoles, late nineteenth to early twentieth century*, (ongepubliceerd essay), 2011, URL http://www.historicalanthropologist.eu/publication/trading-in-luck.

Boeren, John, *Foster children are part of my family history*, (blog), 16 juli 2015, URL http://theindepth-genealogist.com/foster-children-are-part-of-my-family-history/.

Bott, Marie-Luise, 'Nachlaßverwaltung eigener Art', in: Bott, Bauermeister & Bischoff, *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder*, 1992, 29-34.

Bragagnolo, Manuela, 'Divination, physiognomy and religion in late renaissance Italy: "Natural physiognomy" (Fisionomia Naturale) by Giovanni Ingegneri (†)', (paper), University of London, 26-28 juni 2014, URL https://www.academia.edu/7590243/Divination_Physiognomy_and_Religion_in_Late_Renaissance_Italy_Natural_Physiognomy_Fisionomia_Naturale_by_Giovanni_Ingegneri_1600.

Brandt, Ria van den, 'Etty Hillesum en haar "katholieke vereerders": Een pleidooi voor een meer kritische benadering van een bijzonder document', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in facetten*, 2003, 57-75.

Brennan, Toni, & Peter Hegarty, 'Charlotte Wolff and lesbian history: Reconfiguring liminality in exile', *Journal of Lesbian Studies* 14(4), 2010, 338-358.

Capuano, Peter J., 'Handling the perceptual politics of identity in *Great Expectations'*, *Dicken's Quarterly* 27(3), 2010, 185-208.

Cardeña, Etzel, 'The experimental evidence for parapsychological phenomena: A review', *American Psychologist* 73(5), 2018, 663-677.

Carotenudo, Aldo, 'Fellini and Jungism (1)', (Joan Tambureno, vertaling), *European Journal of Psychoanalysis* 14, winter-voorjaar 2002, URL http://www.psychomedia.it/jep/number14/carotenuto.htm.

Charmasson, Thérèse, 'Divinatory arts', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 2005, 313-319.

Chesson, Wilfred Hugh, 'A reminiscence of 1898', in: E.H. Mikhail (redactie), *Oscar Wilde: Interviews and Recollections* (deel 2), London / Basingstoke: Macmillan Press, 1979, 374-382.

Coops, W., 'Wondergraphologie', *Grensgebieden* 1(5), 1934, 72-74.

Crawfurd, John, 'On the origin of the Gypsies', *Transactions of the Ethnological Society of London* 3, 1865, 25-36.

Desai, Yogi Amrith, 'Kundalini yoga through shaktipat', in: White, *Kundalini, evolution and enlightenment*, 1979, 69-75.

Detloff, Wayne K., 'Psychological type in relation to archetype', in: Mary Ann Mattoon (redactie), *Zurich 1995: Open questions in analytical psychology*', Einsiedeln: Daimon, 1997, 197-208.

Dickson, D.H., & I.W. Kelly, 'The "Barnum effect", in personality assessment: A review of the literature', *Psychological Reports* 57, 1985, 367-382.

Dietrich, F., 'Ernst Issberner-Haldane: Zur Neuausgabe seiner Werke', *Mensch und Schicksal* 5(2), 1951, 7-9.

Djurdjevic, Gordan, 'The Great Beast as a tantric hero: The role of yoga and tantra in Aleister Crowley's magick', in: Henrik Bogdan & Martin P. Starr (redactie), *Aleister Crowley and western esotericism*, Oxford: Oxford University Press, 2012, 107-140.

Dreifuss, Gustav, 'Individuation under extreme conditions', *The San Francisco Jung Institute Library Journal* 10(4), 1992, 59-64.

Erba-Tissot, Hélène, 'Introduzione', in: Ernst Bernhard, *Mitobiografia*, (Hélène Erba-Tissot, redactie, voorwoord; Gabriella Bemporad, vertaling), Milan: Adelphi Edizioni, 2007, xix-xliv.

Fidora, Alexander, 'Divination and scientific prediction: The epistemology of prognostic sciences in medieval Europe', *Early Science and Medicine* 18(6), 2013, 517-535.

Forshaw, Peter J., 'The occult Middle Ages', in: Partridge, *The occult world*, 2015, 34-48.

Gaskell, Ivan, 'Transformations of Cervantes's "La gitanilla" in Dutch art', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 45, 1982, 263-270.

Glahn, A. Frank, 'Offentliche Aufforderung an Herrn Ißberner-Haldane in Berlin', *Astrale Warte* 5(3), 1929, 87.

Id., 'Entgegnung auf die Erklärung von W.Th. Wulff', *Ariosophie* 4(11), 1929, 326-327.

Grassi, Marcella, *Ernst Bernhard: Prospettive della cura*, 2010, URL http://www.laboratoriomappe.org/documenti/biblio/GRASSI_Bernhard.pdf.

Greasley, Pete, 'Is evaluating complementary and alternative medicine equivalent to evaluating the absurd?', *Evaluation & the Health Professions* 33(2), 2010, 127-139.

G.W., 'Julius Stinde's okkultistische Bibliothek', *Psychische Studien* 32(12), 1905, 740-742.

Hammer, Olav, 'Jungism', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 2005, 653-655.

Hanegraaff, Wouter J., 'The notion of "occult sciences" in the wake of the Enlightenment', in: Monika Neugebauer-Wölk, Renko Geffarth & Markus Meumann (redactie), *Aufklärung und Esoterik: Wege in die Moderne* (Hallesche Beiträg zur Europäischen Aufklärung 50), Berlin / Boston: Walter de Gruyter, 2013, 73-95.

Hanou, André, *Een fantastische piskijker (1761)*, (blog), 4 september 2008, URL http://www.herkauwer.wordpress.com.

Hartog, Jan de, 'De vogel van de dageraad', voorwoord in: Johan C.P. Alberts, *Feestelijke ondergang: Leven en werk van Johan C.P. Alberts*, (Jan de Hartog, samensteller), Amsterdam / Brussel: Elsevier, 1950, 7-51.

Heisler, August, 'Rohe Apfeltage bei Durchfällen im Kindesalter und bei Erwachsenen', *Acta Paediatrica* 11, 1930, 379-380.

Himmele, Adolf, 'Lill Erik Hafgren: Mensch und Werk', *Zeitschrift für Musik* 107(2), 1940, 81-82.

Hodgkinson, Gerard P., Janice Langan-Fox & Eugene Sadler-Smith, 'Intuition: A fundamental bridging construct in the behavioral sciences', *British Journal of Psychology* 99(1), 2008, 1-27.

Hoff, A., 'Gedenktage: Heinz Bottenberg †', *Hippokrates* 21(21), 1950, 646.

Hofstra, S., 'De nieuwere religieuze bewegingen in ons land', *Mensch en Maatschappij* 3(7), 1927, 519-543.

Horst, Steven, 'Notions of intuition in the cognitive science of religion', *The Monist* 96(2), 2013, 377-398.

House, Richard, '"Psychopathology", "psychosis" and the kundalini: Post-modern perspectives on unusual subjective experience', in: Isabel Clarke (redactie), *Psychosis and spirituality: Consolidating the new paradigm*, Chichester, West Sussex: Wiley InterScience, 2010, 89-97.

Holsboer, W.H., 'Psychologische techniek', *Grensgebieden* 1(7), 1934, 111-112.

Id. 'Psychologische techniek II: "Medialiteit" en handschrift trance', *Grensgebieden* 1(9), 1935, 147-149.

Horst, D.J.H. ter, 'Mr. Franciscus Lievens Kersteman: Een bio-bibliografisch onderzoek', *Het boek, Nieuwe Reeks* 23(2), 1936, 289-323.

Hürlimann, Gertrud I., 'Vorwort', in: Rudolf Engelhardt, *Das Wissen von der Hand: Handlesekunst als Wissenschaft*, München: Heinrich Hugenduebel Verlag, 1987, [i].

Hyman, Ray, '"Cold reading": How to convince strangers that you know all about them', in: Ray Hyman, *The elusive quarry: A scientific appraisal of psychical research*, Buffalo, NY: Prometheus Books, 1989, 402-419.

Id., 'The psychic reading', in: Hyman, *The elusive quarry*, 424-436.

Jacob, Ralf, 'Der Tanzgeschichte ein Gesicht gegeben: Der Porträtgemälde von Marie Louise und Friedrich Wilhem Rocco – eine bedeutende Schenkung für der Stadtarchiv Halle', in: Ralf Jacob et al. (redactie), *Jahrbuch für hallische Stadtgeschichte 2013*, Halle Saale: Verlag Janos Stekovics, 2013, 68-85.

Jacoby, Marianne, 'Memories of Hans Jacoby', *The Graphologist* 10(2), 1992, 45-58.

Janssen, Miek, 'Verborgen krachten in den mensch?', *Het toekomstig leven* 28(3), 1934, 42-44.

Jaschke, Willy K., 'Die freigesprochene Hellseherin: Der Hellseherprozeß zu Insterburg', *Das Wunder* 3, 1929, 94-95.

Karstens, Bart, 'De mens in zijn totaliteit: De antropologische benadering in het werk van Lammert van der Horst (1893-1978)', *Studium* 3, 2010, 115-129.

Kirsch, Thomas B., 'Jungian diaspora', *The Psychoanalytic Review* 89(5), 2002, 715-720.

Klaus, Alfred, 'Mme Sylvias Prophezeiungen für das Jahr 1930', *Zentralblatt für Okkultismus* 23(9), 1930, 393-395.

Klingshirn, William E., 'Isidore of Seville's taxonomy of magicians and diviners', *Traditio* 58, 2003, 59-90.

Koning, Johan, (redactie), 'Karakterschets Emmy Belinfante-Belinfante', *De Hollandsche Revue* 31(16), 1926, 656-662.

Kramer, Wim, 'Prof. dr. E.A. Greven, de eerste hoogleraar parapsychologie', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 73(1), 2006, 14-24.

Křížová, Markéta, 'Julius Nestler and the "Nestler Collection" in the Náprstek Museum: Nationalism, occultism and entrepeneurship in the making of Americanist archeology in Central Europe', *Annals of the Náprstek Museum* 37(2), 2016, 17-32.

Kronberg, Erik, 'Propheten der Gegenwart', *Wiener Magazin* 7(6), 1933, 81-85.

Lanz von Liebenfels, Jorge, 'Ernst Issberner-Haldane: Eine ariomantische Studie', *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 3(5), 1928, 145-150.

Lassange, François, 'Le prophète assassiné: La vie et la mort d'Éric Jan Hanussen, devin, juif et nazi', *Vu* 8(278), 1933, 1063-1064.

Laurant, Jean-Pierre, 'Lévi, Éliphas', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 2005, 689-692.

Lauter, Werner, 'Rudolf Engelhardt: Ein verdienstvoller Heimatforscher', *Binger Annalen, Menschen der Heimat* 9, 1975, 23-24, URL http://www.heimatfreund.juergen-koerner.de/htm/aa_fre.htm.

Louchakova, Olga, & Arielle S. Warner, 'Via kundalini: Psychosomatic excursions in transpersonal psychology', *The Humanistic Psychologist* 31(2-3), 2003, 115-158.

Lufityanto, Galang, Chris Donkin & Joel Pearson, 'Measuring intuition: Nonconscious emotional information boosts decision accuracy and confidence', *Psychological Science* 27(5), 2016, 622-634.

Macrae, C. Neil, Galen V. Bodenhausen & Guglielmo Calvini, 'Contexts of cryptomnesia: May the source be with you', *Social Cognition* 17(3), 1999, 273-297.

Maillard, Christine, 'Jung, Carl Gustav', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 2005, 648-653.

Marcus, Käte, 'Creative woman', *The International Women's News* 25(5), 1931, 68.

Id., 'Campaign against Hitler party', *The International Women's News* 25(6), 1931, 83.

Marcus, Kate, 'Early childhood experiences remembered by adult analysands', *Journal of Analytical Psychology* 10(2), 1965, 163-172 (herdrukt als 'Childhood dreams and experiences: Intimations of the future', *Psychological Perspectives* 3(2), 1972, 135-147, en in *Psychological Perspectives* 48(2), 2005, 261-273).

Id., 'The stranger in women's dreams', in: Hilde Kirsch (redactie), *The well-tended tree: Essays into the spirit of our time*, New York: G.P. Putman's Sons, 1971, 204-219.

Id., 'Separation dreams', *Psychological Perspectives: A Quarterly Journal of Jungian Thought* 2(1), 1971, 11-24.

Meckel, Christoph, 'Salut und chapeau', in: Bott, Bauermeister & Bischoff, *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder*, 1992, 14.

Meheust, Bertrand, 'Animal magnetism / Mesmerism', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 2005, 75-82.

Morriën, Joop, 'Visscher, Johannes', in *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (deel 1), 1986, 139-140, URL http://hdl.handle.net/10622/49784528-824A-4E17-A9E3-30A3B84835A2.

Nado, Jennifer, 'Why intuition?', *Philosophy and Phenomenological Research* 89(1), 2014, 15-41.

Nagel, Alexandra, 'Rafael Schermann, psychografoloog, getest en bediscussieerd door parapsychologen', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 73(2), 2006, 8-13.

Id., 'Aron Izak Kropveld (1881-1932), huisarts in Amsterdam en pleitbezorger van rein leven', in: Bob Van Hee & Cornelis van Tilburg (redactie), *Heel-meesters: Befaamde artsen en figuren uit de*

geschiedenis van de geneeskunde (Cahiers Geschiedenis van de Geneeskunde en Gezondheidszorg 2), Antwerpen: Garant, 2014, 63-72.

Id., 'Nicolaas Maesstraat 137-II, Amsterdam', in: Frits Rijksbaron, Esther Shaya & Gert Jan de Vries (redactie), *Joodse Huizen 5: Verhalen over vooroorlogse bewoners*, Amsterdam: Gibbon, 2019, 108-113.

Oechsner, Frederick, 'From *This is the enemy*', in: Timothy W. Ryback, *Hitler's private library: The books that shaped his life*, New York: Alfred A. Knopf, 2008, 235-239.

Oord, Gerrit Van, 'Italiaans enthousiasme: Het dagboek van Etty Hillesum in Italië', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in facetten*, 2003, 110-127.

Orr, Douglas W., 'Virginia Woolf and psychoanalysis', *International Review of Psycho-Analysis* 16, 1989, 151-161.

Paepcke, Lotte, 'Die pure Kunst: Weg über ein Seil', in: Bott, Bauermeister & Bischoff, *Hanni Rocco Schaukästen und Bilder*, 1992, 9-10.

Penney-Snatager, Leonie, *Memories of a holocaust survivor in the Netherlands*, (typoscript), 8 september 2012, URL http://www.leoniepenney.org.

Pilard, Nathalie, 'C.G. Jung and intuition: From the mindscape of the paranormal to the heart of psychology', *Journal of Analytical Psychology* 63(1), 2018, 65-84.

Portnoy, Eddy, '"I swear on the Mezuzah that I am a Brahmin!" More pre-war Jewish psychics', *Guilt & Pleasure* 3, 2006, 61-67.

R., Th. [Theo J.J. Ram], 'De horoskoop van Mad. de Thèbes', *Urania* 11(5), 1917, 160-162.

Reddingius, R.A., 'Berichte über Spontanphänomene: Eine Betrachtung über Todesprophezeiungen', *Zeitschrift für Parapsychologie* 1(6), 1926, 519-527.

Reichstein, Herbert, 'Erklärung von Wilh. Th.H. Wulff', *Ariosophie* 4(9), 1929, 261-263.

Id., 'Wie sich ein "Genie" bekannt macht', *Ariosophie: Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 5(6/7), 1930, 162-164.

Reinhard, Artur, 'Der Musiker Lill Erik Hafgren: Ein Porträt aus dem Pfälzer Musikleben', *Pfalz und Pfälzer* 2(2), 1951, 6.

S., [- van], 'G.S. Arundale. Kundaline [sic]', *Urania* 33(5/6), 1939, 128.

Schermann, Rafael, 'Der Graphologe prüft einen Richtersprüch: Eine Ehe-Analyse', *Uhu* 4(5), 1928, 50-53.

Id., 'Eignen Sie sich zum Ehe? Ihre Handschrift gibt Auskunft!', *Scherl's Magazin* 6(4), 1930, 361-364.

Scholem, Gershom, 'Erich Neumann', *Mitteillungsblatt: Wochenzeitung des Irgun Olej Merkas Europa* 28(47), 1960, 4.

Schönthan, Franz Hans von, 'Graphologe und Hellseher: Das Phänomen Schermann', *Der Querschnitt* 7(3), 1927, 167-174.

Schulz, Hans Ulrich, 'Giese, Fritz', in: *Neue Deutsche Biographie* (deel 6), 1964, 378-379.

Schwidder, W., & J. Zauner, 'Gottfried Kühnel †', *Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychoanalyse* 14, 1968, 301-303.

Scotton, Bruce W., 'The contribution of C.G. Jung to transpersonal psychiatry', in: Bruce W. Scotton, Allan B. Chinen & John R. Battista, *Textbook of transpersonal psychiatry and psychology*, New York: Basic Books, 1996, 39-51.

Seeling, Otto, 'Die Hellseherin Günther-Geffers', *Zeitschrift für Parapsychologie* 5(3), 1930, 203-205.

Shamdasani, Sonu, 'Introduction: Jung's journey to the East', in: Jung, *The psychology of kundalini yoga*, xvii-xxxviii.

[Simon, Marie, Heinrich Lewy & Hans Jacoby], 'Drei Handschriften – dreifach gedeutet', *Das Leben* 10(2), 1932, 42-47.

Sindbad, 'Meine seltsamen Erlebnisse mit Rafael Schermann', *Zentralblatt für Okkultismus* 13(6), 1919, 250-253.

Skadeland, Dean R., 'Bruno Klopfer: A Rorschach pioneer', *Journal of Personality Assessment* 50(3), 1986, 358-361.

Skinner, John, 'Obituary: Baroness Vera von der Heydt', *Independent*, 22 november 1996, URL https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-baroness-vera-von-der-heydt-1353602.html.

Smelik, Klaas A.D., 'Waarom een Etty Hillesums Onderzoekscentrum in Gent?', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in discours*, 2011, 145-148.

Id., 'Romantiek aan de IJssel: De eerste ontmoeting tussen Etty Hillesum en Klaas Smelik senior', in: Smelik, Van den Brandt & Coetsier, *Etty Hillesum in perspectief*, 2012, 49-60.

Id., 'De houding van Etty Hillesum tegenover de vervolging van haar volk', in: Smelik et al., *Etty Hillesum in relatie*, 2013, 17-42.

Sommer, Andreas, 'Normalizing the supernormal: The formation of the "Gesellschaft für Psychologische Forschung" ("Society for Psychological Research"), c. 1886-1890', *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 49(1), 2013, 18-44.

Id., 'Psychical research in the history and philosophy of science: An introduction and review', *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 48, 2014, 38-45.

Sorge, Giovanni, 'Jungs Präsidentschaft in der internationalen allgemeinen ärztlichen Gesellschaft für Psychotherapie: Neue Erkenntnisse', *Analytische Psychologie* 43(2), 2012, 153-181.

Staudenmaier, Peter, 'Esoteric alternatives in Imperial Germany: Science, spirit, and the modern occult revival', in: Monica Black & Eric Kurlander, *Revisiting the 'Nazi occult': Histories, realities, legacies*, Rochester / New York: Camden House, 2015, 23-41.

Steane, J.B., 'Hafgren, Lilly', in: Laura W. Macy (redactie), *The Grove book of opera singers*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 212-213.

Stemmler, Horst, 'Rückblicke auf eine Freundschaft: Theodor W. Adorno und sein Lehrer Reinhold Zickel', in: Stefan Müller-Doohm (redactie), *Adorno-Portraits: Erinnerungen von Zeitgenossen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2007, 175-210.

Strube, Julian, 'Nazism and the occult', in: Partridge, *The occult world*, 2015, 336-347.

Id., 'Occultist identity formations between theosophy and socialism in *fin-de-siècle* France', *Numen* 64, 2017, 568-595.

Taves, Ann, 'The power of the paranormal (and extraordinary)', *History of Religions* 53(2), 2013, 205-211.

Taylor, Aaron C., 'A possible early reference to the Gypsies in Spain prior to 1420: Ms. 940 of the Trivulziana Library in Milan, Italy', *Romani Studies* 26(1), 2016, 79-86.

Taylor, Steve, 'Energy and awakening: A psycho-sexual interpretation of kundalini awakening', *The Journal of Transpersonal Psychology* 47(2), 2015, 219-241.

Tenhaeff, W.H.C., 'Paragnosie en "Einfuehlen"', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 5, 1932-1933, 192-294, 213-219.

Id., 'Beschouwingen over mediums en mediumschap', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 8, 1935-1936, 1-29.

Thèbes, Madame de, 'Uit *Confidences et prophéties* de Me de Thèbes', *Urania* 8(5), 1914, 224-225.

Timmermans, Marian, 'Aantekeningen bij enkele astrologische aanwijzingen', in: A.G. Weiler (redactie), *Chronologie, astrologie en gezondheid in een handschrift van een zestiende-eeuwse Haagse non* (Middeleeuwse Studies 4), Nijmegen: Centrum voor Middeleeuwse Studies, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989, 85-101.

Tower Project, *A family of phrenologists*, (blog), 11 december 2011, URL https://vl203.wordpress.com/2011/12/16/a-family-of-phrenologists.

Underdown, James, *Skeptic toolbox interview with James Alcock, Lindsay Beyerstein and Ray Hyman*, (video-opname), Eugene, OR, 11 augustus 2012, URL https://www.youtube.com/watch?v=PUdZ48inJ1g (deel 1) en https://www.youtube.com/watch?v=cY4gdx-rPQY (deel 2).

Vinken, P.J., & E. de Jong, 'De boosaardigheid van Hals' regenten en regentessen', *Oud Holland* 78(1/2), 1963, 1-26.

Visser, M.J., 'De Haagse boekhandel 1900-1960', in: H.M. Mensonides (redactie), *Jaarboek van de Vereniging 'Die Haghe'*, 's-Gravenhage: Vereniging Die Haghe, 1962, 1-142.

Waardt, Hans de, '"Dat sy die vrouwen lieff hebben": Magische middelen om mensen te manipuleren (1500-1800)', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 30(4-5), 1998, 196-214.

Id., 'Het taaie voortleven der demonen: De onttovering van de geneeskunde als impuls voor irreguliere geneeswijzen', in: Amanda Kluveld et al. (redactie), *Genezen: Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra*, Amsterdam: Pallas Publications, 2005, 139-148.

Id., 'L. van der Horst: De mens centraal', in: A.B. Flipse (redactie), *Verder kijken: Honderdvijfendertig jaar Vrije Universiteit Amsterdam in de samenleving*, Amsterdam: VU University Press, 2016, 91-98.

Wallis, Roy, 'Charisma and explanation', in Eileen Barker, James A. Beckford & Karel Dobbelaere (redactie), *Secularization, rationalism and sectarianism: Essays in honour of Bryan R. Wilson*, Oxford: Clarendon Press, 1993, 167-179.

Walser, Alissa, 'Die Höri, Kolonie der Dichter, Zuflucht der Maler, Winkel für Träumer', *Merian* 48(7), 1995, 60-65.

Weintraub, Stanley, '"The Hibernian School": Oscar Wilde and Bernard Shaw', *Shaw* 13, 1993, 25-49.

Weygandt, Wilhelm, 'Der Okkultismus, seine Grundlagen und Gefahren', *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 166(1), 1939, 453-496.

Wiener, Leo, 'Gypsies as fortune-tellers and as blacksmiths', *Journal of the Gypsy Lore Society* 3, 1909, 4-17.

Wolffram, Heather, 'The criminological construction of female mediumship in early twentieth-century Germany', *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural* 5(2), 2017, 337-359.

Wulff, Wilhelm Th., 'Gegenerklärung auf die Entgegnung von Herrn A.F. Glahn', *Ariosophie* 4(11), 1929, 327.

Zander, Helmut, 'Johannes Maria Verweyen (1883-1945) als Theosoph', *Gaesdoncker Blätter* N.S. (7), 2005, 37-70.

Ziegler, Joseph, 'Philosophers and physicians on the scientific validity of Latin physiognomy, 1200-1500', *Early Science and Medicine* 12, 2007, 285-312.

Zuccolin, Gabriella, 'The *Speculum phisionomie* by Michele Savonarola', in: Alessandro Musco et al. (redactie), *Universality of reason: Plurality of philosophies* (XII Congresso Internatiozionale di Filosofia Medievale, Palermo, 17-22 settembre 2007, volume II.2), Palermo: Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, 2012, 873-886.

Zweig, Paul, 'Shaktipat', in: White, *Kundalini, evolution and enlightenment*, 1979, 172-183.

SUMMARY

The Psychochirologist Julius Spier
and the Art of Reading Hands During the Interbellum

The subject of this thesis is Julius Spier (1887–1942), a German Jew and hand-reader. Both Spier and hand-reading have been neglected subjects of academic scrutiny. Consequently, many opinions about Spier and his profession are merely based upon assumptions instead of facts.

Julius Spier plays a vital role in the life of Etty Hillesum (1914–1943), a Dutch Jewish diarist. When a selection of Hillesum's notes was published in 1981, this book, translated into English as *An Interrupted Life* (1983), became an instant success. Since then Spier is known as the hand-reader, therapist, friend, and lover of Hillesum, setting this young woman on her path of personal growth. As a pupil of Carl Gustav Jung (1875–1961), Spier practiced a form of hand-reading that was influenced by the Swiss psychiatrist. Spier called his method 'psychochirology'.

Over the years many have studied Hillesum's work. In these studies Spier is usually acknowledged for helping Hillesum to overcome many of her neurotic problems, but is otherwise ignored. As a result, there are no answers to questions such as: what did psychochirology exactly involve? What was Spier's relationship with Jung? How did Spier relate to fellow hand-readers? Who were his students in Germany? Did any of his students continue to read hands? What happened to psychochirology after Spier passed away? Aided by uncovering a variety of new sources, this thesis provides answers to these questions. It sheds light on Julius Spier and on hand-reading as a phenomenon in western society. Moreover, this thesis enhances our understanding of Etty Hillesum.

After the introduction (chapter 1), and an extended portrayal of the image of Julius Spier having come to life since the publication of *An Interrupted Life* (chapter 2), chapter 3 describes in detail Spier's hand-reading method. The basic supposition of hand-reading is the existence of connections between features of a hand and that person's talents, personality traits, health issues, and fate. A hand-reader is supposed to identify hand-features, and to know what these imply. The handbooks of hand-readers are filled with information describing such features (the shape of the hand in general, its fingers, the thumb, nails, and the lines and mounts on its inner surface) and the meanings ascribed to them. For a hand-reader, every hand-feature is in principle a nugget of information about the owner of that hand.

In this respect, Spier's hand-reading method – as laid down in his book *The Hands of Children: An Introduction into Psycho-Chirology* (1944) – is no different. Spier described numerous hand-features and assigned meaning to each one of them. However, Spier did something else as well: he incorporated Jungian ideas into his explanatory repertoire and principally parted from forecasting someone's future. During hand-reading sessions, Spier was able to 'diagnose'

a person's actual mental and physical state, and his 'potential' state. By comparing the right and left hand, he identified the aspects in someone's life which were blocking or inhibiting this person to live according to his full potential. With this knowledge Spier offered insights into that person's psyche, and offered advice on how to overcome private struggles. Spier's psychochirology aimed at leading to the unfoldment of a person's natural core being. To forecast events might inhibit such personal development.

The psychochirological method is illustrated by the report of Etty Hillesum's hand-analysis that was prepared on 3 February 1941, when Hillesum came to Spier's course as a subject of study. This report comes to no less than eighty five statements, hence eighty five hand-features correlating to eighty five aspects about Hillesum's being. The order of these statements reflects the procedure that Spier and his students followed during a hand-reading session. They observed the hands from three positions. First the client had to plant his elbows steadily on the table, the hands loosely pointing towards the ceiling. In the second position, the hands had to be put flat on the table, the palms facing downwards. For the third position, the client was requested to turn his hands 180 degrees, so the palms became visible. The report also shows that the statements have either a distinct or blurred description-interpretation connection. It's distinct when after the description follows a colon and interpretation; it is blurred when the interpretation is embedded in the description, or vice versa. Nevertheless, by following this procedure, Spier was able to sketch a surprisingly detailed, and rather accurate psychological portrait of Hillesum.

The main problem, according to Spier's diagnosis of Hillesum, was Hillesum's natural tendency to think more than to feel. Due to a positive father bonding (and a father being very rational) and a negative mother bonding (with an emotional, intuitive type of mother), this tendency had led Hillesum to an even stronger habit of overruling her feelings. Many of her health issues had their roots in her underdeveloped awareness of her inner life. Still, so Spier stated, Hillesum would be able to overcome her problems if she would consciously begin to pay attention to her inner life. Writing, for which Spier clearly saw her talent, would enable her to do so. As Hillesum's dairy notes show, several of the issues Spier had pointed out to her became themes in her private notes.

Chapter 4 explains that hand-reading is not as unambiguous as it may seem. Quite a bit more is involved than the identification of hand-features and their interpretations. Hand-reading is like a *Gestalt* with at least seven different aspects: verbal communication, intuition, (supposed) extra sensory perception, cold reading, cryptomnesia, Barnum statements, and *rapport*. These terms are used by parapsychologists in relation to the interactions that take place between a therapist, or psychic, and a client, or a mentalist and his audience.

All seven aspects can be distinguished in Spier's hand-reading practice. Spier posed questions during a reading (verbal communication), and tried to impress a client with a particular opening sentence to gain the client's trust (Barnum statements). As an experienced hand-reader, it may have occurred to Spier to have seen something in the hands, whereas in fact it may not have been triggered by hand-features, but by the simple fact that he had forgotten to have heard or seen something of the client (cryptomnesia). Spier must also have noticed a

client's physical appearance, and gleaned reactions to his statements (cold reading). Furthermore, he claimed to rely on his intuition and his 'sixth sense'. All these aspects may have led to *rapport*, the extra-ordinary sensitivity between, for example, a therapist and a client, a doctor and a patient, a parent and a child, that could lead to anomalous phenomena.

The notion of a 'sixth sense' (the paranormal) is a sensitive subject among academics. Yet within the setting of the hand-reading practice, it is impossible to ignore, especially since it is addressed by Spier and several other hand-readers of his time. Either with or without the existence of the paranormal, hand-reading remains a mysterious practice. Many correlations between hand-features and their ascribed meanings lack a physiological causal explanation.

Chapter 4 also addresses Spier's charisma and his claim to have magnetic (healing) powers. These aspects played a role in his interactions with Etty Hillesum, Leonie Snatager (1918–2013) and others. Both concepts are addressed in this study. Nonetheless, they are very complex and in need of further academic research – research that goes beyond the scope of this thesis.

The chapters 5 to 7 elaborate on Spier's life in Frankfurt am Main, Berlin, and Amsterdam respectively. Born as the fifth son in a financially difficult time, Julius was an unwelcomed child by his mother. He had a severe illness at the age of sixteen which left his hearing impaired. Despite his partial deafness, Spier aspired to a career as an opera-singer. An unrealizable dream, Spier remained at the metal trading company, where he had begun to work at the age of fourteen and had developed into an all-round, respected employee. In the autumn of 1917, Spier married and became the father of two children. Among his closest friends were the pianist, conductor and composer Lill-Erik Hafgren (1881–1959), the pianist Maria Proelss (1890–1962), the violinist Hanni Rocco (1896–1990), and the teacher and writer Reinhold Zickel (1885–1953). Spier and his wife participated in the free-spirited chamber music community initiated by Proelss and Rocco.

Unhappy with his work and career, Spier decided around 1926 to enroll in a psychoanalytical learning course by Jung in Zurich. While in Zurich, Spier's habit of reading hands surfaced. He had been practicing it as a hobby since 1905. Jung and other physicians set up a handful of small experiments to test Spier's ability to diagnose patients. Very impressed with the outcome, Jung advised Spier to open a practice as hand-reader in Berlin, and suggested he contacted Edith Andreae-Rathenau (1883–1951) to introduce him and his work to the high society of Berlin.

As soon as Spier and his family were settled in their new hometown, success followed. Journalists compared the psychochirologist Julius Spier to the psychographologist Rafael Schermann (1879–1945). (At the time, Schermann was a well-known clairvoyant reader of hand-writings.) Many people, including those with a medical background, showed interest in Spier's hand-reading method. His star remained on the rise until Hitler came to power and like all German Jews, Spier's freedom became restrained. Wanting to leave the country, he sought out opportunities abroad, but only as late as February 1939 he was able to migrate to the Netherlands. In the meantime, marriage problems had led to a painful divorce.

Once settled in Amsterdam, Spier set down to write the manuscript of what was to become the official introduction to his psychochirology. In the late summer of 1939, he proposed to his former pupil Hertha Levi (1916–2014). Within a year, he had attracted a few new and very dedicated students, who also became close friends. The inner circle of this group, of which Etty Hillesum came last, called themselves the 'Spier-club'. For each 'member' Spier was a friend, teacher, and therapist in one, as is illustrated by the accounts of Liesl Levi-Wolfsky (1910–1997), Dicky de Jonge (1918–), and Hillesum herself. From this multifaceted position, Spier agreed in April 1942 to have his own hands analyzed by his most devoted students. The report of this event shows how Spier was teased, and how he effortlessly switched between being a teacher and a friend.

Those of the (extended) Spier-club members who lived long enough to see the publication of Hillesum's diaries, remembered Spier as a charismatic, intuitive hand-reader and dear friend, who had the innate ability to help individuals overcome inner struggles. Spier, they claimed, was very serious about his work, had a zest for life, yet was also somewhat idle and naïve, especially when it came to women. Spier loved women – although not to the extent that many have come to believe through Hillesum's diaries.

Spier died of cancer on the 15th of September 1942. About forty people attended his funeral. There were many flowers, nice words, music and a critical note, while, according to one of the speakers, he had been a man with 'ordinary human characteristics'.

The next three chapters elaborate on the history of hand-reading in Europe, and the hand-reading milieus in which Spier participated. Chapter 8 sketches the long tradition of hand-reading in Europe by highlighting its major works and a few influential hand-readers. The oldest traces of the practice of 'chiromancy', as it was then called, go back to the twelfth century. Chiromancy was considered a divination technique. The Church objected to such techniques. Supposedly, the information diviners obtained wasn't necessarily divine: it could stem from demons. Consequently, divination believed to be a dangerous practice. Yet throughout history there have always been arguments deviating from this way of thinking. In the Renaissance, for instance, many considered chiromancy, physiognomy and astrology as useful and 'natural' practices.

A genuine interest into the art of chiromancy arose after the early fifteenth century when the Romani people entered Europe. More men and women began to read hands and forecast someone's future. Some used hand-reading, however, as a means to distract a 'client' so he could be robbed of money or jewelry. The fraud and deceit, and the gullibility of the people led to negative *imago* that nowadays is still attached to hand-reading.

Towards the end of the eighteenth century chiromancy had gone into decline, not necessarily as a practice among people, but as a 'science'. Interest was sparked again when the French captain Stanislav D'Arpentigny (1791–1861) published *La Chirognomonie* (1843). D'Arpentigny innovated the art of reading hands through the creation of a human typology based upon the shape of the hands. Next came the French painter and hand-reader Adolphe Desbarrolles (1801–1886). In his book *Les Mystères de la Main* (1859), Desbarrolles presented several

hand-analyses. The novelty of these analyses is that they consist of a chirognomic part (the analysis of the hand shape) and a chiromantic part (the interpretation of features in the palm of the hand). The first was related to the person's character, the second led to telling the fortune of the subject.

Further interest in the art of reading hands was fueled by the emergence in London of a lodge of the Theosophical Society (this lodge was founded in 1878), the Society for Psychical Research (founded in 1882), and the Hermetic Brotherhood of the Golden Dawn (founded in 1887). The old practice of reading hands, renewed through the works of D'Arpentigny and Desbarrolles, began to be named chirology (or chirosophy). This was the overarching name for what became considered to be the art's two branches: chirognomy and chiromancy. Important for the professionalization of the art was the foundation in 1889 of the Cheirological Society in London.

Chapter 9 is devoted to the phenomenon of hand-reading during the first four decades of the twentieth century in Germany. During those years new books and articles about hand-reading were published. In Hamburg and Berlin, people began to give lectures and demonstrations about hand-reading. People's interest in hands increased even more from 1920 onwards. More publications came to light, as did three movies. Besides, not only occultists and laymen studied hands, a variety of academics developed research that was related to hand-reading and progressive hand-readers began to incorporate ideas of the psychology of Freud and Jung. Just like astrology and hand-writing, hand-reading became a practice to learn about oneself. It was a vital element of 'German occultism'.

A handful of hand-readers stood out: Ernst Issberner-Haldane (1886–1966), Max von Kreusch (1892–after 1935), Margret Naval (ca. 1892–after 1951), Marianne Raschig-Körner (1874–ca. 1939), and Madame Sylvia (1882–1949), all living in Berlin. Julius Spier entered this scene in the fall of 1929 and immediately stood out even more. With his letters of recommendation from Jung and other physicians, he was in a category of his own, believed to practice an academic form of hand-reading.

In some ways these hand-readers helped to alter the negative *imago* of hand-reading for the better. This process was countered by those who weren't sincere and were, often rightfully so, accused of fraud and trickery. There were also major differences among hand-readers themselves. For instance, Spier was critical towards hand-readers who foretold the future. Issberner-Haldane criticized fellow hand-readers except when they, just like him, adhered to the ideology of ariosophy. As an ariosophist Issberner-Haldane believed in the supremacy of the Aryan race. With that belief, he was an embodiment of German occultism but quite the opposite of Spier, who through the incorporation of Jungian psychology secularized hand-reading.

Hand-reading in the Netherlands, presented in chapter 10, was embedded in a much less intellectual climate when compared to Germany. Mainly sooth-saying women practiced it; reading hands was one of the techniques they used. (Appendix 4 portrays fifty men and women who between 1900 and 1945 in the Netherlands operated for some time as a hand-reader. All except five advertised in newspapers to offer their expertise.) Hand-reading was

also viewed as a fun pastime, especially for young men and women in search of a spouse. The French ladies Madame de Thèbes (Annette Savary, 1844–1916) and Madame Fraya (Valentine Dencausse, 1871–1954) were famous with the public as clairvoyant hand-readers.

The perception of hand-reading in the Netherlands changed slightly during the 1930s when several new and serious books about hand-reading came out, and a few hand-readers began to present themselves as chirologists instead of palmists. Spier contributed to this change in the perception of hand-reading. He travelled to the Netherlands in 1934, to give lectures about his psychochirology and to offer private consultations. Over the following three years, he returned to do the same. The public definitely picked up on his ideas.

In the changing perception of hand-reading The Hague, traditionally the hometown of 'occult Holland', stood out. For instance, the hand-readers Willem Holsboer (1900–ca. 1945), Miek Janssen (1890–1953) and Else Parker (1877–after 1955) lived and worked there for at least a while. The most ambitious hand-reader was Philip Meerloo (1908–1942). He had opened his practice in Amsterdam in 1937 and intended to write a book illustrated with handprints of famous persons of his time. Similar to Spier, Meerloo's project didn't come to fruition due to him being a Jew, being arrested and, presumably, murdered.

Chapters 11 and 12 highlight the influence of Spier's psychochirology. Of all his students in Germany, Switzerland and the Netherlands at least ten practiced hand-reading professionnally. Some were Jews and Jungians, or related to Jungians, and had been able to leave Germany in time. Julie Neumann-Blumenfeld (1905–1985; the wife of Jung's major follower Erich Neumann, 1905–1960), and her friend Katya Klopfer-Seltzer (1906–2006) became influential hand-readers in Tel-Aviv. Dr. Ernst Bernhard (1896–1965) became the founder of the Jung Club in Rome. Bernhard used hand-analysis in his private practice. Dr. Kate Marcus (1892–1979) was one of the founding members of the Jung Club in Los Angeles, and also continued to analyze hands. After the war, Annamarie Mommsen-Hoffmann (1903–2000) became a psycho(chiro)logist in Berlin. Margret Mamlok-Stern (1879–1953) worked as a hand-reader in New York, Elisabeth Engers-Jansma (1896–1982) did so in Amsterdam. Spier's most outstanding student was Charlotte Wolff (1897–1986). Wolff, who had fled first to Paris and then London, published four books about her study of hands and a dozen of her articles were accepted by academic journals.

The sources traced indicate that these hand-readers, just like Spier, were intuitively gifted. It is through them, in combination with the publication of Spier's book (published posthumously in 1944, and reprinted in 1955, 1972, and more), that Spier's name as a psychochirologist has stayed alive among hand-readers. Hence, Spier's message to use hand-reading to help people 'to become who they are' and to not predict the future was passed onto the next generations. Therefore, it is fair to say that Spier is an important link in transforming hand-reading from a fortune-telling practice to a technique to help someone to gain insight in his own psyche. Quite a few hand-readers, however, have acknowledged Spier merely because of Jung's foreword. Jung has given the book a weight of importance that hand-readers, unaware of their own rich history, still seem to need in order to validate their profession.

The conclusion of this thesis is that the current image of Julius Spier is largely influenced by Hillesum's portrayal of him in her diary notes. This image is also biased as a result of the negative connotations that hand-reading has as a pseudoscience.

During his life Julius Spier was considered a charismatic, very talented, intuitive hand-reader, who practiced a 'scientific' form of hand-reading and who sincerely tried to help people to blossom in accordance to their core nature. This, after all, was the purpose of psychochirology. Due to his highly developed sensitivity, Spier may have been more aware than others of the existential tensions in society and the dangers to which Jews, including himself, were exposed. These war conditions led to the creation of the Spier-club, and contributed to Spier developing into a spiritual teacher whose ideas nowadays resemble those of the New Age movement.

Register van persoonsnamen

Aberbach, David *90*, *97*
Abboné *244*
Abracadabra, Professor 237, 238
Abramovitch, Henry *279*
Abrel (?), *de heer* *127*, *235*
Ackermann, Elsbeth *203*, 271, 272-274, 291
Adels, Hans *203*
Adema, Ecoline *257*
Adler, Alfred 33, 55, 57, 112, 310
Adorno, Theodor W. 109, 110, *139*
Ahrendt, Berthold *112*, *119*, *233*
Aikema, Bernard *174*
Aite, Paolo 280-281
A.J.G. *238*
Akkeringa-Kromme, Naatje 244
Albert, Eugen d' 120
Albert van België, koning 219
Alberts, Joh. C.P. 259-260, 270, 350-351
Alexander III, tsaar *207*
Alewyn, Richard W. afb. 8
Al-Ghazali *178*
Allyson, June *283*
Alo *218*
Altena, Friedrich *203*
Altman, Nathaniel *78*, *307*
Amalia, Mejuffrouw 351
Ammers, Antonie van *352*
Ammers-Küller, Jo van 351-352
Anderson, Vincent W. *284*
Andreae, Johann Valentin *114*
Andreae, Fritz *114*
Andreae-Rathenau, Edith 114-115, *120*, *206*, 211, *212*, 244, 319
Andresen, Anne *106*, *129*
Andriessen, Marie 333
Andriessen, Joost 333
Annita 270
Annus, Amar *162*
Ansingh, Lizzy *263*
Antonia, Mejuffrouw zie Fengler-Jopse, Thona
Aristoteles 118, 159, 163, 168
Arkel, Julius van *86*, *112*, *122*, *256*
Arpentigny, Casimir S. d' 159, *161*, 177-180, 182, 183, 184, 193, *196*, 199, 219
Ashmole, Elias *167*
Arundale, George S. *99*
Asprem, Egil *80*, *83*, *184*
Auerbach, S.M. *108*
Aumale, hertog van 242, *243*
Aurich, R. *202*
Avalos, Ana *164*, *165*, *171*, *172*, *173*, *178*
Aviva, Lori *279*, *302*
A.Z., Mejuffrouw 365

Baar, Josef 331
Baar-Stromek, Juli *331*
Baba Studio *381*
Baehr, Alice *106*
Baehr, Lucie *106*
Bajaj, Neeti *78*
Bakker, Joost *253*, *364*
Bali, R.S. *79*
Balthus 274, 276
Barnum, Phineas T. 86
Barbirolli, John *283*
Barušs, Imants *80*, *81*
Baselmans, Jan H.C. *140*
Bash, K.W. *195*
Bashir, Mir *276*, 289, 306
Bath, Adelard van 169
Bauer, Eberhard *233*
Baum, Vicki *283*
Baur, Susan *13*, 25-26, *316*
Baynes, Peter 130
Beamish, Richard *178*, 183
Beauharnais, Joséphine de 369
Beckett, Thomas 168
Beckhoven, Ad van *98*
Beck Rzikowsky-von Lazarini, Bianca zie Sylvia, Madame
Bedford, Sybille *276*
Beek-de Haan, Setske zie Marxveldt, Cissy van
Beer, Berta *203*, 235
Beer, Lena C. de 250-251, 262
Belinfante-Belinfante, Emmy *241*, *263*
Bellamy, Edward 383
Belot, Jean *180*
Bendien, Johannes *13*
Benham, William G. *173*, 187-188, 219, *220*, 261, 283, *295*
Benjamin, Dora *274*
Benjamin, Walter 109, 111, *274*

Benkhar, Maxime *202*
Ben ley *204*
Benner, Johan B. 358
Benzenhöfer, Udo *175*
Bergengruen, Werner 110
Berger, Erna 126
Berger, Martin 207
Berger, W. *288*
Berk, Marjan *296*
Berk, Tjeu van den *15*
Berlage, G. *271*
Bern, Vera *112*, *119*, *195*, *232*, *341*
Bernard, Jean *242*
Bernhard, Ernst 123, 129, 271, 280-281, 282, *284*, 308
Berthé, Mevrouw 352-353
Besant, Annie *114*, 187
Bets 334
Bettman, Siegfried 195, *232*, 320
Bhagwan Shree Rajneesh *89*, *96*
Bhaktivedanta Swami Prabhupada, A.C. *89*
Biedema-Rosko 353
Bienewitz-Bongers, Gera zie Bongers, Gera
Bilt, Cornelis L. van der *286*
Binet, Alfred 85, *189*, 190-191, 195, *202*, 320
Bingemer, Maria C.L. *14*
Bishop, Paul *132*, *133*
Blécourt, Willem de *244*, *246*, 254, 354-355, *357*, *366*, *368*, *374*, 379, *380*, *382*
Boas, Henriëtte 24, 25
Boasson-Poelstra, Wiep 27, 270
Bodenhausen, Galen V. *84*
Boe, John *15*, *286*, *302*
Boehm, Fritz *160*, *166*, *193*, *223*
Boeke, Candia 334
Boeke, Daniel 334
Boeke, Emma 334
Boeke, Julia 334
Boeke, Kees *140*, 334
Boeke, Theodora 334
Boelan, Louise 354
Boelan, Mata 256, 353-354
Boelan, Poeng 354
Boeren, John *375*
Bogaard, Annie C. *160*, 309-310
Böhm, Joseph *214*
Boncompagni Ludovisi, B. *283*
Bongers, Gera 27, 28, 32, 33, 70, 90, 93, 103, 141, 143, *149*, 150, 155, 330
Bonin, Werner F. *307*
Bood, Mozes 360
Boonacker, Johan F.H. *192*
Borel, Henri *99*
Borgman, Johan 253
Bos, Lex 333
Bos-Everts, Lien 128, *156*, 333
Bosmans, Henriëtte *263*
Bott, Marie-Luise *109*
Bott-Bodenhausen, Manfred *205*
Bottenberg, Heinz 120, *233*
Bowden, Jocelyn L. *79*
Braak, André van der 89-91, 96-97
Bragagnolo, Manuela *165*
Bragard, Louise Hélène Autard de 179
Bragdon, Claude 282, 283, *284*
Brampton-Arrhenius, Oliver *173*, *202*
Brand, Anton 22
Brand, Cornelia zie Adema, Ecoline
Brandt, Ria van den 2, *24*, *25*, *39*, *72*, 74, *91*, *94*, *95*, *138*, *141*, *142*, *143*, *150*, *181*
Brautigam, Gerda *241*, 379-380
Brennan, Toni *277*
Breton, André *275*
Brill, Talma *78*, 303, *311*
Brink, Yvonne van den zie Veldhuis, Margie
Broekhuysen, Willy 324
Brosseder, Claudia 173, *174*
Brouns-Wewerinke, Door *142*
Bruijn, Hermanus M. de *240*
Bruijn-Hickmann, Erika W.H. 384
Bruin, Gijsbert J. de 354, 355
Bruin-Léon, Helena H. de 245, 354-355
Brun, Alphonse *109*
Buchner, Eberhard 201
Buckland, Raymond *160*, *193*
Buijten, Hendrik Jan van 353
Buijten-Graavendaal, Jansje C. van 353
Bulwer Lytton, Edward G. *200*
Burg-Blanken, Helena G. van der *271*
Burnett, Charles *160*, *163*, *164*, *168*, *169*
Busse, *Frau* *224*
Busse, Hans *108*
Busse-Spier, Ruth *24*, *48*, *65*, *91*, *93*, *103*, *105*, *106*, *107*, *108*, *110*, 112, *119*, *120*, 121-122, 124, 125, *126*, 127, 128, *131*, *224*, 230, *235*, *286*, 287, 291, 318, 386, afb. 9
Buytendijk, F.J.J. *241*

Cabochon *242*
Calvé, Emma 242, *243*

Calvini, Guglielmo *84*
Camden, Carroll *160*, *167*
Camerarius, Joachim *173-174*
Campbell, Edward D. *161*
Canter, Bernard *245*, 356-357
Capuano, Peter J. *183*
Caravaggio *166*
Cardeña, Etzel *80*
Carotenudo, Aldo *280*
Carpenter, James C. *80*, *87*
Carus, Carl Gustav 118, 159, 179, *196*, *204*
Cats, Jacob *166*
Cavendish, Richard *307*
Ceasar, Julius 159
Cervantes, Miguel de *166*
C.H. *109*, *139*
Chacornac, Paul *180*
Chancel, Jules 242, *243*
Chandu, Jack *161*, 265, 289, *307*, 309-310
Chaplin, Charles 219
Charmasson, Thérèse *160*, *162*, *163*, *164*, 165, *169*, *172*
Cheiro *112*, *184*, 187, 197, 204, 211, 227, 237, 249, 261, 365
Chesson, Wilfred H. *184*
Chouler-Bienewitz, Annette *293*
Churchill, Winston 219
Cicero, Marcus Tullius 159, 162
Ciocki, Johann 213-214, afb. 25
C.L. *194*
Clinge Doorenbos, Hens *263*
Cock, Jos de *247*
Cocles 171, 172
Coetsier, Meins G.S. *12*, *13*
Cohen, Andrew 89, 96, 97
Colorni, Abramo 174
Compton, Vera 304
Conge Kleyn, Rodolphe G.A.C. le 364
Conge Kleyn-Janssen, Miek le zie Janssen, Miek
Constant, Alphonse Louis zie Lévi, Éliphas
Coolen, Antoon *263*
Coops, W. *115*
Copenhaver, Brian P. *160*, *168*, *172*, *176*
Cordes-Deeg, Betty *337*
Corpier, Herbert *241*
Costa, Denise de 13, *72*, 74-75, *150*, *270*, *324*
Craig, A.R. *191*
Craig, Hardin *160*, *168*
Crawfurd, John *166*
Creizenach, Anna *105*
Creizenach, Michael *105*
Creizenach, Theodor *105*
Croo, Maurice H. du *241*
Croom *207*
Crowley, Aleister *98*
Cumberland, Stuart zie Garner, Charles
Curie, Marie 220
Curvan, Caroline Ranald *219*
Czepl, Theodor zie Dietrich, F.

Dale, J.B. 237
Dalí, Gala *275*, afb. 36
Dalí, Salvador *275*
Damaso, Algonda 356-357
Damier, Honoré-Victorin afb. 18
Daniel, Wilhelm *185*
Daniels, Mary *304*
Datta, Narendranath zie Vivekananda
Davids, Louis 362
Davies, Owen *84*
Day, Harvey *276*, 282, *283*, *306*
Dawson, Lorne L. *90*
Debrunner, Hugo *79*, *84*, *188*, *271*, 300-301, 303, 304
Debrunner, Ingo M. *79*
Decker, Ronald *166*, *369*
Defresne, August *263*
Degering-Wehrmann *203*
De Laender, Bart *160*
Della Porta, Giovanni B. 165, *173*, 175, *178*, 204
Dencausse, Valentine zie Fraya, Madame
DePaul, Michael R. *82*
Depaulis, Thierry *166-167*, *369*
Derain, André *275*
Desai, Yogi Amrith *98*
Desbarrolles, Adolphe 159, *177*, 179-183, 184, 188, 189, *191*, 193, 197, 199, 204, 222, 237, *295*, 426, afb. 17-18
Desbarrolles-Pasquier, Clémentine *179*, 180-181
Descormiers, George C.M. zie Phaneg, G.
Des Pres, Terrence *28*, *292*
Detloff, Wayne K. 285, 300, 302, 305
De Witt, David A. *166*
Diakonova, Elena I. zie Dalí, Gala
Dickson, D.H. *86*
Diebold, Bernhard 109-110, *111*, 116, *119*, *232*, 233, 301
Diederichs, Gebroeders 240, afb. 33
Diepstraten, Johan *21*
Dietrich, F. *222*, *228*, *230*, *235*

Dietrich, Marlene 219, 380
Dijkhuis, Siemy *14*
Dijk-Rijneke, Magda van *311*
Dill, Lisbeth *212*
Dinsdale, Natalie L. *78*
Diotima 96
Dissel, Hendrik Cornelis 357
Dith, I.V. *203*, *204*
Dix, Otto *106*
Djavidan Hanum, prinses *212*
Djorghi 237, 238, 264
Djurdjevic, Gordan *98*
Dobbenburgh, Aart van 355
Donkersloot, Teunis A. *289*
Donkin, Chris *82*
Domany, Yoav *78*, *303*
Doorn, Maarten van *249*
Dore, Ellen *241*
Dorrie 237
Douwes, Noud *251*
Dreifuss, Gustav *15*
Drn., C. *185*
Drooge, R. van *271*
Druen, Johanna 357-358
Duchamp, Marcel *275*
Duim, Ellen *308*
Dumas jr., Alexandre 189
Dumas sr., Alexandre 179, *180*
Dummet, Michael *167*, *369*
Dürer, Albrecht 173
Duse, Eleonora 242, *243*
Duyar, Izzet *78*
Duymaer van Twist, Mien 296
Dyck, Anthonie van 288

E., Hetty 151, 152, 324, *329*
Eamon, William *165*
Ebertin, Reinhold 273
Ebertin-Schmidt, Elsbeth P. 273
Edison, Thomas A. 219, 254
Egbers, Henk *299*, *307*
Ehrenwald, Jan *87*
Eiland, Howard *111*
Einstein, Albert 120, *206*, 211, 219, 244, 283, *284*, 320
Ellenberger, Henri F. *87*, *94*
Ellis-Mitchell, Ida 186-187, 237, 249, 259, 260
Ellis, Albert E. 186-187
Éluard, Paul *275*
Encausse, Gérard zie Papus
Enelia, Mevrouw 369
Engel, Fritz *193*
Engelhardt, Rudolph 159, 161, *200*, *203*, *207*, *210*, 212, 213, 231, 232, 235, 282
Erasmus 173
Erba-Tissot, Hélène 281
Ernesta, Mevrouw zie Suzanna, Mejuffrouw
Ertl, Hans *200*, *201*

F., Dr. *119*, *233*
Famars Testas, Henri B. de *250*, 262
Famars Testas, Willem de *250*
Fassbender, Mevrouw 358
Faust, Johannes *166*
Fehmers, Joke *288*
Feinstein, Walter 152, 153
Fellini, Federico 280
Fels, Hendrik *271*
Fels-Dommers, Caroline F.E. *271*
Fenema, Hendrik M. van *271*, 333
Fenema-Cazius, Adrienne J. van *271*
Fenichel, Otto *280*
Fengler-Jopse, Thona 368
Fenna, Mejuffrouw zie Wolthuis, H. Fenna
Ferrand, Jacques 167
Feuermann, Emanuel 109
Fichtmüller, Vilma *122*, 124, 125-127, 128
Fidora, Alexander *163*, *164*, *169*
Fiel, Maxine Lucille 304
Fijters-Holm, J.M. *294*
Finck, Adele von *203*, *233*, 282
Fischer, Edwin *109*
Fitzherbert, Andrew *160*, *186*, *187*, 220, *277*, 309
Fludd, Robert 175
Foli, Professor P.R.S. 237, 240
Ford, Henry 219
Forshaw, Peter J. *163*, *164*
Franck, Frederick *13*
Fränkel, Else zie Laila, Terfren
Franklin, Norman *291*
Franz, Marie Louise von 63, 84-85
Fraya, Madame *83*, 117, 186, 188, 189-191, 202, 242, 243-244, 245, afb. 20
Freimark, Hans *193*, 199, *201*
Freud, Sigmund 25, 55, 57, *92*, 94, *99*, 112, 219, *280*, 301, 310, 321, 366
Freudenberg, Madame 271, 290, 291
Friedemann, Adolph *78*, *160*, 195, *196*, 197, 232, 320, 321
Friedrich Wilhelm I, koning van Pruisen *207*

Frith, Henry 183, 184
Fuchs, Brigitte *196*, *197*
Fürbeth, Frank *161*, *168*, 170-171

Gaarlandt, Jan Geurt *11*, *20*, *24*, *27*, *28*, 44, *271*
Gandhi, Mohandas K. 219
Gant, Madame 198
Gantenbein, Urs Leo *175*
Ganz, Mario *280*
Garbo, Greta 219
Garner, Charles 382
Garnett, Madame 271-272
Garrington, Abbie *77*, *276*
Gaskell, Ivan *166*
Gaucherand, F. *188*
G.B. *207*
Gehler, Walter, *204*
Gehrke, Martha Maria *119*, *122*, *232*
Génestet, P.A. de 382
Georg, Manfred *64*, *113*, *115*, *119*, *232*
Gerdes, Eduard *238*
Gerling, Reinhold *199*
Gernert, Folke *160*
Gessmann, Gustav W. 185, 199, *200*, 201
Gettings, Fred *160*, *161*, 165, *166*, *167*, *172*, *173*, *175*, *176*, *187*, *260*, *307*, 308, *369*
Gide, André *275*
Giese, Fritz 196, 211, 320
Gijswijt, Leo *383*
Gildekötter, Selma 384
Gildekötter-genoemd-Schübbe, Toni 384-385
Ginzburg-Levi, Natalia 280
Girault, Franz *369*
Gladiola *241*
Gladys *241*
Glahn, Frank *212*, *213*, *226*
Glas, Norbert 293
Glaser, Dinie 37, *59*, 324
Glassner, Evaristos 33, 139-140, 143, 144, *149*, 155, afb. 11
Glerum, Topy *263*
Gobes-Meerloo, Marjolijn 371
Goclenius, Rudolphus 175, *180*
Goddard, R.J. *247*
Goedgewicht, Gerrit *382*
Goedhart, P. *238*
Goedkoop, Marjolein *359*
Goldbeck, Frederik *109*
Goncourt, Edmund de 180-182
Goncourt, Jules 180, *181*
Goodrick-Clarke, Nicholas *16*, *221*, *224*, *225*, *226*, *234*, *273*, 319
Gordon, Mel *216*, *219*
Gorky, Maxim 219
Graaf, Mary de 255, 260-261, 264, 265, *271*, 289, 304, 358-359
Graaf, Wiebe de *257*
Grace van Monaco, prinses *188*
Gradenwitz, Alfred *119*, *232*
Grässe, Johann G.T. *160*
Grassi, Marcella *281*
Greasley, Pete *78*
Greengagesummer *188*
Greenwell, Bonnie *98*
Greiser, Wolfgang G.B *201*
Greven, Eugen A. 255, 256, 260, 363
Groeneveldt, Carolus P.J. 373
Groome, Francis H. *200*
Groot, *familie* De 364
Groot, Godfried de *263*
Groot, Theodorus L. de 372
Grötzinger, de heer *224*
Gross, Carl *224*
Großmann, Rudolf afb. 23
Grossman, Henriette *105*
Grotthaus, Rudolf H. 359
Grotthuis-Hickmann, Maria 246, 359-360, 384
Grove-Levi, Hertha zie Levi, Hertha
Grove, Victor 291, 292
Grüneberg, Hans *196*, 320
Gubisch, Wilhelm 233
Gundissalinus, Dominicus 169
Gunning, J.H. *247*, *259*
Günther-Geffers, Else 83, 213, 214-216, 219, 234, 319, 320, 322, afb. 26
Guata de Montepagano, Ugo 372
Guo, Zhenhua *79*
G.W. *201*

Haft-Pomrock, Yael 302-303
Hakl, Hans Thomas *16*, *234*, *278*, *279*, 319
Hafgren, Johan Erik 105, 106
Hafgren, Lill-Erik 104-105, 106, *109*
Hafgren, Lilly zie Waag-Hafgren, Lilly
Hage, Jacob *289*
Hagen, Jet van der 270
Hallensleben, Charles 367
Hamburger-Klindt, Käthe 76
Hamill, Alfred E. *166*
Hammer, Angelica R. *359*

Hammer, Hedwig Marie *124*
Hammer, Olav *16*
Hamon, Louis zie Cheiro
Hanegraaff, Wouter J. 15, *94*, *97*, *164*
Hanken, Caroline *369*
Hanou, André *239*
Hanussen, Erik Jan *16*, 213, 216-217, 218, 219, 220, 231, 234, 319, afb. 27
Haringer, Jakob 110
Hartlieb, Johannes 170-171, 174, *204*
Hartog, Jan de 350
Haußmann, P. *78*
H.B. *185*
Hecht, A.F. 196, 320
Heere, Susanna 246, 378-379
Hegarty, Peter *277*
Heijmans, Hes 30-31, 35
Heil-Verver, Fri *134*, 144, *257*
Hein, Alfred *208*
Heine, Heinrich *357*
Heisler, August G. 120, 121-122, *233*
Held, Barbara S. *82*
Heller, Julius 195
Heller-Friedmann, Elly 324
Helsper, Johan C. 377
Helvetius, Johann F. 176, *177*
Hengeveld, Gerard *263*
Hentges, Ernst 202
Heppner, Professor 159
Hendrik, prins 351
Herig, Friedrich 196, 320
Herrmann, S.B. *205*
Hermes Trismegistus 175
Heron-Allen, Edward *161*, *167*, 183-184, 193
Herrera, Alfonso Luis *222*
Herzberg, Abel J. 21, *89*
Hess, Rudolf 220
Hessel-Grund, Helen *274*
Heuckeroth, Richard *263*
Heulen, Tien van *297*
Heuvel, Pieter van den 360
Heuvel-Kok, Adriana van den 246, 360
Heuvel-de Jonge, Dicky van de zie Jonge, Dicky de
Heydt, Eduard von der *133*
Heydt, Vera von der 133
Heye, Arthur *226*
Heymans, Gerard 248
Hickmann, E. Paul 360, 384
Hillesum, Etty 11-14, *15*, 17-18, 19, 20-32, *33*, 34, 35-39, 43-47, 62, 64, 65-75, 76, *79*, 81, 85, 86, 89, 90, *91*, 92, 94-97, 98-99, 104, *113*, 123, *124*, *127*, 131, *133*, *137*, 138, 139-143, 144, 145, *146*, *147*, 148-154, 155, *156*, 231, 237, 262, 269-270, 271, 292, 293, 296-297, 298, 299, *307*, 308, 315, 317-318, 321, 322, 323, 324, 325, 327-328, *329*, 330, 335-345, 352, 386, 423-424, 425, 426, 428, afb. 1-3
Hillesum, Jaap 72, 324
Hillesum, Louis 13, 44, 46, 69, 72-73, 86, 104, 336, 337, 340, 341, 342, 344-345
Hillesum, Mischa 13, *30*, 72, 139, 296, 324
Hillesum-Bernstein, Riva 13, 44, 45, 46, 69,72-73, 86, 336, 340, 341, 342, 344-345
Himmele, Adolf *105*
Hindemith, Paul 106, 109
Hirsch, A. Edgar *203*, 237, 248-249, 264, 265, 289, 360-362
Hirsch, Ruth 324
Hirson, Edgar zie Hirsch, A. Edgar
Hitler, Adolf 18, 21, 114, 128, *135*, 217-218, 219-220, 257, 273, 274, 320, afb. 29
Höcker, Karl *17*
Hodgkinson, Gerard P. *82*
Hoed, Dieuwertje van den 332
Hoed, Dirk van den *332*
Hoed, Fem van den 328
Hoed-Kossen, Anna van den *332*
Hof, Annette van der 33-34, 35, *270*
Hoff, A. *120*
Hoffmann, Anny *204*
Hoffmann, E.T.A. 181, *201*
Hoffmann, Ludwig 286
Hofstra, S. *91*, *249*
Holland, Merlin *184*
Holm, Adri 27, 43, 44, 70, 90, 92, 140, 141, 143, 144, *149*, 151, 154, 155, 262, 169, 294, 317, 325, 330
Holm Felix H. *140*, 294
Holsboer, Wilhelm A. 362
Holsboer, Willem H. *236*, *247*, 253-255, *257*, 272, 362-363
Holsboer-Greve, S. Hildegonda 362
Höping, Johann A.J. *159*
Holthe tot Echten, Rudolph O. *255*
Holtzman, Arnold *278*, *302*, 303
Hopper, Rika 362
Horowitz, Amy 302
Horst, D.J.H. ter *239*
Horst, Lammert van der 248, 249
Horst, Steven *82*

House, Richard *98*, *99*
Hübbe-Schleiden, Wilhelm 184, *185*
Huebner, Friedrich M. 110, *202*, *247*
Huf, Paul *263*
Hugenholtz, Cor 141
Hulse, Wilfred C. *282*
Hulspas, Marcel *15*, *80*, *84*, *85*, *94*
Hulswit, Lodewijk *384*
Hüni-Mihacsek, Felicie *109*
Hurd, Peter L. *78*
Hürlimann, Gertrud *235*
Huschka, B. *256*
Huxley, Aldous 275-276, 304
Huxley, Julian 276
Huxley-Nys, Maria 275-276, 304
Hyman, Ray *85*, *86*, 88
H.W., *119*, *232*

Igel, Martin B. 359
Igel, Tim *359*
Igel-de Graaf, Mary zie Graaf, Mary de
Indagine, Joannes ab 171, 172-173, 174, 176, *180*, 219, *241*, afb. 15
Inglis, Brian *244*
Ingram, Rex *283*
Isidorus van Sevilla 162-163, 172
Issberner-Haldane, Ernst *16-17*, 194, *205*, 212, *216*, 220-231, 232, 233, 234, 235, *237*, 247-248, *259*, 261, 271, 273-274, 304, *309*, 319, 321, 358, 359, 372, afb. 30
Ivogün, Maria *126*

Jaarsma, Phyllis 270-271, 287-289, 291, 295, 310, 317
Jacob, Ralf *107*
Jacoby, Hans 123, 129, 132-133, 135, 136, *284*
Jacoby-Goldschmidt, Marianne *123*, 132, 136
Jaffé, Aniela *300*
Jäger, Lorenz *279*
Jakubietz, R.G. *79*
Jansma-Engers, Elisabeth zie Jaarsma, Phyllis
Jansma, Kornelis *287*
Janssen, Miek 247, 253-255, 265, 362, 363-364
Jaquin, Noel *196*, 237, 238, *241*, 247, 249, 261, 265, *295*, 304, 363, 364
Jaschke, Willy K. *215*
J.B., Mejuffrouw 356
Jennings, Michael W. *111*
Jespersen, Alexandra Wild *276*
Jironet, Karin *249*
Johannes van Sevilla 169
Johnson, Van *283*
Jones, Christopher *160*, *161*, *166*, *167*, *172*, *175*, *186*, *187*, *238*, *277*, 308-309
Jones, Jim 91
Jonge, Dicky de *27*, 43-44, *47*, 61, 62, 65, 66, 93, 141, 142, 143, 144, 145, 147-149, 154, 155, *269*, *270*, 294, *315*, 325, 328, 330, 331, 332, *337*, 346, *348*
Jongkees, Leonard B.W. *264*
Jordan, Ottilie *224*
Jorna, Ton *13*
Joseephi, Friederike *111*
Juliana, prinses *255*
Jung, Carl G. 15-16, 18, 19, 21, 28, 31, 33, 38, 55, 57, 58, 63, *64*, *80*, 82, 84-85, *87*, *92*, 94, 98-99, 103, 111-113, 114, 116, 118, 119, 121, 123, 124, 126, 129-133, 234, *271*, 273-274, 278, 280, 282, 284-285, 292, 300-301, 302, 304-308, 310, 311, 317, *318*, 319, 321
Jütte, Daniel *174*

Kahn, Hazrat Inayat 249
Kahn-Koopman, H. *78*, *295*
Kämpfer, Sigrid *104*
Kampschuur, Peter *98*
Kan, Wim *263*
Karels, René B. *249*
Karstens, Bart *248*
Käthe 270
Katherine 271, 274
Katz, David *196*, 320
K.B. *207*
Keil, L. von *204*
Keilson, Hans *48*
Keilson-Lauritz, Marita *48*
Keilson-Manz, Gertrud A.P.R. *48*
Keim, K.F. *119*, *232*
Keller, Greta *263*
Kelly, I.W. *86*
Kelly, Lynn *85*
Kelly, Penny L. *98*
Kelner, Samuel *174*, 175
Kembang 354
Kemp, Adriana 246, 364-365
Kerdijk, Chy 334
Kerdijk, Hannie 334
Ketjes, Theodorus *177*
Ketty, Professor 207-208, 210, 227, 231, *238*, *248*, 370

Kezich, Tullio *280*
Kiek, Robert H.J. *263*
Kiesewetter, Carl *207*
Kirsch-Kirschstein, Hilde 284, 305
Kirsch, James *123*, 284, 285, 305
Kirsch, Tom *15*, *123*, *279*, *280*, 284, 305
Kissling-Valentin, Ellen *203*, 233
Klaus, Alfred *213*
Klingshirn, William E. *162*, 163
Klok, J.A.F. *247*, 251, 259, *270*, 365-366
Klokman, Greet 331
Kloosterman, Ingrid *80*, *245*, *248*, *255*
Klopfer, Bruno *278*
Klopfer, Kurt 278
Klopfer-Seltzer, Katya 129, 271, 278, 290, 291, 302, 303
Klopfer, Uri Orgad 278
Klossowska, Baladine 274
Klossowski, Pierre 274-275
Koch, Hermann *119*
Koekebakker, Willebrordus 351
Koekebakker-Esser, Joanna Paulina 351
Koelemeijer, Judith *92*
Koelsch, Adolf *203*, *204*, *218*
Koeman-Bongers, Riet *149*
Köger, Annette *258*
Köhler, Charlotte *263*
Kokernoot, Anna 353
Kokernoot, Roza 353
Kolkman, J.W. *243*
Komescru, Dura *203*
Konetzni, Anny *126*
Koning, Johan *263*
Könner, Dora Maria *196*
Kooij, Herman A. *249*
Köpf, Peter *286*
Kosztolányi, Dezsö 110
Krabbe, Maria 334
Kramer, Wim *253*, *255*
Kramer, Theodor F.J.C. 366
Kramer-Hoomoedt, Gijsberta 246, 366-367
Krauss, Clemens 109
Krauss, Ernst 257
Krepenhagen, Ludwig *185*
Kretschmer, Ernst 197, 248, 249, *301*
Kretschmer, Wolfgang *197*
Kreusch, Max von 205-207, 208, 212, 223, *226*, 231, 233, 234, *248*, 321, afb. 21
Krijn, Herman *65*, *104*, *144*, 256
Krijn, Jacques 65, 144
Krijn, Leo *131*, 139, 141, *143*, 144, 155, 256
Krijn-Spier, Alice 59, 104, 131, 139, 141, *143*, 144, 256, 325
Kripal, Jeffrey J. *99*
Křížová, Markéta *200*
Kronberg, Erik *207*, *218*
Kroon, Andrea A. *249*, *251*
Kroon, Ben *22*, *24*, *122*, *342*
Kroonder, Fernando G. 133, *301*
Kropveld, Alfred 327
Kropveld, Aron Izak *327*
Kruijssen, Chaja *295*, *229*
Krumm-Heller, Arnold *222*, *223*
Kubin, Alfred 110, *111*
Kuchinsky, Dvora 279
Kugel, Wilfried *216*, *217*, *219*, *233*
Kühnel, Gottfried 195, 197, 320
Kuijper-Canté, Mien 139
Kuiper, Jeroen 24-25
Kuiper, Taco 257
Kurlander, Eric *16*, *197*, *273*
Kurt, Stephan *203*
Kurth, Hans *295*
Kurze, Dietrich *172*

Laagwater, Juffrouw zie Termaat, Mejuffrouw
Laan, Willemijn H. van der *78*
La Barre, Weston *90*, *97*
Laila, Terfren 213, 218-219, afb. 28
Landré, Willem *247*
Landschuckin, Katherina *174*
Lanes, Rafael Saul *263*
Langan-Fox, Janice *82*
Langner, Fritz *206*
Lans, Jan van der *89*
Lanz, Adolf Joseph zie Lanz von Liebenfels, Jörg
Lanz von Liebenfels, Jörg 224-227
Laran, Guido zie Hallensleben, Charles
Lassange, François *217*
Latouche, John *283*
Laudy, Yvonne *287*, *288*
Laurant, Jean-Pierre *185*
Lauryssens, Stan *304*
Lauter, Werner *212*
Lavater, Johann C. 118, 159, 165, 174, 178
Lawrence, Gertrude *283*
L.B., Mejuffrouw 367
Leadbeater, Charles *114*
Lechter, Melchior *114*
Leclerc, Jules *201*

Lee-van der Sluis, W.S. van der 367-368
Leenormand, Madame 368
Leganés, marquesa de 288
Leibovici, Solange 24, 25
Leitão, Henrique *161*, *165*
Lennon, John *188*
Lenormand II, Madame 368, 369
Lenormand, Mademoiselle (Madame Lenormand I) 240, 368-369
Léon, Benjamin 354
Lesseps, Ferdinand M. de 179
Levi (psycholoog in Berlijn) 286, 322
Lévi, Éliphas 180, 184, 185
Levi, Hertha 14, 19, 27, 28, *76*, 89, 131, 132, 133-135, 136-138, 269, *270*, 271, 291-292, *297*, 299, 316, 317, 386
Levie, Mirjam *179*, *145*, 295
Levie, Renate *145*, 295
Levie, Werner 59, *143*, 144, *145*, 147, 153
Levie-Wolfsky, Liesl 27-28, 34, 59, *65*, 74, *84*, *143*, 144, 145-147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 262, 270, 278, 294-295
Lewin, Lisette *22*, *315*
Lewy, Guenter *197*
Lewy, Heinrich *123*
Leydesdorff, Selma 35, 36
Liber, Jan *241*, 379-380
Liebermann, Max *114*, *205*, 206
Liebert, Elisabeth *13*, 39
Liebmann, Harold *271*
Liebmann-Kracht, Hermina B.C. *271*
Lieburg, Mart van 176
Liedmeijer, Jeanne 324
Liefmann, Else 287
Lienhard, Jacques François zie Chandu, Jack
Lier, Benedictus E. van 376
Liesche, F.R. *212*
Lieshout, Jesse van 78
Lightflower, Patti 304
Lilian, G. *205*
Lilly, William *167*
Lindbergh, Charles A. 219
Lipschits-Kinsbergen, Betje 246, 369
Lipschitz, Isaac *369*
Lipschits, Levi M. 369
L.M. *209*
Lockot, Regine *123*
Loewenheim, Helene *331*
Loewenthal-Neumann, Rali 278, 302, 305
Löffler, Petra *161*, *173*
Lokhorst, Marius van 256
Lomer, Georg 161, *207*, 212, 228, 231, 232, 237, *248*, 249, 265, *295*, 319, 321
Loon, Hendrik W. van *283*, 362
Louchakova, Olga *98*, *99*
Löwenstein, Ernst 324
Lucke, Hans W. *201*
Ludeman, Johann Christoph *238*, 239
Ludeman Jr., B. 238, 239, afb. 32
Ludeman, Professor zie Bruijn, Hermanus M. de
Lufityanto, Galang *82*
Lustig, M. *200*
Lutz, Ludwig Heinrich zie Lúz, Ludovico Heinrico
Lúz, Ludovico Heinrico *193*

M., A. v. *185*
Maandag, Ben 20-21, 25
Macias, Amanda *220*
Macrae, C. Neil *84*
Madan, Nidhi *78*
Magda *173*, 237, 238, 369-370
Magg, Manfred *271*, *308*
Magida, Arthur J. *198*, *216*, *217*, *218*
Magog, H.J. *241*
Maguelone, Madame de *192*
Maharishi Mahesh Yogi *89*
Maier, Hans-Wolfgang 113, 121, 317
Maillard, Christine *15*
Main, Roderick *80*
Mamlok, Hans 282, 283
Mamlok-Stern, Margaret *115*, 219, 271, 282-284, 291
Mangin, Henri *290*, *295*
Mangoldt, Ursula von *114*, 115, *203*, 279, *295*
Mann, Thomas *114*
Mann-Bouwmeester, Theo *263*
Mann-Pringsheim, Katia H. *114*
Manning, John T. *78*
Man Ray 275, 276
Mant, Ch. 237, 238, 249, 264
Marcus *247*
Marcus, Kate *115*, 123, 219, 271, 284-286, 291, 300, 302, 317
Marcusson-Clavertz, David *80*
Mär-Galittu zie Reimann, I.P.
Marijn, Julika *13*
Martine, Madame *241*
Marxveldt, Cissy van *241*, 263
Massey, Raymond H. *283*
Mata Hari 219

Mathijsen, Marita *44*
Max (vriend van Etty Hillesum) *343*
Maxwell, Elsa *283*
McCann, Timothy J. *184*
McGrady, Pat *220*
McKenna, Neil *184*
McNulty, Penelope A. *79*
Meckel, Christoph *109*
Meerloo, Hendrikus 370
Meerloo-Tas, Isabella 370
Meerloo, Philip 236, 246, *247*, *253*, 261-264, *296*, *350*, *352*, 370-371
Meerloo, Ph. Leonard van zie Meerloo, Philip
Meerloo, Philip L.R. 371
Meerloo-Ziegler, Johanna J.W. 264, 370
Mees, R.A. *78*
Meheust, Bertrand *94*
Meier, Carl Alfred 273-274
Meijlink, Bernard 141, *325*
Meijlink, Marietje 270, 325
Melai, Leonardus C.H. 353
Melanchthon, Philipp *174*
Menahem, Haijim zie Bernhard, Ernst
Menchnik, Boris 371
Meng, Heinrich 120-121, *195*
Mengelberg, J. Willem 104, *263*
Menhofer, Franzef *203*
Mennicke, A. Carl *139*
Menser, Margaret A. *78*
Mensvoort, Martijn van *220*, *278*, *302*, *303*
Mérimée, Prosper 182
Meschter, Florence *188*
Mesdag, Clara van 32
Mesmer, Franz Anton 93-94
Messerschmith, George S. *283*
Metz, Tineke *28*, *297*, *330*
Meunier, Raymond *188*
Mey, Gerard van der *344*
Mey, Philip 159, *174*, 176-177, *195*
Meyier, Fenna de 383
Meyrink, Gustav 31, *114*
Micheels, Pauline *25*
Mieremet, Jac. J. *249*, 262
Mignon 270
Miller, Benjamin D. *362*
Milne, Hugh *96*
Mohr, Albert Richard *106*
Mohr, Mevrouw 372
Molen, Janny van der *15*
Mommsen, Annamarie *93*, *112*, *196*, *234*, *269*, 271, 272, 285, 286-287, 290, 291, 317, *322*
Mommsen, Konrad *286*
Mommsen, Theodor *286*
Mommsen-Weisbach, Marie *286*
Monchy, Marie de 334
Monnickendam, Martin *263*
Montick / Montinck, Herbert 372
Moor, Chris de 334
Moor-Janssen, Elize G.C. de 334
Moormann, Christina *13*, *25*
Morriën, Joop *384*
Moskowsky-Elias, Olga *264*
Mossbridge, Julia *80*
Müller, K.J. *185*
Müller, Renate 270
Muller van Brakel-Everts, Plien 334
Mund, Rudolf J. *222*
Mundy, Jennifer *275*
Münsterberger, Werner *133*
Mussolini, Benito 218, 219, 220

Nado, Jennifer *82*
Nagel, Alexandra *25*, *27*, *35*, *37*, *59*, *63*, *68*, *92*, *109*, *110*, *116*, *120*, *123*, *127*, *131*, *132*, *134*, *135*, *138*, *141*, *142*, *143*, *149*, *150*, *153*, *206*, *210*, *244*, *262*, *263*, *270*, *283*, *287*, *291*, *292*, *294*, *297*, *324*, *325*, *327*, *328*, *329*, *331*, *332*, *366*, *375*, *386*
Napoleon 368
Narciß, Georg A. *307*
Naud, Charlotte 380-381
Naval, Margret 208-210, 223, 231, 233, 234, 260, 321, afb. 22
Navarre, Joan *183*, *184*
Neitzel-Tideman, Henriëtte zie Tideman, Henny
Neitzel, Carl F. *297*
Nelson, Rudolf *152*, *331*
Nemo, Sav *204*
Nero, keizer 21, 22, 315
Nes, N. van *271*
Nestler, Julius 200, 201
Nethe, Erich *131*, 139, 141, 148, 155
Nethe, Erwin *131*, 141, 170, 182
Nethe, Hans Werner 33-34, *131*, 141-142
Nethe-Reiss, Anna *131*, 139, 141, 148, *149*, 155
Neumann, Erich *16*, 278, 279, 280, *284*, 302
Neumann-Blumenfeld, Julie *16*, 123, 129, 271, 278-279, 280, *284*, 291, 295, 302, 303, 305
Neumann, Micha 278

Ney, Maria *226*
Nienhuys, Jan Willem *15*, *80*, *84*, *85*, *94*
Nietzki, Adam 159
Nissen, Peter *91*
Nobody zie Hirsch, Edgar
Nolten, Joseph C. 383
Nostitz-Wallwitz, Helene von *212*
Nuysink, Pieter A.I.J. 255-256

Oakes, Len *90*, *96*, *97*
Obertimpfler, Karl 198
Odinot, Toon 334
Oechsner, Frederick C. *218*
Oller, Ada *212*
Onion, Rebecca *220*
Oord, Gerrit Van (van) *280*, *282*, *308*
Orr, Douglas W. *276*
Osbeck, Lisa M. *82*
Osaer, François Xavier *207*
Osaer-Diloa Dilatche, Mari 207
Ottinger, U. Hermann 200, 201, *248*
Oxenford, Ina 186, 191
Özener, Baris *78*

Pack, Roger A. *160*, *168*, *169*
Paepcke, Lotte *109*, *111*
Palmer, John *80*
Papus 185-186, 188, *200*
Paracelsus 118, 159, 174, *175*, 305
Parker, Else *173*, 237, 248, 249, 265, *295*, *309*, 372-373
Parker, Jean 380
Parker-Rothschild, Dorothy *283*
Pasteur, [Louis] 254
Pauly, Rosa *282*
Pearson, Cyril Arthur zie Foli, Professor P.R.S.
Pearson, Joel *82*
Pedro, Professor zie Velsen, Petrus Hermanus
Peel, William Sydney *185*
Penney, Bernard 39
Penney-Snatager, Leonie zie Snatager, Leonie
Penrose, Lione S. *77*
Peppel, Hillie van de *298*
Peter, Josef *202*
Peters, Emil *203*
Peters, M. *78*
Pfister, Kurt *203*
Phaneg, G. *186*
Philippi, Siegried *201*
Pickford, B.W. *291*
Pilard, Nathalie *82*, *99*, *318*
Pindarus 175, *285*
Pinkus *195*
Pirckheimer, Willibald 273-274
Pius XI, paus 219
Planas, Jean-François zie Ketty, Professor
Plato 159, *162*
Plautus 159
Pleshoyano, Alexandra *13*
Pöch, Hella 196, 197, 320
Poe, Edgar Allen *201*
Pollack, Howard *283*
Pompeius, Nikolaus 175, *193*
Portelli, Alessandro 35
Porter, Martin *163*, *164*, *165*, *166*, *167*, *171*, *172*, *175*
Portnoy, Eddy *219*
Possen, Stephanus H. 374
Possen-de Kreek, Catharina 246, 374
Potomak *242*, *244*
Power, Tyrone *283*
Praetorius, Johannes 175, *193*, afb. 16
Proelss, Maria 105, 106-107, 108, 109, 110, 112, *120*, 128-129, 138, *139*, 140, 317, *349*
Proelss, Johannes M. *105*, 109
Proelss, Leopold *109*
Prölss, Friedrich Anton Otto *105-106*
Ptolemaeus, Claudius 163
Průšová, Matylda 381
Puttkamer, Getrud von *212*
Purvis-Smith, S.G. *78*

R., K. d., *250*
Raalte, Frits van *247*, *259*, *375*
Rado, Sandor *280*
Rainer, Luise *283*
Ram, Theo J.J. *238*
Ramsey, William *82*
Ranald, Josef 213, *217*, 219-220, afb. 29
Rapisarda, Stefano *161*, *172*
Rappold, Claudia *277*
Raschig-Körner, Marianne 210-211, 212, 218, 219, 227, 231, 321, afb. 23
Rathenau, Walther 114, *206*, *219*
Rathnam, Arun *78*
Ratonek, Hans *64*, 92, *112*, *119*, *233*
Rattersth, Friedrich *207*, *208*
Raucheisen, Michael *126*
Ravel, Maurice *275*
Razob 91

R.D. *191*
Rector, Arie 331
Rector, Johannes C. *331*
Reddon, Adam R. *78*
Reddingius, R.A. *188*
Redern-Lichnowsky, Marie *212*
Redingerus, Sebastian *174*
Reenen, Emilia van 352
Regenhardt, Jan Willem (JWR) *22*, *24*, *27*, *28*, 29-30, 31, *32*, *33*, 34, 35, 36, 37-38, 39, *63*, *64*, *65*, *72*, *74*, *76*, *84*, *91*, 93, *104*, *112*, *125*, *131*, *139*, *140*, *141*, *144*, *145*, *147*, *148*, *149*, *150*, *151*, *195*, *234*, *235*, *269*, *270*, *272*, 278, *285*, *286*, *287*, *290*, *294*, *295*, 296, *297*, *324*, *330*, *337*, *340*, *343*, *344*
Regensburger, Reinhold *166*
Reger, Max *139*
Reichstein, Herbert *225*, *226*
Reimann, I.P. *202*, *204*
Reinhard, Artur *105*
Reinhardt, Max *114*
Reinhold, Renate *358*
Reissinger, Leo *203*, *215*, 227-228
Reißmann, Rolf 116, *119*, *122*, *232*
Rem, Henri *192*
Remmelts, Joan *263*
Retana, Dr. 355, 374
Reusch, Frank *264*
Reuter, Hans *204*
Reve, Karel van 't 24
Révész, Géza 196, *295*, 320
Rhine, Joseph B. *80*
Ricardo, Bram 333
Ricardo, Zus 333
Richet, Charles *188*
Rilke, Rainer Maria *114*, 146, 274
Ringger, Peter *84*
Ritt, Marco 78
Rittelmeyer, Friedrich 142-143, 323
Rittmeister, John F. 196, 320
Robinson, A. *184*
Rocca, Bartolomeus della zie Cocles
Rocco, Charles *107*, 109
Rocco, Hanni 107, 108-109, 110, 111, *120*, 128, 140, 425
Rocco, Hedel zie Spier-Rocco, Hedel
Rocco, F. Wilhelm *107*
Rogalla-Rumpel, Anna von 212
Rogers, Betty *146*, *147*, *294*
Rolland, Romain *98*
Rollin, Henry R. *277*
Romphile *180*
Ronay, Thea *212*
Roos, Lodewijk G. 367
Roos-Hallensleben, Clémence 367
Roosen, Hendricus 375
Roosen-Koppen, Alida Hillegonda 375
Roosevelt, Franklin D. 219
Rosenstein, Louis 246, 264, 375-376
Rosenthal, Ludwig *108*
Rshepinski, A.F. 197
Rueter, Pam G. 363
Rümke, Ben *140*, 433
Rümke, Coen 333
Rümke, Hector 333
Rümke, Philip *140*, 333
Rümke-Everts, Jet *32*, 93, 125, 128, 140, *142*, 144, 155,*156*, 257, 260, 262, 270-271, 317, 325, 333-334, 346
Rutgers, Lex *28*
Ruthven, Maria 288

S., v. *99*
Sabattini, Gino *160*, *172*
Sablonne, Madame 237, 238, *240*
Sadler-Smith, Eugene…*82*
Saint-Exupéry, Antoine *275*
Saintgeorge, Wilhelm von zie Hübbe-Schleiden, Wilhelm von
Saint-Germain, Comte C. de 259, *260*
Salis, Jean Rudolph de *146*
Salisbury, Johannes van 168
Sand, George 242, *243*
Sannella, Lee *98*
Santen, Aimé van 64, 150, 328
Sarnoff, David *283*
Sasse, *Fräulein* von 329
Sassen, Fried *200*
Saunders, Richard 167, 177
Savary, Annette zie Thèbes, Madame de
Savonarola, Michele 118, 159, 171-172, 174
Schaff, Bruno 200
Schalitz, Christian *201*
Scheffer, Ary 356, *357*
Scheffer, Paul *262*
Schelling, Hermann 126
Schendel, Arthur van *263*
Schenkar, Joan *276*
Schermann, Rafael 64, 115-117, 230, 232
Schilder, Aleid *91*

Schippers, Hendrik A.G. 373
Schirru, Valerie *187*
Schlegel, Leonhard *271*, *301*
Schlegel-Taeuber, Erika 271, 301
Schmid, Marie-Jeanne *133*
Schmidt, Ferdinand *200*
Schmidt, Hermine 198
Schmitz, Oscar A.H. 111
Scholem, Gershom *16*, *160*, *278*, 279-280
Schönthan, Franz Hans von *115*
Schott, Caspar 175
Schrenck-Notzing, Albert von *87*, 117, *174*, *201*, 202, 233, 319, 320
Schrijver, Piet *137*
Schubert, Harold *201*
Schulz, Hans Ulrich *196*
Schwarz, Berthold E. *87*
Schwarz, Georg *79*, *115*, *119*, *120*, *233*
Schwarz, M. *78*
Schweitzer, Albert 122, 126
Schweizer, Victor *87*, 117-118, 119, 322
Schwidder, W. *197*
Scot, Michael 164
Scotton, Bruce W. *15*
Seeling, Otto *214*, 215, 320
Seeney, Michael *184*
Sekles, Bernhard 104, 106
Sellnick, Georg *217*
Shamdasani, Sonu *15*, 98
Shamir, Eyal Zvi *78*, *303*
Sherman, Claire Richter *172*, *176*
Shir, Tamar Zohar 303
Sidon, Hans *160*
Silesius, Angelus 110
Simon, F. Wolfgang W. *132*
Simon, Marie *123*
Simons, Alfons *17*
Sindbad *115*
Sitniakowsky, I. *21*, *28*
Sixtus V, paus 165, 167
Sherry, Jay *111*
Skadeland, Dean R. *278*
Skeptiker *184*, *185*
Skinner, John *133*
Slogteren, Zijtje M. van 245, 246, 377
Slooten, Jacob van 373
Smelik, Johanna 26-27, 28, *37*, *150*, 296-297, 324, *337*, *340*
Smelik, Klaas *296*, *343*
Smelik, Klaas A.D. *12*, *13*, *25*, *26-27*, *296*, *297*
Smits, Daan 330
Snatager, Leonie *35*, 36-39, 59, *76*, 92, 93, 95-96, 97, 98-99, 144, 145, 150, 151, *153*, 270, *324*, 365-366
Socrates 96-97
Sommer, Andreas *80*, *83*, *183*, *184*, *202*
Sorge, Giovanni *15*, *130*
Spanjaard, Jaap 30
Spence, Lewis *160*, *193*
Spiegelenberg, Johan 324
Spier, Arthur 124, 132, afb. 8
Spier, Jo *263*
Spier, Julius (antiquair) 103
Spier, Julius (handlezer) afb. 4-13, 30-31, 37-39
Spier, Gustav 104, afb. 8
Spier, Klasin 104
Spier, Ludwig 103, 104, 110, 111, 316, *348*, afb. 8
Spier, Norman Arthur *161*
Spier, Paul afb. 8
Spier, Rosi afb. 8
Spier, Rudolph 103-104, 347, 348
Spier, Wolfgang *105*, *106*, 107, 122, 124, 125, 126, 127-128, 131, afb. 9
Spier-Hecht, Charlotta 104, 348
Spier-Rocco, Hedel 107, 109, 111-112, 124-125, 127-128, 316, *349*, afb. 9
Spier-Schmitz, Mathilde 111, afb. 8
Spier-Spier, Bertha 103-104, 154, 316, 347
Spier-Tullius, Gina 144
Spitzen, Dick 334
Spoor, Corine *22*, *24*, *122*, *342*
Spreti, Adolf von *185*
Spring, Rudolf *202*
Staeger, Teresa *48*
Stahl, Johanna 270
Stahl, P. 199
Stahr de Redka, M. *204*
Stalin, Joseph 119
Starreveld, Pieter 27, 63, *156*, *293*, *297*, *298*, *316*, 330
Starreveld-Stolte, Hanneke 28, *64*, *156*, *269*, 293, *297*, *298*, *316*, 330
Staudenmaier, Peter *16*, *194*, *197*, 234, *255*, 319
Steane, J.B. *105*
Steenbergen, Mevrouw 377
Steenbruggen, Petrus 383
Steenbruggen-Walrave, Koosje 246, 383
Steenhoven, Frans van 31, 35-36, *76*
Steindamm, Hugo *203*, 272-274
Steinhardt, Lenore F. *279*

Steintel, Reinhard *223*
Stella 324
Stemmler, Horst *110*
Stertzenbach, Werner 30
Stevens, Cathy A. *78*
St. Hill, Katherine 186, 191, 204, *237*, 321
Stieglitz, Alfred *283*
Stier, Saul *78*, *303*
Stiernström, Hilda Kristina *271*
Stinde, Julius E.W. *201*
Stobwasser *126*
Storr, Anthony *90*, *92*, *97*, *99*
Stoß, Paul 198, 199, 228
Streit, Shlomo *279*
Streit Wurzel, Esther 279
Strube, Julian *185*, *234*
Stuckrad, Kocku von *163*, *164*, *165*
Summer, Balthasar *174*, 175
Surya, G.W. *202*, *207*, 228
Suzanna, Mejuffrouw 378
Suze, Mevrouw zie Heere, Susanna
Suttner, Margarete von *204*
Svanberg, Johanness *105*
Swarzenski, Georg 110
Swing, Raymond Gram *283*
Sylvia, Madame *120*, 161, *176*, *203*, *204*, *206*, 211-212, *218*, 219, 223, 231, 234, 242, 244, *247*, 251-252, 253, 319, 321, afb. 24
Symons, Allene *304*

Tagore, Rabindranath *114*, 219
Taisnier, Jean *180*
Tartaruga, Ubald *205*
Tas, Jacques *265*
Taves, Ann *99*
Taylor, Aaron C. *165*, *166*
Taylor, Steve *98*
Tenhaeff, W.H.C. *79*, *83*, 84, 189, *207*, 236, *318*, 361, 362-363
Teniers de Jongere, David *166*
Termaat, Mejuffrouw 245, 246, 379-380
Tersteeg, J. 334
Testas, H.J.P. Willemine 250
Thêbe, Madame de 380
Thèbes, Madame de 186, 188, 197, 202, 228, 236, 237, 238, 242-243, 244, 245, 246, 380, afb. 19
Thesée de Saint-Ange, Madame 368
Thiege, Eugen G. 200
Thoma, Leopold *216*
Thomas, Fred *149*
Thooft, Lisette *192*, *323*
Thoonsen, Anna 381
Thorborg, Kerstin *282*
Thorndike, Lynn *161*, *169*, *178*
Thorsten, Ivar O. *230*
Tideman, Henny *19*, 27-28, 35, *37*, 90, *91*, 93, *132*, *133*, 135-136, 139-141, 142-143, 144, 148, 154, 155-156, *269*, 270, *291*, 292, *293*, 297-298, 315, *316*, 317, 323, *324*, 325, *327*, 328, 330, 332, 346, afb. 11
Tideman, Jetje 327
Tideman, Pim *298*
Tideman-Kalt, Pia *298*
Tiede, Ernst 200, *225*
Tietke, Mathias *226*, *235*
Timmermans, Marian *163*
Timmermans, Felix *263*
Tjepkema, Almar *20*
Toorop, Jan 253, 363
Toscanini, Arturo 219
Treitel, Corinna *16*, *83*, *91*, *194*, *198*, *215*, 319, 320
Tricasso, Patritio *201*
Tricht, Johan van 131, *132*, 133, 135, 139, *144*, 260, 261, *273*, *274*, *301*, 315
Trierenberg, *Frau* 329
To Rhama (fakir) 375
To Rhama zie Rosenstein, Louis
Tower Project *187*
Trotsky, Leon 219
Trotz, Adolf *208*, 216
Troubadour *241*
Tschernoswitow, Génia *146*
Tschiedel, Joachim *104*
Tucholka, Jaro von *204*, *206*
Tussenbroek, Otto van *140*
Tuyll van Serooskerken, Hubertus P. 249-250
Twiss-Schmidt Ernsthausen, Caroline C.V. *271*

Ulm, Dora *171*
Ulreich, Alois *203*
Underdown, Jim *88*
Unger, Franz *200*
Ungnade *126*

V., P. v. 't. *250*
Vader, A. 304
Valentyn, Mees *247*
Valkhoff, Connie 36
Valkhoff, Jo 32, *36*

Valkhoff-Wolff, Lenie 31-32, 36
Vaschide, Nicolas 85, 117, 188-189, 191, 195, *196*, 197, 202, 320, 321
Vaschide-Samfirescu, Victoria 188
Vasseur, Juliana 270
Vaz, Rudolpho 376
Vecchia, Pietro della 174
Veeger, H.H. 381
Veeger, Mejuffrouw 381
Veerman, Alfred Philip *329*
Veerman-de Vries, Mimi 270, 294, 295, 329
Vegesack, Siegfried von 110
Veldhuis, Hinderiekus 382
Veldhuis, Margie 382
Veldhuis-Pauel, Anna 246, 381-382
Veltheim, Hans Hasso von *114*, *212*
Velsen, Petrus Hermanus 373
Verbov, J. *77*
Verweyen, Johannes M. 255
Vierath, Willy 199, 201
Vietinghoff-Riesch, Arnold von *212*
Vijselaar, Joost *87*, *94*
Virgilius 159
Viola *238*
Visscher, Johannes 384
Visser, M.J. *251*
Vitringa Coulon, Agnieta 382-383
Vivekananda 187
Vloten, Francisca van *253*, *364*
Voigt, Rolf *203*, *204*, *218*, *223*
Vonk, Corry *263*
Vonk Noordegraaf, A. *78*
Vreeda, Mevrouw zie Suzanna, Mejuffrouw
Vries, Benjamin W. de *108*
Vries, Isolde de *302*
Vuijk, Bart *152*

Waag-Hafgren, Lilly 105, 106
Waardt, Hans de *167*, *239*, *248*
Wagner, Siegfried *105*
Wagtberg Hansen, Audrey *249*, *251*
Waiswol, Niva 303
Wakely, Helen *277*
Wales, prins van 219
Wallis, Roy *90*
Wallon, Henri P.H. 275, *290*
Walser, Alissa *106*
Walrave, Mejuffrouw zie Steenbruggen-Walrave, Koosje
Walrave, Neeltje K. 383
Walvis, Jaap *20*, *22*, *23*, *89*
Warhol, Andy *188*
Warlick, M.E. *275*, *276*
Warner, Arielle *98*, *99*
Warren, Hans 24
Waschneck, Erich *204*
Wassink, Willem F. *283*
Weber, Constantia A. 354
Weber, Cornelia A. 354
Weber, Johannes L. 354
Weber, Max (journalist) 209
Weber, Max (socioloog) 90
Webster, Richard 306, *311*
Weelden, Dirk H. van 364
Wefers, Richard 199
Wegener, Franz *222*, *224*
Wegerif, Han 23, 72, 293, 340
Wegerif-Wegerif, Willemina J. *72*
Wehrmann, Frodi I. 224, *226*
Weil, José 151-152, 317-318
Weintraub, Stanley *184*
Welij, Rut van 360
Wells, H.G. 219
Weltmann, Lutz *119*
Wendelgelst, Bart A.J. *139*
Wendelgelst-Blangenstein, Grete *27*, 139, *149*
Weninger-Taubert, Margarete *196*
Wennerlund, Helga *105*
Wermeskerken, Swiep van 22-24, 27, 28, 29-30, 31, *34*, 88-89, *270*, 297, 317
Wesley, Deborah *285*
Weygandt, Wilhelm *217*, *233*
White, John *98*
Widmann, Georg R. *166*
Wiener, Leo *166*
Wiersma, Jurjen *12*, *13*
Wilde, Dolly *276*
Wilde, Oscar 184-185, *241*, *276*
Wilde-Lloyd, Constance M. *184*
Wilhelm, Gerda *205*, *224*
Wilhelm von Preußen 207
Wilhelmine von Bayreuth *207*
Wilhelmy, Petra *114*
Wilma 270
Wimmers, Reinhold *203*, *247*
Wise, Stephan S. *283*
Wissbrun, Fritz 324
Wit, Mevrouw zie Gildekötter-genoemd-Schübbe, Toni
Witkowski, Selmar 331

Wolf, Herman *262*
Wolff, A.K. Helmutt *203*
Wolff, Charlotte *64*, *77*, *78*, 129, 271, 274-278, 285, *290*, 291, 300-301, 302-303, 304, *306*, 308, afb. 35-36
Wolff, Lenie zie Valkhoff-Wolff, Lenie
Wolff, Günther von *212*
Wolffram, Heather *17*, *83*, *122*, *215*
Wolterbeek, An 27, 140, *143*, *366*, afb. 11
Wolterbeek, Jacob C. *270*, 366
Wolthuis, H. Fenna 368
Woodhouse, Patrick *13*, *23*, 25, *72*, 75
Woolf, Virginia 276
Workum-Koster, Rie 271
Woude, Johan van der *288*
Woutman-Hissink, Jo 263
Wulff, Wilhelm *204*, *225*, *226*, 228, 319
Würth, Adolf L. 196, 197, *232*, 320

Yoko Ono *188*

Zander, Helmut *17*, *197*, *255*
Zauner, J. *197*
Zeeuw, Pieter J. van der 377
Zeldenrust, Leo *342*
Zeller, Max 284
Zenker, Werner *210*
Zickel, Reinhold 109-110, 111, 123, 316
Ziegler, Franz *263*
Ziegler, Joseph *164*, *171*
Zielesch, Fritz *203*, *205*
Zielesch-Gebhard, Elisabeth M. *205*
Zimmermann, Elisabeth *121*
Zimmermann, Louis *263*
Zinker, Josef zie Ranald, Josef
Zipkes, Rudolf 271
Zuccolin, Gabriella *171*
Zucker, Arthur *137*
Zweig, Paul *116*
Zwerver *325*
Zwier, Gerrit Jan 14

CURRICULUM VITAE

Alexandra Nagel werd op 25 maart 1961 geboren in Eindhoven, de plaats waar zij sinds 1997 opnieuw woont. De eerste jaren van het VWO volgde zij in Paramaribo, waar haar vader voor zijn werk naartoe was uitgezonden. Die ervaring in de tropen bracht Alexandra in 1981 ertoe te kiezen voor de studie tropische cultuurtechniek. In augustus 1989 studeerde zij in die richting af aan de Landbouwuniversiteit Wageningen (LUW), met wijsbegeerte als bijvak. Het was toen al duidelijk dat zij niet de kant van het ontwikkelingswerk op wilde, waar de opleiding grotendeels op gericht was geweest.

Na verschillende tijdelijke parttime aanstellingen bij de LUW, volgde een vaste aanstelling bij de esoterische boekhandel De Heremiet in Eindhoven, en later bij het tijdschrift *Spiegelbeeld*. In 2000 is Alexandra opnieuw gaan studeren. Zij behaalde een BA wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam en rondde daar in augustus 2007 haar MA af in de geschiedenis van westerse esoterie. Dit heeft de basis gelegd voor haar studie naar de handlezer Julius Spier, een onderwerp dat ver weg ligt van waar zij ooit begon.

Naast haar baan bij *Spiegelbeeld* en het werk aan haar proefschrift heeft Alexandra regelmatig academische artikelen gepubliceerd die gerelateerd zijn aan haar studie.